พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2419-2452): วรรณคดีกับโลกสันนิวาส

โดย
นางสาวพรรณราย ชาญหิรัญ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาภาษาไทย แบบ 2.1 อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต
ภาควิชาภาษาไทย
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา 2563
ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2419-2452): วรรณคดีกับโลกสันนิวาส

โดย
นางสาวพรรณราย ชาญหิรัญ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาภาษาไทย แบบ 2.1 อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต
ภาควิชาภาษาไทย
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา 2563
ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

KING CHULALONGKORN'S TRAVEL WRITINGS (1876-1909): LITERATURE AND CULTURAL ENCOUNTER

By

MISS Phannarai CHANHIRAN

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for Doctor of Philosophy (THAI)

Department of THAI

Graduate School, Silpakorn University

Academic Year 2020

Copyright of Graduate School, Silpakorn University

หัวข้อ	พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2419-2452): วรรณคดีกับโลกสันนิวาส
โดย	พรรณราย ชาญหิรัญ
สาขาวิชา	ภาษาไทย แบบ 2.1 อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก	ศาสตราจารย์ บาหยัน อิ่มสำราญ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต

.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ดร.จุไรรัตน์ นันทานิช)

พิจารณาเห็นชอบโดย

.....ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุมาลี ลิ้มประเสริฐ)

.....อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(ศาสตราจารย์บาหยัน อิ่มสำราญ)

.....ผู้ทรงคุณวุฒิภายใน
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปัทมา ฑีฆประเสริฐกุล)

.....ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก
(รองศาสตราจารย์ ดร.สรณัฐ ไตลังคะ)

58202801 : ภาษาไทย แบบ 2.1 อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต
คำสำคัญ : วรรณกรรมบันทึกการเดินทาง, พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, โลกสันนิวาส

นางสาว พรรณราย ชาญหิรัญ: พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(พ.ศ. 2419-2452): วรรณคดีกับโลกสันนิวาส อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก : ศาสตราจารย์ บาหยัน อิ่มสำราญ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งศึกษาประสบการณ์การเดินทางและภาวะโลกสันนิวาสในวรรณคดีบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ รวมถึงการศึกษาบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ในฐานะที่เป็นวรรณคดีโลกสันนิวาส ผลการศึกษาพบว่าบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ บันทึกประสบการณ์ของรัชกาลที่ ๕ ขณะเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขต ดินแดนอาณานิคม และดินแดนเจ้าอาณานิคม ในประเด็นสำคัญเกี่ยวกับผู้คน เส้นทางการเดินทาง และพระราชกรณียกิจ

การเดินทางไปยังดินแดนต่างๆ ทำให้รัชกาลที่ ๕ แสดงทัศนะต่อโลกเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์กับประชาชน ชาวบ้านกับกลุ่มชาติพันธุ์ เมืองหลวงกับหัวเมือง สยามกับดินแดนอาณานิคม และตะวันตกกับตะวันออก ซึ่งทำให้ชนชั้นนำสยามเห็นตัวตนผ่านการเดินทางยังโลกที่คุ้นเคย โลกข้างเคียง และโลกศิวิไลซ์ การปะทะสังสรรค์ของสยามกับโลกภายนอกส่งผลให้เกิดการตระหนักในพระราชอำนาจของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งลื่นไหลและเปลี่ยนแปลงไปตามพื้นที่ที่เสด็จประพาส

บันทึกการเดินทางของพระองค์มีรูปแบบของจดหมายเหตุรายวันระยะทางและพระราชหัตถเลขาซึ่งผสมผสานรูปแบบงานเขียนของสยามอย่างจดหมายเหตุและนิราศกับรูปแบบงานเขียนของตะวันตกอย่างอนุทินบันทึกประจำวัน บันทึกความทรงจำ บันทึกเหตุการณ์ และจดหมายส่วนตัว ลักษณะสำคัญของบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ คือ การจดบันทึกเป็นรายวันอย่างสม่ำเสมอ การระบุวันเวลาในการเดินทาง การรวบรวมความรู้และข้อเท็จจริง รวมถึงการสอดแทรกพระราชทัศนะของพระองค์

รัชกาลที่ ๕ ทรงเปลี่ยนโลกสันนิวาสให้เป็นวรรณคดีด้วยการเขียนที่ชัดเจนโดยการนำเสนอข้อมูลอย่างเป็นระบบ น่าเชื่อถือ และกระจ่างชัด การเขียนที่เป็นอื่นโดยการใช้คำภาษาต่างประเทศ การเขียนที่เป็นตัวของตัวเองโดยการใช้สำนวนเฉพาะพระองค์ การสอดแทรกพระราชอารมณ์ขัน รวมถึงการสอดแทรกน้ำเสียงและพระราชทัศนะ การเขียนที่ใกล้ชิดโดยการใช้คำแผลงเฉพาะกลุ่ม และการเขียนที่งดงามโดยการใช้ภาพพจน์และการสอดแทรกคำประพันธ์ การเขียนข้างต้นสามารถถ่ายทอดภาวะโลกสันนิวาสให้เป็นวรรณคดีที่ทรงคุณค่ายิ่ง

58202801 : Major (THAI)

Keyword : Travel Writing, King Chulalongkorn, Cultural Encounter

MISS PHANNARAI CHANHIRAN : KING CHULALONGKORN'S TRAVEL WRITINGS(1876-1909): LITERATURE AND CULTURAL ENCOUNTER THESIS ADVISOR : PROFESSOR BAYAN IMSAMRAN

This thesis aims at exploring travel experiences and the cultural encounter in King Chulalongkorn's travel writings. The writings are revisited as the literature of cultural encounters. The writings cover the King's experiences during his travels to the areas within his sovereignty, colonies of the Europeans, and Europe. The contents touch upon people from different walks of life, travel routes and royal duties.

King Chulalongkorn's travels enable him to express his views towards the interplay between: the King and his subjects, Siamese local people and ethnic groups, the city and provincial areas, Siam and European colonies, and the West and the East. These travel writings illustrate how Siamese elites see themselves through the journeys across their familiar world, peripheral world, and the civilized world. The encounter between Siam and the outside world reaffirms King Chulalongkorn's fluctuated sovereignty depending on where the King visits.

The King's travel accounts are formed by journal writings and royal letters. His particular style is the marriage between Siamese writings in archival forms and in Niras genre and styles adopted from the Western life writing genre: diary, journal, memoir, chronicle, and letter. The key features of King Chulalongkorn's travel writings are the routine writing, the specified travel time, the collection of knowledge and facts intermingled with the King's observations.

King Chulalongkorn turns the cultural encounter into literature by means of lucid writing with systematized information and reliable sources. The King's signature as an author includes the emphasis on the Otherness with foreign words, the King's personal lexicon and expressions, humor, tones, reflections, audience-specific derivative words, and belle-lettres style with figurative language and pieces of poetry. The aforementioned styles help translate the cultural encounter into refined literary writings.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้ด้วยความกรุณาของศาสตราจารย์บาหยัน อิ่มสำราญ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ผู้คอยให้คำปรึกษา คำแนะนำ และข้อคิดเห็นที่มีประโยชน์ยิ่งตลอดการทำวิจัย ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูง

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุมาลี ลิ้มประเสริฐ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ปัทมา ฑีฆประเสริฐกุล และรองศาสตราจารย์ ดร.สรณัฐ ไตลังคะ คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ที่กรุณาให้คำแนะนำและข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์และเติมเต็มวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณคณาจารย์ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรที่ได้ประสิทธิ์ประสาทความรู้แก่ผู้วิจัยในระดับอักษรศาสตรบัณฑิตและอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต

ขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร. นัทธนัย ประสานนามผู้คอยให้คำปรึกษา คำแนะนำ และกำลังใจแก่ผู้วิจัยเสมอมา ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งเป็นอย่างยิ่ง ขอขอบคุณคณาจารย์ภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ที่คอยถามไถ่และช่วยเหลือตลอดการศึกษาในระดับดุษฎีบัณฑิต

ขอขอบคุณพี่ๆ เพื่อนๆ และน้องๆ นักศึกษาในหลักสูตรอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทยที่ให้คำแนะนำ กำลังใจ และร่วมศึกษาเล่าเรียนกันมาตลอดหลักสูตร

คุณค่าของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ขอมอบแด่พระคุณบิดา มารดา และครูอาจารย์ที่อบรมสั่งสอนตลอดมา

ขอบคุณบุตรชายสำหรับกำลังใจและแรงใจในการศึกษาเล่าเรียนในระดับดุษฎีบัณฑิตจนสำเร็จ

ผู้วิจัยได้รับทุนสนับสนุนการศึกษาบุคลากร คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ในภาคปลาย ปีการศึกษา ๒๕๕๘ ถึงภาคปลาย ปีการศึกษา ๒๕๖๐ ทุนอุดหนุนการทำวิทยานิพนธ์จากงบประมาณแผ่นดินหมวดเงินอุดหนุน ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๑ (ได้รับการจัดสรรผ่านกองกิจการนักศึกษา) จากบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร และทุนประเภทเงินรางวัลตอบแทนการตีพิมพ์ผลงานวิจัย สำหรับนักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ประจำปีงบประมาณ ๒๕๖๒ ผู้วิจัยขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูง

พรรณราย ชาญหิรัญ

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย ..... ง

บทคัดย่อภาษาอังกฤษ ..... จ

กิตติกรรมประกาศ ..... ฉ

สารบัญ ..... ช

บทที่ ๑ บทนำ ๑

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา ๑

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย ๑๓

๑.๓ สมมติฐานของการวิจัย ๑๓

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย ๑๓

๑.๕ กรอบแนวคิด ๑๕

๑.๖ ประโยชน์ที่ได้รับ ๒๐

๑.๗ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ๒๐

๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย ๒๔

บทที่ ๒ บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ..... ๒๖

๒.๑ บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต ๒๖

๒.๑.๑ ภูมิหลังบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต ๒๗

๒.๑.๑.๑ เสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. ๒๔๑๙ ..... ๒๗

๒.๑.๑.๒ ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค พ.ศ. ๒๔๒๐ ..... ๒๘

๒.๑.๑.๓ ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑ ..... ๒๙

๒.๑.๑.๔ พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๒๕ ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๒๖ และครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๒๗ ..... ๒๙

๒.๑.๑.๕ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๔๔..... ๓๐
๒.๑.๑.๖ เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๔๙ ..... ๓๑
๒.๑.๑.๗ เสด็จประพาสคลองแสนแสบ พ.ศ. ๒๔๕๐..... ๓๒
๒.๑.๑.๘ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า พ.ศ. ๒๔๕๑ ..... ๓๒
๒.๑.๑.๙ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. ๒๔๕๑..... ๓๓
๒.๑.๑.๑๐ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี พ.ศ. ๒๔๕๒ ..... ๓๔
๒.๑.๑.๑๑ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๑ ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) ครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ครั้งที่ ๓ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) และครั้งที่ ๔ ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ๓๕
๒.๑.๑.๑๒ ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)..... ๓๖
๒.๑.๒ ประสบการณ์การเดินทางในพระราชอาณาเขต ๓๗
๒.๑.๒.๑ ผู้คน ๓๗
๑) ความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์..... ๓๗
๒) ผู้คนหลากหลายระดับ ๔๐
๓) วิถีชีวิตของราษฎร ๔๑
๔) ปัญหาของราษฎร ๔๕
๒.๑.๒.๒ เส้นทางการเดินทาง ๔๗
๑) ลักษณะภูมิประเทศของบ้านเมือง ๔๗
๒) พรรณพืช พรรณสัตว์ และแร่ธาตุต่างๆ ๔๘
๒.๑.๒.๓ พระราชกรณียกิจ ๕๒
๑) การตรวจสอบและบริหารจัดการดินแดนของสยาม..... ๕๒
๒) การตรวจสอบการทำงานของผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่นสยาม ๕๗
๓) การพัฒนาบ้านเมืองของสยาม ๖๐
๔) การบริหารจัดการด้านการเมืองการปกครองของสยาม ๖๔

๕) การรวบรวมความรู้ด้านสังคมและวัฒนธรรม ๗๐
๒.๒ บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคม ๘๗
๒.๒.๑ ภูมิหลังบันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคม ๘๙
๒.๒.๑.๑ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ๘๙
๒.๒.๑.๒ ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ๘๙
๒.๒.๑.๓ จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ๙๐
๒.๒.๑.๔ จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ๙๐
๒.๒.๒ ประสบการณ์การเดินทางในดินแดนอาณานิคม ๙๑
๒.๒.๒.๑ ผู้คน ๙๑
๑) เจ้านายของชวาและมลายู ๙๓
๒) ผู้ปฏิบัติงานในดินแดนอาณานิคม ๙๔
๓) ประชาชนในดินแดนอาณานิคม ๙๕
๒.๒.๒.๒ เส้นทางการเดินทาง ๙๖
๑) ลักษณะภูมิประเทศในดินแดนอาณานิคม ๙๗
๒) พรรณพืชในดินแดนอาณานิคม ๙๘
๒.๒.๒.๓ พระราชกรณียกิจ ๑๐๐
๑) การเยี่ยมชมความเจริญในดินแดนอาณานิคม ๑๐๑
๒) การบันทึกการเมืองการปกครองในดินแดนอาณานิคม ๑๐๘
๓) การรวบรวมความรู้ด้านสังคมและวัฒนธรรมในดินแดนอาณานิคม ๑๑๑
๒.๓ บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม ๑๒๘
๒.๓.๑ ภูมิหลังบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม ๑๒๘

๒.๓.๑.๑ พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐. ๑๒๘
๒.๓.๑.๒ พระราชหัตถเลขา ไกลบ้าน สำเนาพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล เมื่อเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐)..... ๑๒๙
๒.๓.๒ ประสบการณ์การเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม ๑๓๑
๒.๓.๒.๑ ผู้คน ๑๓๑
๑) เจ้านายยุโรป..... ๑๓๑
๒) ประชาชนของยุโรป ๑๓๓
๒.๓.๒.๒ เส้นทางการเดินทาง ๑๓๘
๑) ลักษณะทางภูมิศาสตร์ในดินแดนเจ้าอาณานิคม..... ๑๓๘
๒) พรรณพืชและพรรณสัตว์ในดินแดนเจ้าอาณานิคม ๑๔๓
๒.๓.๒.๓ พระราชกรณียกิจ..... ๑๔๖
๑) การบันทึกวิทยาการสมัยใหม่ของตะวันตก..... ๑๔๖
๒) การบันทึกการเมืองการปกครองในดินแดนเจ้าอาณานิคม..... ๑๕๔
๓) การรวบรวมความรู้ด้านสังคมและวัฒนธรรมของตะวันตก ๑๖๓
บทที่ ๓ โลกในบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕..... ๑๗๕
๓.๑ มิติของโลกในบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ..... ๑๗๕
๓.๑.๑ พระมหากษัตริย์กับประชาชน ๑๗๕
๓.๑.๒ ชาวบ้านกับกลุ่มชาติพันธุ์..... ๑๘๓
๓.๑.๓ เมืองหลวงกับหัวเมือง ๑๘๙
๓.๑.๔ สยามกับดินแดนอาณานิคม ๑๙๘
๓.๑.๕ ตะวันตกกับตะวันออก ๒๑๒
๓.๒ โลกของชนชั้นนำสยามผ่านการเดินทาง ๒๒๓
๓.๒.๑ บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต: โลกที่คุ้นเคย ๒๒๔
๓.๒.๑.๑ การปะทะสังสรรค์ของราชสำนักกับท้องถิ่นและหัวเมืองประเทศราช ๒๒๔

๓.๒.๑.๒ ขอบเขตของพระราชอำนาจ ๒๒๗
๓.๒.๑.๓ การเดินทางเพื่อสำรวจและควบคุมอย่างเจ้าอาณานิคม ๒๓๔
๑) การควบคุมด้วยวิทยาการหรือความรู้สมัยใหม่ ๒๓๔
๒) การควบคุมด้วยความรู้ด้านทรัพยากร ๒๓๗
๓) การควบคุมด้วยความรู้ด้านพื้นที่และการปกครอง ๒๔๐
๔) การใช้พระราชอำนาจแสวงหาความสำราญในพระราชอาณาเขต ๒๔๓
๓.๒.๒ บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคม: โลกข้างเคียง ๒๔๘
๓.๒.๒.๑ การปะทะสังสรรค์ของสยามกับดินแดนอาณานิคม ๒๔๙
๓.๒.๒.๒ ขอบเขตของพระราชอำนาจ ๒๔๙
๓.๒.๒.๓ การเดินทางเพื่อสำรวจดินแดนอาณานิคม ๒๕๓
๓.๒.๓ บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม: โลกศิวิไลซ์ ๒๕๕
๓.๒.๓.๑ การปะทะสังสรรค์ของสยามกับเจ้าอาณานิคม ๒๕๖
๓.๒.๓.๒ ขอบเขตของพระราชอำนาจ ๒๕๙
๓.๒.๓.๓ การเดินทางเพื่อสำรวจ รวบรวม และบันทึกความศิวิไลซ์ของเจ้าอาณานิคม ๒๖๓
บทที่ ๔ การเปลี่ยนโลกสันนิวาสให้เป็นวรรณคดี ๒๖๘
๔.๑ วรรณคดีบันทึกการเดินทางก่อนสมัยรัชกาลที่ ๕ ..... ๒๖๘
๔.๒ ลักษณะเฉพาะของงานเขียนบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ..... ๒๗๐
๔.๒.๑ รูปแบบบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ..... ๒๗๑
๔.๒.๑.๑ จดหมายเหตุรายวันระยะทาง ๒๗๑
๑) จดหมายเหตุรายวันระยะทางแบบแยกฉบับ ๒๗๒
๒) จดหมายเหตุรายวันระยะทางแบบเล่าต่อเนื่องเป็นฉบับเดียว ๒๗๔
๔.๒.๑.๒ พระราชหัตถเลขา ๒๗๘
๔.๒.๒ การผสมผสานรูปแบบงานเขียนของสยามกับตะวันตก ๒๘๕

๔.๓ การเขียนบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ..... ๒๘๙
๔.๓.๑ การเขียนที่ชัดเจน ๒๙๑
๔.๓.๑.๑ การนำเสนอข้อมูลอย่างเป็นระบบ ๒๙๒
๑) การเริ่มเรื่อง ๒๙๒
๒) การดำเนินเรื่อง ๒๙๖
๓) การจบเรื่อง ๓๐๒
๔.๓.๑.๒ การนำเสนอข้อมูลอย่างน่าเชื่อถือ ๓๐๖
๑) ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ๓๐๖
๒) ข้อมูลจากเอกสาร ๓๐๗
๓) ข้อมูลจากการสัมภาษณ์และเรียบเรียงเป็นเอกสาร ๓๐๘
๔.๓.๑.๓ การนำเสนอข้อมูลอย่างกระจ่างชัด ๓๑๐
๑) การนำเสนอโดยการเปรียบเทียบ ๓๑๐
๒) การนำเสนอโดยการอ้างอิง ๓๑๔
๓) การนำเสนอโดยการให้รายละเอียด ๓๑๖
๔) การนำเสนอโดยการใช้แผนผังหรือแผนภาพประกอบ ๓๒๐
๔.๓.๒ การเขียนที่เป็นอื่น ๓๒๒
๔.๓.๓ การเขียนที่เป็นตัวของตัวเอง ๓๒๖
๔.๓.๓.๑ การใช้สำนวนเฉพาะพระองค์ ๓๒๖
๔.๓.๓.๒ การสอดแทรกพระราชอารมณ์ขัน ๓๒๙
๔.๓.๓.๓ การสอดแทรกน้ำเสียงและพระราชทัศนะ ๓๓๑
๔.๓.๔ การเขียนที่ใกล้ชิด ๓๓๖
๔.๓.๕ การเขียนที่งดงาม ๓๓๘
๔.๓.๕.๑ การใช้ภาพพจน์ ๓๓๘
๑) อุปมา ๓๓๙

๒) อุปลักษณ์ ๓๔๐
๓) บุคคลวัต ๓๔๒
๔) สัทพจน์ ๓๔๔
๔.๓.๕.๒ การสอดแทรกคำประพันธ์ ๓๔๕
๑) การสอดแทรกคำประพันธ์จากวรรณคดีสำคัญ ๓๔๖
๒) การสอดแทรกคำประพันธ์ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ ๓๔๗
๓) การสอดแทรกคำประพันธ์ของผู้ตามเสด็จ ๓๔๙
บทที่ ๕ สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ ๓๕๑
รายการอ้างอิง ๓๕๘
ภาคผนวก ก ๓๖๘
ภาคผนวก ข ๓๘๓
ประวัติผู้เขียน ๓๙๕

มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทที่ ๑
บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เมื่อพิจารณาความหมายตามศัพท์ของคำว่า “โลกสันนิวาส” ใน *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔* พบว่าสามารถแยกเป็นคำว่า “โลก” กับ “สันนิวาส” ดังนี้

> “โลก” หมายถึง (๑) น. แผ่นดิน, โดยปริยายหมายถึงหมู่มนุษย์ เช่น ให้โลกนิยม (ป., ส.).
>
> (๒) น. ส่วนหนึ่งแห่งสกลจักรวาล เช่น มนุษยโลก เทวโลก พรหมโลก โลกพระอังคาร (ป., ส.).
>
> (๓) (ภูมิ) น. ดาวเคราะห์ดวงหนึ่ง มีขนาดใหญ่เป็นอันดับ ๕ ในระบบสุริยะ เป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ลักษณะอย่างรูปทรงกลม มีเส้นผ่าศูนย์กลางที่ศูนย์สูตรยาว ๑๒,๗๕๕ กิโลเมตร ศูนย์กลางที่ขั้วโลกยาว ๑๒,๗๑๑ กิโลเมตร มีเนื้อที่บนผิวโลก ๕๑๐,๙๐๓,๔๐๐ ตารางกิโลเมตร. (ป., ส.). (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, ๒๕๕๔)

> “สันนิวาส” หมายถึง
>
> (๑) น. ที่อยู่, ที่พัก (ป., ส.).
>
> (๒) น. การอยู่ด้วยกัน, การอยู่ร่วมกัน. (ป., ส.). (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, ๒๕๕๔)

จากความหมายของคำว่า “โลก” และ “สันนิวาส” ข้างต้น เมื่อประกอบกันจึงหมายถึงการอยู่ร่วมกันของมวลมนุษย์ นอกจากนี้ยังมีข้อถกเถียงเกี่ยวกับคำว่า “โลกสันนิวาส” ทั้งในเชิงแนวคิดทฤษฎีและเชิงปรากฏการณ์ มีแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับคำดังกล่าวปรากฏทั้งในทางพระพุทธศาสนาและทางตะวันตก

ในทางพระพุทธศาสนา คำว่า “โลกสันนิวาส” สามารถแยกได้เป็น โลก หมายถึง สภาพธรรมที่มีอันต้องแตกสลาย (ขันธ์ ๕) จิต เจตสิก รูป ส่วนสันนิวาส หมายถึง ที่ตั้ง ที่อาศัยของตัณหาและทิฐิ เมื่อรวมกัน โลกสันนิวาส หมายถึง สัตว์โลกหรือสรรพสัตว์ทั้งหลาย เมื่อพิจารณาจาก *พระไตรปิฎก* คำว่า โลกสันนิวาส หมายถึง โลกมนุษย์ที่มีแต่ความวุ่นวายและมนุษย์ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลกนี้ หากยังไม่บรรลุนิพพาน พบใน *พระไตรปิฎก* ๔ เล่ม ดังต่อไปนี้

๑) *พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๑๓ อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต ฐานสูตร ว่าด้วยฐานะ ๔ ที่พึงรู้ด้วยฐานะ ๔ มหาวรรคที่ ๕* กล่าวว่าโลกสันนิวาสคือโลกที่เต็มไปด้วยกิเลส จึงมีการกระทบกระทั่งกับ

สิ่งต่างๆ อย่างไม่รู้จบ คนบางประเภทไม่ตระหนักว่าเป็นธรรมดาของโลกสันนิวาสก็ย่อมมีอารมณ์ต่างๆ ตามความเปลี่ยนแปลงไปด้วย โดยระบุว่ามีคนบางประเภทที่เข้าใจความเป็นไปของโลกสันนิวาสที่ประกอบด้วย โลกธรรม ๘ นั่นคือการมีอยู่ของลาภ ยศ สรรเสริญ สุขและการเสื่อมของสิ่งนั้นๆ ทั้งเสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา และทุกข์[๑] โลกสันนิวาสในที่นี้คือโลกที่เต็มไปด้วยความไม่แน่นอนของสิ่งต่างๆ

๒) *พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๑๗ ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท ชราวรรคที่ ๑๑* ว่าด้วยสิ่งที่คร่ำคร่าชรา กล่าวถึงโลกสันนิวาสซึ่งเป็นโลกที่ผู้คนอาศัยอยู่ทั่วไป ไม่มีความจีรังยั่งยืน แล้วจึงกล่าวถึงสิ่งที่จีรังยั่งยืนกว่านั่นคือนิพพานโดยกล่าวถึงโลกที่อาศัยกันอยู่นี้ถูกไฟไหม้ กล่าวคือ ร้อนรุ่มไปด้วยกิเลสอยู่ตลอดเวลา ผู้ที่อาศัยอยู่ในโลกนั้นก็เหมือนถูกความมืดหุ้มอยู่ เหตุใดจึงไม่หาแสงไฟ หากจิตบรรลุนิพพานก็จะสิ้นตัณหา คนพาลที่ไม่ประพฤติพรหมจรรย์ก็จะไม่ได้ทรัพย์แห่งนิพพานนั้น[๒] โลกสันนิวาสนี้จึงหมายถึงโลกมนุษย์ที่เต็มไปด้วยกิเลสและจะหลุดพ้นได้ด้วยการนิพพานเท่านั้น

๓) *พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๒๐ อังคุตตรนิกาย ติกนิบาตร ตอนอธิปไตยสูตร* กล่าวถึงความสำคัญของโลกาธิปไตยที่พระพุทธเจ้าให้ภิกษุทั้งหลายยึดโลกเป็นใหญ่ และตั้งจิตแน่วแน่เพื่อ

---

[๑] ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็คำที่เรากล่าวว่า กำลังใจพึงรู้ได้ในอันตราย...คนมีปัญญาทรามหารู้ไม่ ดังนี้ นี้เรากล่าวแล้วเพราะอาศัยอะไร บุคคลบางคนในโลกนี้ กระทบความเสื่อมญาติ กระทบความเสื่อมโภคทรัพย์ หรือกระทบความเสื่อมเพราะโรค ย่อมไม่พิจารณาอย่างนี้ว่า **โลกสันนิวาส**นี้เป็นอย่างนั้นเอง การได้อัตภาพเป็นอย่างนั้น ใน**โลกสันนิวาส**ตามที่เป็นแล้ว ในการได้อัตภาพตามที่เป็นแล้ว โลกธรรม ๘ คือ ลาภ ๑ ความเสื่อมลาภ ๑ ยศ ๑ ความเสื่อมยศ ๑ นินทา ๑ สรรเสริญ ๑ สุข ๑ ทุกข์ ๑ ย่อมหมุนเวียนไปตามโลก และโลกย่อมหมุนไปตามโลกธรรม ๘ ดังนี้ บุคคลนั้นกระทบความเสื่อมญาติ กระทบความเสื่อมโภคทรัพย์ หรือกระทบความเสื่อมเพราะโรค ย่อมเศร้าโศกลำบากใจ ร่ำไร ทุบอกคร่ำครวญ ถึงความหลงใหล ส่วนบุคคลบางคนในโลกนี้ กระทบความเสื่อมญาติ กระทบความเสื่อมโภคทรัพย์ หรือกระทบความเสื่อมเพราะโรค ย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า**โลกสันนิวาส**นี้เป็นอย่างนั้นเอง การได้อัตภาพเป็นอย่างนั้น ใน**โลกสันนิวาส**ตามที่เป็นแล้ว (มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๐: ๔๗๖-๔๗๗)

[๒] ร่าเริงอะไรกันหนอ ยินดีอะไรกัน ในเมื่อ**โลกสันนิวาส**ถูกไฟไหม้โพล่งแล้วเป็นนิตย์ ท่านทั้งหลายถูกความมืดหุ้มห่อแล้ว เพราะเหตุไรจึงไม่แสวงหาประทีป...จิตของเราถึงแล้วซึ่งนิพพานอันปราศจากสังขาร เราบรรลุความสิ้นแห่งตัณหาแล้ว คนพาลทั้งหลายไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ไม่ได้ทรัพย์ในคราวเป็นหนุ่ม ย่อมซบเซา เหมือนนกกะเรียนแก่ ซบเซาอยู่บนเปือกตม ซึ่งสิ้นปลาแล้ว ฉะนั้น คนพาลทั้งหลายไม่ประพฤติพรหมจรรย์ ไม่ได้ทรัพย์ในคราวเป็นหนุ่มย่อมนอนทอดถอนถึงทรัพย์เก่า เหมือนลูกศรสิ้นไปแล้วจากแล่ง ฉะนั้นฯ (มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๐: ๑๔๑-๑๔๒)

ปฏิบัติธรรม[๓] โลกสันนิวาสในที่นี้จึงหมายถึงโลกที่ประกอบไปด้วยสรรพสัตว์มากมาย ซึ่งจะประกอบด้วยสมณพราหมณ์ที่มีฤทธิ์ อันความเพียรเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ภิกษุทั้งหลายบรรลุเช่นนั้นได้

๔) *พระสุตตันตปิฎก เล่ม ๒๓ ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค มหากรุณาสมาปัตติญาณนิทเทส* กล่าวว่าพระพุทธองค์ผู้ทรงตรัสรู้แล้วทรงแผ่ความกรุณาในหมู่สัตว์ที่อยู่ในโลกสันนิวาสซึ่งมีไฟลุกกำลังยกพล เคลื่อนพล และเดินไปในทางที่ผิด โลกที่เป็นธรรมดาโลกมีเกิดแก่เจ็บตายนั้นไม่ยั่งยืน ไม่มีอะไรเป็นของเรา จึงต้องละทิ้งสิ่งนั้นไปทั้งหมด[๔] คำว่าโลกสันนิวาสในตอนนี้จึงหมายถึงโลกมนุษย์ที่ไม่แน่นอน ไม่เที่ยงแท้ และเต็มไปด้วยการเกิดแก่เจ็บตาย

จะเห็นว่าใน *พระไตรปิฎก* นั้น “โลกสันนิวาส” เป็นโลกแห่งกิเลสที่มีการเวียนว่ายตายเกิดไม่รู้จบ จนกว่าจะมนุษย์จะบรรลุนิพพาน จึงจะหลุดพ้นจากโลกนี้ ในทางพระพุทธศาสนาโลกสันนิวาสจึงหมายถึงโลกมนุษย์หรือจักรวาลที่เต็มไปด้วยกิเลสตัณหาอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่งมนุษย์และเทพยดาที่ยังไม่บรรลุนิพพานต้องประสบและเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่รู้จบ

ในเชิงแนวคิดทฤษฎีของตะวันตกมีการกล่าวถึงคำว่า contact zone และ transcultural ซึ่งมีความสัมพันธ์กับคำว่าโลกสันนิวาส Mary Louise Pratt และธงชัย วินิจจะกูลได้เชื่อมโยงแนวคิดเกี่ยวกับคำดังกล่าวกับงานเขียนประเภทบันทึกการเดินทางเข้าด้วยกัน ดังปรากฏใน *Post-Colonial Studies the Key Concept* ของ Bill Ashcroft, Gareth Griffiths and Helen Tiffin ซึ่งกล่าวว่าคำว่า contact zone เริ่มใช้โดย Pratt ซึ่งอธิบายนักเรียนของเขาให้เข้าใจการปะทะสังสรรค์กันของการข้ามวัฒนธรรม ต่อมาคำนี้อธิบายถึงพื้นที่ของสังคมที่ความแตกต่างทางวัฒนธรรมมาพบ ปะทะ

---

[๓] ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็โลกาธิปไตยเป็นไฉน...เราเป็นผู้อันชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะทุกข์ โทมนัส อุปายาส ครอบงำแล้ว ชื่อว่าเป็นผู้มีทุกข์ครอบงำแล้ว มีทุกข์ท่วมทับแล้ว ไฉนความทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้จะพึงปรากฏ ก็การที่เราออกบวชเป็นบรรพชิตเช่นนี้ พึงตรึกกามวิตกก็ดี พึงตรึกพยาบาทวิตกก็ดี พึงตรึกวิหิงสาวิตกก็ดี ก็**โลกสันนิวาส**นี้ใหญ่โต ใน**โลกสันนิวาส**อันใหญ่โต ย่อมจะมีสมณพราหมณ์ที่มีฤทธิ์ มีทิพยจักษุ รู้จิตของคนอื่นได้... เธออย่อมสำเหนียกว่า ความเพียรที่เราปรารภแล้วจักไม่ย่อหย่อน สติที่เข้าไปตั้งมั่นแล้วจักไม่หลงลืม กายที่สงบระงับแล้วจักไม่ระส่ำระสาย จิตที่เป็นสมาธิแล้วจักมีอารมณ์แน่วแน่ ดังนี้ เธอทำโลกให้เป็นใหญ่ แล้วละอกุศล เจริญกุศล ละกรรมที่มีโทษ เจริญกรรมที่ไม่มีโทษ บริหารตนให้บริสุทธิ์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าโลกาธิปไตย (มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๐: ๑๘๕-๑๘๖)

[๔] พระผู้มีพระภาคทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงพิจารณาเห็นอยู่ด้วยอาการเป็นอันมาก จึงทรงแผ่พระมหากรุณาไปในหมู่สัตว์ คือพระผู้มีพระภาคทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงเห็นอยู่ว่า **โลกสันนิวาส**อันไฟติดโชนแล้ว จึงทรงแผ่พระมหากรุณาไปในหมู่สัตว์ พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้แล้ว ทรงเห็นอยู่ว่า **โลกสันนิวาส**ยกพลแล้ว ... **โลกสันนิวาส**เคลื่อนพลแล้ว ... **โลกสันนิวาส**เดินทางผิดแล้ว ... โลกอันชรานำเข้าไป มิได้ยั่งยืน ... โลกไม่มีที่ต้านทาน ไม่เป็นใหญ่ ... โลกไม่มีอะไรเป็นของตน จำต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงไป (มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๐: ๑๐๙๙-๑๑๐๐)

และต่อสู้ซึ่งกันและกัน ส่วนใหญ่เป็นผลมาจากลัทธิล่าอาณานิคม การเป็นทาส หรือผลพวงจากการอาศัยอยู่ทั่วทุกมุมโลกในปัจจุบัน Mary Louise Pratt กล่าวว่าเขตติดต่อ (contact zone) เป็นส่วนหนึ่งของคำว่าข้ามวัฒนธรรม (transcultural) เพื่ออธิบายช่องว่างของสังคมเมื่อมีการปะทะสังสรรค์ระหว่างวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน โดยมักจะปรากฏความไม่สมดุลของผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้การปกครองคล้ายกับลัทธิจักรวรรดินิยม ระบบทาส หรือผลพวงที่แผ่ขยายไปทั่วโลกอย่างในปัจจุบัน[๕]

มีการเปรียบเทียบว่าการใช้คำว่า contact zone นี้เหมาะกับการอธิบายการศึกษาผลพวงของความทับซ้อนของสิ่งต่างๆ อย่างเช่นความพันทาง (hybridity) กล่าวคือ การศึกษาปฏิสัมพันธ์ของลักษณะสากลและท้องถิ่น ลักษณะข้ามชาติหรือความเป็นชาติ ความเหมือนและความแตกต่าง การเชื่อมโยงเหตุการณ์สำคัญและเอกลักษณ์ทางการเมือง พื้นที่และเวลา คำว่าพื้นที่ติดต่อนี้มีประโยชน์และเป็นคำศัพท์ที่สามารถใช้กับการทับซ้อนกันซึ่งเป็นลักษณะของพื้นที่และการเผชิญหน้ากันของแนวคิดหลังอาณานิคม[๖] แนวคิดนี้เริ่มปรากฏในช่วงปลายคริสต์ทศวรรษ ๑๙๗๐ (ค.ศ. ๑๙๗๐-๑๙๗๙) หรือช่วงหลัง พ.ศ. ๒๕๑๓-๒๕๒๒ เป็นต้นมา แต่มีความสัมพันธ์กับพื้นที่ติดต่อที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ หรือโลกสันนิวาสที่เกิดจากการปะทะสังสรรค์กันของโลกเก่าและโลกใหม่

Carl Thompson (๒๐๑๑: ๒๐๐) อ้างถึงความคิดของ Pratt ในการอธิบายคำว่า contact zone ไว้เช่นกัน ดังปรากฏใน *Travel Writing* ว่า “Contact zone. Term used by Mary Louise Pratt (๒๐๐๘) to denote the space or region in which two cultures encounter each other and interact.” หมายถึงพื้นที่หรือดินแดนที่สองวัฒนธรรมมาปะทะสังสรรค์ซึ่งกันและกัน

ธงชัย วินิจจะกูล (๒๕๖๐: ๒๘) อธิบายคำนี้โดยเชื่อมโยงกับความคิดของ Pratt ไว้ใน *คนไทย/ คนอื่น* ว่า “จริงๆ แล้วเราอาจจัดได้ว่าชนชั้นนำสยามคือ ผู้ที่อยู่ ณ โซนรอยต่อ (contact zone)

---

[๕] CONTACT ZONE: The term was first used by Pratt as part of a transcultural pedagogic exercise to try and involve students in understanding their own subject position in transcultural negotiation and confrontation […] The term was then developed by Pratt to describe social spaces where ‘ disparate cultures meet, clash and grapple with each other, often in highly asymmetrical relations of dominance and subordination like colonialism, slavery, or their aftermaths as they are lived out across the globe today’ (Pratt, ๑๙๙๒: ๔ cited in Ashcroft, Griffiths and Tiffin, ๒๐๐๗: ๖๒-๖๓)

[๖] Interactions between global and local, transnational and national, identity and difference, conjuncturalism and identity politics, space and time [...] What this suggests is that the contact zone is an extremely useful and flexible term for the many complex engagements which characterize the post-colonial space and its encounters. (Ashcroft, Griffiths and Tiffin, ๒๐๐๗: ๔๙)

ระหว่างต่างวัฒนธรรมซึ่งเกิดการส่งผ่านข้ามวัฒนธรรม (transculturation) และการปรับแปรให้กลายเป็นของพื้นถิ่น (indigenization) อยู่เสมอ” (Pratt, ๑๙๙๒: ๖-๗) ธงชัยอธิบายต่ออีกว่า “ผลก็คือชนชั้นนำคิดว่าพวกตนกำลังนั่งรถไฟมุ่งสู่ความศิวิไลซ์ ไม่ใช่นั่งอยู่กับราษฎรบนเรือลอยแห่งประเพณีเดิม แต่ทว่าความจริงอันปฏิเสธไม่ได้ก็คือ ชนชั้นนำชาวกรุงเป็นเพียงเรือโยงที่ยังพ่วงลากเอาเรือใหญ่บรรทุก “คนอื่น” ในผืนดินตน จนเต็มลำไปด้วย” ดังนั้นคำว่าโซนรอยต่อนี้จึงมีความสัมพันธ์กับโลกสันนิวาสหรือ cultural encounter ดังจะได้อธิบายถึงต่อไป

ในเชิงแนวคิดทฤษฎีข้างต้นแสดงถึงการปะทะสังสรรค์กันทางวัฒนธรรมหรือโลกสันนิวาสซึ่งเกิดขึ้นในโลกของความศิวิไลซ์ผ่านการล่าอาณานิคม ผู้ล่าอาณานิคมมักคิดว่าตนมีอำนาจเหนือกว่าผู้ถูกล่าอาณานิคม ปรากฏการณ์ดังกล่าวสะท้อนผ่านวรรณคดีหลายชิ้นภายหลังการล่าอาณานิคม สรุปได้ว่าโลกสันนิวาส (cultural encounter) เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นบริเวณโซนรอยต่อ (contact zone) ที่วัฒนธรรมสองกระแสมาปะทะกัน หรือปฏิสัมพันธ์กัน ซึ่งตรงกับยุคสมัยของรัชกาลที่ ๕ ที่ทรงพระราชนิพนธ์ปรากฏการณ์เหล่านี้ผ่านพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของพระองค์

ในเชิงปรากฏการณ์ของสังคมไทยพบว่ามีการใช้คำว่าโลกสันนิวาสนิยามปรากฏการณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๔ สังคมร่วมสมัย รวมถึงอธิบายถึงชีวิตผ่านวรรณกรรม รัชกาลที่ ๔ ทรงตระหนักในความเปลี่ยนแปลงของรัชสมัยและทรงใช้คำว่า “โลกสันนิวาส” เพื่ออธิบายลักษณะดังกล่าวโดย สุลักษณ์ ศิวรักษ์หรือ ส.ศิวรักษ์กล่าวไว้ใน *ชีวิตและงานของ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในฐานะที่เป็นพยานทางประวัติศาสตร์ในเรื่อง การสร้างสรรค์สติปัญญาอย่างของไทยเราเอง* เกี่ยวกับพระราชดำริของรัชกาลที่ ๔ ว่า “โลกสันนิวาส” หมายถึงโลกทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา[๗]

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงคำว่า “โลกสันนิวาส” ไว้ใน *พระราชพงศาวดารสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ในบริบทของความเปลี่ยนแปลงของประเทศสยาม มีการกล่าวถึงที่มาของความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์แล้วจึงกล่าวถึงสมัยของรัชกาลที่ ๔ ซึ่งทรงรู้ทันความเปลี่ยนแปลงของโลกจึงทรงตัดสินพระทัยทำ

---

[๗] ข้อความที่ยกมาอ้างข้างต้นขัดแย้ง โดยตรงกับข้อความที่กล่าวมาก่อนหน้านี้ นักสังคมศาสตร์ชาวอังกฤษเขียนขึ้นจากทัศนะ ของ “ประเทศทางตะวันตกที่เจริญก้าวหน้ามากกว่า” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เคยใช้ประโยชน์ที่มีความหมายเช่นนั้น พระองค์ท่านทรงระแวดระวังให้ประชาชน เปลี่ยนแปลงโดยที่ยังคงไว้ซึ่งความมีเอกราช ของชาติ เมื่อถึงเวลาที่จะต้องทำเช่นนั้น **พระองค์ท่านทรงใช้คำว่า ถึงเวลาแห่งโลกสันนิวาส ซึ่งแปลกันอย่างคร่าวๆ ได้ว่า กาลเวลาเปลี่ยนไปก็จำต้องมีโลกทัศน์ไกลๆ ด้วยบ้าง** นับว่าพระองค์ท่านทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกทางตะวันออกที่ใช้ภาษาอังกฤษ ได้อย่างคล่อง ทรงมีความเข้าในภาษานี้เป็นที่สองรองจากภาษาบาลี ซึ่งเป็นภาษาที่ใช้ในพุทธศาสนาเถรวาท และทรงมีความเข้าใจตลอดในส่วนที่เป็นวัฒนธรรมเนื้อแท้ของไทย (๒๕๕๕: ๓๐)

สนธิสัญญาเบาว์ริง[๘] โลกสันนิวาสของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงหมายถึง โลกแห่งความเปลี่ยนแปลงที่มีความเป็นสมัยใหม่ของตะวันตกเป็นศูนย์กลาง ประเทศที่จะอยู่รอดคือประเทศที่ยอมรับและปรับตัวเข้าหาโลกสันนิวาสนี้

ในบทความเรื่อง *พุทธศาสนาไทยในอนาคต: แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต* **พระไพศาล วิสาโล** กล่าวถึง “โลกสันนิวาส” ที่รัชกาลที่ ๔ ทรงใช้ในยุคสมัยของพระองค์[๙] คือความคิดใหม่ที่มากับความทันสมัย นั่นคือการปะทะสังสรรค์ของพหุวัฒนธรรมที่ประกอบไปด้วยแนวคิดทันสมัยที่อิงหลักวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยม

ในการอธิบายปรากฏการณ์ของสังคมร่วมสมัย ส.ศิวรักษ์ เป็นผู้ใช้คำนี้อย่างสม่ำเสมอ โดยนิยามว่า “โลกสันนิวาส” หมายถึง กระแสของโลกทันสมัยที่ปะทะกับโลกเก่า ผู้ที่ปรับตัวได้เท่านั้นจึงจะอยู่รอดในสังคมปัจจุบัน จากการรวบรวมข้อเขียนและการบรรยายของ ส.ศิวรักษ์พบว่ามีการกล่าวถึง “โลกสันนิวาส” จำนวนหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่นใน *สถาบันพระมหากษัตริย์ในโลกโพ้นสมัยเปรียบเทียบไทยกับภูฐาน* (๒๕๕๐) กล่าวว่า “แต่ว่าที่น่าเป็นห่วงก็คือ พระเองส่วนใหญ่ก็ปรับตัวกับ**โลกสันนิวาส**สมัยใหม่ไม่ได้ พระสงฆ์องค์เจ้ายังทำพิธีแบบเดิมอยู่ และเด็กสมัยใหม่ก็เริ่มไม่เข้าใจศาสนาพุทธ” โลกสันนิวาสจึงหมายถึงโลกสมัยใหม่

---

[๘] ฝ่ายพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชวิจารณ์เห็นตระหนักอยู่แล้วแต่เมื่อยังทรงผนวช ว่าเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงแห่ง**โลกสันนิวาส**มาถึงประเทศทางตะวันออก ถ้าหากประเทศใดมัวนิยมอยู่ในทางโบราณ ไม่หันเหียนเปลี่ยนรัฏฐานภิปาลโนบายเข้าหาทางดำเนินของ**โลกสันนิวาส**คงจะเกิดภยันตรายแก่บ้านเมือง ด้วยทรงพระราชดำริเห็นดังนี้ จึงทรงรับจะแก้ไขหนังสือสัญญาตามประสงค์ของรัฐบาลอังกฤษ ก็เกิดมิตรภาพเป็นปัจจัยในการที่ปรึกษาสัญญาใหม่ ผ่อนผันกันโดยไมตรีจิต สำเร็จประโยชน์ดังพระราชประสงค์ (๒๕๕๕: ๑๙๘)

[๙] หนังสือแสดงกิจจานุกิจ โดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่าเป็นผลงานชิ้นแรกๆ ของปัญญาชนไทยสมัยรัชกาลที่ ๔ ที่รับวิทยาศาสตร์และภูมิศาสตร์สมัยใหม่เข้ามาอธิบายปรากฏการณ์ทางโลก และยังใช้วิทยาศาสตร์ยืนยันพระปรีชาญาณของพระพุทธเจ้า เช่น พระพุทธเจ้าพูดเป็นนัยว่าโลกกลม ส่วนที่ตรัสถึงนรก สวรรค์ในพระไตรปิฎกนั้นเป็นความเปรียบตามความเชื่อของคนเวลานั้น... **แสดงถึงการปรับตัวของพุทธศาสนาเมื่อเผชิญกับความทันสมัยที่อิงวิทยาศาสตร์และเหตุผลนิยม ที่สำคัญกว่าคือการปรับเปลี่ยนทางด้านหลักธรรมทางศาสนา โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** ซึ่งเริ่มมาแต่ครั้งยังทรงผนวชเป็นวชิรญาณภิกขุ และสืบต่อมาโดยผู้นำในฝ่ายสงฆ์ของธรรมยุติกนิกาย **การปรับปรุงพุทธศาสนาให้สอดคล้องกับโลกสันนิวาสหรือความคิดใหม่ที่มากับความทันสมัย** เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พุทธศาสนาในไทยไม่ประสบชะตากรรมอย่างเดียวกับพุทธศาสนาในพม่า...แต่ก็เป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงพุทธศาสนาสู่ความเป็นสาธารณ์ยิ่งขึ้น (๒๕๔๘: ๑๘๓-๑๘๔)

ใน *ทิศทางพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นไทย* (๒๕๕๑) กล่าวถึงการจัดทำพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นซึ่งต้องดูความเป็นไปของโลกสันนิวาสด้วย[๑๐] โลกสันนิวาสในที่นี้ คือ การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยที่ผูกพันอยู่กับทุนต่างชาติหรือบริษัทข้ามชาติ นั่นคือการเปลี่ยนแปลงของโลกสันนิวาสในยุคปัจจุบัน

ใน *สถาบันพระมหากษัตริย์และรัฐธรรมนูญ* (๒๕๔๙) กล่าวว่าโลกสันนิวาสเกี่ยวพันกับความทันสมัย[๑๑] ความทันสมัยเป็นสิ่งสำคัญสำหรับโลกสันนิวาสในนิยามของ ส.ศิวรักษ์ ซึ่งยกตัวอย่างรัชกาลที่ ๕ ว่าทรงต้องการจะเป็นกษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชแบบฝรั่ง คือให้ฝรั่งยกย่องนับถือ ไม่ต้องการเป็นอย่างประเทศในเอเชียซึ่งเสียเอกราชอย่างพม่าและเวียดนาม หรือล้าสมัยอย่างปรับตัวไม่ทันกับความทันสมัยของโลกสันนิวาสอย่างจีน ดังนั้นโลกสันนิวาสคือโลกที่มาพร้อมความทันสมัย

ในบทความ *พระมหากษัตริย์ในปัจจุบัน* (๒๕๔๙) กล่าวว่าโลกสันนิวาสคือโลกที่เปลี่ยนแปลงไปตามสมัย โดยกล่าวเปรียบสถาบันกษัตริย์ที่เป็นประชาธิปไตยมาก มีพระราชอำนาจน้อย ยกให้ราษฎรเป็นใหญ่ เป็นการคล้อยตามโลกสันนิวาสที่เปลี่ยนแปลงไปตามสมัย สถาบันกษัตริย์ก็จะอยู่ได้ภายใต้รัฐธรรมนูญ แต่ถ้าหากตรงกันข้ามมีการอำนาจราชาธิปไตยขัดต่อกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงมากเพียงใด ก็จะยิ่งเป็นภัยต่อสถาบันกษัตริย์จนหายสาบสูญไปได้[๑๒]

ใน *การเมืองไทยหลังรัฐประหารของ คปค.(คมช.) ปาฐกถา ส.ศิวรักษ์ : ๔ เดือนหลังรัฐประหาร ๑๙ กันยา* (๒๕๕๐) กล่าวว่าโลกสันนิวาสมีความสำคัญกับการปกครอง โดยชนชั้นปกครองรุ่นใหม่ที่จบจากยุโรปเห็นว่าพุทธศาสนามีคุณค่าแต่ทางพิธีกรรมมากกว่าจะเข้าถึงสาระของพุทธธรรมที่จะนำมาประยุกต์ใช้กับการเมืองการปกครอง ส่วนผู้ที่เข้าถึงสาระของพุทธธรรมก็ไม่เข้า

---

[๑๐] ยิ่งจะทำพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น แล้วคุณไปผูกไว้กับราชการส่วนกลาง ส่วนกลางเค้าก็จะไม่เห็นคุณงามความดีของท่าน ระบบแบบนี้ไม่เอื้ออาทรต่อท้องถิ่น และการที่จะเอื้ออาทรต่อท้องถิ่นอย่างแท้จริงนั้นเราต้องปรับมาหารากเหง้าดั้งเดิมของเราไม่ใช่ไปดูที่ฝรั่ง และเวลานี้อำนาจศูนย์กลางกรุงเทพฯ หรือที่ไหนก็ตาม นักการเมืองที่ไหนก็ตาม สยบยอมต่อทุนต่างชาติทั้งสิ้น นี้คือ**โลกสันนิวาส** เพราะเวลานี้บริษัทข้ามชาติมีอำนาจเหนือสุด

[๑๑] รัชกาลที่ ๕ ต้องพระราชประสงค์จะทรงเป็นสมบูรณาญาสิทธิราชอย่างฝรั่ง ให้ฝรั่งยกย่องนับถือ คือไม่ต้องการเป็นอย่างขัตติยราชในเอเชีย (ยกเว้น ญี่ปุ่น) ซึ่งถ้าไม่เสียเอกราชไปอย่างพม่าและเวียดนาม ก็ล้าสมัยอย่างปรับตัวได้ไม่ทันกับความทันสมัยของ**โลกสันนิวาส** เช่นพระเจ้ากรุงจีน

[๑๒] ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ อาจสรุปได้ว่า สถาบันกษัตริย์แห่งใดเป็นประชาธิปไตยมาก มีพระราชอำนาจน้อย คล้อยตามไปกับ**โลกสันนิวาส**อย่างทันกาลสมัย ยอมยกให้ราษฎรเป็นใหญ่ แม้ราษฎรจะผิดพลาดไปบ้าง สถาบันกษัตริย์ก็ดำรงอยู่ได้ภายใต้รัฐธรรมนูญ แต่ถ้าพระราชาธิราชประกาศความแข็งกร้าว ใกล้ชิดกับกองทัพ ยืนหยัดอยู่เหนือราษฎร ดูถูกประชาชน รังเกียจปัญญาชนที่มีความคิดในทางสร้างสรรค์อย่างก้าวหน้า แม้พวกนี้จะผิดไปบ้างอย่างไร อำนาจราชาธิปไตยไปกระทบหรือขัดขืนกระแสแห่งการเปลี่ยนแปลงไปมากเพียงไร ก็รังแต่เป็นภัยกับสถาบันกษัตริย์ จนปลาสนาการไปได้

ใจความเปลี่ยนแปลงของโลกสันนิวาสที่มีลัทธิจักรวรรดินิยมและทุนนิยมเข้ามากำกับ นอกเหนือจากขอบเขตของราชอาณาจักร[๑๓] โลกสันนิวาสข้างต้นจึงเกี่ยวกับลัทธิจักรวรรดินิยมและทุนนิยมในยุคนั้น

จะเห็นได้ว่าความหมายของนักวิชาการท่านนี้ โลกสันนิวาสเป็นโลกแห่งการปรับตัวให้เข้ากับยุคสมัย ซึ่งมีทั้งปัจจัยภายนอกและภายในหมุนเวียนปะทะสังสรรค์กันจนเกิดเป็นลักษณะเฉพาะของยุคสมัย

ทางด้านวรรณคดีและวรรณกรรมร่วมสมัยที่มีการใช้คำว่า “โลกสันนิวาส” คือ *สุภาษิตอิศรญาณ* พระนิพนธ์ของหม่อมเจ้าอิศรญาณ *พระปฐมสมโพธิกถา* พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส นวนิยายเรื่อง*โลกสันนิวาส* ของศรีบูรพา และรวมเรื่องสั้นชายคาเรื่องสั้น ลำดับที่ ๔ *โลกสันนิวาส* ของกลุ่มนักเขียนในนาม คณะเขียน

สุภาษิตอิศรญาณ เป็นพระนิพนธ์ของหม่อมเจ้าอิศรญาณ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เขียนเป็นคำประพันธ์ประเภทเพลงยาว จึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า *เพลงยาวเจ้าอิศรญาณ* เนื้อหาในตอนนี้เป็นการสั่งสอนถึงการอยู่ในโลกอย่างมีสติ ไม่หลงมัวเมาในกิเลสตัณหา จึงมีความหมายในเชิงพระพุทธศาสนา หมายถึง โลกมนุษย์อันวุ่นวายและเต็มไปด้วยกิเลส[๑๔]

พระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส กล่าวถึงคำว่า “โลกสันนิวาส” ในปริจเฉทที่ ๖ มหาภินิกขมนปริวรรต การเสด็จออกเพื่อคุณอันยิ่งใหญ่ เสด็จประพาสอุทยานทอดพระเนตรเห็นนิมิต ๔ อันเทวดาเนรมิต[๑๕] อีกตอนหนึ่ง คือ ปริจเฉทที่ ๒๐ เมตไตรยพยา

---

[๑๓] แม้วัฒนธรรมและศาสนธรรมจะเคยมีคุณอยู่กับการเมืองการปกครอง ตรงที่ชนชั้นปกครองเคยได้รับการศึกษามาจากวัด เฉกเช่นไพร่บ้านพลเมือง แต่คุณธรรมดั้งเดิมได้ลดน้อยถอยความสำคัญลงไปเรื่อยๆ จำเดิมแต่เมื่อพวกนักเรียนนอกจากยุโรปเข้ามามีอำนาจมากขึ้นในทางการเมืองการปกครอง โดยชนชั้นปกครองรุ่นใหม่มองเห็นพุทธศาสนาว่ามีคุณค่าแต่ในทางพิธีกรรม หรืออาจช่วยปัจเจกบุคคลได้บ้างในทางขจัดความทุกข์ส่วนตนเป็นกรณีๆ ไป ยิ่งกว่าที่คนเหล่านี้จะเข้าได้ถึงเนื้อหาสาระของพุทธธรรม ที่ควรนำมาประยุกต์ได้กับการเมืองการปกครอง ในขณะที่ผู้ซึ่งเข้าใจเนื้อหาสาระของพุทธธรรม ก็ไม่เข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลงทาง**โลกสันนิวาส**อย่างที่มีลัทธิจักรวรรดินิยมและทุนนิยมเข้ามาเป็นตัวกำกับ นอกเหนือองคาพยพของสยามรัฐราชสีมาอาณาเขต

[๑๔] อันความเรื่องเดียวกันสำคัญกล่าว พูดไม่ดีแล้วก็เปล่าไม่แข็งเข้ม
ข้าวต้มร้อนอย่ากระโจมค่อยโลมเล็ม วิสัยเข็มเล่มน้อยร้อยช้าช้า
ถึงโปร่งปรุในอุบายเป็นชายชาติ แม้หลงมาตุคามขาดศาสนา
อันความหลงแม้ไต่ปลงสังขารา แต่ทว่ารู้บ้างค่อยบางเบา
อย่าโอกโขยกอยู่ใน**โลกสันนิวาส** แต่นักปราชญ์ยังรู้พึ่งผู้เขลา
เหมือนเรือช่วงพ่วงลำในสำเภา เรือใหญ่เข้าไม่ได้ใช้เรือเล็ก ฯลฯ

(หม่อมเจ้าอิศรญาณ, ๒๕๒๙: ๕๑)

[๑๕] ขณะนั้นเทพยดาเข้าสิงกายนายสารถีให้ทูลไปโดยสัตย์ว่าบุรุษผู้นี้มีนามว่าชนชรา ตรัสซักถามว่า คนชราเป็นประการใด? ข้าแต่พระลูกเจ้า คนชรานี้ มิได้มีชีวิตยาวยืนพลันจะถึงมรณภาพเป็นแท้ จึงตรัส ถามว่า เหมือนด้วย

กรณปริวรรต พระอชิตะได้รับพยากรณ์ว่าจะเป็นพระพุทธเจ้าเมตไตรย ในตอนที่พระอชิตะนำผ้าผูกเป็นเพดานและม่าน ภายในพระคันธกุฎีแล้วเปล่งวาจาปรารถนาพระสัพพัญญุตญาณ[๑๖] โลกสันนิวาสใน *ปฐมสมโพธิกถา* จึงมีความหมายในเชิงพระพุทธศาสนา คือ การเวียนว่ายตายเกิดในโลกมนุษย์ที่เต็มไปด้วยกิเลสราคะ

นวนิยายเรื่อง "โลกสันนิวาส" ของศรีบูรพา (๒๕๔๘) เนื้อหากล่าวถึงการเผชิญชะตาและวิบากกรรมของตัวละคร ชีวิตของตัวละครในเรื่องคือ นายถนัด กุศลนิตย์ นางสาวสมร ธรรมพิทักษ์ นางสาวชะอำ ธรรมพิทักษ์ นายบรรเลง แต่งหิรัญ นางมุ้ย แต่งหิรัญ นายประวิง วงศ์ศิวะ นางประมาณ กุศลนิตย์ล้วนเกี่ยวพันกันด้วยวิบากกรรมและกิเลสตัณหา

ถนัดต้องพลัดพรากจากสมรคนรักด้วยเหตุสุดวิสัย สมรติดคุกเพราะความประมาทหรืออุบัติเหตุไม่ทราบได้ ชะอำเสียสาวให้กับบรรเลง นักเลงหัวไม้ลูกชายนางมุ้ยซึ่งเป็นเจ้าของห้องเช่าหน้าเลือดที่สมรและชะอำเช่าอยู่ ประวิงเข้ามาช่วยชะอำขณะถูกสามีทุบตี และเกิดความรักต่อกัน แต่ชะอำป่วยจนเสียชีวิต ประวิงสัญญาว่าจะดูแลสมรพี่สาวของชะอำหากพบตัว ส่วนประมาณเป็นภรรยาของถนัดและเป็นน้องสาวของประวิง

การเชื่อมโยงตัวละครทั้งหมดนี้มีเหตุแห่งวิบากกรรมและชะตาชีวิตเข้ามาเกี่ยวข้อง ชื่อเรื่องของนวนิยายจึงมีความหมายตรงกับความหมายทางพระพุทธศาสนากล่าวคือการเวียนว่ายตายเกิดและการมีชีวิตอยู่ในวังวนแห่งกิเลสตัณหา

รวมเรื่องสั้นชายคาเรื่องสั้น เล่มที่ ๔ โลกสันนิวาส ของกลุ่มนักเขียน "คณะเขียน" (Like Write Light to Live) ซึ่งมีที่ปรึกษาคือคำพูน บุญทวี และพิมพ์ครั้งที่ ๑ เมื่อเดือนกันยายน ๒๕๕๖ ในรวมเรื่องสั้นเล่มนี้ประกอบด้วยเรื่องสั้น ๑๒ เรื่องซึ่งเกี่ยวโยงกับความเปลี่ยนแปลงของสังคมที่มีผลกระทบต่อบุคคลในเรื่อง มีคำโปรยตอนหนึ่งกล่าวว่า "แด่ ความขัดแย้งที่สังวาสลงตัวอย่างชื่นบาน" แสดงถึงสภาวะของบุคคลที่ถูกสิ่งต่างๆ ปะทะอยู่ตลอดเวลาเมื่ออยู่ในสังคม กล่าวได้ว่า โลกปัจจุบันมีลักษณะของพหุวัฒนธรรมซึ่งมีผลต่อชีวิตของมนุษย์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

ความหมายที่เกี่ยวกับชีวิตในงานวรรณกรรมจึงมีทั้งนิยามทางพุทธศาสนาคือใน *สุภาษิตอิศรญาณ พระปฐมสมโพธิกถา* และนวนิยายเรื่อง *โลกสันนิวาส* ของศรีบูรพา และความสัมพันธ์กับการปะทะสังสรรค์ของสังคมโลก ในรวมเรื่องสั้นชายคาเรื่องสั้น ลำดับที่ ๔ *โลกสันนิวาส*

อาตมะนี้ก็จะมิได้ล่วงชราธรรมแลหรือ ข้าแต่พระลูกเจ้า พระองค์แลข้าพระพุทธเจ้าก็ดี ชนทั้งหลายอื่นก็ดีบรรดาเกิดมาใน**โลกสันนิวาส**นี้ บมิอาจล่วงพ้นชราธรรมทั้งสิ้นด้วยกัน (สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ๒๕๑๘: ๘๕-๘๖)

[๑๖] อันว่า**โลกสันนิวาส**นี้ย่อมยินดีในราคะแลโทสะประทุษร้ายลุ่มหลงอยู่ด้วยโมหะคืออวิชชา ถึงซึ่งสัญญาวิปลาสแลมีนิวรณธรรมปกปิดจิตสันดาน จมอยู่ในเปือกคือเบญจกามคุณผูกพันอยู่ด้วยห่วงคือกิเลส แลจมอยู่ในโลโณทกมหาสมุทร (สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ๒๕๑๘: ๓๐๗)

จากข้อถกเถียงทั้งในเชิงแนวคิดทฤษฎีและเชิงปรากฏการณ์ของสังคมและชีวิตผู้ศึกษาพบว่ามีวรรณคดีชุดหนึ่งที่สามารถศึกษาข้อถกเถียงข้างต้นได้ เนื่องจากฐานะของผู้ประพันธ์ ประสบการณ์จากการเดินทางของผู้ประพันธ์ และสภาพสังคม ณ ขณะนั้นสนับสนุนให้เกิดภาวะโลกสันนิวาสในวรรณคดีชุดนี้ งานชุดนี้จึงเหมาะสมที่จะศึกษาตัวตนและสังคมท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงนี้

กระแสของความศิวิไลซ์ส่งผลต่อการเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ไทย ตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๔ เริ่มมีการออกเดินทางเพื่อแสวงหาความสำราญหรือผ่อนคลายพระราชอิริยาบถเป็นสำคัญ เช่น การเสด็จประพาสไปเปลี่ยนอากาศที่เขาสามมุข เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๒ รวมทั้งอ่างศิลาและเกาะสีชัง จังหวัดชลบุรี ของรัชกาลที่ ๔ และขุนนางชั้นสูง เหล่านี้แสดงถึงการยอมรับแนวคิดการพักผ่อนของฝรั่งและด้วยเหตุผลทางการแพทย์คือการรักษาสุขภาพ (วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ, ๒๕๕๑: ๑๑๒) การเสด็จประพาสในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้ส่งผลสืบเนื่องมาสู่สมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อครั้งยังเป็นยุวกษัตริย์ มีการเสด็จประพาสไปนอกประเทศเพื่อจุดประสงค์ทางการเมือง เช่น การเสด็จประพาสไปสิงคโปร์และชวา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ และอินเดียกับพม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๔ เพื่อสังเกตการณ์ประเทศที่ตกเป็นเมืองขึ้นของตะวันตก และได้ทอดพระเนตรกิจการต่างๆ ของประเทศอังกฤษที่ครอบงำอินเดียอย่างรอบด้าน ซึ่งการเสด็จประพาสในครั้งนี้ของรัชกาลที่ ๕ เมื่อครั้งยังเป็นยุวกษัตริย์ ส่งผลให้เกิดการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ตามมา พิจารณาได้จากปีที่ปฏิรูปประเทศนั้นยังมิได้เสด็จประพาสยุโรป แนวคิดนี้จึงน่าจะมาจากการเสด็จประพาสไปยังประเทศเพื่อนบ้าน การที่พระมหากษัตริย์เสด็จประพาสออกนอกพระราชอาณาเขตไม่เคยปรากฏมาก่อนในประวัติศาสตร์ของสยาม เนื่องจากกฎหมายไม่อนุญาตให้ชนชั้นสูงชาวสยามเดินทางออกนอกพระราชอาณาเขต การปฏิบัติพระองค์เช่นนี้จึงถือเป็นแบบใหม่ที่ตรงกันข้ามกับธรรมเนียมปฏิบัติแบบเก่า สังเกตได้ว่าผู้ที่อยู่ในกระบวนเสด็จแต่งกายต่างไปจากปกติ และประพฤติตนตามระเบียบแบบแผนของตะวันตก (สัจฉิทานันท สหาย, ๒๕๕๙: ๔๑) ดังนั้นการเดินทางไปยังสถานที่ต่างๆ ทั้งในและนอกประเทศของชนชั้นนำในยุคนั้นจึงเป็นเรื่องที่แปลกใหม่สำหรับสังคมสยาม

ท่ามกลางภาวะของโลกสันนิวาสรัชกาลที่ ๕ ทรงเป็นตัวแทนของชนชั้นนำสยามที่มีอำนาจและฐานะในการเสด็จประพาสยังพื้นที่ต่างๆ พระองค์ทรงมีฐานะสูงศักดิ์ตั้งแต่เสด็จพระราชสมภพ ทรงศึกษาเล่าเรียน และความใกล้ชิดกับพระราชบิดา ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระราชกรณียกิจในการเสด็จประพาสดินแดนทั้งในและนอกประเทศหลายครั้งนับตั้งแต่ทรงเป็นยุวกษัตริย์ ทั้งยังทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่เสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ มณฑลฝ่ายใต้ และมณฑลชายทะเลฝั่งตะวันออกทั้งเพื่อพักผ่อนพระราชอิริยาบถตามที่พระองค์ได้ระบุไว้ในพระราชนิพนธ์และจุดมุ่งหมายอื่นดังที่ปรากฏในประกาศก่อนการเสด็จ

การเสด็จประพาสในประเทศของพระองค์ปรากฏการปลอมพระองค์ในการเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๑ และ ๒ มีการบันทึกว่าพระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่ไม่ถือพระองค์และใกล้ชิดกับราษฎรอย่างที่

ไม่เคยปรากฏมาก่อน ทั้งด้วยจุดประสงค์ในการสำรวจและรวบรวมความรู้ท้องถิ่นเข้าสู่ส่วนกลาง อันสัมพันธ์กับการปฏิรูปการปกครองโดยรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ซึ่งแบ่งการปกครองออกเป็นเทศาภิบาลหรือการปกครองแบบสุขาภิบาล ทั้งนี้เพื่อให้ส่วนกลางดูแลและตรวจสอบได้ง่ายยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังทรงเป็นกษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่เสด็จออกนอกประเทศเพื่อไปยังประเทศแถบเอเชียและยุโรปหลายครั้ง ทั้งด้วยเหตุผลทางการแพทย์อย่างการรักษาพระวรกายและการเมืองการปกครองอย่างการสำรวจประเทศ การเจริญสัมพันธไมตรี และการแก้ไขปัญหาทางการเมือง

ขณะนั้นสยามอยู่ในกระบวนการสร้างรัฐประชาชาติสมัยใหม่[๑๗] ก้าวเข้าสู่ความเป็นอารยประเทศเทียบเคียงประเทศมหาอำนาจตะวันตกที่เรียกตัวเองว่าอารยประเทศ (civilized nations) หรือประเทศสมัยใหม่ (modern) เห็นได้จากแนวคิดสมัยใหม่หลายประการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นรูปธรรมมากขึ้นในนโยบายการปฏิรูปการปกครองประเทศในสมัยรัชกาลที่ ๕ และนโยบายชาตินิยมในสมัยรัชกาลที่ ๖ (ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, ๒๕๔๘: ๒๖๒-๒๖๓) การสานต่อแนวคิดจากสมัยรัชกาลที่ ๔ จนเป็นรูปธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นสิ่งที่สำคัญที่ช่วยให้เข้าใจบริบททางสังคมในสมัยรัชกาลที่ ๕ มากยิ่งขึ้น เนื่องจากแนวคิดหลายอย่างสืบเนื่องมาจากรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ อยู่ในสภาวะแห่งความเปลี่ยนแปลง กล่าวคือ สภาพสังคมสมัยใหม่ในยุคล่าอาณานิคมทำให้ชนชั้นนำสยามต้องออกสำรวจทั้งภายในและภายนอกประเทศเพื่อปรับตัวให้อยู่รอดท่ามกลางกระแสความศิวิไลซ์ของตะวันตก การเดินทางออกนอกสภาพและพื้นที่ที่คุ้นเคยเกิดเป็นการปะทะสังสรรค์กับความไม่คุ้นชินในพื้นที่ต่างๆ สภาวะดังกล่าวเรียกว่า “ภาวะโลกสันนิวาส” คือ การวางพระองค์ของรัชกาลที่ ๕ ท่ามกลางภาวะการเปลี่ยนแปลงของโลก ผ่านการปะทะและผสมผสานกันระหว่างความเชื่อ แนวคิด และวัฒนธรรมที่ขัดแย้ง หรือหลากหลายเพื่อให้สอดคล้องกับบริบททางสังคมและนำไปสู่ความศิวิไลซ์ ไม่ว่าจะเป็นความเชื่อดั้งเดิมและความเชื่อสมัยใหม่ ความเจริญและความล้าหลัง รวมถึงอำนาจอธิปไตย[๑๘] และอำนาจของเจ้าอาณานิคม เกิดเป็นการปะทะสังสรรค์ของรัชกาลที่ ๕ ในพระราชอาณาเขต ดินแดนอาณานิคม และดินแดนเจ้าอาณานิคม

---

[๑๗] รัฐประชาชาติหรือรัฐชาติ (nation-state) คือ การมีรัฐบาลที่เป็นตัวแทนของผลประโยชน์ประชาชนและพลเมืองแห่งรัฐนั้นๆ การมีอาณาเขตของรัฐที่แน่นอนดังปรากฏในแผนที่สมัยใหม่ การที่ประชากรในรัฐซึ่งมีหลากหลายเชื้อชาติ ภาษา วัฒนธรรม ถูกทำให้กลายมาเป็นพลเมืองพวกเดียวกัน โดยมีอุดมการณ์ใหม่ เช่น สิทธิและเสรีภาพของพลเมือง และความเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยในรัฐนั้นๆ เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ รัฐชาติสมัยใหม่ของสยามสร้างระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่เข้มแข็งยิ่งขึ้น

[๑๘] อำนาจอธิปไตย (Sovereignty) หมายถึง อำนาจที่แสดงความเป็นใหญ่ ความเป็นอิสระ ไม่ขึ้นต่อใครหรือต้องเชื่อฟังคำสั่งคำบัญชาของผู้ใดที่เหนือตนโดยปราศจากความยินยอมของตน (ปิยะวรรณ ปานโต, ๒๕๕๙).

รัชกาลที่ ๕ น่าจะทรงเป็นนักเดินทางที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของคนไทย พระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปยังอาณาบริเวณต่างๆ ของเมืองไทย และเสด็จไปต่างประเทศหลายครั้ง เช่น เสด็จยุโรป ๒ ครั้ง ครั้งละ ๗ เดือนเศษ ทรงผูกสัมพันธไมตรีและดำเนินกุศโลบายทางการทูตเพื่อประโยชน์ของประเทศชาติไว้ได้อย่างแนบเนียน เสด็จชวา อินเดีย พม่า ลังกา สิงคโปร์ ฯลฯ เพื่อทอดพระเนตรกิจการต่างๆ และนำมาเปรียบเทียบใช้กับสยามประเทศ จนบ้านเมืองพัฒนาไปทุกด้าน ที่น่ายกย่องคือทรงเป็นกษัตริย์นักบันทึก ทรงบันทึกหรือโปรดให้มีการบันทึกระยะทางการเดินทางไว้มากมาย เป็นหนังสือหลายพันหน้า เช่น พระราชนิพนธ์เรื่อง *ไกลบ้าน* พ.ศ. ๒๔๕๐ ซึ่งพิมพ์ลงกระดาษขนาดใหญ่ ๘ หน้ายก จำนวนเกือบ ๙๐๐ หน้า (เอนก นาวิกมูล, ๒๕๖๒: ๒๕-๒๗)

จากสภาพสังคมในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งอยู่ระหว่างรอยต่อแบบเก่าและแบบใหม่รวมถึงพระองค์ทรงเป็นปัญญาชนของประเทศ จึงมีการบันทึกการเดินทางของชนชั้นนำสยามไว้ในรูปแบบของบันทึกการเดินทาง บันทึกการเดินทางของพระองค์เป็นตัวแทนของการปะทะสังสรรค์กับภาวะโลกสันนิวาสของชนชั้นสยาม ณ ขณะนั้น การศึกษาภาวะโลกสันนิวาสในบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ จึงจะนำมาสู่การทำความเข้าใจสภาพสังคมทั้งในและนอกประเทศ ทัศนคติของชนชั้นนำสยาม รวมถึงตัวตนของรัชกาลที่ ๕ ณ ขณะนั้นได้เป็นอย่างดี เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นตัวแทนชนชั้นนำสยามซึ่งเพียบพร้อมไปด้วยอำนาจ ฐานะ และทรงมีประสบการณ์การเดินทางทั้งในและนอกประเทศเป็นพระองค์แรก การเดินทางยังนำมาสู่การปรับใช้ประสบการณ์จากการทอดพระเนตรภาวะโลกสันนิวาสให้เป็นประโยชน์กับสยามประเทศอีกด้วย

การศึกษาบันทึกการเดินทางของพระองค์จึงจะทำให้เข้าใจยุคสมัยแห่งความเปลี่ยนแปลง ถือเป็นองค์ความรู้หรือตำราเกี่ยวกับสยาม ชวา มลายู และยุโรปเล่มสำคัญแห่งยุค เนื่องจากบันทึกการเดินทางของพระองค์เปรียบได้กับบันทึกการเดินทางของคณะทูตและบาทหลวงที่เดินทางเข้ามาในสยาม เช่น *จดหมายเหตุลาลูแบร์* ของซีมง เดอ ลา ลูแบร์ อัครราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งฝรั่งเศส หรือ *จดหมายเหตุการเดินทางสู่สยามประเทศครั้งที่ ๒ และจดหมายเหตุการเดินทาง ครั้งที่ ๒* ของบาทหลวงกีย์ ตาชาร์ด ชาวฝรั่งเศส ซึ่งเดินทางมายังสยามในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ถือเป็นงานเขียนประเภทบันทึกการเดินทางยุคบุกเบิกที่ช่วยเติมเต็มความรู้เกี่ยวกับสยาม ดินแดนชวา มลายู และยุโรปไว้อย่างรอบด้าน ถือได้ว่าทรงเป็นประพันธกรไทยคนแรกที่บุกเบิกงานเขียนประเภทดังกล่าว ซึ่งพัฒนามาสู่งานเขียนประเภทสารคดีท่องเที่ยวในยุคต่อมา

จึงจะเห็นได้ว่าจากพระราชประวัติของรัชกาลที่ ๕ การเสด็จประพาสยังดินแดนต่างๆ และกระแสสังคมแห่งความเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย ล้วนสนับสนุนให้เกิดภาวะโลกสันนิวาสของชนชั้นนำสยามผ่านประสบการณ์การเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ภาวะดังกล่าวผลักดันให้รัชกาลที่ ๕ ทรงเข้าไปปะทะสังสรรค์กับสิ่งต่างๆ และวางพระองค์ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของโลก ประกอบกับการที่ทรง

พระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางประกอบการเสด็จประพาสอย่างสม่ำเสมอ จึงเป็นงานชุดที่เหมาะสมที่สุดที่จะนำมาศึกษาภาวะโลกสันนิวาสทั้งในเชิงแนวคิดทฤษฎีและปรากฏการณ์ของสังคมและชีวิตผ่านประสบการณ์และตัวตนซึ่งจะนำไปสู่การทำความเข้าใจการปรับพระองค์เพื่อให้อยู่รอดในภาวะโลกสันนิวาสในยุคล่าอาณานิคม ผู้อ่านจึงจะเห็นทัศนคติ การประเมินพระองค์ และการปรับพระองค์ของรัชกาลที่ ๕ ผ่านบันทึกการเดินทางชุดนี้

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาประสบการณ์การเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ในวรรณคดีบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕

๒. เพื่อศึกษาภาวะโลกสันนิวาสในวรรณคดีบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕

๓. เพื่อศึกษาบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ในฐานะที่เป็นวรรณคดีโลกสันนิวาส

๑.๓ สมมติฐานของการวิจัย

วรรณคดีบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ เป็นวรรณคดีประเภทหนึ่งที่เผยให้เห็นภาวะโลกสันนิวาส อันได้แก่ การปะทะกันของความคิด ความเชื่อ และภูมิปัญญาระหว่างราชสำนักกับท้องถิ่นสยาม ราชสำนักกับตะวันออก และราชสำนักกับตะวันตก ด้วยวิธีการเขียนที่เป็นลักษณะเฉพาะของวรรณคดีประเภทนี้ และพระปรีชาสามารถของผู้แต่งทำให้วรรณคดีชุดนี้เป็นประจักษ์พยานของภาวะโลกสันนิวาสในสังคมไทยช่วงปรับประเทศให้ทันสมัย

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

บันทึกการเดินทางที่นำมาศึกษานี้แบ่งได้เป็นพระราชหัตถเลขาและจดหมายเหตุรายวันระยะทาง รวมทั้งสิ้น ๒๑ เรื่อง[๑๙] แบ่งตามจุดหมายปลายทางได้ดังนี้

บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต รวม ๑๗ เรื่อง

๑. เสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. ๒๔๑๙

๒. ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค พ.ศ. ๒๔๒๐

๓. ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑

๔. พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๒๕

---

[๑๙] มีพระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางจำนวน ๒ เรื่องที่จัดเป็นทั้งบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตและบันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคม

๕. พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๒๖

๖. พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๒๗

๗. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๔๔

๘. เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๔๙

๙. เสด็จประพาสคลองแสนแสบ พ.ศ. ๒๔๕๐

๑๐. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า พ.ศ. ๒๔๕๑

๑๑. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. ๒๔๕๑

๑๒. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี พ.ศ. ๒๔๕๒

๑๓. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๑ ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒)

๑๔. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)[๒๐]

๑๕. ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)[๒๑]

๑๖. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๓ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)

๑๗. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๔ ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคม รวม ๔ เรื่อง

๑. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)[๒๒]

๒. ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)[๒๓]

๓. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙)

๔. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม รวม ๒ เรื่อง

๑. พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐

๒. พระราชหัตถเลขา ไกลบ้าน สำเนาพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้านิภานภดล เมื่อเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐)

---

[๒๐] บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตเพื่อไปยังจุดหมายปลายทางในดินแดนอาณานิคม

[๒๑] เช่นเดียวกับเชิงอรรถ ๓

[๒๒] เช่นเดียวกับเชิงอรรถ ๓

[๒๓] เช่นเดียวกับเชิงอรรถ ๓

๑.๕ กรอบแนวคิด

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มุ่งศึกษาการเดินทางซึ่งจะนำไปสู่การเห็นความหลากหลายของผู้คนและวัฒนธรรมทั้งในและนอกประเทศ อันจะทำให้เข้าใจตัวตนของผู้ประพันธ์ได้อย่างแจ่มชัด ผู้ศึกษาขออธิบายกรอบแนวคิดที่สัมพันธ์กับวิทยานิพนธ์จากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ **คนอื่นและคนอื่นภายในสังคม** และ**ตัวตน** ดังต่อไปนี้

๑.๕.๑ คนอื่น (The other) และคนอื่นภายในสังคม (The other within)

กรอบแนวคิดเกี่ยวกับคนอื่นและคนอื่นภายในสังคมเป็นแนวคิดหลังอาณานิคมนิยม (postcolonialism) ซึ่งเป็นการศึกษาวัฒนธรรมที่ได้รับผลกระทบจากอาณานิคมนิยม[๒๔]ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ผลกระทบจากการล่าอาณานิคมเกี่ยวพันกับกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ผ่านการสร้างเรื่องเล่า ตำนาน หรือวาทกรรมอื่นๆ เพื่อประกอบสร้างความแตกต่างทางชาติพันธุ์ และเน้นย้ำค่าความหมายที่ไม่เท่าเทียมกันของชาติพันธุ์ระหว่างคนในประเทศเจ้าอาณานิคมกับคนในประเทศอาณานิคม การล่าอาณานิคมมักหมายรวมถึงการสร้างความชอบธรรมให้คนในประเทศเจ้าอาณานิคมเข้าไปปกครองประเทศอาณานิคมได้ โดยที่ไม่ได้มองว่าการครอบงำนั้นเป็นสิ่งที่ผิดหรือเป็นความรุนแรงที่เจ้าอาณานิคมกระทำต่อคนพื้นถิ่น (สุรเดช โชติอุดมพันธ์, ๒๕๕๙: ๒๓๗) แนวคิดดังกล่าวส่งผลต่อเรื่องเล่าในดินแดนสยามโดยเฉพาะที่เกี่ยวพันกับการเดินทางของชนชั้นนำสยามทั้งภายในและภายนอกประเทศ เนื่องจากส่งผลให้เห็นคนอื่นทั้งในและนอกประเทศ

การเสด็จประพาสทั้งภายในและภายนอกประเทศของรัชกาลที่ ๕ แสดงถึงแนวคิดเกี่ยวกับความเป็นอื่นหรือคนอื่นที่สัมพันธ์กับลัทธิตะวันออกนิยมหรือลัทธิบูรพคดีวิทยา[๒๕] (Orientalism) ซึ่ง

---

[๒๔] อาณานิคมนิยม (colonialism) เป็นช่วงหนึ่งของประวัติศาสตร์จักรวรรดินิยมที่มีการล่าดินแดนเพื่อแสวงหาเมืองขึ้นหรืออาณานิคม เนื่องจากประเทศเจ้าอาณานิคมต้องการเปิดตลาดใหม่ๆ และแสวงหาแหล่งวัตถุดิบใหม่ๆ เพื่อตอบสนองความต้องการบริโภคที่มีมากขึ้น การเกิดขึ้นของแนวคิดอาณานิคมนิยมเป็นส่วนหนึ่งของลัทธิจักรวรรดินิยม (imperialism) ซึ่งหมายความโดยรวมถึงการแผ่ขยายอำนาจของจักรวรรดิ (empire) หนึ่งๆ ที่มักเกิดขึ้นและเกี่ยวพันกับความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่ม ๒ กลุ่ม โดยที่กลุ่มหนึ่งมีอำนาจมากกว่าและพยายามจะแผ่ขยายอำนาจอธิปไตยของตน

[๒๕] ซาอิดชี้ให้เห็นว่าความรู้ซึ่งผลิตขึ้นในโลกตะวันตกเกี่ยวกับตะวันออก วางอยู่บนอุดมการณ์ อคติ โลกทัศน์ และกลวิธีการประพันธ์หลายอย่าง ซึ่งสะท้อนการจ้องมองจากตะวันตกไปยังโลกตะวันออกที่ต่ำต้อยด้อยอำนาจกว่า ลัทธิตะวันออกนิยมหรือลัทธิบูรพคดีวิทยาจึงมิได้มีความหมายในเชิงนิยมชื่นชมชาวตะวันออกแต่กลับตรงข้าม คือการสร้างชาวตะวันออกขึ้นมาตามอคติ วาทกรรม และความรู้แบบฉบับที่ชาวตะวันตกเข้าใจ (ธงชัย วินิจจะกูล, ๒๕๖๐: (๑๓))

มาจากแขนงวิชาที่เรียกว่า Oriental Studies ในยุโรป ประเด็นสำคัญที่ซาอิด[๒๖]เน้นคือความรู้ที่สร้างขึ้นสะท้อนตัวตนของโลกตะวันตกหรือชาวตะวันตกเองมากกว่าความเข้าใจโลกตะวันออก การสร้างคนอื่นจึงสะท้อนความเป็นตัวตนของผู้สร้างเอง ซาอิดมีอิทธิพลต่อวงการวรรณคดีศึกษาและมนุษยศาสตร์จนถือกันว่า Orientalism เป็นรากหนึ่งของแขนงความรู้ที่เรียกว่า “หลังอาณานิคม” (post-colonialism) ในเวลาต่อมา

น่าสนใจว่าตะวันออกจ้องมองตะวันออกด้วยกันเองบ้างหรือไม่ สร้างความรู้เกี่ยวกับสังคมที่ต่างจากตนในโลกตะวันออกด้วยกันให้เป็น “คนอื่น” หรือไม่ ตะวันออกจ้องมองตะวันตก สร้างความรู้เกี่ยวกับตะวันตกหรือไม่ อย่างไร ในเชิงอำนาจของฟูโกต์[๒๗] (อำนาจที่ดำรงอยู่ในความสัมพันธ์ทางสังคมทุกชนิด) สังคมต่างๆ ในโลกตะวันออกซึ่งมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจไม่เท่าเทียมกัน ก็น่าจะสร้างความรู้เกี่ยวกับคนอื่นเช่นกัน รวมทั้งไทยด้วย

มีความรู้จำนวนไม่น้อยที่ชาวตะวันออกสร้างขึ้นเกี่ยวกับตะวันตกที่ต่ำต้อยกว่า การสร้างความรู้ในสังคมตะวันออกด้วยกันเองที่สร้างให้คนอื่นที่มีความแตกต่างทางวัฒนธรรมและชาติพันธุ์กับพวกของตนให้กลายเป็นคนอื่นมีมานานก่อนหน้า Oriental Studies ของฝรั่ง อย่างเช่นญี่ปุ่นมองจีนและเกาหลี ไทยมองลาวและเขมร การสร้างความรู้ที่ถือว่าคนอื่นต่ำกว่าเราโดยถือตัวเองเป็นใหญ่มีอยู่ในทุกอารยธรรม การยึดถืออัตลักษณ์รวมหมู่หนึ่งๆ เช่น ชาติพันธุ์ ความเป็นชาติ หรือสถาบันนิยม ล้วนแยกไม่ออกจากความรู้เกี่ยวกับคนอื่น เพราะต้องมีผู้อื่นที่ต่างออกไป หรือคู่ตรงข้าม หรือศัตรู จึงจะมีตัวตนของเราเองได้ (ธงชัย วินิจจะกูล, ๒๕๖๐: (๑๓)-(๑๖))

ธงชัย วินิจจะกูล (๒๕๖๐: (๑๘)-(๑๙) ได้กล่าวถึง คนอื่น (The Others) และคนอื่นในสังคมไทย (The Others Within) ไว้ใน คนไทย/ คนอื่น ว่าการอธิบายความรู้ว่าด้วยคนอื่น ๔ แบบ คือ ๑) ฝรั่งหรือโลกตะวันตก ๒) ประเทศเพื่อนบ้าน ๓) คนอื่นในสยามที่ถูกจัดแบ่งเป็นประเภทตามถิ่นฐาน และ ๔) ปัตตานี คนอื่นแต่ละประเภทถูกสร้างขึ้นด้วยเกณฑ์นิยาม (determinant) บางอย่างหรือหลายอย่างประกอบกัน ที่สำคัญคือเกณฑ์นิยามเหล่านี้สะท้อนนิยามของความเป็นไทยมากพอๆ กับการนำเสนอความจริงเกี่ยวกับคนอื่นเหมือนดังที่ซาอิดได้กล่าวไว้

---

[๒๖] เอ็ดเวิร์ด ซาอิด (Edward Said) ศาสตราจารย์และนักวิพากษ์วรรณกรรมและวัฒนธรรม มีผลงานชิ้นสำคัญคือ “ลัทธิบูรพาคดีศึกษา” (Orientalism) ใน ค.ศ. ๑๙๗๘ เป็นที่รู้จักในนามของนักวิพากษ์องค์ความรู้ของตะวันตกที่มีต่อโลกตะวันออกว่าเป็นความรู้และการนำเสนอที่บิดเบือน อคติ และไม่ได้รู้จักตะวันออกอย่างแท้จริง (ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, ๒๕๔๖)

[๒๗] มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault) นักปรัชญาการเมืองคนสำคัญของโลก ผู้มีบทบาทในขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิของผู้ที่ถูกกดขี่ คนกลุ่มน้อย คนที่ด้อยโอกาส คนที่ถูกกีดกัน หรือคนชายขอบ จากทฤษฎีของฟูโกต์ชี้ให้เห็นว่าคำจำกัดความต่อคนเหล่านี้ว่าเป็นพวกด้อยกว่าล้วนถูกสร้างขึ้นจากองค์ความรู้แบบโมเดิร์น โดยค้านว่ามีความเป็นเหตุเป็นผลอยู่น้อยมากหรือเกือบไม่มีเลย (ธีรยุทธ บุญมี, ๒๕๕๗: ๔)

ในกรณีของฝรั่งหรือยุโรป มโนทัศน์และวาทกรรมความศิวิไลซ์เป็นเกณฑ์ที่สำคัญที่สุดที่สร้างให้คนอื่นสูงกว่าไทยมาตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ ๑๙ สยามปรารถนาจะศิวิไลซ์และได้รับการยอมรับจากฝรั่ง “สยาม” กับ “ยุโรป” เป็นการเรียกทางภูมิศาสตร์ ส่วนมโนทัศน์เรื่องความศิวิไลซ์หรือความเจริญแฝงมิติชนชั้นด้วย ดังนั้นเมื่อชนชั้นนำมองราษฎรสยามเองภูมิศาสตร์ที่จำแนกตามถิ่นฐานภูมิลำเนาจึงสะท้อนระดับความเจริญหรือความศิวิไลซ์ที่ต่างกันภายในภูมิกายา[๒๘]เดียวกัน ชุมชนจินตกรรมของไทยเป็นชุมชนของคนที่เจริญสูงต่ำกว่ากัน เมือง ชนบทหรือบ้านนอก และป่าเขาอาจเป็นเกณฑ์นิยามในการจำแนกคนที่ทรงอิทธิพลในสังคมไทยสมัยใหม่ยิ่งกว่าเชื้อชาติ (race) ส่วนประเทศรอบข้างสยามก็ไม่เคยถูกไทยมองว่าเป็นกลุ่มก้อนเดียวกันในเชิงภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แต่เป็นมโนทัศน์แบบจักรวรรดิสยามที่มีต่อรัฐใกล้เคียง เห็นได้จากประวัติศาสตร์แบบมาตรฐานของไทย

การแบ่งแยกผู้คนตามถิ่นฐาน-ชาติพันธุ์ที่คนไทยคุ้นชินคือ ๑. ชาวเขา ๒. ชาวบ้านนอก ๓. ชาวกรุง และ ๔. ฝรั่ง ซึ่งมีความสัมพันธ์กันในแง่ของระดับความศิวิไลซ์และความเป็นสมัยใหม่ หากพิจารณาในมุมของชนชั้นนำสยามซึ่งเป็นประเภทที่ ๓ แล้ว คนอื่นประเภทที่ ๑ และ ๒ เป็นคนอื่นในสังคมไทย (The Others Within) ส่วนคนอื่นประเภทที่ ๔ เป็นคนอื่นนอกประเทศ (The Others) มุมมองต่อคนอื่นจึงมีความเหมือนและแตกต่างกันอยู่ในที ซึ่งในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของรัชกาลที่ ๕ ปรากฏลักษณะของคนอื่นอยู่ทุกประเภท Tim Youngs (๒๐๑๓: ๑) ได้กล่าวถึงงานเขียนประเภทบันทึกการเดินทางว่าเป็นส่วนที่แบ่งแยกความเป็นเขาและความเป็นเราออกจากกัน ซึ่งมีผลทั้งตัวบุคคลและระดับชาติ ในขอบเขตของจิตวิทยา สังคม และเศรษฐกิจ วรรณกรรมการเดินทางสามารถบอกเล่าเรื่องราวเหล่านี้ได้[๒๙] งานเขียนชุดนี้จึงเหมาะที่จะศึกษาด้วยแนวคิดดังกล่าว

---

[๒๘] คำว่า “ภูมิกายา” เป็นคำที่ผู้เขียน (ธงชัย วินิจจะกูล) คิดขึ้นเอง มิได้มีคำจำกัดความตายตัวหรือสำเร็จลงตัวแต่อย่างใด คำนี้ยืดหยุ่นมากพอที่จะสื่อความหมายต่างๆ เกี่ยวกับดินแดนของชาติ เช่น แนวคิดเกี่ยวกับบูรณภาพและอธิปไตย การควบคุมแนวชายแดน การปะทะของกองกำลัง การรุกราน และสงคราม หรือการใช้ดินแดนนิยามเศรษฐกิจของชาติ เช่น ผลผลิต อุตสาหกรรม การค้า ภาษี ภาษีศุลกากร การศึกษา การปกครอง วัฒนธรรม และอื่นๆ การใช้คำว่าภูมิกายาเพื่อสื่อความหมาย (signify) ว่าสิ่งที่ศึกษามิใช่เป็นเพียงเรื่องของพื้นที่หรือดินแดน แต่เป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของชีวิตของชาติ เป็นที่มาของความภาคภูมิใจ ความจงรักภักดี ความรัก พลังดลใจ อคติ ความเกลียด เหตุผล ความไร้เหตุผล (ธงชัย วินิจจะกูล, ๒๕๕๖: ๒๔)

[๒๙] Travel writing,... It throws light on how we define ourselves and on how we identify others. Its construction of our sense of ‘me’ and ‘you’, ‘us’ and ‘them’, operates on individual and national levels and in the realms of psychology, society and economics.

ประเด็นสำคัญของแนวคิดนี้คือการสร้างตัวตนของตนเองและผู้อื่น ในลักษณะของความเหนือกว่าและต่ำกว่า โดยสร้างให้มีผู้อื่นเป็นคู่เทียบ ทำให้ผู้สร้างมองเห็นตัวตนของตนเองชัดเจนยิ่งขึ้น มีคำที่สัมพันธ์กับลักษณะของสยามในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๕ คือ สภาวะกึ่งอาณานิคม (semi-coloniality) ลัทธิอัตอาณานิคม (auto-coloniality) หรือลัทธิอาณานิคมอำพราง (crypto-coloniality) และการทำให้ตนเองเป็นอาณานิคม (self-colonization) ซึ่งมีความหมายใกล้เคียงกัน

๑.๕.๒ ตัวตน

รัชกาลที่ ๕ ทรงเป็นตัวแทนของชนชั้นนำสยามที่แสดงตัวตนของพระองค์ผ่านบันทึกการเดินทางยังดินแดนต่างๆ พระองค์ทรงตระหนักว่าตัวตนของพระองค์มีความลื่นไหลภายใต้ข้อจำกัดของพื้นที่ต่างๆ การเดินทางจึงทำให้พระองค์ทรงมีโอกาสปรับตัวในสภาวการณ์ต่างๆ รวมถึงเข้าใจบทบาทของพระองค์และสยามในพื้นที่โลกมากยิ่งขึ้น

The Cambridge English Dictionary ให้ความหมายว่า “self” หมายถึง “the set of someone’s characteristics, such as personality and ability, that are not physical and make that person different from other people” หมายถึงลักษณะเฉพาะหรืออุปนิสัยของใครคนใดคนหนึ่ง เช่น บุคลิกภาพและความสามารถไม่ใช่ลักษณะภายนอก สิ่งเหล่านี้ทำให้บุคคลผู้นั้นแตกต่างจากผู้อื่น อีกนิยามหนึ่งมีความหมายคล้ายกันคือ “Who a person is, including the qualities such as personality and ability that make one person different from another”ตัวตนจึงคือสิ่งที่บอกว่าคนผู้นั้นเป็นใคร โดยเป็นคุณสมบัติเฉพาะอย่างบุคลิกภาพหรือความสามารถเฉพาะบุคคลที่ทำให้เราแตกต่างจากผู้อื่น

อภิญญา เฟื่องฟูสกุล (๒๕๖๑) ได้กล่าวถึงอัตลักษณ์ในแนวคิดสมัยใหม่ (Modernism) ซึ่งสัมพันธ์กับตัวตนทั้งทางปรัชญา จิตวิทยา สังคมวิทยา และมานุษยวิทยา ผู้ศึกษาพบว่า “ตัวตน” ในทางปรัชญาและสังคมวิทยามีความสัมพันธ์กับ “ตัวตน” ของผู้ประพันธ์ที่มุ่งศึกษาในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ในทางปรัชญาตะวันตกของเฮเกล (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) มีทัศนะต่อเหตุผลว่าแม้ศักยภาพมนุษย์จะอยู่ที่กิจกรรมของจิตสำนึกแต่มิใช่สิ่งที่หยุดนิ่งและตัดขาดจากโลกข้างนอก มิได้เฝ้ามอง สังเกตโลกอย่างเย็นชาหรือมีระยะห่าง เหตุผลมิใช่เพียงความสามารถในการจำแนกแยกแยะเท่านั้น ปรัชญาวิภาษวิธี (dialectic) ทำให้เขาผนวกโลกข้างนอกเข้ามาเป็นส่วนจำเป็นของกระบวนการสร้างและนิยามตนของจิตสำนึก การตระหนักถึงตนเองอย่างสมบูรณ์จะเกิดขึ้นได้ก็แต่ในเงื่อนไขที่เราสัมพันธ์กับโลกข้างนอกเท่านั้น “ความเป็นตัวฉัน” เป็นกระบวนการที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ตัวฉันที่สมบูรณ์ขึ้นเรื่อยๆ ต้องปฏิเสธการจำกัดกรอบที่หยุดนิ่ง และต้องอาศัยการตระหนักและโอบรวมเอาโลกข้างนอกให้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของตนเองเสมอ

ฟรีดริกช์ นีทเชอ (Friedrich Nietzsche) เป็นแรงบันดาลใจแก่นักคิดในสายหลังสมัยใหม่รุ่นหลัง เป็นกบฏต่อแนวคิดกระแสหลักของเหตุผลนิยม เขาเชื่อว่าปัจเจกภาพที่มีเอกภาพ ศักดิ์ศรีและความสมบูรณ์นั้นเป็นเพียงมายาคติ มนุษย์เป็นกระแสธาราเชี่ยวกรากของพลังหลากหลายที่ปะทะสังสรรค์กัน อยู่ในกระบวนการของการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่ใช่สภาวะบางอย่างที่หยุดนิ่ง เราเชื่อว่าเรามีเอกภาพเพราะเราสามารถเก็บกดพลังแห่งสัญชาติญาณของเรา พัฒนาทักษะในการจัดการกับพลังที่ขัดแย้งกันจนดูเหมือนมันเชื่อง จนดูเหมือนว่าระเบียบที่สอดคล้องต้องกันของเหตุผลเท่านั้นคือธรรมชาติที่แท้จริง เราสร้างภาพนี้ขึ้นก็เพื่อกลบเกลื่อนความหวาดหวั่นต่อสภาวะยุ่งเหยิบข้างในตัวเราเอง ภาพของระเบียบและเหตผลเป็นเพียงเกราะปกป้องสภาวะการสูญสิ้นอัตลักษณ์อันเป็นแก่นแกน ความหวาดหวั่นในการเผชิญกับความจริงที่โหดร้ายว่าโลกและจักรวาลนั้นล้วนไร้ระเบียบ ไร้ซึ่งจุดหมาย และแก่นสารบีบให้มนุษย์เป็นสุขกับการหลอกลวงตนว่ามี “ความจริง” สูงสุดที่พึ่งพิงได้ ศาสนาจึงเป็นเพียงยาย้อมใจของผู้ที่อ่อนแอ (slave morality)

ในทฤษฎีสังคมวิทยานักคิดในสายปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ (Symbolic Interactionism) ชาร์ลส์ คูลีย์ (Charles Cooley) เชื่อว่าสังคมและปัจเจกบุคคลเป็นปรากฏการณ์ที่ไม่อาจแยกออกจากกันได้ ความรู้สึกเกี่ยวกับตัวเราเองพัฒนาขึ้นมาจากปฏิกิริยาของเราต่อความเห็นของผู้อื่นเกี่ยวกับตัวเรา เขาเรียกตัวตนที่เกิดจากกระบวนการนี้ว่า “ตัวตนในกระจกเงา” (the looking glass self) ประกอบด้วยภาพลักษณ์ของเราที่เรามีต่อตนเอง และจินตนาการเกี่ยวกับการตัดสินของผู้อื่นต่อภาพลักษณ์นั้น ตลอดจนปฏิกิริยาและความรู้สึกต่างๆ ของเราต่อจินตนาการดังกล่าว หลอมรวมเป็นความรู้สึกบางอย่างที่เรามีต่อตนเองเช่น ความภาคภูมิใจหรือความรู้สึกต่ำต้อย การให้ความสำคัญกับปฏิสัมพันธ์ทำให้กลุ่มทางสังคมเป็นประเด็นสำคัญของการศึกษา คูลีย์เห็นว่ากลุ่มสังคมที่ใกลิชิดปัจเจกมากที่สุดเช่นกลุ่มปฐมภูมิ (ครอบครัวหรือเพื่อนบ้าน) เป็นสิ่งแวดล้อมที่สามารถดึงคุณสมบัติด้านบวกต่างๆ เช่น มิตรภาพและความสมานฉันท์ออกมาจากปัจเจกได้

จอร์ช เฮอร์เบิร์ต มี้ด (George Herbert Mead) ศึกษาพัฒนาการที่ความรู้สึกเกี่ยวกับ “ตัวตน” ค่อยๆ ก่อกำเนิดจากกระบวนการปฏิสัมพันธ์ เขาเห็นว่ากลไกสำคัญของการสร้างตัวตนคือการเรียนรู้ที่จะสวมบทบาท (role-taking) ของผู้อื่น และหัวใจสำคัญในการเรียนรู้คือภาษาซึ่งเป็นช่องทางถ่ายทอดระบบสัญลักษณ์และกฎเกณฑ์ร่วมของสังคม มี้ดเสนอแนวคิดว่าตัวตนมีสองด้านที่ปะทะสังสรรค์กันเองตลอดเวลา ด้านหนึ่งคือ “me” อันเป็นตัวตนที่เกิดจากความเห็นและปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น และ “I” อันเป็นส่วนที่เป็นลักษณะเฉพาะของเราเอง ทั้ง “me” และ “I” ต่างสัมพันธ์กับโลกข้างนอกทั้งคู่ แต่ “me” เป็นผลจากการประเมินและซึมซับทัศนะของผู้อื่น และ “I” เป็นคำตอบและความพยายามที่จะประสาน “me” ที่หลากหลากเข้าด้วยกัน “I” จึงเป็นศักยภาพของความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ จึงเป็นการรักษาอิสรภาพในระดับหนึ่งของปัจเจกคือชี้ว่าตัวตนมิใช่หุ่นเชิดของสังคม

สรุปได้ว่าตัวตน (self) คือ ลักษณะความรู้สึกนึกคิดของผู้ใดผู้หนึ่งที่ประกอบกันหลอมรวมให้บุคคลนั้นแตกต่างจากผู้อื่น ในทางปรัชญามีแนวคิดหนึ่งว่าตัวตนของบุคคลสัมพันธ์กับโลกภายนอก บุคคลย่อมนำการปะทะสังสรรค์กับโลกภายนอกมาหลอมรวมเป็นตัวตนของตนเอง ส่วนในทางสังคมวิทยาตัวตนสัมพันธ์กับปฏิสัมพันธ์ในสังคม ปฏิกิริยาต่อ “ตัวเรา” และปฏิกิริยาของเราต่อ “ความคิดเห็นของผู้อื่น” หลอมรวมความเป็นตัวตนของเรา จึงปฏิเสธได้ยากว่าตัวเราสัมพันธ์กับสังคมหรือโลกข้างนอกตัวเรา บันทึกการเดินทางชุดนี้สะท้อนการปะทะสังสรรค์ของตัวตนกับโลกภายนอกหรือประสบการณ์ที่หลากหลาย ท่ามกลางความแตกต่างของพื้นที่และวัฒนธรรมทั่วโลก เมื่อโลกของผู้ประพันธ์มีปฏิสัมพันธ์กับประสบการณ์ภายนอกจึงก่อเกิดเป็นตัวตนในหลายมิติ

๑.๖ ประโยชน์ที่ได้รับ

ทำให้เข้าใจและเข้าถึงที่มาของการวางพระวิเทโศบายในพระราชอาณาจักรในช่วงเวลาแห่งการล่าอาณานิคม อีกทั้งสามารถเข้าใจพระราชทัศนะต่อโลกและชีวิตของรัชกาลที่ ๕ ผ่านวรรณคดีบันทึกการเดินทางของพระองค์

๑.๗ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้ศึกษาพบว่ามีเอกสารและงานวิจัยที่มุ่งศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของรัชกาลที่ ๕ ด้วยกรอบแนวคิดทางวรรณคดีและทางสังคมศาสตร์ ดังต่อไปนี้

๑.๗.๑ การศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสด้วยกรอบแนวคิดทางวรรณคดี

การศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสด้วยกรอบแนวคิดทางวรรณคดีนี้มีทั้งการศึกษาด้านเนื้อหา ประเภทวรรณคดี กลวิธีการประพันธ์ และเชิงประเมินคุณค่า ดังนี้

การศึกษาเนื้อหา กลวิธีการประพันธ์และคุณค่าของพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสของรัชกาลที่ ๕ คือ *จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย* ของสรตี ใจสอาด (๒๕๔๒) ซึ่งเน้นที่การศึกษาลักษณะการเขียนจดหมายเหตุรายวันและลักษณะเฉพาะของจดหมายเหตุรายวัน ผู้ศึกษาพบกลวิธีการประพันธ์แบบต่างๆ และข้อมูลที่พระองค์ทรงนำเสนอเรื่องความเชื่อ ค่านิยม และวิถีชีวิตซึ่งสะท้อนวัฒนธรรมในยุคสมัยนั้น ลักษณะเฉพาะที่ปรากฏคือรัชกาลที่ ๕ ทรงใช้ข้อมูลที่แท้จริง ด้านความรู้เกี่ยวกับสถานที่ เหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น วิถีชีวิต วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี และทรงแทรกนิทาน ตำนาน เกี่ยวกับสถานที่นั้นๆ ไว้อย่างครบถ้วน มีการใช้ภาษาที่ง่าย

และชัดเจน ทั้งยังมีพระบรมฉายาลักษณ์และภาพถ่ายสถานที่ต่างๆ ประกอบ ลักษณะเช่นนี้สอดคล้องกับหลักเกณฑ์การเขียนสารคดีท่องเที่ยวในปัจจุบัน พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้จึงอาจถือว่าเป็นต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวของไทยในสมัยต่อมา

อาทิมา พงษ์ไพบูลย์ (๒๕๔๗) ได้ศึกษา *คุณค่าของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* โดยเน้นด้านเนื้อหาและกลวิธีการประพันธ์จากพระราชนิพนธ์ ๑๓ เรื่องเช่นกัน โดยกล่าวว่าคุณค่าของพระราชนิพนธ์นอกเหนือจากการบันทึกเรื่องราวส่วนพระองค์แล้ว ยังบันทึกมีเรื่องราวที่ทรงพบเห็น การเสนอความรู้ที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติม ตลอดจนพระราชทัศนะต่อเรื่องต่างๆ ด้านกลวิธีการประพันธ์ทรงใช้กลวิธีการนำเสนอที่หลากหลาย ได้แก่ มีการนำเสนอข้อมูลอย่างละเอียด มีการอ้างอิงข้อมูลหลักฐานลายลักษณ์และบุคคล ส่วนกลวิธีทางภาษาทรงใช้ถ้อยคำสำนวนที่กะทัดรัดตรงไปตรงมา แต่ชัดเจนสละสลวย ทำให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวได้ง่าย มีการสรรคำที่เหมาะสม นอกจากนี้ยังทรงใช้วิธีการทางวรรณคดีหลายชนิด เช่น การใช้ภาพพจน์และการแทรกคำประพันธ์ทำให้เกิดความเพลิดเพลิน

การมุ่งศึกษากลวิธีการประพันธ์อย่างการใช้ภาษาจินตภาพ คือ *ภาษาจินตภาพในเรื่องไกลบ้าน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ของวรรณพร พงษ์เพ็ง (๒๕๔๗)โดยมุ่งศึกษาลักษณะการใช้ภาษาจินตภาพในพระราชนิพนธ์เรื่อง *ไกลบ้าน* ในระดับคำ และระดับประโยค ระดับคำทรงเรียบเรียงคำให้เกิดเสียงสัมผัสพยัญชนะและสระระหว่างคำ การสร้างคำ โดยประกอบคำขึ้นใหม่และคิดคำเพื่อเรียกสิ่งแปลกใหม่ การสรรคำโดยเลือกใช้คำแสดงสี แสง เสียง กลิ่น รส สัมผัส รูปร่างสัณฐาน และอาการ รวมทั้งนำคำมาใช้ในบริบทใหม่ ส่วนระดับประโยค พระองค์ทรงใช้ประโยคที่มีโครงสร้างไม่ซับซ้อน ประโยคที่มีโครงสร้างขยายความแบบพิเศษ และประโยคที่มีการซ้ำโครงสร้าง เพื่อลำดับภาพ และขยายภาพ ในด้านการใช้ภาพพจน์ พระองค์ทรงใช้ภาพจน์แบบอุปมาอุปลักษณ์ บุคลาธิษฐาน และสัทพจน์เป็นจำนวนมาก การสร้างภาษาจินตภาพในพระราชนิพนธ์เรื่อง *ไกลบ้าน* ส่งผลให้เกิดคุณค่า ๒ ประการ คือ ทำให้บรรลุวัตถุประสงค์ในการสื่อสาร ในฐานะสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย และทำให้เกิดวรรณศิลป์ เจ้าอยู่หัวอย่างเด่นชัด

การศึกษาประเภทของวรรณคดีที่น่าสนใจคือ *“เยอแนล”: ลักษณะเด่นและคุณค่าในฐานะประเภทวรรณคดี* ของวรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์ (๒๕๖๒) ซึ่งมุ่งศึกษาลักษณะเด่นและคุณค่าของพระราชนิพนธ์ “เยอแนล” ของรัชกาลที่ ๕ รวมถึงพระนิพนธ์ของพระบรมวงศานุวงศ์ งานเขียนของข้าราชการ และงานเขียนของราษฎรในสมัยรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลที่ ๖ ในฐานะประเภทวรรณคดี โดยเยอแนลเป็นประเภทวรรณคดีย่อย (subgenre) ของวรรณกรรมบันทึกการเดินทางของไทย มีการ

กล่าวถึงลักษณะสำคัญของเยอแนล ลักษณะเด่นด้านเนื้อหาในการนำเสนอความเป็นปัจเจกบุคคลผ่านการแสดงความคิดเห็นอย่างตรงไปตรงมาและการแสดงอารมณ์ความรู้สึกอย่างเปิดเผย และลักษณะเด่นด้านลีลาภาษาคือการใช้ภาษานำเสอภาพและความคิด รวมถึงคุณค่าสำคัญของเยอแนลด้านวรรณคดี ด้านความรู้ ด้านการเมืองการปกครอง และด้านสังคมวัฒนธรรม

จะเห็นได้ว่ามีผู้ศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของรัชกาลที่ ๕ โดยแบ่งเป็นการศึกษาเฉพาะรูปแบบจดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ พระราชนิพนธ์เรื่อง *ไกลบ้าน* หรือประเภทเยอแนลเท่านั้น ยังไม่ปรากฏการศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของรัชกาลที่ ๕ ทั้งภายในและภายนอกประเทศทั้งหมด นอกจากนี้งานวิจัยส่วนใหญ่ยังมุ่งเน้นที่การศึกษาเนื้อหา ประเภทของวรรณคดี กลวิธีการประพันธ์ และคุณค่าเท่านั้น ยังไม่พบการศึกษาตัวตนของรัชกาลที่ ๕ รวมถึงการเปลี่ยนภาวะโลกสันนิวาสให้เป็นวรรณคดีในรูปแบบบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ผู้ศึกษาจึงสนใจจะศึกษาในประเด็นดังกล่าว

๑.๗.๒ การศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสด้วยกรอบแนวคิดทางสังคมศาสตร์

การศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสด้วยกรอบแนวคิดทางสังคมศาสตร์นี้มีทั้งการศึกษาในแง่ของโลกทัศน์ ชาตินิยม และความเป็นตะวันตกกับตะวันออก ดังต่อไปนี้

การศึกษาโลกทัศน์ ชาตินิยม และความเป็นตะวันตกกับตะวันออกนี้เป็นการศึกษาเนื้อหาของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของรัชกาลที่ ๕ คือ *การศึกษาพระโลกทัศน์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา* ของสุภาพร คงศิริรัตน์ (๒๕๕๓) จากพระราชหัตถเลขาจำนวน ๒๒ เรื่อง โดยพบว่าพระโลกทัศน์ของพระองค์เกิดจากการผสานระหว่างภูมิหลังเกี่ยวกับความเชื่อที่เป็นรากฐานของสังคมไทย ได้แก่ การให้ความสำคัญแก่สถาบันพระมหากษัตริย์ และพระพุทธศาสนากับอิทธิพลของตะวันตก ซึ่งเป็นผลมาจากการล่าอาณานิคมและการเสด็จประพาสต่างประเทศ พระโลกทัศน์นำไปสู่การปรับปรุงประเทศให้มีความทันสมัยในด้านต่างๆ ทั้งการปกครอง การศึกษา ศาสนา ต่างประเทศ เศรษฐกิจ สังคม และสาธารณประโยชน์

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว: วรรณคดีกับการสร้างชาติ ของอัญชลี ภู่ผะกา (๒๕๕๓) เน้นศึกษาเนื้อหาของพระราชนิพนธ์ฯ โดยมุ่งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับการสร้างชาติ จากกรอบความคิดเรื่องชาติตาม

แนวคิดอุดมการณ์ชาตินิยมของสำนักชาติพันธุ์สัญลักษณ์นิยม การศึกษาพบว่ารัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ ทรงนำวรรณคดีมาใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างชาติ ผลงานพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วและร้อยกรองประเภทต่างๆ เช่น ประวัติศาสตร์ ยอพระเกียรติ ขนบประเพณี พุทธศาสนา สุภาษิต บันทึกการเดินทาง นิทาน บทละครรำ บทละครร้อง บทละครพูด ต่างทำหน้าที่หนุนเนื่องกันสื่อสารพระบรมราโชบายในการสร้างชาติผ่านวรรณศิลป์ในตัวบท

การใช้แนวคิดทางสังคมศาสตร์ศึกษาพระราชนิพนธ์ฯ อีกเรื่องหนึ่ง คือ *ตะวันตกในตะวันออก: สังคมไทยสมัยรัชกาลที่ห้าถึงปัจจุบัน เอกสารประวัติศาสตร์คัดสรรสมัยรัชกาลที่ห้าและบทความเชิงวิเคราะห์* ของสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (๒๕๔๗) นำเสนอเอกสารคัดสรรสมัยรัชกาลที่ ๕ ในฐานะเอกสารชั้นต้นจากแหล่งข้อมูลต่างๆ ในรูปของพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕ เอกสารของที่ปรึกษาข้าราชการทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ในกระทรวง ทบวง กรมต่างๆ ในรูปของรายงาน บันทึก และจดหมายเหตุ เสนอความเห็นทั้งในทางราชการและในทางส่วนตัว บทความส่วนหนึ่งนำไปสู่การทำความเข้าใจบริบททางสังคมในยุคนั้น ทั้งยังทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของวรรณกรรม ราชสำนัก และชนชั้นกลางสยามในยุคนั้นต้องปรับตัว อันเป็นผลมาจากอิทธิพลจากประเทศตะวันตก

ตะวันออกในตะวันตก: ตะวันตกในตะวันออก ของอัจฉราพร กมุทพิสมัย พ.อ.ดร.ศรศักร ชูสวัสดิ์ ยุพา ชุมจันทร์ พ.อ.หญิง กุลนรี ราชปรีชา (๒๕๕๓) กล่าวว่าพระองค์ทรงเป็นกวีชั้นเยี่ยมในเชิงร้อยแก้ว เช่น *พระราชพิธีสิบสองเดือน* ซึ่งคณะกรรมการวรรณคดีสโมสรยกย่องให้เป็นหนังสือยอดเยี่ยมของความเรียงอธิบาย นอกจากนี้จดหมายเหตุและพระราชหัตถเลขาที่พระองค์ทรงพระราชทานแก่บุคคลต่างๆ ล้วนเป็นโวหารที่อ่านเข้าใจง่าย ที่ได้รับยกย่องมากคือพระราชนิพนธ์เรื่อง *ไกลบ้าน* ทรงบรรยายและพรรณนาเรื่องต่างๆ ที่พระองค์ทรงประสบ ให้ประโยชน์ทางภูมิปัญญา สะท้อนให้เห็นทัศนคติ สภาพบ้านเมือง สังคม และชีวิตความเป็นอยู่ของพลเมืองในแต่ละประเทศ เป็นบันทึกการเดินทางที่แสดงวิสัยทัศน์กว้างไกลของพระองค์ ในฐานะ “คนตะวันออก” ที่ได้สัมผัสและเห็นภาพของสังคม “ตะวันตก” ภาพสะท้อนของตะวันตกในมุมมองของคนตะวันออก และการเสนอภาพของคนตะวันออกที่เข้าใจ รับได้ และปรับใช้วัฒนธรรมตะวันตก ในพื้นที่ซึ่งคนตะวันตกให้การยอมรับ จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจยิ่ง พระราชนิพนธ์เรื่อง *ไกลบ้าน* เป็นหลักฐานที่ทำให้เข้าใจครรลองแห่งวัฒนธรรมความเจริญทางวัตถุและความงดงามในบางแง่มุมของศิลปะตะวันตกในฐานความคิดของคนตะวันออก รวมถึงความทันสมัยที่คนตะวันออกมองและเห็นในความศิวิไลซ์ของโลกตะวันตก

เมื่อพิจารณาการศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสด้วยกรอบแนวคิดทางสังคมศาสตร์พบว่ามีการศึกษาและทำความเข้าใจวรรณคดีชุดนี้เฉพาะเรื่องหรือเฉพาะประเภท เช่น ศึกษาเฉพาะเรื่อง *ไกลบ้าน* หรือศึกษาเฉพาะพระราชหัตถเลขาบันทึกการเสด็จประพาสเท่านั้น ยังไม่มีการศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสทั้งในและนอกประเทศครบทุกเรื่อง รวมถึงเป็นการศึกษาเนื้อหาของพระราชนิพนธ์ฯ โดยใช้กรอบแนวคิดทางสังคมศาสตร์ ยังไม่ปรากฏการใช้แนวคิด “โลกสันนิวาส” ในการศึกษาบันทึกการเดินทางของพระองค์แต่อย่างใด ผู้ศึกษาจึงสนใจจะศึกษาบันทึกการเดินทางของพระองค์ด้วยแนวคิดดังกล่าว รวมถึงมองบันทึกการเดินทางในฐานะวรรณคดีมิใช่เอกสารทางประวัติศาสตร์เพียงมุมเดียว

ลักษณะการศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของรัชกาลที่ ๕ นั้นมีทั้งการศึกษาในแนวธรรมเนียมนิยมคือ ศึกษาตัวบทที่ประกอบด้วยภาษาวรรณศิลป์หรือเนื้อหาที่สะท้อนสังคมและบ้านเมืองในยุคนั้น และอีกส่วนหนึ่งที่ศึกษาในแนวของสังคมศาสตร์ เช่น ทฤษฎีชาตินิยม หรือทฤษฎีหลังอาณานิคม เป็นต้น ยังไม่พบการศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของรัชกาลที่ ๕ โดยมุ่งพิจารณาการเผชิญหน้ากันระหว่างปัจจัยภายในและภายนอกประเทศ หรือการปะทะกันระหว่างปัจจัยภายในประเทศเอง ดังที่จะเรียกต่อไปในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ว่า “โลกสันนิวาส” ลักษณะเช่นนี้คือความเป็นสมัยใหม่ที่ปรากฏในรัชสมัยของพระองค์ การศึกษาด้วยวิธีการผสมผสานแบบดั้งเดิมและแบบสมัยใหม่นี้จะนำพาไปสู่ความเข้าใจความเป็นไปของสังคมสมัยใหม่ รวมทั้งทิศทางวรรณกรรมสมัยใหม่ที่เริ่มปรากฏกายในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา

จากที่ได้รวบรวมวรรณกรรมทั้งหมดพบว่ามีการศึกษาพระราชนิพนธ์ชุดนี้ด้วยกรอบแนวคิดทางวรรณคดีและสังคมศาสตร์เฉพาะเรื่องหรือเฉพาะประเภท อย่างการศึกษาเฉพาะพระราชหัตถเลขา หรือการศึกษาเฉพาะจดหมายเหตุรายวันบันทึกการเสด็จประพาสเท่านั้น ยังไม่พบการศึกษาพระราชนิพนธ์ชุดนี้พร้อมกันทั้งหมด นอกจากนี้ยังไม่พบการศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสด้วยกรอบแนวคิดทางสังคมศาสตร์และทางวรรณคดีประกอบกัน ผู้ศึกษาเห็นว่าการจะเข้าถึงพระราชอัจฉริยภาพของพระองค์นั้นจำเป็นต้องศึกษาพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสทุกเรื่อง เพื่อให้เห็นกระบวนทัศน์ (paradigm) ของพระองค์ต่อความเปลี่ยนแปลงของโลกทั้งหมด การศึกษาพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสทุกเรื่องน่าจะทำให้เห็นการปะทะสังสรรค์กันของโลกสันนิวาสทั้งในและนอกประเทศได้อย่างชัดเจน

๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย

๑.๘.๑ ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องโลกสันนิวาส คนอื่นและคนอื่นภายในสังคม รวมถึงตัวตน

๑.๘.๒ ศึกษาวิเคราะห์วรรณคดีบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ด้วยกรอบแนวคิดเกี่ยวกับโลกสันนิวาส คนอื่นและคนอื่นภายในสังคม รวมถึงตัวตน

๑.๘.๓ ศึกษาวิเคราะห์รูปแบบและกลวิธีการเขียนวรรณคดีบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ในฐานะวรรณคดีโลกสันนิวาส

บทที่ ๒
บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕

รัชกาลที่ ๕ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์สยามซึ่งเสด็จประพาสทั้งในและนอกประเทศตลอดรัชสมัย ปรากฏการจดบันทึกการเดินทางไว้เป็นลายลักษณ์อักษรทั้งที่เป็นพระราชนิพนธ์ อาลักษณ์จดตามพระราชดำรัส หรือมีผู้จดบันทึกไว้อย่างจดหมายเหตุ บันทึกการเดินทางชุดนี้บรรจุประสบการณ์ในการเดินทางของชนชั้นนำสยามไว้อย่างรอบด้าน องค์ความรู้ของสังคมสยามและสังคมโลกจึงปรากฏผ่านการบันทึกประสบการณ์เหล่านี้ บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ สามารถแบ่งหมวดหมู่ตามเส้นทางการเดินทางได้เป็น**บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคม** และ**บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม** ผู้ศึกษาขอกล่าวถึง**ภูมิหลังบันทึกการเดินทาง**ในแต่ละหมวดหมู่ตามลำดับเ รวมถึง**ประสบการณ์การเดินทาง**ในบันทึกการเดินทางนั้นๆ เพื่อให้เข้าใจรายละเอียดในการเดินทางของชนชั้นนำสยามมากยิ่งขึ้น

๒.๑ บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต

รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชอัธยาศัยโปรดการประพาสภายในพระราชอาณาเขตเพื่อตรวจตราการปกครองรวมถึงพักผ่อนหย่อนใจอยู่บ่อยครั้ง โดยมีบันทึกการเดินทางบันทึกการเสด็จประพาสภายในพระราชอาณาเขตรวมถึงความเป็นไปของบ้านเมืองไว้อย่างน่าอ่าน ส่วนใหญ่บันทึกไว้เป็นทำนองจดหมายเหตุรายวัน ที่แพร่หลายมากคือ *จดหมายเหตุประพาสต้น* จดหมายเหตุนี้มีทุกคราวที่เสด็จประพาส ถ้าไม่ทรงพระราชนิพนธ์ด้วยพระองค์เอง ก็โปรดเกล้าฯ ให้อาลักษณ์แต่งขึ้น แม้เมื่อเสด็จประพาสภายนอกพระราชอาณาเขต ก็ทรงปฏิบัติในทำนองเดียวกัน (กรมศิลปากร, ๒๔๙๙: ข)

ผู้ศึกษาพบว่ามีบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตซึ่งครอบคลุมดินแดนชายขอบอย่างหัวเมืองประเทศราชของสยามแถบมลายู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ในคำนำ *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายูของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งสภานายก หอพระสมุดวชิรญาณไว้เกี่ยวกับพื้นที่ของแหลมมลายูดังนี้

> หัวเมืองที่ตั้งอยู่ในแหลมมลายู เรียกกันมาแต่ก่อนเป็น ๒ ชื่อ บรรดาหัวเมืองที่ตั้งอยู่ทางชายทะเลอ่าวสาม คือมณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลปัตตานี เหล่านี้เรียกว่า “หัวเมืองปักษ์ใต้” บรรดาหัวเมืองซึ่งอยู่ทางชายทะเลอ่าว เบงกอล คือมณฑลภูเก็ต เรียกว่า “หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก” หรือ “หัวเมืองฝ่ายตะวันตก” ก็หัวเมืองที่อยู่ใน

แหลมมลายูทั้งปวงนั้น แต่โบราณไปมายาก นอกจากเวลามีศึกสงคราม พระเจ้าแผ่นดินจึงมิได้เสด็จไปประพาส (๒๔๖๘: (๑) คำนำใน, ๒๕๐๖)

ดังนั้นบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตจึงครอบคลุมหัวเมืองและหัวเมืองประเทศราชในแถบมลายูด้วย ผู้ศึกษาขอกล่าวถึง**ภูมิหลังบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต**และ**ประสบการณ์การเดินทางในพระราชอาณาเขต** ดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ ภูมิหลังบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต

ผู้ศึกษาพบว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตรวมทั้งสิ้น ๑๗ เรื่อง โดยมีรายละเอียดเกี่ยวกับการจดบันทึกและการเดินทาง ดังต่อไปนี้

๒.๑.๑.๑ เสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. ๒๔๑๙

รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง *เสด็จประพาสจันทบุรี* เป็น**จดหมายเหตุรายวันระยะทาง** คราวเสด็จประพาสชายทะเลฝั่งตะวันออก ประทับเรือพระที่นั่งอรรถราชวรเดช เมื่อวันอาทิตย์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๒ ปีชวด อัฐศก ตรงกับวันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๙ ทรงพระราชนิพนธ์**รวมทั้งสิ้น ๑๗ ฉบับ** ฉบับสุดท้ายลงวันพุธ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๒ ปีชวด อัฐศก ตรงกับวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๙ การเสด็จประพาสครั้งนี้นอกจากรัชกาลที่ ๕ จะได้ทอดพระเนตรชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรและทอดพระเนตรทัศนียภาพอันงดงามในพระราชอาณาเขตแล้ว ยังทรงสำราญพระราชหฤทัยด้วยการทรงพระราชนิพนธ์โคลงกลอน พรรณนาสิ่งที่ได้ทอดพระเนตร และโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ตามเสด็จซึ่งมีทั้งพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่แต่งโคลงกลอน ประชันฝีปากถวายหน้าพระที่นั่ง (อารักษ์ สังหิตกุล, ๒๕๔๖: (๓))

พระราชนิพนธ์เรื่องนี้กล่าวถึงการเสด็จลงเรืออรรคราชวรเดช ผ่านปากอ่าวแหลมสิงห์ หมู่บ้านเกาะสีชัง ช่องแสมสาร เกาะเสม็ด คลองเมืองแกลง บ้านแพ เกาะกูด เกาะทะลุ แหลมทองหลาง แหลมทรพิน เขาสระบาป เกาะช้าง เกาะกระดาษ เกาะหมาก และตัวเมืองจันทบุรี มีหัวข้อแทรกเรื่องราววิถีชีวิตและประวัติความเป็นมาของชาวจันทบุรีได้แก่หัวข้อ **ว่าด้วยแผ่นดินแลเรือกสวนไร่นาในเมืองจันทบุรี** หัวข้อ **ว่าด้วยการช่างการค้าขายเมืองจันทบุรี แลหัวเมืองขึ้นเมืองจันทบุรี การค้าขายที่ในเมืองจันทบุรี** หัวข้อ **การช่างในเมืองจันทบุรี** หัวข้อ **ว่าด้วยสัตว์ป่า แลสัตว์ของเลี้ยง** และหัวข้อ **ว่าด้วยเมืองจันทบุรีแต่เดิม แลปัจจุบัน**

๒.๑.๑.๒ ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค พ.ศ. ๒๔๒๐

บันทึกการเดินทางเรื่องที่นำมาศึกษานี้เป็น**จดหมายเหตุรายวันระยะทาง**ยาวติดต่อกัน **๑ ฉบับ** จำนวน ๓๕ คืน พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมติอมรพันธุ์ สภานายกหอพระสมุดวชิรญาณเมื่อร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕) ได้ทรงประทานคำนำอธิบาย *ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค* ไว้ว่า หนังสือระยะทางเสด็จพระราชดำเนินตามลำน้ำแควน้อยแขวงเมืองกาญจนบุรีตลอดจนถึงเมืองไทรโยคฉบับนี้ รัชกาลที่ ๕ พระราชนิพนธ์เมื่อครั้งเสด็จพระราชดำเนินเมื่อปี ฉลูนพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ ลำนำแควน้อยนี้สนุกสนานงดงามน่าชม แต่เป็นทางลำบากไปมายากลำบาก เมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปสถานที่เช่นนี้จึงทรงพระราชนิพนธ์หมายเหตุระยะทางสำหรับให้ชนภายหลังทราบแม้ไม่ได้ไปเองก็จะทราบความเป็นไปของภูมิประเทศเหล่านั้นได้

รัชกาลที่ ๕ เคยเสด็จพระราชดำเนินแควน้อย ๔ คราว คือ คราวที่ ๑ เมื่อปีระกา เบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคด้วยเรือกลไฟทางทะเลไปขึ้นที่เมืองราชบุรี แล้วเสด็จทางสถลมารคไปลงเรือพระที่นั่งที่ท่าสะคร้อล่องลงมา ไม่พบจดหมายเหตุบันทึกวันเสด็จจากกรุงเทพฯ อยู่ราวเดือนกุมภาพันธ์ และไม่ปรากฏจำนวนวันที่ประทับแรม

คราวที่ ๒ ในปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ ที่ทรงพระราชนิพนธ์นี้ เสด็จพระราชดำเนินจากกรุงเทพฯ วันพฤหัสบดีที่ ๑๗ มกราคม เมื่อเสด็จกลับจากลำน้ำแควน้อยแล้วเสด็จไปประทับแรมอยู่เมืองราชบุรี จนวันพฤหัสบดีที่ ๒๑ เดือนกุมภาพันธ์จึงเสด็จกลับกรุงเทพฯ รวมประทับแรม ๓๕ ราตรี

คราวที่ ๓ เสด็จพระราชดำเนินเมื่อปีชวดสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๕๐ ออกจากกรุงเทพฯ วันอาทิตย์ที่ ๖ มกราคม แล้วเสด็จมาประทับแรมอยู่เมืองราชบุรีจนวันศุกร์ที่ ๘ กุมภาพันธ์ เสด็จกลับกรุงเทพฯ รวมวันประทับแรม ๓๓ ราตรี ระยะทางที่เสด็จเหมือนกับคราวที่ ๒ เว้นแต่ตำบลที่ประทับแรมเปลี่ยนแปลงไปบ้าง

คราวที่ ๔ มีจดหมายเหตุระยะทางโดยสังเขป ลงในราชกิจจานุเบกษาปีชวดสัมฤทธิศก หน้า ๓๖๖ หน้า ๓๗๔ และหน้า ๓๙๐ เสด็จพระราชดำเนินเมื่อปีระกาเอกศก จุลศักราช ๑๒๗๑ รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๘ ไปประทับแรมเมืองกาญจนบุรีและเสด็จลำน้ำน้อยชั่วคราวเพียงลำพาชี เมื่อวันจันทร์ที่ ๖ กันยายน แล้วเสด็จกลับมาประทับแรมเมืองกาญจนบุรี แล้วเสด็จเมืองเพชรบุรีต่อไป คราวหลังนี้เสด็จฤดูน้ำ เรือยนต์พระที่นั่งไปได้สะดวก และเสด็จพระราชดำเนินในแควน้อยเพียงเวลาเดียวเท่านั้น

ในจดหมายเหตุระยะทางนี้ มีรายวันเพียงเสด็จกลับจากลำน้ำแควน้อยมาประทับเมืองราชบุรี ต่อนั้นมาไม่มีจดหมายเหตุรายวัน เพราะประทับอยู่ประจำที่ จดหมายเหตุนี้จึงจบลงเพียงเท่านั้นไม่มีตลอดถึงเสด็จกลับกรุงเทพ *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค* ที่นำมาศึกษาใน

วิทยานิพนธ์เล่มนี้จึงเป็นเฉพาะการเสด็จประพาสไทรโยค คราวที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๑๒๓๙ เนื่องจากมีบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรและมีข้อมูลมากพอที่จะศึกษาในประเด็นที่สนใจต่อไป

รัชกาลที่ ๕ เสด็จออกจากกรุงเทพฯ ไปทางนครไชยศรี (นครชัยศรี) นครปฐม พระแท่นดงรัง บ้านหนองขาว ค่ายหลวง เขาพุราง บ้านลาดหญ้า เขาชนไก่ ลำตะเพิน บ้านพุพระ ถ้ำมะเกลือ ทุ่งนาคราช ตลาดเมืองกาญจนบุรี วัดเทวสังฆาราม เมืองด่าน แก่งหลวง วังหมึก บ้านทิพปากเลน (ปากกิเลน) เมืองสิงห์ (ปราสาทเมืองสิงห์) เมืองลุ่มสุ่ม เขากวาง เขาสุนัข พุน้ำร้อน น้ำตกเขาพัง เขาถ้ำผี และเมืองไทรโยค ในกาญจนบุรี

๒.๑.๑.๓ ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑

พระราชนิพนธ์เรื่องนี้เป็นอย่าง**จดหมายเหตุรายวันระยะทาง จำนวน ๑ ฉบับ**ยาวติดต่อกัน พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ ในงานบำเพ็ญพระราชกุศลศตมาห สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี รัชกาลที่ ๕ เสด็จทอดกฐินตามรายทางจากวัดระฆัง วัดราชาธิวาส วัดเขมาภิรตาราม เสด็จถึงบางปะอิน ทอดกฐินที่วัดสุวรรณดาราราม วัดเสนาสนาราม วัดบรมวงศ์อิศวราราม วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ พระนครหลวง (ปราสาทนครหลวง) คลองบางพระครู ทะเลมหาราช (อำเภอมหาราช) บางนางร้า วัดใหญ่ บ้านเจ้าปลูก วัดปราสาท วัดมณีชลขันธ์ วัดบ้านแป้ง จังหวัดอยุธยา บ้านวิชาเยนทร์ ศรนารายณ์ วัดเสาธง พระปรางค์สามยอด ศาลพระกาฬ เพนียดช้าง พระนารายณ์ราชวัง ท้องพรหมาสตร์ (ทุ่งพรหมาสตร์) บ้านลาวท่าแค คลองท่อ บางพุทรา คลองกทุง (คลองนกกระทุง) จังหวัดลพบุรี เมืองพรหมบุรี พระนอนจักรศรี (วัดพระนอนจักรสีห์วรวิหาร) เมืองสิงห์ เมืองอินทบุรี (อินทร์บุรี) วัดชลอน (วัดพรหมเทพาวาส) จังหวัดสิงห์บุรี ไชโย พระนอนขุนอินทรประมูล วัดป่าโมกข์ จังหวัดอ่างทอง และเสด็จกลับทางบางไทร อยุธยา ล่องเรือกลับกรุงเทพฯ

๒.๑.๑.๔ พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๒๕ ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๒๖ และครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๒๗

พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลฝ่ายตะวันออก ๓ คราว รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์เป็น**พระราชหัตถเลขา ครั้งที่ ๑ จำนวน ๓ ฉบับ ครั้งที่ ๒ จำนวน ๓ ฉบับ และครั้งที่ ๓ จำนวน ๔ ฉบับ** ซึ่งเพิ่งมีการค้นพบสำเนาที่ในกรมราชเลขาธิการพร้อมกับสำเนาพระราชหัตถเลขาคราวเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี เมื่อ ร.ศ. ๑๒๘ อีกเรื่องหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชบัณฑิตยสภาจัดการพิมพ์หนังสือสำหรับพระราชทานแจกเนื่องในการพระราชกุศลสัปตมวารถวายสมเด็จพระปิตุจเจ้า สุขุมาลยมารศรี พระอัครราชเทวี ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระศพเมื่อวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๐

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะให้พิมพ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ จึงได้พิมพ์พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออกเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ และเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖ กับปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗ รวม ๓ คราวในเล่มเดียว

เนื้อหาการเสด็จประพาสครั้งที่ ๑ ทรงบันทึกเส้นทางการเสด็จประพาสสัตหีบ แหลมสารภี แหลมสิงห์ เมืองเก่า เกาะช้าง อ่าวสลักเพ็ชร์ (สลักเพชร) เกาะหมาก และกรุงเทพฯ การเสด็จประพาสครั้งที่ ๒ ไม่ทรงระบุเส้นทาง เพียงแต่ทรงระบุว่าเรือจอดที่คุ้งยายมัน และการเสด็จประพาสครั้งที่ ๓ ทรงบันทึกการเสด็จประพาสเริ่มจากช่องแสมสาน (แสมสาร) ในชลบุรี ปากน้ำแกลง คลองแกลง ปากน้ำพแส ลำน้ำพแส (ประแส) วัดสมมติเทพถาปนาราม (วัดสมมติเทพฐาปนาราม) เกาะเสม็ด แหลมเทียน ในระยอง แหลมสิงห์ เมืองจันทบุรี เกาะกง เกาะช้าง น้ำตกสลักคอก วัดวัชคามคชทวีป น้ำตกคลองมะยม (น้ำตกธารมะยม) แหลมงอบ ในตราด จากนั้นเสด็จกลับทางจันทบุรี ผ่านเขาแหลมสิงห์ วัดท่าเรือ จุลศิรจุมพฏเจดีย์ สุนันทานุสาวรีย์ ตลาดพลิ้ว เมืองใหม่ บ้านญวน และแสมสาร จนถึงเกาะสีชัง จังหวัดชลบุรี

๒.๑.๑.๕ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๔๔

รัชกาลที่ ๕ พระราชนิพนธ์ไว้เป็น**พระราชหัตถเลขา จำนวน ๒๖ ฉบับ** หนังสือพระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ ในรัชกาลที่ ๕ เจ้าจอมมารดาโหมด ป.จ. รัชกาลที่ ๕ พิมพ์เป็นครั้งแรก ในงานฉลองอายุครบ ๖๐ ทัศ เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕ พิมพ์ครั้งที่สอง พ.ศ. ๒๔๙๒ พระภิกษุสามเณร วัดบวรนิเวศวิหาร พิมพ์ถวาย ในงานทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุครบ ๖๐ พรรษา แห่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา

พระราชหัตถเลขาเรื่องนี้รัชกาลที่ ๕ พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ซึ่งขณะนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งประธานคณะผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร การเสด็จประพาสเมืองเหนือตามที่มีในพระราชหัตถเลขานี้เป็นการเสด็จครั้งแรก ใน ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) เสด็จโดยรถไฟไปถึงพระราชวังบางปะอิน แล้วทรงเรือพระที่นั่งเก๋ง มีเรือกลไฟจูงไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา จนถึงเมืองฝาง เหนือเมืองอุตรดิตถ์ โปรดฯ ให้การเสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลในทางราชการ เปิดโอกาสให้ราษฎรทางเมืองเหนือได้เข้าเฝ้าด้วย

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้ทรงเก็บความและส่งไปลงพิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เป็นทำนองประกาศให้มหาชนทราบข่าวการเสด็จประพาส คณะกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร สมัยที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งสภานายก ได้กราบทูลขออนุญาตมาพิมพ์ในงานฉลองครบรอบ ๖๐ ปี ของเจ้าจอมมารดาโหมด

พระราชหัตถเลขาเรื่องนี้มีทั้งหมด ๒๖ ฉบับ ฉบับแรกลงวันที่ ๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐ และฉบับที่ ๒๖ ลงวันที่ ๕ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๐ มีพระราชนิพนธ์เกือบทุกวัน จึงเป็นพระราชบันทึกรายวันในการเสด็จประพาสครั้งนี้ นอกจากทรงเล่าถึงพระราชกรณียกิจระหว่างเสด็จพระราชดำเนินแล้ว ยังทรงบรรยายสภาพภูมิศาสตร์ บ้านเรือน ชีวิตของราษฎร ตลอดจนเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองแต่ละแห่งที่ได้เสด็จประทับ หรือเสด็จผ่าน มีหลายเรื่องที่น่าสนใจและไม่ใคร่ทราบกัน เช่น ข้อสังเกตเรื่องสายน้ำของแม่น้ำเจ้าพระยา หรือพระพุทธรูปต่างๆ ของแต่ละวัด แต่ละเมืองอยู่ในสมัยไหนบ้าง

เส้นทางการเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ คือ บางปะอิน ในอยุธยา อ่างทอง สิงห์บุรี ชัยนาท นครสวรรค์ พิจิตร เมืองพรหมพิราม ในพิศณุโลก (พิษณุโลก) เมืองพิไชย (พิชัย) ในอุตรดิฐ (อุตรดิตถ์) นครสวรรค์ เมืองมโนรมย์ ในชัยนาท จากนั้นเสด็จกลับมายังอ่างทอง และบางปะอินเช่นเดิม

๒.๑.๑.๖ เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๔๙

บันทึกการเดินทางเรื่องนี้เป็น**จดหมายเหตุรายวันระยะทาง**ติดต่อกัน**จำนวน ๑ ฉบับ** การเสด็จประพาสต้นเริ่มมีครั้งแรกเมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) ซึ่งนายทรงอานุภาพได้เขียนจดหมายเล่าเรื่องประพาสต้นไว้ การเสด็จประพาสในครั้งนี้สนุกยิ่งกว่าที่เคยเสด็จไปสำราญพระราชอิริยาบถแต่ก่อนมา และยังเป็นประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองได้อีกประการหนึ่ง เพราะเสด็จเที่ยวประพาสปะปนกับหมู่ราษฎร ได้ทรงทราบคำราษฎรกราบทูลปรารภกิจสุขทุกข์ ซึ่งไม่ทรงทราบได้โดยทางอื่น

ต่อมาอีก ๒ ปี ถึง ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) จึงเสด็จประพาสต้นอีกครั้งหนึ่ง จนถึง พ.ศ. ๒๔๖๗ พระวิมาดาเธอกรมพระสุทธาสินีนาฏทรงพระปรารภจะพิมพ์หนังสือประทานตอบแทนผู้ถวายรดน้ำสงกรานต์ ตรัสปรึกษาสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี สมเด็จหญิงน้อยพระธิดา ทรงค้นหนังสือเก่าซึ่งได้ทรงเก็บรวบรวมไว้ พบสำเนาจดหมายเหตุเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ ซึ่งรัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์ โดยดำรัสให้องค์หญิงน้อยทรงเขียนไว้ในเวลาสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ เป็นตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายในอยู่ในเวลาเมื่อเสด็จประพาสคราวนั้น จึงประทานสำเนามายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร

รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสจากสวนดุสิต ไปยังวัดเขมา ตลาดบางเขน วัดปากอ่าว วัดเทียนถวาย บางหลวงเชียงราก ดงตาล วัดเวียงจาม ท้ายเกาะ คลองตะเคียน ในปทุมธานี วัดพนัญเชิง คลองเพนียด คลองเมือง แพช่างทอง (วัดช่างทอง) พระนครหลวง ท่าเจ้าสนุก ท่าเกย วัดสดาง วัดท่างามหรือท่าหลวง วัดสีกุก ในอยุธยา แก่งเพรียว เสาไห้ ในสระบุรี วัดป่าโมก (วัดป่าโมกวรวิหาร) ในอ่างทอง วัดชลอนพรหมเทพาวาส เมืองอินทร์ ในสิงห์บุรี เมืองมโนรมย์ คลองสะแกกรัง วัดโบสถ์ ใน

ชัยนาท วัดพระปรางค์เหลือง เนินมะกอก พยุหะคีรี วัดบ้านเกาะ ตลาดปากน้ำโพ บ้านหูกวาง วัดช่องลมวารินศรัทธาราม วัดอรุณศรัทธาราม เขานอ บ้านดอน บ้านแสนตอ วัดสว่างอารมณ์ วัดหัวเมืองหาดแม่ลาด ท่าขี้เหล็ก (เนินขี้เหล็ก) วังพระธาตุ วัดพระแก้ว วัดพระนอน ถนนพระร่วง ในนครสวรรค์ วัดมหาธาตุ พรานกระต่าย วัดเสด็จ วัดคูยาง วัดเขาดินหรือวัดพระหน่อธรณินทรใกล้วารินคงคาราม (วัดเขาดินใต้) คลองบอระเพ็ด ในกำแพงเพชร

๒.๑.๑.๗ เสด็จประพาสคลองแสนแสบ พ.ศ. ๒๔๕๐

รัชกาลที่ ๕ ทรงจดบันทึกเป็น**จดหมายเหตุรายวันระยะทาง ๑ ฉบับ** เมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) รัชกาลที่ ๕ เสด็จเปิดทางรถไฟสายเหนือตั้งแต่ปากน้ำโพธิ์ (ปากน้ำโพ) ถึงเมืองพิษณุโลกสายตะวันออกถึงเมืองฉะเชิงเทรา ทำพิธีเปิดในบริเวณสถานีกรุงเทพฯ เสร็จแล้วเลยเสด็จไปประพาสเมืองฉะเชิงเทราโดยทางรถไฟ ในการเสด็จไปครั้งนี้เดิมจะเสด็จกลับทางรถไฟ แต่เมื่อเสด็จไปประทับอยู่เมืองฉะเชิงเทราแล้วเกิดมีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรทางคลองแสนแสบ จึงโปรดเปลี่ยนเป็นเสด็จกลับทางเรือ ทรงให้จัดกระบวนเรือที่จะเสด็จกลับขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทราในครั้งนั้น รวบรวมเรือหลวงและเรือของผู้ไปโดยเสด็จบ้าง เรือของข้าราชการในพื้นเมืองบ้าง ทรงเรือมาด “ยอดไชยา” ของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นเรือพระที่นั่ง เสด็จกลับจากเมืองฉะเชิงเทรามาประทับแรมกลางทาง ๒ คืน เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ

การเสด็จกลับครั้งนั้น เดิมทรงตั้งพระราชหฤทัยจะให้เป็นอย่างประพาสต้น คือมิให้ผู้ใดรู้ว่าเป็นกระบวนหลวง เพื่อจะได้ทอดพระเนตรการในท้องที่ตามที่เป็นอยู่ มิให้มีการตระเตรียมใดๆ แต่เมื่อกำลังเตรียมกระบวนเรืออยู่นั้น ข่าวแพร่หลายไปได้บ้าง ปิดไม่สนิทเหมือนคราวเสด็จประพาสต้นในมณฑลอยุธยาและมณฑลราชบุรี เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)

ฉบับที่พิมพ์นี้เจ้าจอมมารดาอ่าน รัชกาลที่ ๕ พิมพ์ในงานทำบุญหน้าพระศพ พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ ครบ ๕๐ วัน ณ วันที่ ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๖

รัชกาลที่ ๕ เสด็จจากฉะเชิงเทราผ่านบ้านท่าไข่ วัดสงสาร (วัดชนะสงสารพิทยาธร) บางน้ำเปรี้ยว วัดเบลเลวี (Belle Vue) คลองนครเนื่องเขตต์ (คลองนครเนื่องเขต) วัดปากบึง ในฉะเชิงเทรา เมืองมีน (มีนบุรี) หนองจอก ตำบลคู้ วัดทรัพย์สโมสรนิกรเกษม บ้านแขก สุเหร่าแขก แสนแสบ คลองสามวา คลองนุ่น คลองสอง คลองตัน วัดศรีบุญเรือง บางกะปิ วัดตึกหรือวัดเทพาจรลิลาศ (วัดเทพลีลา) วัดกลิ่นวิลัยธาราม คลองราชดำริห์ (ราชดำริ) ในกรุงเทพฯ

๒.๑.๑.๘ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า พ.ศ. ๒๔๕๑

พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า เป็นอย่าง**พระราชหัตถเลขา จำนวน ๓ ฉบับ** รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์เป็นอย่างรายงานพระราชทานมายังที่ประชุมผู้สำเร็จ

ราชการรักษาพระนคร มีสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร หรือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นประธาน สำหรับประกาศข่าวที่เสด็จประพาสให้มหาชนทราบ การเสด็จประพาสครั้งนี้เป็นครั้งที่ ๓ ในการเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ ๕

ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ เสด็จโดยรถไฟไปพระราชวังบางปะอิน ทรงเรือพระที่นั่งเก๋ง เรือกลไฟจูงขึ้นไปตามลำแม่น้ำ จนถึงเมืองฝางเหนือเมืองอุตรดิตถ์เป็นสุดทาง มีพระราชหัตถเลขาพิมพ์ในหนังสือเรื่องเที่ยวที่ต่างๆ เป็นภาคที่ ๕

ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ เสด็จโดยเรือยนต์พระที่นั่ง ใช้จักรขึ้นไปจนถึงปากน้ำโพ ทรงเรือแม่ปะเป็นเรือพระที่นั่ง ถ่อขึ้นไปทางลำน้ำปิงจนถึงเมืองกำแพงเพชร มีพระราชนิพนธ์เป็นจดหมายเหตุพิมพ์แล้ว เรียกว่า พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ กับมีพระราชหัตถเลขาเป็นรายงานพระราชทานมายังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมารในที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร อีกส่วนหนึ่งซึ่งยังไม่ได้พิมพ์

ครั้งที่ ๓ คือพระราชนิพนธ์เรื่องนี้เสด็จโดยรถไฟจนถึงเมืองนครสวรรค์ แล้วลงเรือพระที่นั่งล่องลงมาเข้าปากน้ำมะขามเฒ่า ประพาสทางลำน้ำเมืองชัยนาท เมืองสุพรรณบุรี เมืองอ่างทอง และเมืองสิงห์บุรี

๒.๑.๑.๙ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. ๒๔๕๑

พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี นี้เป็น**พระราชหัตถเลขาจำนวน ๒ ฉบับ** รัชกาลที่ ๕ พระราชทานแด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร หรือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ครั้งแรกในการพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ณ พระเมรุวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ในวันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๕ ด้วยหม่อมเจ้าปิยะรังสิต รังสิต ในนามของหม่อมและโอรสธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นทรงทราบว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ได้เคยทอดพระเนตรต้นฉบับพระราชหัตถเลขาเรื่องนี้ที่มิได้เคยตีพิมพ์ ทรงปรารภว่าเป็นหนังสือดีที่สมควรจะพิมพ์ไว้ให้ประชาชนได้อ่านกันแพร่หลาย และมีข้อความเกี่ยวพันถึงสกุลวงศ์ฝ่ายพระมารดาของพระองค์ด้วย จึงทรงดำริที่จะพิมพ์ในโอกาสใดโอกาสหนึ่ง เช่น ในงานวันประสูติ เป็นต้น แต่สิ้นพระชนม์ไปเสียก่อน หม่อมเจ้าปิยะรังสิต รังสิตจึงทรงนำพระราชหัตถเลขาเรื่องนี้มาจัดพิมพ์ในโอกาสพระราชทานเพลิงพระศพ

ในพระราชหัตถเลขาเริ่มจากฉบับที่ ๑ รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกการเสด็จประพาสเริ่มจากวัดเสาธง คลองรังสิต คลองเชียงรากข้างใต้ คลองบ้านกระแซง คลองรังสิต ในปทุมธานี คลองบางปลากด ในสมุทรปราการ บ้านหมอใหญ่ บ้านเหล้า (บ้านเล่า) วัดฝรั่ง วัดบ้านอ้อ บ้านนา บ้าน

องครักษ์ ในนครนายกปากน้ำโยทกา (โยธะกา) วัดไผ่ ตำบลหัวไผ่ ในฉะเชิงเทรา เมืองปราจีน บ้านเจ้าพระยาอภัยภูเบศร และตำบลศรีมหาโพธิ ในปราจีนบุรี

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒ กล่าวถึงการเสด็จประพาสจากศรีมหาโพธิ ผ่านดงพระราม วัดอินทนินหรืออินทาราม บางแตน ปากคลองบางขนาก คลองคด ในปราจีนบุรี ไปยังปากน้ำเจ้าโล้ (โจ้โล้) คลองท่าถั่วหรือคลองประเวศบุรีรมย์ บ้านเทศา วัดเทพราช วัดโสทร (วัดโสธร) วัดคงคา (วัดคงคารามหรือวัดบน) บางปกง (บางปะกง) ในฉะเชิงเทรา คลองบางเหี้ย พระสมุทเจดีย์ (พระสมุทรเจดีย์) คลองบางกด (คลองบางปลากด) ปากน้ำ ในสมุทรปราการ ผ่านชลบุรี และวัดราชาธิวาส (วัดราชาธิวาสราชวรวิหาร)

๒.๑.๑.๑๐ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี พ.ศ. ๒๔๕๒

รัชกาลที่ ๕ ทรงจดบันทึกเป็น**พระราชหัตถเลขา จำนวน ๖ ฉบับ** พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีนี้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานสัปตมวารพระศพสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอัครราชเทวี พระราชหัตถเลขาพระราชทานมายังพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นมกุฎราชกุมาร ทรงสำเร็จราชการรักษาพระนคร

หากพิจารณาตามลำดับจะพบว่าพระราชหัตถเลขาเรื่องนี้เป็นเรื่องสุดท้ายซึ่งรัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์ในเรื่องเสด็จประพาส ด้วยต่อมาอีกปีหนึ่งรัชกาลที่ ๕ ก็เสด็จสวรรคต ในระหว่างนั้นได้เสด็จประพาสเมืองเพชรบุรี อีก ๓ คราว แต่เป็นการเสด็จโดยรถไฟตรงไปตรงมา ไม่มีกิจที่จะทรงพระราชนิพนธ์เป็นพระราชหัตถเลขา

การเสด็จประพาสราชบุรีเริ่มจากกรุงเทพฯ ผ่านประตูน้ำคลองภาษีเจริญ บางยาง จังหวัดสมุทรสาคร บางนกแขวก คลองบางน้อย จังหวัดสมุทรสงคราม คลองบางป่า วัดสัตนาถ (วัดสัตตนารถปริวัตร) วัดโคกหม้อ โรงทหาร จังหวัดราชบุรี วัดช่องลม จังหวัดสมุทรสงคราม พระปฐมเจดีย์ ตลาดพระปฐม ถนนเทศา สนามจันทร (สนามจันทร์) จังหวัดนครปฐม จากนั้นเสด็จทางรถไฟไปยังบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี ท่าเรือพระแท่น ลำแม่น้ำน้อย ลำพาชี (ลำภาชี) วัดชุมพลชนะสงคราม วัดเทวะสังฆาราม (วัดเทวสังฆาราม) วัดญวน (วัดถาวรวราราม) จังหวัดกาญจนบุรี เสด็จกลับจากบ้านโป่งไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ ในนครปฐม โพธาราม ในราชบุรี สมุทรสงคราม ปากอ่าว คลองสุนัขหอน อัมพวา วัดอัมพวันเจติยาราม วัดดาวดึงส์ วัดดาวโด่ง (วัดดาวโด่งดุสิตตาราม) ในสมุทรสงคราม เมืองเพ็ชร์บุรี (เพชรบุรี) ตลาดเมืองเพ็ชร์ วัดใหญ่ (วัดใหญ่สุวรรณาราม) บ้านปืน วัดมหาสมณาราม พระนครคิรี (พระนครคีรี) วัดพระนอน (วัดพระพุทธไสยาสน์) วัดคงคา (วัดคงคารามวรวิหาร) วัดโพธาราม บ้านลาว เวียงคอย เขามหาสวรรค์ วัดอุไทย (วัดอุทัยโพธาราม) ถนน อมาตยวงศ์ (มาตยาวงษ์)

วัดพระทรง วัดสนามพราหมณ์ วัดชีปเกิด (วัดชีว์ประเสริฐ) วัดป้อม ในเพชรบุรี จากนั้นเสด็จกลับกรุงเทพฯ

๒.๑.๑.๑๑ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๑ ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) ครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ครั้งที่ ๓ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) และครั้งที่ ๔ ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

รัชกาลที่ ๕ ทรงจดบันทึกเป็น**พระราชหัตถเลขา ครั้งที่ ๑ จำนวน ๔ ฉบับ ครั้งที่ ๒ จำนวน ๕ ฉบับ ครั้งที่ ๓ จำนวน ๒ ฉบับ และครั้งที่ ๔ จำนวน ๒ ฉบับ** พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะให้พิมพ์หนังสือเป็นของพระราชทานในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้ามาลินีนพดารา ศิรินิภาพรรณวดี กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงาน กรมราชเลขาธิการคัดสำเนาพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕ เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ๔ คราวเป็นพระราชหัตถเลขา ๑๓ ฉบับ ส่งมายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร และโปรดเกล้าฯ ให้กรรมการหอพระสมุดฯ ตรวจฉบับจัดการพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวาย ทรงแจกในงานพระเมรุท้องสนามหลวงครั้งนี้

ตอนเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ คราว ร.ศ. ๑๐๙ ขาดอยู่ตอนหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพสืบถามในกรมราชเลขาธิการพบว่าต้นฉบับมีอยู่เพียงเท่าที่ส่งมา จึงสันนิษฐานว่าเห็นจะมิได้มีเวลาทรงพระราชนิพนธ์ตอนที่ค้างนั้น เพราะในเวลาเสด็จประพาสนั้นหาเวลาว่างได้โดยยาก เนื้อความของการเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๒ กล่าวถึงการเสด็จจากเมืองตรังถึงเกาะลังกาวี เสด็จไปยังเมืองไทร และเมืองปีนัง ส่วนการเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๓ กล่าวถึงการเสด็จจากเมืองสงขลาไปเมือง กลันตันและเมืองตรังกานูของประเทศมาเลเซีย จากนั้นจึงเสด็จกลับมายังบางนรา จังหวัดนราธิวาสอีกครั้ง

การเสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) รัชกาลที่ ๕ เสด็จจากกรุงเทพฯ ไปเกาะหลัง ชุมพร เกาะง่าม เกาะลังกาจิ๋ว เกาะพงัน เกาะช่องอ่างทอง เกาะสมุย สงขลา ปากบาง บ้านแหลมจาก เกาะสี่เกาะห้า พัทลุง หนองจิก เมืองสาย ตานี ยิหริ่ง เทพา ไชยา กาญจนดิฐ หลังสวน และถ้ำเขาเอน

การเสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) บันทึกการเสด็จประพาสจากกรุงเทพฯ ไปยังชุมพร เมืองกระ ระนอง ตะกั่วป่า ภูเก็ต เกาะยาว ตะกั่วทุ่ง พังงา เกาะตรูเตา ตรัง จากนั้นเป็นการเสด็จออกนอกประเทศ

การเสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) พระองค์เสด็จจากกรุงเทพฯ ไปยังเกาะพงัน สงขลา จากนั้นเสด็จไปนอกประเทศและกลับมายังบางนรา จังหวัดนราธิวาส นครศรีธรรมราช และหลังสวน จังหวัดชุมพร

การเสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) การเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๔ รัชกาลที่ ๕ เสด็จจากกรุงเทพฯ ไปยังสิงคโปร์ เมืองประจันตคีรีเขต (ปัจจันตคิรีเขตร) ในประเทศกัมพูชา และเสด็จกลับประเทศทางบ้านคลองมะยม เกาะช้าง จังหวัดตราด

๒.๑.๑.๑๒ ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)

บันทึกการเดินทางเรื่องนี้แต่งเป็น**จดหมายเหตุรายวันระยะทาง**ยาวติดต่อกัน **๑ ฉบับ** เมื่อรัชกาลที่ ๕ เสด็จพระราชดำเนินประพาสแหลมมลายู ใน ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ได้มีหนังสือคือ จดหมายเหตุทางราชการ โดยมากกรมพระสมมตอรมพันธุ์ทรงพระนิพนธ์ เคยพิมพ์เป็นเล่มพระราชทานแจกในงานพระราชกุศล วารบรรจบ ๕๐ วันแต่วันทิวงคต ของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา (พ.ศ. ๒๔๖๗) อย่างหนึ่ง และพระราชหัตถเลขามีพระราชทานมายังกรรมการผู้รักษาพระนครในคราวนั้น เคยพิมพ์เป็นเล่มพระราชทานแจกในงานพระศพสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนศรีสัชนาลัย ณ พระเมรุท้องสนามหลวง (พ.ศ. ๒๔๖๘) อย่างหนึ่ง กับระยะทางฉบับนี้ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ไว้เป็นส่วนที่มิได้พระราชทานไปถึงใคร

พระราชนิพนธ์ระยะทางเรื่องนี้รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในสมุดเล่มเล็กๆ ๖ เล่ม เป็นลายพระราชหัตถ์ทั้งหมด เป็นตัวดินสอและเป็นหนังสือหวัดงาม พระราชนิพนธ์นี้เป็นแต่เพียงทรงบันทึกไว้สำหรับความทรงจำมิใช่หนังสือซึ่งทรงแต่งสำหรับให้คนอ่าน จึงมีคำจำนวนมากซึ่งผู้อยู่ใกล้ชิดพระองค์ย่อมเข้าใจในสมัยนั้น หากแต่คนในสมัยนี้มิอาจเข้าใจได้ เช่น แวง แปลว่า วังหน้า รวมทั้งยังมีนามบุคคลอีกมากที่ปัจจุบันไม่อาจรู้จักได้ การพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ จึงปรากฏการอธิบายศัพท์และนามบุคคลด้วย

ราชบัณฑิตยสภาในการพิมพ์คราวนั้นกล่าวว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือนี้ด้วยความใคร่รู้ใคร่เห็นความเป็นไปในบ้านเมืองทั้งปวงที่เสด็จพระราชดำเนินไปถึง ตั้งแต่ชั้นสูงไปจนชั้นต่ำ ตั้งแต่ของดีไปจนของเลว ทั้งทรงสังเกตและจำจดมาเล่าเหมือนหนึ่งทรงถ่ายรูปมาให้เห็น

รัชกาลที่ ๕ เสด็จพระราชดำเนินออกจากกรุงเทพฯ ผ่านชุมพร เมืองกระ ท่าตะเภา บ้านถ้ำสนุก ท่าแพะ ท่าไม้ลาย เกาะเขมา ในชุมพร อ่าวระนอง พระที่นั่งรัตนรังสรรค์ เขาวัง เกาะพลูจีด ในระนอง เกาะเสม็ดน้อย (เกาะเสม็ด) ในอ่าวตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง ในพังงา ภูเก็ต เกาะหมาก เกาะลันตา จังหวัดกระบี่ ตรัง จากนั้นเสด็จไปยังหัวเมืองประเทศราชแถบมลายูของสยามอย่างเมืองไทร ตรังกานู และกลันตัน และเดินทางกลับผ่านเมืองหนองจิก ในปัตตานี สงขลา แหลมไชยสน เกาะพงัน ธารเสด็จ ในสุราษฎร์ธานี ชุมพร สามร้อยยอด ในประจวบคีรีขันธ์ ปากน้ำ ในสมุทรปราการ และตำหนักแพ ในกรุงเทพฯ

๒.๑.๒ ประสบการณ์การเดินทางในพระราชอาณาเขต

บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตทั้ง ๑๗ เรื่องมีประเด็นสำคัญทางประสบการณ์การเดินทางที่รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกไว้ ได้แก่ ประสบการณ์เกี่ยวกับ**ผู้คน เส้นทางการเดินทาง** และ**พระราชกรณียกิจ** ประสบการณ์เหล่านี้ถือเป็นองค์ความรู้สำคัญที่สนับสนุนให้ชนชั้นนำสยามสามารถบริหารจัดการบ้านเมืองได้อย่างมีประสิทธิภาพ

๒.๑.๒.๑ ผู้คน

บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตบันทึกประสบการณ์เกี่ยวกับการพบปะผู้คนในหัวเมืองของสยามว่ามี**ความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์** มี**ผู้คนหลากหลายระดับ** ทั้งยังทรงบันทึกถึง**วิถีชีวิตของราษฎร**และ**ปัญหาของราษฎร**ไว้อีกด้วย

๑) ความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์

ความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ในสยามปรากฏอยู่ในพื้นที่ต่างๆ ขณะเสด็จประพาสแถบหัวเมืองภาคกลางของประเทศมีการสำรวจจำนวนและเชื้อชาติของราษฎรในแถบชลบุรี *เสด็จประพาสจันทบุรี* บันทึกว่าพระองค์ทรงคัดข้อมูลเหล่านี้มาจากเอกสารของท่านกรมท่า ดังที่ว่า

> ตำบลบ้านอ่างศิลา แขวงเมืองชลบุรีมีบ้านราษฎร ๑๘๙ เรือน **ราษฎรที่เป็นไทย ๑๘๐ คนเศษ ราษฎรจีนมาแต่เมืองจีน แลเกิดเมืองไทย ๕๖๐ คนเศษ รวมราษฎรไทยจีนชายหญิงในบ้านอ่างศิลา ๗๔๐ คนเศษ** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๘๓)

พระองค์ทรงจำแนกเชื้อชาติของราษฎรในประเทศแถบนี้ซึ่งเป็นชาวไทยและชาวจีน การสำรวจข้างต้นเป็นอย่างการจดบันทึกสำมะโนครัวของราษฎรในท้องถิ่น เริ่มจากจำนวนครัวเรือนและจำนวนราษฎรทั้งไทยและจีน การจดบันทึกสำมะโนครัวปรากฏอยู่เสมอเนื่องจากเป็นความสนใจของชนชั้นนำ ซึ่งจะนำไปสู่การบริหารจัดการท้องถิ่นต่อไป

ในหัวเมืองแถบภาคกลางและภาคตะวันออกมีการจำแนกกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ไว้จำนวนหนึ่ง ได้แก่ ชาวจีนในหัวเมืองต่างๆ ชาวแขกที่บางกอก ชาวลาวซึ่งพบในลพบุรี ปราจีนบุรี เพชรบุรี กำแพงเพชร และเมืองเหนือ ชาวชอง[๓๐]และชาวญวน[๓๑]ที่จันทบุรี ชาวกะเหรี่ยง[๓๒]ที่เมืองไทร

---

[๓๐] ชาวของเป็นชนเผ่าโบราณในตระกูลมอญ-เขมร อาศัยในแถบเชิงเขารอยต่อกับกัมพูชา เช่น เขาสอยดาวเหนือ อำเภอเขาคิชกูฏ อำเภอมะขาม จังหวัดจันทบุรี อำเภอบ่อไร่ จังหวัดตราด มีภาษาพูดของตนเองคือภาษาชอง ไม่มีภาษาเขียน นับถือศาสนาพุทธ

โยค นอกจากนี้ยังพบละว้า[๓๓] ข่า[๓๔] สอูด[๓๕] มอญ[๓๖] และพม่าตองซู่[๓๗]ที่กาญจนบุรี ยกตัวอย่างการบันทึกกลุ่มชาติพันธุ์ชองและกลุ่มชาติพันธุ์ญวนในจันทบุรีขณะเสด็จประพาสจันทบุรี พระองค์ทรงระบุเชื้อชาติว่า “มีคนชาติหนึ่งเรียกว่า**ชอง**อยู่ในแถบป่าสีเซ็น” มีภาษาคือ “**พูดภาษาหนึ่งต่างหากแต่คล้ายๆ กันกับเขมร**” มีรสนิยมด้านเครื่องประดับ คือ “**ชอบลูกปัดแลของทองเหลืองเหมือนอย่างกะเหรี่ยงเมืองกาญจนบุรี**” และกล่าวถึงการประกอบอาชีพของชาวชองอย่างละเอียด ทั้งยังทรงกล่าวถึงชาวญวนอย่างคร่าวๆ ว่าร่วมกันประกอบอาชีพกับคนไทยและคนชองอีกด้วย[๓๘]

การเดินทางไปยังหัวเมืองต่างๆ ในพระราชอาณาเขตทำให้ชนชั้นนำพบเห็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลายซึ่งกระจายตัวอยู่ตามท้องถิ่นสยาม กลุ่มชาติพันธุ์ในแถบกาญจนบุรีมีอยู่เป็นจำนวนมาก ชาวลาวอาศัยอยู่ทั่วไปในแถบภาคกลาง รวมถึงชาวญวนที่พบในแถบจันทบุรี การเก็บข้อมูลเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ข้างต้นเป็นการมองกลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้จากมุมมองของตน ชนชั้นนำสยามมุ่งบันทึกลักษณะที่แตกต่างไปจากกลุ่มตน ยกตัวอย่างเช่น ภาษาพูดและเครื่องประดับ รวมทั้งเทียบเคียงกับภาษาอื่นที่ตนคุ้นเคยมากกว่าอย่างภาษาเขมร และความชื่นชอบในเครื่องประดับของชาวกะเหรี่ยงจะสังเกตได้ว่าพระองค์มิได้ลงรายละเอียดเกี่ยวกับรูปร่างหน้าตาหรือวัฒนธรรมอย่างเฉพาะเจาะจง ดังที่ธงชัย วินิจจะกูลกล่าวถึงการเก็บข้อมูลภาษาของกลุ่มชาติพันธุ์ว่าภาษาของพวกเขาถูกเทียบว่าคล้ายภาษาสำคัญๆหรือไม่ และระบุด้วยว่ามีตัวเขียนหรือไม่ เครื่องนุ่งห่มเป็นลักษณะเฉพาะที่เห็นชัดที่สุดจึงได้ถูกบรรยายอย่างละเอียด (๒๕๖๐: ๒๑)

---

[๓๑] ญวนคือชนชาติหนึ่ง อยู่ทางทิศใต้ของประเทศจีนทางทิศตะวันออกของประเทศลาวและกัมพูชา ปัจจุบันเรียกว่าเวียดนาม บ้างเรียกว่าแกวหรือเวียดนาม ปัจจุบันชาวไทยเชื้อสายญวนแบ่งเป็นญวนเก่าและญวนใหม่

[๓๒] กะเหรี่ยงเป็นชนชาวเขาเผ่าหนึ่ง ส่วนใหญ่อาศัยอยู่ตามชายแดนไทย-พม่า มีภาษาพูดคือภาษากะเหรี่ยง

[๓๓] ลัวะ หรือละว้า เป็นคนชาวเขาตอนเหนือของประเทศไทย ในตระกูลมอญ-เขมร กระจายอยู่ในเขตจังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง มีภาษาพูดเป็นของตนเอง

[๓๔] ข่าเป็นกลุ่มชนในตระกูลมอญ-เขมร ส่วนใหญ่อาศัยในพื้นที่ประเทศลาว บริเวณรอยต่อกับประเทศเพื่อนบ้าน โดยเฉพาะตามภูเขาหรือพื้นที่สูง เรียกตนเองว่า กะเลิง ขมุ หรือ กำมุ ต่อมาเรียกโดยทั่วไปว่า “ลาวเทิง” แปลว่า ลาวบนที่สูง

[๓๕] สะอูด อูด ชุอุ้ง หรือซะอูด เรียกตนเองว่าซะโอจ มีภาษาพูด แต่ไม่มีภาษาเขียน เป็นชนเผ่าโบราณอาศัยอยู่บริเวณอำเภอศรีสวัสดิ์ จังหวัดกาญจนบุรี

[๓๖] มอญ (สังขละบุรี) ผู้อื่นเรียกว่าคนไทยเชื้อสายมอญ หรือมอญพลัดถิ่น ใช้ภาษามอญและภาษาไทยในการพูดและเขียน

[๓๗] ตองซู่ กะเหรี่ยงพะโค กะเหรี่ยงดำ เรียกตนเองว่า ปะโอ ถิ่นเดิมอยู่ในเขตรัฐฉานของพม่า ได้อพยพมาในเขตตำบลหมอกจำแป่ จังหวัดแม่ฮ่องสอน มีวัฒนธรรมคล้ายไทใหญ่เนื่องจากตั้งถิ่นฐานร่วมกัน

[๓๘] ดูรายละเอียดใน *เสด็จประพาสจันทบุรี*, ๒๕๔๖ หน้า ๖๓

พระองค์ทรงบันทึกถึงผู้คนในแถบเมืองกาญจนบุรีว่าเป็นเมืองด่านที่สำคัญ มีหมู่บ้านและชนกลุ่มน้อยอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก จึงมีการเก็บส่วยกะเหรี่ยง ละว้า ข่า สอูด และมอญ รวมถึงมีพม่าตองซู่เข้ามาค้าขายในกาญจนบุรีอยู่ด้วย ดังปรากฏอยู่ใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค* ซึ่งบันทึกข้อมูลสำมะโนครัวของกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในกาญจนบุรี ทั้งคนไทย ละว้า กะเหรี่ยง ข่า สอูด มอญ จีน มอญ และตองซู่ พระองค์ทรงบันทึกถึงภาษาพูด ความประพฤติเทียบกับกะเหรี่ยง และจำนวนประชากรของกลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้[๓๙] การระบุเชื้อชาติของกลุ่มชาติพันธุ์ข้างต้นแสดงถึงความสนใจต่อกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในสยาม กล่าวอีกนัยหนึ่งคือผู้ปกครองต้องทราบข้อมูลของผู้อยู่อาศัยอย่างรอบด้านเพื่อการบริหารจัดการประเทศ ทั้งยังนำไปสู่การสำรวจความประพฤติและความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์สยามอีกด้วย

บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตมีการสำรวจราษฎรหลากหลายชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในดินแดนสยาม ทั้งนี้เพื่อให้ผู้ปกครองทราบจำนวนและเชื้อชาติของทรัพยากรบุคคลในแต่ละพื้นที่ สำมะโนประชากร แผนที่ และพิพิธภัณฑ์ต่างมีส่วนอย่างลึกซึ้งในการปั้นแต่งจินตนาการที่รัฐอาณานิคมมีต่ออาณาจักรของตนเอง ทั้งในแง่คุณลักษณะของมนุษย์ที่อยู่ใต้การปกครอง ภูมิศาสตร์ของอาณาเขตดินแดน และความชอบธรรมของการสืบทอดจากบรรพบุรุษ (เบน แอนเดอร์สัน, ๒๕๖๐: ๒๒๙) สยามทำเช่นเดียวกับรัฐอาณานิคม กล่าวคือ มีการออกสำรวจสำมะโนประชากรในพระราชอาณาเขต การจัดทำแผนที่ และการตั้งพิพิธภัณฑ์ เพื่อรวบรวมรากทางวัฒนธรรมของกลุ่มตนดังต่อไปนี้

นอกจากนี้ยังทรงบันทึกข้อมูลเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ไว้ด้วย เมื่อพิจารณางานเขียนชาติพันธุ์วรรณา[๔๐] ในยุคแรกอย่างบทความ “ว่าด้วยชาวป่าชาติต่างๆ” ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์

---

[๓๙] ดูรายละเอียดใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค*, ๒๕๐๔ หน้า ๗๙-๘๑

[๔๐] งานเขียนชาติพันธุ์วรรณาคือการเขียนเรื่องราวความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมของมนุษย์ โดยจารีตของสาขาวิชาในตะวันตกชาติพันธุ์วรรณาเป็นส่วนหนึ่งของมานุษยวิทยา ที่พยายามเข้าไปคลุกคลีทำความเข้าใจความเป็นอื่นที่ถูกนิยามไว้อย่างชัดแจ้ง เช่น ชาวป่าในสังคมแบบบรรพกาล (primitive) ชนเผ่า (tribal) คนที่ไม่ใช่ชาวตะวันตก (non-western) ผู้คนก่อนวัฒนธรรมอักขระ (pre-literate) และคนที่ไร้ประวัติศาสตร์ (nonhistorical) โดยรวมวัตถุแห่งการศึกษาและการผลิตงานเขียนชาติพันธุ์วรรณาคือคนอื่นที่ไม่ใช่ตะวันตก ที่ถูกมองว่าป่าเถื่อน ไร้อารยธรรม ล้าหลัง และแปลกหูแปลกตาน่าตื่นใจ (exotic) ชาติพันธุ์วรรณาที่เป็นศาสตร์ (discipline) เริ่มพัฒนาขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ จากงานเขียนของนักเดินทาง มิชชันนารี และพ่อค้าที่เข้าไปใช้ชีวิตคลุกคลีกับชาวพื้นเมืองตามที่ต่างๆ ต่อมาราวต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ จึงมีฐานะเป็นสาขาวิชาหนึ่งของมานุษยวิทยาในมหาวิทยาลัย การศึกษาชาติพันธุ์วรรณาเพื่อทำความเข้าใจชนพื้นเมืองหรือการศึกษาความเป็นอื่นเพื่อที่จะทำความเข้าใจตัวเองและเป็นกระบวนการนิยามความเป็นตะวันตกที่เจริญก้าวหน้า กล่าวโดยสรุปการศึกษาชาติพันธุ์วรรณา คือการศึกษาความเป็นอื่นเพื่อที่จะเข้าใจตัวเอง ภายใต้ลัทธิจักรวรรดินิยมงานชาติพันธุ์วรรณาผลิตขึ้นเพื่อทำความเข้าใจอาณานิคมที่จะต้องปกครอง (ทวีศักดิ์ เผือกสม, ๒๕๔๖: ๑๑๘-๑๒๐)

มนตรี ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ มีการระบุคุณลักษณะเด่นๆ ที่เห็นชัด ลักษณะที่แปลกประหลาดในสายตาชนชั้นนำสยามจะถูกเน้นเป็นพิเศษ เพราะเป็นสิ่งบ่งบอกความล้าหลังจนทำให้ศิวิไลซ์ไม่ได้ในทัศนะของผู้จับจ้องสอบสวน (ธงชัย วินิจจะกูล, ๒๕๖๐: ๒๐-๒๑) ดังนั้นการบันทึกถึงกลุ่มชาติพันธ์ต่างๆ ที่อาศัยในพระราชอาณาเขตจึงมีลักษณะของงานเขียนชาติพันธุ์วรรณา ซึ่งรวบรวมผู้คนหลากหลายเชื้อชาติในดินแดนสยาม

๒) ผู้คนหลากหลายระดับ

การสำรวจและตรวจสอบทรัพยากรบุคคลในหัวเมืองแถบมลายูทำให้พระองค์มีข้อมูลในการปฏิรูปการปกครองรวมถึงบริหารจัดการหัวเมืองแถบนี้ได้ดียิ่งขึ้น พระองค์ทรงพบว่ามีผู้คนหลากหลายระดับ ได้แก่ เจ้าเมือง ผู้ปฏิบัติงาน ราษฎร รวมถึงพระสงฆ์ในหัวเมืองและหัวเมืองประเทศราชแถบมลายู เจ้าเมืองในแถบมลายูซึ่งเป็นหัวเมืองและหัวเมืองประเทศราชของสยาม ยกตัวอย่างเช่น **เจ้าเมืองตะกั่วป่า เจ้าเมืองไทรบุรี** และ**เจ้าเมืองตรังกานู** เป็นต้น ถือเป็นตำแหน่งที่สำคัญของมลายูเนื่องจากสัมพันธ์กับการสืบเชื้อสายมาจากสุลต่านหรือเจ้านายอื่นๆ ทั้งยังได้รับการยกย่องจากราษฎรอีกด้วย เมื่อพิจารณาจากมุมมองของสยามอาจปรากฏเป็นเพียงผู้ปฏิบัติหน้าที่ในลักษณะของเจ้าเมืองหรือผู้ว่าราชการจังหวัด การสำรวจของชนชั้นนำจึงเป็นเหมือนการตรวจสอบและสั่งการบุคคลเหล่านั้น

ยกตัวอย่างการบันทึกถึง**ความเปลี่ยนแปลงของพระยาตานี**ใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๘* ที่ว่าญาติพี่น้องของพระยาตานีที่กลับรักใคร่กลมเกลียวกัน ต่างจากเมื่อก่อน เนื่องจากพระศรีที่เคยเป็นคู่แข่งกลับมาเป็นลูกเขย พวกที่เคยนินทาจึงกลับกล่าวสรรเสริญพระยาตานี ว่าเป็นคนโอบอ้อมอารีที่รักใคร่พระศรีมาก[๔๑] และ**ความเปลี่ยนแปลงของพระยาสุรพล**ใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* ว่าพระยาสุรพลพิพิธจากที่เคยหงิมหงอย ไม่ค่อยพูด คราวนี้กลับไม่เคร่งครัด มีกิริยาเป็นผู้ใหญ่ พูดจาแจกแจงเหตุการณ์ได้ชัดเจน เวลาเล่นก็สนุกสนานไม่สำรวมเหมือนแต่ก่อน[๔๒] ลักษณะดังกล่าวแสดงถึงบุคลิกของเจ้าเมืองปัตตานีในยุคนั้น การบันทึกถึงกิริยาอาการของพระยาสุรพลแสดงถึงความสำคัญของเจ้าเมืองแถบนี้ซึ่งรัชกาลที่ ๕ ทรงสังเกตและบันทึกบุคลิกของผู้ปฏิบัติงานไว้เป็นหลักฐานในการจัดการปกครองของพระองค์

---

[๔๑] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๘*, ๒๕๐๗ หน้า ๔-๕

[๔๒] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒*, ๒๕๐๗: ๔-๕

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึง**ความประพฤติและความรู้ของพระสงฆ์และนักบวช**หลายด้าน เช่น ความเคร่งครัดในหลักศาสนา การเรี่ยไรเงินของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา นักบวชหรือครูศาสนาในคริสตศาสนา รวมถึงพฤติกรรมนอกรีต อย่างการใบ้หวยและตั้งตนเป็นหมอเสน่ห์เป็นต้น ดังใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๑๗* มีการกล่าวชื่นชมพระครูเทพมุนี (ปาน) ใน**ความตั้งใจที่จะปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุ** ซึ่งบันทึกไว้ขณะเสด็จประพาสหลังสวน ชุมพรว่าพระครูเทพมุนี (ปาน) ซึ่งเป็นพระธรรมยุติกาชั้นเก่าในเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งใจปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุโดยการเรี่ยไรเงินจากราษฎรในทุกหัวเมืองจากแหลมมลายู เมืองแขก และเมืองสิงคโปร์ พระรูปนี้สามารถเรียกความเลื่อมใสศรัทธาจากราษฎรอย่างที่ไม่เคยมีพระรูปใดทำมาก่อน นอกจากพระในกรุงเทพฯ รวมถึงไม่ปรากฏการอวดคุณวิเศษทางเวทมนตร์แต่อย่างใด[๔๓] ข้อมูลเหล่านี้จะทำให้ผู้ปกครองสามารถควบคุมและดูแลคณะสงฆ์ได้

การสำรวจทรัพยากรบุคคลตั้งแต่เจ้าเมือง ผู้ปฏิบัติงาน ประชากร และพระสงฆ์จะทำให้ผู้ปกครองเข้าใจดินแดนชายขอบบริเวณแหลมมลายูมากยิ่งขึ้น อันจะนำไปสู่การตรวจสอบและการวางนโยบายในการปกครองส่วนภูมิภาคหรือมณฑลเทศาภิบาลได้อย่างมีประสิทธิภาพต่อไป การเสด็จประพาสยังแหลมมลายูครั้งที่ ๑ ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) กับครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) จึงเป็นการสำรวจพื้นที่เพื่อเตรียมการรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑลภายใต้การปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. ๒๔๓๕ ส่วนการเสด็จประพาสยังแหลมมลายู ครั้งที่ ๓ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) กับครั้งที่ ๔ ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) นั้นเป็นเสมือนการตรวจสอบผลการดำเนินงานตามนโยบายการปฏิรูปการปกครองดังกล่าว โดยมีการตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่อย่างมณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลชุมพร ในพ.ศ ๒๔๓๘-๒๔๓๙ มีการแก้ไขระเบียบและลักษณะการปกครองมณฑลที่ตั้งขึ้นแล้วให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล คือ มณฑลภูเก็ต ในพ.ศ. ๒๔๓๘ รวมถึงการตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่ เช่น มณฑลไทรบุรีและมณฑลปัตตานี ใน พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๙ การเสด็จประพาสในแต่ละครั้งจึงมีวัตถุประสงค์ในการสำรวจแตกต่างกันหากเป็นไปเพื่อการครองครองและการใช้ประโยชน์จากหัวเมืองและหัวเมืองประเทศราชแถบมลายูเช่นเดียวกัน

๓) วิถีชีวิตของราษฎร

การกล่าวถึงวิถีชีวิตของราษฎรสยามและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ สัมพันธ์กับการพัฒนาประเทศ ณ ขณะนั้น เนื่องจากชนชั้นนำจะได้สำรวจข้อมูลด้านเศรษฐกิจของประเทศ มีข้อมูลเกี่ยวกับ**การประกอบอาชีพ**อย่างการเลี้ยงสัตว์ และการทำหัตถกรรม **การใช้ประโยชน์จากพรรณพืชและ**

[๔๓] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๑๗*, ๒๕๐๖ หน้า ๒๓๘-๒๔๐

พรรณสัตว์ในประเทศ รวมไปถึง**การประกอบอาชีพของชาวจีน**ซึ่งมีอิทธิพลต่อเศรษฐกิจสยามเป็นอย่างมาก เนื่องจากชาวจีนเป็นทั้งเจ้าของกิจการ ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ค้าขาย งานช่างฝีมือ และรับจ้าง แสดงถึงการยึดครองอาชีพแทบทุกประเภทยกตัวอย่างการเป็น**เจ้าของกิจการ**ของชาวจีนใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน* ดังต่อไปนี้

> แวะเข้าปากน้ำเจ้าโล้ ซึ่งเปนลำน้ำไปเมืองพนมสารคาม และเมืองสนามไชยเขตร... แต่มีความเสียใจที่จะกล่าวว่า**เจ้าของไร่สับปะรดเหล่านี้เปนเจ๊กมาก** มีไทยที่เปนปึกแผ่นอยู่ก็หม่อมหลวงศิริลูกพระอิศรพันธุ์ เปนไร่สับปะรดเข้าไปลึกมาก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๕: ๑๒)

แสดงว่ามีชาวจีนเป็นเจ้าของไร่สับปะรดในแถบฉะเชิงเทราค่อนข้างมาก รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่าเป็นที่น่าเสียพระราชหฤทัย เนื่องจากต่างชาติเข้ามาถือครองที่ดินและประกอบอาชีพเป็นเจ้าของพื้นที่เกษตรกรรมปะปนอยู่กับคนไทย เสมือนเป็นการแย่งที่ดินคนไทยในการประกอบอาชีพ สิ่งเหล่านี้จึงเป็นข้อมูลสำคัญต่อการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ

นอกจากนี้ยังมีการบันทึก**การประกอบอาชีพค้าขาย**ของชาวจีน เช่นใน *พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสคลองแสนแสบ* บันทึกอาชีพขายเนื้อสุกรของชาวจีนแถวเมืองมีนว่า

> **มีเจ๊กขายหมู ได้เรียกมาถามได้ความว่าเป็นเมืองมีน** เจ๊กคนนี้รับวันละตัว ราคานั้น ๕๐ บาท ขึ้นไปหา ๖๐ ว่าแพง เพราะไม่ใคร่มีหมู เป็นหมูโรงสี ขายชั่งละ ๒ สลึง ๒ ไพ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๖: ๑๐)

อาชีพค้าขายของชาวจีนในแถบดังกล่าวคือการขายเนื้อสุกร ส่วนที่คลองสามวามีการบันทึกถึงการประกอบอาชีพขายเนื้อสุกรไว้เช่นกันว่า “ที่สี่แยกนี้เป็นตลาด มีบ้านเรือนคนมาก นับว่ามากกว่าตำบลอื่นในเมืองนี้ **ได้เห็นเจ๊กทำหมูต้องไปหยุดดู**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๖: ๑๓) แสดงถึงอาชีพขายเนื้อสุกรซึ่งเป็นที่นิยมของชาวจีนใบแถบภาคกลาง ณ ขณะนั้น

ความขยันขันแข็งและไม่เลือกงานของชาวจีนยังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒)* ซึ่งบันทึกถึง**ชาวจีนที่ประกอบอาชีพรับจ้างหาบของ**ที่ว่า

> ราษฎรที่ได้บรรทุกสิ่งของมาแต่เพ็ชร์บุรีหรือพระปฐมเจดีย์ ไม่สามารถจะขนของตามทางบกซึ่งอยู่หลังสเตชั่นได้ **ไม่มีพาหนะอะไรจะขนนอกจากจะจ้างเจ๊กหาบ** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๐: ๑๒)

แสดงถึงการประกอบอาชีพรับจ้างหาบของของชาวจีนในสมัยนั้น ชาวจีนได้กุมอำนาจทางเศรษฐกิจของสยามผ่านการประกอบอาชีพที่หลากหลาย ทั้งการเป็นเจ้าของกิจการ การค้าขาย และการรับจ้าง ซึ่งพระองค์ทรงแสดงถึงความห่วงใยการประกอบอาชีพของชาวสยามไว้ด้วย

การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติย่อมเป็นสิ่งที่นักปกครองเล็งเห็นเนื่องจากมีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจของประเทศ บันทึกการเดินทางระบุการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในดินแดนสยาม ไม่ว่าจะเป็น**ประโยชน์ในเชิงอุปโภคและบริโภค**อย่างการเป็นอาหารและเป็นแรงงานแก่มนุษย์ และ**ประโยชน์ในเชิงพาณิชย์** คือ การเป็นสินค้าในท้องถิ่น

การใช้ประโยชน์ในเชิงอุปโภคและบริโภคเป็นการสำรวจสัตว์ที่เลี้ยงไว้ใช้งานของราษฎรในท้องถิ่นอย่างกระบือ โค ช้าง และม้า ยกตัวอย่างเช่น ใน *เสด็จประพาสจันทบุรี* ที่ว่าการใช้ประโยชน์จากสัตว์ที่เลี้ยงไว้ใช้งานนี้มีทั้งที่ใช้ในการทำนา คือ กระบือ การไถลาก คือ โค การบรรทุกสินค้า คือ ช้างและการเป็นพาหนะ คือ ม้า รัชกาลที่ ๕ ทรงอธิบายถึงที่มาและการใช้งานสัตว์แต่ละชนิด ทั้งที่เป็นสัตว์พื้นเมืองของจันทบุรีและสัตว์ต่างถิ่นจากนครราชสีมาและเมืองเขมร[๔๔] ภูมิความรู้ทางสัตว์ศาสตร์เป็นข้อมูลสำคัญในการทำความเข้าใจลักษณะทางภูมิศาสตร์ของจันทบุรี ซึ่งจะนำไปสู่การรักษาผลประโยชน์ของท้องถิ่นได้ต่อไป

พระองค์ทรงบรรยายเกี่ยวกับการจับและการแปรรูปสัตว์น้ำ เช่น การจับปลา การจับปู การทำเยื่อเคย และการทำปลิงทะเล **การแปรรูปและการบริโภคทรัพยากรธรรมชาติ**ปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกัน เช่น “เยื่อเคยทำที่ชายทะเลตั้งแต่แขวงเมืองแกลงไปจนเมืองขลุง” และวิธีทำที่ว่า “กุ้งเคยอย่างนี้เปลือกนิ่ม เป็นเยื่อเคยอย่างดีไม่ต้องเหยียบต้องโขลก เคล้าเกลือก็ละเอียดไปเอง” ลักษณะเช่นนี้เป็น “น้ำเคยนั้นเป็นอย่างดี ชาวเมืองนี้เรียกว่าน้ำเคยตกใช้กันทั่วเมือง” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๖๙)

การทำเยื่อเคยหรือกะปิไว้บริโภคเองในท้องถิ่นแสดงถึงการใช้ประโยชน์จากความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติในประเทศ ดินแดนในแถบหัวเมืองชายทะเลตะวันออกอุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์ทะเลนานาชนิด ชนชั้นนำจึงพบการผลิตกะปิและการแปรรูปอาหารทะเลดังกล่าว ข้อมูลเกี่ยวกับการแปรรูปและการบริโภคทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นยังทำให้ชนชั้นนำมีแนวทางในการพัฒนาเศรษฐกิจของท้องถิ่นทั้งยังแสดงถึงความภาคภูมิใจในความอุดมสมบูรณ์ของ

---

[๔๔] ดูรายละเอียดใน *เสด็จประพาสจันทบุรี*, ๒๕๔๖ หน้า ๖๘

ทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการแปรรูปทรัพยากรธรรมชาติ รัชกาลที่ ๕ ซึ่งมีพระราชอำนาจเหนือดินแดนทั้งปวงในพระราชอาณาเขตจึงทรงเล็งเห็นช่องทางในการปกป้องและรักษาผลประโยชน์จากทรัพย์สินมีค่าเหล่านี้จากการคุกคามของตะวันตก

การใช้ประโยชน์ในเชิงพาณิชย์ปรากฏในลักษณะของการเป็น**สินค้าประจำถิ่น**และ**การผูกส่วย**จากทรัพยากรธรรมชาติในประเทศ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและแนวคิดในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศจึงปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางชุดนี้ รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกว่า**การทำดินสอพอง**สามารถทำรายได้ให้กับประเทศ ดังปรากฏใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* โดยทรงกล่าวถึงแหล่งกำเนิดดินสอพอง วิธีขุดดินสอพอง กรรมวิธีในการปั้น รวมถึงราคาขาย จากนั้นทรงกล่าวถึงปริมาณของดินสอพองกับปูนว่ากองรวมกันแล้วมีมากเหมือนจะใช้ไม่หมด แต่ก็ใช้หมดทุกปี แสดงถึงความต้องการของตลาด มีการบันทึกว่าดินสองพองเป็นสินค้าสำคัญของเมืองลพบุรีที่ส่งขายในกรุงเทพฯ ทุกปี[๔๕] โดยเมื่อพิจารณาจากบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตแล้วพบว่าแหล่งดินสอพองที่สำคัญ คือ เมืองตราดและเมืองลพบุรี การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดังกล่าวก่อให้เกิดการขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจของท้องถิ่น

ผลผลิตจากสัตว์ที่มีความสำคัญในแถบมลายู คือ **รังนก**ซึ่งเป็นสินค้าที่สร้างรายได้ให้ท้องถิ่นจึงมีบทบาทต่อเศรษฐกิจของสยาม ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๘* ขณะเสด็จเกาะลังกาจิ๋ว มีการบันทึกว่า “**ที่นี่เขาลงตะแกรงให้ดูตามวิธีที่เก็บรังนก** ครั้นจะพรรณนาให้ฟังละเอียดก็จะยืดยาวนักไป น่าดูมากเพราะเป็นการประหลาดไม่เคยเห็น” และที่ถ้ำคลองควาย “**มีรังนกที่ขาวบริสุทธิ์ดีประมาณสักร้อยรัง ไม่มีตัวนกเลย ที่นี่ฉันได้แซะสอยเองลองดู**” รังนกเป็นทรัพยากรที่มีลักษณะเด่นในดินแดนแถบมลายูอย่างเกาะลังกาจิ๋ว รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกวิธีการเก็บรังนก ความรู้สึกสงสารนก และลักษณะของรังนกในถ้ำ ทั้งยังทรงแซะรังนกด้วยพระองค์เอง[๔๖] ถือเป็นกิจกรรมที่แปลกแตกต่างไปจากวิถีชีวิตของชนชั้นนำ การทดลองดังกล่าวจึงเหมือนการที่เจ้าอาณานิคมทดลองทำกิจกรรมของคนท้องถิ่นด้วยความสนใจใคร่รู้ กิจกรรมเหล่านี้ล้วนเป็นของแปลกในความคิดของผู้มาเยือน การบันทึกทรัพยากรสำคัญอย่างรังนกแสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ภายใต้การปกครองของสยามซึ่งควรค่าแก่การครอบครองและใช้ประโยชน์ต่อไป

การผูกส่วยทำกิจการปรากฏขณะเสด็จประพาสจันทบุรี พระองค์สำรวจพบว่ามีการ

---

[๔๕] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา*, ๒๕๑๔ หน้า ๑๐

[๔๖] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๘*, ๒๕๐๖ หน้า ๗-๘

ผูกส่วยขุดกากกะรุนและพลอยของแขกข้าหลวงผู้หนึ่ง อันแสดงถึงสภาพสังคมและเศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้ประการหนึ่ง[๔๗] ทั้งยังบันทึกพลอยขนาดใหญ่ และพลอยแดงที่มีผู้นำมาถวายรัชกาลที่ ๕ รวมทั้งกากกะรุนที่พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยจึงตรัสถามวิธีการขุดกับพระยาจันทบุรี ถือเป็นของแปลกอย่างหนึ่งประจำถิ่นนี้ ทรัพย์ที่อยู่ในดินนี้เองที่มีราคาและเคยถูกแขกผูกส่วยไว้คราวหนึ่ง ซึ่งราษฎรเพิ่งเข้ามาขุดได้ในภายหลังหลังจากแขกเลิกทำไป การเสด็จประพาสในประเทศเช่นนี้ทำให้พระองค์ได้รับรู้ถึงทรัพยากรของประเทศ การประกอบอาชีพของชาวต่างชาติและราษฎรในประเทศ รวมถึงการผูกขาดในการประกอบอาชีพอย่างใดอย่างหนึ่งที่ต้องจ่ายเงินให้กับหลวง

๔) ปัญหาของราษฎร

การสอบถามปัญหาของราษฎรกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ แสดงถึงประสบการณ์จากการตรวจสอบท้องถิ่นด้วยพระองค์เอง รัชกาลที่ ๕ **ตรัสถามและทรงรับฟังปัญหาของราษฎร**ทั้งคนไทยและกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ยกตัวอย่างเช่นทรงเรียกพวกลาวมาตรัสถามและได้ข้อมูลว่าเป็นลูกจ้างทำทางรถไฟได้เงินมาก แต่เก็บเงินไม่อยู่เนื่องจากเมื่ออยู่รวมกันจำนวนมากก็จะเล่นการพนัน แต่เมื่อทำงานกับนายดัดที่เป็นคนซื่อตรงแล้วได้เงินมากก็ได้กลับบ้าน ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า* ที่ว่าพวกลาวที่พระองค์ทรงบันทึกไว้นี้เข้ามาทำงานรับจ้างตัดฟืนและทำทางรถไฟ โดยได้เล่าปัญหาและข้อดีข้อเสียของการทำงานแต่ละประเภทไว้อย่างละเอียด ไม่ว่าจะเป็นการจ่ายเงินและการเก็บเงินกลับประเทศของตน ชาวลาวเหล่านี้จึงเข้ามาทำงานในสยามเพื่อนำเงินกลับประเทศ[๔๘] การสำรวจข้อมูลและปัญหาในการประกอบอาชีพดังกล่าวจะทำให้ชนชั้นนำสามารถวางแนวทางในการควบคุมกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ที่เข้ามาประกอบอาชีพในสยามได้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

การเสด็จประพาสต้นได้รับการยกย่องว่าเป็นความพยายามของผู้ปกครองที่จะข้ามหรือขจัดระยะห่างและความสูงต่ำทางสังคมด้วยการปลอมตัวเดินทาง การเดินทางครั้งแรกๆ เกิดจากความประสงค์ของในหลวงรัชกาลที่ ๕ ที่จะได้เห็นบ้านเมืองในแบบปกติที่ปราศจากการตระเตรียมต้อนรับ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๘๒: ๗๘-๗๙; สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๙: ๖ อ้างถึงในธงชัย วินิจจะกูล, ๒๕๖๐: ๑๖) ดังเช่นตอนข้างต้นที่พระองค์ทรงปลอมพระองค์เพื่อให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับปัญหาของราษฎรโดยตรง มิใช่จากรายงานของทางการเหมือนเช่นเคย ภาพข้างต้นแสดงถึงพระราชประสงค์ของพระองค์ในการเสด็จประพาสต้นภายในพระราชอาณาเขต

---

[๔๗] ดูรายละเอียดใน *เสด็จประพาสจันทบุรี*, ๒๕๔๖ หน้า ๓๙

[๔๘] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า* ๒๔๙๓: ๓

การบันทึกประสบการณ์การเดินทางเกี่ยวกับราษฎรสยามและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในพระราชอาณาเขตนี้เปรียบได้กับงานเขียนประเภทชาติพันธุ์วรรณา การเสด็จประพาสและเก็บบันทึกข้อมูลกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ผ่านสายพระเนตรเป็นอย่างการสำรวจของนักปกครองที่จ้องมองความแปลกแตกต่างรวมถึงความพยายามผสมกลมกลืนกับกลุ่มชนชาวสยาม งานเขียนประเภทนี้จึงเป็นหลักฐานสำคัญต่อการเมืองการปกครองของประเทศ เนื่องจากเป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับผู้อยู่อาศัยในพระราชอาณาจักร ทั้งความหลากหลายทางชาติพันธุ์ วิถีชีวิต ความจงรักภักดี รวมถึงปัญหาของราษฎรในท้องถิ่นต่างๆ ข้อมูลเหล่านี้ถือเป็นข้อมูลปฐมภูมิอันมีประโยชน์ต่อการบริหารปกครองและพัฒนาประเทศ และยังแสดงถึงกลุ่มคนที่ชนชั้นนำมองว่าเป็นอื่นในประเทศ จึงควรทำความรู้จักและทำความเข้าใจภายใต้แนวคิดแบบภูมิกายา

ดังที่ธงชัย วินิจจะกูลกล่าวถึงลักษณะของการเก็บข้อมูลดังกล่าวซึ่งเป็นงานเขียนชาติพันธุ์วรรณาว่า งานชาติพันธุ์นิพนธ์ที่สร้างขึ้นมาเป็นส่วนหนึ่งของแผนงานของเจ้าอาณานิคมเพื่อจัดระเบียบและควบคุม “คนอื่น” ในสายตาของตะวันตก ชนชั้นปกครองสยามก็มีแผนงานทำนองเดียวกันต่อราษฎรใต้ปกครองคู่ขนานไปกับแผนงานของเจ้าอาณานิคม โดยมีเป้าหมายเพื่อตอกย้ำยืนยันว่าตนมีสถานะเหนือกว่าเพื่อสร้างความชอบธรรมให้อำนาจปกครองของตนเหนือส่วนต่างๆ ของรัฐแบบดินแดนที่กำลังก่อตัวขึ้นมา นี่คือแผนงานว่าด้วย “คนอื่น” ในผืนดินตน (๒๕๖๐: ๙) บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตของพระองค์ที่บันทึกผู้คนในพระราชอาณาเขตจึงเป็นการตอกย้ำความชอบธรรมในการจัดการบริหารและควบคุมท้องถิ่นซึ่งยังมีผู้คนที่ล้าหลังเหล่านี้ให้พัฒนายิ่งขึ้น ชนชั้นนำมีแนวความคิดว่ากลุ่มตนใกล้ชิดกับความศิวิไลซ์มากกว่ากลุ่มอื่นในประเทศ จึงมีสถานะเหนือกว่าราษฎรหลากหลายชาติพันธุ์เหล่านี้ และมีความชอบธรรมในการจัดการควบคุมราษฎรเหล่านี้ให้อยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยามต่อไป

อีกประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจ คือ ชาวบ้านหรือชาวบ้านนอกเหล่านี้ยังสามารถพัฒนาได้แตกต่างจากชาวป่า ภาพเสนอของชาวบ้านนอกหลากชาติพันธุ์ที่ต่างจากภาพเสนอของ “ชาวป่า” อย่างชัดเจน สะท้อนให้เห็นวาทกรรมจำแนก (discursive differentiation) ราษฎรใต้ปกครองของสยาม ชาวบ้านนอกในสายตาของจักรวรรดิแบบสยาม คือกลุ่มชนไม่ว่าจะมีเชื้อชาติหรือภาษาใดก็ตามที่มาพึ่งพิงอาศัย “ใต้ร่มพระบรมโพธิสมภาร” ของกษัตริย์สยาม คนเหล่านี้อยู่ในวิสัยที่สามารถทำให้เชื่องได้ พวกเขาว่าง่าย ความแตกต่างระหว่างคนเหล่านี้กับ “คนป่า” ไม่ได้อยู่ที่เชื้อชาติ แต่อยู่ที่ว่าพวกเขาสงบสยบยอมหรือไม่ ทำให้ศิวิไลซ์ได้หรือไม่ การที่คนเหล่านี้ไม่ใช่ “ไทย” ไม่ใช่ปัญหา ตราบใดที่พวกเขามีสถานะเป็น “ราษฎรใต้ปกครอง” (ธงชัย วินิจจะกูล, ๒๕๖๐: ๒๔) ราษฎรที่อาศัยในพระราชอาณาเขตจึงมีลำดับชั้นด้วยนัยยะทางการเมืองการปกครองและการอยู่ใต้พระบรมโพธิสมภารข้างต้น หากกลุ่มชนใดยอมศิโรราบแสดงว่าเป็นราษฎรใต้ปกครอง หากแต่กลุ่มชาติพันธุ์ใดที่ยังอยู่ห่างไกลจากการแสดงความจงรักภักดีต่อพระองค์นั้น ไม่ใช่คนไทยและคงไม่สามารถทำให้ศิวิไลซ์ได้

บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตของพระองค์บันทึก “คนไทย” หลากหลายชาติพันธุ์ที่แสดงความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณต่อพระองค์อย่างสุดซึ้ง ซึ่งพระองค์สามารถปกครองได้ต่อไป

๒.๑.๒.๒ เส้นทางการเดินทาง

ความรู้เกี่ยวกับเส้นทางการเดินทางประกอบด้วย**ลักษณะภูมิประเทศของบ้านเมือง** และ**พรรณพืช พรรณสัตว์และแร่ธาตุต่างๆ** ซึ่งชนชั้นนำบันทึกไว้ขณะเดินทางยังพื้นที่ต่างๆ ในพระราชอาณาเขต

๑) ลักษณะภูมิประเทศของบ้านเมือง

บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตเป็นหลักฐานสำคัญว่าพื้นที่ในดินแดนชายขอบ[๔๙] ของสยาม มีลักษณะทางภูมิศาสตร์ซึ่งเอื้อต่อการครอบครองและใช้ประโยชน์ ชนชั้นนำออกสำรวจเพื่อให้ได้ข้อมูลและวางนโยบายปกครองหัวเมืองแถบนี้ให้มีประสิทธิภาพ ยกตัวอย่างใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๑* มีการบันทึก**สัณฐานของบ่อน้ำร้อน**ขณะเสด็จประพาสบ่อน้ำร้อนที่ระนองไว้อย่างละเอียด โดยรัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึงรูปพรรณสัณฐานของบ่อน้ำร้อนอย่างละเอียดว่าตั้งอยู่ริมลำธารกว้าง เป็นรางไหลลงมาแล้วผุดขึ้นที่ในบ่อ เป็นหินประกบกันสูงศอกเศษ และมีความร้อนมากเหมือนน้ำต้มเดือด[๕๐] ลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะทางกายภาพของพื้นที่บริเวณระนองซึ่งชนชั้นนำค้นพบ ลักษณะดังกล่าวเป็นจุดเด่นของการท่องเที่ยวในหัวเมืองแถบมลายูจนถึงปัจจุบัน ลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่เอื้อประโยชน์ต่อสยามเช่นนี้เป็นข้อมูลสำคัญที่ผู้ปกครองจะครอบครองต่อไป

ขณะเสด็จประพาสเกาะลังกาวี ของไทรบุรีทรงพบว่ามีลักษณะภูมิประเทศเป็นเขา มีบ่อน้ำร้อน ส่งผลให้เกิดทิวทัศน์ที่สวยงาม ยกตัวอย่างเช่นการบันทึก**เขาใหญ่**ลูกหนึ่งขณะเสด็จประพาสเบราตาลกา ปรากฏใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๑* ดังนี้ “เขานี้สูงใหญ่ตรงลิ่ว นับว่าเป็นที่วิวงามแห่งหนึ่ง...ดูไม่สู้งามแต่

---

[๔๙] ดินแดนชายขอบคือดินแดนที่มีอาณาเขตอยู่ในดินแดนสยามหรือหมายรวมถึงดินแดนที่ส่งเครื่องบรรณาการแก่สยาม ดินแดนชายขอบของสยามคือดินแดนที่ตั้งอยู่ทางชายทะเลอ่าวสยาม คือ หัวเมืองปักษ์ใต้ ได้แก่ มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลปัตตานี และดินแดนทางชายทะเลอ่าวเบง กอล คือ หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกหรือหัวเมืองฝ่ายตะวันตก คือ มณฑลภูเก็ต รวมถึงหัวเมืองมลายูประเทศราช คือ เมืองไทรบุรี เมืองกลันตัน และเมืองตรังกานู (ซึ่งสยามมีอำนาจเสมือนเจ้าอาณานิคมปกครองดินแดนอาณานิคมดังกล่าว)

[๕๐] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๑*, ๒๕๐๗ หน้า ๘๐-๘๒

ประหลาดไม่เคยเห็นที่บ่อหนึ่งสายน้ำลงทางหนึ่งขึ้นไปทางหนึ่งในปากบ่อที่เท่ากัน แต่ไปวนป่วนเสียรอบหนึ่งจึงไหลดูก็น่าดูอยู่" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๒๐๔) ตอนข้างต้นบันทึกเขาแห่งหนึ่งที่มีวิวงามดี หากแต่น้ำตกไม่งามนักแต่ประหลาดตา

การเสด็จประพาสยังดินแดนห่างไกลจากศูนย์กลางจึงทำให้ชนชั้นนำได้ชมภาพวิวทิวทัศน์ที่สวยงามและแปลกตาไปจากความคุ้นเคย ชนชั้นนำจ้องมองและจดบันทึกลักษณะทางภูมิศาสตร์ในดินแดนชายขอบอย่างเจ้าอาณานิคม แสดงถึงการสำรวจทรัพย์สมบัติของตนภายใต้อำนาจและฐานะที่เหนือกว่าของสยาม

๒) พรรณพืช พรรณสัตว์ และแร่ธาตุต่างๆ

การออกเดินทางทำให้ชนชั้นนำเห็นความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ได้แก่ พรรณพืช พรรณสัตว์ และแร่ธาตุต่างๆในประเทศ ทั้งในแง่ของปริมาณ ประเภท และคุณภาพ อันจะเป็นข้อมูลสำคัญในการควบคุมและจัดการทรัพยากรธรรมชาติรวมถึงท้องถิ่นนั้นๆ ให้อยู่ภายใต้อธิปไตยของสยามต่อไป

พรรณพืชที่บันทึกไว้ในบันทึกการเดินทางเป็นอย่างการสำรวจความรู้ด้านธรรมชาติวิทยา พระองค์ทรงมุ่งบันทึกพืชท้องถิ่นและพืชสมุนไพรเพื่อเป็นหลักฐานแสดงความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่สยามในยุคสมัยของพระองค์ ความรู้เกี่ยวกับพืชในท้องถิ่นทำให้ชนชั้นนำสยามเห็นช่องทางในการพัฒนาพื้นที่และทรัพยากรด้วยประการหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่นการกล่าวถึงผลไม้ประจำถิ่นลพบุรี คือ น้อยหน่าหรือไน้หน่าซึ่งราษฎรปลูกกันเป็นจำนวนมากแถบนอกเมืองลพบุรี ดังปรากฏใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* ซึ่งแสดงให้เห็นว่าแถวตำบลทะเลชุบศรนี้นิยมปลูกน้อยหน่าซึ่งเรียกว่าไน้หน่ากันมาก และได้เป็นสินค้าส่งไปขายที่กรุงเทพฯ การที่พระองค์ทรงกล่าวว่าไม่สามารถเห็นถนนที่วางสระได้ถนัดเพราะมีไร่น้อยหน่าปกคลุมหมด แสดงถึงจำนวนของไร่น้อยหน่าที่มีปกคลุมอยู่บริเวณนี้เป็นจำนวนมาก[๕๑] หากพิจารณาจากมุมมองของผู้ปกครองแล้วผลไม้ประจำถิ่นชนิดนี้สามารถทำเงินให้กับเมืองลพบุรีได้มากถือเป็นพืชที่สำคัญทางเศรษฐกิจ

พระองค์ทรงบันทึกถึงผลไม้ประจำถิ่น คือ สับปะรดและมะม่วงของฉะเชิงเทราไว้ขณะทรงแวะเข้าปากน้ำเจ้าโล้ ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)* ที่ว่า

> ไร่สับปะรดแลสุดตาทั้ง ๒ ฟาก ต้นมะม่วงงามๆ แต่มีความเสียใจที่จะกล่าวว่าเจ้าของไร่สับปะรดเหล่านี้เปนเจ๊กมาก มีไทยที่เปนปึกแผ่นอยู่ก็หม่อมหลวงศิริลูกพระยาอิศร

[๕๑] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา*, ๒๕๑๔ หน้า ๑๕

พันธุ์...สับปะรดฤดูที่กำลังดีขายราคายืนอยู่ในร้อยละบาท (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๕: ๑๒)

พระองค์ทรงมุ่งบันทึกภาพการนำสับปะรดมาแขวนหรือกองไว้เป็นแถวเทียบกับไร่พริกหอมกระเทียมที่คลองดำเนินสะดวก ทั้งยังให้รายละเอียดเกี่ยวกับราคาขายในช่วงขายดีและช่วงปกติ รวมถึงเจ้าของไร่สับปะรด ๒ แห่งที่ไม่ยอมขายพระองค์เนื่องจากรับเจ้าประจำไว้แล้ว ส่วนราคานั้นก็ไม่เหมือนกัน ร้านที่คุณภาพไม่ดีกลับเรียกราคาสูงกว่า แสดงถึงการขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจในชุมชนแถบนี้ผ่านการซื้อขายผลไม้

พระองค์ทรงบันทึกถึงพริกไทยซึ่งถือเป็นพืชเศรษฐกิจในแถบจันทบุรีไว้อย่างละเอียด โดยทรงให้ความรู้เกี่ยวกับพริกไทยชนิดต่างๆ ไว้ใน *เสด็จประพาสจันทบุรี* ซึ่งกล่าวถึงวิธีการปลูกพริกไทยอย่างละเอียด มีการอธิบายชนิดของพริกไทย คือ พริกไทยดำ พริกไทยล่อน และพริกไทยมูลนก รวมถึงวิธีการปลูก การดูแล ลักษณะ การเก็บเกี่ยว และรสชาติของพริกไทยแต่ละชนิด[๕๒] แสดงถึงความสนใจพืชเศรษฐกิจของชนชั้นนำซึ่งส่งผลต่อเศรษฐกิจของประเทศ ความข้างต้นเป็นภาวะที่ชนชั้นนำออกเดินทางเพื่อเสาะแสวงหาความรู้ในท้องถิ่นต่างๆ เพื่อบันทึกเป็นความรู้ของบ้านเมืองและบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้นให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อไป

การเดินทางยังดินแดนชายขอบหรือหัวเมืองและหัวเมืองประเทศในแถบมลายูทำให้ชนชั้นนำได้เก็บความรู้เกี่ยวกับพรรณพืช แสดงถึงการสำรวจพื้นที่ชายขอบของสยามเพื่อการครอบครองและใช้ประโยชน์ได้อย่างสูงสุด พรรณพืชในหัวเมืองแถบมลายูบางชนิดมีลักษณะแปลกประหลาด ยกตัวอย่างเช่นใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๑* ดังที่ว่า

> เราลืมไปเมื่อขึ้นบกมี**ต้นไม้อย่างหนึ่งลูกขนาดหว้าเป็นสีชมพูบ้างขาวบ้าง กลิ่นเหม็นเหมือนน้ำมันดินฟุ้งไปจับก็เหม็นติดมือ เขาเรียกพระยาดาบหัก รากกินอยู่คงพวกทหารเราพอมีเอ่ยกันขึ้น พวกทหารเราทึ่งกันเต็มทีถอนกันหนุบหนับไปตามทาง ยังมีอีกอย่างหนึ่งเป็นลูกแดงเล็กๆ ติดกันเป็นราว คล้ายลูกใต้ใบ แต่นี่กลับเป็นลูกอยู่บนใบดูงามดี**
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑๙๙)

ตอนข้างต้นกล่าวถึงต้นไม้ชนิดหนึ่งซึ่งมีลักษณะแตกต่างจากสยาม ทั้งยังเชื่อกันว่ารากมีคุณสมบัติทำให้อยู่ยงคงกระพัน ทหารจึงพากันถอนมารับประทาน การบันทึกพันธุ์ไม้ประจำถิ่น

---

[๕๒] ดูรายละเอียดใน *เสด็จประพาสจันทบุรี*, ๒๕๔๖ หน้า ๖๑-๖๒

ของเกาะลังกาวี[๕๓]ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของไทรบุรีนี้เป็นอย่างการสำรวจพืชพรรณต่างถิ่นในหัวเมืองประเทศราช แสดงถึงความสนใจใคร่รู้และความพิศวงของนักสำรวจชาวสยามในฐานะเจ้าอาณานิคม รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึง**พรรณสัตว์**นานาชนิด ดังปรากฏใน พระราชนิพนธ์ *เสด็จประพาสจันทบุรี* ซึ่งกล่าวถึงสัตว์ประจำถิ่นจันทบุรีไว้ในหัวข้อ “ว่าด้วยสัตว์ป่า แลสัตว์ของเลี้ยง” อย่างละเอียด โดยมีการแบ่งประเภทไว้เป็นหมวดหมู่ คือ **สัตว์ที่กินเนื้อสัตว์เป็นอาหาร สัตว์ที่กินผลไม้ สัตว์ที่กินหญ้า** และ**สัตว์น้ำ** ยกตัวอย่างเช่น การบันทึกถึงสัตว์ป่าที่อยู่ชุกชุมในแถบนี้ คือ เสือชนิดต่างๆ ได้แก่ เสือลายพาดกลอน เสือลายตลับ เสือปลา ชะมด และนางเห็น อันแสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ในแถบดังกล่าวได้อย่างชัดเจน ดังที่ว่า

> สัตว์ต่างๆ ที่กินเนื้อสัตว์เป็นอาหารนั้น เสือลายพาดกลอน เสือลายตลับ เสือปลา ชะมด นางเห็น...เสือที่ในเมืองนี้เขาลือกันว่าชุมนัก มีอยู่ทั่วไปทุกแห่ง ที่พลิ้วที่สระบาปก็มีเสือใหญ่อยู่เสมอพระยาจันทบุรีเขาว่ามันเข้ามาในบ้านบ้าง ในเมืองใหม่ก็เข้ามาบ่อยๆ เที่ยวขบกัดคนแทบทุกปี (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๖๘)

การบันทึกถึงเสือซึ่งเป็นสัตว์กินเนื้อในแถบนี้แสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่แถบจันทบุรี เสือซึ่งมีอยู่ชุกชุมนี้เข้ามากัดคนในเมืองแทบทุกปี ถึงกับต้องมีนายพรานออกยิงและทำจั่นดักเสือพวกนี้ นอกจากนี้ยังมีการบันทึกถึงความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์ที่กินผลไม้อย่างหมี ลิง ค่าง บ่าง และชะนี สัตว์กินหญ้า ได้แก่ ช้าง แรด โค กระบือ สุกร ป่า เนื้อ กวาง เก้ง กระต่าย และกระจง ซึ่งทรงแยกอธิบายว่านิยมเลี้ยงไว้ดูเล่น ไม่นิยมนำมารับประทานเนื่องจากถือกันว่าเป็นสัตว์ที่สกปรก รวมถึงความอุดมสมบูรณ์ของปลาในแถบนี้ว่า

> **ปลาทะเลที่ได้ชุมในปากอ่าวนี้นั้นคือ ปลาอินทรี ๑ ปลาดาบลาว ๑ ปลากุเรา ๑ ปลาจะละเม็ด ๑ แลปลาอื่นๆ แต่ปลาทูไม่มีมาถึงอ่าวนี้** ปลาจะละเม็ดนั้นตัวโตๆ กว่าในอ่าวปากน้ำเจ้าพระยา (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๖๙)

ส่วนปลาน้ำจืดนั้น “ในเมืองนี้ปลาน้ำจืดไม่สู้บริบูรณ์” การบันทึกทรัพยากรทางธรรมชาติอย่างสัตว์ประจำถิ่นทำให้ชนชั้นนำมีข้อมูลเกี่ยวกับดินแดนสยามเพื่อจะนำไปสู่การครอบครองและการพัฒนาท้องถิ่นต่อไป

ความรู้เกี่ยวกับ**แร่ธาตุ**ในประเทศซึ่งนำมาใช้ทำเครื่องประดับ รวมถึงดินสอพองที่มีมูลค่าในทางเศรษฐกิจบันทึกไว้ในการเสด็จประพาสยังหัวเมืองชายทะเลตะวันออก แร่หรือหินที่

[๕๓] เกาะลังกาวีเป็นศูนย์กลางการเดินทางไปยังเมืองปลิศ เมืองสตูล หรือเมืองไทร ณ ขณะนั้น

นำมาใช้ทำเครื่องประดับ เช่น ทอง พลอย บุศย์ และกากกะรุน เป็นทรัพยากรทางธรรมชาติที่สำคัญในแถบตะวันออก มีการบันทึกภาพราษฎรนำสิ่งของเหล่านี้มาถวายพระองค์ ในพระราชนิพนธ์ *เสด็จประพาสจันทบุรี* ดังที่ว่า “จีนจูบ้านสีพยาเอาพลอยที่ขุดได้เมล็ดหนึ่งใหญ่ พระยาจันทบุรีก็ว่าไม่เคยเห็นโตอย่างนี้...พลอยแดงหลายเมล็ด กากกะรุนพานหนึ่ง” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๕๔)

ความข้างต้นบันทึกพลอยขนาดใหญ่ พลอยแดง และกากกะรุนที่มีชาวบ้านจีนนำมาถวายรัชกาลที่ ๕ พระองค์ทรงบันทึกไว้ว่าพลอยที่ขุดมานั้นมีขนาดใหญ่มาก และทรงสนพระราชหฤทัยวิธีการขุดกากกะรุนจึงตรัสถามพระยาจันทบุรี มีผู้นำทองก้อน พลอยโกเมนซึ่งเป็นของหายาก พลอยสีดอกตะแบกและพลอยสีดำมาถวายพระองค์ แสดงถึงความนิยมของแปลกของชนชั้นนำ รวมถึงการเก็บรวบรวมข้อมูลทรัพยากรทางธรรมชาติซึ่งมีราคาในดินแดนแถบนี้ ความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินในแถบจันทบุรีจึงอุดมไปด้วยแร่ธาตุที่สามารถนำมาทำเป็นเครื่องประดับที่มีราคาสูงได้

นอกจากนี้ยังปรากฏว่ามีแหล่งดินสอพองในดินแดนแถบตะวันออก ระหว่างการเสด็จประพาสจันทบุรีพระยาตราดและกรมการจึงนำดินสองพองมาถวายแด่รัชกาลที่ ๕ ดังที่ว่า

> **พระยาตราดแลกรมการเขาเอาของต่างๆ มาให้หลายสิ่ง** แต่ที่เป็นของประหลาดนั้น **ดินนวลหรือดินสอพอง** พระยาตราดเขาว่ามีในแถบนี้เป็น ๓ อย่างที่อ่าวสลักเพชรนั้นขาวมาก อิกแห่งหนึ่งแหลมมะขาม อิกแห่งหนึ่งที่เกาะปุยอยู่ในเขตเมืองตราดนี้ **ดูดินสอพองนั้นเหมือนดินสอพองเมืองลพบุรี แต่ขาวมากบ้างน้อยบ้าง** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๒๒)

รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงลักษณะของดินนวลหรือดินสอพองที่ตราดเปรียบเทียบกับที่ลพบุรี รวมถึงแหล่งที่มีดินสอพองในตราดว่ามี ๓ แห่ง คือ อ่าวสลักเพชร แหลมมะขาม และเกาะปุย ถือเป็นข้อมูลสำคัญทางเศรษฐกิจเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของผืนดินในแถบนี้

ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ป่า ทะเล และผืนดินในดินแดนแถบตะวันออกนี้ส่งผลให้สยามต่อรองกับฝรั่งเศสเพื่อยกดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงแลกกับจันทบุรีกลับคืนใน พ.ศ. ๒๕๔๗ ภายหลังจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ซึ่งฝรั่งเศสเข้ายึดครองจันทบุรีและตราด รวมถึงการยกดินแดนมณฑลบูรพา ได้แก่ เสียมเรียบ (เสียมราฐ) พระตะบอง และศรีโสภณแลกกับตราดใน พ.ศ. ๒๔๕๐[๕๔] การที่พระองค์เสด็จประพาสดินแดนแถบนี้ใน พ.ศ. ๒๕๑๙ ทำให้พระองค์ได้

[๕๔] อ่านเพิ่มเติมในภาคผนวก ก

ทอดพระเนตรความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติจึงทรงรักษาดินแดนแถบนี้ให้อยู่ภายใต้การปกครองของสยามต่อไป

๒.๑.๒.๓ พระราชกรณียกิจ

พระราชกรณียกิจในพระราชอาณาเขตที่สำคัญ ได้แก่ **การตรวจสอบและบริหารจัดการดินแดนของสยาม การตรวจสอบผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่น การพัฒนาบ้านเมืองด้านต่างๆ การบริหารจัดการด้านการเมืองการปกครอง** และ**การรวบรวมความรู้ด้านสังคมและวัฒนธรรม** ดังต่อไปนี้

๑) การตรวจสอบและบริหารจัดการดินแดนของสยาม

ท่ามกลางสถานการณ์ในยุคล่าอาณานิคม ชนชั้นนำสยามต้องปรับตัวเพื่อนำพาประเทศให้รอดพ้นจากการถูกครอบงำโดยตะวันตก การสำรวจตรวจสอบและบริหารจัดการดินแดนของสยามจึงเกิดขึ้นระหว่างการเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตของรัชกาลที่ ๕ พระองค์ทรงมีพระราชอำนาจในการสำรวจและตรวจสอบข้อมูลดังกล่าวอันจะนำไปสู่การบริหารราชการแผ่นดินต่อไป พระราชกรณียกิจด้านนี้ประกอบไปด้วย**การจัดทำแผนที่** และ**การเยี่ยมชมความเจริญของบ้านเมือง** แนวความคิดดังกล่าวของพระองค์นำไปสู่การทำความเข้าใจภูมิกายาของสยามและการพัฒนาท้องถิ่นของสยามต่อไป

การจัดทำแผนที่ในท้องถิ่นเป็นแนวความคิดสมัยใหม่ที่ให้ความสำคัญกับพื้นที่โลก ดังที่ ธงชัย วินิจจะกูล (๒๕๖๒: ๘๑-๘๒) กล่าวไว้ว่า เรามักคิดว่าดินแดนเป็นธรรมชาติ แต่ที่จริงแล้วดินแดนของชาติเป็นสิ่งประดิษฐ์โดยมนุษย์ ซึ่งทำให้ผิวโลกตามธรรมชาติมีความหมายและคุณค่าในทางการเมือง ดินแดนทางภูมิศาสตร์มีความหมายมากกว่าเป็นแค่พื้นผิวโลกชิ้นหนึ่ง คือกลายเป็น “ตัวตน” ทางภูมิศาสตร์ของชาติสมัยใหม่ กลายเป็น “ภูมิกายา” (geo-body) ของชาติ ซึ่งมีผลต่อการจัดการใช้อำนาจรัฐแทบทุกด้าน การเขียนประวัติศาสตร์ใหม่ทั้งหมด และอุดมการณ์ของคนทั้งชาติ เหล่านี้เป็นองค์ประกอบสำคัญของลัทธิชาตินิยมทุกแห่งในโลก รวมทั้งราชาชาตินิยมของสยามด้วย และหากไม่มีเส้นเขตแดนแบบสมัยใหม่ ย่อมไม่มีประเทศสยามในปัจจุบัน แต่ถ้าไม่มีแผนที่สมัยใหม่ ย่อมไม่มีเส้นเขตแดนแบบสมัยใหม่ แผนที่ในสมัยก่อนต่างจากแผนที่ในปัจจุบัน รวมถึงความคิดเรื่องอำนาจและดินแดนของพระมหากษัตริย์สยามที่เปลี่ยนแปลงไปในสมัยรัชกาลที่ ๕ เหล่านี้จึงเกิดเป็นการปะทะกันระหว่างความรู้ภูมิศาสตร์แบบใหม่ที่กำเนิดจากโลกตะวันตก กับความรู้ชุดเดิมที่ดำรงอยู่ก่อน

การกำหนดเขตแดนภายในประเทศจึงเป็นที่มาของการกำหนดเขตแดนรอยต่อกับประเทศเพื่อนบ้านและประเทศราชซึ่งจะปรากฏในบันทึกการเดินทางในดินแดนชายขอบและอาณา

นิคม พื้นที่เป็นปัจจัยสำคัญในการต่อกรกับชาติตะวันตก จึงปรากฏการทำแผนที่ของหัวเมืองต่างๆ มีการกำหนดให้วางผังเมืองเพื่อปรับการบริหารราชการแผ่นดินให้ทันสมัย แผนที่เป็นวิทยาการสมัยใหม่ที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งเนื่องจากปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตแทบทุกเรื่อง ความสำคัญของแผนที่คือการเป็นตัวกำหนดเขตแดนของสยาม ทั้งยังเอื้อประโยชน์ทางภูมิศาสตร์แก่ราษฎรและข้าราชการในประเทศ ในการเดินทางเพื่อติดต่อค้าขายหรือติดต่อสื่อสารกันในโอกาสต่างๆ

ใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* มี**การวาดแผนผังพระนครหลวง**ของเจ้านายตามพระราชดำริของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งแสดงถึงความรู้สมัยใหม่เกี่ยวกับการบันทึกสถานที่สำคัญไว้เป็นหลักฐาน ดังนี้ “ปรางค์กลางนั้นเห็นจะยังไม่ได้ก่อขึ้นไปเป็นแน่ได้ให้**กาพย์**[๕๕]**ตรวจวัดทำแปลนมาดู** การที่นำนั้นเอาอย่างพระนครหลวงเมืองเขมร” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๔: ๓) กาพย์ คือ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ มีหน้าที่เป็นราชองครักษ์ การวาดแปลนหรือแผนผังมีความสำคัญต่อการบันทึกลักษณะทางภูมิศาสตร์บ้านเมือง ทั้งยังเป็นส่วนหนึ่งของการทำแผนที่มณฑลภายในประเทศอีกด้วย

รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชประสงค์ให้ทำ**แผนที่ของพระนารายณ์ราชวัง** ในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกัน โดยทรงมีพระราชดำริให้กรมนเรศ[๕๖]ทำแผนที่บริเวณกำแพงชั้นในพระที่นั่งสุทธาสวรรค์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์วาดแผนที่ตั้งแต่กำแพงหน้าพระที่นั่งถึงประตูหน้าตึกพระเจ้าเหา จมื่นสราภัยสฤษดิการ (เจิม แสง-ชูโต)[๕๗] ทำแผนที่ป้อม โรงช้าง และโรงม้า และทิมด้านหน้าพระที่นั่งจันทรพิศาลถึงชั้นใน ส่วนในกำแพงนั้นให้กาพย์และจมื่นสราภัยช่วยกันทำสองคน[๕๘] ตอนข้างต้นแสดงถึงพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ ๕ ในการทำแผนที่เพื่อบันทึกสถานที่สำคัญในพระราชอาณาเขตไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วน เนื่องจากสถานที่แห่งนี้ถือเป็นทรัพย์สมบัติภายใต้เขตแดนของพระองค์

การบันทึก**การสำรวจดินแดน**ในพระราชอาณาเขต**เพื่อนำมาทำแผนที่**ปรากฏตลอดการเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า ยกตัวอย่างเช่นในระหว่างการประชุมเพื่อตรวจลำน้ำเก่า

---

[๕๕] พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ เป็นราชองครักษ์

[๕๖] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์มีพระนามเดิมว่าพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงว่าราชการกรมพระนครบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ และพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔

[๕๗] จมื่นสราภัยสฤษดิการ (เจิม แสง-ชูโต) ราชองค์รักษ์ ต่อมาเป็นเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

[๕๘] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา*, ๒๕๑๔ หน้า ๑๖

ตอนล่างมีการบันทึกถึงการทำแผนที่ไว้ว่า “สี่สระที่ปรากฏอยู่นี้ คือ สระแก้ว สระเกษ สระคา สระยมนา ซึ่งเป็นน้ำราชาภิเษกอยู่เหนือเมืองสุพรรณเก่า...**ลำน้ำนี้เห็นจะได้ลงในแผนที่ได้เร็ว** เพราะตอนที่ต่อน้ำทรงขึ้นไปข้างบนก็ได้เค้าเงื่อนแล้ว” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๑๘) แสดงถึงความสำคัญของการทำแผนที่ซึ่งเกี่ยวข้องกับการปกครองประเทศในสมัยนั้น การเก็บรายละเอียดของสถานที่ในดินแดนเช่นนี้จะช่วยให้การจัดการด้านแผนที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

หน้าที่สำคัญของแผนที่ คือ **การป้องกันอันตรายจากการเดินเรือ**ในแขวงบางละมุง ดังปรากฏใน *เสด็จประพาสจันทบุรี* ขณะเสด็จอ่าวบ้านยางและทรงพบว่า “ข้างขวาเรือมานั้นนำร่องแจ้งความว่ามีศิลาอยู่ใต้น้ำตรงเขาหินดำออกไป เฉพาะอยู่ตรงช่อง เรือจะมาไม่มีที่สังเกตอะไร สังเกตได้แต่เขาหินดำกับตรงช่อง ถ้าเรือออกมาในช่องตรงมาแล้วต้องถูกหิน เพราะอย่างนั้นเรือต้องเดินอ้อมเข้าไปข้างฝั่ง หรือออกไปริมเกาะเสม็ดจึงจะพ้น” ความดังกล่าวส่งผลให้ทรงมีพระราชดำริว่า “เมื่อเราทราบความดังนี้ได้สอบดูในแผนที่ก็ไม่มี ดูเป็นที่น่ากลัวนัก ถ้าเรือลูกค้าไปมาไม่รู้แล้วจะโดนเป็นแน่ คิดไว้ว่าเวลาควรแล้วจะให้ออกมาเซอร์เว ลงแผนที่เสียสักคราวหนึ่ง แล้วจะทำทุ่นไว้เป็นที่หมายเรือด้วย” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๑๗) จากตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการทำแผนที่ให้ถูกต้องและทันสมัยอยู่เสมอ เนื่องจากลักษณะทางภูมิศาสตร์มีการเปลี่ยนแปลงหรือหากไม่สำรวจให้ถี่ถ้วนแล้วอาจทำให้เกิดอันตรายแก่ผู้สัญจรผ่านไปมาได้ จากตัวอย่างนี้ทำให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ให้ออกมาสำรวจบริเวณดังกล่าวเพื่อใส่ตำแหน่งหินที่ขวางทางเดินเรือลงในแผนที่ เพื่อความปลอดภัยของเรือลูกค้าที่สัญจรทางนี้

การทำแผนที่เพื่อ**ประโยชน์ในการขุดคลอง**ปรากฏใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค* โดยกล่าวถึงคุณสุรวงศ์ว่าเป็นผู้คิดทำแผนที่ระหว่างคลองมหาสวัสดิ์และคลองภาษีเจริญ ดังนี้ “ได้ปรึกษาพร้อมกับคุณสุรวงศ์[๕๙] คิดจะแก้ไม่ให้คลองนี้เสีย **คุณสุรวงศ์ได้ให้ออกมาทำแผนที่**ในระหว่างกลางคลองมหาสวัสดีและคลองภาษีเจริญต่อกัน ได้เป็นระยะทาง ๑๐๐ เส้นเศษจึงคิดขุดคลองตั้งแต่พ้นหลัก ๓๐๐ มา” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๔-๕) แสดงถึงความสำคัญของการทำแผนที่เพื่อที่จะได้วางแผนขุดคลองเพื่อเชื่อมพื้นที่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

การทำแผนที่เป็นการบันทึกลักษณะทางภูมิศาสตร์หรือกายภาพของดินแดนในพระราชอาณาเขตไว้ได้อย่างรอบด้าน การมีแผนที่ทำให้ภูมิกายาของสยามในความคิดของชนชั้นนำชัดเจนขึ้น ชนชั้นนำสยามมุ่งทำหลักฐานทางเขตแดนในพระราชอาณาเขตเพื่อให้สามารถต่อรองกับชาติตะวันตกภายใต้ลัทธิจักรวรรดินิยมได้ แผนที่จึงเป็นวิทยาการสมัยใหม่ที่สามารถนำมาจัดการเขตแดนและพื้นที่ในพระราชอาณาเขตได้อย่างเป็นรูปธรรม

---

[๕๙] เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร)

การเยี่ยมชมท้องถิ่นประกอบด้วย**การสำรวจตรวจตราทรัพยากรสำคัญในท้องถิ่นอย่างรังนก** รวมถึง**การเยี่ยมชมตลาดเพื่อตรวจสอบความเจริญในท้องถิ่น** การบันทึกถึงรังนกเชื่อมโยงไปสู่การเก็บภาษีรังนกอันเป็นรายได้สำคัญของประเทศและการรักษาพื้นที่ของสยามในบริเวณดังกล่าว พระองค์ทรงกล่าวถึงพื้นที่ที่มีรังนก วิธีการเก็บรังนก รวมถึงการเก็บอากรรังนก รังนกจึงถือเป็นทรัพย์สมบัติสำคัญของสยามที่ชนชั้นนำพึงรักษาไว้ มิให้ตกเป็นของตะวันตก ดังตัวอย่างซึ่งบันทึกการสำรวจหัวเมืองบริเวณแหลมมลายูใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๘* ตอนต่อไปนี้

> บรรดาเกาะใหญ่ๆ ตั้งแต่ปากช่องคลองปากรอออกไปเจ็ดเกาะ เล็กสามเกาะ ไม่มีประโยชน์อันใด ตกเป็นของเมืองพัทลุง แต่เกาะเล็กๆ ที่มีรังนกเรียกว่าเกาะสี่เกาะห้า รายอยู่ตามหน้าเกาะใหญ่ของพัทลุงสิบเอ็ดเกาะมีรังนกอยู่หกเกาะ กับเกาะหว่างช่องที่จะออกไปทะเลลอนที่สาม ซึ่งน่าจะเป็นของเมืองพัทลุงด้วยนั้น กลับเป็นของเมืองสงขลา ยังเกาะเล็กๆ ข้างเหนืออีกห้าเกาะจะเป็นของสงขลาก็ดูจะควรอยู่ แต่เหตุที่เป็นเช่นนี้ ก็เห็นจะเป็นด้วยเรื่องเมืองสงขลาผูกอากรรังนก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๓๑)

การสำรวจพื้นที่ซึ่งมีรังนกส่งผลต่อการครอบครองและใช้ประโยชน์ภายใต้ความรับผิดชอบของเมืองต่างๆ จะเห็นว่าเกาะใหญ่น้อยบริเวณเมืองพัทลุงและสงขลานี้จะถูกจัดแบ่งตามลักษณะทางภูมิศาสตร์รวมถึงการมีรังนกของเกาะต่างๆ เกาะที่มีรังนกหากพิจารณาจากสถานที่ตั้งควรเป็นของพัทลุงแต่กลับเป็นของสงขลา เนื่องจากการผูกอากรรังนกของเมืองสงขลา ดังนั้นเกาะที่มีรังนกนอกจากจะเป็นแหล่งเศรษฐกิจสำคัญของสยามแล้วยังบ่งบอกการจัดแบ่งเขตพื้นที่ภายใต้การผูกอากรรังนกอีกด้วย การเดินทางสำรวจเช่นนี้ทำให้ชนชั้นนำได้ข้อมูลเกี่ยวกับพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ควรค่าแก่การครอบครองและใช้ประโยชน์ให้เกิดประโยชน์สูงสุด

การเยี่ยมชมความเจริญของตลาดในท้องถิ่นต่างๆ ปรากฏอยู่ตลอดการเสด็จพระราชดำเนินภายในประเทศ เนื่องจากตลาดเป็นสถานที่สำหรับแลกเปลี่ยนสินค้าและมีการชุมนุมกันเพื่อค้าขาย ตลาดจึงเป็นสถานที่ซึ่งแสดงนัยยะของความเจริญในท้องถิ่นได้ ดังตัวอย่างใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒)* ซึ่งบันทึกสภาพของตลาดองค์พระปฐมเจดีย์ที่เมืองนครปฐมว่ามีความหนาแน่นกว่าตลาดอื่น รวมถึงการบันทึกสภาพของตลาดที่ควรปรับปรุงไว้อีกด้วย ดังต่อไปนี้

> เมื่อถึง**ปฐมเจดีย์ ได้แวะไปดูตลาดทั้ง ๒ ข้าง เห็นติดแน่นหนาบริบูรณดี เกือบจะว่าตลาดไหนสู้ไม่ได้ แต่พื้นยังเปนโคลนลุ่มดอนต้องโรยแกลบ จะต้องคิดจัดการใหม่ให้

> **สะอาดขึ้น ส่วนถนนที่เปนของสุขาภิบาลก็ยังไม่ได้ถมหิน เห็นว่าเปนการสมควรแท้ที่จะต้องถมหินอย่างราชบุรี**...ถนนซ้ายพระจากสถานีไปดูเรียบร้อยดี ต้นมะขามงามตลอดจนถึงบันไดใหญ่ดูเปิดเผย **แต่ตึก ๒ ข้างถนนออกจะไม่ใคร่ติดเพราะเข้าไปรุมกันอยู่ในตลาดเสียหมด พระปฐมเจดีย์แปลกกับที่อื่น ถ้าไม่เข้าไปในตลาดแล้วดูคนละไม่มีเท่าไร** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๐: ๑๔)

ความสำคัญของการบันทึกในครั้งนี้ คือ รัชกาลที่ ๕ ทรงชี้แนะถึงการปรับปรุงถนนโดยรอบตลาดให้ดียิ่งขึ้น รวมถึงความเจริญที่กระจุกตัวอยู่ที่ตลาดเท่านั้น รอบนอกของตลาดจึงไม่ค่อยมีคนมากนัก แสดงถึงการตรวจสอบความเจริญโดยรอบตลาดของเมืองนครปฐม ทั้งยังแสดงพระราชทัศนะต่อการพัฒนาแหล่งเศรษฐกิจไว้อีกด้วย

อีกตอนหนึ่งบันทึกตลาดเมืองชลบุรีหลังเกิดไฟไหม้ว่ามีความครึกครื้น ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)* ดังที่ว่า

> ตลาดเมืองชลนี้ตั้งแต่ไฟไหม้แล้วไม่ได้เคยมาเห็นอีกเลย ดูครึกครื้นแข็งแรงขึ้น ที่ซึ่งเคยขายของสดเต็มถนนอยู่แต่ก่อนเดี๋ยวนี้เปนร้านขายของต่างๆ ทั้งสองฟาก แต่ของบางกอกทั้งนั้น ที่เราซื้อไม่ได้สักสิ่งเดียว (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๕: ๑๘)

นอกจากความครึกครื้นแล้วพระองค์ยังทรงบันทึกความเปลี่ยนแปลงของพื้นที่และสินค้า โดยสินค้าส่วนใหญ่นำมาจากบางกอกซึ่งพระองค์ไม่ทรงซื้อ ความเปลี่ยนแปลงจากการขายของสดเต็มถนนสู่ร้านขายของสองฟากแสดงถึงการพัฒนาของตลาดแห่งนี้ หากแต่สินค้ากลับมาจากบางกอกซึ่งพระองค์ไม่สนพระราชหฤทัยเนื่องจากมิใช่ของแปลกประจำถิ่นดังกล่าวแต่อย่างใด การฟื้นตัวของตลาดเมืองชลบุรีหลังจากไฟไหม้แสดงถึงความเจริญของพื้นที่ในแถบนี้

ตลาดในท้องถิ่นเป็นสถานที่ซึ่งพระองค์ทรงเสด็จพระราชดำเนินอยู่เสมอ การบันทึกแสดงถึงเอกลักษณ์ของตลาดในแต่ละท้องถิ่น การสำรวจตลาดในพระราชอาณาเขตจึงทำให้ชนชั้นนำสยามเข้าใจระบบเศรษฐกิจในประเทศผ่านการซื้อขายแลกเปลี่ยนได้มากยิ่งขึ้น พื้นที่ใดซึ่งมีความเจริญทางด้านเศรษฐกิจจะปรากฏความคึกคักของตลาด หากพื้นที่ใดประสบปัญหาทางด้านสังคมเศรษฐกิจ หรือภัยธรรมชาติตลาดจะซบเซาหรือร้างราไป การลงพื้นที่สำรวจด้วยพระองค์เองทำให้รัชกาลที่ ๕ ทรงเข้าใจสภาพเศรษฐกิจอันจะนำไปสู่การปรับประเทศให้ทันสมัยต่อไป

๒) การตรวจสอบการทำงานของผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่นสยาม

รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชอำนาจในการตรวจสอบการทำงานของผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่นอันเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญ โดยทรงบันทึก**การตรวจเยี่ยมสถานที่ราชการ**และ**ประสิทธิภาพของผู้ปฏิบัติงาน** ซึ่งเป็นข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อนักปกครองในการปรับปรุงการปกครองส่วนท้องถิ่น

บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตปรากฏ**การเสด็จเยี่ยมชมหรือตรวจสอบสถานที่ราชการในท้องถิ่น** พระองค์ทรงสอดแทรกพระราชทัศนะต่อสถานที่ราชการเหล่านั้นด้วยทุกครั้ง ยกตัวอย่างเช่นการบันทึกถึงที่ทำการบางมูลนาค ออฟฟิศ ไปรษณีย์ และโทรเลข ใน *พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ* ที่ว่า

> ได้ลงเรือจากพลับพลาไปดู**ที่ว่าการอำเภอทำเรียบร้อยหมดจด มีที่ดินกว้างขวาง สนามหญ้าทำดี** มี**ออฟฟิศไปรสนีย์แลโทรเลข**ตั้งอยู่ในที่นั้นด้วย **ทำหมดจดเหมือนกัน** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๘: ๑๗)

ความข้างต้นแสดงถึงการดูแลรักษาสถานที่ต่างๆ ของทางราชการเป็นอย่างดี โดยทรงมีพระราชดำรัสว่าสถานที่ราชการ ณ บริเวณนั้นเรียบร้อยหมดจดดี ถือเป็นการตรวจสอบการทำงานของผู้ปฏิบัติหน้าที่ผ่านการดูแลรักษาสถานที่ราชการดังกล่าว

อีกตอนหนึ่งขณะการเสด็จประพาสปราจีน พระองค์ทรงกล่าวถึง**ที่ว่าการ**ไว้ว่า

> มีร้านถ่ายรูปร้านหนึ่งช่างจีนอยู่ข้างจะมีกัลยาณมิตร **ได้เรียกให้ไปถ่ายรูปหมู่ที่ที่ว่าการ ที่ว่าการตั้งแต่โรงโทรเลขไปยังเปนกำมะลอยอบแยบอยู่ทั้งนั้น แต่เขาอุตส่าห์ปุปะเยียวยาและรักษาสะอาดจริงๆ การงานเปนระเบียบเรียบร้อยดีจริงๆ** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๕: ๑๘)

พระองค์ทรงมีพระราชวิจารณ์ว่าที่ว่าการและโรงโทรเลขดูไม่สมกับเป็นสถานที่ราชการ แต่ทรงชื่นชมในความอุตสาหะที่หมั่นซ่อมแซมและรักษาความสะอาดอยู่เสมอ รวมถึงการปฏิบัติงานที่เป็นระเบียบ ตอนข้างต้นจึงเป็นสำรวจทั้งลักษณะทางกายภาพและระบบการทำงานของสถานที่ราชการดังกล่าว

การเสด็จเยี่ยมชมและตรวจตราสถานที่ราชการปรากฏอยู่ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทเลตวันออก ปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗* มีการกล่าวถึงการสร้าง**โรงทหาร**ไว้ว่า

ที่ต่อขึ้นไปข้างเหนือจะทำเปนที่**โรงทหารสำหรับได้รักษาสลัดโจรผู้ร้าย ด้วยในระยะนี้เปนที่เปลี่ยว ย่านห่าง แต่ก่อนเคยมีสลัดทำร้ายเรืออยู่บ้าง จึงได้ให้จัดการรักษาให้แขงแรง** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๐: ๙)

โรงทหารจึงมีความจำเป็นต่อการดูแลรักษาความปลอดภัยของบ้านเมืองให้ห่างไกลจากโจรผู้ร้าย ซึ่งส่งผลต่อความสงบของบ้านเมือง การที่โรงทหารแข็งแรงจึงแสดงถึงการปฏิบัติหน้าที่ของผู้ดูแลอย่างใกล้ชิด

นอกจากโรงทหารแล้วยังปรากฏการเสด็จเยี่ยมชม**สถานที่คุมขังนักโทษ** ซึ่งเป็นสถานที่สำคัญต่อการเมืองการปกครองในพระราชอาณาเขต เป็นสถานที่ซึ่งลงทัณฑ์ผู้กระทำความผิดซึ่งตั้งอยู่ในท้องถิ่น ดังตัวอย่างใน *พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ* ซึ่งบันทึกลักษณะทางกายภาพและการดำเนินงานในสถานที่คุมขังนักโทษหรือคุกไว้ ดังต่อไปนี้

แล้วถึงคุก ที่คุกนี้ทำดีมากกั้นด้วยสังกสี แต่อาไศรยคันถนนรอบ ...การซึ่งยกที่คุมขังขึ้นสูงเช่นนี้ ดูเปนที่ให้คนโทษพ้นจากความเจ็บไข้ **ในห้องที่ขังก็รักษาสะอาดหมดจด**...มีโรงทำงานโรงฟังธรรมและโรงเลี้ยงเด็ก...**ที่ทำครัวแต่หมดจดสะอาดดี การควบคุมนักโทษเปนระเบียบเรียบร้อย** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๘: ๓๐-๓๑)

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกรายละเอียดของการสร้างคุก สถานที่ในคุก การควบคุมนักโทษ รวมถึงการลดโทษ ความข้างต้นจึงเป็นการแสดงรายละเอียดเกี่ยวกับสถานที่คุมขังนักโทษและพระมหากรุณาธิคุณต่อนักโทษในการมีคำสั่งให้ลดโทษอีกด้วย เหล่านี้เสมือนเป็นสถานที่ในการป้องปรามผู้กระทำความผิดภายใต้พระราชอาณาเขตของพระองค์

การตรวจเยี่ยมสถานที่ราชการต่างๆ ทำให้รัชกาลที่ ๕ ทรงทราบความเป็นไปของบ้านเมืองเกี่ยวกับการดูแลรักษาสถานที่เหล่านี้ พระองค์ทรงมีพระราชวิจารณ์เกี่ยวกับลักษณะภายนอกของสถานที่เหล่านี้ไว้อยู่เสมอ เช่น “เรียบร้อยหมดจด” “ทำดีมาก” หรือ “กำมะลอยอบแยบ” เป็นต้น ลักษณะเช่นนี้เป็นอย่างการตรวจตราความเรียบร้อยของสถานที่ราชการ ซึ่งแสดงถึงการปฏิบัติหน้าที่ของผู้ปฏิบัติงานในพระราชอาณาเขตอีกด้วย

การตรวจสอบประสิทธิภาพของผู้ปฏิบัติงาน ผู้ปฏิบัติหน้าที่ในท้องถิ่นต่างๆ ได้รับการบันทึกตลอดเส้นทางการเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขต รัชกาลที่ ๕ ทรงตรวจสอบ**ประสิทธิภาพในการทำงานของผู้ปฏิบัติงาน** ซึ่งทำหน้าที่บริหารจัดการและบำรุงรักษาสถานที่สำคัญและพื้นที่ในท้องถิ่นของตน ปราบปรามโจรผู้ร้าย นำเสด็จ ตลอดจนรายงานประวัติความเป็นมาในท้องถิ่นที่ตนรับผิดชอบ ยกตัวอย่างเช่นการนำเสด็จของ “เทศา” ที่ปรากฏใน *เสด็จประพาสต้น* ตอน

ที่ว่า “**วันนี้ได้เทศา**[๖๐]**ลงเรือมาด้วย รู้ตำบลมาก**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๒๘) ความข้างต้นแสดงถึงประสิทธิภาพของข้าราชการผู้นี้ที่รู้จักพื้นที่บริเวณกรุงเก่าเป็นอย่างดี

การตรวจสอบการทำงานของข้าราชการและข้าราชบริพารในท้องถิ่นต่างๆ ด้วยพระองค์เองปรากฏระหว่างการเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี พระองค์ทรงกล่าวชื่นชม**มหาดเล็ก**ที่ปฏิบัติงานได้อย่างเหมาะสม ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ในปีระกา ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒)* ซึ่งบันทึกว่ารัชกาลที่ ๕ พระราชทานเหรียญและเงินแก่มหาดเล็กที่ปฏิบัติงาน ณ เขามหาสวรรค์ ทั้งยังทรงกล่าวชื่นชมมหาดเล็กเหล่านี้ว่าสามารถดูแลรักษาเขามหาสวรรค์ไว้ได้เป็นอย่างดี ทั้งข้าวของเครื่องใช้ในรัชกาลที่ ๔ และการซ่อมแซมหมู่พระที่นั่งต่างๆ[๖๑] การตรวจสอบของพระองค์ในตอนนี้ทำให้เห็นการดูแลรักษาสมบัติของพระเจ้าแผ่นดินสยามให้คงอยู่ในสภาพเดิมมากที่สุด อันมีความสำคัญต่อความมั่นคงของบ้านเมืองประการหนึ่ง

การปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการในท้องถิ่นอย่าง**พระยาจันทบุรี (โต) และท่านกรมท่า**ในการสร้างและบำรุงรักษาพระเจดีย์สำคัญของท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี ปรากฏอยู่ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทเลตวันออกในปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗* ดังต่อไปนี้

> รุ่งขึ้นวัน ๓ ฯ๑๑ ๓ ค่ำ ไปที่น้ำตกพลิ้ว ขึ้นที่วัดท่าเรือคลองยายดำไปด้วยม้า ที่นำพุนั้นได้จัดการทำลู่ทางที่เที่ยวได้ที่วถึงสนุกดี **พระเจดีย์ศิลาแลงที่ให้พระยาจันทบุรี (โต) ทำไว้แต่ก่อนก็ยังบริบูรณ์ดีรูปร่างก็พอใช้ เปนแต่ปากระฆังโตไปหน่อยหนึ่ง ตั้งนามว่า จุลศิรจุมพฏเจดีย์ แลสุนันทานุสาวรีย์ที่ท่านกรมท่าไปทำนั้นก็ทำเรียบร้อยงามดี แลเปนของถาวรอยู่ได้นาน** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๐: ๑๕)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงหน้าที่ของข้าราชการประจำมณฑล ซึ่งมีหน้าที่ดูแลรักษาซ่อมแซมสิ่งปลูกสร้างตามพระราชดำรัสของพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อให้เป็นถาวรสถานคู่บ้านคู่เมืองต่อไป ยกตัวอย่างในที่นี้คือจุลศิรจุมพฏเจดีย์กับสุนันทานุสาวรีย์ ซึ่งข้าราชการก็จัดการก่อสร้างและดูแลรักษาได้เป็นอย่างดี เพียงแต่หากมีสิ่งใดไม่งามไปบ้างพระองค์ก็ได้ทรงบันทึกไว้ อย่างปากระฆังที่มีขนาดใหญ่ไปบ้าง นอกจากนั้นก็เป็นการพอพระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก แสดงถึงการตรวจสอบการทำหน้าที่ของข้าราชการท้องถิ่นผ่านสายพระเนตรของพระองค์เอง

---

[๖๐] เทศา คือ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชคุปต์) ซึ่งเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า

[๖๑] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี*, ๒๔๗๐: ๓๖

๓) การพัฒนาบ้านเมืองของสยาม

การเดินทางเพื่อบริหารจัดการบ้านเมืองนี้ยังปรากฏการตรวจตราและหาแนวทางในการพัฒนาบ้านเมือง มีการตรวจตราและหาแนวทางพัฒนาบ้านเมืองอย่าง**การสำรวจผลกระทบของระบบคมนาคมสมัยใหม่ การรับวิทยาการสมัยใหม่ การพัฒนาด้านเศรษฐกิจ แนวทางการขยายเมือง** รวมถึง**ปัญหาและอุปสรรคต่อการพัฒนาบ้านเมือง**

ยกตัวอย่างเช่น**การสำรวจผลของการมีรถไฟ**ซึ่งเป็นวิทยาการสมัยใหม่ในยุคนั้น ปรากฏใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต้น* ซึ่งบันทึกภาพเจ้าของร้านขายของที่มีความรู้เรื่องรถไฟ ดังที่ว่า

> เวลาบ่ายลงเรือไปเที่ยวตลาดแพในแควใหญ่ มี**แพห้างจีนขายของฝรั่ง**แพ ๑ เหมือนกับร้านแควน้อย เขาช่างเลือกของซึ่งจำเพาะจะใช้เดินทาง **เจ้าของร้านดูเป็นคนฉลาด ว่ามีรถไฟแล้วนำของขึ้นมาได้ง่าย มีกำไรดีขึ้นกว่าแต่ก่อน** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๗)

รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวชื่นชมเจ้าของร้านว่าเป็นคนฉลาด เพราะทราบว่าหากมีรถไฟแล้วจะอำนวยความสะดวกแก่ร้านค้าหลายด้าน ทั้งการขนส่งและการค้าขายที่จะได้กำไรมากขึ้น การสำรวจคำบอกเล่าของผู้ค้าข้างต้นจะนำไปสู่การดำเนินนโยบายในการพัฒนาประเทศด้านการคมนาคมขนส่งต่อไป

อีกตอนหนึ่งมีการสำรวจผลจากการมีรถไฟ ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า* ซึ่งคนขายของกล่าวว่าที่ขายของไม่ดีนั้นไม่เกี่ยวกับรถไฟ น่าจะเป็นเพราะเงินบางกอกมากกว่า ดังที่ว่า

> **ครั้นถามคนค้าขาย** กล่าวคือ ยายพลอยที่เป็นคนชอบกัน **บอกว่าไม่เชิงจะร่วงโรงด้วยรถไฟ เป็นด้วยราคาเงินบางกอก บรรทุกของลงไปจำหน่ายไม่มีกำไร** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๑)

การประกอบอาชีพค้าขายของยายพลอยจึงไม่ได้กำไรนักเพราะค่าเงินที่บางกอกสูงของขายจึงไม่มีกำไร การสร้างรถไฟไม่ได้มีผลกระทบกับพ่อค้าแม่ค้าแถบนี้

พระราชกรณียกิจในการพัฒนาบ้านเมืองที่สำคัญคือ**การรับวิทยาการสมัยใหม่**ซึ่งมีทั้ง**การโทรคมนาคม การแพทย์และการสาธารณสุข** รวมถึง**การคมนาคม** วิทยาการสมัยใหม่เหล่านี้แสดงถึงการพัฒนาบ้านเมืองในแถบมลายูให้มีความเจริญตามแบบตะวันตก ยกตัวอย่างเช่น **การ**

โทรคมนาคมที่มีการบันทึกไว้คือ**โทรเลข**ของเมืองชุมพรของสยาม ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๙* ซึ่งอธิบายว่าการทำสายโทรเลขซึ่งเป็นประโยชน์แก่ราชการแผ่นดิน กลับสร้างความเดือดร้อนให้ราษฎร แสดงถึงการเสด็จออกสำรวจการทำโทรเลขในแถบชุมพร ซึ่งควรเร่งทำให้แล้วเสร็จเหมือนแขวงเมืองกระ เมืองระนอง และเมืองตะกั่วป่าที่ทำทางแล้ว เหลือเพียงปักเสา ไม่เช่นนั้นทางฝั่งทะเลตะวันตกจะเหลือค้างทั้งหมด[๖๒] ดังนั้นรัชกาลที่ ๕ ทรงเล็งเห็นว่าการทำโทรเลขให้แล้วเสร็จจะเป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง จึงมีพระราชดำริให้เร่งทำที่โทรเลขที่ชุมพร วิทยาการสมัยใหม่เหล่านี้จำเป็นสำหรับสยามในการที่จะปรับประเทศให้ทันสมัยทัดเทียมอารยประเทศ การเดินทางในครั้งนี้จึงเป็นการตรวจสอบความเจริญในเขตพื้นที่ของสยาม

มีการบันทึกถึงโรคภัยไข้เจ็บอย่างไข้ทรพิษที่ทำให้ราษฎรแถบนี้เสียชีวิตเป็นจำนวนมาก รวมถึงการจัดการปลูกฝีอันเกี่ยวข้องกับ**การสาธารณสุข** ปรากฏใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๙* ดังนี้

> **ในเดือนห้าปีนี้มีไข้ทรพิษมากคนตายประมาณสักสามร้อยคน** พระองค์หนึ่งมาปลูกฝีก็สับปลับไปคนไม่นับถือ ขยับจะหาเอาว่าฉ้อ **ฉันจึงได้สั่งพระยาพัทลุงให้ส่งคนเข้าไปฝึกหัดที่โรงพยาบาล แล้วให้รับหนองโคออกมาปลูกทุกปี** แต่คนซึ่งตายที่อย่างในกรุงเทพฯ ควรฝังนั้น **ถ้าเป็นคนจนก็นำไปแขวนไว้ที่ต้นไม้ ถ้าเป็นคนที่พอมีอันจะกินก็ปลูกแคร่เอาศพลงหีบไปตั้งไว้ที่วัดสุดแต่ไม่ให้ถูกดิน** เมื่อขากลับฉันไปที่วัดพระยาขันใกล้วัดควนพร้าวพบหีบศพ ตั้งอยู่บนร้านมุงกระแชงหีบนั้นสูงกว่าหีบศพในบางกอกสองเท่า จนแรกเห็นนึกว่าหีบบรรจุของมาแต่นอก **ตามหมู่ต้นรังเขาว่าแขวนกันเกลื่อนกลาดไปทั้งนั้นแต่ฉันไม่ได้ไปเห็น** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๒๘ – ๒๙)

ไข้ทรพิษเมื่อเดือนห้าของปีที่รัชกาลที่ ๕ เสด็จนั้นทำให้มีคนเสียชีวิตเป็นจำนวนมาก การฝังศพคนจนจึงมักต้องแขวนไว้ที่ต้นไม้ หากเป็นคนพอมีเงินก็จะทำแคร่และนำศพใส่หีบตั้งไว้ที่วัดป้องกันไม่ให้ถูกพื้นดิน แสดงถึงวิถีชีวิตของชาวบ้านแถบนี้ ซึ่งแปลกแตกต่างไปจากเมืองหลวง การสาธารณสุขจึงเป็นสิ่งจำเป็นในการบริหารจัดการในแต่ละท้องที่

ความมุ่งมั่นในการพัฒนาบ้านเมืองด้าน**การคมนาคม**ในเขตแดนสยามอย่างหัวเมืองมลายูปรากฏดังตัวอย่างใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๑* ซึ่งบันทึกการทำรถไฟไปยังมลายูไว้ดังนี้

---

[๖๒] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๙*, ๒๕๐๖: ๙๙

> พูดถึงเรื่องรถไฟเราชี้แจงตามความเห็นเรา แต่ดูเหมือนจะไม่สู้เข้าใจถนัดนัก เพราะพระยามนตรีแกไม่รู้เรื่องเข้าใจผิดไปบ่อยๆ แต่เป็นอันพอรู้ความประสงค์กัน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๒๐๕ – ๒๐๖)

ความคิดที่จะพัฒนาบ้านเมืองให้ก้าวไกลปรากฏอยู่เสมอดังตัวอย่างข้างต้น ทางรถไฟถือเป็นการพัฒนาบ้านเมืองประเภทหนึ่งที่มีความสำคัญด้านการคมนาคม

รัชกาลที่ ๕ ยังทรงกล่าวถึง**การพัฒนาด้านเศรษฐกิจ**ผ่านแนวคิดของพระองค์ในการทำสับปะรดกลักในแถบปากน้ำเจ้าโล้ไปเมืองพนมสารคามและเมืองสนามไชยเขตรไว้อย่างน่าสนใจ การสำรวจทรัพยากรธรรมชาติในแถบนี้จึงส่งผลต่อแนวคิดการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)* ที่ว่า **“ผู้ทำจะต้องเปนผู้ประกอบด้วยบารมีเฉพาะจึงทำสำเร็จ...ไม่จำเปนจะต้องส่งออกไปขายเมืองนอก ส่งขึ้นไปขายเมืองเหนือ”** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๕: ๑๓) แนวคิดการพัฒนาผลไม้ของสยามให้มีราคาโดยการแปรรูปและการจำหน่ายสินค้าในประเทศโดยไม่ต้องส่งออกนอกนี้ เป็นพระราชดำริด้านเศรษฐกิจที่สอดคล้องกับการปรับประเทศให้ทันสมัย รัชกาลที่ ๕ ทรงเห็นว่าเราสามารถพัฒนาธุรกิจเกี่ยวกับผลไม้ในสยามได้ หากแต่ยังไม่มีผู้ใดปฏิบัติตามแนวคิดของพระองค์

นอกจากนี้ยังพบ**พืชเศรษฐกิจ**ใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๙* คือ สวนพริกไทยแถบตะกั่วทุ่ง ทรงเปรียบเทียบกับพริกไทยที่จันทบุรี โดยกล่าวถึงสวนของพระบริสุทธิ์[๖๓] ว่าเป็นที่กว้างใหญ่ มีพริกไทยลงแล้ว ๑๒,๐๐๐ ค้าง มีการชักชวนชาวจีนที่มีทุนมาลงทุนทำอีกหลายแห่ง ทั้งยังทรงเปรียบเทียบพื้นที่บริเวณนี้กับจันทบุรีและความคิดในการทำนุบำรุงการเพาะปลูกในแถบนี้ เพราะการทำดีบุกร่วงโรยไป เมืองตรังเป็นตัวอย่างของการปลูกพริกไทยมากแล้วมีประโยชน์ เหล่านี้เป็นการสำรวจทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นพืชเศรษฐกิจของเมืองแถบมลายูซึ่งอยู่ในพระราชอาณาเขตสยาม

การเดินทางทำให้พระองค์ทรงสามารถเปรียบเทียบลักษณะทางภูมิศาสตร์และทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจในการครอบครองของพระองค์ได้อย่างครบถ้วน โดยทรงกล่าวว่าที่นี่เสียเปรียบจันทบุรีซึ่งมีน้ำบริบูรณ์มากกว่า แต่เป็นการดีที่ปลูกพริกไทยเนื่องจากมีตัวอย่างจากตรังซึ่งได้ประโยชน์มาก ดังปรากฏเมื่อคราวเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ บันทึกถึงพริกไทยที่ควนธานี เมืองตรัง พริกไทยเป็นสินค้าสำคัญของตำบลทับเที่ยง ขณะที่ควนธานี ของเมืองตรังมีปลูก

---

[๖๓] พระบริสุทธิ์โลหภูมินทราธิบดี (กล่อม ณ นคร) ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วทุ่ง เป็นบุตรพระยาเสนานุชิต (นุช) ผู้ว่าราชการเมืองตะกั่วป่า

บ้าง รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชดำริว่าที่เมืองตรังนี้มีดินที่อุดมสมบูรณ์ หากทำนุบำรุงให้ดีจะเป็นเมืองที่มีประโยชน์มาก ความข้างต้นแสดงถึงแนวคิดในการพัฒนาบ้านเมืองในหัวเมืองแถบมลายู การเปรียบเทียบทรัพยากรธรรมชาติที่ตะกั่วทุ่งในพังงา จันทบุรี และตรังทำให้ทรงมีข้อมูลเพื่อการบริการจัดการครอบครองและใช้ประโยชน์ในเขตอำนาจของพระองค์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ[๖๔]

แนวคิดการพัฒนาบ้านเมืองเป็นสิ่งสำคัญต่อการบริหารประเทศของชนชั้นนำสยาม ดังปรากฏว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชดำริในการพัฒนาหรือขยายเมืองราชบุรีจึงมีการบันทึกแผนผังของเมืองราชบุรีไว้อย่างละเอียด ทั้งยังทรงมีพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับ**การขยายเมืองราชบุรี**ว่าทำได้ค่อนข้างยาก โดยรัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่าเมืองราชบุรียังไม่เป็นเขตเทศบาลหรือการปกครองส่วนท้องถิ่น โดยทรงกล่าวถึงการขยายเมืองราชบุรีและตลาดว่าค่อนข้างยาก เนื่องจากความแออัดคับแคบของสถานที่ ทั้งยังทรงติเรื่องการทำตึกรามบ้านช่องว่ากำมลอ ปิดท้ายที่การระบุถึงโรงสีไฟที่เกิดขึ้นใหม่[๖๕] การสำรวจบ้านเมืองเพื่อพัฒนาท้องถิ่นปรากฏอยู่ในเส้นทางการเสด็จประพาสราชบุรีแสดงถึงความสำคัญของดินแดนแถบนี้ ทั้งยังแสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำสยามออกเดินทางเพื่อสำรวจพื้นที่ต่างๆ ในประเทศด้วยตนเอง อันจะนำไปสู่การปกครองและการบริหารจัดการประเทศได้อย่างรอบด้าน

การเดินทางทำให้ชนชั้นนำสยามพบ**ปัญหาสำคัญที่เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาบ้านเมือง**ในยุคนั้นนั่นคือการเล่นการพนัน บันทึกการเดินทางปรากฏค่านิยมการเล่นพนันของราษฎรสยามและผลจากการเลิกบ่อนเบี้ย ดังจะเห็นได้จากในการเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่ามีการบันทึกการเล่นคู่คี่ของลูกจ้างลาวตัดฟืนในสยามเมื่อครั้งเป็นลูกจ้างทำทางรถไฟ อันเป็นสาเหตุให้ลูกจ้างลาวเหล่านี้เก็บเงินไม่ได้ จึงต้องเปลี่ยนมาทำอาชีพอื่นตัดฟืนแทน เนื่องจากพอได้เงินก้อนก็จะนำกลับบ้าน แสดงถึงผลเสียของการเล่นการพนัน

การเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตยังทำให้ชนชั้นนำเห็นว่า**การเลิกบ่อนเบี้ย**ส่งผลให้ราษฎรหันมาประกอบอาชีพสุจริตอย่างการค้าขายหรือเพาะปลูกมากขึ้น ซึ่งมีผลดีต่อระบบเศรษฐกิจของประเทศ มีการกล่าวถึงผลกระทบของการเล่นการพนันดังในการเสด็จประพาสต้น ครั้งที่ ๒ ผู้อ่านจะเห็นผลกระทบจากการเลิกบ่อน ๒ ประการ คือ ตลาดซบเซาและราษฎรประกอบอาชีพค้าขายและเพาะปลูกเพิ่มขึ้น ดังนี้ “แล้วลงเรือไปขึ้นสะพานวังจันทร์ **ดูตลาด เลิกบ่อนเสียอยู่ข้างจะซัวไปสักหน่อย**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๒๕) แสดงถึงผลกระทบหลังจากเลิกบ่อนทำให้ตลาดซบเซาไป

---

[๖๔] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๙*, ๒๕๐๖ หน้า ๑๓๔ และหน้า ๑๖๔-๑๖๕

[๖๕] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี*, ๒๔๗๐: ๑๐-๑๑

อีกตอนหนึ่งกล่าวถึงการอพยพย้ายถิ่นฐานของผู้คนที่หากินในบ่อน อันเป็นผลกระทบที่เกิดจากการเลิกบ่อน ดังตอนที่ว่า

> นายอำเภอบรรพตว่า ตั้งแต่เลิกบ่อนพวกที่หากินในการบ่อนสาดขึ้นมาตามลำน้ำ ที่เมืองบรรพตมีมาก ที่หาดส้มเสี้ยวพวกค้าขายมากขึ้น จนต้องถึงทำโรงตลาดเพิ่มเติมหลายสิบห้อง ที่จับการเพาะปลูกแล้วก็มี นี้เป็นข่าวที่ได้ยินใหม่ในผลของการเลิกที่เลิกบ่อนเบี้ย (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๔๐)

จะเห็นได้ว่าการเลิกบ่อนทำให้ตลาดแห่งหนึ่งซบเซา หากแต่ก็ทำให้ผู้คนหันมาประกอบอาชีพค้าขาย จนต้องมีการทำตลาดเพิ่ม ทั้งยังมีคนหันไปทำการเพาะปลูกแล้วด้วย ผลที่เกิดจากการเลิกบ่อนที่รัชกาลที่ ๕ ทรงทอดพระเนตรคือราษฎรหันมาประกอบอาชีพสุจริตมากขึ้น ซึ่งถือว่าส่งผลดีต่อระบบเศรษฐกิจของประเทศ การเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตด้วยพระองค์เองนี้เปรียบเสมือนการตรวจสอบผลของการดำเนินนโยบายดังกล่าวด้วยประการหนึ่ง

๔) การบริหารจัดการด้านการเมืองการปกครองของสยาม

เมืองกลันตัน ตรังกานู[๖๖] ไทรบุรี และปะลิสเป็นหัวเมืองหรือเขตการปกครองหนึ่งของไทยแต่เดิม ภายหลังอังกฤษแย่งชิงไปปกครองจึงปรากฏการสำรวจดินแดนดังกล่าว บันทึกการเดินทางในดินแดนชายขอบและพระราชอาณาเขตบันทึกการบริหารประเทศในดินแดนดังกล่าวไม่ว่าจะเป็นการเก็บภาษี ตำแหน่งที่มีบทบาทในการเมืองการปกครอง งบประมาณในการซ่อมแซมถนนและปฏิสังขรณ์สถานที่ต่างๆ รวมถึงปัญหาภายในของดินแดนแถบนี้ ผู้ศึกษาขอแบ่งกล่าวถึง**การเมืองการปกครองของสยาม** และ**ปัญหาภายในดินแดนแถบมลายูของสยาม** ดังต่อไปนี้

การเมืองการปกครองของสยามมีทั้งการกล่าวถึง**หัวเมืองประเทศราชของสยาม**และ**การดูแลรักษาบ้านเมือง** ความรู้ดังกล่าวแสดงถึงจุดประสงค์หนึ่งของการเดินทางมายังดินแดนชายขอบแถบมลายูของชนชั้นนำสยาม อันจะทำให้ทราบความเป็นไปของดินแดนประเทศราชในพระราชอาณาเขต รวมถึงการบริหารจัดการบ้านเมืองของดินแดนดังกล่าว

การบันทึกถึง**หัวเมืองประเทศราชของสยาม**ผ่านการเดินทางไปยังหัวเมืองแถบมลายูของสยาม การเดินทางทำให้ชนชั้นนำเห็น**ข้อดีที่เมืองตรังกานูอยู่ในการปกครองของสยาม**

---

[๖๖] รัชกาลที่ ๕ ได้เสด็จประพาสหัวเมืองประเทศราชฝ่ายใต้หลายครั้งจนถึงเมืองกลันตันและตรังกานูเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ซึ่งยังไม่เคยมีพระมหากษัตริย์สยามพระองค์ใดเสด็จไปยังเมืองทั้งสองมาก่อน จึงทำให้พระยากลันตันและพระยาตรังกานูหันมาสวามิภักดิ์ต่อสยามยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน แม้แต่พระยาตรังกานูซึ่งห่างเหินกับสยามมากที่สุดก็กลับจงรักภักดีถึงขนาดตามมาส่งเสด็จ (ชวลีย์ ณ ถลาง, ๒๕๔๑: ๑๙๙-๒๐๐)

รวมถึง**ความชำนาญของอังกฤษในการจัดการบ้านเมืองให้เจริญ**ได้ ดังปรากฏใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* ขณะรัชกาลที่ ๕ เสด็จพระราชดำเนินยังเมืองปะหัง

> **ดูบ้านเมืองโรเรกว่าเมืองตรังกานู ผู้คนบ้านเรือนก็น้อยกว่ากัน การทำมาหากินในเวลาที่เป็นของแขกก็น้อยกว่าตรังกานู**...เขาหมายจะเจริญได้ด้วยการทำแร่ต่างๆ ได้ให้คอนเซศชั่นไปกับฝรั่งกำปะนีต่างๆ มาก...**การจัดบ้านเมืองเช่นนี้อังกฤษชำนาญมาก คงจะเจริญได้ใน ๓ ปีนี้เป็นแน่จริง ได้ดูเสียแต่แรกเช่นนี้ภายหลังจะได้มาดูอีกมันจะเร็วได้มากน้อยเท่าใด เดี๋ยวนี้กำลังคิดจะหาเจ๊กมาเข้าเมือง เพราะมลายูเกียจคร้านมาก ถึงจะจัดการอย่างไรบ้านเมืองคงไม่เจริญได้** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑๘๘-๑๘๙)

ตอนข้างต้นแสดงถึงการเปรียบเทียบเมืองปะหังของมลายูกับตรังกานูของสยาม โดยพบว่าตรังกานูมีบ้านเรือนมากกว่า การทำมาหากินของแขกมากกว่า รวมถึงการจัดการบ้านเมืองของอังกฤษในเมืองปะหังว่ามีความชำนาญแต่ก็หวังจะนำชาวจีนเข้ามาในเมือง เนื่องจากชาวมลายูเกียจคร้าน แสดงถึงภาพลักษณ์ของชาวจีนว่าขยันหมั่นเพียร หากอาศัยอยู่ที่ใดก็จะช่วยพัฒนาบ้านเมืองนั้นให้เจริญขึ้นได้ ผิดกันกับคนมลายูที่เกียจคร้าน ไม่ว่าอังกฤษจะจัดการอย่างไรก็คงไม่อาจเจริญได้

ประเด็นเกี่ยวกับ**การจัดการบ้านเมืองของเจ้าอาณานิคมอย่างอังกฤษ**ดังกล่าวเป็นสิ่งที่รัชกาลที่ ๕ ทรงให้ความสนพระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก ดังปรากฏในเรื่องเดียวกันดังนี้

> **การที่เราปล่อยให้เจ้าเมืองได้ประโยชน์ขึ้นตามบ้านเมืองเจริญเช่นนี้ เพราะเราไม่มีความประสงค์อันใด นอกจากที่จะให้เมืองมลายูเป็นพระราชอาณาเขตชั้นนอกต่อกับฝรั่ง อีกประการ ๑ เมืองเหล่านี้ปรากฏว่าอยู่ในของไทยจะตกไปแก่อังกฤษเข้ามาบำรุงเราก็ไม่ขาดทุนอันใด ชั่วแต่ไม่ได้ต้นไม้เงินทองไม่เป็นราคากี่มากน้อย แต่ยังรู้สึกว่าเป็นการเสียเกียรติยศอยู่ เพราะฉะนั้นจึงได้อยากจะได้เห็นการซึ่งเป็นที่มั่นคงจะป้องกันเหตุนี้อย่าให้เป็นขึ้นเท่านั้น** เราเห็นว่าเช่นเมืองตรังกานูนี้เป็นการจำเป็นที่จะต้องอาศัยเมืองใหญ่จึงจะมีอำนาจบังคับกันตลอดได้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑๙๘-๑๙๙)

ความข้างต้นบันทึกว่าต้องการให้เมืองตรังกานูในแถบมลายูเป็นพระราชอาณาเขตชั้นนอกต่อกับฝรั่ง หากอังกฤษจะเข้ามาก็ไม่ขาดทุน แต่เป็นการเสียเกียรติ ดังนั้นพระองค์จึงมีพระราชประสงค์ที่จะทอดพระเนตรความมั่นคงในการป้องกันเหตุดังกล่าว

การดูแลรักษาบ้านเมืองที่บันทึกไว้มีทั้ง**การตรวจตราความเป็นไปของหัวเมืองแถบมลายู**และ**ความคิดในการพัฒนาบ้านเมือง** ดังตัวอย่าง**การดูแลรักษาเมืองภูเก็ต**ใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๙* ซึ่งบันทึกไว้ว่าหัวเมืองฝั่งตะวันตกนี้ภูเก็ตเป็นเมืองที่มีผู้คนมาก จึงต้องบำรุงรักษาไว้ไม่ให้ทรุดโทรมลงไป มีตำรวจทั้งชาวไทย ชาวจีน ชาวมลายู และแขกอื่นๆ แต่งกายต่างกัน แม้แขกด้วยกันก็แต่งกายต่างกันถึงห้าพวก ฝึกหัดไม่เรียบร้อยเหมือนที่เมืองระนอง ทรงกล่าวว่ามีเวลาน้อยจึงไม่ได้ตรวจตราไต่ถามได้ตลอด[๖๗] แสดงให้เห็นความคิดของชนชั้นนำเกี่ยวกับเมืองภูเก็ตว่าเป็นเมืองที่สามารถพัฒนาได้ จึงต้องหมั่นดูแลรักษาไว้ให้ดี

ปัญหาภายในดินแดนแถบมลายูของสยามเป็นปัญหาเกี่ยวกับการเมืองการปกครอง ปัญหาดังกล่าวจะทำให้ชนชั้นนำเข้าใจความเป็นไปของดินแดนดังกล่าวภายใต้การดูแลรักษาของสยามและเจ้าอาณานิคมมากยิ่งขึ้น ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* กล่าวถึงปัญหาภายในของดินแดนแถบมลายูซึ่งส่งผลต่อการดูแลรักษาบ้านเมืองในแถบดังกล่าวว่า

> สุลต่านห้ามปรามก็ไม่ฟังเพราะสุลต่านไม่มีอำนาจอันใด ถ้อยความในบ้านเมืองก็ไม่ได้ว่า ใครอยากฆ่าใครก็ฆ่าได้ ถ้าไปบอกสุลต่านๆ ก็ว่าไม่รู้ที่จะทำอย่างไร ให้หาพวกพ้องไปแก้เผ็ดเอาเถิด เป็นธรรมเนียมเหลวกันเช่นนี้มาแต่ก่อนแล้วช้าสุลต่านคนนี้ใครว่าอย่างไรมีคำที่จะตอบคำเดียวแต่ว่าชอบแล้วเท่านั้นก็ยิ่งเหลวหนักขึ้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๘๙-๙๐)

ปัญหาสุลต่านไม่มีอำนาจ ไม่สามารถจัดการคดีความในบ้านเมืองได้นี้ ส่งผลให้บ้านเมืองระส่ำระสาย ทั้งยังส่งผลต่อ**การดูแลบ้านเมือง**ดังปรากฏในเรื่องเดียวกันที่ว่า

> การที่เป็นนั้นเพราะเมืองเหล่านี้ไม่ได้อาศัยอำนาจเมืองใหญ่ ถ้าเจ้าเมืองหลวมลงแล้วก็ไม่มีใครกลัว **เหมือนกันกับเมืองตรังกานูนั้นยังดีอยู่ที่ได้อาศัยกรุงเทพฯ บ้าง ที่มีอำนาจน้อยกว่าเมืองอื่นก็เพราะห่างเหินกับกรุงเทพฯ มากกว่าเมืองอื่น ถ้าจะชี้ให้เห็นชัดเหมือนเมืองตานีกับเมืองไทรทุกวัน ถ้าไม่มีอำนาจกรุงเทพฯ หนุนก็จะวางกันแหลกไปเหมือนกัน** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๙๒)

---

[๖๗] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๙*, ๒๕๐๖: ๑๓๐

เมืองตรังกานูได้เปรียบเพราะมีกรุงเทพฯเป็นที่พึ่งพาได้ ผิดกับเมืองอื่นๆ ที่มีอำนาจน้อย เนื่องจากไม่ใกล้ชิดกรุงเทพฯ ดังเช่นเมืองตานีกับเมืองไทร หากไม่มีอำนาจกรุงเทพฯ ก็จะแตกสลายไปเช่นกัน ดังนั้นการดูแลรักษาบ้านเมืองในแถบมลายูจึงส่งผลดีต่อเมืองเหล่านั้น การรักษาพระราชอาณาเขตส่วนดังกล่าวในแถบมลายูจึงส่งผลดีต่อทั้งสยามและหัวเมืองแถบมลายูนี้

ปัญหาภายในแถบมลายูมีบันทึกไว้อย่าง**การจัดการบ้านเมืองของอังกฤษ ข้อร้องเรียนและปัญหาต่างๆ** และ**ความเสียเปรียบของสยามต่ออังกฤษ** ยกตัวอย่างที่มีการวิพากษ์**การจัดการบ้านเมืองของอังกฤษในแถบมลายู**ว่าไม่ค่อยเรียบร้อยนัก อันถือเป็นปัญหาสำคัญประการหนึ่ง ดังปรากฏในการเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ ดังต่อไปนี้

> **การที่อังกฤษจัดรักษาในที่แถบนี้ไม่กวดขันแข็งแรงอันใด อยู่ข้างโกโรโกเตกว่าเราเสียอีก** คนที่อยู่บนบกแลเห็นเป็นแขก เขาว่าเป็นมลายูบ้าง จีนบ้างประมาณสักสามสิบครัว ทั้งหน้านอกหน้าใน หากินด้วยทำปลา เรืออ้อมมาหว่างเกาะเล็กของอังกฤษที่แอบฝั่งอยู่สองเกาะ เข้าปากอ่าวเมืองระนอง ที่ฝั่งขวามีโรงจีนตัดฟืนสำหรับส่งเรือเมล์ประมาณสักสามสิบหลัง ฝั่งซ้ายเป็นที่ตลิ่งชายเนินสูง ตั้งโรงโปลิศอยู่ในที่นั้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๑๐๖-๑๐๗)

การจัดการของอังกฤษบริเวณเกาะขวางไม่แข็งแรงนัก รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่าของสยามนั้นดูแลดีกว่า แสดงถึงพระราชทัศนะต่อการปกครองบ้านเมืองว่าสยามย่อมดูแลได้ดีกว่าที่จะตกเป็นของอังกฤษ

อีกตอนหนึ่งเป็นข้อร้องเรียนอย่าง**การฟ้องร้องเกี่ยวกับพระยายิหริ่ง**ว่าปฏิบัติตนโดยมิชอบ ดังปรากฏใน ใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๘* ดังต่อไปนี้

> **อนึ่งหลวงประชาภิบาลผู้ช่วยราชการเมืองยิหริ่งกับยิควน ซึ่งเป็นบุตรพระยายิหริ่งแตง กับราษฎรอีกสามรายมาร้องฎีกากล่าวโทษพระยายิหริ่ง ว่ากระทำการคุมเหงตัวและราษฎรต่างๆ ฉันเห็นว่าควรจะยื่นเรื่องราวที่ผู้รักษาเมืองสงขลาก่อน จึงได้คืนเรื่องราวไป แต่ความเรื่องพระยายิหริ่งนี้ ว่ามีโจทก์มาร้องต่อพระยาวิเชียรคีรีชมถึง $\frac{๔๐}{๕๐}$) คน ร้องที่พระยาสุนทราก็มี ได้มีใบบอกเข้าไปที่กลาโหมสั่งให้หาตัวพระยายิหริ่งมาชำระ พระยายิหริ่งบิดพลิ้วเสียไม่มา เป็นช้านานจึงได้ได้ตัว ข้อความที่หานั้นหาว่าฆ่าคนไม่มีความผิดบ้าง เก็บริบทรัพย์สมบัติตามชอบใจบ้าง**...เดี๋ยวนี้ความก็ยังพิจารณาอยู่ แต่พระยายิหริ่งไม่เข้าทางความเลย บิดพลิ้วหลีกเลี่ยงไปไม่ใคร่ไปศาลจึงได้ช้าอยู่ **ฉันก็ได้ตักเตือนพระยาสุนทราให้เร่งว่ากล่าวเสียให้เห็นผิดและชอบ ถ้ามีความผิดจริงก็ลงโทษได้ อย่าให้เป็นที่ติเตียนว่าหนัก**

หน่วงความไว้ด้วยการที่แกล้งให้เป็นที่หวาดของเมืองแขกทั้งปวง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๕๘ – ๕๙)

การเสด็จประพาสดินแดนดังกล่าวจึงเปรียบเสมือนการตรวจราชการของรัชกาลที่ ๕ และได้รับทราบข้อร้องเรียนจากผู้ปฏิบัติงานและผู้อาศัยอย่างแท้จริง รวมถึงการมีอำนาจสิทธิขาดในการตักเตือนให้รีบตัดสินและชำระความให้เรียบร้อยโดยเร็ว อย่าให้เป็นที่ติเตียนได้ว่าหน่วงความไว้

ใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๑* บันทึกว่า**สยามเสียเปรียบชาวตะวันตก**เป็นอย่างมาก รวมทั้งการปฏิบัติงานของคนที่ทำให้กิจการต่างๆ ถดถอยไป

การที่มาเที่ยวเห็นการบ้านเมืองของเรา และรู้หรือเห็นการของฝรั่งแล้วทำให้ไม่สบายใจได้มาก เพราะการของเรามันเสียเปรียบเขาอื่นๆ ก็พอประมาณ เรื่องคนแล้วเป็นขัดอย่างยิ่งหาดีได้น้อยนัก คิดไปว่าทำไมหาคนจึงยาก ก็เห็นได้ว่าเพราะคนเราไม่มีความรู้ ใช่ว่าฝรั่งมันจะไม่โง่บ้าง ที่โง่ก็มีแต่มันมีความรู้ไม่ลักข คนเรามันลักข[๖๘]เพราะไม่มีวิชา การที่ตั้งโรงเรียนขึ้นได้เป็นทางที่จะให้มีคนใช้ขึ้น แต่มันล่าเกินล่าไม่ทันเขาเลย เป็นอันต้องเดินหลังอยู่วันยังค่ำ ถ้าในเวลานี้รักษาได้เหมือนเมืองระนองนี้หมดก็จะเป็นการดียิ่งอยู่แล้ว (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๘๔)

รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่าหลังจากทอดพระเนตรการจัดการบ้านเมืองของสยามกับตะวันตกแล้วทำให้ทราบว่าสยามเสียเปรียบตะวันเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะเรื่องคนที่ไม่มีความรู้ ทรงใช้คำว่า “ลักข” หมายถึง โง่เขลา การตั้งโรงเรียนทำให้มีคนใช้สอยได้ แต่ก็ล่าช้ากว่าเขาเป็นอันมาก จึงต้องเดินตามหลังตะวันตกอยู่ตลอด หากรักษาบ้านเมืองได้เหมือนเมืองระนองก็จะดีมาก แสดงถึงให้เห็นว่าปัญหาเรื่องคนที่ไม่มีความรู้เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งต่อการพัฒนาประเทศ พระองค์ทรงเล็งเห็นปัญหาสำคัญที่ทำให้ตะวันตกได้เปรียบกว่าสยาม

การสำรวจและตรวจสอบดินแดนรวมถึงผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่นต่างๆ จึงเป็นหน้าที่หนึ่งของนักปกครองที่จะทำความเข้าใจ ตรวจสอบ และสั่งการผู้ปฏิบัติงานส่วนกลางและส่วนท้องถิ่นให้ดำเนินตามนโยบายของส่วนกลาง รวมถึงปรับปรุงการปกครองส่วนท้องถิ่นให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพื่อดำเนินการจัดการปกครองส่วนกลางของประเทศให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นเห็นได้จากความพยายามปรับปรุงบ้านเมืองของพระองค์ รัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างความสมัครสมานภายในราชสำนักให้เรียบร้อยโดยเร็ว ทรงใช้วิธีการจัดการปัญหาภายในอย่างละมุนละม่อม แสดงพระองค์เป็นกลาง มี

[๖๘] ลักข์เป็นคำแผลงมาจากศัพท์มิลักขู หมายความว่าโง่เขลา

ความตั้งใจแน่นอนมั่นคงจริงใจ มิได้มุ่งร้ายต่อผู้ใด ทรงพยายามหาคนที่จะใช้สอยเป็นที่ไว้ใจได้ เป็นกลุ่มการเมืองที่ยอมรับว่าพระองค์ทรงมีศักยภาพและพันธกิจที่จะกำหนดวิถีประวัติศาสตร์ พระองค์เสด็จประพาสต่างประเทศ คือ สิงคโปร์และชวา อินเดียและพม่า ตั้งแต่ยังเป็นยุวกษัตริย์เพื่อความรอบรู้กว้างขวาง และมีภูมิปัญญาในการทำนุบำรุงสยามประเทศ (แสงเพชร, ๒๕๔๗: ๓๙-๔๐)

ภายหลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่สองหนึ่งเดือน พระองค์ทรงดึงพระราชอำนาจกลับมาไว้ในพระหัตถ์ ทรงตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๑๖ พร้อมกับตราพระราชบัญญัติหอรัษฎากรพิพัฒน์ จ.ศ ๑๒๓๕ เพื่อรวบรวมภาษีรายได้เข้าสู่ส่วนกลาง ขณะเดียวกันพระองค์ทรงล้างอำนาจเก่าทางการเมืองโดยเฉพาะการบริหารราชการแผ่นดินของผู้สำเร็จราชการซึ่งเป็นความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ทรงตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ ซึ่งเป็นสถาบันทางการเมืองมารองรับอำนาจของพระองค์ เป็นนโยบายชัดเจนว่าการใช้อำนาจโดยผ่านความสัมพันธ์ส่วนตัว (แสงเพชร, ๒๕๔๗: ๔๒)

จากการเร่งปรับปรุงการปกครองประเทศของพระองค์ภายใต้ภาวะของการล่าอาณานิคม ส่งผลให้เกิดการจัดระบบเทศาภิบาลใน พ.ศ. ๒๔๓๗ โดยปรับปรุงจากมณฑลที่มีอยู่เดิม[๖๙] เมื่อประเทศตะวันตกได้เข้ายึดครองดินแดนรอบข้างอย่างพม่า มลายู หรืออินโดจีน บางประเทศมีความสัมพันธ์กับดินแดนบางส่วนที่อยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระองค์ เช่น อังกฤษขยายกิจการป่าไม้ในดินแดนภาคเหนือ และขยายกิจการเหมืองแร่ในภาคใต้ รัชกาลที่ ๕ ทรงมุ่งหมายใช้อำนาจปกครองหัวเมืองและประเทศราชเพื่อให้เกิดความสงบ จัดการทำนุบำรุงให้เกิดความเจริญภายใต้พระราชอำนาจ ซึ่งแสดงถึงอำนาจสูงสุดเหนือหัวเมืองและประเทศราช พระองค์จึงต้องดำรงรักษาดินแดนของรัฐซึ่งเป็นพระราชสมบัติที่รับมาจากพระราชบิดา การขยายอำนาจไปสู่หัวเมืองและประเทศราชจึงทรงริเริ่มมาเป็นเวลานานก่อนที่จะจัดระบบ “เทศาภิบาล” นับตั้งแต่การส่งข้าหลวงไปประจำหัวเมืองและสถาปนามณฑลในเขตรอบนอกทั้งหมด (แสงเพชร, ๒๕๔๗: ๔๔-๔๖)

การเสด็จประพาสยังหัวเมืองและมณฑลต่างๆ ในพระราชอาณาเขตนับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๙ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ จึงแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการตรวจตราบ้านเมืองเพื่อจัดทำแผนที่กำหนดเขตแดน พัฒนาความเจริญของท้องถิ่น หาแนวทางปรับปรุงพัฒนาบ้านเมือง รวมถึงตรวจสอบประสิทธิภาพของผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่นเพื่อให้ประเทศสามารถดำเนินนโยบายทางการเมืองภายใต้ระบบเทศาภิบาลได้อย่างมีประสิทธิภาพ กระชับอำนาจกลับสู่ศูนย์กลางเพื่อประโยชน์ในการต่อรองอำนาจกับดินแดนเพื่อนบ้านและการคุกคามของชาติตะวันตกต่อไป

---

[๖๙] อ่านเพิ่มเติมในภาคผนวก ก

๕) การรวบรวมความรู้ด้านสังคมและวัฒนธรรม

พระราชกรณียกิจในการรวบรวมความรู้ด้านสังคมและวัฒนธรรมในพระราชอาณาเขตเป็นการสำรวจและรวบรวมความรู้ของท้องถิ่น ชนชั้นนำมี**การจัดการความรู้สมัยใหม่**โดยนำสิ่งของทางวัฒนธรรมที่มีคุณค่ากลับสู่ส่วนกลาง ทั้งยังปรากฏ**การรวบรวมแหล่งวัฒนธรรมที่ทรงคุณค่า** และ**การรวบรวมความเชื่อในพระราชอาณาเขต**เหล่านี้ถือเป็นภารกิจสำคัญของชนชั้นนำที่จะออกสำรวจดินแดนของตนเพื่อค้นหา จัดเก็บ ครอบครอง และใช้ประโยชน์จากองค์ความรู้ทางวัฒนธรรมเหล่านั้นทั้งด้านการจัดการความรู้และการปกครองประเทศ

การจัดการความรู้สมัยใหม่ การนำสิ่งของซึ่งมีคุณค่าทางวัฒนธรรมกลับสู่ส่วนกลางนี้แสดงถึงการจัดการความรู้สมัยใหม่ของชนชั้นนำสยาม ชนชั้นนำค้นหาพระพุทธรูปซึ่งมีลักษณะงดงามเพื่อนำไปจัดเก็บที่ส่วนกลางต่อไป ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า* รัชกาลที่ ๕ ทรงได้พระพุทธรูปแขวงเมืองชัยนาทที่เป็นพระเขมรและมีลักษณะงาม ดังนี้ **“ได้พระพุทธรูป ๒ องค์ในแขวงชัยนาท เป็นพระเขมรงามมาก”** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๑๒) การสะสมพระพุทธรูปงามแสดงถึงพระราชฐานะของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งสามารถรวบรวมสิ่งของมีค่าในท้องถิ่นมาสู่พระนครได้ สิ่งของเหล่านี้ส่งเสริมบุญญาบารมีของพระองค์ ทั้งยังแสดงถึงการจัดการความรู้สมัยใหม่อย่างการจัดเก็บโบราณวัตถุไว้ในมิวเซียมในรัชสมัยของพระองค์ได้อีกด้วย

อีกตอนหนึ่งขณะรัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสวัดพระมหาธาตุทรงทอดพระเนตรพระพุทธรูปซึ่งมีลักษณะแปลกตา จึงมีพระราชดำริให้นำกลับกรุงเทพฯ ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ* ที่ว่า “**แต่พระชงฆ์ ๒ ข้างเปนพระแปลกดีมาก** รูปนี้ไม่เคยเห็นใหญ่ถึงเท่านี้ **ได้ให้ส่งไปกรุงเทพฯ**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๙: ๙) ความแปลกตาของพระชงฆ์หรือแข้งของพระพุทธรูปนี้ทำให้พระองค์สนพระราชหฤทัยและมีพระราชดำรัสให้นำกลับกรุงเทพฯ พระพุทธรูปจึงเป็นวัฒนธรรมทางวัตถุที่ได้รับการคัดเลือกจากสายตาของชนชั้นนำว่าชิ้นใดควรค่าแก่การเก็บรวบรวมสู่ศูนย์กลาง ชนชั้นนำมองว่าความแปลกเป็นคุณสมบัติสำคัญในการคัดเลือกโบราณวัตถุดังกล่าวกลับเข้าเมืองหลวง

การสำรวจและรวบรวมพระพุทธรูปในท้องถิ่นต่างๆ กลับยังภูมิลำเนาของตนนี้เป็นสิ่งที่นักสำรวจชาวตะวันตกเคยปฏิบัติ ยกตัวอย่างเช่น คาร์ล บ็อค (Carl Bock) นักธรรมชาติวิทยาชาวนอร์เวย์ผู้เข้ามาสำรวจดินแดนสยามใน พ.ศ. ๒๔๒๕ ที่กล่าวถึงความสำคัญของพระพุทธรูปในท้องถิ่นภาคเหนือ คือ เมืองฝางไว้อย่างน่าสนใจว่าไม่มีผู้ใดสนใจพระพุทธรูปเหล่านี้ หากแต่งดงามเก่าแก่ และอยู่ในสภาพที่ดีควรค่าแก่การเก็บรักษา ดังที่ว่า

ได้ลองเที่ยวเดินโซเซเปะปะไปใน**ซากปรักหักพังในป่า ซึ่งข้างใต้มีเศียรและแขนของพระพุทธรูปโบราณที่จมอยู่ใต้ดินโผล่ขึ้นมา** พื้นดินบางแห่งโดยเฉพาะตอนที่มีซากอิฐซากปูนหักๆ พังๆ แสดงว่า**เคยเป็นเจดีย์หรือวัดมาก่อน** มีซากพระพุทธรูปหักๆ **เป็นซากของความใหญ่โตรุ่งเรืองและความมีใจศรัทธาทางศาสนาของคนในสมัยก่อน แต่บัดนี้ได้เป็นที่ละลืมกันไปหมดแล้ว** กระจัดกระจายอยู่เกลื่อนกลาดทั่วไป

เมื่อเห็นว่าพวกชาวเมืองไม่ค่อยเอาใจใส่กับซากพระพุทธรูปเหล่านั้นนัก ข้าพเจ้าจึงคิดจะเลือกเอาพระพุทธรูปที่งามที่สุดมาสัก ๒-๓ องค์ และไปตรวจดูบริเวณอยู่หลายวัน ใช้เวลาส่วนมากขุดคุ้ยบรรดาซากปรักหักพัง **โชคดีได้พบพระพุทธรูปฝีมือเก่าแก่ที่สวยงามมาก ๒-๓ องค์...ทุกองค์ยังอยู่ในสภาพที่ดีควรแก่การจะเก็บรักษาไว้ต่อไป** (บ็อค, ๒๕๖๒: ๒๙๒)

จากข้อความข้างต้นแสดงถึงภารกิจของนักสำรวจในการนำสิ่งของที่มีคุณค่าทางวัฒนธรรมในท้องถิ่นกลับไปด้วย การที่รัชกาลที่ ๕ ทรงนำพระพุทธรูปกลับส่วนกลางจึงคล้ายคลึงกับที่นักสำรวจชาวตะวันตกซึ่งเคยเข้ามาในสยามในสมัยของพระองค์ได้ปฏิบัติมาก่อน การเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตจึงเปรียบเสมือนการที่ตะวันตกจ้องมองวัตถุสิ่งของมีค่าของตะวันออก ทั้งยังนำวัตถุสิ่งของซึ่งมีสภาพดีเหล่านั้นกลับไปยังเมืองของตนอีกด้วย รัชกาลที่ ๕ ทรงสำรวจวัตถุโบราณเหล่านี้ในดินแดนของพระองค์เพื่อเก็บรักษาไว้ในส่วนกลาง อันแสดงถึงแนวคิดในการรวบรวมความรู้และความหวงแหนต่อวัตถุมีค่าที่ชาวบ้านมองข้ามหรือหลงลืม

การรวบรวมแหล่งวัฒนธรรมที่ทรงคุณค่า ภายใต้การปกครองด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แหล่งวัฒนธรรมในท้องถิ่นถือเป็นทรัพย์สมบัติอันทรงคุณค่าของพระมหากษัตริย์ การรวบรวมแหล่งวัฒนธรรมเหล่านี้แสดงนัยยะของการครอบครองวัฒนธรรมเหล่านี้ด้วยเช่นกัน รัชกาลที่ ๕ ทรงสำรวจวัฒนธรรมมากมายเพื่อเป็นองค์ความรู้ของบ้านเมืองและเป็นหลักฐานในการบริหารจัดการวัฒนธรรมภายในพระราชอาณาเขต ยกตัวอย่างเช่นการจัดนิทรรศการแสดงความรู้ในระดับนานาชาติ แหล่งวัฒนธรรมที่ทรงคุณค่าซึ่งบันทึกไว้ ได้แก่ **โบราณสถานและโบราณวัตถุ พระพุทธศาสนา ภาษาไทย นิทาน ตำนาน และวรรณกรรมท้องถิ่น** รวมถึง**ภูมิปัญญาท้องถิ่น**

โบราณสถานถือเป็นสถานที่ที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ บันทึกการเดินทางปรากฏโบราณสถานอย่างสิ่งก่อสร้างโบราณ วัดวาอาราม และเทวสถาน ซึ่งแสดงถึงความเจริญทางวัฒนธรรมของสยาม ในการเสด็จประพาสกรุงศรีอยุธยา รัชกาลที่ ๕ ทรงสอดแทรก**พระราชทัศนะต่อสถาปัตยกรรม**ของ “ตึกฝรั่ง” ที่วัดเสาธงทองว่าเป็นแบบฝรั่งปนไทยซึ่งทำให้ผู้อ่านเห็นภาพตามได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น ดังปรากฏใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราช

วิจารณ์ถึงการซ่อมแซมตึกปิจุของพระสงฆ์ว่า “เลอะเทอะเลื่อนเปื้อน” มีลักษณะเป็น “ฝรั่งแกมไทย” การที่ให้ตึกฝรั่งเป็นวัดนี้น่าจะเกิดขึ้นหลังเมืองลพบุรีร้างแล้ว เพราะไม่เข้าพวกกันนัก ทั้งยังผ่านการซ่อมแซมแก้ไขด้วยฝีมือของพระสงฆ์ที่ผสมทั้งไทยและฝรั่งเข้าด้วยกัน จึงมองรูปแบบเดิมไม่ออก[๗๐] การมีพระราชวิจารณ์ต่อสถาปัตยกรรมแบบต่างๆ แสดงถึงการให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมสยาม ทั้งยังแสดงถึงพระราชทัศนะส่วนพระองค์ต่อวัฒนธรรมดังกล่าวอีกด้วย

โบราณวัตถุอย่างพระพุทธรูปหรือแผ่นศิลาเป็นสิ่งที่รัชกาลที่ ๕ ทรงสนพระราชหฤทัย เมื่อครั้งเสด็จประพาสมณฑลอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ มีการกล่าวถึงพระนอนขุนอินทรประมูลที่เมืองอ่างทองเทียบกับพระนอนจักรศรี ไว้ใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* ดังนี้

> รูปพระนอนอินทรประมูลนี้เพรียวมากกว่าพระนอนจักรศรี...แต่พระพักตร์เห็นจะงามกว่าพระนอนจักรศรี พระนอนจักรศรีนั้นพระพักตร์อยู่ข้างจะยาวมากไป (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๔: ๒๔)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงการเปรียบเทียบพระนอนขุนอินทรประมูลของเมืองอ่างทองกับพระนอนจักรสีห์ของเมืองสิงห์บุรีไว้อย่างละเอียด การทอดพระเนตรพระพุทธรูปในพระราชอาณาเขตนี้ทำให้พระองค์ทรงทราบลักษณะเด่นของพระพุทธรูปในพระราชอาณาเขต ทั้งยังสามารถรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับพระพุทธรูปเพื่อเป็นความรู้ทางวัฒนธรรมไว้ได้อย่างครบถ้วน

การบันทึกความรุ่งเรืองของ**พระพุทธศาสนา**มีทั้งประเพณีพิธีกรรม พระภิกษุสงฆ์และพุทธศาสนิกชนในท้องถิ่นต่างๆ การสำรวจความรุ่งเรืองของ**ประเพณีสำคัญ**ในพระพุทธศาสนาในท้องถิ่นต่างๆ นี้แสดงถึงความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ไม่ว่าจะเป็นการฟังเทศน์มหาชาติ การทอดกฐิน การทำบุญทอดผ้าป่า การถวายเงินพระสงฆ์ ตลอดจนการเรี่ยไรสร้างอุโบสถของราษฎร ยกตัวอย่างใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จลำน้ำมะขามเฒ่า* บันทึกประเพณีและพิธีสำคัญทางพระพุทธศาสนาคือ**การทอดกฐินและการฟังเทศน์มหาชาติ** แสดงถึงการสืบทอดประเพณีสำคัญทางพระพุทธศาสนาของราษฎรในพระราชอาณาเขตและความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาพระองค์ทรงมีพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับการทอดกฐินว่าเป็นอย่างข้างนอกคือนอกเมืองนั่นเอง มีการบันทึกภาพเจ้านาย ข้าราชการ และราษฎรมาเข้าร่วมประเพณีดังกล่าวอย่างพร้อมเพรียง พร้อมด้วย

---

[๗๐] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา*, ๒๕๑๔ หน้า ๑๗

การบันทึกขั้นตอนในพิธีกรรม รวมถึงความครึกครื้นของราษฎรที่ทอดกฐินในแถบนี้ซึ่งแตกต่างจากในกรุงเทพฯ[๗๑]

บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตนี้มักกล่าวถึงการทำนุบำรุงศาสนาของพระภิกษุสงฆ์ ไม่ว่าจะเป็นการปฏิสังขรณ์หรือสร้างสิ่งปลูกสร้างในศาสนสถานต่างๆ รวมถึงการปฏิบัติศาสนกิจของพระสงฆ์ เช่น การทำวัตรสวดมนต์หรือการเผยแผ่ศาสนา เป็นต้น **การทำนุบำรุงศาสนาของพระภิกษุสงฆ์**ส่วนใหญ่เป็นการปฏิสังขรณ์วัดในมณฑลต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการเรี่ยไรเงิน การก่อสร้าง และงานฝีมือช่างศิลป์ ยกตัวอย่างเช่น การกล่าวถึงพระแสงพุทธสรแห่งวัดตะค่าว่าเป็นพระสายวิปัสสนา มุ่งทำนุบำรุงศาสนาด้วยการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถและพระวิหาร ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า*

รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวชื่นชมเจ้าอาวาสวัดตะค่าว่าเป็นพระที่ปฏิบัติดี ทั้งอัธยาศัย กิริยาท่าทาง วัตรปฏิบัติ รวมถึงความมุ่งมั่นในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะไม่แสดงอาการอวดดีหรือแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ใดๆ ระหว่างการรดน้ำมนต์รัชกาลที่ ๕ ไม่ให้หวยแก่ผู้ใด ทั้งยังปฏิสังขรณ์พระอุโบสถจนแล้วเสร็จและจะปฏิสังขรณ์พระวิหารต่อไปอีกด้วย พระองค์ทรงสังเกตกิริยาอาการของท่านขณะพระองค์พระราชทานทรัพย์เพื่อปฏิสังขรณ์และพบว่าท่านรับด้วยกิริยาอาการที่งาม จนพระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าท่านน่าจะทราบว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์จึงรับด้วยกิริยาดังกล่าว แต่เมื่อเจ้าอาวาสให้พรกลับเรียกพระองค์ว่า “ให้พ่อจำเริญยิ่งๆ ขึ้นไป”[๗๒] แสดงว่าท่านไม่ทราบว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ พระรูปนี้จึงมีวัตรปฏิบัติที่ดีงามอย่างแท้จริง

การปฏิบัติศาสนกิจของพระภิกษุสงฆ์เป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่งที่รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกไว้ โดยทั่วไปงานศาสนาของภิกษุสามเณรคือการทำวัตรสวดมนต์และการเผยแผ่ศาสนา ในบันทึกการเดินทางชุดนี้ปรากฏวัตรปฏิบัติของสงฆ์และการสวดมนต์เพื่อใช้ประกอบศาสนพิธีของพระพุทธศาสนา เช่น การทอดกฐิน เป็นต้น โดยรัชกาลที่ ๕ มักจะทรงมีพระราชวิจารณ์เกี่ยวกับสำเนียงการสวดของพระหัวเมืองต่างๆ เทียบกับการสวดของพระบางกอก โดยพระองค์ทรงชื่นชมพระสงฆ์ที่มีความเคร่งครัดในการปฏิบัติและยึดมั่นทางธรรม

วัตรปฏิบัติสำคัญของพระภิกษุสงฆ์คือ**การปฏิบัติธรรมและประพฤติอยู่ในกรอบของสงฆ์**ยกตัวอย่างเช่นพระราชนิพนธ์ *เสด็จประพาสจันทบุรี* ซึ่งบันทึกภาพพระสงฆ์ที่วัดท่าเรือว่าเป็นพระผู้เคร่งปฏิบัติและไม่ให้น้ำมนต์หรือเลขยันต์แก่ผู้ใด ดังนี้

---

[๗๑] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จลำน้ำมะขามเฒ่า*, ๒๔๙๓ หน้า ๒๙-๓๐

[๗๒] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า*, ๒๔๙๓ หน้า ๒๔-๒๕

> เราพบกับคนที่นั้นคนหนึ่ง เจ้านายพากันถาม **เขาบอกว่าท่านปฏิบัติดีนัก ไม่เป็นธรรมยุตก็เหมือนธรรมยุต ไม่ให้น้ำมนต์ เลขยันต์กับใคร เรียนแต่พระกรรมฐาน** เราให้เรียกพระมา มีพระอยู่ ๓ รูป เราถามว่าเป็นวัดใครสร้าง เธอบอกว่าประสบเหลียงสร้างได้ ๘ ปีแล้ว (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๔๗)

จึงจะเห็นได้ว่าสิ่งสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พุทธศาสนิกชนศรัทธาพระสงฆ์คือการปฏิบัติในศาสนกิจอย่างเคร่งครัด ไม่มุ่งทางอิทธิปาฏิหาริย์ให้น้ำมนต์หรือเลขยันต์แก่ผู้ใด ฝึกฝนแต่พระกรรมฐานอยู่เป็นนิจ บันทึกการเดินทางชุดนี้แสดงถึงการให้คุณค่าแก่พระสงฆ์ของรัชกาลที่ ๕ ในแง่ของการเป็นตัวแทนในการประกอบศาสนกิจซึ่งถือเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจที่สำคัญของชนชั้นนำและราษฎรในพระราชอาณาเขต การนับถือศาสนาเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงวัฒนธรรมของประเทศ รัชกาลที่ ๕ จึงทรงรวบรวมถึงประเด็นดังกล่าว นอกจากนี้ยังเห็นถึงการพยายามกำหนดมาตรฐานของความสามารถและสำเนียงในการสวดมนต์โดยยึดส่วนกลางเป็นสำคัญ ความเป็นคนอื่นในประเทศจึงปรากฏในหมวดของวัฒนธรรมอย่างศาสนาด้วย

ขณะเสด็จประพาสดินแดนชายขอบรัชกาลที่ ๕ ทรงพบ**การผสมผสานของศาสนาพุทธกับวัฒนธรรมมลายู**ซึ่งแตกต่างไปจากส่วนกลางเป็นอย่างมาก ในบันทึกการเดินทางในดินแดนชายขอบปรากฏผ่านการผสมผสานความเป็นมลายูกับพระพุทธศาสนาในการสร้างพลับพลาหน้าสุเหร่าที่เมืองสายหรือเมืองสายบุรี ซึ่งเป็นอำเภอหนึ่งของปัตตานีในปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากใน *เสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๘* ตอนต่อไปนี้

> หน้าสุเหร่าใช้โครงไม้ไผ่หุ้มผ้าขาว แลดูแต่ไกลเหมือนก่ออิฐถือปูน ท่วงทีเป็นอย่างแขก มีปะรำตั้งแต่ตะพานขึ้นไปจนถึงพลับพลา มีร้านดาดปะรำพระสงฆ์นั่งข้างหนึ่ง ๗ รูป ข้างหนึ่ง ๖ รูป ข้างหนึ่งนั่งชยันโต คอยประน้ำมนต์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๔๑)

การตั้งพลับพลารับเสด็จนี้ตั้งอยู่หน้าสุเหร่า มีการสร้างอย่างแขก หากแต่มีดาดปะรำพระสงฆ์นั่งเรียงราย มีการกล่าวถึงวัดที่พระครูเจ้าคณะมาว่าแขกเรียกว่าวัดกรากรี หากแต่พระครูเรียกว่าวัดกรักขี ตอนข้างต้นจะเห็นถึงสถานที่ตั้งของวัดท่ามกลางสุเหร่าและวัฒนธรรมมลายู จึงปรากฏการผสมผสานพระพุทธศาสนากับวัฒนธรรมท้องถิ่น ศาสนาพุทธในบริเวณนี้จึงมีลักษณะเฉพาะ ซึ่งชนชั้นนำบันทึกไว้เป็นหลักฐานของบ้านเมือง พระพุทธศาสนาในดินแดนชายขอบจึงแตกต่างจากส่วนกลาง ผู้ปกครองต้องทำความเข้าใจเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมในท้องถิ่นจึงจะสามารถดำเนินนโยบายด้านการปกครองได้อย่างมีประสิทธิภาพ

การสำรวจพระพุทธศาสนาในพระราชอาณาเขตแสดงถึงความรุ่งเรืองและความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาของชาวไทย ประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ วัตรปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์ รวมถึงพระราชทัศนะต่อพระพุทธศาสนาแสดงถึงความสำคัญของพระพุทธศาสนาในประเทศ การตรวจสอบความเชื่อ ความศรัทธา และการประพฤติปฏิบัติต่อพระพุทธศาสนาเป็นการสร้างความมั่นคงให้กับศาสนาซึ่งเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของพุทธศาสนิกชนในประเทศ พระพุทธศาสนาจึงเป็นวัฒนธรรมที่มีคุณค่าซึ่งอยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ความรุ่งเรืองทางศาสนาแสดงถึงบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์เช่นกัน

ความรู้เกี่ยวกับ**ภาษาไทย**ในบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต เป็นการบันทึกความรุ่มรวยของภาษาไทยอย่างการตั้งชื่อวัดที่มักสื่อถึงความเป็นสิริมงคลหรือการระลึกถึงบุคคลและเหตุการณ์สำคัญของวัดนั้นๆ ใน *พระราชนิพนธ์เรื่องเสด็จประพาสคลองแสนแสบ* มีการกล่าวถึงภูมินามของวัดสงสารว่ามีที่มาจากการที่วัดนี้มีกุฏิเพียงหลังเดียว วัดสงสารจึงมีที่มาจากวัดที่น่าสงสารเพราะมีเพียงกุฏิเดียว ดังที่ว่า

> เช้าหยุด**วัดสงสาร...มูลเหตุแห่งชื่อวัดสงสารว่ามีกะฏิหลังเดียว** ราษฎรศรัทธามาสร้างเพิ่มเติม สงสารจริงๆ ปีติ ไม่ใช่สังสาเร กรมดำรงโจทย์ขึ้นว่าถ้าจะเติมหน้าชื่อว่าวัดแสนสงสาร พระจะเอาหรือไม่ เราเป็นผู้ตอบแทนพระว่าไม่เอา จะเอาสุดสงสาร เพราะได้ทั้งสังสาเรด้วย (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๖: ๘๗)

แสดงถึงการคิดมูลเหตุแห่งการตั้งชื่อวัดโดยใช้ภาษาสื่อความได้อย่างน่าสนใจ จากนั้นเป็นการบันทึก**วัดเบลเลวี**ว่ามีช่อฟ้าผอมๆ **วัดปากบึง วัดทรัพย์สโมสรนิกรเกษม วัดตึก (วัดกลิ่นวิลัยธาราม) วัดทรัพย์สโมสรนิกรเกษม วัดศรีบุญเรือง และวัดเทพาจรลิลาศ**

อีกตอนหนึ่งกล่าวถึงความหมายของชื่อสถานที่ปรากฏใน *เสด็จประพาสต้น* ดังที่ว่า “ที่วังพระธาตุนี้เป็นชื่อของชาวเรือตั้ง **วังไม่ได้แปลว่าบ้าน แปลว่าห้วงน้ำ พระธาตุนั้นก็คือพระธาตุซึ่งตั้งอยู่ตรงวังนั้น**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๔๒) ตอนดังกล่าวอธิบายความหมายของชื่อสถานที่ “วังพระธาตุ” โดยคำว่า “วัง” ในที่นี้มิได้หมายถึงบ้าน แต่หมายถึงห้วงน้ำ ส่วนพระธาตุคือพระธาตุที่ตั้งอยู่ตรงวัง แสดงถึงการใช้สภาพแวดล้อมรอบสถานที่นั้นตั้งภูมินามดังกล่าว การบันทึกภูมินามหรือประวัติความเป็นมาของวัดวาอารามและสถานที่ดังกล่าวเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาของชนรุ่นหลัง เนื่องจากวัดและสถานที่ส่วนใหญ่ที่ปรากฏในบันทึกการเดินทางยังคงมีอยู่ในปัจจุบัน บางแห่งมีชื่อเรียกที่แตกต่างไป การบันทึกชื่อวัดและชื่อสถานที่ในบันทึกการเดินทางจึงเป็นข้อมูลปฐมภูมิที่สำคัญยิ่ง

การบันทึก**นิทาน ตำนานและวรรณกรรมท้องถิ่น**ต่างๆ ช่วยให้บันทึกการเดินทางของพระองค์มีประวัติความเป็นมาของสถานที่กระจ่างชัดยิ่งขึ้น ทั้งยังแสดงถึงความรุ่งเรืองของเรื่องเล่าและวรรณกรรมท้องถิ่นของสยาม แสดงถึงความเจริญทางปัญญาของผู้คนในท้องถิ่น ยกตัวอย่างการยกนิทานหรือตำนานซึ่งเป็นที่รู้จักเพื่อช่วยอธิบายตำนานอื่นให้เข้าใจยิ่งขึ้น ปรากฏใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* ซึ่งกล่าวถึง ***เรื่องพระยากงพระยาพาน*** และการสร้างองค์พระปฐมเจดีย์ไว้เพื่อเปรียบเทียบกับเรื่องราวของพระนอนจักรสีห์ จังหวัดสิงห์บุรี ทั้งยังมีการกล่าวอ้างถึงพระราชพงศาวดารซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญในการอธิบายการสร้างพระนอนจักรสีห์นี้[๗๓] การอ้างถึงเช่นนี้ทำให้ข้อมูลน่าเชื่อถือมีการเทียบเคียงกับตำนานที่มีชื่อเสียงในส่วนกลาง คือ จังหวัดนครปฐม และพระราชพงศาวดารซึ่งเป็นเอกสารสำคัญของประเทศ ทั้งยังแสดงถึงภูมิรู้ของรัชกาลที่ ๕ อีกด้วย

นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงสถานที่ในวรรณคดีอย่าง ***เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน*** พบใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี* ดังตัวอย่างต่อไปนี้

> วันนี้ขึ้นไป**เขามหาสวรรค์** ด้วยหวังจะแสดงความเคารพอย่างขึ้นไปเฝ้าทูลกระหม่อมตามที่รู้สึกในใจจำได้ กินเข้ากลางวันแล้วกลับขับรถแล่นไปทางน่าเขาบันไดอิฐแต่ไม่ได้ขึ้น เพื่อจะดูหนทางซึ่งคิดจะตัดใหม่ไปทางหลังเขามหาสวรรค์ แลดูศาลาแต่งแง่ ซึ่ง**เปน ที่กล่าวไว้ในหนังสือเสภาว่าขุนแผนซื้อม้าสีหมอกนั้น** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๐: ๓๕)

จากตัวอย่างข้างต้นรัชกาลที่ ๕ ทรงอ้างถึงสถานที่สำคัญจาก *เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน* คือเขามหาสวรรค์ซึ่งมีศาลาหนึ่งซึ่งเชื่อว่าเป็นสถานที่ที่ขุนแผนมาซื้อม้าสีหมอก การอ้างถึงวรรณคดีที่มีชื่อเสียงนี้ทำให้ผู้อ่านเห็นความสำคัญของสถานที่ดังกล่าวทั้งยังเห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้น รวมถึงเป็นการย้ำความรู้เดิมของผู้อ่านและเสริมความรู้ใหม่แก่ผู้อ่านอีกด้วย

นิทาน ตำนาน และวรรณกรรมท้องถิ่นเป็นความรู้เชิงคติชนวิทยา (Folklore) ที่สำคัญยิ่งต่อสยาม เนื่องจากแสดงถึงองค์ความรู้เกี่ยวกับภาษา ภูมิปัญญาและวัฒนธรรมของคนไทยและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ องค์ความรู้เหล่านี้แสดงถึงวัฒนธรรมในพระราชอาณาเขตซึ่งรัชกาลที่ ๕ ทรงครอบครองและรวบรวมเป็นหลักฐานของบ้านเมืองในบันทึกการเดินทางชุดนี้

บันทึกการเดินทางในดินแดนชายขอบบันทึก**นิทานประจำถิ่นของหัวเมืองแถบมลายู** ซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับภูเขา โดยทรงเปรียบเทียบว่าแตกต่างจากนิทานตามม่องล่ายในแถบภาคกลางของสยาม ปรากฏอยู่ใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลม*

---

[๗๓] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา*, ๒๕๑๔ หน้า ๒๒

มลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๑ พระองค์ทรงบันทึกถึงลักษณะทางภูมิศาสตร์ของเมืองพังงาว่ามีภูเขามากจนมีนิทานอธิบายไว้ แต่เนื้อเรื่องแตกต่างจากนิทานทะเลแบบตามม่องล่าย จากนั้นทรงเล่าว่าเขาศกเป็นที่อยู่ของตายมดึง ช้างไปแทงยุ้งข้าว ตายมดึงเอาหอกไล่แทงข้างมาทางเข้ากะท้อย ด้ามหอกลากข้ามเขามาทำให้เขาขาดเป็นช่อง จึงชื่อช่องหอก ต่อมาแทงช้างตายที่เขาช้าง ช่องหอกยังปรากฏจนถึงทุกวันนี้ จากนั้นถอนงาไปพิงที่เขาพิงพา[๗๔]

รัชกาลที่ ๕ ทรงเปรียบเทียบนิทานทะเลของมลายูกับนิทานตามม่องล่ายของสยามเพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพชัดเจนขึ้น เป็นการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องเล่าของมลายูเพื่อให้เข้าใจวัฒนธรรมเรื่องเล่าในดินแดนดังกล่าวมากยิ่งขึ้น หากพิจารณาตามทฤษฎีคติชนวิทยาแล้วจะพบว่าเรื่องเล่าเหล่านี้มีลักษณะแบบเรื่องนิทานตามม่องล่าย รวมถึงการแพร่กระจายของนิทานในดินแดนแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่รัชกาลที่ ๕ บันทึกไว้ในบันทึกการเดินทางทำให้เห็นถึงความเป็นปราชญ์ของชาวบ้าน ในที่นี้ปรากฏภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับการแพทย์แผนไทย ข้อมูลด้านวัฒนธรรมเหล่านี้เป็นความรู้ที่ชนชั้นนำสยามสนใจใคร่รู้ จึงได้ทำการจดบันทึกไว้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการแพทย์แผนไทยมีทั้งตำรายาแขนงต่างๆ และวิธีการรักษาโรคในท้องถิ่น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการนวดโดยวิธีเหยียบฉ่าหรือเหล็กร้อน ดังปรากฏใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต้น* ซึ่ง**บันทึกตำรายาแขนงต่างๆ** ไว้ในลิขิตพระครูปาโมกขมุนี วัดป่าโมก เมืองอ่างทอง โดยได้ระบุถึงตำรายาซึ่งมีอยู่ ๒ ขนาน คือ “ขนานหนึ่งเข้าใบส้มใบมะกาเป็นยาปัด ขนานหนึ่ง เข้าใบมะตูมเป็นยาคุม” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๒)

นอกจากนี้ยังปรากฏ**การรักษาโรคด้วยการเหยียบฉ่าหรือเหล็กร้อน**ในพระราชนิพนธ์เรื่อง *เสด็จประพาสต้น* การเหยียบฉ่าเพื่อรักษาโรคนี้เลื่องชื่อจนถึงกับเจ้าพระยามารักษาตัวที่นี่ดังที่ว่า

> วันที่ ๑๑ มาถึงวัดพระปรางค์เหลืองเที่ยง พระครู[๗๕]ลงมาคอยอยู่ที่แพ ขึ้นบกทำกับข้าวแล้ว**ดูเหยียบฉ่า** กรมหลวงประจักษ์ฯ ให้เหยียบถ่ายรูป **พบเจ้าพระยาเทเวศร ซึ่งมารักษาตัวอยู่ที่นี้ดูเดินคล่องขึ้น** ถามพระหมอแรกบอกว่าเป็นอัมพาตแต่เป็นมาเสียนานถึง ๓๕ ปี ครั้นเถียงว่า อัมพาตทำไมถึงช้าเพียงนั้น ก็รับว่าอ้ายนั่นว่าที่เป็นใหม่นี่หายแล้วยังจะรักษาที่เป็นเก่าต่อไปอีก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๕)

---

[๗๔] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๑*, ๒๕๐๗ หน้า ๑๖๐

[๗๕] พระครูพยุหานุสาสก์ (เงิน) เจ้าคณะเมืองพยุหะคีรี

พระครูในที่นี้คือพระครูพยุหานุสาสก์ (เงิน) เจ้าคณะเมืองพยุหะคีรี ส่วนการเหยียบฉ่านั้นในพระราชนิพนธ์ได้อธิบายไว้ว่า “เวลานั้นมีพระหมอมาแต่เมืองเขมรรูป ๑ มาพักอยู่ที่วัดพระปรางค์เหลือง รับรักษาโรคเมื่อยขัดต่างๆ ด้วยวิธีเอายาทาที่ฝ่าเท้าของพระนั้นเอง แล้วเอาเท้าลนไฟถ่านให้ร้อนจัด เวลาเอามาเหยียบคนไข้ตรงที่เมื่อยขบดังฉ่า กรมหลวงประจักษ์ฯ รับอาสาจะลองให้เหยียบ” แสดงถึงภูมิปัญญาชาวบ้านเกี่ยวกับการนวดแผนไทย ด้วยการใช้ฝ่าเท้านวดแทนฝ่ามือ ทั้งยังมีการใช้เท้าไปลนไฟถ่านเพื่อคลายเส้นตามความเชื่อของหมอนวดแผนไทย เชื่อกันว่าช่วยรักษาอาการเมื่อยขบได้ดี

ใน *พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ* บันทึกการเหยียบเหล็กรักษาอาการเจ็บป่วยไว้เช่นกัน โดยกล่าวถึงผลลัพธ์ว่าทำให้หายเจ็บแขนจากอาการลีบแบนได้ ดังนี้

> เวลาบ่าย ๔ โมงลงเรือประทีปทัศนาการขึ้นไปเมืองพยุหคิรี **แวะที่วัดพระปรางค์เหลืองดูพระเมืองนครราชสิมารักษาไข้ด้วยวิธีเหยียบเหล็กแดงแล้วมาเหยียบคนไข้ ตามซึ่งได้รักษาพระยาวรพุฒิโภไคยอันเจ็บแขนตายแลลีบไปข้างหนึ่งหายเปนปรกติ** พระครูพยุหานุสาสน์ซึ่งเปนผู้มีศิษย์หามาก เปนเจ้าอาวาศ ต้อนรับแขงแรงดี กลับลงมาเวลาค่ำทุ่มหนึ่ง ถึงพลับพลา (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๘: ๕๘)

จะเห็นได้ว่าพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสในประเทศได้บันทึกภูมิปัญญาด้านการแพทย์แผนไทยไว้ด้วย ซึ่งการรักษาด้วยการเหยียบเหล็กแดงแล้วมาเหยียบคนไข้ให้หายจากอาการเจ็บป่วยนี้เป็นสิ่งที่ชาวบ้านในแถบนี้เชื่อมั่นและยึดถือว่าเป็นศาสตร์ที่รักษาโรคได้แขนงหนึ่ง วัฒนธรรมของสยามในพระราชอาณาเขตจึงมีคุณค่าควรแก่การบันทึก น่าสนใจว่าภูมิปัญญาดังกล่าวแสดงถึงวิธีการรักษาโรคแบบชาวบ้านเมื่อชนชั้นนำที่ใกล้ชิดกับวิทยาศาสตร์มากกว่าพบเห็นจึงเกิดการปะทะกันระหว่างวิธีรักษาแบบชาวบ้านกับวิธีรักษาแบบการแพทย์แผนตะวันตก ชนชั้นนำสนใจใคร่รู้ในวิธีการรักษาดังกล่าวจึงจดบันทึกไว้หลายครั้ง

การรวบรวมความเชื่อในพระราชอาณาเขต รัชกาลที่ ๕ และชนชั้นนำสยามออกสำรวจดินแดนในพระราชอาณาเขตเพื่อรวบรวมความเชื่อของราษฎรในท้องถิ่น ทั้งนี้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเชื่อของผู้อยู่อาศัยจะทำให้ผู้ปกครองสามารถวางนโยบายเพื่อครอบครอง บริหารจัดการและพัฒนาท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ ผู้ศึกษาพบว่ามี**การรวบรวมความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติ** รวมทั้ง**ความเชื่อเกี่ยวกับบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์** ความเชื่อเหล่านี้สะท้อนลักษณะของราษฎรที่อาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขต ทั้งยังฝังรากลึกในสังคมไทยมาอย่างยาวนาน การเข้าใจความเชื่อเหล่านี้จะทำให้ผู้ปกครองมีแนวทางในการบริหารจัดการทรัพยากรมนุษย์ในพระราชอาณาเขตได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตที่โดดเด่น คือ **ความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธบาท** ในการเสด็จประพาสจันทบุรีทรงบันทึกความเชื่อเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาทของราษฎรในแถบนี้เทียบเคียงจากรอยพระพุทธบาทที่สระบุรี มีการกล่าวถึงที่มาของรอยพระพุทธบาทแห่งนี้ว่าเกิดจากพระสงฆ์รูปหนึ่งถ่ายรอยพระพุทธบาทที่เมืองสระบุรีมาให้คนดู สมุนเคยพบรอยพระพุทธบาทที่เขาลูกบาดจึงมาบอกแก่ชาวบ้าน พระสงฆ์และราษฎรจึงเข้าไปนมัสการเป็นจำนวนมาก เมื่อพระยาจันทบุรีทราบจึงออกไปดู มีพระสงฆ์สร้างโรงครอบไว้ จากนั้นเป็นข้อคิดเห็นของพระยาจันทบุรีต่อรอยพระพุทธบาทแห่งนี้ในแง่ของอภินิหารและความเหมือนรอยพระพุทธบาทไว้ ความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธบาทนี้ยังมีการถกเถียงกันอยู่ว่าเป็นรอยพระพุทธบาทจริงหรือไม่ เนื่องจากมีพระสงฆ์ถ่ายรูปรอยพระพุทธบาทที่สระบุรีกลับมา สมุนเห็นจึงบอกว่าที่นี่ก็มีเหมือนกัน พระสงฆ์และราษฎรนับถือกันมาก พระยาจันทบุรีบอกว่าแม้จะเคยอธิษฐานขอให้มีนิมิตและปรากฏรูปพระพุทธรูปที่ศิลาลูกบาด แต่คิดว่าไม่น่าใช่รอยพระพุทธบาทเนื่องจากมีขนาดที่ใหญ่โตเกินไป คนที่นับถือนั้นมองผิดกันไปเอง[๗๖] แสดงถึงความเชื่อทางพระพุทธศาสนาที่ฝังรากลึกในสังคมไทยมาอย่างช้านาน

พระองค์ทรงมี**พระราชทัศนะต่อความเชื่อเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาท**ไว้อย่างน่าสนใจ ยกตัวอย่างเช่น ตอนหนึ่งใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* ซึ่งกล่าวถึงความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธบาทของคนไทยในยุคนั้น แม้รัชกาลที่ ๕ จะทรงกล่าวไว้ว่าในขณะนั้นความเชื่อนี้มิอาจใช้ได้อีกต่อไป เนื่องจากพระพุทธเจ้าไม่ได้ตัวใหญ่เหมือนยักษ์ ดังนี้

> ที่โบสถ์พระบาทนี้พระพิทักษ์เทพธานีว่า **พระชื่อปิ่นออกไปเมืองพม่าเห็นอย่างพระบาทสี่รอย กลับเข้ามาเรี่ยไรราษฎรทำขึ้น**...ในกลางโบสถ์นั้นเป็นอ่างรอยพระบาทสี่รอยเหยียบซ้อนกัน...อธิบายว่าเป็นรอยพระบาทพระพุทธเจ้าซึ่งได้ตรัสแล้วภัทรกัลป์นี้ **รอยใหญ่ที่ ๑ เป็นรอยพระพุทธกกุสนธ์ รอยที่ ๒ พระพุทธโกนาคมน์ รอยที่ ๓ พระพุทธกสป รอยที่ ๔ พระพุทธโคดม** ที่เทียบรอยพระบาทดังนี้**ว่าตามตำราที่เขาคิดส่วนพระขนาดโตๆ ซึ่งเดี๋ยวนี้เป็นอันใช้ไม่ได้** ด้วยรู้ว่าพระพุทธเจ้าไม่โตเหมือนยักษ์แน่แล้ว **แต่คนซึ่งยังเชื่อแลเลื่อมใสนับถือในพระบาทติดมาแต่ในพระบาทเก่ามากก็ยังนับถือต่อไป** เมื่อถึงฤดูขึ้นพระบาทคนก็มาแวะบูชาที่นครหลวงนี้ด้วยเพียงนี้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๔: ๔-๕)

การมีพระราชวิจารณ์ประกอบความเชื่อในเรื่องรอยพระพุทธบาทนี้แสดงถึง

---

[๗๖] ดูรายละเอียดใน เสด็จประพาสจันทบุรี, ๒๕๔๖ หน้า ๓๖

แนวคิดสมัยใหม่แบบตะวันตก คือ หลักเหตุผลและหลักวิทยาศาสตร์ ซึ่งเข้ามาปะทะกับความเชื่อดั้งเดิมของคนไทยอย่างการนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นร่องรอยของพระพุทธเจ้า การเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตทำให้พระองค์ได้ทอดพระเนตรความเชื่อและความศรัทธาของราษฎรทั้งยังทรงมีพระราชวิจารณ์ประกอบอีกด้วย

ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติเป็นสิ่งที่พบเห็นอยู่ในบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต ความเชื่อเหล่านี้แสดงถึงลักษณะของราษฎรสยามที่มีแนวคิดว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติสามารถให้คุณและให้โทษได้ ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติจึงเป็นแนวความคิดที่ฝังรากลึกอยู่ในสังคมไทยตั้งแต่อดีตจวบจนถึงปัจจุบัน ผู้ศึกษาพบความเชื่อเหล่านี้ในบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต ได้แก่ **ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์ ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์** และ**ความเชื่อเรื่องการนับถือบูชาต้นไม้และสถานที่** ดังต่อไปนี้

ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์และความเชื่อทางไสยศาสตร์นี้ฝังรากลึกอยู่ในสังคมไทยมาตั้งแต่อดีต ความเชื่อดังกล่าวสัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติซึ่งอยู่นอกเหนือจากประเพณีหรือพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา อาจเป็นความเชื่อเกี่ยวกับโชคลาง เวทมนตร์ คาถาอาคม และอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ ยกตัวอย่างเช่นใน *เสด็จประพาสจันทบุรี* บันทึก**ความเชื่อเรื่องโชคลาง**ที่สัมพันธ์กับ “ต้นรง” ไว้ ความเชื่อเรื่องโชคลางสัมพันธ์กับการประกอบอาชีพของราษฎรในท้องถิ่น คือ การทำต้นรง เชื่อกันว่าหากยางรงล้นแล้วภรรยาจะมีชู้หรือไม่ก็เจ็บป่วย ชาวบ้านถือลัทธิว่าหากจะเข้าไปทำต้นรงต้องมีพวกหลายคน และหาสมุนไปทำพิธีในป่า เมื่อเข้าไปแล้วต้องแยกย้ายกันทำงาน ห้ามแย่งชิงกัน เมื่อค่ำก็กลับมาชุมนุมกัน มีวิธีการนำมีดขอด้ามยาวควั่นลำต้นเป็นเกลียวลงมา นำกระบอกมาปาด ตอกไว้ที่ปลายร่อง รวมถึงความเชื่อว่าถ้ารงล้นออกจากกระบอกที่บ้านจะมีเหตุไม่ดี เช่น ภรรยามีชู้หรือเจ็บป่วย[๗๗]

นอกจากนี้ในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกันยังปรากฏ**ความเชื่อเรื่อง “เสือสมิง”** ซึ่งมีอยู่ในแถบจันทบุรีอีกด้วยว่า เสือที่กินคนจะสามารถแปลงกายเป็นคนได้ เล่ากันว่ามาจากอาจารย์ที่เมืองเขมร และลูกศิษย์ลักน้ำมันมาทาตัวกลายเป็นเสือสมิงหลงเข้ามาในแขวงเมืองจันทบุรี เที่ยวขบกัดคนเสียชีวิต รวมถึงเล่าการแก้ไขให้กลับมาเป็นคนดังเดิม โดยรัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงความเชื่อเรื่องเสือสมิงในแถบจันทบุรีว่ามามีที่มาจากอาจารย์เมืองเขมรทำน้ำมันเสือสมิง ลูกศิษย์ขโมยเอามาทาตัวจนกลายเป็นเสือสมิง พระองค์ทรงบอกถึงวิธีแก้ไขให้กลับมาเป็นคนตามคำบอกเล่าว่าต้องทำก่อนที่เสือจะกินคนเท่านั้น โดยอ้างถึงเหตุการณ์หนึ่งที่สัตหีบว่าเคยมีทหารได้ยินว่าอาจารย์มาคอยแก้ไขลูกศิษย์ที่เป็นเสือตอนกลางคืน[๗๘]

---

[๗๗] ดูรายละเอียดใน *เสด็จประพาสจันทบุรี*, ๒๕๔๖ หน้า ๖๒

[๗๘] ดูรายละเอียดใน เสด็จประพาสจันทบุรี, ๒๕๔๖ หน้า ๖๘

อย่างไรก็ดีรัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชวิจารณ์ว่าในความเป็นจริงลักษณะภูมิประเทศแถบนี้มีเสืออยู่มาก หากกรุงเทพฯ ต้องการก็จะมาเกณฑ์ที่นี่ไปทุกครั้ง เรื่องเล่าเกี่ยวกับเสือสมิงจึงน่าจะเป็นการเล่าลือของราษฎรเสียมากกว่า การบันทึกถึงความเชื่อดังกล่าวจึงมีพระราชวิจารณ์ประกอบอยู่เสมอ

ความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์นี้ประกอบด้วยเรื่องเวทมนตร์คาถา คาถาอาคม รวมถึงความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สัมพันธ์กับศาสนาพุทธ ดังตัวอย่างใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค* บันทึกความเชื่อเรื่องหมอเวทมนตร์ การเสกว่าน การเสกน้ำมนต์และการบอกหวยของพระรูปหนึ่ง ขณะเสด็จประพาสวัดพระงาม เมืองนครปฐมไว้ว่า

> เราไปเที่ยวคราวก่อนได้ไป**วัดพระงาม** ข้างหลัง**มีพระองค์เดียว** เป็น**หมอเวทมนต์เศกว่านเศกน้ำมนต์ต่างๆ บอกหวยด้วย แต่จะยถาสัพพีก็ไม่เป็น** แต่เดี๋ยวนี้ได้ความว่า ขรัวองค์นั้นหายไปแล้วมีองค์อื่นเปลี่ยนมาแทน ก็งึมงำอย่างนั้นเหมือนกัน ท่านผู้หญิงหนูบอกว่าเห็นจะเสียจริต (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๙)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงความเชื่อถือเรื่องไสยศาสตร์ของราษฎรแถบนี้ พระองค์ทรงบันทึกไว้ว่าพระรูปนี้มุ่งทางไสยศาสตร์คือมีการเสกคาถาอาคมว่านและน้ำมนต์รวมถึงการใบ้หวย แต่ไม่สามารถสวดมนต์ได้ แม้ขณะเสด็จประพาสจะมีพระอีกรูปหนึ่งมาจำวัดแทนก็ประพฤติเช่นเดียวกัน โดยท่านผู้หญิงหนูบอกว่าน่าจะเสียจริต ความเชื่อว่าพระภิกษุสงฆ์มีคาถาอาคมนี้ปรากฏอยู่ในสังคมไทยมาเป็นเวลานาน

อีกตอนหนึ่งใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* ได้กล่าวถึง**การย่นระยะทาง**ของขรัวแสง วัดมณีชลขันธ์ หรือวัดเกาะแก้ว ซึ่งเป็นพระที่มีชื่อเสียง ดังต่อไปนี้

> พระเจดีย์องค์นี้เขาว่าเป็นของขรัวแสง คนทั้งปวงนับถือกันว่าเป็นผู้มีวิชา **เดินตั้งแต่เมืองลพบุรีเข้าลงไปฉันเพลที่กรุงเทพฯ ได้** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๕: ๑๘)

ความข้างต้นแสดงถึงความเชื่อเรื่องการนับถือผู้มีวิชาอาคมของคนไทยตั้งแต่อดีต การที่พระภิกษุสงฆ์จะเป็นที่รู้จักนั้นมักจะมีเรื่องเล่าหรือตำนานเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาที่น่าพิศวง ความเชื่อเรื่องเวทมนตร์คาถาของพระสงฆ์สามารถเรียกความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนได้อย่างแรงกล้า ด้วยเป็นความเชื่อของสังคมไทยที่ฝังรากลึกมาเป็นเวลานาน

นอกจากพระสงฆ์แล้วยังมีความเชื่อเรื่อง**อิทธิปาฏิหาริย์ของพระพุทธรูป**อีกด้วย ดังปรากฏใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต้น* ซึ่งเล่าถึงว่าพระนอนหรือพระพุทธรูปปางไสยยาสน์สามารถพูดได้ ทั้งยังสามารถบอกตำรายาจากพระอุระได้อีกด้วย พระองค์ทรงบันทึกคำบอกเล่าเกี่ยวกับพระพูดได้นี้อย่างละเอียดเป็นอย่างการจดเพื่อเป็นหลักฐาน ตอนดังกล่าวบันทึกไว้ว่าอำแดงที่มารักษาอุโบสถที่วัดแห่งนี้ไปบอกกับพระนอนให้ช่วยรักษาลุงที่เจ็บป่วย และได้ยินเสียงตอบมาจากพระอุระ บอกตำรายาแก่นาง เมื่อแจ้งพระครูก็ไม่เชื่อ เมื่อพระสงฆ์เป็นอหิวาตกโรคได้ลองพูดดูก็ได้รับคำตอบทักทายกลับมา พระครูได้รักษาอาการเจ็บป่วยด้วยยานั้นต่อมา โดยไม่เรียกค่ารักษาแต่อย่างใด นอกจากหมากคำเดียว มีการกล่าวว่าพระนอนพูดต่อมาอีกหลายครั้ง ได้ยินกันหลายคน รัชกาลที่ ๕ ทรงให้นางคนนั้นทดลองพูดแต่คงเนื่องจากขาดกรมประจักษ์จึงได้ได้ยินตอบกลับมา มีการบันทึกจดหมายที่พระครูส่งมาเพื่อเตรียมให้มกุราชกุมารทั้งเรื่องพระพูดได้และตำรายา ในเนื้อความที่พระครูกล่าวไม่ยืนยันว่าเป็นเสียงของพระพุทธองค์น่าจะเป็นผีสางเทวดาที่สิงอยู่พูดเสียมากกว่า[๗๙]

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับความเชื่อทางไสยศาสตร์ของราษฎรแถบนี้ไว้อย่างละเอียด เนื่องจากสัมพันธ์กับความคิดและความเชื่อของราษฎรในพระราชอาณาเขต ความเชื่อเหล่านี้สะท้อนวัฒนธรรมของสยามเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเรื่องราวเหนือธรรมชาติอันเกี่ยวพันกับการบริหารประเทศของชนชั้นปกครองเป็นอย่างยิ่ง

ความเชื่อเรื่องการไหว้ศาลเจ้าและการนับถือผีบ่งบอกถึงลักษณะทางวัฒนธรรมของคนท้องถิ่น ยกตัวอย่างเช่นขณะเสด็จประพาสเกาะรังนก สงขลา มีการกล่าวถึง**การไหว้ศาลเจ้า**ก่อนทำการเก็บรังนก ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๘* ดังที่ว่า “หลวงอุดมภักดี[๘๐] เจ้าภาษีรังนกมาคอยรับตั้งเลี้ยงอยู่ในที่นี้ **ที่ซึ่งปลูกพลับพลานี้เรียกว่าหน้าเทวดา คือเป็นที่ศาลสำหรับพวกรังนกไหว้เจ้าก่อนที่จะลงมือทำรังนก**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๑๗) แสดงถึงพิธีกรรมก่อนการเก็บรังนกในแถบนี้ซึ่งจะมีการไหว้ศาลเจ้าก่อนเก็บรังนก และมีละครชาตรีฉลองหลังเก็บรังนกสำเร็จ เหล่านี้แสดงถึงความเชื่อของราษฎรแถบมลายูซึ่งให้ความสำคัญกับการบูชาสิ่งเหนือธรรมชาติ ทั้งยังเห็นถึงภูมิศาสตร์ที่ตั้งพลับพลาซึ่งเป็นมงคลอีกด้วย

อีกตอนหนึ่งใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๘* บันทึก**การไหว้ผี**ของราษฎรในแถบสุราษฎร์ธานีไว้ดังนี้

---

[๗๙] ดูรายละเอียดใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต้น,* ๒๕๒๙ หน้า ๒๙

[๘๐] หลวงอุดมภักดี พ่วง ณ สงขลา ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้เป็นพระยาหนองจิก

> ได้ออกเรือเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ มาทอดที่**อ่าวแม่น้ำเกาะสมุย**อีก เวลาเย็นขึ้นบกไปที่ข้างแหลมเรียกว่า **หน้าพระลาน** เป็นที่ทรายยาวประมาณสัก ๔ เส้น กว้างสัก ๒ เส้น ไม่มีต้นไม้และหญ้าขึ้นในที่นั้นเลย มี**พระเจดีย์เป็นซุ้มคูหาสี่ด้านซ้อนสามชั้นสูงประมาณสามวาอยู่ในกลางที่นั้นองค์หนึ่ง ว่าเป็นที่บรรจุกระดูกขรัวพุดสอน ราษฎรนับถือกันถึงปีมาก่อพระทราย ถ้าเจ็บไข้ก็มาตั้งน้ำมนต์ ที่เตียนนั้นว่าผีมาคอยกวาด** แต่จืดเต็มทีไม่สนุกอะไรเลย ลงเรือตีกระเชียงอ้อมไปหาดด้านเหนือก็มีแต่โรงไร่โกไรโกเต (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๑๑ – ๑๒)

การกราบไหว้พระเจดีย์ซึ่งบรรจุกระดูกของขรัวพุดสอนนี้แสดงถึงความเชื่อเรื่องการนับถือผีของราษฎรในแถบนี้ กล่าวกันว่าหากเจ็บป่วยก็ให้มาตั้งน้ำมนต์ที่นี่ และเชื่อกันว่ามีผีมาคอยกวาดทำให้พื้นที่บริเวณนั้นโล่งเตียน ความเชื่อเหล่านี้เป็นความเชื่อดั้งเดิมที่ปรากฏอยู่ในสังคมสยาม รวมถึงหัวเมืองแถบมลายูนี้ด้วย ความเชื่อในการไหว้ศาลและนับถือผีจึงคล้ายคลึงกับสยามส่วนรวม

ความเชื่อเรื่องการนับถือบูชาต้นไม้และสถานที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในสยามอันแสดงถึงแนวความคิดและความเชื่อเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติของราษฎรสยาม ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า* ซึ่งบันทึก**ลัทธิถือน้ำสระ**เป็นน้ำอภิเษก ตามตำราพราหมณ์ ขณะพระองค์เสด็จประพาสลำน้ำเขาดิน สุพรรณบุรี มีการกล่าวถึงสระยมนา สระแก้ว สระคา สระเกษ ที่มาของสถานที่ ความสำคัญของสถานที่ในการใช้น้ำประกอบพิธีราชาภิเษก ลัทธิถือน้ำเหมือนอย่างมหาภารตะ รวมถึงความขลังของสระน้ำแห่งนี้ รัชกาลที่ ๕ ทรงอธิบายถึงที่มาของลัทธิถือน้ำสระขณะอภิเษกว่าเป็นลัทธิพราหมณ์ รวมทั้งยกตัวอย่างถึงพระมหากษัตริย์อินเดีย ละโว้ และสุโขทัยล้วนมาตักน้ำในสระนี้ไปใช้ประกอบพิธีอภิเษกต่างๆ จึงเป็นที่มาของกษัตริย์สยามทุกกพระองค์ในการใช้น้ำในสระนี้ ความศักดิ์สิทธิ์ของสระน้ำแห่งนี้ทำให้มีกษัตริย์เมืองอื่นมาลักน้ำในสระนี้ แต่รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่าไม่ทราบที่มาของความขลัง อาจจะด้วยมีครูบาซึ่งเป็นที่นับถือมาขุดสระและผูกเวทมนตร์ไว้ ราษฎรในเมืองนี้ล้วนมีความเกรงกลัวเป็นอย่างมาก[๘๑]

ในการเสด็จประพาสปราจีนบุรีบันทึก**การกราบไหว้สักการะต้นโพธิ์**รวมถึงงานประจำปีที่ดงศรีมหาโพธิ ไว้ดังนี้

> ดงศรีมหาโพธินี้ ได้ชื่อจากต้นโพธิ์ต้นหนึ่ง ซึ่งว่าเปน**โพธิ์เก่าแก่ เปนที่นับถือสักการะบูชา**...แต่คนแก่เขาบอกว่าไม่ใช่โนนเปนทราย ที่คนนับถือไปบูชา กองพอกๆ ขึ้นไปจนเปนโนนสูงสัก ๖ ศอกเศษ...ฤดูเดือนห้า **ราษฎรพากันไปไหว้ต้นโพธิ์**และพระบาทมาแต่

[๘๑] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า,* ๒๔๙๓ หน้า ๒๑-๒๒

ไกลจากเมืองพนมสารคามท่าประชุมและที่อื่นๆ ไหว้ต้นโพธิ์ มีงานใหญ่ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๕: ๙)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงความเชื่อในการนับถือต้นโพธิ์ว่าเป็นต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ มีการสักการะบูชา มีการบูชาเนินดินซึ่งคนแก่บอกว่าเป็นทรายที่พอกกันขึ้นเป็นกอง เมื่อถึงเดือนห้าจะมีการไหว้ต้นโพธิ์และพระบาท รวมถึงการจัดงานใหญ่ เหล่านี้เป็นความเชื่อทางไสยศาสตร์ของชาวบ้านแถบนี้ จะเห็นได้ว่าความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาตินี้สัมพันธ์กับศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ และความเชื่อทางไสยศาสตร์ซึ่งผสมผสานอยู่ในวัฒนธรรมของไทยมาอย่างช้านาน

ความเชื่อเรื่องบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ การเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตของรัชกาลที่ ๕ ปรากฏเหตุการณ์ที่แสดงถึงบุญญาธิการหรือบุญญาบารมีของพระเจ้าแผ่นดินอยู่หลายเหตุการณ์ ไม่ว่าจะเป็นเสือหนีออกนอกพื้นที่เสด็จ เห็ดมงคล ต้นไม้งอกเอง และความศักดิ์สิทธิ์ในการให้พร ยกตัวอย่างเช่น ใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสจันทบุรี* รัชกาลที่ ๕ ทรงเล่าถึงตอนที่กรมพิชิตแต่งโคลงเกี่ยวกับ**เสือ ๑๗ ตัวที่หนีไป**เพราะเกรงบารมีของพระองค์ ดังที่ว่า

> อนึ่ง เรื่องนี้เราไม่พูด เพราะไม่เป็นการประหลาดสิ่งใด แต่ครั้นมีโคลงแล้วจะต้องเล่า แต่ขอเสียอย่าว่าตื่นพระบารมีตัวเอง ไม่ตื่นดอกรู้แล้ว ด้วยคนนำร่องนั้นว่า **เสือหนีไปจากเกาะ ๑๗ ตัว เพราะรู้ข่าวว่าจะเสด็จมา** พูดนั้นอยู่ข้างจะตื่นพระบารมีแก่ **แต่ที่จริงนั้นเสือเคยข้ามไปข้ามมา** เหมือนกับเราว่าไว้ข้างต้นแล้ว **กับครั้งนี้คนมาตัดไม้ทำทางอื้ออึงด้วย** เห็นจะเป็นอย่างนั้นเสือจึงไป กรมพิชิตเขาก็รู้แล้ว แต่จะทำโคลงเล่นพอเป็นที่สบาย ไม่มีอะไรจะว่าก็ว่าไปกระนั้น เขาว่าดังนี้
>
> ฟังยินชาวบ้านเล่า แถลงความ จริงแฮ
> ว่าสิบเจ็ดเสือตาม ป่ากว้าง
> ก่อนพระจะถึงคาม เขตต์ที่ นี้แฮ
> ยำพระเดชเจ้าช้าง ปลาดข้ามชลหนี
>
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๒๖-๒๗)

ความข้างต้นแสดงถึงเหตุการณ์ที่เล่ากันว่าเสือ ๑๗ ตัวหนีไปเนื่องจากรู้ว่ารัชกาลที่ ๕ จะเสด็จพระราชดำเนินยังดินแดนแถบนี้ พระองค์ทรงอธิบายตามหลักความเป็นจริงว่าเสือนั้นเดินข้ามไปมาในบริเวณดังกล่าวอยู่แล้ว และยังมีคนมาตัดไม้เสียงดังจึงทำให้เสือหนีไป ไม่ต้องตื่นกลัว

บารมีแต่อย่างใด แม้พระองค์จะทรงบันทึกตามหลักเหตุผลไว้แต่ก็แสดงให้เห็นถึงเป็นความเชื่อเรื่องบุญญาธิการของพระเจ้าแผ่นดิน ทั้งในหมู่ของข้าราชบริพารและราษฎร

อีกตอนหนึ่งบันทึกเหตุการณ์ที่ยายจูเชิญเสด็จรัชกาลที่ ๕ ไปทอดพระเนตร**เห็ดยักษ์มงคล**ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อพระองค์เสด็จ ปรากฏใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต้น* ดังนี้

> วันที่ ๑๓ ไปตลาดปากน้ำโพ ขึ้นริมห้างจีนสมบุญ...**ยายจูมาเชิญเสด็จ**ถึงกลางตลาด ด้วยความประสงค์**จะให้ดูเห็ดซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเวลากำหนดว่าจะเสด็จ ข้างจีนเขานับถือกันว่าเป็นมงคล** ที่จริงไม่เคยเห็นโตอย่างนี้ พอเต็มอ่างเขียวขนาดใหญ่ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๖)

จีนสมบุญเป็นพ่อค้าใหญ่อยู่ที่ปากน้ำโพ บริเวณนี้จึงเป็นแหล่งทำกินของชาวจีน ดังปรากฏความเชื่อเรื่องความเป็นมงคลของพืชพรรณ ชาวบ้านแถบนี้เชื่อกันว่าบุญญาบารมีของพระองค์ดลบันดาลให้เห็ดยักษ์นี้เกิดขึ้น แสดงถึงความเชื่อเรื่องบุญญาธิการของพระเจ้าแผ่นดินทั้งราษฎรชาวไทยและชาวจีนที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในพระราชอาณาเขตของพระองค์

ในการเสด็จลำน้ำมะขามเฒ่า ขณะเสด็จถึงสุพรรณบุรีปรากฏเหตุการณ์คล้ายกัน กล่าวคือ มีหญิงชราผู้หนึ่งพายเรือนำต้นไม้มาถวายรัชกาลที่ ๕ โดยอ้างว่า**ต้นไม้นี้งอกขึ้นเอง**ด้านหลังพระบรมฉายาลักษณ์ของรัชกาลที่ ๕ ดังตอนต่อไปนี้

> เมื่อวานนี้มี**ผู้หญิงแก่คน ๑ ลงเรือ** มีต้นไม้ตั้งมาในเรือพายตามมา แต่ไม่ได้ช่อง พึ่งมาได้ช่องวันนี้ **นำต้นไม้นั้นเข้ามาให้ เป็นต้นโพ** ถามว่าเหตุใดจึงได้เอาต้นโพนี้มาให้ **บอกว่าต้นโพนี้เกิดขึ้นที่ท่าน** ไม่เข้าใจถามว่าเหตุไรจึงว่าเช่นนั้น **บอกว่าได้ไปซื้อท่านที่อยู่ในกระจกไปติดไว้ที่เรือน ต้นโพก็งอกขึ้นบนหลังหีบที่ตรงรูปนั้นเป็น ๗ ต้น** จึงได้เอากาบมะพร้าวและดินมาประกอบเข้าไว้ สูงถึง ๒ศอกเศษ **พอเสด็จจึงได้นำมาให้ เห็นว่าเข้าทีดีอยู่จึงได้ให้เอาไปด้วย** ได้แยกออกเป็นต้นปลีก ๓ ต้น รวมเป็นกอ ๔ ต้นไว้กอหนึ่ง **ปลูกประจำสระทั้งสี่ เป็นที่ระลึกว่าได้ขึ้นไปถึงทั้งสี่นั้น** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๒๓)

ต้นโพธิ์ที่มีหญิงชรานำมาถวายนี้เป็นที่สนพระราชหฤทัยของรัชกาลที่ ๕ จนมีการนำไปปลูกประจำสระทั้งสี่เพื่อระลึกว่าพระองค์เคยเสด็จมาถึงสถานที่แห่งนี้ เรื่องราวที่พระองค์ทรงบันทึกนี้สะท้อนความเชื่อเรื่องบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ที่ดลบันดาลให้สัตว์หรือพืชพรรณต่างๆ ผิดไปจากวิสัยเดิมของตน เช่น หนีหายไปจากที่พักอาศัย หรือเกิดขึ้นอย่างผิดธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นมีขนาดใหญ่กว่าปกติ หรือเกิดขึ้นเองในสถานที่ที่ไม่น่าจะเกิดขึ้นได้อย่างเช่นบนหลังหีบในตัวอย่าง

ข้างต้นนี้ ความเชื่อดังกล่าวฝังอยู่ในสังคมไทยทั้งยังสะท้อนการปฏิสัมพันธ์กับชาวบ้านผ่านความเชื่อเรื่องบุญญาธิการดังกล่าว สัตว์หรือพืชพรรณต่างๆ นี้เป็นสัญลักษณ์หรือตัวแทนของบุญญาธิการที่แผ่มาถึงราษฎรในหัวเมืองต่างๆ

อีกตอนหนึ่งที่แสดงถึงความเชื่อเรื่อง**ความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์**ที่สามารถดลบันดาลให้สมปรารถนาทั้งการทำนาและการหายจากโรคภัยไข้เจ็บ ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)* ปรากฏภาพของชาวลาวที่เข้ามากราบพระบาทรัชกาลที่ ๕ รวมถึงขอพรพระองค์ในเรื่องต่างๆ ดังต่อไปนี้

> ชาวบ้านที่ได้มาพบวันนี้ **เปนพวกบ้านเกาะสมอและม่วงขาว** ซึ่งพระศรีมหาโพธิอยู่เปนพื้นเปนลาวทั้งนั้น อยู่ข้างเปนที่จะชื่นชมยินดี **ต้องนั่งห้อยตีนให้กราบและเอาตีนทูนหัว และขอให้ให้พรตามความปรารถนา คือ ถ้าทำนาก็ขอให้ให้พรว่าให้ทำนาได้ข้าวงามดี ถ้าเจ็บเปนโรคอะไรต้องเล่าโรคนั้นให้ฟัง แล้วขอให้ให้พรให้โรคนั้นหาย** ให้ต้องเฉพาะตัวหรือเฉพาะพวก ที่จะให้ทีเดียวพร้อมกันไปมากๆ ไม่ได้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๕: ๙)

ข้อความข้างต้นแสดงถึงความเชื่อของคนลาวในแถบนี้ว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้สูงศักดิ์เปรียบเสมือนเทพเจ้าที่สามารถให้พรตามความปรารถนาของตนทั้งเรื่องการประกอบอาชีพและการรักษาโรค เหตุการณ์เช่นนี้เป็นการตอกย้ำถึงพระราชฐานะของพระมหากษัตริย์ที่มีพระราชอำนาจสูงสุดในพระราชอาณาเขต

ความเชื่อของราษฎรสยามจึงผูกพันอยู่กับพระพุทธศาสนา สิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติ รวมถึงพระมหากษัตริย์ เหล่านี้เป็นสิ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของราษฎรสยามหลากหลายชาติพันธุ์ ความเข้าใจความเชื่อเหล่านี้จะทำให้เข้าใจวัฒนธรรมของราษฎรในสยาม การปกครองประเทศจึงต้องอาศัยความเข้าใจข้อมูลเหล่านี้เป็นสำคัญ ความเชื่อเหล่านี้มีลักษณะเฉพาะตัวและอาจแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น หากแต่มีแก่นแกนเหมือนกันดังที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น ราษฎรสยามส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนา และยังคงเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติต่างๆ ความเคารพนับถือและจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ปรากฏอยู่ภายในบันทึกการเดินทางหลายครั้ง ความเชื่อเหล่านี้ฝังรากลึกในจิตใจของราษฎรและแสดงออกมาเป็นวัฒนธรรมความเชื่อดังที่ปรากฏในบันทึกการเดินทางชุดนี้

พระราชกรณียกิจในการรวบรวมความรู้ทางวัฒนธรรมของท้องถิ่นสยามแสดงถึง**การจัดการความรู้สมัยใหม่**ของชนชั้นนำ อย่างการนำวัตถุมีค่าจากท้องถิ่นกลับสู่ส่วนกลางเพื่อจัดเก็บอย่างเป็นระบบ **ความรุ่งเรือง**ของโบราณสถานและ โบราณวัตถุ พระพุทธศาสนา ภาษาไทย และ

นิทาน ตำนาน และวรรณกรรมท้องถิ่น รวมถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างการแพทย์แผนไทย สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าสยามเป็นดินแดนที่รุ่มรวยอารยธรรมและองค์ความรู้ พระมหากษัตริย์เป็นผู้ครอบครองวัฒนธรรมเหล่านี้อย่างทรงภาคภูมิ นอกจากนี้**การสืบหาวัฒนธรรมด้านความเชื่อ**อันเป็นลักษณะเฉพาะของราษฎรสยามยังทำให้ผู้ปกครองเข้าใจผู้อยู่ใต้ปกครองมากยิ่งขึ้น อันจะทำให้เกิดประสิทธิภาพในการบริหารจัดการบ้านเมืองต่อไป

วัฒนธรรมเป็นข้อมูลสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำสยามได้เข้าใจ**คนอื่นในสังคมไทย** อันจะเอื้อประโยชน์ต่อการปกครองดินแดนเหล่านี้อย่างชอบธรรม ความเชื่อเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ อำนาจบุญญาธิการ พุทธศาสตร์ หรือไสยศาสตร์เหล่านี้ยังคงวนเวียนอยู่ในสังคมไทย ยากที่จะลบล้างออกไป ชนชั้นนำซึ่งออกเดินทางสำรวจข้อมูลเหล่านี้จึงเข้าใจภาพรวมของราษฎรในประเทศมากยิ่งขึ้น ทั้งนี้อาจกล่าวได้ว่าการสำรวจวัฒนธรรมเหล่านี้นำไปสู่การปกครองราษฎรในประเทศได้อย่างมีประสิทธิภาพ

๒.๒ บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคม

การเสด็จประพาสดินแดนแถบชวาในสมัยรัชกาลที่ ๕ คือดินแดนที่เป็นเกาะในประเทศอินโดนีเซีย ตามประวัติศาสตร์ทางภูมิศาสตร์ระบุไว้ว่า ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ ชาวยุโรปได้เดินเรือมาค้าขาย บริษัทอินเดียตะวันออกของฮอลันดาได้จัดตั้งเมืองบัตตาเวียใน ค.ศ. ๑๖๑๙ หลังจากนั้นได้แผ่ขยายการครอบครองจากเมืองบัตตาเวียไปทางทิศตะวันออก ใน ค.ศ. ๑๘๐๘-๑๘๐๙ ได้เข้ายึดครองเมืองบันตัมและผนวกเป็นของฮอลันดา ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๑๑-๑๘๑๖ อังกฤษเข้ายึดครองเป็นระยะเวลาสั้นๆ ก่อนที่จะกลับคืนเป็นของฮอลันดาอีกครั้งหนึ่ง ในสงครามโลกครั้งที่ ๒ ญี่ปุ่นได้เข้ายึดครองระหว่าง ค.ศ. ๑๙๔๒-๑๙๔๕ ภายหลังสงครามโลกสิ้นสุดลงแล้ว อินโดนีเซียได้ทำการเคลื่อนไหวเพื่ออิสรภาพ ใน ค.ศ. ๑๙๕๐ ได้จัดตั้งเป็นสาธารณรัฐอินโดนีเซีย เกาะนี้ยังคงมีความสำคัญมากที่สุดทั้งทางการเมืองและทางเศรษฐกิจของประเทศอินโดนีเซียในปัจจุบัน (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๙: ๕๔๒-๕๔๓) ดังนั้นในสมัยของรัชกาลที่ ๕ คือ พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓ (ค.ศ. ๑๘๖๘ - ๑๙๑๐) จึงเป็นช่วงที่ดินแดนแถบชวาตกอยู่ในการครอบครองของฮอลันดาและอังกฤษ รัชกาลที่ ๕ จึงทรงเสด็จประพาสเพื่อดูการเมืองการปกครองของเจ้าอาณานิคมในดินแดนดังกล่าว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสเกาะชวา ๓ ครั้ง ครั้งแรกเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ ครั้งที่ ๒ เมื่อร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) และครั้งที่ ๓ เมื่อร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) จดหมายเหตุเรื่องเสด็จเกาะชวา เมื่อเสด็จประพาสครั้งแรกมีแต่จดหมายเหตุเจ้าพนักงานแต่งหอพระสมุดวชิรญาณได้รวบรวมพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ จดหมายเหตุเสด็จประพาสครั้งที่ ๒ มีทั้งที่กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงแต่งลงราชกิจจานุเบกษาและพระราชนิพนธ์เป็นรายวันตามระยะทางอีกเรื่องหนึ่ง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ เสด็จประพาสครั้งที่ ๓ มีจดหมายเหตุเจ้าพนักงาน (คือกรมพระ

สมมตอมรพันธุ์) ทรงแต่งลงหนังสือราชกิจจานุเบกษาเรื่องหนึ่ง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ และยังมีพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ ทรงแต่งเป็นรายวันตามระยะทางอีกเรื่องหนึ่ง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

ส่วนดินแดนแถบมลายูนั้นมีคำเรียกทางภูมิศาสตร์ว่ากลุ่มเกาะมลายู คือ กลุ่มเกาะในทวีปเอเชียที่เป็นกลุ่มเกาะใหญ่ที่สุดในโลก เกาะสำคัญ ได้แก่ สุมาตรา ชวา บอร์เนียว ซูลาเวซี ลูซอน มินดาเนา และนิวกินี บริเวณตอนใต้ของคาบสมุทรมลายูรวมทั้งเกาะสุมาตรา ตอนกลางของเกาะชวา และด้านตะวันออกของเกาะบอร์เนียวเคยเป็นดินแดนใต้การปกครองของผู้ปกครองที่นับถือศาสนาฮินดู ซึ่งมาจากทางตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย ต่อมาตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของพระพุทธศาสนาและศาสนาอิสลามตามลำดับ ภายหลังคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ ตกอยู่ใต้อิทธิพลของชาวโปรตุเกส ชาวฮอลันดา และชาวอังกฤษ ในสงครามโลกครั้งที่ ๒ ส่วนใหญ่ของหมู่เกาะนี้ตกอยู่ภายใต้การยึดครองของญี่ปุ่น และได้รับเอกราชในเวลาต่อมา คือ ประเทศฟิลิปปินส์ใน ค.ศ. ๑๙๔๖ ประเทศอินโดนีเซียใน ค.ศ. ๑๙๔๙ และสหพันธ์มลายูใน ค.ศ. ๑๙๕๗ (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐: ๒๐) ดังนั้นดินแดนแถบมลายูในสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงเป็นช่วงที่ดินแดนแถบนี้ตกอยู่ใต้อิทธิพลของชาวโปรตุเกส ฮอลันดา และอังกฤษ

นอกจากนี้ยังปรากฏการเสด็จประพาสสิงคโปร์ ซึ่งทางภูมิศาสตร์สิงคโปร์มีความหมายถึงเกาะ ประเทศ และเมืองหลวง ในความหมายแรกเกาะสิงคโปร์ตั้งอยู่ทางตะวันออกเฉียงใต้ของทวีปเอเชีย นอกฝั่งปลายสุดด้านใต้ของคาบสมุทรมลายู และมีเส้นทางข้ามช่องแคบยะโฮร์ไปยังเมืองต่างๆ ของประเทศมาเลเซียได้ ตกเป็นของอังกฤษใน ค.ศ. ๑๘๒๔ ส่วนความหมายของชื่อประเทศนั้นเรียกเป็นทางการว่าสาธารณรัฐสิงคโปร์ ประกอบด้วยเกาะสิงคโปร์และเกาะเล็กๆ อีกหลายเกาะ เป็นส่วนหนึ่งของอาณานิคมอังกฤษที่เรียกว่าสเตรตส์เซตเทิลเมนต์ใน ค.ศ. ๑๘๒๖ ในสงครามโลกครั้งที่ ๒ ญี่ปุ่นได้เข้ายึดครองระหว่าง ค.ศ. ๑๙๔๒-๑๙๔๕ แยกเป็นอาณานิคมของอังกฤษต่างหากใน ค.ศ. ๑๙๔๖ และได้รับสิทธิปกครองตนเองใน ค.ศ. ๑๙๕๙ เป็นส่วนหนึ่งของสหพันธรัฐมาเลเซียระหว่าง ค.ศ. ๑๙๖๓-๑๙๖๕ ตั้งเป็นประเทศเอกราชใน ค.ศ. ๑๙๖๕ ส่วนความหมายของการเป็นเมืองหลวงของประเทศสิงคโปร์นั้น กล่าวว่าเป็นเมืองท่าทางทะเล เป็นเมืองสำคัญของมลายูในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๓ ถูกชาวชวาทำลายในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ ต่อมาเซอร์ทอมัส สแตมฟอร์ด แรฟเฟิลส์ ข้าหลวงใหญ่ชาวอังกฤษได้สร้างเมืองนี้ขึ้นใหม่ใน ค.ศ. ๑๘๑๙ เป็นสถานีการค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ ใน ค.ศ. ๑๘๓๓ ได้รับสถาปนาเป็นเมืองหลวงของ สเตรตส์เซตเทิลเมนต์ และพัฒนาเป็นเมืองท่าที่สำคัญและศูนย์กลางการค้า รวมทั้งเป็นฐานทัพเรือในเวลาต่อมา ในสงครามโลกครั้งที่ ๒ ญี่ปุ่นเข้ายึดในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๙๔๒ (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐: ๔๙๗) สิงคโปร์ที่รัชกาลที่ ๕ ทรงเสด็จประพาส ณ ขณะนั้นจึงอยู่ในช่วงของการปกครองของอังกฤษ และเป็นเมืองท่าที่สำคัญ

ดินแดนแถบชวาและมลายูในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพื้นที่ครอบคลุมประเทศสิงคโปร์ ประเทศอินโดนีเซีย และประเทศมาเลเซียในปัจจุบัน ดินแดนที่ปรากฏใน

พระราชนิพนธ์ที่มีพื้นที่อยู่ในคาบสมุทรมลายูหรือแหลมมลายู ยกตัวอย่างเช่น ปีนัง[๘๒] เมืองไทร และกวาลามุดา เป็นต้น ส่วนดินแดนแถบชวา เช่น เมืองการุต เมืองบันดอง เมืองยกยา เป็นต้น ผู้ศึกษาขอกล่าวถึง**ภูมิหลังบันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคม**และ**ประสบการณ์การเดินทางในดินแดนอาณานิคม** ดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ ภูมิหลังบันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคม

ผู้ศึกษาพบว่ามีพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสในดินแดนอาณานิคม คือ ดินแดนแถบชวาและมลายู รวมทั้งสิ้น ๔ เรื่อง โดยมีรายละเอียดการเดินทาง ดังต่อไปนี้

๒.๒.๑.๑ พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)

การเสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) บันทึกการเสด็จประพาสจากกรุงเทพฯ ผ่านหัวเมืองแถบมลายูจากนั้นเป็นการเสด็จออกนอกประเทศในแถบมลายูดังรายละเอียดใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙* (พ.ศ. ๒๔๓๓)

๒.๒.๑.๒ ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)

รัชกาลที่ ๕ เสด็จพระราชดำเนินออกจากกรุงเทพฯ ผ่านหัวเมืองและหัวเมืองประเทศราชแถบมลายู จากนั้นเสด็จไปยัง กวาลามุดา บุกจิมะตายำ (ปุตราจายา) แม่น้ำไปร ปอดเวล เกาะดินดิง เมืองสลางอ (สลังงอร์) กวาลากลัง กวาลาลุมปอ (กัวลาลัมเปอร์ ในมาเลเซีย) เมืองมะละกา สิงคโปร์ วังโลไซมิสสกูล ฟอดแคนนิง เมืองปะหัง ซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษ จากนั้นเสด็จกลับประเทศ

---

[๘๒] ปีนังหรือเกาะหมาก เดิมเคยเป็นส่วนหนึ่งของสยาม ขึ้นอยู่กับเมืองไทรบุรี ต่อมาบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษทำการเช่าเกาะปีนังเพื่อตั้งสถานีการค้า ในปี พ.ศ. ๒๓๒๙ ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๑ โดยได้รับการยินยอมจากสุลต่านเคดะห์เพื่อแลกกับการคุ้มครองของอังกฤษจากอิทธิพลของสยาม ทำให้ปีนังตกอยู่ภายใต้การครอบครองของอังกฤษ และเรียกว่าเกาะปรินซ์ออฟเวลส์

๒.๒.๑.๓ จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙)

รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสเกาะชวา ๓ ครั้ง ครั้งแรกเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ ครั้งที่ ๒ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙ และครั้งที่ ๓ เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๔ บันทึกการเดินทางเรื่องนี้นับเป็นการเสด็จประพาสชวาครั้งที่ ๒ จากทั้งหมด ๓ ครั้ง แต่งเป็น**จดหมายเหตุรายวันระยะทาง จำนวน ๙๖ ตอน** จดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวาครั้งที่ ๒ มีทั้งที่กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงแต่งลงราชกิจจานุเบกษา และมีพระราชนิพนธ์ทรงแต่งเป็นรายวันตามระยะทางอีกเรื่องหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภจะให้พิมพ์หนังสือเป็นของพระราชทานในงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา โปรดฯ ให้ค้นหาพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๕ เรื่องเสด็จประพาสชวาครั้งที่ ๒ ซึ่งยังไม่ได้พิมพ์ พบต้นฉบับมีอยู่ในกรมราชเลขาธิการ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คัดสำเนาส่งมายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร และดำรัสสั่งให้กรรมการหอพระสมุดฯ ตรวจฉบับจัดการพิมพ์พระราชทานในงานพระเมรุท้องสนามหลวงครั้งนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่าเมื่อพิเคราะห์ดูท้องสำนวนแล้วเห็นเค้าเงื่อนว่ารัชกาลที่ ๕ จะได้ทรงพระราชดำริไว้ว่าจะให้พิมพ์เป็นหนังสือเรื่องทำนองเดียวกับเรื่อง “ไกลบ้าน” ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ภายหลังมาช้านาน จึงพระราชทานชื่อเรื่องไว้ว่า “ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน” และความที่ในพระราชนิพนธ์บางแห่งทรงหมายสำคัญไว้ว่า “ตรงนี้ควรตัดออกเสีย” รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์เป็นรายวันตามระยะทางที่เสด็จประพาส นับจากวันแรกที่เสด็จออกจากกรุงเทพฯ ไปสิงคโปร์ โดยทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่าการเสด็จไปชวาครั้งนี้เหตุเพราะหายเจ็บแล้วแต่ยังไม่หายเป็นปกติ จึงเพื่อให้สบายพระวรกายและพระราชหฤทัยและทรงแบกรับพระราชภารกิจแห่งการเป็นพระเจ้าแผ่นดินของประเทศสยามไว้ด้วย โดยการเผยแพร่ชื่อเสียงของประเทศชาติในสายตาชาวโลก ทัดเทียมอารยประเทศ

การเสด็จเริ่มจากกรุงเทพฯ สมุทรปราการ สามร้อยยอด ในประจวบคีรีขันธ์ ไปสู่เมืองสิงคโปร์ เมืองยโฮ เกาะชวา เมืองมินตกที่เกาะบังกา บัตเตเวีย (ปัตตาเวียหรือจาการ์ตา ในอินโดนีเซีย) บุยเตนซอก การุตครั้งที่ ๑ บันดอง สุขภูมิ การุตครั้งที่ ๒ ยกยาครั้งที่ ๑ บุโรพุทโธ มาเกลัง ยกยาครั้งที่ ๒ โซโล สุรบายา ปสรวน เขาโตสารี กดิรี สมารัง เจริบอน จากนั้นเสด็จกลับเมืองสิงคโปร์ และกรุงเทพฯ

๒.๒.๑.๔ จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

รัชกาลที่ ๕ ทรงจดบันทึกเป็น**จดหมายเหตุรายวันระยะทาง**ยาวติดต่อกัน **๑ ฉบับ**

จดหมายเหตุรายวันเรื่องเสด็จประพาสเกาะชวาครั้งหลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ นี้เกี่ยวเนื่องจากการมีรับสั่งจากพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี พระราชเทวี มายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครว่าในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน สุขุมขัตติยกัลยาวดี กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร ณ พระเมรุท้องสนามหลวง ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ นี้ มีพระประสงค์จะทรงพิมพ์หนังสือเป็นของถวายและจ่ายแจกเนื่องในการพระกุศลทักษิณานุปทาน ซึ่งทรงบำเพ็ญอุทิศประทานสมเด็จพระธิดา โปรดให้กรรมการเลือกเรื่องหนังสือในหอพระสมุดฯ แจจัดการพิมพ์ถวายหนึ่งเรื่อง

กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ เห็นว่าพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ทูลกระหม่อมหญิงมีหน้าที่สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถฯ เป็นตำแหน่งราชเลขาธิการฝ่ายใน ได้โดยเสด็จและเป็นพนักงานเขียนพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ มีต้นฉบับทรงรักษาไว้ เมื่อล่วงรัชกาลที่ ๕ มาทรงเกรงว่าพระราชนิพนธ์เรื่องนี้นานไปจะสูญเสีย จึงประทานมาให้คัดสำเนารักษาไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร จึงนำความที่คิดเห็นกราบทูลพระนางเจ้าฯ ก็ทรงพระดำริเห็นชอบด้วย จึงได้จัดการพิมพ์ถวาย

รัชกาลที่ ๕ เสด็จออกจากกรุงเทพฯ ผ่านชุมพร สิงคโปร์ เกาะชวา เมืองบเตเวีย (ปัตตาเวียหรือจาการ์ตา ในอินโดนีเซีย) บุยเตนซอค เตงการัง สุกบูมิ (สุขภูมิ) บันดอง จันยอ จิปานัส น้ำตกจรุง สกุหนุงปุตรี เมืองการุต ปาดาราลัง เมาสุ เมืองปวเรศโย เมืองยกยา เมืองโซโล ลังคานาเรียว มัดดิยุน เมืองสุรบายยา (ซูราบายา ในเกาะชวา อินโดนีเซีย) เมืองปัสสะรวน เทวสถานบรัมบานัน วัดจันดิเสวู วัดเมนดุด วัดบุโรบุโด (วัดบุโรพุทโธ) เมืองมะเกลัง จากนั้นเสด็จกลับมายังเมืองยกยา ตำบลเมาส เมืองบันดอง ตำบลจิมาหิ บุยเตนซอค เมืองบเตเวีย ชวา สิงคโปร์ สงขลา เกาะพงัน ชุมพร ศรีมหาราชา ในชลบุรี ปากน้ำ ในสมุทรปราการ และกรุงเทพฯ

๒.๒.๒ ประสบการณ์การเดินทางในดินแดนอาณานิคม

บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคมทั้ง ๔ เรื่องบรรจุประสบการณ์การเดินทางทั้งในแง่ของ**ผู้คน เส้นทางการเดินทาง**และ**พระราชกรณียกิจ**ไว้อย่างหลากหลาย ประสบการณ์ในดินแดนอาณานิคมเปรียบเสมือนการรวบรวมความเป็นไปของประเทศเพื่อนบ้านซึ่งตกเป็นอาณานิคมของตะวันตก เพื่อทำความเข้าใจและจัดการสถานการณ์บ้านเมืองของสยาม ณ ขณะนั้น

๒.๒.๒.๑ ผู้คน

บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคม บันทึกความรู้ของชนชั้นนำเกี่ยวกับผู้คน ซึ่งมีอยู่หลายระดับ ประกอบด้วยเจ้านาย ผู้ปฏิบัติงาน ประชาชน รวมถึงนักบวช บันทึกการเดินทางใน

ดินแดนอาณานิคมปรากฏตำแหน่งของเจ้านายชวาและมลายู เช่น สุลต่าน[๘๓] อธิปติ[๘๔] รีเยนต์[๘๕] สุสุหุนัน[๘๖] เจ้ามังกุโนโกโร[๘๗] และรายามุดา[๘๘] เป็นต้น การเดินทางมายังดินแดนชวาภายหลังถูกตะวันตกเข้ายึดครองทำให้เห็นการถูกลดบทบาทของสุลต่าน รายามุดา รวมถึงตำแหน่งอื่นๆ นอกจากนี้ยังปรากฏการเรียกชื่อตำแหน่งของผู้ปฏิบัติงานในดินแดนอาณานิคมชวาภายใต้การปกครองของเจ้าอาณานิคม ยกตัวอย่างเช่น เกาวเนอเยเนอราล[๘๙] เรสิเดนต์[๙๐] และเมเยอร์จีน[๙๑] เป็นต้น ผู้ศึกษาขอกล่าวถึง**เจ้านายของชวาและมลายู ผู้ปฏิบัติงานของชวาและมลายู** และ**ประชาชนของชวาและมลายู** ดังนี้

---

[๘๓] สุลต่าน เป็นตำแหน่งเจ้าผู้ครองเมือง ราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายว่า สุลต่าน คือ ประมุขของบางประเทศหรือเจ้าครองนครบางรัฐที่นับถือศาสนาอิสลาม (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๒: ๑๒๐๘)

[๘๔] อะธิปติปันญี (Raden Adipati) คือฐานันดรศักดิ์ของเจ้าชวา เจ้าองค์ที่ปรากฏในบันทึกการเดินทาง คือ มังกุเนอโกโร (Mangkunegoro) แห่งเมืองโซโลซึ่งเป็นเมืองสำคัญในชวากลาง (อิ่มทิพย์ ปัตตะโชติ ซูฮาร์โต, ๒๕๕๕: ๓๗)

[๘๕] รีเยนต์ (Regent) เป็นตำแหน่งที่ทางการฮอลันดาแต่งตั้งผู้มีฐานันดรในแต่ละมณฑลให้เป็นเจ้าเมือง ควบคุมราษฎรในพื้นที่ ท่านเจ้าเมืองที่รับเสด็จรัชกาลที่ ๕ คือ ระเด่นเตอมังกุง มารฺตาเนอการา (อิ่มทิพย์ ปัตตะโชติ ซูฮาร์โต, ๒๕๕๕: ๗๒)

[๘๖] สุสุหุนัน (Susuhunan) เป็นเจ้าผู้ครองนครซึ่งมิได้เรียกว่าสุลต่าน ครองเมือง Solo มีชื่อทางการว่า สุรการฺตา/Surakarta (อิ่มทิพย์ ปัตตะโชติ ซูฮาร์โต, ๒๕๕๕: ๙๗) แสดงว่าสุสุหุนัน คือ เจ้าผู้ครองนคร

[๘๗] เจ้ามังกุโนโกโร (Mangkunegoro/มังกุเนอโกโร) คือเจ้าอุปราชหรือวังหน้าของโซโล เช่นเดียวกันกับเจ้าปักกุอาลำ (Paku Alam) ของยกยาการฺตา (อิ่มทิพย์ ปัตตะโชติ ซูฮาร์โต, ๒๕๕๕: ๙๘)

[๘๘] เจ้าเมือง (Raja) เป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุดในทุกด้านโดยมีผู้สำเร็จราชการรายามุดา (Raja Muda) ซึ่งมีหน้าที่ดูแลการปกครองโดยทั่วไปทำหน้าที่แทนเจ้าเมืองในยามที่จำเป็น แต่โดยปกติแล้วรายามุดาไม่มีหน้าที่ทางการปกครองโดยตรง การปกครองที่เป็นงานประจำต่างๆ ขึ้นอยู่กับกรมการเมืองที่รองลงกไป (ชวลีย์ ณ ถลาง, ๒๕๔๑: ๒๘)

[๘๙] เกาวเนอเยเนอราล (ผู้สำเร็จราชการเมืองขึ้นของฮอลันดา) Assistant Resident คือตำแหน่งผู้ช่วยของผู้แทนผู้สำเร็จราชการที่อยู่ประจำรัฐในอารักขา (อิ่มทิพย์ ปัตตะโชติ ซูฮาร์โต, ๒๕๕๕: ๓๐)

[๙๐] เรสิเดนต์ (Resident) คือผู้แทนผู้สำเร็จราชการที่อยู่ประจำรัฐในอารักขา (อิ่มทิพย์ ปัตตะโชติ ซูฮาร์โต, ๒๕๕๕: ๓๖)

[๙๑] เมเยอร์จีน (Mayor/ มายอรฺ) เป็นตำแหน่งที่แต่งตั้งโดยทางการฮอลันดาสำหรับหัวหน้าชุมชนชาวจีนในแต่ละเมือง (อิ่มทิพย์ ปัตตะโชติ ซูฮาร์โต, ๒๕๕๕: ๕๘)

๑) เจ้านายของชวาและมลายู

การบันทึกเจ้านายของชวาและมลายูประกอบด้วย**ลักษณะ คุณสมบัติ และการจัดลำดับชั้นของเจ้านาย** รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึก**ลักษณะเจ้านายของมลายู**ขณะเสด็จเมืองปะหัง[๙๒] อย่างน่าสนใจ คือ **กิริยาท่าทางของตนกูมหมุดลูกสุลต่านซึ่งมีกิริยาจองหอง** เดินเข้ามาจับพระหัตถ์พระองค์โดยเสียมารยาท และยังแสดงอาการโกรธต่อหน้าพระพักตร์ เมื่อสอบถามก็นั่งมึนงง พระองค์ทรงกล่าวว่าที่ตะวันตกไม่ค่อยดูแลที่นี่อาจเป็นเพราะผู้แทนมีกิริยาเช่นนี้

พระองค์ทรงเน้นย้ำถึงกิริยาของตนกูมหมุดผู้นี้อีกครั้งว่า นอกจากกิริยาอาจหาญไม่พูดคุยกับผู้อื่นแล้ว ตนกูมหมุดผู้นี้ยังมีท่าทีซึ่งรัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวไว้ว่า “จองหอง” ส่วนพระยาไทรนิยามว่า “เถื่อน” ดังที่กล่าวถึงใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* ว่า

> ได้ออกเรือมาเวลาบ่าย ๕ โมงแล้ว มาถึงเรืออุบลย่ำค่ำกับ ๔๐ มหมุดหายไปแต่แรกลงเรือมา **เราว่าจองหอง พระยาไทรเถียงว่า เห็นจะเถื่อนมากกว่า ได้ชวนให้ตัวไปเดินเล่นตัวไม่ไป** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑๙๑)

ความดังกล่าวบันทึกลูกสุลต่านซึ่งมีลำดับชั้นต่ำกว่ารัชกาลที่ ๕ แต่กลับทำกิริยาที่ไม่เหมาะสมกับยศศักดิ์ของตน ทั้งยังแสดงอาการจองหองอีกด้วย พระยาไทรนิยามว่าเป็นคนเถื่อน กิริยาท่าทางของเจ้านายมลายูเช่นนี้ไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัยของรัชกาลที่ ๕ จึงทรงบันทึกไว้อย่างเป็นเยี่ยงอย่างให้ผู้รับสารได้ทราบ

ผู้ศึกษาพบการกล่าวถึงหน้าตา กิริยา การแต่งกาย รวมถึง**การสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษของเจ้านายแถบมลายู**อยู่เสมอ เช่น สุลต่านรายายุสุบกับรายาบังกัดน้องชาย ที่ทรงบันทึกอยู่ใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* ขณะเสด็จประพาสเมืองแปรัก โดยรัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวเปรียบเทียบว่าสุลต่านกับรายาพูดภาษาอังกฤษไม่คล่อง คล้ายกับเจ้าของกัมพูชา บุคคลในเมืองไทรของสยามพูดภาษาอังกฤษได้ดีกว่ามาก[๙๓] แสดงถึงพระราชนิยมของพระองค์ต่อการสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการติดต่อสื่อสารเป็นอย่างยิ่ง เจ้านายที่ไม่สามารถสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษได้อย่างคล่องแคล่วจึงมีสถานะด้อยกว่าคนในหัวเมืองประเทศราชของสยาม การบันทึกข้างต้นแสดงถึงน้ำเสียงและทัศนคติ

---

[๙๒] ปะหัง แปรัก และสลางออยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษ พระองค์เสด็จประพาสเมืองปะหังเพื่อทอดพระเนตรที่ต่อเขตแดนในการปันเขตเมืองสงางอกับปะหังซึ่งจะมีผู้มาตัดสิน

[๙๓] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒*, ๒๕๐๗ หน้า ๗๗-๗๘

ของชนชั้นนำต่อเจ้านายมลายูผู้นี้ ทั้งยังฉายภาพของคนในปกครองของสยามได้ชัดเจนขึ้น การเปรียบเทียบจึงปรากฏอยู่เสมอขณะทรงจดบันทึก

การแบ่งลำดับชั้นของเจ้านายปรากฏอยู่หลายครั้งระหว่างการเสด็จประพาสดินแดนอาณานิคม มีการแบ่งยศเจ้านายเป็นเจ้าชั้นหนึ่งและเจ้าชั้นสอง ดังตัวอย่างใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* ซึ่งกล่าวถึงการแบ่งยศของรัชกาลที่ ๕ กับสุสุหุนันไว้ว่า “ตามยศของเรากับสุสุหุนันว่าเป็นชั้นที่หนึ่ง กรมดำรงกับเรสิเดนต์เป็นชั้นที่สอง” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๖๑ – ๑๖๒) ดังนั้นรัชกาลที่ ๕ กับสุสุหุนันจึงถือเป็นเจ้านายชั้นที่หนึ่ง ส่วนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมดำรงราชานุภาพกับเรสิเดนต์เป็นเจ้าชั้นสอง การแบ่งยศศักดิ์ตามลำดับเช่นนี้เหมือนกับสยาม พระองค์จึงทรงมีพระราชฐานะเหนือผู้คนในดินแดนแถบนี้

๒) ผู้ปฏิบัติงานในดินแดนอาณานิคม

การบันทึกถึงผู้ปฏิบัติงานในดินแดนอาณานิคมทำให้สยามเห็นความเหมือนและความแตกต่างกับสยาม ส่งผลให้เกิดการปรับปรุงหรือสานต่อนโยบายของประเทศ พระองค์ทรงกล่าวถึง**รูปพรรณสัณฐาน การแต่งกาย และเชื้อชาติ บุคลิกและลักษณะนิสัย รวมถึงการปฏิบัติหน้าที่ต่างๆ** แสดงถึงความสนพระราชหฤทัยต่อทรัพยากรบุคคลในดินแดนอาณานิคมเป็นอย่างยิ่ง

ยกตัวอย่างเช่นการกล่าวถึง**บุคลิกและลักษณะนิสัยของผู้ปฏิบัติงาน**ของผู้ปฏิบัติงานในดินแดนอาณานิคม มีการบันทึกถึงผู้ปฏิบัติงานในแถบชวาว่ามี**อัธยาศัยไมตรีสติปัญญา**และ**ความสามารถในการปฏิบัติงาน**ได้เป็นอย่างดี ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ซึ่งกล่าวถึงบุคลิกและลักษณะนิสัยของมิสเตอร์มิดยิเลซึ่งเป็นแอกติงกงสุล รัชกาลที่ ๕ ทรงชมมิสเตอร์มิดยิเลซึ่งเป็นแอกติงกงสุลจากบัตเตเวียว่าเป็นคนมีอัธยาศัยกิริยามารยาทเรียบร้อย เป็นผู้ดี และมีความเอื้อเฟื้อมาก รวมถึงแบรอนกวาลซึ่งเป็นคนที่มีความเอื้อเฟื้อแสดงความร้อนใจเป็นอย่างมากเมื่อรัชกาลที่ ๕ ทรงพระประชวร[๙๔] แสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์ขณะเสด็จประพาสดินแดนอาณานิคมดังกล่าว ทั้งยังสื่อถึงคุณสมบัติของผู้ปฏิบัติงานที่พระองค์ทรงพึงพอพระราชหฤทัยอีกด้วย

นอกจากอัธยาศัย กิริยามารยาทจะเป็นลักษณะของบุคคลที่พระองค์ทรงชื่นชมแล้ว ยังปรากฏว่าผู้ที่มี**สติปัญญาเฉลียวฉลาด**และ**ชำนาญในกิจการ**งานของตนเป็นคุณสมบัติที่น่าชื่นชมของผู้ปฏิบัติงานเช่นกัน ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* บันทึกว่า

---

[๙๔] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ๒๕๕๕ หน้า ๓๖๑

> **คนทั้งหมดเห็นแหลมอยู่กว่าเพื่อน คือ ดาโต๊ะมนตรีที่เปนไปรมินิสเตอร ท่าทางก็เปนขุนนางอย่างเก่า แต่กิริยา เปนคนชำนาญการงารมาก คอเวอนเนอก็สรรเสริญว่าเปนคนฉลาดแลซื่อตรงต่อนาย รักษาความลับไม่ให้แพร่งพราย** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๖)

ความข้างต้นรัชกาลที่ ๕ ทรงชื่นชมขุนนางที่มีความชำนาญในหน้าที่การงาน ฉลาดและซื่อตรงต่อเจ้านาย โดยการรักษาความลับไว้ได้อย่างดี พระองค์ทรงมีพระราชอำนาจในการจ้องมองและตัดสินลักษณะของผู้ปฏิบัติงานดังกล่าว การสำรวจนี้จึงคล้ายกับการที่เจ้าอาณานิคมสำรวจดินแดนอื่นหรือดินแดนอาณานิคมเช่นกัน

๓) ประชาชนในดินแดนอาณานิคม

การบันทึกประชาชนในดินแดนอาณานิคมมีทั้งการระบุ**เชื้อชาติ จำนวนประชากร รูปพรรณสัณฐานและการแต่งกาย บุคลิกและลักษณะนิสัย** รวมถึง**วิถีชีวิตของราษฎร** แสดงถึงความสนใจใคร่รู้ของสยามต่อทรัพยากรบุคคลในดินแดนอาณานิคม ซึ่งจะทำให้สยามมีองค์ความรู้ในการทำความเข้าใจดินแดนข้างเคียงมากยิ่งขึ้น ทั้งยังเป็นการจ้องมองผู้อื่นซึ่งตกอยู่ภายใต้การปกครองของเจ้าอาณานิคมด้วยสายตาของชนชั้นนำสยามซึ่งถือว่าตนมีอำนาจอธิปไตย การจ้องมองและสำรวจจึงนำมาสู่การตัดสินและเปรียบเทียบกับสยามอยู่เสมอ

การสำรวจเชื้อชาติและจำนวนของราษฎรที่อาศัยในพื้นที่แถบชวา โดยระบุถึงชนชาติแถบชวาว่ามีทั้งสิ้น ๓ ชนชาติ ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ซึ่งบันทึกชนชาติแถบชวาซึ่งแบ่งได้เป็นซุนดา ชวาแท้ และมะถุระ มีจำนวน ๔ ล้านคน ๘ ล้านคน และ ๖ ล้านคน ตามลำดับ ซุนดาไม่ฉลาดแต่เรียบร้อย ชวาฉลาดแต่ทำสิ่งใดไม่แข็งแรง มะถุระเป็นคนหยาบคายดุร้าย แต่ทำงานแข็งแรง นอกจากนี้ยังแบ่งภาษาได้อีก ๓๐ ภาษา[๙๕] การสำรวจประชากรชาวชวาอย่างละเอียดนี้มีผลต่อการสังเกตการบริหารบ้านเมืองด้วยประการหนึ่ง ตอนข้างต้นเป็นอย่างการสำรวจสำมะโนครัวประชากรซึ่งสยามกระทำกับดินแดนอาณานิคมข้างเคียง ไม่ต่างจากที่เจ้าอาณานิคมกระทำกับดินแดนเหล่านี้ ต่างเพียงสยามไม่มีอำนาจหน้าที่ในการจัดการดินแดนเหล่านี้แต่อย่างใด ชนชั้นนำทำได้เพียงการเก็บข้อมูลเพื่อเป็นประโยชน์และเทียบเคียงกับสยามเท่านั้น

การบันทึกประชากรในดินแดนแถบมลายูทำให้ชนชั้นนำได้บันทึกข้อมูลเกี่ยวกับประชากรในพื้นที่ซึ่งติดต่อกับหัวเมืองประเทศราชของสยาม ยกตัวอย่างการสำรวจประชากรของเมือง

[๙๕] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ๒๕๕๕ หน้า ๓๐๒-๓๐๓

แปรักซึ่งเคยเป็นของสยาม เมื่อค.ศ. ๑๘๑๘ (พ.ศ. ๒๓๖๑) แต่ตกเป็นของตะวันตกเมื่อค.ศ. ๑๘๗๔ (พ.ศ. ๒๔๑๗) ด้วยความคิดที่จะปกครองเมืองมลายูทั้งหมดของอังกฤษ ดังปรากฏใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* ที่ว่า

> ที่ป้อมมีฝรั่งทำสำหรับหนีพวกเจ๊กป้อม ๑ บนหลังเนินเลวเต็มที เป็นแต่ที่พอเอาตัวรอดเท่านั้น **การที่กลัวเจ๊กที่นี่เพราะเคยขยาดมาแล้วเหมือนกัน ด้วยคนในเมืองมีคนต่างประเทศมากกว่ามลายู ตามที่ประมาณว่า**
>
> **มลายู**..... ๑๒๓๗๑๐
> **จีน**..... ๑๐๘๓๔๐
> **ทมิฬและอินเดียน**..... ๑๑๑๑๖๙
> **ฝรั่งขาวและฝรั่งดำ**..... ๓๘๔
> ๒๔๓๖๐๓
>
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๘๑)

ตอนข้างต้นเป็นการสำรวจทั้งจำนวนและเชื้อชาติของประชากรที่อาศัยอยู่ในดินแดนแถบมลายู โดยกล่าวว่ามีชาวต่างชาติอาศัยอยู่มากกว่ามลายูทั้งจีน ทมิฬและอินเดียน ฝรั่งขาวและฝรั่งดำ แสดงถึงความหลากหลายของราษฎรที่อาศัยในแถบนี้ได้อย่างชัดเจน สำมะโนครัวถือเป็นเครื่องมือของชนชั้นนำสยามในการสำรวจข้อมูลในพื้นที่ต่างๆ ภายใต้แนวคิดภูมิกายาซึ่งจะนำไปสู่ความมั่นคงของรัฐชาติต่อไป การรู้เขารู้เราเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับชนชั้นปกครอง ณ ขณะนั้น ทั้งนี้เพื่อเปรียบเทียบและบริหารจัดการหัวเมืองประเทศราชแถบมลายูของสยามต่อไป

การสำรวจทรัพยากรบุคคลของดินแดนอาณานิคมทำให้ชนชั้นนำสยามพบว่าดินแดนชวาและมลายูมีบุคคลหลายระดับชั้น รัชกาลที่ ๕ ทรงแสดงทัศนะไว้หลายครั้งว่าบุคคลเหล่านี้ยังทำหน้าที่ของตนได้ไม่ดีนัก ทั้งยังมีคุณสมบัติที่บกพร่องกว่าบุคคลของสยามเป็นอย่างมาก การเปรียบเทียบเช่นนี้จึงขับให้ทรัพยากรบุคคลของสยามโดดเด่นและมีคุณภาพมากยิ่งขึ้น

๒.๒.๒.๒ เส้นทางการเดินทาง

ลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่แปลกตาของดินแดนอาณานิคมปรากฏอยู่ตลอดเส้นทางการเสด็จ ความสนใจใคร่รู้ของผู้มาเยือนจึงปรากฏผ่านบันทึกการเดินทางชุดนี้ ความรู้เกี่ยวกับเส้นทางการเดินทางประกอบด้วย**ลักษณะภูมิประเทศในดินแดนอาณานิคม** และ**พรรณพืชในดินแดนอาณานิคม**

๑) ลักษณะภูมิประเทศในดินแดนอาณานิคม

ลักษณะภูมิประเทศในดินแดนอาณานิคมแถบชวามีความแตกต่างจากสยามจึงมีการบันทึกไว้ยกตัวอย่างเช่นการบันทึก**ลักษณะภูมิประเทศของเมืองกดิรี**ทั้ง ๔ ทิศใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ดังต่อไปนี้

> **เมืองกดิรี**นี้ปันเปน ๔ ส่วน **ฟากตวันออกที่โฮเต็ลตั้งอยู่ ข้างเหนือเปนเมืองฝรั่ง** มีเรือนแลโฮเต็ลปลูกอยู่ริมแม่น้ำบนที่ซึ่งถมดินสูง ลงไป**ข้างใต้ตอนกลางเมืองพวกชวาอยู่** มีอาลูนอาลูนวัดแลบ้านริเยนต์แลกาภูปติแต่อาลูนๆ **ข้างฝ่ายตะวันออกนี้ ตั้งแต่สุรบายามาใช้ปลูกหญ้าเหมือนที่การุต**บ้านเรือนคนมีรั้วแลปลูกต้นไม้ เรือนเข้าไปหายอยู่ข้างในเหมือนเช่นโซโลแต่เลวกว่าโซโลมาก ต่อลงไป**ปลายข้างใต้เปนหมู่เมืองจีน** มีตึกรามใหญ่ๆ แต่ไม่สู้ยาวนัก มีตพานยาวข้ามแม่น้ำไปฝั่งตะวันตกถึงริมป้อม ที่ป้อมนั้นสี่เหลี่ยม มีป้อมมุมกลมแต่เล็กๆ ทำขึ้นเมื่อครั้งเกิดขบถที่เมืองยกยา (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๕๒)

พระองค์ทรงบันทึกถึงเมืองกดิรีว่าแบ่งเป็น ๔ ส่วน ฝั่งตะวันออกมีโรงแรมตั้งอยู่ ฝั่งเหนือเป็นเมืองฝรั่ง มีบ้านเรือนและโรงแรมปลูกอยู่ริมแม่น้ำบนที่ถมสูง ฝั่งใต้มีอาลูนอาลูน วัด และบ้านริเยนต์ มีการกล่าวถึงรายละเอียดของบ้านเรือนและสภาพแวดล้อมอย่างเฉพาะเจาะจง การศึกษาภูมิประเทศของแต่ละดินแดนที่พระองค์ทรงเสด็จพระราชดำเนินผ่านนี้ทำให้ชนชั้นนำเข้าใจความเป็นมาของดินแดนรอบข้างสยามมากขึ้น เริ่มตั้งแต่ที่ตั้งซึ่งปรากฏอยู่บนแผนที่ซึ่งบ่งบอกเขตแดนของพื้นที่ได้อย่างชัดเจน

ลักษณะภูมิประเทศของชวามีลักษณะเป็นภูเขาไฟอยู่มาก ส่งผลให้เกิดการท่องเที่ยวในบริเวณดังกล่าว ยกตัวอย่างเช่น การเสด็จประพาส**ภูเขาไฟโบรโม** ใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* มีการบันทึกความรู้เกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศของชวาที่มีภูเขาไฟรอปะทุอยู่มาก รัชกาลที่ ๕ ทรงอธิบายถึงลักษณะของดินที่ทรงทอดพระเนตรระหว่างเสด็จประพาสว่าประกอบไปด้วยขี้เถ้า โคลน และดิน แล้วแต่ว่าสิ่งใดจะหนาบางกว่ากัน โดยทรงเปรียบกับขนมชั้นเพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพ รวมทั้งทรงกล่าวถึงหมู่ภูเขาไฟติงเคลว่าอยู่ในภูเขาไฟ ๓ ยอด คือ อรชุโนซึ่งมี ๕ ยอดตามชื่อของพี่น้องในมหากาพย์มหาภารตะ โบรโมซึ่งเป็นภูเขาไฟที่ใหญ่ที่สุดในโลก และเขาพระสุเมรุซึ่งสูงที่สุดในดินแดนชวา พระองค์ทรงกล่าวถึงการปะทุของภูเขาไฟเหล่านี้ว่าทำให้เกิดการทับถมของหินถ่านทรายโคลนบนยอดเขาเป็นชั้นๆ ทำให้ต้นไม้ตายหรือถูกโคลนปกคลุมและกลับงอกขึ้นมาใหม่[๙๖]

---

[๙๖] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน*, ๒๕๕๕ หน้า ๓๒๑

การเสด็จประพาสภูเขาไฟในดินแดนแถบนี้ทำให้รัชกาลที่ ๕ ได้สัมผัสกับประสบการณ์ที่แปลกใหม่จากการทอดพระเนตรของแปลกตาในชวา ทั้งยังได้ข้อมูลเกี่ยวกับลักษณะภูมิประเทศของชวาที่มีภูเขาสูงอยู่มาก โดยเฉพาะภูเขาไฟซึ่งสามารถปะทุได้ตลอดเวลา การสำรวจของพระองค์ทำให้สยามมีองค์ความรู้เกี่ยวกับดินแดนชวามากยิ่งขึ้น

การสำรวจเช่นนี้นอกจากจะเป็นการเปรียบเทียบกับลักษณะภูมิศาสตร์ของสยามแล้ว ยังสะท้อนลักษณะภูมิศาสตร์ของสยามว่าอุดมสมบูรณ์และปลอดภัยจากภูเขาไฟ รวมถึงความงามของวิวทิวทัศน์ในสยามซึ่งมีอยู่มากมาย ดินแดนแถบนี้จึงเทียบไม่ได้กับสยามหากแต่มีความแปลกประหลาดแฝงอยู่เท่านั้น การจ้องมองและการแสดงทัศนะดังกล่าวแสดงถึงการเปรียบเทียบตัวตนของเรากับคนอื่น เมื่อมีคู่เทียบตัวตนของเราจึงถูกขับเน้นให้เด่นชัดยิ่งขึ้น การสำรวจลักษณะทางกายภาพของดินแดนอาณานิคมจึงเป็นการแสดงลักษณะทางกายภาพของสยามให้โดดเด่นยิ่งขึ้น

๒) พรรณพืชในดินแดนอาณานิคม

การบันทึกถึงพรรณพืชในดินแดนอาณานิคมนี้ส่วนใหญ่มีความแปลกตาไปจากความคุ้นชินของชนชั้นนำ การเปรียบเทียบความเหมือนและความต่างกับสยามจึงปรากฏอยู่เสมอ รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึก**พรรณพืชที่แปลกตา ดอกไม้งาม พันธุ์ของชา**ซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจ และผลไม้ไว้ในบันทึกการเดินทางของพระองค์ ยกตัวอย่างเช่น ณ เมืองบุยเตนซอก พระองค์ทอดพระเนตร**ต้นไม้ประหลาด**ในสวนโบกะนิเกอล์กาเดนและทรงมีพระราชวิจารณ์ว่ามีทั้งต้นที่งามและไม่งาม ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ต่อไปนี้

> **ต้นไม้ที่กำลังงามแปลกประหลาดในเวลานี้ คือต้นลาน**สูงไม่ต่ำกว่า ๑๕ วา ออกดอกเปนช่อๆ ช่อ ๑ ยาวไม่ต่ำกว่า ๘ ศอก **สัณฐานเหมือนรวงเข้าสมุทโคดมออกเต็มไปทั้งต้นไม่มีใบ...รูปพนมของดอกนั้นเหมือนช่อบุกเค** ไม่เล็กกว่าต้นไม้นั้นมีใบอยู่งามเสียจริงๆ ไปถึงไหนไกลเท่าไกลคงแลเห็นโพลนอยู่กลางหมู่ไม้ **เขาว่าปลูกมากกว่า ๓๕ ปีแล้วพึ่งออกดอก ดอกนั้นจะทนอยู่ได้ ๓ เดือน เมื่อครบกำหนดแล้วต้นไม้นั้นเลยตายใบไม่งอกต่อไปอิก** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๖๖-๖๗)

ต้นลานเป็นต้นไม้ที่ทั้งงามทั้งแปลกในมุมมองของรัชกาลที่ ๕ สัณฐานเหมือนรวงข้าวไม่มีใบ รูปพนมของดอกเหมือนช่อดอกไม้ ว่ากันว่าปลูกมากกว่า ๓๕ ปีจึงออกดอก ดอกอยู่ทนได้ ๓ เดือน เมื่อครบกำหนดแล้วต้นไม้จะตายไม่งอกอีกต่อไป แสดงถึงความรู้เกี่ยวกับพรรณไม้ที่แปลกตาในแถบชวาแห่งนี้และการจ้องมองของนักสำรวจชาวสยามซึ่งมองว่าพืชพรรณเหล่านี้เป็นของแปลกซึ่งน่าตื่นตาตื่นใจสมควรแก่การจดบันทึกไว้เป็นหลักฐาน

พระองค์ทรงกล่าวถึง**ดอกกุหลาบ**ระหว่างทางไปจิปานะของชวาเปรียบเทียบกับสยามและยุโรป มีการจดบันทึกลักษณะและสีของกุหลาบ รวมถึงกล่าวว่างามที่สุดเท่าที่เคยทอดพระเนตร ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ตอนต่อไปนี้

> กุหลาบพวงช่อหนึ่งตั้งสามสิบสี่สิบ ดอกโตๆ ต้นสูง ๘-๙ ศอก ที่เปนกุหลาบเลื้อยใช้เปนซุ้มมีดอกตั้งแต่ดินขึ้นไปเต็มนับด้วยร้อยๆ กุหลาบเหลืองดอกใหญ่ๆ เต็มๆ ต้น กุหลาบสีครั่งดอกใหญ่เท่าพุดตานสีชมภู กลีบซ้อนถี่กุหลาบสีอื่นๆ มีเกือบทุกสี **ตั้งแต่เกิดมาได้เห็นงามที่นี่แห่งหนึ่ง** ที่อาคราในอินเดียแห่งหนึ่งเท่านั้น แต่ที่อาคราใหญ่อยู่แต่ปีแรก ปีที่ ๒ เล็กลงมา ปีที่ ๓ ลงเล็กเหมือนตามธรรมดา เพราะฉะนั้นต้นจึงไม้โตเหมือนที่นี่ ที่นี่เขาเป็นเสมอ เพราะอากาศเย็นแลฝนตกเนืองๆ **รพีออกปากว่าถึงในยุโรปก็ไม่งามเท่า** เพราะมันหนาวเกินไป (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๗๖)

การทอดพระเนตรดอกกุหลาบที่สวยงามนี้เป็นความเพลิดเพลินในการเสด็จประพาสของพระองค์ประการหนึ่ง ทั้งยังแสดงถึงพระราชประสบการณ์ของพระองค์เกี่ยวกับการทอดพระเนตรดอกกุหลาบในหลายประเทศ โดยทรงกล่าวถึงความงามของดอกกุหลาบที่พระองค์เคยทอดพระเนตรมา ทั้งยังมีเจ้านายพระองค์หนึ่งเปรียบเทียบว่างามกว่าดอกกุหลาบในยุโรปอีกด้วย ประสบการณ์จึงเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงความทันสมัยของผู้มาเยือนด้วยประการหนึ่ง

พระองค์ทรงบันทึก**พรรณของชา**ที่เมืองบันดองไว้อย่างละเอียด โดยทรงกล่าวถึงวิธีการปลูก และการเก็บยอดใบชาของชวาไว้ใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ดังต่อไปนี้

> ชาที่ปลูกเปน**พรรณชาเสฉวน**มาปลูกอยู่นานกลายเปนพรรณหนึ่งไป เรียกว่า **พรรณชวา** แต่เขาว่าไม่สู้ได้ราคาดีจึงเปลี่ยนปลูกชา**พรรณอาสำ**เสียโดยมาก **วิธีที่ปลูก**ใช้ยกร่องเล็กๆ แต่หลังร่องไม่ได้ปลูกชากลายเปนทางเดิรไป ชากลับลงไปปลูกอยู่ในกลางร่องต้นเปนรอยตัดทั้งสิ้น ตอโตๆ สูงประมาณสักศอกเศษหรือศอกคืบ ปลูกทีเดียวอยู่ได้เท่าใดต่อเท่าใด ที่เห็นนั้นว่าปลูกมา ๔๐ ปีแล้ว มีตายต้องแซมน้อย กลายเปนตัวผู้ไปเสียบ้าง ตัวผู้นั้นคือใบเล็กดอกเล็กเหมือนดอกเข้าตอกหรือชาไม้ดัด ตัวเมียใบใหญ่ดอกเหมือนบุนนาก แต่โตขนาดดอกกระทิงหรือดอกสาระภีย่อมๆ...**ใบยอดที่เอามาทำใบชาเขาใช้เด็ดแต่เฉพาะที่แตก ๓ ใบ** ต้นหนึ่งต้องเด็ดเดือนละครั้งเพราะเด็ดแต่พอทำวันหนึ่งๆ วนกันไป มันมีคุณวุฒิอย่างหนึ่ง คือไม่มีกลิ่นหอมหรือเหม็นเขียว (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๑๒๕-๑๒๖)

ตอนข้างต้นพระองค์ทรงเล็งเห็นว่าชาเป็นพืชเศรษฐกิจของชวา จากตัวอย่างมีการบันทึกการปลูกชา ชนิดของชาแต่ละสายพันธุ์ รวมถึงการเก็บยอดชาอย่างละเอียด เหล่านี้เป็นภูมิรู้แก่ชนชั้นนำสยามที่เกิดจากการเดินทางและสำรวจด้วยตนเอง การจดบันทึกจะนำไปสู่การเปรียบเทียบกับพรรณชาในสยามอันสัมพันธ์กับเศรษฐกิจของประเทศ

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึง**ผลไม้**ในดินแดนแถบชวาไว้ส่วนหนึ่ง พระองค์ทรงแสดงพระราชทัศนะเปรียบเทียบผลไม้ในดินแดนแถบชวากับผลไม้ของสยามอยู่เสมอ แสดงถึงลักษณะเฉพาะของผลไม้ในแต่ละดินแดนที่ชนชั้นนำสยามได้สัมผัสด้วยตนเอง รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกการค้นหาลูกไม้หรือผลไม้เพื่อรับประทานขณะเสด็จประพาสเมืองโซโลของชวา ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ต่อไปนี้

> เราเอะอะมาตั้งแต่ที่ยกยาเรื่องหาลูกไม้กิน...**กล้วยนั้นย่อมจะมีไส้โตๆ ซึ่งเขาเรียกกันว่ากล้วยก้าง ส้มโอก็แกนๆ สับปรดก็ลูกเล็กๆ แต่สีขาวเปนสับปรดอ่อนส้มก็คงจะเปรี้ยวมิเปรี้ยวก็ฟ่าม อดลูกไม้เหลือที่จะทนทาน**...สุสุนันให้จัดลูกไม้มาส่ง ๔๐ ที่...ส่งเช่นนี้ทุกวันจนกระทั่งวันออกจากโซโลยังพบคนหาบหีบรูปร่างเหมือนปิระมิด...**แต่มารู้เรื่องว่าผลไม้ที่นี่มันสู้เราไม่ได้อยู่เอง** จะหากินให้เหมือนที่บ้านเรานั้นเปนพ้นวิไสยที่จะหาได้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๗๘)

ความข้างต้นเป็นการเปรียบเทียบผลไม้ที่เมืองยกยาว่าได้เสวยแต่กล้วยก้าง ส้มโอแกน สับปะรดอ่อน ทุกอย่างมีรสชาติไม่อร่อย หลังจากนั้นสุสุนันได้จัดลูกไม้มาถวายรัชกาลที่ ๕ พระองค์ทรงกล่าวว่าการเสด็จประพาสยังชวาทำให้ทรงทราบว่าผลไม้ที่นี่สู้ผลไม้ของสยามไม่ได้ การเดินทางจึงเป็นการเน้นย้ำความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรของสยามประการหนึ่ง การเดินทางจึงยิ่งทำให้ตัวตนของสยามชัดเจนยิ่งขึ้น จากตัวอย่างข้างต้นกล้วย ส้มโอและสับปะรดของชวาเทียบกับของสยามไม่ได้ การบันทึกเช่นนี้แสดงว่าผลไม้ของสยามดีกว่าของชวามาก การเปรียบเทียบส่งผลให้สยามมีสถานะเหนือกว่าชวาในด้านของทรัพยากรธรรมชาติ

๒.๒.๒.๓ พระราชกรณียกิจ

พระราชกรณียกิจที่สำคัญในดินแดนอาณานิคมคือ**การเยี่ยมชมความเจริญในดินแดนอาณานิคม การบันทึกการเมืองการปกครองในดินแดนอาณานิคม** รวมถึง**การรวบรวมความรู้ด้านสังคมและวัฒนธรรมในดินแดนดังกล่าว** ดังต่อไปนี้

๑) การเยี่ยมชมความเจริญในดินแดนอาณานิคม

การเยี่ยมชมความเจริญในดินแดนอาณานิคมเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญของรัชกาลที่ ๕ ขณะเสด็จประพาสดินแดนชวาและมลายูที่ตกเป็นเมืองขึ้นของตะวันตก พระองค์ทรงกล่าวถึง**ความเจริญของวิทยาการ**และ**ความเจริญของบ้านเมือง**เพื่อเปรียบเทียบกับความเจริญของสยาม

ยกตัวอย่างความเจริญของวิทยาการเช่น**ด้านการแพทย์และการสาธารณสุข ด้านการคมนาคม** และ**ด้านการจัดการความรู้สมัยใหม่** วิทยาการสมัยใหม่ด้าน**การแพทย์และการสาธารณสุข**สามารถแบ่งได้เป็น **การบันทึกความรู้เกี่ยวกับการแพทย์สมัยใหม่** รวมถึง**การเยี่ยมชมโรงพยาบาลจิตเวช** ดังตัวอย่างใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* ซึ่งบันทึก**การรักษาพระราชโอรสด้วยวิทยาการสมัยใหม่** มีการกล่าวถึงค่ารักษาที่ว่าไม่แพงหากเทียบกับคุณภาพ ดังนี้

> เราเห็นว่าถูกเหลือเกิน ความจริงในบางกอกเราจะหาหมอฝรั่งให้มาประจำอยู่ได้เช่นนี้เป็นไม่มีเป็นอันขาด แต่เพียงมาเยี่ยมเป็นเวลาก็คงคิดเอาเกินกว่านี้ ความจริงหมอเหล่านี้มาอยู่เหมือนหมอไทยๆ แต่ยังวิเศษกว่าที่หมอไทยเรามาประจำอยู่ก็จริงอยู่แลแต่มานอน หมอฝรั่งถึงว่าเขาผลัดกันมา ก็มานั่งและหมั่นตรวจตราเสมอ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๕๘ – ๕๙)

ความข้างต้นกล่าวถึงค่าใช้จ่ายในการรักษาโรคแบบสมัยใหม่ไว้อย่างละเอียด พระองค์ทรงกล่าวว่าราคาถูกเมื่อเทียบกับคุณภาพและราคาแพทย์ที่บางกอก แสดงถึงการยกย่องแพทย์ชาวตะวันตกที่มีความรู้ทางการแพทย์สมัยใหม่จึงปรากฏภาพการพระราชทานเงิน งานเลี้ยงและถ่ายรูปร่วมกับนายแพทย์หลายท่าน[๙๗] การรักษาด้วยการแพทย์สมัยใหม่นี้แสดงถึงรสนิยมของชนชั้นนำสยามที่เข้าใกล้ความศิวิไลซ์ของตะวันตกผ่านการแพทย์แบบสมัยใหม่ซึ่งถือว่ามีคุณภาพและน่าเชื่อถือ

การบันทึกพระอาการประชวรของพระราชโอรสและ**วิธีการรักษาของแพทย์ตะวันตก** ปรากฏใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* ดังต่อไปนี้

> **ที่จริงเมื่อวันที่ ๒๓ หมอไทยบอกว่าไม่มีอย่างอื่นนอกจากที่จะตายเป็นแน่ในวันนั้น หรือรุ่งขึ้นเป็นอย่างช้า หมอฝรั่งจะใช้ผ้าโสร่งชุบน้ำแข็งคลุม ซึ่งมีทางเดียวซึ่งเผื่อว่าจะรอดบ้าง แต่กระนั้นก็ไม่มีใครเห็นควรจะยอมให้ทำ แต่เมื่อเราได้บอกแม่เล็กแล้วไม่ตัดสินลง**

[๙๗] ดูรายละเอียดใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง*, ๒๕๐๔ หน้า ๕๘ - ๕๙

> **ประการใด ค่อนข้างจะไม่ยอมแต่เราได้ฟังคำอธิบายเป็นที่พอใจ และเพราะเหตุว่าถึงไม่ทำก็ตายทำก็ตาย แต่ไม่ทำไม่มีทางที่ใครจะพูดได้ว่าไม่ตาย แต่ถ้าทำมีคนพูดว่าไม่ตาย เราจึงลองให้ทำ มีคนดูไม่ได้โดยมาก แต่เห็นคุณปรอทลดในทันที ตั้งแต่นั้นมาอีกก็เห็นคุณทุกครั้ง จนหมอหรือใครๆ ยอมรับว่าวิธีนี้จำต้องเอาไปใช้ต่อไปอีก** จนภายหลังปรอทลดลงและพ้นกำหนดไข้ ข้างไทยเชื่อแต่ละข้างฝ่ายจะทำให้ลด แต่ไม่รู้ว่าจะแก้อย่างไร (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๖๕)

การใช้ผ้าโสร่งชุบน้ำแข็งคลุมเป็นวิธีการลดไข้ของแพทย์ชาวตะวันตกซึ่งสามารถลดไข้ได้เห็นผล ซึ่งเจ้านายอื่นไม่เห็นด้วยยกเว้นรัชกาลที่ ๕ ที่ทรงยินยอมให้รักษาตามขั้นตอนนั้น ตอนข้างต้นบันทึกถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธหรือ “เอียดเล็ก” ซึ่งประชวรด้วยไข้มาลาเรีย หมอวิลันดาและหมอไรเตอร์ แพทย์ประจำพระองค์ทรงวินิจฉัยเหมือนกัน รัชกาลที่ ๕ โปรดให้โทรเลขให้หมอและหมอทหารจากบาตาเวียขึ้นมาปรึกษาด้วย (อิ่มทิพย์ ปัตตะโชติ ชูฮาร์โต, ๒๕๕๕: ๑๔๑) ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงวิทยาการทางการแพทย์ที่ทันสมัยที่สุดในยุคนั้น ทั้งแพทย์สมัยใหม่ซึ่งมีวิธีการรักษาแบบตะวันตก

นอกจากนี้ยังมีการบันทึกการเสด็จประพาส**โรงพยาบาลรักษาคนป่วยทางจิตเวช**ใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ไว้ดังต่อไปนี้

> ออกจากที่นั้น**ไปลูนาติกอะไซลัมโรงเลี้ยงบ้า...เขาพาไปแต่ที่ไม่คลั่งมาก ปล่อยเดิรเพ่นพ่านอยู่ ที่คลั่งมากปิดประตูเสียทั้งนั้น** ไม่ได้ถ้อยความอะไรเลยยดเพราะไม่มีแรงที่จะไต่ถาม **แต่กว้างขวางใหญ่โตกว่าที่สิงคโปร์มาก เขาอวดว่าดีกว่าทุกอย่าง** ให้สมุด ๒ เล่มเปนการเรี่ยรายเงิน ออกจากที่โรงนั้นไปข้างหลัง**ดูสิ่งของที่บ้าทำ ดูก็ดีพอใช้ มีโมเดลไร่กาแฟอันหนึ่งทำดีทีเดียว ไปดูที่โรงทำการล้างกาแฟใช้โม่น้ำแลนวดเข้าด้วย ใช้บ้าทำทั้งสิ้น เลือกเอาพวกที่พื้นดีๆ ตั้งแต่นายลงไปจนคนเลว** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๘๓-๘๔)

ตอนดังกล่าวเป็นการทอดพระเนตรการสาธารณสุขของชวา เพื่อเหตุผลด้านการบริหารจัดการในสยาม โรงพยาบาลจิตเวชที่เสด็จไปนี้กว้างขวางกว่าที่สิงคโปร์ เขาจัดให้ทอดพระเนตรแต่พวกที่ไม่บ้ามาก และสิ่งของที่ผู้ป่วยทำ รวมถึงโรงทำการต่างๆ ที่ให้ผู้ป่วยทำงานอีกด้วย การเสด็จประพาสแถบชวาจึงเป็นอย่างการสำรวจวิทยาการด้านการแพทย์และการสาธารณสุขของประเทศ

การคมนาคมที่รัชกาลที่ ๕ ทอดพระเนตรและบันทึกไว้เป็นการกล่าวถึงการทำถนน ซึ่งแสดงถึงความเจริญด้านการคมนาคมของดินแดนแถบนี้ รัชกาลที่ ๕ มักทรงเทียบเคียงความเจริญเหล่านี้กับสยามอยู่เสมอ ยกตัวอย่างเช่นตอนหนึ่งใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ที่ว่า “ต้องสรรเสริญเขาอีกในเรื่องถนน ถ้าถนนเช่นเรารถม้าเช่นเรา อย่าพึ่งหมายเลยว่าจะขึ้นไปได้” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๗๕) แสดงถึงการทำถนนของชวาที่ดีกว่าของสยาม โดยทรงเปรียบเทียบกับการวิ่งของรถม้า

นอกจากนี้ยังมีการบันทึกถึงยานพาหนะในต่างแดนไม่ว่าจะเป็นรถไฟ และรถแตรม ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ที่บันทึกถึง**รถไฟ**ซึ่งเป็นสิ่งที่แสดงถึงความเจริญทางวิทยาการของชวาประการหนึ่ง โดยพระองค์ทรงเทียบเคียงรถไฟกับปากน้ำ และทางรถไฟกับโคราช ดังต่อไปนี้

> **รถไฟที่นี้ผิดกับปากน้ำไม่มากนัก แต่ทางที่เขาทำดีกว่า** ถึงทางรถไฟโคราชก็สู้ไม่ได้ วิธีพูนดินใช้ขุดคลองแลทำถนนรถเคียงข้างคลอง พูนถนนรถไฟสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง อย่างเช่นคิดทำในเมืองเราเช่นนี้ร้องกันว่าเปลือง แต่ที่แท้ได้ประโยชน์ถึง ๓ อย่าง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๖)

พระองค์ทรงมีพระราชวิจารณ์ว่าวิธีการทำทางรถไฟของชวา คนในเมืองสยามบอกกันว่าสิ้นเปลือง แต่ที่จริงมีประโยชน์หลายอย่าง เป็นการเปรียบเทียบข้อดีและข้อด้อยของการทำทางรถไฟดังกล่าว ซึ่งจะเป็นประโยชน์กับการสร้างทางรถไฟในสยามต่อไป

การจัดการความรู้ผ่านนิทรรศการและมิวเซียมเป็นแนวคิดในการเผยแพร่ความรู้แบบใหม่ ค่านิยมใน**การจัดนิทรรศการ**และ**การจัดมิวเซียม**ปรากฏในบันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคมจำนวนหนึ่ง ค่านิยมเหล่านี้แสดงถึงแนวคิดสมัยใหม่ที่มุ่งสะสม จัดเก็บ และแสดงความรู้ในดินแดนแถบนี้ เช่น **การจัดนิทรรศการ (exhibition)** บันทึกการเดินทางกล่าวถึงสิ่งของสำหรับใช้จัดนิทรรศการ และการจัดนิทรรศการในดินแดนแถบนี้ รัชกาลที่ ๕ ทรงให้ความสนพระราชหฤทัยต่อสิ่งของสำหรับใช้จัดนิทรรศการเป็นอย่างมาก ดังบันทึกใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ที่ว่า “**กลับมาดูของที่รเด่นอธิปติงูสีน้ำตาลจัดซื้อส่งมา เปนของที่ฝีมือช่างต่างๆ ทีแกจะสันทัดจัดของเอกซบิเชน**[๙๘] จึงทำมามีบาญน้ำบาญชีเรียบร้อย มีรูปบ้านเรือน” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๕๗) การจัดนิทรรศการในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นความรู้สมัยใหม่ที่แพร่หลายอยู่ในสยามและดินแดนแถบชวา จนถึงกับมีการกล่าวถึงความสันทัดของระเด่นอธิปติในการจัดสิ่งของ

[๙๘] คำทับศัพท์ของ exhibition หรือนิทรรศการในปัจจุบัน

สำหรับจัดนิทรรศการถวายรัชกาลที่ ๕ การจัดนิทรรศการเหล่านี้ทำให้ชนชั้นนำสยามและผู้อื่นได้รู้จักกับสิ่งของต่างวัฒนธรรมมากยิ่งขึ้น

พระองค์ทรงบันทึกการจัดนิทรรศการถวายพระองค์ขณะเสด็จประพาสเมืองชวาไว้อย่างละเอียด ปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* โดยนิทรรศการนี้ประกอบไปด้วยช่างต่างๆ อย่างช่างตัดสลัก เขียนหนัง ช่างทำหน้าโขน พิมพ์เขียนย้อมผ้ากาย ช่างปั้น ช่างทำหวี ช่างทำกฤช และอื่นๆ รวมถึงการเสด็จทอดพระเนตรโรงย้อม[๙๙] การทอดพระเนตรนิทรรศการจึงเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำสยามเข้าใจวัฒนธรรมของดินแดนเพื่อนบ้าน

การจัดมิวเซียม (museum) หรือพิพิธภัณฑ์ในปัจจุบันเป็นสถานที่ซึ่งเก็บรักษาวัตถุโบราณที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ไว้อย่างหลากหลาย ทำให้ผู้เข้าชมเข้าใจความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ของดินแดนชวาได้ระดับหนึ่ง รัชกาลที่ ๕ ทอดพระเนตรมิวเซียมในเมืองต่างๆ อยู่เสมอ ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่ามิวเซียมของชวามีสิ่งของมากกว่าของสยามมาก ทั้งเทวรูป ปืนใหญ่ พระพุทธรูป อักษรภาษาสันสกฤตซึ่งมีผิดบ้าง ทองตราและเงินตรา ห้องสมุด สิ่งของต่างๆ สิ่งสำคัญคือมีการสัญญาว่าจะส่งของมาให้อีก รวมถึงการสืบจนทราบว่าปันจุเหร็จของเรานี้เลียนแบบมาจากของชวาแต่แก้ไขให้งามตามอย่างไทย[๑๐๐] การเยี่ยมชมมิวเซียมนี้ยังทำให้ชนชั้นนำสยามเข้าใจวัฒนธรรมของตนด้วยประการหนึ่ง

การบันทึกถึงการเสด็จประพาส**มิวเซียมในดินแดนมลายู**ปรากฏอยู่หลายตอน เช่น ใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* ปรากฏการเสด็จยังมิวเซียมหลังออกจากเรซิเดนซี มิวเซียมนี้เก็บรูปสัตว์อย่างนก ปลา กระดูก แร่ของประเทศอื่นและแปรัก อาวุธและเครื่องใช้ของมลายูกับสไกซึ่งเป็นคนป่า หัวกะโหลก เครื่องมือหินโบราณ[๑๐๑] เหล่านี้แสดงถึงแนวทางการจัดเก็บสิ่งของในมิวเซียมของมลายู อันจะเป็นประโยชน์ต่อการจัดการของสยามต่อไป

พระราชกรณียกิจในการสำรวจหรือเยี่ยมชม**ความเจริญของบ้านเมือง**ในดินแดนอาณานิคมปรากฏผ่านการเยี่ยมชม**สถานประกอบกิจการ**และ**สถานที่ท่องเที่ยว**ทั้งในแถบชวาและแถบมลายู สถานประกอบกิจการเหล่านี้เป็นการนำทรัพยากรท้องถิ่นมาขับเคลื่อนเศรษฐกิจของประเทศ ชนชั้นนำสยามจึงได้เห็นความเจริญและค่านิยมท้องถิ่นผ่านการประกอบกิจการดังกล่าว รวมถึงการสร้างและพัฒนาสถานที่เพื่อเป็นแหล่งศึกษาท่องเที่ยวในดินแดนแถบนี้ ผู้ศึกษาขอแบ่ง

---

[๙๙] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน*, ๒๕๕๕ หน้า ๒๘๗-๒๘๘

[๑๐๐] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน*, ๒๕๕๕ หน้า ๓๙-๔๐

[๑๐๑] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒*, ๒๕๐๗: ๘๓

กล่าวถึงเป็นสถานที่ในแถบชวาและสถานที่ในแถบมลายูเพื่อให้เข้าใจลักษณะของแต่ละท้องถิ่นมากยิ่งขึ้น

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึก**สถานประกอบกิจการต่างๆ ในแถบชวา** เช่น สถานที่เจียระไนเพชร โรงน้ำมันปิโตรเลียม โรงผลิตหมวก โรงทำฝิ่น โรงพิมพ์ และโรงรับจำนำ เป็นต้น การรวบรวมข้อมูลเหล่านี้แสดงถึงความเฟื่องฟูของสถานประกอบกิจการในแถบชวา เนื่องจากมีการบันทึกไว้เป็นจำนวนมากตลอดเส้นทางการเสด็จ ยกตัวอย่างเช่น การเสด็จประพาส**โรงน้ำมันปิโตรเลียม**ที่เมืองสุรบายาบันทึกถึงการผลิตและคุณสมบัติของน้ำมันไว้อย่างละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* รัชกาลที่ ๕ ได้ทอดพระเนตรโรงทำน้ำมัน มีการอธิบายวิธีการขุดเจาะน้ำมัน ระยะเวลาที่ค้นพบบ่อน้ำมันแห่งนี้มากว่า ๘ ปี รวมถึงจำนวนบ่อน้ำมันที่มีอยู่ ๑๐ บ่อ การผลิตน้ำมันใช้เครื่องจักรในการทำงาน มีการบันทึกว่าเขาหวงแหนไม่ให้ฝรั่งดู และอธิบายลักษณะของน้ำมัน ๓ ชนิด คือ สีเหลืองใส สีเหลืองเข้ม และสีแดง และจำนวนที่ขายวันละ ๒,๐๐๐ หีบ[๑๐๒] การทอดพระเนตรโรงน้ำมันแห่งนี้ทำให้ชนชั้นนำสยามได้ความรู้เกี่ยวกับการผลิตน้ำมันในแถบชวา

รัชกาลที่ ๕ เสด็จพระราชดำเนินยัง**โรงทำหมวก**ที่เมืองบุยเตนซอค ทรงบันทึกรูปพรรณสัณฐานของหมวกแต่ละชนิดและวิธีทำไว้ด้วย ดังปรากฏใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* มีการบันทึกว่าเจ้าของโรงทำหมวกเป็นชาวฝรั่งเศส ลักษณะของโรงทำหมวก การนำหมวกผึ่งแดด มีการกล่าวถึงหมวกกะหลาป๋า วิธีทำหมวก และมีการกล่าวว่าหมวกต่างๆ ทั้งที่ทรงซื้อจากห้างสรรพสินค้า หมวกของทหารวิลันดา และหมวกกะลาสีล้วนทำที่โรงทำหมวกแห่งนี้ รวมถึงการจะให้หมวกแบบใหม่เป็นชื่อพระมหากษัตริย์สยามอีกด้วย[๑๐๓] แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์สยามกับเมืองชวา ณ ขณะนั้นและยังสื่อถึงการถวายพระเกียรติแด่รัชกาลที่ ๕ อีกด้วย ความเฟื่องฟูของการทำหมวกของชาวฝรั่งเศสข้างต้นนี้แสดงถึงลัทธิล่าอาณานิคมที่ส่งผลให้ความนิยมในการใส่หมวกแพร่ขยายในดินแดนแถบชวาดังกล่าว

ขณะเสด็จประพาสเมืองบันดองของชวา พระองค์ทรงแวะยัง**โรงรับจำนำ** ดังปรากฏใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* พระองค์ทรงกล่าวว่าโรงรับจำนำที่ชวาดีกว่าบางกอก มีการอธิบายวิธีเก็บสิ่งของอยู่ในตู้อย่างเรียบร้อย มีการติดหมายเลข ข้างในเป็นเครื่องเงิน เครื่องทอง อยู่ในบานเหล็ก เครื่องทองกับเครื่องทองขาวอยู่ในเฉลียง ค่าธรรมเนียมหรือดอกเบี้ยราคาถูก มีพิกัดว่าครบเจ็ดวันจะขายออกหนึ่งครั้ง ทำให้ของที่มาจำนำนี้จากสิบส่วนจำหน่าย

---

[๑๐๒] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน*, ๒๕๕๕ หน้า ๒๙๘

[๑๐๓] ดูรายละเอียดใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง*, ๒๕๐๔ หน้า ๓๒-๓๔

ออกถึงแปดส่วน วิธีการรับจำนำเช่นนี้เป็นที่พึงของราษฎรได้เป็นอย่างมาก โดยเมืองบันดองนี้อนุญาตให้ตั้งโรงรับจำนวนได้เพียงแห่งเดียว[๑๐๔]

การทอดพระเนตรโรงรับจำนำของชวาทำให้ชนชั้นนำสยามได้ข้อมูลเกี่ยวกับการบริหารจัดการกิจการดังกล่าวได้อย่างมีประสิทธิภาพ อันจะเป็นแนวทางในการบริหารจัดการโรงรับจำนำของสยามให้มีประสิทธิภาพต่อไป เห็นได้จากการออกพระราชบัญญัติโรงรับจำนำครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ เพื่อควบคุมกิจการรับจำนำให้เป็นไปอย่างถูกต้องตามกฎหมายและไม่เอาเปรียบลูกค้าเกินสมควร หลังจากมีการตั้งโรงรับจำนำแห่งแรกของชาวจีนเมื่อปลายรัชกาลที่ ๔ ใน พ.ศ. ๒๔๐๙ การเสด็จประพาสชวาครั้งหลังใน พ.ศ. ๒๔๔๔ จึงเปรียบเสมือนการเยี่ยมชมความเจริญของกิจการดังกล่าวในดินแดนอาณานิคมอย่างนักสำรวจ การบันทึกความรู้เหล่านี้จะเป็นประโยชน์กับการบริหารประเทศเป็นอย่างมาก การเดินทางจึงทำให้ชนชั้นนำสยามได้มีโอกาสพบกับองค์ความรู้และรู้จักตัวตนของตนเองชัดเจนยิ่งขึ้น ซึ่งจะนำไปสู่การปรับประเทศให้ทันสมัยเพื่อให้ทัดเทียมหรือเหนือกว่าประเทศเพื่อนบ้านต่อไป

ขณะเสด็จประพาสชวาปรากฏการทอดพระเนตร**โรงทำฝิ่น**ของรัฐบาลชวา มีการกล่าวถึงหม้อ เครื่องจักรที่ใช้แรงไฟฟ้าเพื่อเดินเครื่องจักร ทอดพระเนตรไดนาโมเครื่องไฟฟ้าทั้งปวง ต้นฝิ่น ทรงอธิบายต้น ลูก และเปลือกฝิ่นรวมถึงวิธีการในการผลิตอย่างละเอียด ดังปรากฏใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* ซึ่งมีการเปรียบเทียบการทำฝิ่นว่าวิธีของรัฐบาลในดินแดนชวานี้ได้ผลิตมากกว่าวิธีการของจีน วิธีการของชวานี้ใช้เครื่องจักรเข้าช่วย มีการกล่าวถึงลักษณะของฝิ่นรวมถึงน้ำยาฝิ่นอย่างละเอียด พระองค์ทรงบันทึกว่าโรงทำฝิ่นแห่งนี้ไม่ได้จำหน่ายทั่วไป จำหน่ายเพียง ๖ มณฑลเท่านั้นปีละ ๑,๒๐๐ หาบ นอกนั้นให้จีนเป็นผู้ผูกขาด[๑๐๕] การบันทึกโรงทำฝิ่นเหล่านี้ทำให้ชนชั้นนำเห็นความก้าวหน้าของกรรมวิธีการผลิต การจัดจำหน่ายฝิ่นและการผูกขาดของจีนในดินแดนแถบนี้ แสดงถึงความรุ่งเรืองของโรงทำฝิ่นของรัฐบาลและอิทธิพลของชาวจีนในกิจการทำฝิ่น

ดินแดนชวาภายใต้การปกครองของฮอลันดามี**สถานที่ท่องเที่ยวหรือแหล่งรวบรวมสิ่งของ**ซึ่งแสดงถึงความศิวิไลซ์แบบตะวันตก เช่น สถานที่ซึ่งสร้างเพื่อเป็นอนุสรณ์ มิวเซียม ห้างสรรพสินค้า และอู่ต่อเรือหลวง เป็นต้น ยกตัวอย่างการเสด็จประพาส**ไอเฟลทาวเวอร์**ที่ชวา ถือเป็นการจำลองสถานที่ท่องเที่ยวสำคัญของเมืองปารีส ประเทศฝรั่งเศสมาไว้ในชวา ดังปรากฏใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* ที่ว่า

---

[๑๐๔] ดูรายละเอียดใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง*, ๒๕๐๔ หน้า ๑๐๔

[๑๐๕] ดูรายละเอียดใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง*, ๒๕๐๔ หน้า ๒๑๘, ๒๒๐

> บ่าย ๔ โมงครึ่งขึ้นรถไปดู**ไอเฟลตาวเวอที่พวกอินเยอเนียในอู่เรือหลวงทำขึ้นเมื่อราชาภิเษกวินที่ริมทะเล** ทางไปไกลผ่านเมืองเก่าดูอยู่ข้างจะอึดอัดมีกลิ่นเหม็น ถ้ารักษาไม่ดีจะสกปรกกว่านี้มาก **มิศเตอรเวลเลตเตฝันไปว่าหอนั้นสูง ๑๕๐ เมเตอร์ ไปคิดทอนกับไอเฟลตาวเวอที่ปารีสได้ครึ่งหนึ่งเข้ามายืนยัน เราว่าไม่ได้เป็นอันขาด ตัวเขาไม่ได้เห็น ถ้าจะเอาเสานี้เข้าตั้งในขาของเสาไอเฟลตาวเวอขาเดียวยังจะแลเห็นเล็กไปเสียอีก เขายังไม่พอต้องไปถามคนรักษา คนรักษาบอกว่าสูง ๓๐ เมเตอร์ จึงเป็นอันสูงได้ ๑ ใน ๑๐ ของไอเฟลตาวเวอ** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๗๒ – ๑๗๓)

การจำลองหอไอเฟลที่ฝรั่งเศสมาไว้ที่ชวาเมื่อครั้งราชาภิเษกนี้ แสดงถึงการรับวัฒนธรรมตะวันตกผ่านสถานที่สำคัญในตะวันตก นอกจากนี้พระองค์ยังทรงคำนวณความสูงของหอไอเฟลจากที่เคยทอดพระเนตรอีกด้วย จากตัวอย่างแสดงถึงการพิสูจน์ข้อเท็จจริงว่าหอไอเฟลจำลองมีความสูง ๑ ใน ๑๐ เท่าของหอไอเฟลเท่านั้น ดินแดนอาณานิคมจึงเป็นพื้นที่จำลองสิ่งก่อสร้างที่มีชื่อเสียงของตะวันตกเพื่อตามรอยความศิวิไลซ์ของเจ้าอาณานิคมเหล่านั้น ทั้งยังแสดงถึงอำนาจของเจ้าอาณานิคมที่มีอยู่เหนือดินแดนอาณานิคมอีกด้วย

ใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ขณะเสด็จยังเมืองสุรบายา พระองค์ได้ทอดพระเนตร**รอแยลด๊อกยารด**[๑๐๖] โรงที่ทำการต่างๆ ทั้งช่างไม้ ช่างเหล็ก และช่างทองเหลือง ซึ่งมีเครื่องมือรวมถึงวิธีการทำเหล็กที่แตกต่างไป จากนั้นเป็นการทอดพระเนตร**คลังที่ไว้เครื่องเรือต่างๆ** ซึ่งจัดไว้อย่างเรียบร้อย **อาวุธเก่าและใหม่** ทั้งนี้วิลันดาคุยว่าเป็นที่ทำการใหญ่ของโลก แต่รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกไว้ว่า “เรายอมว่าเปนใหญ่ในโลกชวาไว้ทีหนึ่ง” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๙๙) เหล่านี้แสดงถึงความเจริญด้านอู่ต่อเรือ งานช่างไม้ ช่างเหล็ก ช่างทองเหลือง รวมถึงคลังเก็บเครื่องเรือ วิลันดาบอกว่าที่นี่ใหญ่ระดับโลก หากแต่รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกว่ายอมให้เป็นใหญ่ในชวาเท่านั้น การเสด็จไปยังสถานที่สำคัญที่แสดงถึงความเจริญในดินแดนแห่งนี้จึงเป็นอย่างการสำรวจความเจริญอย่างหนึ่ง ทั้งยังทำให้ชนชั้นนำได้สัมผัสกับความศิวิไลซ์ในดินแดนอาณานิคมของตะวันตกอีกด้วย

สถานประกอบกิจการในแถบมลายูที่ทรงบันทึกไว้ประกอบไปด้วยที่ทำเหมืองแร่ โรงสีไฟ รวมถึงสถานที่ขายบริการ สถานประกอบกิจการเหล่านี้แสดงถึงทรัพยากรในท้องถิ่น ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี รวมถึงค่านิยมของคนในสังคมอีกด้วย รัชกาลที่ ๕ ยังทรงบันทึกการเสด็จประพาส**สถานที่ท่องเที่ยว**อย่าง**ห้างสรรพสินค้า**ในต่างแดน ยกตัวอย่างเช่น การเที่ยวห้างจีน

---

[๑๐๖] royal dockyard คือ อู่ต่อเรือหลวง

และห้างญี่ปุ่นซึ่งเช่าที่พระยาระนอง ขณะเสด็จประพาสปรอวินเอลเลศลี[๑๐๗]ตรงข้ามเกาะปีนัง โดยมีพระราชวิจารณ์ว่าสนุกกว่าห้างฝรั่ง เพราะสิ่งของราคาถูกและถูกใจคนไทยมากกว่า ดังปรากฏใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* ต่อไปนี้

> เวลาค่ำกินข้าวแล้ว**ไปห้างจีนพร้อมกับผู้หญิง** ขึ้นที่โกหวานก่อน เดินดูตึกจนทั่ว เป็นตึกยาวที่อยู่มาก ที่ทำการก็มีแต่ออฟฟิศอย่างจีนเท่านั้น แล้วเดินทางในห้างนั้นเอง **ไปห้างโลกังเสง**เช่าที่พระยาระนองเอง **ขายแพรและของจีนต่างๆ มีเครื่องเซียนสีใหม่ๆ มาก** แล้วไป**ห้างโวซอง** เป็น**ที่ขายของญี่ปุ่น**ต่อไป ทั้ง ๒ ห้างนี้เป็นพวกพ้องกับพระยาระนอง ต้อนรับแข็งแรงทั้ง ๒ แห่ง **ซื้อของก็ได้มากสนุกกว่าห้างฝรั่ง เพราะเป็นของถูกอารมณ์ไทยๆ** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๓๖)

ห้างสรรพสินค้าโลกังเสงและห้างโวซองนี้แสดงถึงความเจริญในดินแดนแถบนี้ สิ่งของต่างๆ ที่วางจำหน่ายแสดงถึงรสนิยมของชนชั้นนำเช่นเดียวกัน ทั้งยังมีพระราชวิจารณ์ว่าห้างสรรพสินค้าแห่งนี้สนุกกว่าห้างของฝรั่งเนื่องจากถูกอารมณ์คนไทย ความเจริญของดินแดนแห่งนี้จึงมาพร้อมกับสถานที่จำหน่ายสินค้าสมัยใหม่ ดินแดนแถบมลายูจึงพัฒนาไปพร้อมกับการเข้ามาของห้างสรรพสินค้าของจีนและญี่ปุ่นแห่งนี้

การสำรวจความเจริญของสถานที่ในดินแดนชายขอบและอาณานิคมจะเป็นประโยชน์ด้านการพัฒนาเศรษฐกิจของสยามเป็นอย่างมาก ความรุ่งเรืองของกิจการหลากหลายประเภทแสดงถึงอิทธิพลของตะวันตกเหนือดินแดนดังกล่าว สยามจึงต้องเร่งรัดพัฒนาประเทศให้ทัดเทียมความเจริญก้าวหน้าของตะวันตกต่อไป

๒) การบันทึกการเมืองการปกครองในดินแดนอาณานิคม

การบันทึกการเมืองการปกครองในดินแดนอาณานิคมเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญอีกประการหนึ่ง บันทึกการเดินทางปรากฏการควบคุมดินแดนอาณานิคมของตะวันตก ซึ่งมีทั้งการ

---

[๑๐๗] เซอเบอรังเปอไร (Seberang Perai) หรือพรอวินซ์เวลส์ลีย์ (Province Wellesley) ปรากฏในเอกสารไทยว่า สมารังไพร เป็นพื้นที่แคบบนคาบสมุทรมลายู ตั้งอยู่ตรงข้ามเกาะปีนัง ขึ้นอยู่กับรัฐปีนังในปัจจุบัน ถูกล้อมด้วยรัฐเกอะดะฮ์ทางเหนือและทางตะวันตก ส่วนทางทิศใต้ติดกับรัฐเปรัก มีเมืองสำคัญคือเมืองบัตเตอร์เวิร์ท ศูนย์กลางการปกครองตั้งอยู่ใกล้เมืองบูกิตเมอร์ตาจัม เดิมเซอเบอรังเปอไรเป็นส่วนหนึ่งของรัฐเกอดะฮ์ที่ถูกยกให้บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ก่อนเปลี่ยนชื่อเป็น พรอวินซ์เวลส์ลีย์ ตามชื่อนายทหารสหราชอาณาจักร ต่อมาได้ผนวกเข้ากับเกาะปีนังในฐานะอาณานิคมของอังกฤษใน ค.ศ. ๑๘๖๗ (พ.ศ. ๒๔๑๐)

แสดง**ความรู้สึกหวาดกลัวของราษฎร การถูกลิดรอนสิทธิเสรีภาพบางประการ** และ**การถูกลดบทบาทของสุลต่าน** ดังตัวอย่างที่กล่าวถึงผลจากการตกเป็นอาณานิคมทำให้**ชาวชวารู้สึกหวาดกลัวคนที่แต่งกายแบบชาวตะวันตก** ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ต่อไปนี้ “การที่แต่งตัวเปนฝรั่งอยู่ข้างจะมีคุณ เพราะพวกนี้มันกลัวฝรั่งปราบกันไว้เสียราบ พวกในเมืองชวาไม่ว่าพบฝรั่งผู้ดีหรือไพร่ต้องนั่ง” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๐) ตอนข้างต้นกล่าวถึงการที่ชาวตะวันตกควบคุมชาวชวาในพื้นที่จนชาวชวารู้สึกหวาดกลัวและหลีกทางให้คนที่แต่งตัวเหมือนฝรั่งหรือตะวันตก เหตุการณ์ข้างต้นแสดงถึงอำนาจของเจ้าอาณานิคมที่ครอบครองดินแดนดังกล่าวจนราษฎรในพื้นที่รู้สึกหวาดกลัว

การถูกลิดรอนสิทธิเสรีภาพของราษฎรในดินแดนอาณานิคม ยกตัวอย่างเช่น พวกวิลันดาห้ามมิให้ชาวชวาประกอบพิธีบูยัญ ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ว่า

> ที่ในเครตานี้ว่าแต่ก่อนเปนป่าช้าใหญ่ ถ้าใครตายเอาศพมาทิ้งในนั้น ถือกันว่าได้ขึ้นสวรรค์ **การบูชายัญเช่นได้ทำนี้ก็มีผู้หญิงสาวๆ มาทิ้งลงด้วยปีละคน วิลันดาพึ่งห้ามเสียเมื่อปีคฤศตศักราช ๑๘๓๐ เกือบได้ ๖๐ ปีเศษมานี้** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๓๔)

จากตัวอย่างกล่าวถึงความเชื่อของชวาเกี่ยวกับพิธีบูชายัญผู้หญิง ซึ่งหลังจากที่วิลันดาปกครองได้สั่งให้ยกเลิก เป็นการแสดงถึงอำนาจในการควบคุมวิถีปฏิบัติของชาวชวาหลังจากครอบครองดินแดนดังกล่าว

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึง**บารมีของสุลต่านแห่งเมืองยกยา**ที่ชวาซึ่งตกเป็นอาณานิคมของฮอลันดาว่ามีอยู่น้อยมาก จนถูกเจ้าอาณานิคมครอบงำมิให้มีพระราชพิธีเลี้ยงต้อนรับ ปรากฏใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* ดังต่อไปนี้ “ที่ยกยานี้พวกฝรั่งไม่ใคร่มีความเกรงใจเพราะสุลต่านแกอ่อน บังคับให้เลิกพระราชพิธีเลี้ยงดูอะไรทั้งสิ้นเห็นเสียเวลา” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๘๓) สุลต่านที่ยกยานี้อ่อนแอ พวกฝรั่งจึงไม่มีความเกรงใจ บังคับให้เลิกพระราชพิธีเลี้ยงดูแขกบ้านแขกเมืองเพราะเห็นว่าเสียเวลา เหล่านี้เป็นผลมาจากการตกอยู่ภายใต้เจ้าอาณานิคมของชวา ทำให้ขาดสิทธิเสรีภาพ

มีการกล่าวถึง**ความสำคัญของตำแหน่งสุลต่าน**อย่างละเอียดรวมถึง**ผลกระทบหลังจากวิลันดายึดครอง** ปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ว่าสุลต่านสืบเชื้อสายกันมาแต่อดีต เมื่อวิลันดายึดครองได้พยายามลดบทบาทของสุลต่านลงเหลือเพียงอยู่ในบังคับของอธิปติ ได้รับเงินเดือน ทำให้มีฐานะยากจนและถูกลดบทบาทลง แม้ราษฎรยังนับถือเรียกสุลต่านอยู่ แต่ริเยนต์นั้น

ไม่มีความเคารพยำเกรงครอบครัวสุลต่านแต่อย่างใด[๑๐๘] เหตุการณ์ข้างต้นมีความสำคัญต่อสยาม เนื่องจากชนชั้นนำได้ออกมาเผชิญกับความจริงเกี่ยวกับดินแดนอาณานิคมหลังจากตะวันตกยึดครอง จากตัวอย่างเจ้านายถูกลิดรอนสิทธิโดยตะวันตก ดังนั้นการรักษาเอกราชของสยามจึงเป็นสิ่งที่รัชกาลที่ ๕ ทรงตระหนักถึงอยู่เสมอ

มีภาพ**ทหารวิลันดาควบคุมสุลต่าน** ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* รัชกาลที่ ๕ ทรงเปรียบเทียบว่าการที่มีทหารมากมายล้อมรอบสุลต่านเช่นนี้กล่าวว่ามาช่วยคุ้มครอง แต่แท้จริงแล้วเหมือนผู้คุมมากกว่า เพราะไม่ว่าสุลต่านจะไปที่ใดทหารเหล่านี้จะต้องตามไปด้วยเสมอ อ้างว่าถ้าไม่มีทหารไปด้วยจะเสียพระเกียรติยศ และความเป็นจริงแล้วกลัวจะหนีเพราะเคยหนีมาก่อนแล้ว[๑๐๙] เหล่านี้แสดงถึงการถูกควบคุมสิทธิเสรีภาพจากเจ้าอาณานิคม ซึ่งสร้างความอึดอัดให้ชนชั้นนำในชวาเป็นอย่างมาก

ปัญหาภายในแถบชวาภายใต้การยึดครองของอังกฤษ ปรากฏใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* ดังที่ว่าการที่อังกฤษเข้ามาครอบครองดินแดนชวาส่งผลให้เกิดข้อขัดแย้งภายในประเทศ จากความต้องการทางการเมืองของอังกฤษ อย่างการที่สุลต่านยะโฮเสียคน หรืออาบูบะกะผู้พ่อได้ดีขึ้น ก็เพราะอาศัยความต้องการของอังกฤษเป็นใหญ่ ขณะที่อาบูบะกะเป็นตำมะหงงศรีมหารายาคล้ายสมุหนายกนั้น อังกฤษต้องการให้แข็งขืนต่อสุลต่านเมืองมัว จึงยกชื่อตำมะหงงออกใช้แต่มหารายา ยกเกือบจะเป็นที่สองรองจากรัชกาลที่ ๕[๑๑๐] แสดงถึงความคิดของอังกฤษในการใช้ตำแหน่งสุลต่านในเมืองต่างๆ เพื่อผลประโยชน์ทางการเมือง

อีกตอนหนึ่งในบันทึกการเดินทางเรื่องเดียวกันกล่าวถึงปัญหาเกี่ยวกับอำนาจใน**การเก็บเงินและการตัดสินคดีความ**ในท้องถิ่นไว้ว่า “การเก็บเงินก็ดีการตัดสินถ้อยความก็ดี ไม่เป็นสิทธิขาดอันใดในตัวริเยนต์...ความตัดสินตามกฎหมายวิลันดา ยกไว้แต่ความผัวเมียมรดกเป็นยะฮีตัดสิน” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๕๓) ปัญหาอีกประการหนึ่งในดินแดนแถบชวาหลังจากเจ้าอาณานิคมเข้าปกครอง คือ การไม่มีสิทธิขาดในการดำเนินการใดๆ ของริเยนต์ รัชกาลที่ ๕ ทรงอธิบายเรื่องการปกครองท้องที่ว่าเหมือนกับของสยาม หากแต่ริเยนต์ไม่มีสิทธิขาดในการเก็บเงินและการตัดสินคดีความใดๆ และต้องตัดสินตามกฎหมายของวิลันดาอีกด้วย

---

[๑๐๘] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน,* ๒๕๕๕ หน้า ๓๖๕-๓๖๖

[๑๐๙] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน*, ๒๕๕๕ หน้า ๕๒-๑๕๓

[๑๑๐] ดูรายละเอียดใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง*, ๒๕๐๔ หน้า ๑๑

๓) การรวบรวมความรู้ด้านสังคมและวัฒนธรรมในดินแดนอาณานิคม

การรวบรวมความรู้เกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมในดินแดนอาณานิคมเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญ เนื่องจากเป็นองค์ความรู้สำคัญที่จะทำให้ชนชั้นนำสยามสามารถรักษาไว้ซึ่งดินแดนของตน รวมถึงสามารถปรับประเทศเพื่อให้รอดพ้นจากการล่าอาณานิคมได้อย่างทันท่วงที ผู้ศึกษาขอแบ่งกล่าวถึง**สภาพสังคมในดินแดนอาณานิคม**กับ**วัฒนธรรมในดินแดนอาณานิคม**

สภาพสังคมของดินแดนชวาและมลายูมีลักษณะเฉพาะจากการตกเป็นอาณานิคมของฮอลันดาและอังกฤษตามลำดับ **โครงสร้างทางสังคม**ที่พบในบันทึกการเดินทางชุดนี้แสดงถึงอภิสิทธิ์ของเจ้าอาณานิคมเหนือราษฎรในประเทศ ทำให้เกิดช่องว่างทางสังคม แสดงถึงผลพวงจากการปกครองของเจ้าอาณานิคม โครงสร้างทางสังคมที่ทรงกล่าวถึงเป็นลักษณะของการแบ่งระดับชั้นของบุคคลระหว่างชนชั้นนำกับราษฎรผ่านการจำกัดการเข้าชมหรือเข้าร่วมกิจกรรมสถานที่ต่างๆ

ยกตัวอย่างเช่น การแบ่งระดับของบุคคลที่สามารถ**ผ่านเข้าสถานที่สำคัญ**ใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* แสดงถึงการแบ่งบรรดาศักดิ์ของผู้ที่จะผ่านบริเวณหน้าสติงเกล[๑๑๑]ได้ ชาวเมืองทั้งเจ้านายและข้าราชการไม่สามารถขี่รถหรือขี่ม้าผ่านได้ แต่สามารถกั้นร่มตามบรรดาศักดิ์ได้ ส่วนราษฎรนั้นไม่สามารถกั้นร่มหรือสวมรองเท้าได้ เด็กที่เดินได้ก็ไม่ให้อุ้ม ถ้าฝืนทำต้องปรับสินไหมและถูกลงโทษจากพวกวิลันดาหรือฮอลันดา[๑๑๒] แสดงถึงการแบ่งฐานะของบุคคลในดินแดนชวา โครงสร้างทางสังคมข้างต้นบ่งบอกสถานการณ์ของชวาภายใต้การปกครองของฮอลันดา ชนชั้นนำสยามได้เดินทางมาเก็บข้อมูลเหล่านี้ด้วยตนเองและจะได้เปรียบเทียบกับสภาพสังคมของสยาม

นอกจากนี้ยังพบ**การจำกัดการซื้อตั๋ว**เข้าชมสวนของชาวชวา ซึ่งเป็นโครงสร้างทางสังคมที่มีการแบ่งลำดับชั้น ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ที่ว่า

> เวลายามหนึ่งไปที่กาเดนปาตี[๑๑๓]อย่างวิลันดา[๑๑๔] ปลูกปรำที่ในสวนริมถนน **บรรดาพวกฝรั่งแลเจ๊กที่มั่งมีซื้อติเก็ตเข้าได้ในสวน แต่พวกชวาไม่ยอมให้เข้า** มีพวก

---

[๑๑๑] คำที่เรียกว่าสติงเกลนั้นเป็นภาษาชวาแปลว่าดินสูง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔ หน้า ๑๔๐

[๑๑๒] ดูรายละเอียดใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง*, ๒๕๐๔ หน้า ๑๔๒

[๑๑๓] การ์เดน ปาร์ตี้ (garden party) คือ สโมสรสันนิบาตในสวน หรือกลางสนาม, อุทยานสโมสร

[๑๑๔] ข้อที่เรียกว่าอย่างวิลันดานั้น คือกาเดนปาตีเวลายาม ๑ ใช้จุดไฟมีซุ้มไฟแกส ด้านหนึ่งเป็นอามวิลันดา ด้าน ๑ มีช้าง มีกลมกลมอยู่บนหลังทำนองป้อมของเดนมาร์ก ปักปรำขึ้นที่ในสวนมีเสาแกสเป็นดวงดาว ๒ ดวงอยู่ข้างหน้า ตั้งเก้าอี้เป็นอย่างเดอบาร์ บรรดาคนที่มานั่งตามโต๊ะกลมที่ตั้งเรียงรายเป็นหย่อมๆ มีเลี้ยงแชมเปญแลน้ำเย็น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเจ้าเกล้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๕๗)

> กรรมการแก่ๆ เถ้าๆ หลายคน **มีผู้ให้เพลงแตร ๒ ฉบับ แต่งขึ้นสำหรับในการนี้ มีแห่ข้างจีน เรื่องคนขึ้นบนกิ่งเหล็กต่างๆ** แล้วเดิรในสวนคนเต็มไปหมดทั้งนั้น ตกลงเปนไม่แลเห็นอะไร จนกระทั่งกลับมานั่งที่ปรำนั้นใหม่ มีดอกไม้เพลิงเขาทำดีๆ พอใช้ ดูจะลงทุนลงรอนกันมาก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๐๐)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงการจัดงานสโมสรกลางสวน สวนนี้มีการจำกัดการขายตั๋วให้เฉพาะชาวตะวันตกและชาวจีนที่มีฐานะเท่านั้น ชาวชวาไม่สามารถเข้าได้ แสดงถึงการจัดเลี้ยงอย่างสโมสรในสวนที่คัดเลือกผู้ร่วมงานจากทั้งเชื้อชาติและฐานะ การจัดงานในครั้งนี้เพื่อต้อนรับรัชกาลที่ ๕ มีการแห่เพลงแตรและแห่แบบจีน แสดงถึงอิทธิพลจากการปกครองของเจ้าอาณานิคมในดินแดนแถบชวา ทั้งยังสื่อถึงพระราชอำนาจของรัชกาลที่ ๕ ระหว่างการเสด็จประพาสอีกส่วนหนึ่ง หากแต่ก็แสดงถึงโครงสร้างทางสังคมที่มีการแบ่งระดับชั้นของบุคคลไว้อย่างชัดเจน การเก็บข้อมูลเหล่านี้สื่อว่าสยามมีอำนาจอธิปไตยเป็นของตนเองจึงไม่ถูกเจ้าอาณานิคมเข้ามาจัดการบ้านเมืองเหมือนดังชวา การรักษาอำนาจอธิปไตยจึงเป็นสิ่งที่ชนชั้นปกครองพึงกระทำเป็นอย่างยิ่ง

การเดินทางไปยังดินแดนอาณานิคมคือมลายูและชวาทำให้ชนชั้นนำได้เห็นวัฒนธรรมที่หลากหลาย ชนชั้นนำมีโอกาส**รวบรวมวัฒนธรรมของดินแดนอาณานิคม** การเดินทางจึงทำให้ชนชั้นนำสยามเห็นตัวตนของตนเองชัดเจนยิ่งขึ้น ความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมของสยามกับดินแดนอาณานิคมปรากฏผ่านการสำรวจและรวบรวมวัฒนธรรมเหล่านี้ในบันทึกการเดินทางของพระองค์ ปรากฏการเปรียบเทียบวัฒนธรรมที่พบในดินแดนอาณานิคมกับสยาม รวมถึงการนำวัตถุโบราณจากดินแดนอาณานิคมกลับสยามอีกด้วย บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคมปรากฏวัฒนธรรมหลายแขนง ไม่ว่าจะเป็นภาษาชวาและภาษามลายู อาหารการกิน โบราณวัตถุ ศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณีและพิธีกรรม การละเล่นและการแสดง ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ นิทาน ตำนานและวรรณคดี รวมถึงความเชื่อต่างๆ การสำรวจ รวบรวม นำกลับ และตรวจสอบรากทางวัฒนธรรมของสยามจึงปรากฏขึ้นในดินแดนอาณานิคมที่มีวัฒนธรรมสัมพันธ์กับสยามแห่งนี้

การสำรวจและรวบรวมความรู้ทางวัฒนธรรมนี้ทำให้บันทึกการเดินทางของพระองค์มีลักษณะของตำราความรู้เกี่ยวกับดินแดนอาณานิคม พระองค์ทรงรวบรวมความรู้เกี่ยวกับ**ภาษา อาหาร ศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณีและพิธีกรรม การละเล่นและการแสดง** รวมถึง**ความเชื่อ** ไว้เป็นจำนวนมาก ดังต่อไปนี้

ภาษาชวาและภาษามลายูมีความสัมพันธ์กับภาษาไทย เห็นได้จากการใช้ภาษาชวาและภาษามลายูปะปนอยู่ในภาษาไทย การศึกษารากศัพท์ของคำภาษาชวาและภาษามลายูนี้จึงเป็นสิ่งที่พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัย ยกตัวอย่างการกล่าวถึง**คำศัพท์ภาษาชวาและมลายู**ใน *ระยะทาง*

เที่ยวชวากว่าสองเดือน ซึ่งบันทึกความหมายของคำศัพท์ภาษาชวา “**บุษบา**” ขณะเสด็จประพาสบ้านคอนโทรเลอที่ปุศโปที่มีดอกไม้นานาชนิดดังนี้

> น่าบ้านมีสวนเปนที่แลไปได้ไกลดูสบายดี ว่ากันถึงเรื่องคำปุศโปหรือปุศปาคือบุษบานั้น ตามคำชวาหมายเอาต้นไม้อย่างหนึ่ง พาไปดูที่ต้นเปนต้นบุนนากเรานี่เอง ถ้านางบุษบาชื่อนั้นจริงก็ชื่อบุนนาก ไม่ใช่เปนชื่อบุบผาดอกไม้ทั่วไป คำที่ใช้เหมือนบุบผานั้น ชวาใช้กุสุโมหรือกุสุมแทน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๔๔)

จากตัวอย่างข้างต้นคำว่าบุษบามีความหมายในภาษาชวาว่าต้นบุนนาก ไม่ได้หมายถึงดอกไม้ทั่วไปอย่างคำว่าบุปผา ในความหมายนี้ภาษาชวาจะใช้คำว่ากุสุโม หรือกุสุมแทน จะเห็นได้ว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงรวบรวมความรู้ด้านภาษาเหล่านี้อย่างนักภาษาศาสตร์ชาติพันธุ์ ซึ่งศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างภาษาและวัฒนธรรม

นอกจากนี้ยังมีการอธิบายถึงการใช้คำเรียกสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในภาษาชวาอย่าง “**ไงย**” และ “**โลโร**” ซึ่งเป็นคำแปร่งมาจากคำว่า “รตู” ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ที่ว่า

> พวกชวาถือกันว่าถ้ำนี้เปนที่อยู่ของไงยโลโรเกดุล คำ**ที่เรียกว่าไงยนี้ถ้าใครขลังๆ หรือสิ่งใดขลังๆ ใช้เรียกว่าไงยเหมือนกับคนโบราณเรียกว่าไงยอุมา**ซึ่งจะเล่าต่อไปข้างน่าปืนสโตมีก็เรียกว่าไงยสโตมีซึ่งได้ออกชื่อมาแล้ว **โลโรเปนคำแปร่งจากรตู** เหมือนโลโรยองแกรงก็ควรจะเรียกว่ารตูยองแกรง เกดุลเปนชื่อทิศใต้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๒๗)

การให้ความรู้เกี่ยวกับภาษาชวานี้แสดงถึงความสนพระราชหฤทัยต่อภาษาชวา ทั้งยังส่งผลให้เรื่องเล่านี้เปรียบเสมือนตำราความรู้ของสังคมชวาที่สำคัญเล่มหนึ่ง การเสด็จประพาสของพระองค์ยังดินแดนอาณานิคมจึงเปรียบเสมือนการสำรวจองค์ความรู้ด้านภาษาซึ่งสัมพันธ์กับวัฒนธรรมสยาม

อีกตอนหนึ่งเป็นการบันทึกคำศัพท์ภาษาชวาและมลายูเกี่ยวกับประเพณีการแต่งงาน ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ขณะประทับ ณ เมืองยกยาการุต พระองค์ทรงสอบถามสุลต่านเกี่ยวกับพิธีแต่งงาน ดังนี้

> ถามว่าได้ตุนาหงันแล้วหรือยัง **แกว่าคำตุนาหงันนั้น เปนภาษามลายูข้างชวาใช้ว่าปัจจาหงัน** ยังไม่ได้ปัจจาหงัน ธรรมเนียมการแต่งงารต้องทำฝ่ายผู้ชายข้างเดียว คือการที่ไต่

> ถามๆ แต่ข้างผู้ชายข้างผู้หญิงบิดามารดาบอกแทนได้ ต่อเมื่อตกลงแล้วผู้หญิงจึงมาจูบตีนผู้ชาย เว้นไว้แต่ถ้าผู้หญิงแก่กว่าผู้ชาย ไม่ต้องจูบ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๑๘๓)

จากที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงสืบถามเกี่ยวกับภาษาชวาและมลายูอย่างนักภาษาศาสตร์ชาติพันธุ์ซึ่งมุ่งเก็บข้อมูลภาษาในเชิงมานุษยวิทยา การกล่าวถึงขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมจึงสัมพันธ์กับการศึกษารวบรวมดังกล่าว ดังตัวอย่างข้างต้นที่กล่าวถึงคำว่า “ตุนาหงัน” ซึ่งเป็นภาษามลายู และคำว่า “ปัจจาหงัน” เป็นภาษาชวา เหล่านี้เปรียบเสมือนการออกเดินทางเพื่อหาความรู้ของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับวัฒนธรรมในดินแดนอาณานิคมดังกล่าว

วิธีการเขียนตัวอักษรเป็นสิ่งที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ในบันทึกการเดินทาง พระองค์ทรงเปรียบเทียบความแตกต่างในการเขียนอักษรชวาและมลายู และกล่าวว่าภาษามลายูมีมากกว่า ๓๐ ภาษา ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ซึ่งบันทึกความแตกต่างของการเขียนหนังสือในภาษาชวาและภาษามลายู เนื่องจากภาษามลายูเขียนจากขวาไปซ้าย ส่วนภาษาชวาเขียนจากซ้ายไปขวาตามธรรมเนียม ภาษาแตกต่างกันมากจึงไม่เข้าใจกัน ทรงอธิบายเพิ่มเติมว่าในเมืองท่าแถบชวาสื่อสารกันด้วยภาษามลายูเป็นส่วนมาก ส่วนในเมืองนั้นมีภาษาอีกกว่า ๓๐ ภาษาส่วนใหญ่เป็นภาษาซุนดาและภาษาชวา ส่วนภาษาชวานั้นแบ่งได้เป็น ๒ อย่าง คือ ภาษาเจ้านายกับภาษาราษฎร[๑๑๕] การบันทึกความแตกต่างของภาษาชวากับภาษามลายูอย่างละเอียดนี้แสดงถึงความสนราชหฤทัยในรากของภาษาดังกล่าว ภาษายังบ่งบอกลำดับชั้นของบุคคลอีกด้วย เหล่านี้แสดงถึงวิธีการเก็บข้อมูลภาษาอย่างนักภาษาศาสตร์ซึ่งมีทั้งการเก็บข้อมูลภาคสนามและการเก็บข้อมูลจากวิธีการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรอีกด้วย

บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคมกล่าวถึง**อาหารท้องถิ่นของชวาและมลายู**หลายชนิด รวมถึงอาหารจีนและอาหารฝรั่งที่ปะปนอยู่ในดินแดนแถบนี้ นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงเครื่องดื่มในท้องถิ่นต่างๆ รวมถึงผลไม้ประจำถิ่น ยกตัวอย่างการกล่าวถึง**อาหารของชาวจีนในแถบชวา**ซึ่งแสดงถึงอิทธิพลของชาวจีนผ่านวัฒนธรรมอาหาร ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ที่ว่า

> ได้เห็นอาหารพวกเจ๊ก คือมีเข้าขาวจานหนึ่งปลาขนาดสักเท่าปลาสลิดอย่างใหญ่ตัวหนึ่ง แตงกวาลูกหนึ่ง พริก ๓-๔ เม็ด แกงเหลืองๆ ชามหนึ่ง ดูก็น่ากินดี พวกเจ๊กไปเมืองใดเปนกินอย่างนั้น พูดภาษานั้นคล่องแคล่วจึงได้อยู่ไหนอยู่ได้ อาหารก็ถูกเท่ากับชาวเมืองกิน เมียก็มี

[๑๑๕] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน*, ๒๕๕๕ หน้า ๔๓

ชาวเมืองนั้นและกินหมากอย่างแขกด้วย (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๙๔)

อาหารของชาวจีนในแถบชวาที่ทรงบันทึกไว้เป็นข้าวขาวกับปลาขนาดเท่าปลาสลิด มีแตงกวาและพริกอีก ๓-๔ เม็ด แกงเหลือง ๑ ชาม พระองค์ทรงกล่าวว่าน่าเสวย ทั้งยังทรงกล่าวถึงการปรับตัวของชาวจีนที่สามารถรับประทานเหมือนชาวเมืองที่อาศัยอยู่ สามารถพูดภาษานั้นได้อย่างคล่องแคล่ว ทั้งยังมีภรรยาเป็นชาวเมืองนั้นและสามารถกินหมากได้อย่างแขกอีกด้วย การบันทึกถึงอาหารของชาวจีนในแถบชวาจึงสื่อถึงอิทธิพลของชาวจีนในดินแดนแถบนี้ได้อย่างชัดเจน อาหารของชาวจีนสื่อถึงการปรับตัวของกลุ่มตนผ่านวัฒนธรรมอาหาร รวมถึงการดำเนินชีวิตด้านต่างๆ การเดินทางทำให้ชนชั้นนำได้ข้อมูลสำคัญซึ่งจะนำไปสู่การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยโดยอาศัยการปรับตัวของคนจีนในสยามขับเคลื่อนเศรษฐกิจและการเมืองการปกครองของประเทศ ณ ขณะนั้น

ส่วน**อาหารในแถบชวา**นั้นมีความแปลกใหม่และถูกรสนิยมของชนชั้นนำสยามจึงปรากฏการรวบรวมวัฒนธรรมอาหารของชวาไว้จำนวนหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่น *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* บันทึกอาหารของชวาอย่าง**นาซิประจิโต** ซึ่งเป็นเครื่องเสวยที่รัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดปราน มีการกล่าวว่าระเด่นอธิปติส่งข้าวคลุกอย่างที่พระองค์ทรงโปรดมาให้ พระองค์ทรงอธิบายลักษณะของอาหารชนิดนี้อย่างละเอียดโดยอาหารชนิดนี้เรียกว่า “นาซิประจิโต”

> อีกรายหนึ่ง**ระเด่นอธิปติ ส่งข้าวคลุกเช่นเราเคยชอบกินมาแต่ก่อน คือเอาข้าวลงล่างในจานใบใหญ่บนหน้าข้าวมีกับข้าวกองเป็นหย่อมๆ จนคลุมข้าวมิด กับข้าวที่กองเหล่านั้นเป็นเนื้อปั่นอย่างหมูหยองบ้าง ปลาป่นปั้นกลมๆ อย่างปลาแห้งกินกับข้าวแช่บ้าง กุ้งแห้งทอดตัวเล็กๆ บ้าง ถั่วต่างๆ ขั้นน้ำมัน ถั่วฝักยาวถั่วลันเตาสดต้มกะทิ ลูกจันทน์เทศบดละเอียด น้ำพริกทำด้วยอะไรไม่ทราบ ไข่จืดต้มย่อยให้ละเอียดเวลาจะกินคลุกคุลีการเข้าด้วยกันไม่มีอันตรายและอร่อยดีด้วย เรียกว่า “นาซิประจิโต”** ใช่แต่เท่านั้นยังมีเรสิเดนต์ก็เอื้อเฟื้ออีกรายหนึ่ง ส่งข้าวคลุกเช่นนี้เหมือนกัน แต่เป็นอย่างนอกวังออกคล้ายหมี่ มีไข่เจียวโรยหน้าก็เป็นของกินได้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๒๓)

พระองค์ทรงบันทึกถึงวัตถุดิบในการปรุง “นาซิประจิโต” อย่างละเอียด อาหารชนิดนี้เป็นอาหารที่ชนชั้นสูงชวานำมาถวายรัชกาลที่ ๕ คือระเด่นอธิปติ ส่วนที่เรสิเดนต์นำมาถวายนั้นเป็นอย่างนอกวังคล้ายหมี่ มีไข่เจียวโรยหน้า แสดงถึงความแตกต่างของอาหารชนิดเดียวกันอย่างในวังและนอกวังอีกด้วย อาหารจึงมีหลายระดับชั้นตามโครงสร้างทางสังคมของดินแดนชวา และยังสื่อถึงการสัมผัสกับอาหารต่างถิ่นในดินแดนอาณานิคมอีกด้วย

ผู้ศึกษาพบว่ามีการบันทึกถึง**เครื่องดื่ม**เฉพาะของชวาเนื่องจากมีความแปลกและแตกต่างไปจากเครื่องดื่มของสยาม ดังจะได้กล่าวถึงน้ำดื่มที่เรียกว่า**น้ำแอปปอลินารีหรือไอยะบลันดา** ดังใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* บันทึกถึงน้ำดื่มที่ชวาว่าส่วนใหญ่เป็นน้ำแร่เรียกว่า “ไอยะบลันดา” และยังเห็นถึงความนิยมของชาวชวาในการดื่มสุราแต่ไม่มีโซดา ดังนี้ “**แลกินเหล้ากินน้ำที่นั้นที่นี้ไม่มีโซดา ใช้น้ำแร่ปอลินารีส พวกชาวเมืองเรียกว่า “ไอยะบลันดา” แปลว่าน้ำวิลันดา**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๒) ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงความแปลกของดินแดนแถบนี้ซึ่งใช้น้ำแร่ “ไอยะบลันดา” แทนโซดา อาจสื่อถึงความขาดแคลนน้ำกินน้ำใช้ด้วยประการหนึ่ง

การดื่มน้ำที่ผิดไปจากที่สยามก่อให้เกิด**ความเจ็บป่วย**แก่ชนชั้นนำสยามเช่นกัน ยกตัวอย่างตอนหนึ่งในบันทึกการเดินทางเรื่องเดียวกันที่แสดงให้เห็นว่าน้ำที่ชวามีไม่พอกับความต้องการ ทั้งยังมีธาตุเหล็กมาก ส่วนชาววิลันดาดื่มแอบปอลีนรีส์แทนน้ำ รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่ารสชาติสู้โซดาไม่ได้ ชนชั้นนำสยามที่เดินทางไปในครั้งนี้จึงขาดแคลนน้ำเป็นหลัก และกินน้ำที่มีธาตุเหล็กมากจึงไม่สบายท้องกันอยู่ตลอดการเดินทาง[๑๑๖] ความต่างถิ่นเช่นนี้ปรากฏผ่านการรับประทานอาหารและดื่มน้ำในดินแดนอื่น แสดงถึงความแปลกที่แปลกทางของชนชั้นนำสยามท่ามกลางวัฒนธรรมในดินแดนอาณานิคม

เมื่อเสด็จประพาสชวาอีกครั้ง รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึง**น้ำดื่ม**ไว้ใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* เช่นเดียวกัน น้ำชนิดนี้จึงมีลักษณะพิเศษแตกต่างไปจากน้ำดื่มทั่วไปที่ชนชั้นนำสยามเคยสัมผัส จึงมีการบันทึกถึงที่มาของน้ำแร่ชนิดนี้ การทำน้ำปลอมลักษณะของน้ำที่มีสีคล้ำ พระองค์ทรงกล่าวถึงไอยะแมมุมในบุยเตนซอคว่าน่าจะดื่มได้มาก แต่พระองค์ทรงเกรงกว่าจะเสาะท้องเหมือนครั้งก่อน จึงเสวยเครื่องดื่มแอลกอฮอล์อย่างไวน์ขาวเป็นพื้น[๑๑๗] การบันทึกถึงเครื่องดื่มเช่นนี้แสดงถึงความแปลกตาที่ชนชั้นนำสยามสังเกตเห็นและยังเป็นสิ่งที่ไม่คุ้นเคยกับวิถีชีวิตของชนชั้นนำ ถือเป็นการเดินทางเพื่อสัมผัสกับสิ่งแปลกใหม่เพื่อเปลี่ยนบรรยากาศอย่างการพักผ่อนหย่อนใจ ความน่าพิศวงของอาหารการกินต่างๆ จึงเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามสนใจอย่างยิ่ง

อาหารมลายูอย่างกล้วยแขกและหมูสะเต๊ะมีถิ่นกำเนิดมาจากดินแดนแถบมลายูและแพร่หลายอยู่ในสยาม รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกไว้ใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* เกี่ยวกับอาหารทั้งสองชนิดนี้ว่า

---

[๑๑๖] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน*, ๒๕๕๕ หน้า ๕๓

[๑๑๗] ดูรายละเอียดใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง*, ๒๕๐๔ หน้า ๓๕

> เลยไป**ซื้อซาเต๊ะกับกล้วยแขกตามที่หน้าตึกริมถนนกิน พระยามนตรีเลี้ยงข้าวที่เจ๊กขาย สิวเหยยาฟ่านกินๆกันเป็นเอร์ดอร่อยมาก กล้วยแขกของเขาดีกว่าของเราร้อยเท่าพันทวีกลับมา ๒ ยามกินของเจ็กๆ อีก** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑๖๕)

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกว่าซื้อซาเต๊ะหรือสะเต๊ะกับกล้วยแขกริมถนนเสวย รวมถึงมีพระราชวิจารณ์ว่ากล้วยแขกในดินแดนแถบมลายูอร่อยกว่าของสยามเป็นร้อยเท่า แสดงถึงรากทางวัฒนธรรมของอาหารชนิดนี้ที่มีต้นกำเนิดมาจากดินแดนแถบมลายูซึ่งสยามนำไปปรับใช้จนเป็นอาหารที่แพร่หลายในสังคม ดังตอนหนึ่งที่ทรงบันทึกถึง**ที่มาของกล้วยแขก** ไว้ในบันทึกการเดินทางเรื่องเดียวกันว่า

> ยังมีเจ้าพวกนั่งตามถนนคือขายซาเตะ ขายกล้วยแขกๆ เป็นอย่างที่เราเลียนมาทำแท้ แต่เราชอบมันเกินไปเติมมะพร้าวเข้าไปรุงรังทำให้ไม่กรอบ ของมันชุบแป้งทอดเปล่าๆ เท่านั้นอร่อยดี (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๒๖๑-๒๖๒)

พระองค์ทรงบันทึกว่ากล้วยแขกเป็นอาหารมลายูที่สยามเลียนแบบมา แต่สยามนิยมรสชาติมันจึงเติมมะพร้าวเข้าไปทำให้ไม่กรอบ ส่วนกล้วยแขกของมลายูนั้นชุบแป้งทอดเพียงอย่างเดียว พระองค์ทรงชมว่ามีรสชาติอร่อย การบันทึกลักษณะของอาหารมลายูอย่างละเอียดนี้ยิ่งทำให้คนไทยทราบถึงรากทางวัฒนธรรมทางอาหารบางชนิดลึกซึ้งยิ่งขึ้น บันทึกการเดินทางชุดนี้จึงเปรียบเสมือนตำราทางวัฒนธรรมของดินแดนอาณานิคมประการหนึ่ง สยามได้ตรวจสอบรากทางวัฒนธรรมของตนรวมถึงเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมของตนอีกด้วย

การบันทึกถึง**การประกอบพิธีกรรมของศาสนาคริสต์**ขณะเสด็จประพาสดินแดนแถบชวา พระองค์ทรงบันทึกถึง**วัดโรมันคาทอลิก**แห่งหนึ่ง รวมถึง**ขั้นตอนการประกอบพิธีในวัด**อย่างละเอียด ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* การเสด็จประพาสยังวัดโรมันคาทอลิกนี้ทรงบันทึกถึงบุคคลที่อยู่ในวัด อุปกรณ์ต่างๆ ภายในวัด ขั้นตอนการสักการะ รวมถึงการสวดอย่างคริสต์ซึ่งทรงบันทึกไว้ว่าแปลกพิสดารยิ่งกว่าพระญวน มีการบันทึกรูปพระเยซู นักบุญ มาเรีย และเซนต์ปอล รวมถึงบาดหลวงผู้ใหญ่ซึ่งมีถุงผูกปลายไม้มาเรี่ยไร[๑๑๘] การบันทึกรายละเอียดเหล่านี้แสดงถึงสิ่งที่ชนชั้นนำสยามไม่คุ้นเคยนักเกี่ยวกับขั้นตอนการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาคริสต์ รวมถึงรายละเอียดอื่นๆ ในวัดคริสต์ดังกล่าว จึงเป็นตำราความรู้เกี่ยวกับศาสนาในดินแดนอาณานิคมเล่มหนึ่ง ทั้งยังแสดงถึงการนับถือศาสนาของผู้คนในดินแดนชวาซึ่งแตกต่างจากสยาม

---

[๑๑๘] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน,* ๒๕๕๕ หน้า ๕๘

ขนบธรรมเนียมประเพณีและพิธีกรรมที่บันทึกไว้นี้แสดงถึงเอกลักษณ์เฉพาะถิ่นของดินแดนชวาและมลายูไว้อย่างเด่นชัด เนื่องจากขนบธรรมเนียมประเพณีเป็นสิ่งที่สื่อถึงภาพรวมของผู้คนในดินแดนนั้นๆ พิจารณาได้จากความหมายของคำว่า “ธรรมเนียม” ซึ่งหมายถึง สิ่งที่ปฏิบัติกันเป็นปรกติในกลุ่มชนกลุ่มหนึ่งๆ เช่น เป็นธรรมเนียมไทยแท้แต่โบราณ ใครมาถึงเรือนชานต้องต้อนรับ ธรรมเนียมเป็นวิถีทางปฏิบัติตามวัฒนธรรมที่ยึดถือกันมาแต่โบราณ ถ้าทำผิดธรรมเนียมก็จะเป็นที่ครหา เป็นที่ดูถูกเหยียดหยาม เป็นที่รังเกียจของเพื่อนบ้าน แต่ไม่ถือว่าเป็นความผิดร้ายแรง เช่น ตามธรรมเนียมไทยเด็กต้องทำความเคารพผู้ใหญ่ก่อน และเมื่ออยู่กับผู้ใหญ่ ผู้น้อยต้องให้ความเคารพเมื่อไปหาผู้หนึ่งผู้ใดมักมีขนมผลไม้หรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นของฝาก เมื่อไปต่างถิ่นเป็นธรรมเนียมไทยที่จะซื้อของฝากมาฝากผู้ที่ไม่ได้ไปด้วย (บทวิทยุรายการ “รู้ รัก ภาษาไทย” ออกอากาศทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย เมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๔ เวลา ๗.๐๐-๗.๓๐ น.) บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคมปรากฏธรรมเนียมต่างๆ ในแถบชวาและแถบมลายู ซึ่งแปลกไปจากความคุ้นเคยของชนชั้นนำสยาม รวมถึงประเพณีและพิธีกรรมของชวาและมลายูซึ่งมีความน่าสนใจแก่การบันทึกเป็นตำราความรู้

ธรรมเนียมในแถบชวาและมลายูที่บันทึกไว้นี้ส่วนใหญ่เป็นธรรมเนียมปฏิบัติของหลวง เนื่องจากพระราชฐานะของรัชกาลที่ ๕ และการพบปะกับผู้คนชั้นสูงในดินแดนดังกล่าว ธรรมเนียมของหลวงดังกล่าวยังสื่อถึงโครงสร้างทางสังคมของชวาและมลายูที่มีผู้คนหลายระดับชั้น ธรรมเนียมของหลวงที่บันทึกไว้นี้เป็นธรรมเนียมของเจ้านายที่ยึดถือหรือปฏิบัติในดินแดนของตน แสดงถึงวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ซึ่งมีทั้งที่รับมาจากต่างชาติและเป็นธรรมเนียมดั้งเดิม บันทึกการเดินทางชุดนี้ปรากฏ**ธรรมเนียมการจูงมือของชนชั้นสูง** ซึ่งมีการแบ่งลำดับชั้นของเจ้านายอยู่ด้วย และ**ธรรมเนียมการแต่งกายของเจ้านายชวา** ซึ่งแสดงถึงทัศนคติของชนชั้นนำสยามต่อเจ้านายชวาอีกด้วย

ในการเสด็จประพาสเมืองยกยาการ์ตาของชวาปรากฏว่ามี**ธรรมเนียมการจูงมือของชนชั้นสูง** ซึ่งผู้น้อยต้องจูงมือผู้ใหญ่ ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ต่อไปนี้

> **แต่ที่นี่เสียที่ในเรื่องเรสิเดนต์จูงสุลต่าน เพราะไม่ได้นึกได้เห็นเลยว่าจะมีธรรมเนียมเช่นนั้น** วันนี้ได้ไล่เลียงได้ความว่าธรรมเนียมที่จูงกันนี้มีมาช้านาน **ผู้น้อยต้องจูงผู้ใหญ่**... **ที่เรสิเดนต์ต้องจูงสุลต่านนั้น เพื่อจะแสดงความนับถือสุลต่านยกย่องว่าเปนใหญ่กว่า** เพราะเหตุว่าเรสิเดนต์ขึ้นไปนั่งอยู่บนโธรนด้วยกับสุลต่านด้วยทุกๆ เวลาที่ออกงารใหญ่ ดูเหมือนจะไม่รู้ว่าผู้ใดเปนผู้ใหญ่ผู้น้อย (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๐๔)

ตอนข้างต้นแสดงถึงความไม่คุ้นชินธรรมเนียมดังกล่าวของรัชกาลที่ ๕ โดยมีการกล่าวถึงความสำคัญของการจูงมือนี้ว่าเพื่อเป็นการแสดงความนับถือของผู้น้อยต่อผู้ใหญ่ รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงธรรมเนียมปฏิบัติดังกล่าวอีกว่า เมื่อรัชกาลที่ ๕ ทราบธรรมเนียมการจูงมือดังกล่าวแล้วจึงทรงทราบว่าปฏิบัติผิดธรรมเนียมกลายเป็นอ่อนน้อมต่อสุลต่าน หากแต่มีเจ้าหน้าที่กล่าวว่าสุลต่านดีใจเป็นอันมากที่พระองค์ยกย่อง ชมว่าไม่ถือพระองค์ ส่วนที่พระองค์ไม่ทรงให้สุลต่านจูงนั้นก็ว่าพระองค์ยกย่องแกมากเกินไป แสดงถึงความเข้าใจธรรมเนียมนี้ผิด จากนั้นเป็นการเล่าที่มาของธรรมเนียมเช่นนี้ว่ามีขึ้นหลังจากตะวันตกยึดครอง โดยรัชกาลที่ ๕ ทรงถามจากแอสสิสตันเรสิเดนต์กับเซอร์ชาลมิตเชลคือเจ้าเมืองสิงคโปร์แล้วจึงได้ความกระจ่างทั้งธรรมเนียมและที่มาของธรรมเนียมนี้[๑๑๙] แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานทางวัฒนธรรมของชวาและวิลันดา

นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงธรรมเนียมการจูงมือของชนชั้นสูงชวาในการเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ณ เมืองยกยาอีกว่า “แล้วจึงถึงเคราน์ปรินซ์กางกรมาให้จูงเราก็ยื่นมือให้ คราวนี้ไม่ได้เกิดถ้อยร้อยความดี[๑๒๐]” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๘๖) รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกว่าในครั้งนี้พระองค์ทรงเข้าใจธรรมเนียมการจูงมือเป็นอย่างดีแล้ว จึงไม่เกิดความเข้าใจผิดอีก แสดงให้เห็นว่าความเข้าใจธรรมเนียมของดินแดนต่างๆ เป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับชนชั้นนำสยามเมื่อออกเดินทางไปยังต่างแดน

ธรรมเนียมการแต่งกายของเจ้านายชวาเป็นสิ่งที่น่าพิศวงสำหรับรัชกาลที่ ๕ เป็นอย่างมาก เนื่องจากเครื่องแต่งกายและวิธีการแต่งหน้าและแต่งกายของเจ้านายชวาแตกต่างจากสยาม ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ระหว่างการเสด็จประพาสเมืองโซโลซึ่งบันทึกการแต่งกายของสุสุนันไว้ว่า

> สุสุนันนี้เป็นคนรูปร่างแบบบาง...ใส่แหวนเพ็ชร์เม็ดเดียวโตๆ **ถ้าดูทั้งหมดประกอบด้วยการแต่งตัว สมเปนผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย เขาว่าแต่งตัวคราวหนึ่งต้องตั้ง ๒ ชั่วโมงจึงจะแล้ว หากันว่าคนอื่นผัดหน้าให้แต่เราเห็นว่าแป้งติดอยู่ตามง่ามมือ คงจะผัดของตัวเอง เมื่อเข้าใกล้มีกลิ่นหอมเปนน้ำมันๆ** เหมือนเจ้าโสกันต์ ฟันดำแลปากเปนรอยกินหมากหรืออมอะไรๆ ให้แดง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๖๙-๒๗๐)

---

[๑๑๙] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน*, ๒๕๕๕ หน้า ๒๐๔-๒๐๕

[๑๒๐] ประเพณีในราชสำนักชวา ต้องจูงกรจึงเป็นการรับรองอย่างเคารพ และผู้น้อยต้องจูงกรผู้ใหญ่ เมื่อเสด็จยกยาคราวก่อน พอเสด็จเข้ากราตนปเงรันคนนี้กางกรเข้ามารับหมายจะจูงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเวลานั้นยังไม่ทรงทราบประเพณีที่จูงกร เห็นจะมาจูงพระองค์อย่างเลดีก็ไม่ทรงยอมให้จูง เป็นเหตุให้ปเงรันหน้าซีดตกใจหมายว่ากริ้ว

ตอนข้างต้นบันทึกถึงการแต่งกายของสุสุนันว่าใช้เวลานานเหมือนผู้หญิง สุสุนันสวมแหวนเพชรเม็ดโต ใช้เวลาในการแต่งตัวนานถึง ๒ ชั่วโมง ผัดหน้าเองสังเกตได้จากแป้งที่ง่ามมือ มีกลิ่นหอมน้ำมัน ฟันดำจากกินหมากหรืออมสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้แดง รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกวัฒนธรรมการแต่งกายของสุสุนันผู้นี้ไว้อย่างละเอียด แสดงถึงความไม่คุ้นเคยและแปลกใจเป็นอย่างมาก

โดยเฉพาะอย่างยิ่งการบันทึกถึงความพิศวงของพระองค์ต่อ**การผัดหน้า**ของสุสุนันและเจ้านายชวาพระองค์อื่น ที่มาของ**การเขียนคิ้ว** และ**การแต่งกาย**ของเจ้านายพระองค์อื่นซึ่งแปลกตาเป็นอย่างมาก ธรรมเนียมเหล่านี้จึงแตกต่างจากความคุ้นชินของชนชั้นนำสยาม โดยเฉพาะเรื่องการโกนคิ้วแล้วใช้วิธีเขียนหรือติดแทน ด้วยลักษณะของคิ้วที่สูงของบรรพบุรุษทำให้เขียนคิ้วสูงตามกันมาจนเห็นว่างาม และการนำเขม่ามาทาหนวดที่มีอยู่น้อยจนกลายเป็นดวงกลมโต รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกไว้ว่าสิ่งสำคัญในการพบปะเจ้านายเหล่านี้คือต้องกลั้นหัวเราะให้ได้[๑๒๑] การบันทึกข้างต้นจึงเป็นตำราความรู้ซึ่งถ่ายทอดผ่านสายพระเนตรของรัชกาลที่ ๕ ทั้งยังสะท้อนทัศนคติของชนชั้นนำสยามต่อวิธีการแต่งหน้าและแต่งกายของเจ้านายชวาได้เป็นอย่างดี

ประเพณีและพิธีกรรมของหลวงซึ่งทรงบันทึกไว้อย่างเป็นความรู้ยกตัวอย่างเช่น ใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* มีการบันทึกถึง**พิธีกรรมในวันกระบักเมาลุก** ซึ่งเป็นพิธีประจำปีของชาวชวา มีการอธิบายคำศัพท์ว่ากระบักหมายถึงพิธี มีธรรมเนียมปีละ ๓ ครั้ง มีทั้งพิธีที่เกี่ยวเนื่องกับศาสนาอิสลามและฮินดู กระบักเมาลุกที่เป็นพิธีใหญ่ ๘ ปีมีครั้งหนึ่ง หากแต่สอบถามการนับรอบจากวิลันดาไม่ได้ความ เพราะไม่เอาใจใส่ จะมีแต่ในหนังสือ รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกและอธิบายถึงพิธีสำคัญของชวาไว้ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจการประกอบพิธีกรรมดังกล่าว พิธีกระบักเมาลุกนี้พวกวิลันดาไม่ใส่ใจที่จะศึกษาอย่างลึกซึ้งจึงไม่สามารถอธิบายถวายรัชกาลที่ ๕ ได้ ทรงกล่าวว่าน่าจะมีในหนังสือเซอร์แสตมฟอดแรฟเฟอล[๑๒๒] แสดงถึงความใฝ่รู้ขององค์กวีอย่างเด่นชัด อีกตอนหนึ่งมีการอธิบายขั้นตอนของการประกอบพิธีนี้อย่างละเอียดอีกว่า

> **ตั้งแต่แรกมาถึงเมืองโซโลเห็นขายหวายทำเป็นแส้...เมื่อวานนี้เห็นคนถืออยู่ในถนนมากครั้นวันนี้ออกมานั่งที่หน้าโฮเตลเห็นพวกแขกถือทุกคน พอเวลายิงปืนพากันแกว่งแส้นั้นขาวไปทั้งนั้น ให้ไปไล่เลียงได้ความว่าไล่ผี** เมื่อเสร็จการพิธีนี้แล้วเอาไปใช้สำหรับไล่วัวไล่ควาย แปลว่ากระบองเพชรเรานี่เอง **จึงมาสันนิษฐานได้ว่าพิธีตรุษนั้นมีมาถึงเมืองยาวานี้ด้วย แต่เมื่อยังถือศาสนาฮินดูหรือพระพุทธอยู่ การที่ว่ากระบักเมาลุกเปลี่ยนปีใหม่อย่าง**

---

[๑๒๑] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน,* ๒๕๕๕ หน้า ๒๖๗-๒๖๘

[๑๒๒] ดูรายละเอียดใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง*, ๒๕๐๔ หน้า ๑๔๗ – ๑๔๘

ฮินดูโบราณนั้นก็คือตรุษ...จึงได้เห็นกระบวนก็คล้ายกับที่แห่เราเมื่อเช้านี้ แปลกแต่มีนางห้ามเชิญพระแสง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๕๓ - ๑๕๔)

การถือแส้ไล่ผีนี้เป็นความเชื่อของชาวชวาเพื่อประกอบในพิธีกระบักเมาลุก ทั้งยังมีการเปรียบเทียบกระบวนแห่ของพิธีนี้กับกระบวนแห่รัชกาลที่ ๕ ว่าพิธีนี้มีนางห้ามเชิญพระแสงโบราณ สุลต่านยอมให้มีอาหารที่ประกอบด้วยเนื้อหมูเพื่อเลี้ยงชาวต่างชาติด้วย จึงถือเป็นพิธีสำคัญของชาวชวาที่มีการผสมผสานกับวัฒนธรรมตะวันตกภายหลังจากที่อังกฤษเข้ามายึดครอง

พระองค์ทรงกล่าวถึงประเพณีและพิธีกรรมของหลวงอย่าง**พิธีสนันนัน**ซึ่งมีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมของสยาม พระองค์ทรงให้ความสนพระราชหฤทัยกับพิธีสนันนันเป็นอย่างมากเนื่องจากทรงพบว่าสัมพันธ์กับพิธีสระสนานของไทย ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ตอนที่ว่า

> ไปดูสนันนันที่ประเสบันน่าบ้านริเยนต์ เมื่อไปโตสารีเราได้พูดอยู่ว่า บรรดาขนบธรรมเนียมอันใดของชวาที่ได้กล่าวไว้ในเรื่องอิเหนา ที่ไม่ได้นึกว่าจะได้เห็นโดยความไม่เชื่อก็ได้มาเห็นมาฟังต้องเชื่ออยู่หมดแล้ว เว้นไว้แต่สระสนาน คงเปนของพระพุทธเลิศหล้าทรงใช้เข้ากับไทยเปนแท้ แต่ครั้นมาวันนี้รู้เรื่องสนันนันเข้าตกลงเปนต้องยอมว่ามีจริงอีก ชื่อเสียงก็คล้ายกันความมุ่งหมายก็เปนอย่างเดียวกัน แปลกแต่กระบวร (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๔๗)

การเสด็จประพาสของพระองค์ทำให้ได้ทรงพบที่มาของพิธีสระสนานในสยาม ว่ามาจากพิธีสนันนันของชวา การเดินทางจึงทำให้พระองค์ได้ตรวจสอบรากทางวัฒนธรรมของประเพณีพิธีกรรมของหลวง

การเล่นหนังเป็นวัฒนธรรมที่สำคัญประการหนึ่งของชาวชวาซึ่งมีรากทางวัฒนธรรมเหมือนกับสยาม รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึงเรื่องการเล่นหนังนี้ขณะเสด็จประพาสเมืองบัตเตเวีย มีอยู่ใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* อย่างละเอียดได้ความว่าหนังนี้เหมือนอย่างสยามแต่แปลงให้เป็นแขกตามการนับถือศาสนาอิสลาม เรื่องที่เล่นมีทั้ง *ดาหลัง รามเกียรติ์ มหาภารตะ* ประวัติของเจ้านายเก่า และเรื่องอัศจรรย์ต่างๆ ซึ่งต่างจากสยามที่เล่นเรื่องที่มีเจ้าของเรื่อง[๑๒๓] จึงจะเห็นได้ว่าสยามกับชวามีวัฒนธรรมการเล่นหนังร่วมกัน การเดินทางจึงทำให้ชนชั้นนำสยามได้พบกับรากทางวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงในดินแดนแถบนี้

---

[๑๒๓] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน*, ๒๕๕๕ หน้า ๔๑

รัชกาลที่ ๕ ทรงสนพระราชหฤทัยใน**วรรณคดีเรื่อง*อิเหนา*หรือนิทานปันหยี**เป็นอย่างมาก มีการบันทึกความรู้เกี่ยวกับชื่อเมืองในเรื่องอิเหนาระหว่างการเสด็จประพาสเมืองต่างๆ ของชวา เพื่อตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลดังกล่าว ดังตัวอย่างขณะรัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสโตสารี มีบันทึกใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ซึ่งแสดงถึงการสอบถามความรู้เกี่ยวกับเมืองในเรื่องอิเหนาจากริเยนต์หรือผู้ว่าการเมืองโตสารี โดยบันทึกสำเนียงที่แตกต่างจากที่สยามรับรู้ คือ เมืองกุเรปัน คือ กุราวัน เมืองดาหา คือ โดโฮ เมืองกาหลัง คือ จังโกโล และเมืองสิงหัศสาหรี คือ สิงคสสารี[๑๒๔] เหล่านี้แสดงถึงการบันทึกข้อมูลอย่างนักภาษาศาสตร์และนักมานุษยวิทยาแบบหนึ่ง

การเก็บข้อมูลจากผู้รู้เกี่ยวกับ**วรรณคดีเรื่อง *อิเหนา*** ยังปรากฏอีกตอนหนึ่งในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกันที่ว่า

> **วันนี้รเด่นอธิปติมนุนยาหยามาหาตามที่นัดเพื่อจะสนทนากันด้วยเรื่องอิเหนาเปน ตามลำบากที่จะให้รู้ตรงคำกันได้ด้วยเหตุหลายประการ**
> **ข้อ ๑ นั้นล่ามไม่ตั้งใจ พูดภาษากันไม่ค่อยได้**
> **ข้อ ๒ ชื่อที่เรียกในเรื่องอิเหนาดังแกว่งเปนสำเนียงไทยบ้าง มลายูบ้าง**
> **ข้อ ๓ เสียงพวกชวาเองข้างฝ่ายตะวันตกตะวันออกก็ไม่เหมือนกัน**
> **ข้อ ๔ ชื่อตำบลก็ดีชื่อคนก็ดีมักเรียกหลายๆ ชื่อเรารู้แต่ชื่อเดียว** ถ้าเขาสามสอบถึงชื่ออื่นเราจนคงแต่ได้ความรัวๆ ว่ากุเรปันนั้น เปนตำบลกุราวันแน่แล้ว ดาหาเรียกกะดิรีโดโฮ กาหลังชื่อโกโลหรือจังโกโล สิงหัดหส่าหรี สิงคัดสารี ยังเมืองอื่นๆ ที่ได้แน่นั้นแต่เมืองล่าสำ นอกนั้นดูแกเดาพุ่งๆ เช่นหมันหยา แกว่าโมโป ปะตารำแกว่ามัดตารำ คือที่ยกไป เช่นเมืองเกิดทีหลัง เปนจะเอาแน่ไม่ได้ ตกลงกันเปนต้องงดไว้ที (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๑๒๖)

ตอนข้างต้นแสดงถึงความตั้งพระราชหฤทัยในการสืบหาข้อมูลเกี่ยวกับวรรณคดีเรื่อง *อิเหนา* จากรเด่นอธิปติมนุนยาหยาหรือเจ้านายของชวา หากแต่ก็มีอุปสรรคขัดขวางในการเก็บข้อมูล ได้แก่ ล่ามไม่ตั้งใจทำให้สื่อภาษากันไม่ได้ ชื่อเรียกถูกเปลี่ยนสำเนียงเป็นไทยหรือมลายู การออกเสียงของชวาฝ่ายตะวันตกกับตะวันออกไม่เหมือนกัน และชื่อสถานที่หรือชื่อคนเขาเรียกกันหลายชื่อ แต่รัชกาลที่ ๕ ทรงรู้เพียงชื่อเดียว เหล่านี้แสดงถึงปัญหาอุปสรรคที่นักภาษาศาสตร์และนักมานุษยวิทยามักประสบพบเจอในการเก็บข้อมูลภาคสนาม แสดงถึงภูมิความรู้ วิธีการ และความละเอียดรอบคอบของรัชกาลที่ ๕ ในการเก็บข้อมูลอย่างนักวิชาการ

---

[๑๒๔] ดูรายละเอียดใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน*, ๒๕๕๕: ๓๐๘-๓๐๙

ประเพณีของราษฎรอย่าง**ประเพณีแต่งงานของชวาและมลายู**เป็นสิ่งที่พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัย **การแต่งงานตามประเพณีของชวา**ปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ขณะประทับ ณ เมืองยกยาการุต โดยพระองค์ทรงสอบถามสุลต่านเกี่ยวกับพิธีแต่งงาน ดังนี้

> ถามว่าได้ตุนาหงันแล้วหรือยัง แกว่าคำตุนาหงันนั้นเปนภาษามลายูข้างชวาใช้ว่าปัจจา หงัน ยังไม่ได้ปัจจาหงัน **ธรรมเนียมการแต่งงานต้องทำฝ่ายผู้ชายข้างเดียว คือการที่ไต่ถามๆ แต่ข้างผู้ชายข้างผู้หญิงบิดามารดาบอกแทนได้ ต่อเมื่อตกลงแล้วผู้หญิงจึงมาจูบตีนผู้ชาย เว้นไว้แต่ถ้าผู้หญิงแก่กว่าผู้ชาย ไม่ต้องจูบ** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๑๘๓)

รัชกาลที่ ๕ ทรงสอบถามถึงธรรมเนียมการแต่งงานและได้ความว่าประเพณีของชวาแตกต่างจากสยาม ทั้งการไต่ถามถึงการแต่งงาน การจูบเท้าฝ่ายชายของฝ่ายหญิง นอกจากฝ่ายหญิงอายุมากกว่ายกเว้นไม่ต้องปฏิบัติ พระองค์ทรงบันทึกสิ่งเหล่านี้เพื่อเป็นหลักฐานสำคัญเกี่ยวกับประเพณีของชวาประการหนึ่ง

ส่วน**ประเพณีการแต่งงานตามแบบมลายู**ปรากฏใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* ขณะเสด็จประพาสปรอวินเอลเลศลีกล่าวถึงพิธีแต่งงานไว้อย่างละเอียดเริ่มจากการแต่งกายที่ว่า

> มาถึงพวกผู้หญิงไม่อยู่ ไปที่เขาแต่งงานกันที่ถนน Chuech **เจ้าบ่าวชื่อบุนเลี้ยงพ่อแม่ตาย เจ้าสาวชื่อลั่นอิ๊วแม่ชื่อซิวต่วนพ่อตาย ฟังแต่คำเล่าเรื่องราวว่า เมื่อไปผู้หญิงแต่งตัวแล้ว คือแต่งอย่างจีนปักไหมปนทอง ใส่หมวกอย่างผู้หญิงมีเครื่องห้อยรุงรัง มีผ้าคลุมทับหมวกอีกชั้นหนึ่ง** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๓๔)

ตอนข้างต้นกล่าวถึงเจ้าบ่าวและเจ้าสาว การแต่งกายของเจ้าสาวของมลายูซึ่งแต่งกายอย่างจีนปักไหมปนทอง ใส่หมวกมีเครื่องห้อย และมีผ้าคลุมทับหมวกอีกชั้นหนึ่ง จากนั้นเป็นขั้นตอนในการประกอบพิธีแต่งงานอย่างละเอียด ทั้งการไหว้เจ้า การโปรยข้าวสาร การดื่มรังนก การดื่มชา และอื่นๆ ดังต่อไปนี้

> เจ้าบ่าวมารถแล้วลงเดินมี**กระบวนแห่ถือธงทิวต่างๆ**...ถึงบ้าน**คนในบ้านโปรยข้าวสาร**...**เอารังนกให้กินคนละถ้วย** แล้ว**ตีม้าล่อ**ครั้งหนึ่งแล้วกลับมานั่งใหม่ แล้ว**เจ้าบ่าวกินน้ำถั่วยี่สงต้ม เพื่อนบ่าวกินน้ำชา** แล้ว**ตีม้าล่อ**อีกครั้ง ๑ แล้ว**กลับกินน้ำชาทั่วกัน**อีกครั้ง ๑ **ตี**

ม้าล่ออีกครั้ง ๑ เล่า แล้ว**เจ้าสาวลงมาเชิญจ้าวบ่าวขึ้นเรือนมาเกี๊ย** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๓๓-๓๔)

การกล่าวถึงขั้นตอนการแต่งงานอย่างละเอียดนี้เป็นอย่างตำราบันทึกข้อมูลประเพณีสำคัญของมลายู ซึ่งจะทำให้ผู้อ่านสามารถสืบค้นความรู้จากบันทึกการเดินทางของพระองค์ได้อย่างกระจ่างชัด มีการจุดเทียนเสี่ยงทายว่าใครจะเสียชีวิตก่อน การดื่มเหล้า การยืนหน้าเตียง การแต่งตัวใหม่ รวมถึงการกลับบ้านก่อนมากินเลี้ยงที่บ้านฝ่ายหญิงเป็นเวลา ๓ วัน จึงจะได้ไหว้บิดามารดาของฝ่ายหญิงและอยู่กินกันต่อไป จะเห็นได้ว่าประเพณีแต่งงานของมลายูมีทั้งที่เหมือนและแตกต่างจากประเพณีแต่งงานของสยาม ที่สังเกตได้อย่างชัดเจนคือการมีวัฒนธรรมจีนร่วมกันของมลายูและสยาม จากตัวอย่างพระราชนิพนธ์ข้างต้นแสดงถึงเครื่องแต่งกาย ขั้นตอน ความเชื่อและระยะเวลาในการเข้าหอของคู่บ่าวสาวไว้อย่างละเอียด แสดงถึงการสืบค้นประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวของรัชกาลที่ ๕

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึก**การละเล่นและการแสดง**ในดินแดนอาณานิคมไว้จำนวนหนึ่ง การละเล่นและการแสดงเหล่านี้ส่วนใหญ่แปลกแตกต่างไปจากความคุ้นเคยของชนชั้นนำสยามจึงต้องบันทึกไว้อย่างเป็นตำราสำคัญของบ้านเมือง **การละเล่นและการแสดงของชวา**ที่บันทึกไว้ในบันทึกการเดินทาง คือ วายังวอง มะโตโยและเสรมปี มายากล และละครสัตว์ แสดงให้เห็นการละเล่นดั้งเดิมและการละเล่นที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตกอย่างมายากลและละครสัตว์ ยกตัวอย่างเช่น **วายังวอง** ซึ่งเป็นการละเล่นที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ขณะเสด็จประพาสเมืองโซโล ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ที่ว่า

กลับลงมาที่ปันดโปดูวายังวอง บรรดาวายังวองในชวาสรรเสริญกันว่าไม่มีที่ไหนสู้ เปนเจ้านายญาติวงศ์เขาเล่นทั้งนั้น ข้อที่เอาเจ้านายลงเล่นนั้น เพราะเล่นเรื่องปู่ย่าตายาย ตัวปู่ย่าตายายต้องเอาลูกหลานเปน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๘๐)

การละเล่นนี้ถือเป็นการละเล่นที่มีความสำคัญสำหรับเจ้านายฝ่ายชวา เนื่องจากเป็นเรื่องราวของบรรพบุรุษจึงต้องให้ลูกหลานแสดงเท่านั้น แสดงถึงวัฒนธรรมชั้นสูงของชวาผ่านการละเล่นดังกล่าว

อีกตอนหนึ่งบันทึกถึงการแสดงวายังวองของชวาขณะเสด็จประพาสเมืองยกยาครั้งหลัง ดังปรากฏใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* ซึ่งกล่าวถึงวายังวองซึ่งจัดแสดงที่วังสุลต่าน เรื่องที่เล่นเหมือนกับครั้งก่อน ใช้เวลาเล่นนานทั้งวัน จึงได้เล่นย่อๆ ให้พระองค์ทอดพระเนตร กล่าวถึงกำหนดการเล่นวายังวองปีหนึ่งเล่น ๒ ครั้งเป็นอย่างน้อย ส่วนวายังวองใหญ่

๑๐ ปีเล่นครั้งหนึ่ง เนื่องจากต้องใช้เวลาซ้อมมากและใช้คนเป็นจำนวนถึง ๘๐๐ คนจำนวนคนที่เข้าดูถึง ๓๐,๐๐๐ คน มีการบันทึกเรื่องที่เล่น วิธีการชมการแสดงของชวาที่ไม่เน้นเรื่องแต่ดูท่าทางการแผลงศร รวมถึงการผัดหน้า เมื่อออกแสดงจะมีเสียงคนชมดังจนกลบเสียงแสดง[๑๒๕] เหล่านี้เป็นวัฒนธรรมการแสดงและการชมละครอย่างแขกชวาที่ทรงบันทึกไว้เพื่อเป็นองค์ความรู้ การแสดงเหล่านี้แตกต่างไปจากการแสดงของสยามจึงเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสนใจใคร่รู้เป็นอย่างยิ่ง

การแสดงของชวาที่น่าสนใจคือ**การแสดงเสรมปี**ทรงบันทึกเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลังที่เมืองยกยา ดังปรากฏใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* พระองค์ทรงบันทึกถึงการแสดงเสรมปีอย่างละเอียด จนถึงวิธีการอดน้ำก่อนแสดงเพื่อไม่ให้เหงื่อออกมากในเวลาแสดง มีการเปรียบเทียบกับการแสดงบอโดโย รวมถึงการรำที่เมืองโซโลอีกด้วย[๑๒๖] เหล่านี้เป็นการแสดงที่แตกต่างไปจากวัฒนธรรมสยามถือเป็นการเรียนรู้ศิลปะการแสดงต่างวัฒนธรรมประการหนึ่ง วิธีดังกล่าวแม้ไม่เป็นที่คุ้นเคยของชนชั้นนำสยามมากนักแต่ก็แปลกตาและน่าพิศวงเป็นอย่างมาก

ใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ที่เมืองสุรบายาทรงบันทึกถึงการชมเซอร์คัสหรือ**ละครสัตว์**ไว้ว่า “เวลายาม ๑ **ไปดูเซอรคัส เล่นดีพอใช้ สัตว์มีออกแต่เสือแลม้า ช้างไม่ได้ออก** กลับ ๒ ยาม” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๙๙) อีกตอนหนึ่งที่เมืองปสรวนรัชกาลที่ ๕ ได้ทอดพระเนตรละครสัตว์เช่นเดียวกัน ดังนี้

> เวลายามหนึ่งแล้วเปนเรียกว่าขาดคนสนิทได้ กินเข้าแล้วลองออกเดิรไปกลางถนน เพราะไม่มีคนเลย จึงจะมานั่งก็นั่งริมถนน**เดิรเซอะซะไปเจอเซอคัสเข้าแวะเข้าดูไม่มีใครรู้จักรู้แต่ว่าไทย เว้นไว้แต่เรสิเดนต์สงไสย** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๐๗)

ละครสัตว์ที่ใช้เสือ ม้า หรือช้างเช่นนี้ไม่ปรากฏว่ามีในสยาม ทั้งนี้เป็นเพราะดินแดนชวาเป็นดินแดนอาณานิคมของตะวันตกจึงปรากฏละครจากตะวันตกเข้ามาแสดงในดินแดนชวาดังกล่าว การบันทึกจึงเป็นการสำรวจองค์ความรู้เกี่ยวกับการละเล่นและการแสดงในดินแดนอาณานิคมของตะวันตก

---

[๑๒๕] ดูรายละเอียดใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง*, ๒๕๐๔ หน้า ๑๙๙–๒๐๐

[๑๒๖] ดูรายละเอียดใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง*, ๒๕๐๔ หน้า ๑๘๙

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึก**ความเชื่อ**ทางศาสนารวมถึงความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติ อันแสดงถึงวัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อของผู้คนในดินแดนดังกล่าว บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคมปรากฏ**ความเชื่อเกี่ยวกับศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาอิสลาม**ในดินแดนแถบชวาและมลายู ซึ่งเป็นการอธิบายถึงต้นกำเนิดหรือการนับถือศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาอิสลามของผู้คนในดินแดนชวาและมลายู ยกตัวอย่างเช่น พระราชวิจารณ์เกี่ยวกับศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ขณะเสด็จประทับ ณ เมืองบัตเตเวียหรือปัตตาเวียของชวา เมืองนี้ปัจจุบันคือจาการ์ตาเมืองหลวงของอินโดนีเซีย ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ที่ว่า

> ในที่ศาสนาพระพุทธแห่งหนึ่งพราหมณ์แห่งหนึ่งนี้ ว่ามีวัดแห่งละหลายสิบวัด **แต่ประหลาดอยู่หน่อยหนึ่งออกไม่ใคร่เชื่อ ที่เขาว่าชวาถือศาสนาพระพุทธก่อนศาสนาพราหมณ์ ด้วยเหตุว่าศาสนาพระพุทธหมดก่อนศาสนาพราหมณ์ กลัวจะเรื่องปนๆ กันอย่างเช่นบ้านเรา แต่ถึงว่าพราหมณ์ยังเหลืออยู่ทีหลังก็หมดสูญทีเดียว ไม่มีในที่ใกล้เคียงเลย ศาสนาพระพุทธยังเหลืออยู่ที่เกาะบาลีถืออยู่จนทุกวันนี้** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๔๐)

ตอนข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องศาสนาพุทธกับศาสนาพราหมณ์ มีคำกล่าวว่าชาวชวานับถือศาสนาพุทธก่อนศาสนาพราหมณ์เนื่องจากหมดก่อนศาสนาพราหมณ์ รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่าน่าจะปนกันเหมือนอย่างสยาม และทรงมีพระราชวิจารณ์ว่าศาสนาพุทธยังมีอยู่ที่เกาะบาลี ส่วนศาสนาพราหมณ์นั้นสาบสูญไปแล้ว

รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงศาสนาพุทธในดินแดนชวาว่าไม่แพร่หลายนักในเรื่องเดียวกัน ดังนี้

> **สังเกตดูว่าพุทธศาสนาจะไม่สู้แพร่หลายไปทั่วแผ่นดินชวานัก การที่ถือคงจะปนๆ กัน ถ้าจะเทียบกับเมืองเราคงจะเปนเหมือนอย่างกรุงเก่า ครั้งเจ้าแผ่นดินในบรมราชวงศ์เชียงรายปกครอง ถ้าจะว่าอย่างเช่นชั้นหลังก็คงจะเปนเช่นแผ่นดินพระนารายณ์มหาราช สร้างพระพุทธรูปบ้างเทวรูปบ้าง แต่ชวามาชั้นหลังกลายเปนศาสนามหมัดไปเสียทีเดียว** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๔๐)

พระองค์ทรงบันทึกว่าชาวชวาน่าจะนับถือศาสนาพุทธปนกับศาสนาอื่น เหมือนอย่าง

กรุงเก่าเมื่อราชวงศ์เชียงรายปกครอง หรืออย่างในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่สร้างพระพุทธรูปและเทวรูป ส่วนชาวชวาในยุคหลังนับถือศาสนาอิสลามเป็นส่วนใหญ่ การสืบหาความรู้เกี่ยวกับศาสนาเหล่านี้แสดงถึงความเชื่อทางศาสนาของชาวชวาที่แตกต่างไปจากชาวไทย
รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติใน

ดินแดนอาณานิคมอย่างชวาและมลายูจำนวนหนึ่ง ได้แก่ ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์และความเชื่อเรื่องการนับถือบูชาผี สัตว์ ต้นไม้และสถานที่ **ความเชื่อเกี่ยวกับโหราศาสตร์**หรือโชคลางนี้ปรากฏในปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ซึ่งกล่าวถึงต้นไทรใหญ่ที่เป็นตัวแทนของเจ้านายในเมืองชวาแต่ละทิศ ดังที่ว่า

เดิรผ่านเข้าไปมีต้นไทรใหญ่ต้นหนึ่ง **เขาว่าเปนที่สังเกตว่าถ้ากิ่งไทรข้างตวันออกหักเจ้านายแลเชื้อวงศข้างเมืองโซโลจะตาย ถ้าข้างตะวันตกหักเชื้อวงศข้างยกยาจะตาย** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๕๐)

ความเชื่อทางโหราศาสตร์ดังกล่าวแสดงถึงวัฒนธรรมของชาวชวาที่เชื่อว่าต้นไทรใหญ่เป็นตัวแทนของเจ้านายในเมืองต่างๆ ดังนั้นจึงปรากฏว่าชาวชวาให้ความนับถือต้นไทรเป็นอย่างมากเนื่องจากเป็นตัวแทนของเจ้านายในเมืองของตน

ส่วนความเชื่อเรื่อง**การนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งของต่างๆ** มีทั้งเทพ สถานที่ ต้นไม้ สัตว์ และผี ปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ขณะเสด็จประพาสเขตกราตนของชวา ดังที่ว่า

> **อาลูนๆ นี้เปนธรรมเนียมข้างชวามาแต่โบราณ ถ้าจะสร้างเมืองแล้วต้องสร้างอาลูนๆ ปลูกต้นไทรก่อน เพราะเปนต้นไม้ศักสิทธิ์ผีสิงต้นไทรในเมืองชวานี้ผู้ใดจะตัดไม่ได้ถือกันว่ามักให้มีอันเปนต่างๆ** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๑๕๕-๑๕๖)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงความเชื่อเรื่องอาลูนอาลูน[๑๒๗] และต้นไทรศักดิ์สิทธิ์ของชาวชวา เชื่อกันว่าต้นไทรศักดิ์สิทธิ์มีผีสิงอยู่ ห้ามมิให้ผู้ใดตัดต้นไทรมิเช่นนั้นจะเสียชีวิต เสมือนความเชื่อเรื่องเทพารักษ์ของคนไทย เป็นความเชื่อเกี่ยวกับการสร้างสนามหน้าพระลานและปลูกต้นไทรก่อนสร้างเมืองในแถบชวา

[๑๒๗] อาลูนอาลูนหรืออาลุนอาลุนคือสนามหน้าพระลาน (อิ่มทิพย์ ปัตตะโชติ ซูฮาร์โต, ๒๕๕๕: ๘๑)

การสำรวจและรวบรวมความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมในดินแดนอาณานิคมเหล่านี้เป็นองค์ความรู้สำคัญที่จะทำให้ชนชั้นนำสยามเข้าใจความเป็นมาของดินแดนรวมถึงการปรับตัวภายใต้การยึดครองของตะวันตกผ่านวัฒนธรรมที่หลากหลายอีกด้วย สิ่งสำคัญที่ชนชั้นนำค้นพบคือวัฒนธรรมดั้งเดิมของดินแดนแถบนี้ได้ถูกเจ้าอาณานิคมลดบทบาทลงจากมุมมองของตนเอง สยามจึงต้องยืนหยัดเพื่อให้รอดพ้นจากการครอบงำของตะวันตก

๒.๓ บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม

รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสยุโรปสองครั้ง ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๔๐ และครั้งที่สอง ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ การเสด็จประพาสยุโรปทั้งสองครั้งของพระองค์มีระยะเวลาห่างกันถึงสิบปี จึงปรากฏความเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ของยุโรป อันเป็นสิ่งแปลกตาสำหรับชนชั้นนำสยาม ความสนใจใคร่รู้ต่อความศิวิไลซ์ของตะวันตกเป็นจุดประสงค์สำคัญของการเดินทางมายังดินแดนแห่งนี้ ผู้ศึกษาจะขอกล่าวถึง **ภูมิหลังบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม** และ**ประสบการณ์การเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม**เพื่อให้เห็นภาพรวมของบันทึกการเดินทางชุดนี้

๒.๓.๑ ภูมิหลังบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม

ผู้ศึกษาพบว่ามีบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมหรือยุโรปจำนวน ๒ เรื่อง ซึ่งเป็นพระราชหัตถเลขาทั้งหมด รายละเอียดในการพระราชนิพนธ์และการเดินทางมีดังต่อไปนี้

๒.๓.๑.๑ พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐

รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องนี้อย่าง**พระราชหัตถเลขา จำนวน ๖๒ ฉบับ** พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภที่จะให้พิมพ์สมุดหนังสือเป็นที่ระลึกในงานพระบรมศพ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง ทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจะพิมพ์พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งได้ทรงมีพระราชทานมาเป็นส่วนเฉพาะพระองค์สมเด็จพระบรมราชินีนารถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งแรก ใน พ.ศ. ๒๔๔๐

รัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คัดข้อความลงพิมพ์แต่เพียงที่สมควรจะพิมพ์ได้ ส่วนที่มีข้อราชการบ้านเมืองยางอย่างก็ให้คงอยู่บ้าง ให้งดเสียบ้าง ตามที่ยังเป็นความลับของแผ่นดินอยู่ และจะเสียหายแก่ใครได้ รวมเป็น ๖๒ ฉบับ และสำเนาต่างๆ ที่ทรงอ้างถึงอีก ๕ ฉบับ รวมเป็น ๖๗ ฉบับ

พระราชหัตถเลขาเรื่องนี้บันทึกการเสด็จประพาสจากกรุงเทพฯ ไปยังสิงคโปร์ เมืองโกลัมโบ (โคลัมโบ) เมืองแกนดี (กัณฏิ) ในเกาะลังกาหรือประเทศศรีลังกาในปัจจุบัน เมืองเอเดน (อา

แดน) ในประเทศเยเมน เมืองอิสไมเลีย (อิสไมลีอา) เมืองปอตเสด (พอร์ตซาอิด) เมืองไกโร (ไคโร) ในประเทศอียิปต์ เมืองเวนิส เมืองเยนิฟวะหรือเยนีวา (เจนัวหรือเจโนวา) เมืองฟลอเรนซ์ (ฟีเรนเซ) เมืองโรม เมืองตุริน (โตรีโน) ในประเทศอิตาลี ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ เมืองเวียนนา เมืองบุดาเปสต์ (บูดาเบส) ในประเทศออสเตรีย ประเทศฮังการี เมืองวาซอ (วอร์ซอ) ในประเทศโปแลนด์ ประเทศรัสเซีย เมืองสต๊อกโฮล์ม (สต็อกโฮล์ม) เมืองสเลฟต์โย (เซลเลฟเตโอ) ในประเทศสวีเดน ประเทศเดนมาร์ก เมืองฮัมเบิก (ฮัมบวร์ค) เมืองเอสเซน เมืองบาเดน ในประเทศเยอรมนี เมืองลอนดอน ในประเทศอังกฤษ กรุงเฮค (เฮก) ประเทศฮอลันดา ฮอลแลนด์หรือเนเธอร์แลนด์ เมืองปารีส ในประเทศฝรั่งเศส เมืองบรัสเซลส์ ในประเทศเบลเยียม เมืองมอนติกาโล (มอนติคาร์โลหรือมงเต-การ์โล) นครรัฐโมนาโก ในยุโรปตะวันตก อยู่ทางตอนใต้ของประเทศฝรั่งเศส ประเทศสเปน และประเทศโปรตุเกส จากนั้นเสด็จกลับทางประเทศอียิปต์ ประเทศเยเมน และประเทศศรีลังกา

พระราชนิพนธ์เรื่องนี้เริ่มจากพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑ ลงวันที่ ๗ เมษายน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ถึงพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๖๒ ลงวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) รวมระยะเวลาในพระราชหัตถเลขาทั้งสิ้น ๗ เดือน ๒๒ วัน

๒.๓.๑.๒ พระราชหัตถเลขา ไกลบ้าน สำเนาพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้านิภานภดล เมื่อเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐)

บันทึกการเดินทางเรื่องนี้เป็น**พระราชหัตถเลขา จำนวน ๔๓ ฉบับ** สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล สมเด็จหญิงน้อย มีพระประสงค์จะทรงพิมพ์หนังสือเรื่องไกลบ้าน ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถฯ ทรงพระราชนิพนธ์ และพระราชทานกรรมสิทธิ์ไว้แก่พระองค์ ถวายสนองพระคุณพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ พระชนนี สำหรับจะได้ทรงแจกเมื่องานฉลองพระชันษาครบ ๖๐ ปี ในปีกุน พ.ศ. ๒๔๖๖ มีรับสั่งมายังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครให้จัดการพิมพ์ถวาย

เรื่อง *ไกลบ้าน* นี้รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งหลังอย่างเคยทรงพระราชนิพนธ์เรื่องระยะทางในเวลาเสด็จประพาสทางไกลมาแต่ก่อน ครั้งนี้ทรงพระราชนิพนธ์เป็นลายพระราชหัตถเลขา พระราชทานมายังสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล ซึ่งมีตำแหน่งเป็นราชเลขาธิการฝ่ายในอยู่ในสมัยนั้น การพิมพ์ในครั้งแรกปรากฏพิมพ์จำหน่ายที่ร้านหลวง ในงานไหว้พระประจำปี ณ วัดเบญจมบพิตร วันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๐ โดยพิมพ์จำหน่ายเป็นตอนๆ ได้แค่บางตอนเท่านั้น แล้วจึงพิมพ์ตอนหลังๆ ต่อมาจนครบ ๔๓ ฉบับ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์พรรณนาสิ่งใดหรือบรรยายถึงเรื่องราวใดๆ ใน *ไกลบ้าน* ได้แจ่มแจ้งอ่านจับใจเป็นอย่างยิ่ง ทรงดำรัสเล่าความทุกข์สุขส่วนพระองค์ในการที่เสด็จไปครั้งนั้น ทรงพระราชนิพนธ์พรรณนา

ว่าด้วยถิ่นฐานบ้านเมือง และบรรยายถึงขนบธรรมเนียมต่างๆ ของนานาประเทศ ซึ่งเป็นเรื่องแปลกประกอบกับพระราชดำริวิจารณ์ของพระองค์ และมีเรื่องสนุกขบขันแทรกกันไป จึงชวนอ่านเพลิดเพลิน

เรื่อง *ไกลบ้าน* เป็นพระราชหัตถเลขาบันทึกการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ บันทึกพระราชภารกิจนับจากการเสด็จประพาสโดยทางเรือและรถไฟ เริ่มจากการเสด็จลงเรือพระที่นั่งมหาจักรี จากกรุงเทพมหานคร ไปยังประเทศต่างๆ ได้แก่ ประเทศสิงคโปร์ อิตาลี สวิตเซอร์แลนด์ เยอรมนี ฝรั่งเศส อังกฤษ เบลเยียม เดนมาร์ก และประเทศนอร์เวย์ เริ่มจากพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑ ลงวันที่ ๒๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๙) ถึงพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๔๓ ลงวันที่ ๒๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) รวมจำนวนวันที่พระองค์เสด็จประพาสยุโรปเป็นระยะเวลาทั้งสิ้น ๒๒๕ วัน

พระราชหัตถเลขาเรื่องนี้เป็นการบันทึกแบบจดหมายเหตุ หรือรายงานประจำวัน มีเกร็ดความรู้ต่างๆ และแนวพระราชดำริและพระราชวินิจฉัยส่วนพระองค์ต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ พระราชนิพนธ์เรื่องนี้จึงสะท้อนให้เห็นพระทัศนคติ สภาพบ้านเมือง สังคม ชีวิตความเป็นอยู่ของบุคคลในแต่ละประเทศ โดยเฉพาะทัศนียภาพ ภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ธรรมชาติ ตลอดจนความเจริญทางวิทยาการของนานาอารยประเทศ

มีคำอธิบายเกี่ยวกับการจดบันทึกการเดินทางในสมัยรัชกาลที่ ๕ ไว้ว่า การเสด็จประพาสในรัชกาลที่ ๕ จะเป็นหัวเมืองในพระราชอาณาเขตหรือเสด็จต่างประเทศย่อมมีจดหมายเหตุแทบทุกครั้ง ถ้าเสด็จเลียบมณฑลตรวจราชการหัวเมืองในพระราชอาณาเขต มักมีจดหมายเหตุ ๒ อย่าง คือ พระราชหัตถเลขาซึ่งดำรัสเรียกว่า “ใบบอก” ทรงพระราชนิพนธ์เล่าข้อราชการและเรื่องการที่เสด็จมายังผู้รักษาพระนครอย่างหนึ่ง จดหมายอาลักษณ์ซึ่งอาลักษณ์ที่ตามเสด็จจดส่งมาลงหนังสือราชกิจจานุเบกษาให้มหาชนทราบข่าวการเสด็จอย่างหนึ่ง ถ้าเสด็จต่างประเทศมักทรงพระราชนิพนธ์เป็นจดหมายรายวันเพิ่มอีกอย่างหนึ่ง บางครั้งจดหมายรายวันทรงยักเยื้องให้เป็นพระราชหัตถเลขาในส่วนพระองค์ เช่น *ไกลบ้าน* ส่วนจดหมายเหตุอาลักษณ์โปรดฯ ให้ยักเยื้องแต่งพิมพ์เป็นเล่มสมุดเช่นจดหมายเหตุเมื่อเสด็จยุโรปครั้งแรก ของพระยามหาอำมาตย์ (เสง วิริยสิริ) เมื่อยังเป็นพระยาสฤษดิพจนกร จดหมายเหตุยุโรปครั้งหลังของพระยาวิชิตวงวุฒิไกร (ม.ร.ว.สิทธิ์ สุทัศน์ ณ กรุงเทพ) เมื่อยังเป็นหม่อมนเรนทรราชา จดหมายเหตุอาลักษณ์คราวเสด็จชวาครั้งหลัง ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมมตอมรพันธ์ ซึ่งทรงเรียบเรียงพิมพ์ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา (สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, คำนำ, ๒๕๐๔: (๖))

๒.๓.๒ ประสบการณ์การเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม

บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมทั้ง ๒ เรื่องได้รวบรวมประสบการณ์เกี่ยวกับ**ผู้คน เส้นทางการเดินทาง** และ**พระราชกรณียกิจ**ของรัชกาลที่ ๕ ในดินแดนยุโรปไว้ การบันทึกของพระองค์มุ่งรวบรวมความแปลกตาและความศิวิไลซ์ของดินแดนยุโรป รวมถึงกิจกรรมของพระองค์ซึ่งสัมพันธ์กับการเมืองการปกครองของสยาม การบันทึกองค์ความรู้และกิจกรรมของชนชั้นนำจึงจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการปรับประเทศให้ทันสมัยในรัชสมัยของพระองค์

๒.๓.๒.๑ ผู้คน

การเดินทางยังดินแดนยุโรปนี้ทำให้ชนชั้นนำได้พบปะสังสรรค์และมีประสบการณ์กับผู้คนหลายระดับ ทั้งยังมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ รูปพรรณสัณฐาน และบุคลิกลักษณะนิสัย น่าสังเกตว่าพระองค์ทรงมุ่งบันทึกผู้คนที่พบเห็นไว้อย่างสนพระราชหฤทัย โดยเฉพาะลักษณะของคนอื่นที่ชนชั้นนำสยามปะทะสังสรรค์ ชาวยุโรปเป็นคนอื่นในสายตาของชนชั้นนำสยามที่มีบุคลิกลักษณะและรูปพรรณสัณฐานแปลกแตกต่างไปจากความคุ้นชินของตน มีการอธิบายถึงรูปพรรณสัณฐานที่ใหญ่โตหรือไม่ตรงกับเพศของตนอยู่หลายครั้ง การพบชาวยุโรปทำให้ชนชั้นนำสยามได้เห็นตัวตนของตนเองชัดขึ้น ทั้งจากรูปร่างหน้าตา กิริยาอาการ และอุปนิสัย ชนชั้นนำใช้มาตรฐานของตนในการตัดสินคนอื่นที่พบ

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ เสนอภาพของชาวยุโรปที่มีความแปลกประหลาดแตกต่างไปจากความคุ้นชินของชาวสยามเช่นกัน ทั้งจากลักษณะทางกายภาพ อุปนิสัย อากัปกิริยา รวมถึงกิริยามารยาทต่างๆ การโต้กลับเจ้าอาณานิคมด้วยการสร้างภาพที่แปลกประหลาดของชาวยุโรปจึงเกิดขึ้นในบันทึกการเดินทางชุดนี้ ผู้ศึกษาขอแบ่งกล่าวถึงเป็น**เจ้านายยุโรป**และ**ประชาชนของยุโรป** ดังต่อไปนี้

๑) เจ้านายยุโรป

การบันทึกถึงเจ้านายยุโรปในดินแดนเจ้าอาณานิคมนี้มักกล่าวถึงรายละเอียดของเจ้านายพระองค์ต่างๆ อย่างละเอียด เริ่มตั้งแต่ลักษณะภายนอกอย่าง**รูปพรรณสัณฐาน การแต่งกาย** รวมไปถึง**บุคลิกลักษณะอุปนิสัย** และ**ทัศนคติ** เจ้านายต่างชาติที่บันทึกในบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมนี้ มีเจ้านายอิตาลี เมืองเยนัวและเมืองเนเปิล เจ้านายเบลเยียม สวีเดน นอร์เวย์ เจ้านายเนเธอร์แลนด์ เจ้านายอังกฤษ และเจ้านายเยอรมนี

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึก**ลักษณะภายนอก**ของเจ้านายที่ทรงพบในแถบยุโรป ยกตัวอย่างเช่นใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* ณ เมืองฟลอเรนซ์ มีการบันทึก**ลักษณะของเจ้าหญิงเมืองเนเปิลและดัสเชสออฟเยนัว**ไว้ว่า ลักษณะ

ภายนอกของปรินเซสออฟเนเปิล[๑๒๘] คือ รูปสวยกว่าตัวจริง ที่งามคือคิ้วกับตาเท่านั้น ส่วนท่อนล่างเหมือนผู้ชาย คือ ผอมมีกล้ามและมีขนขึ้นมาก ส่วนดัสเชสออฟเยนัว[๑๒๙]นั้นหน้าตาสวยจืด แต่มีกิริยาที่ไม่งามอย่างเยอรมัน คือ พูดไม่มองหน้าผู้อื่น ทำหน้ากระดาก รูปร่างอ้วนแต่ไม่ใช่อย่างตุ๊ต๊ะ[๑๓๐] เหล่านี้แสดงถึงการสำรวจและจ้องมองลักษณะภายนอกของเจ้านายเมืองเนเปิลและเยนัวอย่างละเอียดถี่ถ้วน ทั้งยังมีการเปรียบเทียบว่า “ท่อนล่างเหมือนผู้ชาย” แสดงถึงร่างกายของชาวยุโรปที่มีโครงร่างใหญ่กว่าชาวสยาม และบันทึกรูปร่างอันน่าหวาดกลัวไม่ตรงกับเพศกำเนิดของเจ้านายยุโรปผู้นี้ อีกส่วนหนึ่งมีการกล่าวเปรียบเทียบกิริยาที่ไม่งามอย่างเยอรมัน เนื่องจากกิริยาอาการที่ชนชั้นนำสยามถือว่างามนั้น เป็นกิริยาอาการเรียบร้อยอย่างไทย การจ้องมองจากสายพระเนตรของรัชกาลที่ ๕ จึงแสดงถึงการโต้กลับเจ้าอาณานิคมด้วยมุมมองอย่างเดียวกัน

พระองค์ทรงบันทึก**บุคลิก ลักษณะนิสัย** รวมถึง**ทัศนคติ**ของเจ้านายในแถบยุโรป ทั้งยังทรงแสดงพระราชทัศนะต่อเจ้านายพระองค์ต่างๆ ยกตัวอย่างเช่น การบันทึกถึง**ลักษณะนิสัยของพระเจ้าแผ่นดินและพระราชินีอิตาลี**ไว้ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* โดยกล่าวถึงพระเจ้าวิตโตรีโอ เอมานูเอเล พระเจ้าแผ่นดินอิตาเลียนว่าเป็นผู้ไม่ถือยศศักดิ์หรือหรูหราแต่อย่างใด พูดจาตรงไปตรงมา ทั้งยังแต่งกายอย่างสุภาพอีกด้วย การบันทึกอุปนิสัยของพระเจ้าแผ่นดินอิตาลีว่ามีพระราชอัชฌาศัยชอบความสงบ เรียบง่าย พูดจาตรงไปตรงมา ไม่มีอาการขี้โอ่ และแต่งตัวสุภาพ รัชกาลที่ ๕ ทรงพอพระราชหฤทัยตั้งแต่รู้จักครั้งก่อน รวมถึงเมื่อเป็นเจ้าแผ่นดินแล้วก็ไม่แตกต่างจากเมื่อก่อนแต่อย่างใด[๑๓๑]

อากัปกิริยาของเจ้านายต่างชาติที่พระองค์พึงพอพระราชหฤทัยต้องอยู่ในมาตรฐานของความสุภาพเรียบร้อย อ่อนน้อมถ่อมตน รวมถึงมีความเป็นกันเองต่อรัชกาลที่ ๕ การที่ทรงบันทึกการปะทะสังสรรค์กับเจ้านายต่างชาติแสดงถึงพระราชฐานะของพระมหากษัตริย์สยามทัดเทียมกับพระมหากษัตริย์ยุโรป ตัวตนของพระองค์จึงปรากฏชัดขณะเสด็จประพาสดังกล่าว รวมถึงการสร้างภาพของเจ้านายเหล่านี้ด้วยมาตรฐานของรัชกาลที่ ๕ ไม่ต่างจากที่เจ้าอาณานิคมกระทำกับอาณานิคมแต่อย่างใด

---

[๑๒๘] เจ้าหญิงอีลิซาเบตตา แห่งแซกโซนี อภิเษกกับเจ้าเฟอร์ดินันโด แห่งวงศ์ซาวอย ดู๊กออฟเยนัว พ.ศ. ๒๓๙๓ มีพระธิดา ๑ คือ กวีนมาร์เคริตา พระมเหสีพระเจ้าแผ่นดินอิตาลีกับพระโอรส ๑ คือ เจ้าธอมะโซ ดู๊กออฟเยนัว รวม ๒ องค์ (อธิบายคำ, ๒๕๒๘: ๑๕๗)

[๑๒๙] เจ้าหญิงอิซาเบลแห่งบาเวเรีย อภิเษกกับเจ้าธอมะโซ ดู๊กออฟเยนัว จึงเป็นดัชเชสออฟเยนัว พ.ศ. ๒๔๒๖ (อธิบายคำ, ๒๕๒๘: ๑๕๘)

[๑๓๐] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑*, ๒๕๐๕ หน้า ๑๙๙

[๑๓๑] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓*, ๒๕๕๒ หน้า ๒๕๘

๒) ประชาชนของยุโรป

รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงประชาชนที่อาศัยในดินแดนแถบยุโรปไว้อย่างละเอียด เนื่องจากเป็นกลุ่มชนที่มีความแปลกแตกต่างไปจากชาวสยาม การจ้องมองราษฎรในยุโรปจึงเหมือนอย่างที่เจ้าอาณานิคมเคยกระทำกับดินแดนอาณานิคมหรือดินแดนอื่น ผ่านการสำรวจและจดบันทึกอย่างละเอียด ผู้ศึกษาพบว่าพระองค์ทรงมี**การกล่าวถึงเชื้อชาติ รูปพรรณสัณฐานและการแต่งกาย การกล่าวถึงกิริยาท่าทาง ความประพฤติและอุปนิสัย** และ**การกล่าวถึงวิถีชีวิตของประชากร** การบันทึกถึงประชากรต่างแดนเช่นนี้เป็นอย่างการพิจารณาคนอื่นนอกประเทศ ซึ่งแปลกตาไปจากความคุ้นเคยของชนชั้นนำสยาม จึงมีการมุ่งสำรวจอย่างละเอียด ทั้งยังแสดงทัศนะและน้ำเสียงต่อประชากรเหล่านั้นด้วยมุมมองของสยามอีกด้วย

การระบุเชื้อชาติของประชาชนยุโรปเป็นการแยกประเภทของกลุ่มคนแบบดั้งเดิม กล่าวคือ แบ่งตามรูปธรรมที่เป็นลักษณะทางกายภาพ และนามธรรมที่เป็นชื่อเรียกแทนกลุ่มคนเหล่านั้น การที่พระองค์ทรงระบุเชื้อชาติของบุคคลที่ทรงพบนี้ถือเป็นการสำรวจและบันทึกภาพของประชากรที่มีความหลากหลายทางเชื้อชาติ อันจะส่งผลให้ชาวสยามมีโลกทัศน์เกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์อื่นมากขึ้น ยกตัวอย่างเช่นใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* กล่าวถึง**คนเชื้อชาติยิว**ที่บาเดนบาเดนของเยอรมนีไว้ว่า “มีคนนั่งเต็มแน่นไปทั้งนั้น **เขาว่าเปนยิ้วเกือบทั้งสิ้น เมืองนี้มียิ้วถึงหมื่นห้าพันคน เปนคนมั่งมีโดยมาก ตึกใหญ่ๆ มักจะเปน ของพวกยิ้วทั้งสิ้น**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๘๑-๘๒)

แสดงถึงเชื้อชาติของชาวยิวที่อาศัยในประเทศเยอรมนี รวมถึงจำนวนของชาวยิวและฐานะซึ่งมักจะร่ำรวย เป็นเจ้าของตึกใหญ่ ชาวยิวมิใช่เจ้าของประเทศเพียงแต่อาศัยอยู่ในเยอรมนี รวมถึงเป็นกลุ่มชนที่เจ้าของประเทศเกลียดชังเนื่องจากความร่ำรวยและลักษณะนิสัยบางประการ ชาวยิวจึงมีสถานภาพไม่ต่างจากชนกลุ่มน้อยในสยาม การบันทึกได้แบ่งแยกผู้คนในยุโรปออกจากกันผ่านน้ำเสียงและทัศนะของผู้บันทึก ในเรื่องเดียวกันทรงบรรยายถึงรูปพรรณสัณฐานของชาวยิวไว้อย่างละเอียดว่า

> **ว่าโดยรูปพรรณที่แลเห็นได้ถนัดคือจมูกโด่งเปนสันหักเปนลอนที่หัวตา พื้นเดิมเปนคนไปจากยรูซาเลม** ซึ่งเปนเมืองที่พระเยซูสอนสาสนา ตามทางสาสนาคล้ายแขก... **ผู้หญิงยิ้วโดยมากอยู่ข้างจะสรวย ผมดำตาดำ ยิ่งเด็กๆ มักจะหน้างามงาม แลเห็นรูปรู้จักว่ายิ้ว แต่ถึงรูปร่างจะคล้ายฝรั่ง ชื่อเสียงคงยังแปลก เช่นกับชื่อหะซันแลอะไรต่างๆ อย่างแขกๆ** ถ้าจะเปนชื่อแซ่มักจะเปนคำที่เพราะๆ เพราะเปนชื่อที่คิดขึ้นใหม่ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๘๙-๙๐)

มีการอธิบายรูปพรรณสัณฐานของชาวยิวที่เห็นได้ชัด คือ มีจมูกโด่งเป็นสันหักเป็นลอนที่หัวตา โดยทรงกล่าวถึงหน้าตาของผู้หญิงยิวว่าส่วนใหญ่สวย ผมดำ ตาดำ โดยเฉพาะเด็กๆ จะหน้าตางาม แม้รูปร่างจะคล้ายฝรั่งแต่จะมีชื่อแปลกออกไปอย่างแขก และไพเราะเพราะเป็นชื่อที่คิดขึ้นใหม่[๑๓๒] ลักษณะของประชากรหลากหลายเชื้อชาติที่รัชกาลที่ ๕ ทรงสังเกตและบันทึกไว้นี้ทำให้งานเขียนบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมมีลักษณะของงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณาจากการรวบรวมลักษณะต่างๆ ของกลุ่มชนที่ทรงพบ ทั้งยังแสดงถึงการเลือกข้อมูลในการจดบันทึกกลายเป็นภาพเหมารวมของกลุ่มชนชาวยิว มีการใช้คำเรียกว่ารูปร่างคล้ายฝรั่ง แต่ชื่อแปลกเหมือนแขก แสดงถึงพระราชทัศนะของพระองค์ต่อลักษณะของชาวยิวเป็นอย่างยิ่ง

ขณะเสด็จพระราชดำเนินประพาสเครตาของกรีซ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงบันทึกถึง**ลักษณะของเด็กในแถบยุโรป**ไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกัน ดังนี้

> **เด็กวิ่งกราวๆ หน้าตาแต่งตัวต่างๆ พรรณนาไม่ถ้วนล้วนแต่ดำๆ แดงๆ ปิดปี๋หยิดหยีต่างๆ...ฉันเห็นเด็กฝรั่งตาสีน้ำเงินขี่ผ้าตัวสีดำสนิทปากขาวขอบตาขาวสูงกว่าแพะสักนิดเดียว** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๘๙)

ลักษณะรูปพรรณสัณฐานของเด็กในแถบนี้มีผิวดำแดง ส่วนเด็กฝรั่งมีตาสีน้ำเงิน แสดงถึงความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในเมืองดังกล่าว เหล่านี้เป็นสิ่งที่ห่างไกลจากความคุ้นชินของชนชั้นนำสยาม จึงทรงบันทึกไว้ในบันทึกการเดินทางละเอียดอย่างผู้สนใจใคร่รู้ ความรู้ด้านชาติพันธุ์ของประชากรในแถบยุโรปถือเป็นองค์ความรู้ใหม่สำหรับชนชั้นนำสยามในยุคนั้น

มีการกล่าวถึง**หน้าตาของพวกลัป**ซึ่งเป็นชนกลุ่มน้อยในบริเวณตอนเหนือของยุโรปอย่างฟินแลนด์ นอร์เวย์ และสวีเดนไว้ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ดังต่อไปนี้

> สิ่งที่แปลกประหลาดจริงนั้นคือ **หน้าตาของคนลัปนี้ เปนเจ๊กมากกว่าเปนฝรั่ง เหมือนรูปตลกงิ้วฤๅหน้ากากเจ๊กที่เล่นสิงโตน่าพลับพลา** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๑๖-๒๑๗)

พระองค์ทรงบันทึกว่าหน้าตาของคนลัปนี้เหมือนคนจีนมากกว่าฝรั่ง เหมือนรูปตลกงิ้วหรือหน้ากากจีนที่เล่นสิงโต แสดงถึงการอธิบายหน้าตาของพวกลัปให้เห็นภาพได้อย่างชัดเจน การเสด็จประพาสยังดินแดนยุโรปทำให้พระองค์ทรงพบกับชนกลุ่มน้อยซึ่งมีรูปพรรณสัณฐานและวิถีชีวิตที่

---

[๑๓๒] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑*, ๒๕๐๔ หน้า ๘๔

โดดเด่น พระองค์ทรงบันทึกลักษณะของกลุ่มชนเหล่านี้โดยเทียบเคียงกับชาวจีนซึ่งชาวสยามคุ้นเคย วิธีการที่พระองค์ทรงจ้องมองและจดบันทึกนั้นเหมือนอย่างการที่ตะวันตกทำกับตะวันออกเช่นกัน อำนาจในการจ้องมองและวิพากษ์วิจารณ์จึงเป็นของพระองค์ รวมถึงการสร้างให้ภาพของชาวยุโรปดูแปลกประหลาดแตกต่างไปจากความคุ้นเคยของชาวสยามล้วนทำให้ชาวยุโรปเป็นคนอื่นภายนอกประเทศ และทำให้ตัวตนของชาวสยามชัดเจนยิ่งขึ้นทั้งจากผิวพรรณ เส้นผม และรูปร่างหน้าตา ผู้อ่านจึงจะใช้มาตรฐานเหล่านี้ในการสร้างตัวตนของชาวสยามซึ่งเป็นผู้บันทึกเช่นกัน

ในการเสด็จประพาสดินแดนแถบยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ และ พ.ศ. ๒๔๕๐ นี้ รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงกล่าวถึง**ลักษณะกิริยาท่าทาง ความประพฤติ** ตลอดจน**อุปนิสัย**ของประชาชนที่ทรงพบทั้งลักษณะที่น่าพึงประสงค์และไม่พึงประสงค์ จะสังเกตได้ว่าหากเป็นชาวต่างชาติพระองค์จะพิจารณาจากการสื่อสารและอัธยาศัยเป็นหลัก เนื่องจากเป็นการพบกันเพียงชั่วระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น รวมถึงความประพฤติที่มีต่อเจ้านาย ดังต่อไปนี้

ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* ขณะเสด็จพระราชดำเนินยังเมืองเวนิส ทรงกล่าวถึง**ลักษณะท่าทางของชาวอิตาลี**ที่มีกิริยาไม่เรียบร้อย ดังนี้ “แต่เต็มที**ดูไม่ใคร่ถนัดเพราะคนมันตอมมากนัก คนเขามันฟรี**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๑๕๑) ท่าทางของชาวอิตาลีจึงไม่เป็นที่พึงประสงค์นัก อีกตอนหนึ่งซึ่งบันทึก**ความนับถือเจ้านายของชาวเมืองเวนิส** ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* ดังที่ว่า “**คนในเกาะนี้นับถือเจ้านายมากไปตามทาง เสียงร้อง วิวา อายุยีน เซงแซ่ไปทั้งนั้น กวีนออฟอิตาลี**[๑๓๓]**โปรดปรานมาก เสด็จมาเยี่ยมเสมอ**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๑๖๐-๑๖๑) ความเคารพเจ้านายของชาวเมืองเวนิสเป็นลักษณะเด่นที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ เนื่องจากสัมพันธ์กับพระราชฐานะของพระองค์ แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงบันทึกลักษณะนิสัยของชาวต่างชาติในดินแดนยุโรปไว้อย่างหลากหลาย การนับถือเจ้านายเป็นสิ่งที่พระองค์ทรงมุ่งบันทึกเนื่องจากเกี่ยวพันกับสถาบันพระมหากษัตริย์ ความมั่นคงของสถาบันจะเกิดขึ้นได้หากราษฎรเคารพนับถือเจ้านาย การสำรวจเช่นนี้ทำให้พระองค์ทรงเห็นความเป็นไปของสถาบันกษัตริย์ในดินแดนอื่น

บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมได้บันทึก**การดำเนินชีวิต การประกอบ**

---

[๑๓๓] กวีนมารเคริตา พระธิดาของเจ้าเฟอรดินันโด แห่งวงศ์ซาวอย ดู๊กออฟเยนัวองค์ก่อน อภิเษกกับพระเจ้าอุมเบอร์โตแต่ยังเป็นเจ้ามอนเต ตำแหน่งพระยุพราช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นพระมเหสีเมื่อพระสวามีเป็นเจ้าแผ่นดินอิตาลี พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นพระพันปีหลวงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ พระชนมายุ ณ ขณะนั้น คือ ๖๘ ปี (อธิบายคำ, ๒๕๒๘: ๑๕๓)

อาชีพ และ**ฐานะความเป็นอยู่ของประชาชนชาวยุโรป**ไว้อย่างครบถ้วน ยกตัวอย่างเช่น**ชาวลัป**หรือที่เรียกว่าชาวแลปป์ในปัจจุบันเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่รัชกาลที่ ๕ ทรงสนพระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก เนื่องจากเป็นกลุ่มชาติพันธุ์สำคัญในบริเวณแถบเหนือของโลก

การกล่าวถึง**วิถีชีวิต**ของกลุ่มชนลัปปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ดังที่ว่า กลุ่มชาวลัปหรือแลปป์ในปัจจุบันนี้เป็นกลุ่มชนที่มีลักษณะพิเศษโดดเด่นเป็นอย่างมาก พระองค์ทรงบันทึกถึงพวกลัปบริเวณลิงเคนฟยอดในนอร์เวย์ มีการกล่าวถึงวิถีชีวิต เปรียบเทียบว่าคล้ายกับกะเหรี่ยง เป็นชาวป่า แบ่งได้เป็น ๒ พวก คือ พวกที่อยู่บนบกกับพวกที่อยู่ริมทะเล[๑๓๔] รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึงเรื่องชาวลัปนี้อย่างละเอียดเพราะเป็นชนกลุ่มน้อยในแถบยุโรป แสดงถึงการเก็บความรู้เกี่ยวกับกลุ่มชนอย่างงานเขียนชาติพันธุ์วรรณาซึ่งได้อธิบายไว้ในบทก่อนหน้านี้ พระราชนิพนธ์ชุดนี้ของพระองค์จึงเปรียบเสมือนตำราความรู้เกี่ยวกับยุโรปในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งทันสมัยเป็นอย่างยิ่ง ทั้งยังสื่อถึงความสนใจต่อชนกลุ่มน้อยและความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในแถบยุโรปอีกด้วย

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึก**ฐานะความเป็นอยู่**ของประชากรยุโรปซึ่งแสดงให้เห็นถึงความแตกต่างทางเศรษฐกิจในยุโรป ยกตัวอย่างเช่นการกล่าวถึงชาวตะวันตกหรือฝรั่งที่ยากจนอย่างแสนสาหัส ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* ดังนี้ “**วันนี้ได้แวะดูเรือนยายแก่ขายผัก มีห้องทำผักห้องหนึ่ง ห้องนอนมืดเต็มที มีแต่เตียงฤาแคร่อันเดียวเท่านั้น ฝรั่งที่โทรมๆ มันก็โทรมสาหัส**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๑๖๑)

การแวะทอดพระเนตรบ้านของหญิงชราขายผักผู้หนึ่งนี้ทำให้เห็นว่าฝรั่งที่โทรมหรือยากจนนั้นแสนสาหัสเป็นอย่างมาก ดินแดนเจ้าอาณานิคมอย่างยุโรปจึงมีความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจจากการสำรวจของด้วยพระองค์เอง ทั้งยังแสดงถึงลักษณะที่แท้จริงของสังคมยุโรปซึ่งมิได้โก้หรูหรือร่ำรวยเหมือนอย่างที่เจ้าอาณานิคมพยายามสร้างภาพไว้ ข้อเท็จจริงของสังคมยุโรปได้ถูกนำเสนอด้วยบันทึกการเดินทางชุดนี้ของพระองค์ อำนาจในการนำเสนอจึงปรากฏเมื่อรัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสดินแดนเจ้าอาณานิคมดังกล่าวส

น่าสังเกตว่ามีการ**บันทึกภาพคนยากจน**ในยุโรปหลายครั้ง แสดงถึงความสนพระราชหฤทัยในระบบโครงสร้างสังคมดังกล่าว ดังในพระราชนิพนธ์เรื่อง *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ที่แสดงภาพของชายชรากับหลานสองคน ชายชราสวมเสื้อขาดรุ่งริ่งเหมือนผ้าขี้ริ้ว พระองค์พระราชทานขนมปังที่เหลือและของกินอื่นๆ แก่หลานก็ยินดีเป็นอย่างมาก ส่วนชายชราต้องการขวดน้ำ ขวดเหล้า เศษขนมปัง กระดูก เศษผัก ทรงกล่าวว่าดูจนน่าสงสารเป็นอย่างมาก[๑๓๕] การบันทึกภาพของชาวยุโรปที่มี

---

[๑๓๔] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒*, ๒๕๕๒ หน้า ๒๑๕

[๑๓๕] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑*, ๒๕๕๓ หน้า ๒๒

ยากจนนี้แสดงถึงความเหลื่อมล้ำของดินแดนที่เจริญแล้วอย่างยุโรปซึ่งมีทั้งคนรวยและคนจน มิใช่เจริญทั้งหมด การที่พระองค์พระราชทานอาหารแก่ฝรั่งยากจนเหล่านี้แสดงถึงน้ำพระราชหฤทัยที่แผ่ขยายมาสู่ราษฎรนอกดินแดนสยาม แสดงถึงความเหนือกว่าของนักเดินทางชาวสยามขณะเดินทางมายังดินแดนห่างไกลนี้ การมอบอาหารแด่ราษฎรเหล่านี้แสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์ซึ่งไม่ต่างจากเจ้าอาณานิคมแต่อย่างใด

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่าบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมของพระองค์มีลักษณะของงานเขียนประเภทชาติพันธุ์วรรณาหรือชาติพันธุ์นิพนธ์ (ethnography) ของนักมานุษยวิทยา เนื่องจากมีการบันทึกความเป็นอยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ตลอดการเสด็จประพาส ไม่ว่าจะเป็นลักษณะเฉพาะตน เช่น รูปร่างหน้าตา หรือการใช้ภาษา เป็นต้น รวมทั้งเครื่องแต่งกาย อาชีพ หรือลักษณะบ้านเรือน ฯลฯ คล้ายกับงานเขียนเชิงชาติพันธุ์วรรณา (ethnography) ชิ้นแรกของสยามคือ *โคลงต่างภาษา* ที่วัดโพธิ์ ซึ่งมีการพรรณนาเกี่ยวกับคนชาติภาษาต่างๆ

บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต ดินแดนอาณานิคม รวมถึงดินแดนเจ้าอาณานิคมล้วนมีลักษณะของการจดบันทึกเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในดินแดนเอเชียและยุโรปผ่านสายตาของนักสำรวจเช่นเดียวกัน การมุ่งสำรวจผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ในดินแดนต่างๆ ทั่วโลกจึงเป็นการโต้กลับความรู้ของเจ้าอาณานิคม ด้วยการนำวิธีการแบ่งแยกความศิวิไลซ์ผ่านชาติพันธุ์ของเจ้าอาณานิคมมาใช้แบ่งแยกกลุ่มชาติพันธุ์ในดินแดนต่างๆ เช่นเดียวกัน ทั้งการครอบครองในดินแดนตนหรือวิพากษ์วิจารณ์ข้อดีและข้อด้อยของกลุ่มชนในดินแดนอื่น การจ้องมองกลับไปยังผู้คนในดินแดนเจ้าอาณานิคมจึงทำให้ชนชั้นนำสยามมีสถานภาพเหนือกว่าผู้คนเหล่านั้นผ่านบันทึกการเดินทางชุดนี้

หากตะวันตกมองว่าตะวันออกอันตรายและน่าปรารถนา บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ได้บรรจุทัศนคติของชาวสยามว่าตะวันตกกลับเป็นสิ่งที่อันตราย และน่าปรารถนาเช่นกัน ดังที่นัทธนัย ประสานนาม (๒๕๖๑) ได้กล่าวไว้ว่า พื้นฐานอีกประการหนึ่งของการวิพากษ์แนวหลังอาณานิคม คือ การวิเคราะห์กระบวนการสร้างความเป็นอื่นในวัฒนธรรมยุโรปซึ่งกลายมาเป็นวาทกรรมอาณานิคม (colonial discourse) อันมีส่วนสนับสนุนลัทธิจักรวรรดินิยม กระบวนการดังกล่าวสืบสาวได้ในประวัติศาสตร์ของคนผิวขาวชาวยุโรป และยังกล่าวถึงสมัยกลางซึ่งนิทานและเรื่องเล่าปรัมปราเกี่ยวกับนักเดินทางชาวยุโรปมีจินตนาการเติมแต่งมาก “คนอื่น” ที่ถูกสร้างขึ้นมาในจินตนาการมีลักษณะอย่างอมนุษย์หรืออสุรกาย กล่าวคือ ถูกสร้างขึ้นมาจากการแปลงรูป (transformation) ของชาวยุโรปเอง โดยดินแดนเหล่านั้นเป็นดินแดนที่ชาวยุโรปเคยได้ยินแต่ไม่เคยไปเยือนหรือเข้าใจอย่างแท้จริง

การจ้องมองผู้คนเหล่านี้เสมือนการที่ยุโรปกระทำกับผู้อื่น ชาวยุโรปสร้างคนอื่นผ่านการแปลงรูปลักษณ์และชีวิตทางสังคม โดยนำเสนอ “ความไม่เป็นยุโรป” ผ่าน “สิ่งที่ไม่ปกติ” ในรูปลักษณ์อสุรกาย ชาวยุโรปมักใช้ตนเองเป็นแบบอ้างอิงโดยนำเสนอภาพแทนของความถูกต้องและความ

ปกติ[๑๓๖] ชนชั้นนำสยามจึงนำเสนอภาพของคนอื่นผ่านการตัดสินจากมาตรฐานและมุมมองของตนเช่นกัน ภาพของชาวยุโรปที่แปลกแตกต่างไปจากมาตรฐานของชาวสยามทำให้สยามมีความปกติส่วนยุโรปมีความไม่ปกติภายใต้การบันทึกดังกล่าว ทั้งยังขับเน้นให้ภาพลักษณ์ของชาวสยามโดดเด่นยิ่งขึ้นท่ามกลางชาวตะวันตกที่ดูแปลกตาเหล่านี้

๒.๓.๒.๒ เส้นทางการเดินทาง

การเสด็จประพาสยังดินแดนเจ้าอาณานิคมทำให้รัชกาลที่ ๕ ได้ทอดพระเนตรความแปลกตาของสภาพแวดล้อมและผู้คนโดยรอบ พระองค์ทรงบันทึกความแตกต่างของลักษณะทางภูมิศาสตร์และสถานที่ท่องเที่ยวทางธรรมชาติซึ่งน่าตื่นตาตื่นใจ ความแปลกตาและความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ การสำรวจด้วยความสนใจใคร่รู้นี้ส่งผลให้เกิดเป็นองค์ความรู้เกี่ยวกับดินแดนเจ้าอาณานิคม ซึ่งมีความแปลกแตกต่างและน่าตื่นตาตื่นใจสำหรับนักเดินทางชาวสยามเป็นอย่างยิ่ง ผู้วิจัยขอกล่าวถึง**ลักษณะทางภูมิศาสตร์ในดินแดนเจ้าอาณานิคม** และ**พรรณพืชและพรรณสัตว์ในดินแดนอาณานิคม** ดังต่อไปนี้

๑) ลักษณะทางภูมิศาสตร์ในดินแดนเจ้าอาณานิคม

ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของยุโรปซึ่งชนชั้นนำสยามเดินทางไปพบนั้นล้วนมีความแตกต่างจากลักษณะทางภูมิศาสตร์ของสยาม พระองค์ทรงบันทึกถึงความแตกต่างนี้ไว้ตลอดระยะทางการเสด็จประพาส รวมถึงสถานที่ท่องเที่ยวทางธรรมชาติซึ่งโดดเด่นและสร้างความตื่นตาตื่นใจแก่ชนชั้นนำสยามเป็นอย่างมาก การเดินทางมายังดินแดนห่างไกลเพื่อสัมผัสกับความศิวิไลซ์และความแปลกแตกต่างนี้เป็นอย่างการที่นักเดินทางชาวตะวันตกนิยมปฏิบัติกับดินแดนตะวันออก ทั้งก่อนและหลังการล่าอาณานิคมดินแดนเหล่านั้น การสำรวจและบันทึกลักษณะทางภูมิศาสตร์และสถานที่ท่องเที่ยวทางธรรมชาติเป็นการเดินทางโต้กลับเจ้าอาณานิคมประการหนึ่ง

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกลักษณะทางกายภาพของยุโรประหว่างการเดินทางของชนชั้นนำสยามใน พ.ศ. ๒๔๔๐ และ พ.ศ. ๒๔๕๐ ที่มีความแปลกตาไปจากลักษณะทางกายภาพของสยาม มีการบันทึกสภาพแวดล้อมสองข้างทางซึ่งเป็นวิวทิวทัศน์ในแถบยุโรปที่สวยงามแปลกตา พื้นที่เหล่านี้สามารถสร้างรายได้ในการท่องเที่ยวและการพาณิชย์ได้ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน รัชกาลที่ ๕ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกของสยามซึ่งเสด็จพระราชดำเนินยังสถานที่ชมวิวหรือทัศนียภาพหลาย

---

[๑๓๖] อ่านเพิ่มเติมใน นัทธนัย ประสานนาม. (๒๕๖๑). **หลวงวิจิตรวาทการกับนิยายโรมานซ์แนวจักรวรรดินิยม**. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. หน้า ๓๓-๓๖.

แห่งในแถบเหนือ แสดงถึงพระราชวิสัยทัศน์อันกว้างไกลเกี่ยวกับการท่องเที่ยวในดินแดนห่างไกล พระองค์ทรงบันทึกสภาพแวดล้อมที่งดงามแปลกตาไว้หลายอย่าง ไม่ว่าจะเป็นฟยอร์ด กราเชียร์ เบร บ่อน้ำร้อน หรือแหล่งถ่านหินและแร่ต่างๆ รวมถึงการสร้างบ้านเมืองในแถบยุโรป ผู้ศึกษาขอแบ่งกล่าวถึงเป็น**ลักษณะบ้านเมืองของยุโรป**และ**ลักษณะภูมิประเทศของยุโรป**

ลักษณะบ้านเมืองของยุโรปที่บันทึกในบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม เป็นการบอกเล่าการสร้างบ้านเมืองในแถบยุโรป ซึ่งมีความแปลกแตกต่างไปจากลักษณะบ้านเรือนของสยาม ดังตัวอย่างใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ซึ่งกล่าวถึง**ลักษณะของเมืองแฟรงก์เฟิต**ของเยอรมนีไว้ว่า เมืองแฟรงก์เฟิตเป็นเมืองโบราณ ทางเมืองเก่าเป็นถนนโค้งและแคบ ส่วนทางเมืองใหม่ถนนใหญ่และตรง มีตึกใหญ่โต สถานีรถไฟกล่าวกันว่าสวยงามที่สุดในคอนติเนนต์[๑๓๗] หรือทวีปยุโรป มีการกล่าวถึงสภาพแวดล้อมในเมือง และสถานที่ตั้งริมแม่น้ำไมนซ์กว้างเท่าคลองบางหลวง[๑๓๘] การบันทึกเมืองแฟรงก์เฟิตนี้เป็นอย่างการสำรวจลักษณะของพื้นที่รวมถึงความเจริญของพื้นที่ มีการเปรียบเทียบขนาดของแม่น้ำไมนซ์กับคลองบางหลวงซึ่งช่วยให้ชนชั้นนำสยามเห็นภาพได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ภาพการตั้งบ้านเมืองของยุโรปได้รับการบันทึกผ่านสายตาของรัชกาลที่ ๕ อย่างนักสำรวจต่างชาติตลอดเส้นทาง

การเดินทางในยุโรปจะปรากฏ**การตั้งบ้านเรือนของประชาชนยุโรป** ยกตัวอย่างใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ขณะเสด็จประพาสเดนมาร์กที่ว่า

> บ้านเรือนราษฎรเปนกุฎีย่อมๆ คล้ายๆ กัน ยังมุงอยู่ด้วยหญ้าหนาๆ มาก พวกที่เคยอยู่เรือนมุงหญ้าเช่นนั้นชอบ ว่าเย็นสบายกว่าอยู่เรือนมุงกระเบื้อง อย่างเดียวกันกับไทยอยู่เรือนหลังคาจาก แต่เรือนมุงหญ้าเช่นนั้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๕๒)

ตัวอย่างข้างต้นเป็นการบันทึกสภาพภูมิประเทศของเมืองเดนมาร์กซึ่งเป็นเกาะที่ไม่มีเขา มีการเพาะปลูกบริบูรณ์ บ้านเรือนมุงด้วยหญ้าหนาๆ มีกังหันเป็นเหล็กเหมือนขององค์พระปฐมเจดีย์ รวมถึงการอพยพย้ายถิ่นของชาวเมืองในฤดูร้อน ส่วนชาวบ้านนอกต้องเข้ามาที่เมืองโคเปนเฮเคนเนื่องจากเป็นที่สำหรับค้าขาย แสดงถึงการบันทึกถึงการประกอบอาชีพและความสำคัญของบ้านเมืองในเดนมาร์กอย่างละเอียด การสำรวจและบันทึกลักษณะบ้านเรือนของราษฎรเช่นนี้ทำให้ชนชั้นนำสยามมีสถานภาพเหนือกว่าผู้ถูกสำรวจ เนื่องจากสามารถจ้องมองและเลือกที่จะบันทึกส่วนที่กลุ่มตนสนใจได้อย่างอิสระ

---

[๑๓๗] คอนติเนนต์ (continent) หมายถึง ทวีปยุโรป

[๑๓๘] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒*, ๒๕๕๒: ๗๙, ๘๑

นอกจากความแปลกตาของการสร้างเมืองและบ้านเรือนแล้ว ยังพบลักษณะภูมิประเทศในแถบยุโรปซึ่งมีลักษณะโดดเด่น ทั้งยังได้รับการสนับสนุนให้เป็น**แหล่งท่องเที่ยว**สำคัญของยุโรป ไม่ว่าจะเป็นฟยอด เบร และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติอื่นๆ ยกตัวอย่างเช่นการกล่าวถึง**ลักษณะของฟยอดในนอร์เวย์**ไว้อย่างละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ดังนี้

> **ภูมิประเทศของเมืองนอรเวนี้ น่าจะเปนเขาแท่งทึบเปนลูกๆ ตลอดหมด ข้อที่มีช่องแหวะเข้าไป ที่เรียกว่าฟยอด**[๑๓๙]**นั้น อาไศรยด้วยน้ำ**...น้ำ**นั้นกัดลงไปจนกระทั่งถึงพื้น เซาะเปนร่องลึกออกไปจนตกทเล...จนกระทั่งถึงที่สุดที่ฟยอดจะตัน**...บางทีสายน้ำปัดมาเฉภาะในกลางฟยอด เทกรวดแลทรายขวางฟยอดเหมือนรอออกมาตั้งกันขึ้นเปนคันสูง **เขาเรียกที่นี่ว่ามอเรล"** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๑๙ -๒๒๐)

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึงลักษณะของภูมิศาสตร์ในบริเวณนอร์เวย์อย่างละเอียด ตั้งแต่ลักษณะของการเกิดฟยอด รวมถึงลักษณะและขนาดของลักษณะดังกล่าว ซึ่งถือเป็นภูมิประเทศสำคัญของประเทศนอร์เวย์ แสดงถึงเส้นทางการเสด็จพระราชดำเนินในยุโรปซึ่งเต็มไปด้วยสภาพวิวทิวทัศน์ที่สวยงามแปลกตาทั้งสิ้น การทอดพระเนตรธรรมชาติที่สวยงามแปลกตาซึ่งยากที่คนทั่วไปจะเข้าถึงนี้ แสดงถึงพระราชฐานะของผู้มาเยือนได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้พระองค์ยังทรงมีเครื่องมือในการจดบันทึกและเก็บภาพธรรมชาติเหล่านี้อีกด้วย

สังเกตได้ว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึงความแปลกตาของสถานที่ท่องเที่ยวทางธรรมชาตินี้ไว้อย่างครบถ้วน อย่างปรากฏการณ์ทางธรรมชาติใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ซึ่งเรียกว่า**เบรในแถบนอร์เวย์และสวีเดน** ดังนี้

> **เพราะเหตุที่เบื้องบนยอดเขาทั้งปวงนี้มีเทือกน้ำแขง อย่างที่เรียกโยคัล** ดาดหนาเต็มทั่วไปเปนทางใหญ่ยาวมาก แล้วไหลเลื่อนลงมาตามหว่างเขาที่ลาด แขง หนา สูง ไม่มีเวลาละลายหมด **ที่ซึ่งน้ำแขงที่เราได้เห็นนั้นคือ เบร**[๑๔๐] **เห็นหลายแห่งด้วยกัน แต่ที่เปนสำคัญซึ่งจะไปดูนั้นที่เรียกว่า โครนาเบร คือมียอดเขาอยู่ในหว่างกลางเปนรูปกลมสูง ซึ่งเขาเห็นว่าเหมือนมงกุฎ** เวลาเราแรกไปเห็นแต่เบรข้างนอก เมื่อจวนถึงจึงได้เห็นเบรข้างในอิกเบรหนึ่ง **ทั้งงามทั้งอัศจรรย์ ชื่อเขาตำบลที่เราจะไปดูนี้เขาเรียกว่า เกนดาลส โกรเนน** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๕๗)

---

[๑๓๙] ฟยอด (fjord) คือ ช่องทางน้ำที่ยาวและแคบ ซึ่งถูกประกบด้วยริมฝั่งที่สูงชัน อันเกิดจากการกัดเซาะของธารน้ำแข็ง

[๑๔๐] เบร (brae) คือ เนินข้างฝั่งแม่น้ำ, ไหล่เขา

รัชกาลที่ ๕ ทรงบรรยายบริเวณเบรนี้อย่างละเอียด เพราะถือว่าเป็นลักษณะทางภูมิประเทศที่มีความโดดเด่นในบริเวณดังกล่าว ทรงมีพระราชวิจารณ์ไว้ว่าลักษณะทางภูมิประเทศเหล่านี้ทั้งงามทั้งอัศจรรย์ ถือเป็นของแปลกตาที่ชนชั้นนำสยามเดินทางมาสัมผัสในดินแดนเจ้าอาณานิคมอย่างยุโรปนี้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่าการเดินทางมาชมปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่งดงามและแปลกตาเช่นนี้ไม่ใช่สิ่งที่สามัญชนในยุคนั้นจะสามารถทำได้ ผู้ที่สามารถเดินทางข้ามทวีปมายังดินแดนห่างไกลต้องเป็นผู้ที่มียศถาบรรดาศักดิ์ รวมถึงมีแนวคิดที่ทันสมัยเป็นอย่างยิ่ง การบันทึกกิจกรรมดังกล่าวเสมือนการเสริมบุญบารมีและความศิวิไลซ์ของผู้มาเยือนประการหนึ่ง

บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมยังกล่าวถึงเส้นทางการเดินทางที่มี**ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ**ไว้อย่างน่าสนใจ เช่น **ปรากฏการณ์แสงเหนือและปรากฏการณ์พระอาทิตย์เที่ยงคืน** เป็นต้น ดังตัวอย่างใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒* ซึ่งกล่าวถึงปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่สเลฟต์โย สวีเดนข้างเหนือ เกี่ยวกับพระอาทิตย์และพระจันทร์ที่ขึ้นลงแตกต่างไปจากที่สยาม ดังต่อไปนี้

> **มีที่เปนการวิเศษแปลกประหลาดควรเล่านั้น คือพระอาทิตย์ พระจันทร์ โคมต่างๆ คือพระอาทิตย์ตกเวลายามครึ่ง** ตกลงไปหลังเมฆแลดูเหมือนเขาที่เต็มไปด้วยถ่านไฟที่ลุกเปนเปลวๆ ปลาบๆ ตามที่อื่นก็แดงเปนผีตากผ้าอ้อมไปหมด...เวลานั้นฟ้าข้างหนึ่งขาวข้างหนึ่งแดงประสารกันสว่างอ่านหนังสือฤาสนเข็มได้...เรื่องที่ว่ามืดนั้นเปนว่าไม่มีเลย ในระหว่าง ๕ เดือนนี้ ดูคนไม่เห็นมันหลับมันนอนกัน เรือที่มาดู ลูกเด็กเท่าเอียดเล็กเอียดน้อยเช่นนี้อยู่จน ๗ ทุ่ม ๘ ทุ่ม (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๕๕)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่ทำให้พื้นที่แถบเหนือของยุโรปโดดเด่น ถือเป็นการเปิดประสบการณ์ของชนชั้นนำสยามระหว่างเส้นทางการเดินทางผ่านกิจกรรมการเดินทางเข้าใกล้ความศิวิไลซ์ของชนชั้นนำสยาม ปรากฏการณ์เช่นนี้ไม่เกิดขึ้นในสยามจึงถือเป็นการบันทึกความศิวิไลซ์ผ่านการสัมผัสปรากฏการณ์ดังกล่าว

อีกตอนหนึ่งกล่าวถึงปรากฏการณ์ทางธรรมชาติใน**เวลากลางวันและกลางคืน**ไว้ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* โดยกล่าวว่าเมืองเดนมาร์กผู้คนจะเห็นแสงสว่างในเวลากลางคืน ดังนี้

> **กลับมา ๔ ทุ่ม แต่ยังสว่างอยู่ ไปมืดแต่ที่ใต้ร่มไม้ เลี้ยงวันนี้เปนเลี้ยงกลางวันแดดยังออก ที่แท้ทุ่มหนึ่งแล้ว ที่เดนมาร์กนี้เวลา ๔ ทุ่มจึงเปนสีน้ำเงิน เวลา ๓ ยามเศษสว่างแล้ว** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๕๙)

แสดงถึงที่ตั้งหรือภูมิประเทศของเดนมาร์กที่มีผลต่อแสงพระอาทิตย์ในเวลากลางคืน ถือเป็นเรื่องแปลกสำหรับชนชั้นนำสยาม การเน้นย้ำถึงโอกาสที่ชนชั้นนำสยามได้พบเจอกับประสบการณ์ที่แปลกใหม่น่าพิศวงเหล่านี้ยิ่งทำให้ชนชั้นนำเข้าใกล้ความศิวิไลซ์ของดินแดนเจ้าอาณานิคมมากยิ่งขึ้น บันทึกการเดินทางเป็นหลักฐานที่บันทึกความศิวิไลซ์ของผู้เดินทางชาวสยามได้อย่างชัดเจน

การสำรวจลักษณะภูมิประเทศในดินแดนเจ้าอาณานิคมเช่นนี้แสดงถึงความสนใจใคร่รู้ในลักษณะทางกายภาพของดินแดนแถบยุโรป ซึ่งอยู่ห่างไกลจากดินแดนสยาม ถือเป็นการเปิดโลกทัศน์แก่ชนชั้นนำสยามในยุคนั้นเป็นอย่างมาก บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมจึงเป็นตำราความรู้เกี่ยวกับยุโรปเล่มหนึ่ง ซึ่งเชื่อมโยงไปสู่ความศิวิไลซ์ของนักเดินทางชาวสยาม ทั้งยังเป็นการโต้กลับเจ้าอาณานิคมเหล่านี้ด้วยการสำรวจและบันทึกความแปลกตาของสภาพแวดล้อมได้อย่างอิสระ ไม่ผิดกับการที่นักสำรวจชาวตะวันตกเคยปฏิบัติกับดินแดนตะวันออกแต่อย่างใด ยกตัวอย่างเช่น บันทึกการเดินทางของ**เจมส์ โลว์** ในสมัยรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗) ที่มุ่งบันทึกการเดินทางจากเกาะ พรินซ์ ออฟ เวลส์หรือเกาะปีนัง ผ่านเมืองต่างๆ เช่น ไทรบุรี สตูล ตรัง ถลาง และพังงา เป็นต้นมายังเมืองนครศรีธรรมราชจึงมีการบันทึกลักษณะทางกายภาพของสยามไว้ด้วย บันทึกการเดินทางของ**อ็องรี มูโอต์**ในปี ค.ศ. ๑๘๕๘ (พ.ศ. ๒๔๐๒) ที่มุ่งสำรวจตัวอย่างพันธุ์สัตว์และสังเกตธรรมชาติในกัมพูชาและลาวซึ่งมีสถานะเป็นประเทศราชของสยาม โดยเดินทางผ่านสยาม รวมถึง**คาร์ล บ็อค** นักธรรมชาติวิทยาชาวนอร์เวย์ผู้เข้ามาสำรวจดินแดนสยามใน พ.ศ. ๒๔๒๕

การสำรวจสยามของชาวตะวันตกปรากฏมาตั้งแต่สมัยอยุธยา กรมศิลปากรได้รวบรวมบันทึกข้อมูลของชาวต่างชาติตะวันตกที่เดินทางเข้ามาเมืองไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ในบริเวณทะเลช่วงปากอ่าวสยาม ผ่านเมืองปากน้ำ เข้าสู่แม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงเมืองบางกอก หรือกรุงเทพมหานครในเวลาต่อมา ซึ่งมีทั้งที่เป็นข้อเท็จจริงและทัศนคติของผู้บันทึก โดยมีทั้งข้อมูลเกี่ยวกับสภาพภูมิศาสตร์ ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม การเดินเรือ สถานที่ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม วิถีชีวิต ธรรมเนียมการติดต่อค้าขาย และการต้อนรับแขกเมือง รวมถึงการป้องกันราชอาณาจักร ยกตัวอย่างเช่น การป้องกันราชอาณาจักรในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งบันทึกโดย**เซอร์ เฮนรี** นอร์แมน (Sir Henry Norman) นักเดินทางชาวอังกฤษที่เดินทางท่องเที่ยวในหลายประเทศและเข้ามาพำนักอยู่ในสยามช่วง พ.ศ. ๒๔๓๔ ดังนี้ “บริเวณตรงทางเข้าปากแม่น้ำมีป้อมขนาดใหญ่อยู่ ๒ แห่ง ติดปืนใหญ่ป้องกันภัยและมีกองทหารรักษาการประจำป้อม” (กรมศิลปากร, ๒๕๕๗: ๑๘๘)

ตอนข้างต้นแสดงถึงบรรดาป้อมและทหารที่ทำหน้าที่ป้องกันราชอาณาจักรของไทยไว้อย่างกระชับ แต่เห็นภาพถึงการเตรียมการป้องกันภัยของสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕ การสำรวจดังกล่าวเป็นมุมมองของชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามาท่องเที่ยวในสยาม การออกเดินทางเพื่อสำรวจ

ดินแดนอื่นที่ห่างไกลสยาม จึงเป็นการมุ่งแสวงหาความรู้เพื่อโต้ตอบเจ้าอาณานิคมเหล่านี้อย่างทันท่วงที รวมถึงการสำรวจตัวตนผ่านการเดินทางต่างถิ่น

๒) พรรณพืชและพรรณสัตว์ในดินแดนเจ้าอาณานิคม

ตลอดเส้นทางการเสด็จประพาสยุโรปปรากฏพรรณพืชและพรรณสัตว์ของท้องถิ่น การเสด็จประพาสยังดินแดนเจ้าอาณานิคมทำให้ชนชั้นนำสยามได้ทำหน้าที่สำรวจและเก็บบันทึกทรัพยากรธรรมชาติด้วยสายตาของตนเอง ทรัพยากรธรรมชาติในยุโรปเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวยุโรปออกล่าอาณานิคมเพื่อหาแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์แหล่งอื่น เนื่องจากพื้นที่ของยุโรปได้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้อย่างเต็มศักยภาพแล้ว การสำรวจความแปลกตาและความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติของยุโรปทำให้ชนชั้นนำสยามเข้าใจความเป็นมาของการล่าอาณานิคมทั้งยังสัมผัสกับความเป็นอยู่ท่ามกลางทรัพยากรเหล่านี้อีกด้วย

ทรัพยากรธรรมชาติในดินแดนเจ้าอาณานิคมที่รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกไว้นี้เป็นการบันทึกความรู้ทรัพยากรธรรมชาติอย่าง**พรรณพืชและพรรณสัตว์**ซึ่งแปลกแตกต่างไปจากทรัพยากรธรรมชาติของสยาม ความสนใจใคร่รู้เหล่านี้ก่อให้เกิดการบันทึกข้อมูลเหล่านี้อย่างละเอียด ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ดอกไม้และผลไม้หลากหลายชนิดในยุโรปได้รับการบันทึกในบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม เนื่องจากถือเป็นความรู้เกี่ยวกับพืชพรรณต่างถิ่น รัชกาลที่ ๕ กล่าวถึง**ดอกไม้หลากหลายพรรณ**ว่าพืชต่างถิ่นเหล่านี้มีความงดงามแตกต่างจากในสยาม ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ต่อไปนี้

> มีพืชพรรณต้นไม้ต่างๆ ที่มีดอกสลับสีกันเช่น**ดอกเหลืองเหลืองๆ เล็ก เรียกว่าบัตเตอคัป[๑๔๑] ดอกสีน้ำเงิน เรียกว่าปลูเบล[๑๔๒] ดอกสีม่วงเรียกว่าไวโอเลต[๑๔๓] ดอกสีสรรแลรูปพรรณเหมือนกับดอกบานไม่รู้โรยแต่เชื่องกว่า เรียกว่าโคลเวอ[๑๔๔] มีดอกที่ไม่รู้จักชื่อหลายอย่าง เช่นเปนช่อๆ เหมือนสร้อยไก่แต่เล็ก มีดอกขาวสองสามอย่าง อย่างหนึ่งขาว**

---

[๑๔๑] ดอกบัตเตอร์คัพ (Buttercup) มีดอกขนาดเล็กสีเหลืองสดหรือขาวที่มีสีเหลืองตรงกลาง บางชนิดมีสีส้มและแดง ออกดอกระหว่างเดือนเมษายนและเดือนพฤษภาคม พบดอกทั่วไปในฤดูร้อน

[๑๔๒] ดอกบลูเบลล์ (Bluebell) มีถิ่นกำเนิดอยู่ในประเทศอังกฤษ พบมากในช่วงฤดูใบไม้ผลิในป่าแถบยุโรป ดอกเป็นรูปทรงระฆัง สีน้ำเงินปนม่วง และมีกลิ่นหอมที่มีเอกลักษณ์

[๑๔๓] ดอกไวโอเล็ต (Violet) มีถิ่นกำเนิดในทวีปยุโรปและเอเชีย มีกลิ่นหอม นิยมนำมาผลิตน้ำหอมและเครื่องสำอาง

[๑๔๔] ดอกโคลเวอร์ (Clover) เป็นไม้คลุมดินขนาดเล็ก ใบมี ๓-๔ กลีบ มีดอกหลายสีตามสายพันธุ์

> **เปนปุยเหมือนฟ่าย รูปพรรณเหมือนพู่ขนห่านหมวกทหาร** ดอกไม้เหล่านี้ขึ้นระคนปนกัน สลับสีเปนปูพรมมีเฟินก้านเขียว **รูปพรรณสัณฐานเหมือนเฟินเงินเฟินทอง**...**ปลูกเฟินที่เรียกว่า เฟินนะรี**[๑๔๕]**...**ปลูกเฟินแทรกก็เลียนจากเขาที่จริงนี่เอง...**แต่ถึงแซะเอาไปก็คงไม่ไปเต็มเมืองเหมือนกับผักตบ เพราะมันเกิดยากด้วยเมืองเรามันร้อน ที่กล่าวถึงผักตบขึ้นมานี้เพราะได้ฟังจากหนังสือลูกโต เล่าถึงเรื่องคิดฆ่าผักตบดูเปนการเอะอะกันมาก** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๓๘)

พระองค์ทรงกล่าวถึงดอกไม้แต่ละสีรวมถึงชื่อเรียกอย่างละเอียด รวมถึงรูปพรรณสัณฐานเทียบกับดอกไม้ที่คนไทยรู้จัก พืชที่ทรงเน้นกล่าวถึงคือเฟินซึ่งไม่น่าจะเหมาะกับการปลูกในสยามเนื่องจากสภาพภูมิอากาศที่ร้อน การเสด็จพระราชดำเนินเพื่อทอดพระเนตรไม้ดอกหรือพันธุ์ไม้เหล่านี้เป็นอย่างการเก็บรวบรวมของแปลกตาในยุโรปเพื่อให้ชนชั้นนำสยามมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศของดินแดนเจ้าอาณานิคมนี้มากยิ่งขึ้น

ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* บันทึก**ดอกกุหลาบ**ที่วิเศษกว่าดอกไม้อื่นในสายพระเนตรของพระองค์ ดังต่อไปนี้

> **ที่นี่มีดอกไม้หรูหลายอย่าง ที่วิเศษแท้นั้นคือกุหลาบ กุหลาบอย่างที่ตุ๊กเรียกว่ามอญ แต่ที่แท้ของไทยนั้น** มันโตเท่ากุหลาบเย็บกันเล่น กุหลาบเย็บมันแบนเพราะกลีบสั้น นี่มันเปนกุหลาบจริงๆ กลีบใหญ่ได้ส่วน **ดอกโตเท่าขนาดใหญ่ของเราสามดอกรวมกัน กลิ่นก็หอมเปนกุหลาบไทย** ดอกไม้อื่นๆ มีอีกมาก เช่น**ตุลิปสีต่างๆ เยเรเนียมสีต่างๆ** แต่เขายังกล่าวกันว่าไม่ถึงฤดูเสียอีก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๑๔๕)

รัชกาลที่ ๕ ทรงเน้นบันทึกความงามของดอกไม้เนื่องจากเป็นดอกไม้ต่างถิ่นซึ่งมีความงดงามเป็นอย่างมาก ดอกกุหลาบข้างต้นมีขนาดใหญ่มากกว่าของสยามสามดอกรวมกัน กลิ่นเหมือนของสยาม เหล่านี้แสดงถึงการสำรวจไม้ดอกในแถบยุโรปของชนชั้นนำสยามอันจะเป็นความรู้ด้านธรรมชาติวิทยาต่อไป

ผลไม้ในแถบยุโรปที่รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงมีหลากหลายชนิด เช่น เชอร์รี่ ลูกพีช สตรอเบอร์รี่ แอปเปิ้ล เป็นต้น รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึง**ผลไม้ที่เมืองเจนีวา**ไว้อย่างแปลกตา รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงลักษณะและรสชาติของเชอร์รี่ ลูกพีช สตรอเบอร์รี่ และแอปเปิลซึ่งเป็นผลไม้ต่างถิ่นไว้อย่างละเอียด เชอร์รี่มีลักษณะลูกเรียงกัน รสชาติไม่อร่อยนัก ลูกพีชหวานชืดๆ ไม่อร่อย สตรอเบอร์

---

[๑๔๕] เฟิร์นหรือเฟิน (Fern) มีหลายชนิดจึงมีถิ่นอาศัยที่หลากหลาย เช่น ภูเขาสูง พื้นที่ชุ่มชื้น พื้นที่เปิดโล่งในน้ำ บนหินในทะเลทรายที่แห้งแล้ง บนรอยแตกบนหิน บึง หนองน้ำ หรือบนต้นไม้เขตร้อน เป็นต้น

รี่ขนาดเล็กกว่าที่เมืองยะวา รสชาติดี ส่วนสตรอเบอร์รี่บ้านมีขนาดใหญ่กว่าที่เมืองยะวาเท่าลิ้นจี่ รสชาติอร่อย ส่วนแอปเปิ้ลรสชาติเหมือนพุทราเพียงแค่ขนาดใหญ่กว่า[๑๔๖] การเปรียบเทียบผลไม้ต่างถิ่นกับผลไม้ในสยามนี้ทำให้เห็นภาพได้ชัดเจนขึ้น จะเห็นได้ว่าลักษณะ ขนาดและรสชาติเป็นสิ่งที่แสดงความแปลกตาของผลไม้เหล่านี้

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึง**พรรณสัตว์**ในแถบยุโรปไว้อย่างตื่นตาตื่นใจ สัตว์เหล่านี้ล้วนเป็นของแปลกตาที่ควรค่าแก่การบันทึกไว้ ทั้งยังเป็นการสำรวจความอุดมสมบูรณ์ของสัตว์ชนิดต่างๆ มีการบันทึกลักษณะพันธุ์สัตว์ในแถบยุโรปซึ่งถือเป็นของแปลกตาที่อยู่ต่างถิ่น เช่น ม้า ช้าง ลา นก สุนัข และกวางเรนเดียร์ เป็นต้น สัตว์เหล่านี้มีลักษณะแตกต่างไปจากของสยาม รัชกาลที่ ๕ จึงทรงบันทึกไว้เพื่อเป็นความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติในดินแดนยุโรปเหล่านี้ ยกตัวอย่างเช่น การบันทึกถึง**สุนัขพันธุ์เตี้ย**ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* สุนัขพันธุ์เตี้ยนี้เป็นสุนัขที่มีกำเนิดในแถบยุโรป มีลักษณะพิเศษโดดเด่นกว่าสุนัขทั่วไป พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยสุนัขเตี้ยเป็นอย่างมาก ทรงเล่าที่มาของความนิยมชมชอบสัตว์ประเภทนี้ คุณสมบัติสำคัญที่ทำให้ทรงชื่นชอบ คือ ความฉลาดของสุนัขพันธุ์นี้[๑๔๗] พระราชนิยมเกี่ยวกับการเลือกสุนัขทรงเลี้ยงปรากฏในพระราชนิพนธ์ดังกล่าว สุนัขสายพันธุ์ยุโรปนี้ถือเป็นของแปลกตาสำหรับชนชั้นนำสยามในยุคนั้น การนำเข้าหรือเลี้ยงสุนัขพันธุ์ดังกล่าวแสดงถึงความทันสมัยของผู้เลี้ยงประการหนึ่ง

กวางเรนเดียร์ เป็นสัตว์ประจำถิ่นเหนือของยุโรป มีการบันทึกถึงการเลี้ยงกวางเรนเดียร์ในแถบเหนืออย่างสนใจใคร่รู้ ดังปรากฏใน พระราชนิพนธ์เรื่อง *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ที่ว่า

> เขาเลี้ยงเรนเดียร์ คือกวางที่สำหรับลากรถไว้ที่หลังเซเนตอเรียมนั้น ถ้าเวลาฤดูหนาวใช้ลากเลื่อนที่เขาเหล่านี้เปนที่หญ้าเตียนโดยมาก มีป่าสนเปนหย่อมๆ เปนที่สำหรับเขาเล่นน้ำแขงวิ่งด้วยชี... “มอสแห้งๆ สีขาวนี้เปนอาหารของกวางเรนเดียร์ที่สำหรับใช้ลากเลื่อนซึ่งไปเห็นเมื่อวานนี้ ตัวเรนเดียร์นี้สีสรรน่าเกลียด มีขาวกับดำปนกัน ขาวแห้งๆ เหมือนกันกับมอส ดำก็เปื้อนๆ กินมอสนี้เบิกบานทีเดียว มันหลุดจากศิลาง่ายๆ เอามือขยุ้มดินก็ติดขึ้นมาด้วยทั้งพวง” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๙๓, ๑๙๙)

ตัวอย่างข้างต้นเป็นการบันทึกประโยชน์ของกวางเรนเดียร์สำหรับการลากเลื่อน ลักษณะของกวางเรนเดียร์ที่มีสีสันไม่สวยงาม คือ มีสีขาวปนดำ รวมถึงอาหารของกวางเรนเดียร์ คือ

---

[๑๔๖] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑*, ๒๕๐๕ หน้า ๑๘๔

[๑๔๗] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓*, ๒๕๕๒ หน้า ๑๔๘-๑๔๙

มอสสีขาว แสดงให้เห็นถึงการมุ่งบันทึกเกี่ยวกับสัตว์พันธุ์ต่างๆ อย่างตำราความรู้ในดินแดนเจ้าอาณานิคม การที่พระองค์ทรงพบเห็นสัตว์ต่างถิ่นเหล่านี้ด้วยพระองค์เองสื่อถึงความทันสมัยของผู้เดินทางเป็นอย่างยิ่ง ความรู้ในดินแดนยุโรปทำให้ชนชั้นนำสยามรู้เท่าทันเจ้าอาณานิคม ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในการดำเนินนโยบายของนักปกครองเป็นอย่างยิ่ง

การบันทึกความรู้เกี่ยวกับพรรณพืชและพรรณสัตว์ที่แตกต่างไปจากสยามแสดงถึงความแตกต่างของสภาพภูมิอากาศและภูมิประเทศ รวมถึงพืชและสัตว์ประจำถิ่นในดินแดนยุโรป การได้สัมผัสทรัพยากรธรรมชาติซึ่งเป็นของแปลกตาเหล่านี้ เสมือนเป็นคลังความรู้แก่สยามทางด้านภูมิศาสตร์ต่างแดน เกิดการรู้เขารู้เรา เหล่านี้คือการสำรวจของแปลกตาเพื่อให้สยามรู้จักดินแดนต่างชาติมากขึ้น อันจะนำไปสู่ความเข้าใจดินแดนต่างๆ ในระดับสากลต่อไป ทั้งยังถือเป็นการเปิดโลกทัศน์ของชนชั้นนำสยามและเป็นคลังความรู้เรื่องภูมิศาสตร์ต่างแดนของชนชั้นนำสยามอีกด้วย ความรู้เท่าทันเป็นสิ่งสำคัญในการปรับตัวของชนชั้นนำสยาม ณ ขณะนั้น

๒.๓.๒.๓ พระราชกรณียกิจ

พระราชกรณียกิจสำคัญในดินแดนเจ้าอาณานิคมคือการบันทึกต้นแบบความศิวิไลซ์ในดินแดนเจ้าอาณานิคมในด้านต่างๆ เช่น วิทยาการสมัยใหม่และการเมืองการปกครอง เหตุผลสำคัญประการหนึ่งในการเดินทางไปยังดินแดนยุโรปของชนชั้นนำสยาม คือ ความต้องการความรู้ด้านความศิวิไลซ์ของตะวันตก รัชกาลที่ ๕ ทรงสำรวจและบันทึกต้นแบบความศิวิไลซ์ในดินแดนเจ้าอาณานิคมอย่างเข้มข้น พระองค์ทรงบันทึก**วิทยาการสมัยใหม่ของตะวันตก การเมืองการปกครอง** รวมถึง**สังคมและวัฒนธรรม**ไว้ด้วย ความรู้เหล่านี้ก่อให้เกิดความตื่นตัวแก่ชนชั้นนำสยามในการที่จะเร่งจัดการปฏิรูปการปกครองให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

๑) การบันทึกวิทยาการสมัยใหม่ของตะวันตก

การบันทึกวิทยาการสมัยใหม่เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามปรารถนาทั้งด้านการจัดการความรู้และวิทยาการสมัยใหม่ต่างๆ ยกตัวอย่างเช่น **ความรู้เกี่ยวกับมิวเซียม**ของตะวันตกที่สถาปนาว่าเป็นการจัดการความรู้สมัยใหม่อย่างผู้มีอารยะ การเดินทางมาดูต้นแบบความศิวิไลซ์ด้านการจัดการมิวเซียมจึงปรากฏอยู่ตลอดเส้นทางการเสด็จประพาส มิวเซียมที่บันทึกขณะเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ มีทั้งด้านการทหารและศิลปะ ได้แก่ มิวเซียมทหารเรือ อาตเอกซฮิบิชั่น พิพิธภัณฑ์ช่างเขียน และโรงพิพิธภัณฑ์เยนิวา อันแสดงถึงความหลากหลายของมิวเซียมในดินแดนเจ้าอาณานิคม ยกตัวอย่างเช่น การเสด็จประพาส **มิวเซียมทหารเรือ** เมืองเวนิส ปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* รัชกาลที่ ๕ ทรงบรรยายสถานที่และสิ่งของที่เก็บในมิวเซียมทหารอย่างละเอียด ทั้งสิ่งของที่ใช้จัดแสดงอย่างรูปเรือโบราณ

เครื่องอาวุธ ทวน ธง โรงทำปืนกล โรงทำตอปิโด อู่เรือ รวมถึงเปรียบเทียบว่าคล้ายกับโรงเรือคลองมหานาคของสยาม[๑๔๘] ทั้งนี้เพื่อเป็นต้นแบบในการจัดการมิวเซียมของสยามต่อไปในอนาคต

เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๕๐ พระองค์ทรงกล่าวถึงมิวเซียมเกี่ยวกับสัตว์ เครื่องต่างกาย ที่อยู่อาศัย และรูปเคารพในแถบเหนือ ไว้ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ดังต่อไปนี้

> **ข้างใต้เปนมิวเซียม** ตึกสี่เหลี่ยม ชั้นล่างตรงน่าบันไดมีหินกลมสองก้อนๆ โตอยู่กลมเอง ใต้ถุนไว้**กระดูกปลาวาฬ** ขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งไว้**รูปสัตว์ต่างๆ เปนสัตว์สี่เท้าสองเท้า บรรดาที่ได้ข้างฝ่ายเหนือ สตัฟบ้างแช่บ้าง ปลาต่างๆ ไม่สู้จะแปลกอะไรนักกว่าที่เคยๆ เห็น ข้างบนมีเสื้อผ้าเครื่องแต่งตัวพวกลัป รูปกระท่อมแลกระโจมต่างๆ รูปเครื่องเคารพ มีพระเยซูหน้าเบี้ยวๆ บูดๆ เปื้อนๆ น่ากลัวอันตรายต่างๆ** มีหลักสำหรับล่ามโซ่ศอคนแลเครื่องมืออย่างเก่าๆ เปนอายุใช้ศิลา อายุใช้เหล็ก ดูไม่ช้าเท่าไรก็แล้ว (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๑๖)

การบันทึกความรู้ในมิวเซียมนี้เป็นองค์ความรู้สำคัญที่ชนชั้นนำสยามจะได้เข้าใจสภาพภูมิศาสตร์ รวมถึงวัฒนธรรมของชาวยุโรป พระองค์ทรงกล่าวว่าสิ่งที่จัดแสดงบางอย่างไม่แปลกประหลาดอันใด หากแต่ก็ทรงบันทึกไว้เป็นอย่างตำราความรู้ของสังคมยุโรป ทัศนะที่ว่า “ไม่สู้จะแปลกอะไรนักกว่าที่เคยๆ เห็น” “หน้าเบี้ยวๆ บูดๆ เปื้อนๆ น่ากลัวอันตรายต่างๆ” “ดูไม่ช้าเท่าไรก็แล้ว” แสดงถึงความไม่น่าพิศวงหรือน่าทึ่งอันใดของมิวเซียมแห่งนี้ ความคาดหวังของนักเดินทางชาวสยามจึงอยู่สูงกว่าที่เป็นจริง การสำรวจต้นแบบของความศิวิไลซ์จึงทำให้ชนชั้นนำสยามได้เห็นข้อเท็จจริงบางประการ ทั้งยังมีอำนาจในการวิพากษ์วิจารณ์ได้อย่างเต็มที่

วิทยาการสมัยใหม่ที่บันทึกอยู่ในบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมนี้ประกอบไปด้วย**การถ่ายรูป การแพทย์ การศึกษา พลังงาน การคมนาคม โทรคมนาคม** และ**สื่อสารมวลชน** ซึ่งแสดงถึงความศิวิไลซ์ของดินแดนยุโรป หลายครั้งที่พระองค์ทรงบันทึกวิทยาการสมัยใหม่อย่างน่าทึ่ง หากแต่หลายครั้งก็ทรงบันทึกว่าสยามก็มีวิทยาการสมัยใหม่เหล่านี้เช่นกัน ยกตัวอย่างวิทยาการด้านการถ่ายรูป **กล้องถ่ายรูป**เป็นวิทยาการสมัยใหม่ของยุคนั้น ขณะเสด็จประพาสเมืองบาเดนบาเดนของเยอรมนี ปรากฏการบันทึกเทคโนโลยีการถ่ายภาพสมัยใหม่ ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ต่อไปนี้

---

[๑๔๘] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑*, ๒๕๐๕ หน้า ๑๕๘-๑๕๙

> **เวลาเช้าไปถ่ายรูปที่สวนเปนการทดลอง เพราะพ่อได้กล้องมาใหม่เรียกว่าปัลโมส์ เปน กล้องใช้ม่านตั้งง่ายเปนที่สุด แลรูปได้ดีที่สุด รักเหลือเกิน เปนกล้องที่คิดจะเอาไปใช้ที่นอรเว...ตกลงใจว่ากล้องชักรูปอย่างนี้เปนของควรหาไปฝากพวกที่เล่นชักรูปด้วยกันได้ จะวานหมอฟิสเตอสั่ง** ออกนึกว่าตาหมอแกจะเห็นเราคลั่งอะไร **ต้องอธิบายเสียก่อน ว่าจะเอาไปให้พวกพ้องที่ชอบถ่ายรูปด้วยกัน เพราะเราสั่งหลายกล้อง ราคาอันละสามร้อยม้ากเศษเท่านั้น ถ้ารู้ราคาจะดูถูกว่ากล้องเลว แต่จะรับสัญญาได้ว่าถ้าไม่ดีให้โยนน้ำ รูปที่พ่อถ่ายวันนี้ ไปล้างยังแช่อยู่ จะไปพิมพ์ที่ปารีส ถ้าพอพิมพ์ได้จะส่งเข้าไปให้ดูเปนตัวอย่าง พ่อเชื่อว่าผู้หญิงถ่ายได้ดีที่สุดเปนแน่ ขนาดก็ได้เลือกขนาดที่หากระจกง่ายใน...ในการที่ล้างแลพิมพ์อยู่ข้างจะช้ากว่าในบางกอกมาก** ข้อนี้ก็เปนแต่เขาบอกเล่า เพราะพ่อไม่ได้ล้างเอง **ถึงเมืองไหนต้องคบช่างถ่ายรูปเมืองนั้น แต่จะได้ลองทำเองเวลาไปในเรือ ได้เข้ามือกันกับหมอฟิสเตอให้หมอถือกล้องใหญ่ พ่อจะถือกล้องเล็ก** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๙๒)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงกล้องอย่างใหม่ การซื้อกล้องพระราชทานแก่ผู้ที่เล่นกล้องในสยาม และวิธีการล้างรูป ทั้งยังแสดงถึงพระราชนิยมของรัชกาลที่ ๕ เกี่ยวกับการถ่ายรูป รวมถึงความนิยมของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับสิ่งประดิษฐ์ชนิดนี้ มีอีกตอนหนึ่งใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* กล่าวถึงการซื้อกล้องที่เมืองปารีสไว้ว่า

> ได้แวะไปที่**ร้านซอมเมอซื้อกล้องแมร์ช่อม คราวนี้ค่อยได้กล้องแปลก** ในการเดินกลางคืนนี้ ไม่มีผิดกันกับงานวัดเลย เปนร้านจุดฟืนไฟสว่างตลอด ของที่ขายก็เปนของต่างๆ อย่างงานวัด (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๘๓)

การได้พบกับกล้องที่มีความทันสมัยและแปลกจากที่เคยพบเห็นทำให้ชนชั้นนำได้เข้าใกล้ความทันสมัยซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่ยุโรป นอกจากนี้กล้องถ่ายรูปยังเป็นเครื่องมือชั้นดีในการบันทึกภาพและเหตุการณ์เพื่อเป็นหลักฐานต่างๆ รวมถึงทำให้ชนชั้นนำสยามมีระดับความศิวิไลซ์ที่สูงส่งเหนือราษฎรทั้งปวง

ด้านการแพทย์ มีการบันทึกวิธีการรักษาแบบตะวันตกอย่างทันตกรรม การตรวจหู คอ จมูก ปาก และการเจาะเลือดแบบตะวันตก เห็นได้จากการที่รัชกาลที่ ๕ ทรงเข้ารับการรักษาพระวรกายกับแพทย์ผู้เชี่ยวชาญในแต่ละเมืองที่เสด็จผ่าน ยกตัวอย่างเช่น ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* บันทึกถึง**การรักษาพระทนต์**กับทันตแพทย์ชาวฮังการีที่เมืองเยนีวา ดังนี้ “**วันนี้ช่างเปนชาวฮังการีมาทำฟัน** เครื่องมือก็ดี ฝีมือก็เบาแลเร็ว มีฟันที่

จะต้องตกแต่งเสียดทอง ๔ ซีก เพราะเปนโพรงกลางขัดไม่หมดคราบดำ แต่เหม็นปากเต็มที" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๑๘๑)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงวิทยาการทางการแพทย์ของทันตแพทย์ยุโรป จึงทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้รักษาพระทนต์ของพระองค์ รวมถึงพระราชทัศนะว่ามีกลิ่นเหม็นจนจะอาเจียน แสดงถึงพระอาการหลังการรักษาพระทนต์ดังกล่าว แม้จะทรงอยู่ท่ามกลางความศิวิไลซ์หากแต่วิทยาการในยุคนั้นยังคงไม่ก้าวไกลไปมากนัก จึงปรากฏความขัดข้องบางประการของวัสดุอุปกรณ์ในการรักษาพระทนต์ดังกล่าว หากแต่การรักษาด้วยทันตแพทย์ชาวตะวันตกก็สื่อถึงพระราชฐานะของพระองค์ซึ่งมีโอกาสได้เข้าใกล้ความศิวิไลซ์ระหว่างการเสด็จประพาสยุโรปในครั้งนี้

มีการบันทึกวิธีการรักษาพระวรกายของรัชกาลที่ ๕ โดย**แพทย์ตะวันตกที่เมืองเดนมาร์ก** ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ซึ่งบันทึกวิธีการตรวจของหมอไฟลเนอกับหมอฟิสเตอในยุโรป คือ การถามพระอาการ การตรวจช่องจมูก ช่องปาก หัวใจ ปอด ท้อง น่อง ลำขา สันหลัง ต้นคอ มีการตรวจปัสสาวะ ใบหู และพระโลหิต รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกขั้นตอนการตรวจของหมออย่างละเอียด[๑๔๙] ขั้นตอนของแพทย์ตะวันตกเป็นสิ่งที่สื่อถึงความทันสมัยทางการแพทย์ของตะวันตก ทั้งการที่พระองค์ทรงรักษาด้วยวิทยาการดังกล่าวยิ่งทำให้ทรงใกล้ชิดกับวิทยาการสมัยใหม่มากยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ยังปรากฏการที่ทรงตรวจพระวรกายกับหมอแมนซัน ขณะเสด็จประพาสเมืองออสฮุนส์ ดังตอนที่ว่า "แกตำเข็มที่นิ้วกลางข้างขวา ตรงกันข้ามกับตาคนโน้น แทงเสียเปนสามแผล เอาเลือดไปหกแผ่นกระจก ข้อความที่สำแดงเปนความเห็นวันนี้ เห็นว่าไม่ชำรุดอะไรทั้งหัวใจแลปอด เสียง รูปร่าง กล้ำเนื้อ ดวงตา ยังหนุ่มกว่าอายุมาก ไม่มีไซน์อันใดซึ่งจะมีโรคถึงตายปรากฏเลย เรื่องจมูกว่าเหมือนกันกับหมอโน้น แต่หมอนี้ว่าไม่อยากจะให้กินยาอะไร อยากจะให้กำหนดอาหารแลนอนให้พอ แลลดทำงานให้น้อย" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๑๖๒-๑๖๓) ตอนดังกล่าวเป็นการบันทึกวิธีการตรวจแบบแพทย์สมัยใหม่ จากนั้นเป็นการบันทึกวิธีการรักษาของแพทย์ตะวันตกว่าหมอแมนซันแนะนำให้พระองค์พักรักษาพระวรกาย คือ หยุดงานหนักและไม่เครียด ส่วนกำหนดจะหายเมื่อใดต้องตรวจอีกครั้งหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีการบันทึกถึงวิธีการรักษาพระวรกายจากการอาบน้ำแร่ตามคำแนะนำของแพทย์อีกด้วย การรักษาด้วยวิทยาการสมัยใหม่ดังกล่าวส่งเสริมให้พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีความศิวิไลซ์พระองค์หนึ่ง การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยประการหนึ่ง คือ การมีประสบการณ์ร่วมกับความทันสมัยนั้นอย่างเข้มข้น

---

[๑๔๙] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑*, ๒๕๕๓ หน้า ๑๕๔-๑๕๕

มีการบันทึกถึงความก้าวหน้าของ**การจัดการศึกษาในระดับมหาวิทยาลัย**และ**การจัดการเผยแพร่ความรู้อย่างนิทรรศการ** ยกตัวอย่างเช่นในพระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่ม ๒* บันทึกการเสด็จพระราชดำเนินยัง**มหาวิทยาลัยที่เก่าแก่ที่สุดในเมืองไฮเดลแบ็ก**ของเยอรมัน ดังนี้

> **การเรียนยูนิเวอซิตีนั้น ไม่ใช่เรียนหนังสือ การที่จะอ่านหนังสือนั้นเปนส่วนของตัวเองที่จะอ่าน ชั่วแต่ต้องไปฟังเล็กเชอ เล็กเชอนั้นเรื่องต่างๆ ห้องต่างๆ ตามแต่จะเลือกฟัง แล้วกำหนดจดจำไว้ มาเรียนด้วยหนังสือต่อในที่ของตัวเอง...ยูนิเวอซิตีเช่นนี้ผู้มีบรรดาศักดิ์ตั้งแต่ลูกเอมเปอเรอไปก็ต้องเข้า** ผู้มีบรรดาศักดิ์มาแต่ก่อนๆ ก็เปนพวกยูนิเวอซิตีทั้งนั้น แต่มีหลายแห่งด้วยกัน ไม่ใช่แต่ที่นี่แห่งเดียว **ที่นี่เปนยูนิเวอซิตีโบราณที่สุด ก่อนที่อื่นๆ ในคอนติแนนต์นี้** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๔๒-๔๓)

พระองค์ทรงบันทึกถึงวิธีการเรียนในระดับมหาวิทยาลัยซึ่งต้องเรียนรู้ด้วยตนเองเป็นสำคัญ แต่ต้องเข้าฟังการบรรยายในชั้นเรียน มหาวิทยาลัยซึ่งพระองค์เสด็จพระราชดำเนินนี้เป็นของผู้มีบรรดาศักดิ์ได้เข้าเรียน พวกที่มีบรรดาศักดิ์ล้วนเป็นนักศึกษาในมหาวิทยาลัยซึ่งมีอยู่หลายแห่งทั้งสิ้น การเสด็จประพาสยุโรปของพระองค์จึงเป็นเสมือนการทอดพระเนตรความเจริญก้าวหน้าทางด้านการศึกษาของประเทศในแถบยุโรปด้วย

การจัดการเผยแพร่ความรู้ด้วยการจัดนิทรรศการที่บันทึกใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ขณะเสด็จประพาสเมืองออสเตนด์ คือ **นิทรรศการแสดงหนังสือ** ดังที่ว่า

> มีห้องเล็กเชอห้องหนึ่ง มีสมุดหนังสือต่างๆ ทุกอย่าง **เปน เอกสหิบิเชนหนังสือ แล หนังสือพิมพ์บรรดาที่มีในโลกเก็บรวบรวมมาอ่านได้หมดเกือบจะไม่มีเว้น** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๓๗)

แสดงถึงการจัดนิทรรศการว่ามีทั้งสิ่งที่มีชีวิตและสิ่งที่ไม่มีชีวิต ซึ่งสามารถรวบรวมเป็นแหล่งการเรียนรู้ได้ทั้งหมด การสำรวจนี้ยังคงต่อเนื่องไปสู่การบันทึกสิ่งของสำหรับจัด**นิทรรศการเมืองเบอลิน**ใน*เรื่อง ไกลบ้าน เล่ม ๓* ซึ่งเป็นของประจำถิ่นและมีความสำคัญสำหรับการจัดแสดงให้คนต่างถิ่นเยี่ยมชม ดังที่ว่า

> เวลาบ่ายไปที่**เอกสหิบิเชน เอกสหิบิเชนนี้ไม่ได้ตั้งขึ้นใหม่ เปนของประจำเมือง ที่แท้ก็ลักษณเดียวกันกับสะลองที่เมืองฝรั่งเศส แต่ของมีมากไปกว่ารูปภาพรูปปั้น จนถึงเต็มห้อง มีเฟอนิเชอตกแต่งไปเข้ารูปที่แฮมเบิคอยู่บ้าง เขาจึงเรียกกันว่าเอกสหิบิเชน** โรงที่ตั้ง

> เอกสหิบิเชนนั้นงาม มีรูปเขียนภายในโดมเปนรูปตั้งจริง **แต่เล็กกว่าที่ปารีสมาก** รูปตุ๊กตาใหญ่ๆ ก็ไม่ใคร่มี มีตุ๊กตาบรอนซ์อยู่ตัวหนึ่ง ซึ่งดุ๊กรักว่างามมาก **รูปภาพในนั้นจะเอาดียาก ด้วยกำลังตื่นรูปอย่างใหม่จัดเต็มที รูปมากหลายร้อยตั้งพัน พ่อเห็นมีดีอยู่แผ่นเดียว** นอกนั้นก็เหยอะมากฤๅเหยอะน้อย เดินผ่านๆ ก็แล้ว แต่เพราะเหตุที่รูปมากต้องเดินมากพอเมื่อยอยู่ ขากลับแวะร้านเครื่องบรอนซ์ ซื้อของบ้างแล้วกลับมาโฮเตล (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๓๕)

ตอนข้างต้นแสดงถึงแนวคิดในการจัดสิ่งของประจำถิ่นเพื่อแสดงนิทรรศการ รวมถึงอธิบายสิ่งของอื่นๆ ที่ใช้จัดนิทรรศการ เสมือนเป็นการนิยามการจัดนิทรรศการดังกล่าว พระองค์ทรงเปรียบเทียบว่าการจัดนิทรรศการที่เมืองเบอลินเล็กกว่าที่เมืองปารีสมาก แสดงถึงความรู้จากการทอดพระเนตรนิทรรศการยังเมืองต่างๆ เพื่อเปรียบเทียบและจัดการความรู้อย่างตะวันตกดังกล่าวเพื่อปรับใช้กับการจัดกิจกรรมของสยามในเวทีโลกต่อไป

กัณฐิกา ศรีอุดม (๒๕๔๙) ได้อภิปรายถึงงานมหกรรมสาธารณะในสมัยรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลที่ ๖ ไว้ว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงเข้าชมงานมหกรรมที่ยุโรปด้วยพระองค์เอง เพื่อนำมาเป็นต้นแบบของการเปลี่ยนรูปแบบการจัดงานมหกรรมของสยาม โดยก่อนพ.ศ. ๒๔๔๐ สยามได้จัดงานมหกรรมขึ้น ๒ ครั้งซึ่งเป็นเครื่องมือของความสัมพันธ์ทางการทูตของสยามและเป็นความตั้งใจที่จะนำเสนอภาพลักษณ์สยามในฐานะอารยประเทศ[๑๕๐]

นอกจากนี้ยังปรากฏการจัดนิทรรศการระดับโลกของสยามในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๑๓-๒๔๕๗ ที่สยามเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของงานมหกรรมระดับโลกอย่างกระตือรือร้น เมาริซิโอ เปเลจจี (Maurizio Peleggi) ได้อภิปรายว่าถือเป็นช่วงเวลาที่รุ่งโรจน์ที่สุดของวัฒนธรรมประดิษฐ์ (invented traditions) ในสยาม โดยกระทำให้เหมือนกับสังคมในทวีปยุโรป และได้ปรับรูปแบบของงานมหกรรมระดับโลกลงมาอยู่ในระดับภายในประเทศสยามในงานสมโภชพระนครครบร้อยปี พ.ศ. ๒๔๒๕[๑๕๑] ซึ่ง

---

[๑๕๐] อ่านเพิ่มเติมใน กัณฐิกา ศรีอุดม, “จาก ‘นาเชนแนล เอกซฮิบิเชน’ ถึง ‘สยามรัฐพิพิธภัณฑ์’: ภาพสะท้อนประวัติศาสตร์สยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๙).

[๑๕๑] งานสมโภชพระนครครบรอบร้อยปีซึ่งจัดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ เป็นงานมหกรรมครั้งใหญ่สุดในสยามตั้งแต่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ งานมหกรรมระดับชาติครั้งนี้มีผู้รับผิดชอบหลักเป็นเจ้านายพี่น้องหรือพระบรมวงศานุวงศ์ในรัชกาลที่ ๕ แทบทั้งสิ้น เรียกได้ว่าเป็นงานมหกรรมของราชวงศ์จักรีโดยแท้จริง งานมหกรรมในครั้งนั้นถือเป็นการเรียนรู้และโอ้อวดถึงบุคลิกของผู้ที่เจริญหรือศิวิไลซ์แล้ว ทั้งทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม เมื่อพิจารณารายละเอียดของเนื้อหาพบว่าความเป็นสาธารณะในงานสมโภชพระนครครบรอบร้อยปีมิได้สะท้อนให้เห็นความเป็นสาธารณะแบบสมัยใหม่แต่อย่างใด แต่แสดงความเป็นสาธารณะแบบภาพแทน ซึ่งอยู่ในการจัดวางขั้วตรงข้ามระหว่างตัวตน

เป็นการเฉลิมฉลองการครบรอบร้อยปีของการก่อตั้งราชวงศ์จักรีและการก่อตั้งพระนครหลวง แสดงถึงความพยายามของชนชั้นสยามในการแสดงว่าสยามเป็นประเทศที่ศิวิไลซ์เคียงคู่และท่ามกลางประเทศศิวิไลซ์อื่นๆ ในตะวันตก (ปรีดี หงษ์สต้น, ๒๕๖๒: ๑๑-๑๒) การเยี่ยมชมนิทรรศการในเมืองต่างๆ ของยุโรปจึงเป็นจุดประสงค์หนึ่งของชนชั้นนำที่จะยกระดับสยามให้เป็นประเทศที่มีความศิวิไลซ์จากการเข้าร่วมการจัดนิทรรศการระดับโลก รวมถึงการจัดนิทรรศการในสยามเองด้วย การศึกษาต้นแบบความศิวิไลซ์ในการจัดนิทรรศการของตะวันตกจึงเป็นเครื่องมือสำคัญที่สยามจะใช้ต่อกรกับตะวันตกด้วยกันเอง ถือเป็นการปรับตัวครั้งสำคัญของชนชั้นนำสยามที่พยายามอวดสังคมโลกว่าสยามมีความศิวิไลซ์ทัดเทียมอารยประเทศ

การบันทึก**การใช้พลังงานน้ำพุหมุนเครื่องจักรเป็นพลังงานไฟฟ้า** ขณะประทับที่เมืองทรอนด์เยม นอร์เวย์ ปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ว่าการใช้กำลังเครื่องจักรทำน้ำพุนี้กำลังเป็นที่นิยม พระองค์ทรงบันทึกความรู้อย่างใหม่ในการใช้แรงน้ำเพื่อกลั่นธาตุชนิดหนึ่ง ความอัศจรรย์ของความรู้นี้พระองค์ทรงเทียบกับการทำโทรเลขไม่มีสาย รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงวิทยาการเหล่านี้ของยุโรปว่ารุดหน้าไปอย่างมาก แสดงให้เห็นว่าการใช้พลังงานน้ำเพื่อกลั่นไนเตรตนี้เป็นการพัฒนามาจากพลังงานไฟฟ้าที่คิดค้นได้สำเร็จ แสดงถึงความก้าวหน้าทางวิทยาการของยุโรปที่คิดและพัฒนาวิทยาการด้านพลังงานต่อไปอย่างไม่สิ้นสุด[๑๕๒] การบันทึกข้างต้นเป็นการบันทึกต้นแบบความศิวิไลซ์ซึ่งยังห่างไกลกับสยามเป็นอย่างยิ่ง

ระบบ**การคมนาคม**ของยุโรปที่มีการบันทึกไว้ ได้แก่ รถไฟ รถราง รถยนต์ (มอเตอร์คาร์) รถม้า รถลาก และเรือ แสดงถึงพาหนะของยุโรปที่มีอยู่อย่างหลากหลาย ผู้ศึกษาขอกล่าวถึงเฉพาะวิทยาการสมัยใหม่ในยุคนั้นอย่างรถแตรม และโมเตอร์คาร์ ดังตัวอย่างใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* มี

(self) และคนอื่น (other) ซึ่งเป็นโครงการสถาปนาอำนาจนำทางวัฒนธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เหนือดินแดนในภูมิกายาสยาม เป็นโครงการลักษณะเดียวกับที่เจ้าอาณานิคมตะวันตกทำในที่อื่นๆ ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เช่นกัน งานสมโภชพระนครครบร้อยปี พ.ศ. ๒๔๒๕ จึงอยู่ในฐานะกระบวนการอาณานิคมภายในของสยาม ลักษณะสำคัญคือมีการออกร้านที่แสดงสิ่งของที่รวบรวมมาจากทั่วทุกหัวเมืองที่อยู่ในการควบคุมของสยาม (ขอบขัณฑสีมา) โดยกระทรวงทบวงกรมต่างๆ ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่มีเหล่าพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางเป็นเจ้ากรม สิ่งของเหล่านี้แบ่งเป็นสินค้าเกษตรกรรม อุตสาหกรรม และสิ่งทอ มีการจัดลำดับความสำคัญไว้ต่างกันขึ้นอยู่กับความหายากและความเป็นที่ต้องการของสิ่งนั้นๆ ระยะทางที่ไกลจากศูนย์กลางอาจมิได้กำหนดลำดับชั้นของสิ่งของ แต่เขตที่มีความสำคัญมากกว่าจะจัดเป็นสิ่งของอย่างเอกหรืออย่างโท แสดงถึงการลำดับความสำคัญของรัฐสยามที่ขึ้นอยู่กับพื้นที่ทางภูมิกายาที่เกิดใหม่ของรัฐ ที่น่าสนใจคืองานสมโภชพระนครครบร้อยปีเป็นความพยายามที่จะ “อวด” (boast) ว่าสยามเป็นหนึ่งในชาติที่ศิวิไลซ์ในสังคมโลกและยังแสดงให้เห็นว่าสยามสามารถจัดมหกรรมครั้งใหญ่เทียบได้กับงานมหกรรมที่จัดในตะวันตก (ปรีดี หงส์สต้น, ๒๕๖๒: ๓-๓๙)

[๑๕๒] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒*, ๒๕๕๒ หน้า ๑๙๕-๑๙๖

การบันทึกถึงรถม้าและ**รถแตรม**ในเมืองบาเดนบาเดน เยอรมนีไว้ว่า “ในเมืองมี**รถม้าใช้น้อย** เพราะหนทางแคบ มี**รถแตรม**เดินทั่วไป รถแตรมฤๅรถม้าเดินช้าเท่ากับคนเดิน ห้ามปรามกันกวดขันไม่ให้เดินเร็ว” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๖๗) ระบบคมนาคมของเมืองนี้ใช้รถม้าน้อย ใช้รถแตรมโดยทั่วไป ซึ่งทั้งสองชนิดนี้เดินช้าเท่ากับคนเดิน เนื่องจากมีการกวดขันกันไว้ แสดงถึงการรักษาความปลอดภัยในชีวิตของพลเมืองยุโรป

พาหนะที่รัชกาลที่ ๕ ทรงสนพระราชหฤทัย คือ **โมเตอร์คาร์หรือรถยนต์** ซึ่งถือเป็นพาหนะสมัยใหม่ในยุคนั้น ปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ดังนี้

> **การเล่นโมเตอคาร์นั้นมันเปนอินสติตูชั่น[๑๕๓]ใหญ่ที่มีคนเล่นเปนอันมาก** มีคลับที่เข้ากันไม่ว่าชาติใดภาษาใด ไม่ใช่แต่มีแผนที่เฉภาะสำหรับแต่เดินโมเตอคาร์ มีป้ายปักทุกหนทุกแห่งในที่ทางสองแพร่งสามแพร่ง...ผู้ที่จะขับรถโมเตอคาร์ต้องอ่านหนังสือภาษาใดภาษาหนึ่งออก ต้องอ่านเครื่องหมายเช่นนั้นเข้าใจ...เพราะเหตุฉนั้นการเที่ยวโมเตอคาร์จึงเปนที่สดวกนัก อิกอย่างหนึ่งนั้นชาวบ้านไม่ว่าเมืองไร ที่งโมเตอคาร์แลนับถือคนมีโมเตอคาร์ว่าเปนคนโตทั้งนั้น ถ้าโมเตอคาร์ไปข้างไหนจะถามหนทางแล้วชิงกันบอกทั่วทุกหนทุกแห่ง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๓๑๖, ๓๑๘)

การเล่นรถโมเตอร์คาร์นี้มีคนเล่นเป็นสถาบันกันมาก มีแผนที่และป้ายบอกทางทุกแห่ง ป้ายมีหลายภาษา ดังนั้นผู้ที่จะขับรถโมเตอร์คาร์ได้ต้องอ่านหนังสือภาษาใดภาษาหนึ่งออก ต้องอ่านเครื่องหมายเข้าใจ การขับรถโมเตอร์คาร์เล่นจึงสะดวกมาก อีกประการหนึ่ง คือ ชาวบ้านที่งโมเตอร์คาร์และนับถือคนที่มีโมเตอร์คาร์ รถยนต์จึงเป็นพาหนะที่เป็นตัวแทนของความทันสมัยในยุโรป ซึ่งชนชั้นนำสยามได้สัมผัสจากการเดินทางไปยุโรป การเข้าใกล้ความศิวิไลซ์ผ่านยวดยานพาหนะที่ทันสมัยของยุโรปเป็นแรงผลักดันให้ชนชั้นนำสยามเร่งพัฒนาตัวตนและประเทศไปสู่ความทันสมัยมากยิ่งขึ้น การขับรถโมเตอร์คาร์ยังแสดงถึงระดับชั้นของผู้คนผ่านฐานะทางการเงิน การรู้ภาษาและเครื่องหมายบอกทาง รวมถึงการยอมรับจากชาวบ้านว่าเป็นผู้มีอำนาจใหญ่โตอีกด้วย วิทยาการสมัยใหม่ดังกล่าวจึงเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามสนใจ

บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมกล่าวถึงระบบ**โทรคมนาคม**ที่ทันสมัยของยุโรป ได้แก่ **โทรเลข**และ**โทรศัพท์** ระบบโทรคมนาคมเหล่านี้เป็นวิทยาการสมัยใหม่ของโลก ณ ขณะนั้น การเสด็จประพาสยุโรปของรัชกาลที่ ๕ จึงเปรียบเสมือนการทอดพระเนตรความทันสมัยแห่งยุคสมัย การกล่าวถึง**โทรเลขไม่มีสาย**แสดงถึงวิทยาการสมัยใหม่ของยุค ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒*

---

[๑๕๓] Institution หมายถึง สถาบัน

ขณะเสด็จประพาสเมืองออสเตนต์ ดังนี้ “ได้ไปดูโทรเลขไม่มีสาย มีสายลวดสามสาย มีไม้ถ่าง โยงจากเสาน่าไปเสาท้าย มีอีกสามสายโยงลงมาเข้าเครื่อง เครื่องนั้นก็คล้ายโทรเลขบก จะอธิบายก็ดูไม่มีท่าที่จะเข้าใจได้อย่างไร เพราะอ้ายเครื่องนั้นจะดูที่ไหนก็ดูได้ แต่ข้อที่ไฟฟ้ามันเดินแล่นอย่างไรไปในอากาศพ่ออธิบายไม่ได้ เปนแต่พอที่ว่าได้ทดลองมีโทรเลขเท่านั้น” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๓๔) ตัวอย่างข้างต้นกล่าวถึงโทรเลขไม่มีสายคล้ายโทรเลขบก ทรงบันทึกว่าอธิบายการเดินของไฟฟ้าได้ค่อนข้างยาก หากแต่เป็นการบันทึกวิทยาการสมัยใหม่ด้านโทรคมนาคมในดินแดนเจ้าอาณานิคมประการหนึ่ง แสดงถึงความก้าวหน้าทางวิทยาการของยุโรปอย่างเห็นได้ชัด ชนชั้นนำสยามพบว่าวิทยาการของสยามยังคงห่างไกลจากตะวันตกมาก การเร่งพัฒนาประเทศจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

ตอนหนึ่งใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* บันทึกการทำนายถึงเทคโนโลยี**โทรศัพท์ไร้สาย**ว่าน่าจะเกิดขึ้นได้ในอนาคต พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสันถารกับนักคิดและนักประดิษฐ์ชาวยุโรป ขณะเสด็จประพาสตำบลโนโตดเดน ประเทศนอร์เวย์ ดังต่อไปนี้

> **ทำนายกันได้ว่า นานไปจะมีเครื่องเตเลโฟน สักเท่านาฬิกาพก พกไปไหนๆ ได้ เมื่อจะพูดกับใครพูดลงไปที่นาฬิกาพกแล้วเอาหูฟังที่นาฬิกาพก จะรู้กันได้** เว้นไว้แต่ยังไม่แลเห็นว่าจะใช้ได้ทางไกล (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๓๒๕)

ความคิดในครั้งนั้นเป็นจริงในราว พ.ศ. ๒๕๑๖ จึงมีการประดิษฐ์โทรศัพท์เคลื่อนที่หรือโทรศัพท์มือถือหรือวิทยุโทรศัพท์ ขึ้นในโลก โดยมาร์ติน คูเปอร์ (Martin Cooper) นักประดิษฐ์จากบริษัทโมโตโรลา และพัฒนาขึ้นจนเป็นสมาร์ทโฟนในปัจจุบัน การเสด็จประพาสยุโรปของรัชกาลที่ ๕ จึงเปรียบเสมือนการพบกับวิทยาการของโลกซึ่งถือกำเนิดจากยุโรปเสียเป็นส่วนใหญ่ ชนชั้นนำสยามได้สัมผัสกับความทันสมัยและวิทยาการมาเป็นเวลานานกว่า ๑๐๐ ปีแล้ว แสดงถึงการที่ชนชั้นนำสยามเข้าใกล้เทคโนโลยีและความทันสมัยซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่ยุโรป ณ ขณะนั้น

๒) การบันทึกการเมืองการปกครองในดินแดนเจ้าอาณานิคม

พระราชกรณียกิจด้านการเมืองการปกครองของพระองค์ปรากฏทั้งด้าน**ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศสยามกับยุโรป** รวมถึง**การบันทึกการเมืองการปกครอง การแบ่งเขตแดน** และ**ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศยุโรป**

ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของสยามกับประเทศในยุโรปซึ่งอยู่ในบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมเป็นความสัมพันธ์ของสยามกับประเทศยุโรปอย่างรัสเซีย เดนมาร์ก เยอรมนี และอังกฤษ รวมถึงความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศส **ความสัมพันธ์ของสยามกับรัสเซีย**

เดนมาร์ก เยอรมนี และอังกฤษอยู่ในลักษณะของมิตรประเทศ พระราชอำนาจและพระราชฐานะของรัชกาลที่ ๕ จึงปรากฏผ่านเหตุการณ์หลายเหตุการณ์ ได้แก่ **ความสัมพันธ์กับเจ้านายยุโรป** มีเหตุการณ์ที่พระองค์ทรงมีความสนิทสนมคุ้นเคยกับพระมหากษัตริย์ยุโรป แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างรัชกาลที่ ๕ กับเจ้าในยุโรป มีการบันทึกการร่วมเสวยพระกระยาหารกับกษัตริย์ยุโรปหลายครั้ง แสดงถึงฐานะของกษัตริย์สยามที่ทัดเทียมกับกษัตริย์ยุโรป ถึงกับมีการออกข่าวว่าพระองค์เป็น ๑ ในพระมหากษัตริย์ผู้ซึ่งมีอิทธิพลและบทบาทต่อโลก ณ ขณะนั้น

ตอนหนึ่งใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* บันทึก**พระราชฐานะของรัชกาลที่ ๕ เทียบเท่ากษัตริย์ยุโรป ขณะเสด็จประทับยังเมืองเดนมาร์ก** ดังตอนที่แสดงถึงความสนิทสนมระหว่างเจ้านายยุโรปกับรัชกาลที่ ๕ ถือเป็นการให้เกียรติพระมหากษัตริย์สยามอย่างเห็นได้ชัด การสนทนาเป็นอย่างญาติมิตรมิใช่แขกแต่อย่างใด มีการหยอกล้อกันอย่างสนิทสนม พระมเหสีจูบพระปรางพระองค์อย่างเป็นกันเอง เจ้าแผ่นดินทรงอาลัยเป็นอย่างมาก มีการที่พระเจ้าแผ่นดินตั้งพระยาชลยุทธเป็นเชมเบอเลนเพื่อเป็นเกียรติยศแก่พระองค์ เป็นอย่างบรรดาศักดิ์เวลาเข้าในราชสำนัก มีลักษณะของความเป็นพี่น้องกัน แม้เจ้าแผ่นดินและพระมเหสีองค์ก่อนสวรรคตแล้วก็ยังมั่นคงเหมือนเดิม[๑๕๔] เหล่านี้เป็นความสัมพันธ์ของสยามกับเดนมาร์กที่ยังคงมั่นคงเหมือนเดิม การเสด็จประพาสยังดินแดนเจ้าอาณานิคมจึงเป็นการสำรวจตัวตนของสยามในพื้นที่โลกประการหนึ่ง

ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒* กล่าวถึง**สัมพันธไมตรีของรัชกาลที่ ๕ กับพระมหากษัตริย์รัสเซียและพระมหากษัตริย์เดนมาร์ก** ณ ปิเตอร์ฮอฟ ซึ่งเป็นตอนที่แสดงความอาลัยของเอมเปรสส์ทรงกล่าวว่าคิดว่ารัชกาลที่ ๕ เป็นพระราชโอรส รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่าจะคิดว่าพระองค์เป็นมารดาเช่นเดียวกัน มีการจูบพระปรางกันอยู่ตลอด บรรดาพระราชโอรสและพระราชธิดาให้คิดว่าเป็นดั่งพี่น้องกัน ปรินซ์ฮันออฟเดนมาร์กทูลว่าเขียนหนังสือไปทูลเจ้าแผ่นดินสวีเดนแล้ว ส่วนเอมเปอเรอรับประกันว่าที่เดนมาร์กและอังกฤษจะต้อนรับเหมือนกับที่นี่[๑๕๕] เหล่านี้แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์สยามกับเจ้านายรัสเซียและเดนมาร์ก ฐานะของสยามจึงไม่ด้อยกว่าประเทศมหาอำนาจยุโรปแต่อย่างใด

ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒* กล่าวถึง**เหตุการณ์ทางการเมืองของสยามกับประเทศมหาอำนาจอย่างรัสเซีย** ณ ขณะนั้นไว้ ขณะเสด็จประพาสยังเมืองเอสเซนของเยอรมัน ดังนี้

---

[๑๕๔] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒*, ๒๕๕๒ หน้า ๑๕๙

[๑๕๕] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒*, ๒๕๒๘ หน้า ๔๗

> การที่เราจะหมายกำลังอุดหนุนจากประเทศอื่นนั้น ตามที่ฉันเข้าใจชัดจากที่ได้สนทนากันกับเอเปอเรอออฟรัสเซีย และเคาน์มูราเวียฟ[๑๕๖] หลอดสอลีสบุรี[๑๕๗] มิสเตอร์เคอสัน[๑๕๘] เอมเปอเรอออฟเยอรมนี เห็นว่าไม่มีอะไรที่จะยึดหน่วงยิ่งกว่า **ถ้าถึงจะทำลายเอกราชของเราแล้ว ท่านเหล่านั้นคงจะเข้าแทรกแซงพูดจา ไม่เปนการทำได้ตามสบายใจ ฤาถ้าสบเหมาะถึงรบกันก็ได้ เว้นไว้แต่การที่จะถึงเช่นนั้นไม่มี** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๑๐๐-๑๐๑)

จากตอนข้างต้นแสดงถึงการที่สยามจะไม่เสียเอกราชได้โดยง่ายดาย เนื่องจากมีกษัตริย์และขุนนางจากมิตรประเทศคอยช่วยเหลือเจรจาอยู่จำนวนหนึ่ง ทั้งรัสเซีย เยอรมันและอังกฤษ การเตรียมการของรัชกาลที่ ๕ เสมือนการยกระดับความสัมพันธ์ของสยามกับประเทศมหาอำนาจเหล่านี้ด้วยพระองค์เอง การต่อกรกับเจ้าอาณานิคมที่ครอบครองดินแดนอาณานิคมข้างเคียงสยามอย่างฝรั่งเศสจึงเป็นการสานสัมพันธ์กับประเทศมหาอำนาจอื่นแทน อำนาจทางการเมืองจึงเป็นของสยามขณะเดินทางมายังยุโรปและเจรจากับประเทศมหาอำนาจด้วยตนเอง

ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒* ยังได้กล่าวถึง**ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับรัสเซียและเยอรมนี** รัชกาลที่ ๕ ทรงชื่นชมเอมเปอเรอรัสเซียเป็นอย่างมากที่รักษาคำพูด ส่วนเอมเปอเรอเยอรมันนั้นไม่แน่ใจนัก ที่มาเป็นมิตรกับสยามก็ด้วยเอาใจรัสเซียเท่านั้น ส่วนความสัมพันธ์ของเยอรมันกับรัสเซียนั้นไม่ยืนยาวนัก[๑๕๙] การที่พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสันถารกับผู้มีหน้าที่บริหารบ้านเมืองในประเทศมหาอำนาจของยุโรปนี้ทำให้สยามมีสิทธิในการเจรจาต่อรองในการต่างประเทศมากยิ่งขึ้น ทั้งยังปรากฏว่าพระองค์มีอำนาจในการตัดสินการปฏิบัติของจักรพรรดิยุโรปเหล่านี้อีกด้วย

---

[๑๕๖] ไมเคล นิกอลายวิช เคาน์ มูราเวียฟ เป็นบุตรของเคานต์นิกอลาส มูราเวียฟ เจ้าเมืองครอดโน และเป็นหลานของเคาน์ไมเคล มูราเวียฟ ผู้มีชื่อเสียงในการปราบขบถเมืองโปแลนด์ เมื่อ พ.ศ ๒๔๐๖ เข้ารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศของรัสเซีย พ.ศ ๒๔๐๗ ได้เป็นพนักงานทูตและทูตหลายเมือง อย่างเมืองโคเปนเฮเคนจึงมีโอกาสเฝ้าแหนสนิทชิดเชื้อกับเจ้านายในราชวงศ์รัสเซียมาก เอมเปอเรอโปรดตั้งเป็นเสนาบดีว่าการต่างประเทศ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ (อธิบายคำ, ๒๕๒๘: ๑๘๗)

[๑๕๗] โรงเบิต มาร์ควิส (ที่ ๓) ออฟสอลสบี อรรคมหาเสนาบดีเมืองอังกฤษ (อธิบายคำ, ๒๕๒๘: ๒๐๐)

[๑๕๘] ยอช เออล์เคอชัน (คนแรกตั้งใน พ.ศ. ๒๔๕๔) ไวซรอยอินเดีย และเป็นเสนาบดีว่าการต่างประเทศของอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ ๖ (อธิบายคำ, ๒๕๒๘: ๒๐๐)

[๑๕๙] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒,* ๒๕๒๘ หน้า ๑๐๔-๑๐๕

พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒ กล่าวถึง**การส่งพระราชโอรสไปศึกษายังประเทศรัสเซีย** ถือเป็นการสานสัมพันธ์ระหว่างประเทศประการหนึ่ง ดังนี้ “แต่เปนการดีในทางราชการที่จะผูกพันให้สนิท และอีกอย่างหนึ่งเชื่อได้ว่าเอมเปอเรอคงจะเอื้อดีกว่าเจ้าแผ่นดินอื่นๆ ที่เราจะฝากได้” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๑๒๔) ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงกุศโลบายสำคัญของรัชกาลที่ ๕ ในการส่งพระราชโอรสไปศึกษายังต่างประเทศเพื่อสานสัมพันธไมตรีกับรัสเซีย ทั้งยังแสดงถึงความสัมพันธ์ของเจ้าแผ่นดินสยามกับเจ้าแผ่นดินรัสเซียว่าสนิทชิดเชื้อกันยิ่งกว่าเจ้าแผ่นดินองค์อื่น จึงจะฝากฝังพระราชโอรสได้ แนวพระราชดำริของพระองค์จึงไม่ต่างจากการที่เจ้าอาณานิคมส่งคนของประเทศตนไปปกครองหรืออาศัยในดินแดนอาณานิคม เพียงแต่พระองค์มุ่งที่ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศและความรู้ในประเทศรัสเซียเป็นสำคัญ มิได้มุ่งครอบครองดินแดนอย่างการล่าอาณานิคมแต่อย่างใด

ความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศสได้รับการบันทึกในพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เริ่มจาก**ปัญหา ปฏิกิริยาของชาวฝรั่งเศส การหาพันธมิตรของสยาม รวมถึงการคลี่คลายปัญหาดังกล่าว** ข้อพิพาทระหว่างสยามกับฝรั่งเศสเป็นประเด็นสำคัญที่พระองค์ทรงบันทึกไว้อย่างรอบด้าน มีตอนหนึ่งใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* บันทึกถึง**กรณีที่ฝรั่งเศสไม่ต้อนรับชนชั้นนำสยาม**ให้เข้าประเทศอันแสดงถึงท่าทีของฝรั่งเศสที่ไม่ต้อนรับชนชั้นนำสยาม แสดงถึงความแคลงใจของฝรั่งเศสที่มีต่อสยาม ณ ขณะนั้น โดยเฉพาะเรื่องเขตแดนของเมืองประเทศราชซึ่งเกี่ยวพันกับสยาม พระองค์ทรงบันทึกว่า อิตาลี ออสเตรีย รัสเซีย สวีเดน โคเปนเฮเกนของเดนมาร์ก อังกฤษล้วนตอบรับในการที่พระองค์จะเสด็จแล้วทั้งสิ้น หากฝรั่งเศสไม่รับพระองค์จะเสด็จไปยังเบลเยียม ฮอลแลนด์ และเยอรมนีต่อไป[๑๖๐] แสดงถึงมิตรประเทศที่ตอบรับการเสด็จยุโรปในครั้งนี้ของพระองค์ การเสด็จประพาสจึงมีนัยยะของการเมืองระหว่างอยู่ด้วย

ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒* บันทึกถึง**เจ้าแผ่นดินสวีเดน นอร์เวย์ว่ามีพระราชปฏิสันถาร**กับชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับการกระทำของฝรั่งเศส ดังต่อไปนี้ เจ้าแผ่นดินสวีเดน นอร์เวย์ทรงกล่าวกับสวัสดิ์ถึงการที่ฝรั่งเศสกดขี่สยามอย่างไม่ยุติธรรม เหตุใดสยามจึงยอมถูกกดขี่ข่มเหง รัชกาลที่ ๕ จึงทูลตอบไปอย่างชาญฉลาดว่าผู้ตอบไม่ใช่

[๑๖๐] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑*, ๒๕๐๕ หน้า ๑๘๒-๑๘๓

ผู้ที่รับผิดชอบ[๑๖๑] เหล่านี้เป็นอย่างวิธีทางการทูตที่ใช้การเจรจาเพื่อแก้ไขข้อขัดแย้งทางการเมืองต่างๆ ทั้งยังแสดงถึงบทบาททางการเมืองของสยามในโลกว่าทัดเทียมอารยประเทศเช่นกัน

ความข้องพระราชหฤทัยของพระองค์ได้รับการคลี่คลายหลังจากเสด็จประพาสยุโรป ปรากฏในตอนที่ว่า “**บัดนี้ความฉงนสนเท่จะสิ้นสุดลงพอที่จะได้กำหนดลงได้อาศรัยที่สิ้นขัดข้องในส่วนฝรั่งเศสจึงได้ตกลงใจ ว่าจะได้กลับไปถึงกรุงเทพฯ ในเดือนธันวาคม วันที่ ๑๖ ได้กะเวลาพอตลอดแต่ยังไม่ได้ปฤกษาใครเลย**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๙๕-๙๖) แสดงถึงพระราชประสงค์ในการเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้ประการหนึ่งว่าเกี่ยวข้องกับการเมืองระหว่างสยามกับฝรั่งเศส การเดินทางยังดินแดนของเจ้าอาณานิคมจึงเป็นการแก้ปัญหาที่ชาญฉลาดของรัชกาลที่ ๕

อีกตอนหนึ่งกล่าวข้อราชการระหว่างสยามกับฝรั่งเศสระหว่างที่ทรงมี**พระราชปฏิสันถารกับขุนนางฝรั่งเศส** คือ มองซิเออร์โฟร์ซึ่งเป็นที่รักใคร่ของชาวฝรั่งเศสไว้ว่า

> ข้อที่พูดเปนราชการนั้น แสดงความยินดีที่ฉันมาจะได้มีช่องปฤกษาหารือกันระงับการซึ่งพวกฝรั่งเศส ซึ่งอยู่ฝ่ายตวันออกแกล้งกล่าวว่าเราไม่อยากเปนไมตรีกับฝรั่งเศส...ฉันก็ว่าฉันดีใจที่ได้มาเปิดความจริงซึ่งมีอยู่ในอกให้เห็นว่าเราอยากเปนไมตรีกับฝรั่งเศสเพียงใด ข้อความอันนี้ฉันก็ได้เปิดไว้กับเอมเปอเรอรัสเซียเสร็จแล้ว เขาก็รับว่าเอมเปอเรอได้รับสั่งกับเขา (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๑๑๒)

ตอนข้างต้นเป็นการแก้ปัญหาอย่างนักการทูต พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสันถารกับเอมเปอเรอรัสเซียถึงเรื่องความขัดแย้งของสยามกับฝรั่งเศสมาก่อนแล้ว การตรัสข้อราชการกับขุนนางฝรั่งเศสผู้นี้ จึงเป็นการสานสัมพันธไมตรีกับฝรั่งเศสดังพระราชประสงค์ นำมาสู่อำนาจในการต่อรองและอำนาจอธิปไตยของสยามในเวลาต่อมา

การบันทึกความรู้ทางด้านการเมืองการปกครองของเจ้าอาณานิคมเป็นสิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งในการเดินทางมายังดินแดนยุโรป เนื่องจากเป็นแรงผลักดันให้สยามเร่งปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ไม่ว่าจะเป็นการปรับปรุงระบบแบ่งเขตการปกครองส่วนภูมิภาคโดยเลียนแบบการปกครองของอังกฤษในพม่าและมาเลเซีย จึงปรากฏการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่ ๔ มณฑล ได้แก่ ไทรบุรี เพชรบูรณ์ จันทบุรี และปัตตานี ในช่วง พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๙ การทำสัญญายกดินแดนคือ ตราดและเกาะใต้แหลมสิงห์ถึงเกาะกงให้ฝรั่งเศส ใน พ.ศ. ๒๔๔๖ สนธิสัญญายกดินแดนฝั่งขวา

---

[๑๖๑] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒*, ๒๕๒๘: ๕๘

แม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสแลกกับจันทบุรี ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ และการยกดินแดนมณฑลบูรพา คือ เสียมราฐ พระตะบอง และศรีโสภณให้ฝรั่งเศสแลกกับตราดและเกาะต่างๆ การตราพระราชกำหนดสุขาภิบาลกรุงเทพฯ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐)[๑๖๒] และการตั้งสุขาภิบาลกรุงเทพฯ เป็นสุขาภิบาลแห่งแรกของประเทศสยาม ในพ.ศ. ๒๔๔๐ รวมถึงการตั้งสุขาภิบาลในส่วนภูมิภาคแห่งแรกของประเทศที่ท่าฉลอม ใน พ.ศ. ๒๔๔๘[๑๖๓] การปฏิรูปการปกครองของสยามข้างต้นสัมพันธ์กับความรู้ด้านการเมืองการปกครองของประเทศเจ้าอาณานิคมทั้งสิ้น รัชกาลที่ ๕ ทรงรวบรวม**ลักษณะการเมืองการปกครองของเจ้าอาณานิคม การแบ่งเขตแดนของยุโรป** และ**ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศยุโรป**

การบันทึกระบอบการปกครอง ตำแหน่งในการบริหาร รวมถึงลัทธิที่เกี่ยวกับการเมืองการปกครองของประเทศเจ้าอาณานิคมเป็นสิ่งที่รัชกาลที่ ๕ ทรงสนพระราชหฤทัย ยกตัวอย่างเหตุการณ์ขณะราษฎรถวายฎีกา ซึ่งสื่อถึงความคิดของราษฎรต่อเจ้านายยุโรป ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒* ขณะที่รัชกาลที่ ๕ ตรัสถาม**เรื่องราชการเมืองนอร์เวย์กับเคราน์ปรินซ์** ข้อสนทนาเกี่ยวกับกำลังทหาร การคลัง และความรู้ของคนไทยเกี่ยวกับยุโรปแสดงว่าคนไทยมีดีไม่แพ้คนยุโรป แม้รัชกาลที่ ๕ จะทรงปฏิเสธแต่เจ้านายยุโรปอ้างด้วยเรื่องการดื่มสุราของชาวยุโรปที่มีมากกว่าชาวไทย[๑๖๔] การเสด็จประพาสยุโรปจึงเป็นโอกาสที่ดีของชนชั้นนำสยามในการพบปะกับบรรดาผู้นำในยุโรป ชนชั้นนำสยามในยุคนั้นจึงมีทัศนคติว่าสยามสามารถเป็นอารยประเทศเฉกเช่นประเทศในยุโรปได้

ขณะเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ ปรากฏภาพของ**ราษฎรรัสเซียที่มาถวายฎีกา** หน้าขบวนรถของพระเจ้าแผ่นดิน ปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒* ดังที่ว่า

---

[๑๖๒] สุขาภิบาลเป็นรูปแบบการปกครองท้องถิ่นที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย โดยทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชกำหนดสุขาภิบาลกรุงเทพฯ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) จัดการปกครองท้องถิ่นรูปแบบสุขาภิบาลขึ้นในกรุงเทพฯ ตามแบบอย่างการปกครองท้องถิ่นที่ทรงเห็นมาจากการเสด็จประพาสต่างประเทศ โดยให้สุขาภิบาลกรุงเทพฯ อยู่ในอำนาจการบังคับบัญชาของเสนาบดีกระทรวงนครบาล นอกจากนี้ยังเป็นหน่วยการปกครองท้องถิ่นที่มีขนาดเล็กที่สุด ทั้งในแง่ขนาดของพื้นที่หรือในแง่จำนวนประชากร โดยสุขาภิบาลมักประกอบด้วยท้องที่ราว ๔-๖ หมู่บ้าน สุขาภิบาล การนำระบบการปกครองท้องถิ่นมาใช้นี้ทรงมีพระราชประสงค์เพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองตามแบบอย่างอารยะประเทศ ด้านหนึ่งเป็นการริเริ่มให้ประชาชนปกครองตัวตามแบบอย่างของระบอบประชาธิปไตย อีกด้านหนึ่งมาจากการที่พระองค์ทรงห่วงใยอนามัยและความเป็นอยู่ของราษฎร (โดม ไกรปกรณ์, ๒๕๕๙)

[๑๖๓] อ่านเพิ่มเติมในภาคผนวก ก

[๑๖๔] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒*, ๒๕๒๘ หน้า ๕๙

> เมื่อขึ้นรถมาด้วยกันล้อมวงกงกันแน่นหนา แต่ยังมีผู้หญิงคนหนึ่งมานั่งคุกเข่าข้างทางรถเดินเอากระดาษวางบนหัว ฉันไม่ทันเห็นเพราะหันไปพูดอยู่กับเอมเปอเรอ ต่อทหารเข้าฉุดกันเอะอะจึงเหลียวมาเห็นออกตกใจ เอมเปอเรอแกบอกว่าเปล่าดอก มันมาร้องฎีกาเท่านั้น ดูท่าทางน่ากลัวหน่อยๆ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๔๓)

ตัวอย่างข้างต้นบันทึกว่าขณะเสด็จประพาสรัสเซีย ที่วังปิเตอร์ฮอฟ พระองค์ทรงพบผู้หญิงเข้ามาถวายฎีกาหน้าขบวนเสด็จ ทรงกล่าวว่าท่าทางน่ากลัว แสดงถึงลักษณะทางการเมืองในประเทศรัสเซียที่ยังมีการร้องทุกข์ต่อหน้าพระมหากษัตริย์แม้จะไม่ถูกธรรมเนียมก็ตาม ภาพของราษฎรและเจ้านายยุโรปจึงไม่ใช่ภาพที่น่าพิสมัยต่อชั้นนำสยามเท่าใดนัก

ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* บันทึกถึง**พวกโซเชียลลิสต์**ว่ามีความสำคัญต่อการเมืองการปกครองของประเทศ ขณะเสด็จประทับ ณ วิลลาโนเบลซันเรโม ของอิตาลี พระองค์ทรงบันทึกไว้ว่าวันที่ ๑ พฤษภาคม เป็นวันหยุดของพวกสังคมนิยม คือ ไม่ชอบผู้มีทรัพย์และมียศศักดิ์ จะมีการแห่ถือธง ตีกลอง เป่าแตร จึงเป็นวันที่เจ้านายไม่ออกจากบ้านเนื่องจากเกรงจะเกิดข้อพิพาทกันขึ้น[๑๖๕] แสดงถึงลัทธิของชาวอิตาลีซึ่งแตกต่างไปจากระบอบการปกครองของสยามเป็นอย่างมาก

มีการบันทึกถึงการบริหารบ้านเมือง คือ **ตำแหน่งของผู้ปกครองเมืองซันเรโม** อิตาลีดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* พระองค์ทรงอธิบายแมร์ซึ่งเป็นตำแหน่งหัวหน้าที่ราษฎรเลือกรวมถึงตำแหน่งรองลงมา มีการกล่าวว่าแมร์ที่นี่เป็นแบบสังคมนิยมแบบไม่รุนแรง จัดการตำบลของตนเป็นอย่างดี[๑๖๖] การบันทึกข้างต้นเป็นอย่างการสำรวจการปกครองส่วนภูมิภาคของยุโรปซึ่งเป็นต้นแบบสำคัญที่สยามสำรวจตรวจสอบอย่างใกล้ชิด เพื่อเป็นองค์ความรู้ด้านการเมืองการปกครองในดินแดนเจ้าอาณานิคม

ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* บันทึกถึง**ตำแหน่งทางการเมืองการปกครองของเมืองเวนิส** อิตาลี ไว้ว่าเมืองนี้ไม่มีเจ้าแผ่นดิน มีแต่ผู้มีตระกูลตรงกับดุ๊ก เมืองนี้ถูกนโปเลียนตียกให้แก่ออสเตรีย จึงขาดตำแหน่งนี้ไป ภายหลังเมื่อตกเป็นของอิตาลีจึงมีแมร์ที่ราษฎรเลือก และปรีเฟซึ่งเป็นข้าหลวงของรัฐบาลมาคอยกำกับดูแล[๑๖๗] พระองค์ทรงบันทึกถึงระบอบการปกครองของเมืองเวนิสซึ่งแตกต่างไปจากของสยามเพื่อเป็นความรู้ต่อไป

มีตอนหนึ่งใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* อธิบาย**การเมืองการปกครองของสวิตเซอร์แลนด์** เกี่ยวกับขั้นตอนการเลือกสมาชิกในที่ประชุมปรึกษาราชการ กล่าวคือ สวิตเซอร์แลนด์มีคนหลายเชื้อ

---

[๑๖๕] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑*, ๒๕๕๓ หน้า ๑๖๓-๑๖๔

[๑๖๖] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑*, ๒๕๕๓ หน้า ๑๙๒-๑๙๓

[๑๖๗] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑*, ๒๕๕๓ หน้า ๒๖๔

ชาติอาศัยอยู่รวมกัน จึงใช้ทั้ง ๓ ภาษา การเขียนกฎหมายหรือข้อบังคับใดๆ ต้องเขียนทั้ง ๓ ภาษา สมาชิกต้องรู้ทั้ง ๓ ภาษาหรืออย่างน้อย ๒ ภาษา และประเพณีว่าแต่ละชาติจะเป็นสมาชิกชาติละกี่คน[๑๖๘] เหล่านี้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติเกี่ยวกับการเลือกสมาชิกในที่ประชุมปรึกษาราชการซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของประเทศดังกล่าว แสดงว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงให้ความสนพระราชหฤทัยต่อการปกครองดังกล่าวเป็นอย่างมาก

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกความคิดและความเชื่อต่อเจ้านายของราษฎรยุโรป ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม* ๒ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชาวอิตาลีนับถือเจ้านายมาก แต่มีอิสระจึงโห่ร้องเวลาเจ้านายเสด็จได้ มีการเดินเบียด ยืนใกล้รถ โยนหนังสือให้ในรถ หรือส่งหนังสือให้กับพระหัตถ์ของเจ้านายได้ ในออสเตรียเอมเปอเรอยึดถือธรรมเนียมผู้คนเกรงกลัวมาก ที่รัสเซียราษฎรเกรงกลัวเอมเปอเรอเป็นอย่างมากเปรียบเป็นพระเจ้ามากกว่าเป็นคนทั่วไป ส่วนเมืองสวีเดนราษฎรอิสระมากกว่าอิตาลี ไม่รู้สึกว่าเจ้าแผ่นดินเป็นเจ้านายแต่อย่างใด[๑๖๙] เหล่านี้เป็นความคิดและความเชื่อของราษฎรยุโรปหลายประเทศที่มีพระเจ้าแผ่นดินปกครอง การเสด็จประพาสในดินแดนเจ้าอาณานิคมทำให้พระองค์สามารถสำรวจ รวบรวม และตีความความเป็นไปของบ้านเมืองยุโรปได้ อันเป็นบทบาทสำคัญของนักสำรวจชาวสยามซึ่งมุ่งสำรวจลักษณะทางการเมืองการปกครองในดินแดนเจ้าอาณานิคมซึ่งออกล่าอาณานิคมในดินแดนต่างๆ

การแบ่งเขตแดนในดินแดนเจ้าอาณานิคม การกำหนดเขตแดนที่รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกไว้ในบันทึกการเดินทางแบ่งได้เป็นเขตแดนทางธรรมชาติ และสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น อย่างแผนที่หรือด่านภาษี เป็นต้น จะสังเกตได้ว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงเขตแดนทางธรรมชาติเสียเป็นส่วนใหญ่ ส่วนการกำหนดเขตแดนในแผนที่นั้นมีบันทึกไว้ถึงเขตแดนของเยอรมันและฝรั่งเศสบ้าง ไม่เหมือนกับการเสด็จประพาสชวาและมลายูซึ่งบันทึกถึงการกำหนดเขตแดนโดยแผนที่ไว้ค่อนข้างมาก สาเหตุน่าจะเนื่องมาจากเขตแดนของยุโรปค่อนข้างมั่นคงแล้ว มีการทำแผนที่ที่ค่อนข้างสมบูรณ์ผิดกับเมืองขึ้นของสยามที่ยังคงมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาในยุคนั้น ความรู้ด้านการแบ่งเขตแดนของตะวันตกจึงเจริญก้าวหน้ากว่าตะวันออกเป็นอย่างมาก

ในพระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ขณะประทับวิลลาโนเบลซันเรโม ทรงบันทึกถึง**เขตแดนธรรมชาติที่แบ่งมอนาโคกับฝรั่งเศส**ไว้ดังต่อไปนี้ “ไปไม่เท่าไรก็ถึง**แดนต่อแดนมอนาโคกับฝรั่งเศส แบ่งกันด้วยลำห้วยเหมือนกัน** ห้วยนี้เปนห้วยใหญ่ ปากห้วยออกจะเปนอ่าวๆ มีแหลมยื่นแรง อยู่ข้างแดนฝรั่งเศสดูงามมาก” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๒๐๐) แสดง

---

[๑๖๘] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม* ๓, ๒๕๕๒ หน้า ๒๑๘-๒๑๙

[๑๖๙] ดูรายละเอียดใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม* ๒, ๒๕๒๘ หน้า ๖๔-๖๘

ถึงเส้นแบ่งเขตแดนทางธรรมชาติ คือ ลำห้วยใหญ่ พระองค์ทอดพระเนตรเส้นแบ่งเขตแดนทางธรรมชาตินี้ด้วยพระองค์เอง เกิดเป็นความรู้สำคัญในการจัดการดินแดนของสยามในอนาคต

ในพระราชนิพนธ์เรื่อง *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ขณะเสด็จไปยังเมืองปารีสบันทึก**รอยต่อเขตแดนของเยอรมนีกับฝรั่งเศส**ไว้ พระองค์ทรงบันทึกว่าเขตแดนของเยอรมันกับฝรั่งเศสไม่มีหลักที่แน่ชัด น่าจะต่อกันที่เขาโวเคซาน แต่ก็ไม่ใช่ มีการต่อเขตแดนกันบริเวณสถานีรถไฟซึ่งพบความเปลี่ยนแปลงของพนักงาน ทหาร ซึ่งมีกิริยา รูปพรรณสัณฐาน และการแต่งตัวที่แตกต่างกัน[๑๗๐] เขตแดนจึงเป็นสิ่งกำหนดสัญชาติและความประพฤติของผู้คนด้วยประการหนึ่ง รัชกาลที่ ๕ ทรงพินิจพิเคราะห์ลักษณะดังกล่าวด้วยพระองค์เองแสดงถึงอำนาจในการสำรวจ บันทึก และตัดสินความแตกต่างเหล่านั้นเหมือนดังที่เจ้าอาณานิคมปฏิบัติกับดินแดนอาณานิคมอื่น

ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* ขณะประทับยังประเทศสวิตเซอร์แลนด์ บันทึก**เขตแดนเยอรมัน ฝรั่งเศส อิตาลี และสวิตเซอร์แลนด์** ซึ่งมีเขตแดนทางธรรมชาติ คือ ทะเลสาบเป็นตัวแบ่งเขตแดนสวิตเซอร์แลนด์กับอิตาลี การแบ่งเขตแดนระหว่างเยอรมัน ฝรั่งเศส และอิตาลีนี้เป็นการกำหนดสัญชาติของพลเมืองด้วย ทั้ง ๓ ประเทศนับถือศาสนาโรมันคาทอลิกเหมือนกัน ส่วนทะเลสาปลุคาโนแบ่งสวิตเซอร์แลนด์กับอิตาลีคนละครึ่ง[๑๗๑] เหล่านี้เป็นอย่างการสำรวจพื้นที่รอยต่อเขตแดนในยุโรปของชนชั้นนำสยาม อันจะนำมาสู่การสำรวจการต่อรองกับประเทศมหาอำนาจอย่างฝรั่งเศสเกี่ยวกับดินแดนของสยามต่อไป[๑๗๒]

การเสด็จประพาสยุโรปทำให้รัชกาลที่ ๕ ได้ทอดพระเนตรและสืบถามข้อมูลเกี่ยวกับการแบ่งเขตแดนในดินแดนแถบยุโรปด้วยพระองค์เอง ความรู้เหล่านี้จะส่งผลให้ชนชั้นนำสยามสามารถบริหารจัดการ แก้ไข และต่อรองปัญหาข้อพิพาททางเขตแดนของสยามกับเพื่อนบ้านและตะวันตกได้ต่อไป การเดินทางยังดินแดนเจ้าอาณานิคมทำให้สยามมีบทบาทในการจ้องมองเจ้าอาณานิคมและนำองค์ความรู้สำคัญเกี่ยวกับการแบ่งเขตแดนดังกล่าวกลับมาต่อรองกับเจ้าอาณานิคมนั้นๆ

บันทึกการเดินทางบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับ**ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศเจ้าอาณานิคม** ผู้อ่านจะพบความสัมพันธ์ระหว่างประเทศในยุโรป ซึ่งมีทั้งสัมพันธภาพอันดีและมีความขัดแย้งต่อกัน ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่อง *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ซึ่งบันทึกถึง**ความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างนอร์เวย์กับสวีเดน**ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ขณะเสด็จประพาสเมืองคริสเตียเนีย ของเดนมาร์ก ความขัดแย้งของนอร์เวย์กับสวีเดนนี้เทียบได้กับเยอรมันกับฝรั่งเศส ปัญหาเกิดจากความ

---

[๑๗๐] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒,* ๒๕๕๒ หน้า ๙๕-๙๖

[๑๗๑] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓*, ๒๕๕๒ หน้า ๒๑๙

[๑๗๒] อ่านเพิ่มเติมในภาคผนวก ก

คลางแคลงใจเรื่องเจ้าแผ่นดิน รวมไปถึงพลเมืองทั้งสองประเทศที่แตกต่างกัน ความขัดแย้งดังกล่าวเกิดจากข้อพิพาทระหว่างประเทศที่มีมาเป็นระยะเวลาที่ยาวนาน[๑๗๓] การบันทึกความสัมพันธ์ระหว่างประเทศดังกล่าวทำให้ชนชั้นนำสยามเข้าใจวิถีทางทางการเมืองโลกมากยิ่งขึ้น การนำความรู้เหล่านี้กลับไปปรับปรุงนโยบายทางการเมืองของประเทศทำให้สยามมีอำนาจอธิปไตยดังที่ต้องการ

ขณะเสด็จประพาสเมืองแกนดี ของลังกา มีตอนที่แสดง**เหตุผลทางการเมืองของอังกฤษกับวิลันดา**เกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนดินแดน ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* ที่ว่า

> ถ้าจะเอาเทียบกับยาวาแล้วเปนรองมาก ทั้งความงามความรุ่งเรืองเจริญแลความบริบูรณ์ ราษฎรก็น้อยกว่ามาก ถ้ายังไม่เห็นยาวา ทีก็จะเห็นงามอยู่เห็นเสียแล้วดูจืดเต็มที บ้านเราคงจะไม่ผิดกันนัก **ความประสงค์อังกฤษที่ยอมแลกกับวิลันดา เพราะเกาะนี้เปนย่านสำคัญ อาจห้ามไม่ให้เรือมาตวันออกได้ ชั่วแต่ไม่ให้บรรทุกถ่าน ต้องการอำนาจ ข้างวิลันดาต้องการอัฐ พอเหมาะความประสงค์ด้วยกันทั้งสองฝ่าย** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๔๗)

การแลกพื้นที่เกาะลังกาของอังกฤษกับวิลันดา เนื่องจากอังกฤษเห็นว่าห้ามไม่ให้เรือมายังฝั่งตะวันออกได้ คือ ต้องการอำนาจ ส่วนวิลันดาต้องการเงิน ผลประโยชน์จึงตรงตามความต้องการของทั้งสองฝ่าย ความข้างต้นเป็นการบันทึกเหตุผลทางการเมืองของเจ้าอาณานิคมซึ่งไม่ต่างจากที่สยามต้องประสบภายใต้การล่าอาณานิคมเท่าใดนัก

๓) การรวบรวมความรู้ด้านสังคมและวัฒนธรรมของตะวันตก

เหตุผลสำคัญประการหนึ่งในการเดินทางไปยังดินแดนยุโรปของชนชั้นนำสยาม คือ ความต้องการเข้าใจสภาพสังคมและวัฒนธรรมของตะวันตก ความรู้เหล่านี้ก่อให้เกิดความตื่นตัวแก่ชนชั้นนำสยามในการที่จะเร่งจัดการปฏิรูปการปกครองให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น วัฒนธรรมของเจ้าอาณานิคมที่รัชกาลที่ ๕ ทรงรวบรวมไว้ในบันทึกการเดินทางชุดนี้ถือเป็นองค์ความรู้สำคัญของสยามในการที่จะทำความเข้าใจดินแดนเจ้าอาณานิคม ทั้งยังสามารถเปรียบเทียบกับวัฒนธรรมของสยามซึ่งจะทำให้เห็นตัวตนของสยามชัดเจนยิ่งขึ้น พระองค์ทรงรวบรวมความรู้ทางวัฒนธรรมด้าน**ภาษา อาหารและยารักษาโรค คริสต์ศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณีและพิธีกรรม การละเล่นและการ**

---

[๑๗๓] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒,* ๒๕๕๒ หน้า ๑๗๗

แสดง รวมถึง**ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และเรื่องเล่าประจำถิ่น** แสดงถึงความสนพระราชหฤทัยต่อวัฒนธรรมของเจ้าอาณานิคมดังกล่าว

ภาษาเป็นองค์ความรู้สำคัญสำหรับชนชั้นนำจึงปรากฏการบันทึก**ภาษา**ตะวันตก เช่น ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส ภาษานอร์เวย์ และภาษาเยอรมัน เป็นต้น รวมถึงภาษาเปอร์เซียที่มีอิทธิพลต่อภาษาในยุโรปตะวันออก ส่วนใหญ่เป็นการเรียกชื่อสถานที่และมีการแปลเป็นภาษาอังกฤษและภาษาไทยด้วย นอกจากนี้ยังมีการอธิบาย**คำศัพท์ที่ใช้เรียกแทนตำแหน่งของรัชกาลที่ ๕ และสมเด็จพระราชินี** รวมถึง**คำเรียกชื่อสถานที่และสิ่งของต่างๆ** ดังการบันทึก**คำเรียก**พระมหากษัตริย์และพระราชินีใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* ซึ่งบันทึกคำที่ชาวต่างชาติแถบอาหรับเรียกรัชกาลที่ ๕ และพระราชินีสยามไว้ดังนี้

> คำที่เรียกฉันในราชการใช้ มลิก เอล เซียม กวีนใช้มลิกา เอล อิงลัน แต่เด็กตามถนนมันตะโกนกันเรียกสุลต่านๆ ใช้แต่เจ้าแผ่นดินเตอกี คำว่า เคดีฟ สูงกว่า วลีไวสรอย แต่ต่ำกว่า มลิก เปนคำยืมมาจากภาษาเปอเซียน เอมเปอเรอ ไม่มีคำอาหรับใช้ ทับศัพท์ เอมเปเรตอ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๑๓๑)

คำเรียกพระมหากษัตริย์สยามนี้แสดงถึงพระราชฐานะและการให้เกียรติรัชกาลที่ ๕ และสมเด็จพระราชินีของสยามเป็นอย่างยิ่ง มีการสืบค้นคำเรียกว่ามีทั้งภาษาเปอร์เซียและการใช้คำทับศัพท์ภาษาอังกฤษ เหล่านี้แสดงถึงวัฒนธรรมในแถบอาหรับเกี่ยวกับลำดับชั้นในดินแดนข้างต้น การรวบรวมรากภาษาทำให้สยามมีภูมิรู้เหนือดินแดนดังกล่าวผ่านบทบาทของนักสำรวจชาวสยาม

ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* บันทึกคำเรียกกษัตริย์และราชินีนอร์เวย์ในภาษานอร์วิเยียนไว้ว่า “**ภาษานอรวิเยียนเรียกเจ้าแผ่นดินว่ากอง เรียกกวีนว่าโดรนนิง เพราะฉนั้นถ้าจะอ่านหนังสือในนั้นจะได้เข้าใจ**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๓๕) การเรียกตำแหน่งของพระมหากษัตริย์จึงเป็นสิ่งที่พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัย เพื่อเป็นความรู้สำคัญที่จะทำความเข้าใจดินแดนยุโรปต่อไป เนื่องจากภาษาถือเป็นอำนาจทางการเมืองการปกครองอย่างหนึ่ง

คำเรียกสถานที่และสิ่งของต่างๆ มีการบันทึกชื่อสถานที่ตามเจ้าของภาษา แปลเป็นภาษาอังกฤษ รวมถึงการถอดเสียงหรือแปลเป็นภาษาไทย ยกตัวอย่างตอนหนึ่งใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* กล่าวถึงชื่อสถานที่เป็นภาษาเยอรมันว่า “ที่ซึ่งพ่อมาอยู่นั้นเปนวิลลาหลังหนึ่งในหมู่แครนด์โฮเตล **เรียกว่าวิลลาเฟอร์สเตนรูห์ Fürstenruhe ภาษาไทยเขียนไม่ถูกเพราะสระไม่หอ แปลว่าเปนที่พักของเจ้า**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๐๙) พระองค์ทรงถอดเสียงและสะกดคำภาษาเยอรมนีเป็นภาษาไทย แสดงถึงการเก็บภาษาอย่างเป็นระบบและความรอบรู้ของผู้บันทึก

นอกจากนี้ยังปรากฏการบันทึกคำนามใน พระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ซึ่งกล่าวถึงการเสวยพระกระยาหารแบบที่เรียกว่าบาสเกตหรือกระจาดไว้ดังนี้ “ เขาจัดอย่างที่เรียกบาสเกตอันเราเคยแปลว่ากระจาด แต่ไม่ใช่กระจาด เปนกระจาดอย่างฝรั่งดังนี้” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๑๔๙) ลักษณะของอาหารประเภทดังกล่าวจัดใส่กระจาดอย่างฝรั่ง มีการอธิบายถึงกระจาดนี้อย่างละเอียดว่าภาษาไทยแปลว่ากระจาด หากแต่ไม่ใช่กระจาดอย่างไทย แต่เป็นกระจาดอย่างฝรั่ง คือ ทำเป็นรูปหีบ สายด้วยหญ้าโปร่งๆ สูงประมาณหนึ่งศอก ยาวประมาณหนึ่งศอกหนึ่งคืบ และนำลวดเหล็กมาผูกตามบุญตามกรรมพอให้ฝาไม่หลุดเท่านั้น ภาษาจึงเป็นตัวแทนของวัฒนธรรมนั้นๆ คำของภาษาหนึ่งอาจไม่สามารถแทนด้วยคำอีกภาษาหนึ่งได้อย่างพอเหมาะพอดี พระองค์จึงทรงอธิบายความหมายของคำว่า basket ไว้อย่างละเอียด

พระองค์ทรงรวบรวม**อาหารคาว อาหารหวาน เครื่องดื่ม** และ**ผลไม้ประจำถิ่น**ที่มีความแปลกและแตกต่างจากสยาม สิ่งเหล่านี้แสดงถึงวัฒนธรรมของยุโรปผ่านอาหารการกิน รวมถึงทัศนคติของชนชั้นนำสยามต่ออาหารและยารักษาโรคดังกล่าว สยามได้ใกล้ชิดกับวัฒนธรรมอาหารของชาวยุโรปที่ถือว่าเป็นศูนย์กลางของความศิวิไลซ์ การยกระดับตัวตนของสยามจึงปรากฏผ่านการสัมผัสวัฒนธรรมดังกล่าว อาหารคาวและอาหารหวานเป็นอย่างของแปลกตาของชนชั้นนำสยามรัชกาลที่ ๕ ทรงมุ่งบันทึกลักษณะของอาหารชนิดต่างๆ กรรมวิธีการปรุงอาหาร รวมถึงขั้นตอนในการรับประทานอาหารเหล่านั้น

ยกตัวอย่างการกล่าวถึง**อาหารบนเรือ**กลางทะเลแดงใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ที่ว่า “กินเข้าเย็นวันนี้มี**มักกะโรนีเส้นย่อมๆ เขาทำไม่ได้ใส่มะเขือเทศ เรียกลูบริอลิตะเลียนเหมือนก๋วยเตี๋ยว เรียกมะนาวแลน้ำตาลพริกป่นมาเติมอร่อยจนตากับตันต้องลอง เลยสั่งให้ทำมาบ่อยๆ**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๑๐๒) อาหารที่ทรงบันทึกคือมักกะโรนีไม่ใส่มะเขือเทศลักษณะเหมือนก๋วยเตี๋ยว พระองค์ทรงปรุงด้วยมะนาว น้ำตาล และพริกป่นเพิ่มเติมจนมีรสชาติอร่อย มีการสั่งเมนูนี้มาเสวยอยู่บ่อยครั้ง แม้จะเป็นอาหารต่างชาติต่างถิ่นแต่พระองค์ก็ทรงสามารถปรับตัวให้เข้ากับวัฒนธรรมยุโรปซึ่งมีความศิวิไลซ์ได้

มีตอนหนึ่งกล่าวถึง**อาหารอิตาเลียน**อย่างมักกะโรนีและอาหารประเภทอื่น กับข้าวที่อิตาลีคือมักกะโรนีเส้นเล็ก ข้าวสุกกับตับไก่ ปลาทอดกรอบไม่มีก้าง เนื้อโคย่าง ของหวานคือไข่เจียวกับผลไม้ที่เรียกว่าเฟนอกคี กับข้าวอีกอย่างหนึ่งคืออาติโจ๊ก[๑๗๔] เหล่านี้เป็นการบันทึกการรับประทานอาหารอิตาเลียนซึ่งแตกต่างไปจากวัฒนธรรมของสยาม ถือเป็นความรู้เกี่ยวกับอาหารยุโรป ทั้งยังแสดงถึงความศิวิไลซ์ของผู้บริโภคชาวสยามที่เข้าใกล้ศูนย์กลางความศิวิไลซ์อีกด้วย

---

[๑๗๔] ดูรายละเอียดใน ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑*, ๒๕๕๓ หน้า ๑๓๓ และ ๑๓๕

มีการกล่าวถึง**หอยนางรม**ซึ่งเป็นของดีประจำเมืองออสเตนด์และเมืองปรัสเซลส์ไว้ในพระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ดังนี้ “โฮเตลนี้เรียกเดโลเซียง เปนที่สบายดีเหมือนกัน อาหารก็ดี เว้นไว้แต่ไม่ได้กินหอยนางรม **เมืองออสเตนด์แลเมืองบรัสเซลส์เปนที่วิเศษด้วยหอยนางรม** แต่ครั้นเมื่อถามถึง เขาว่ากินไม่ได้ไม่ใช่ฤดู ถ้ากินผิดฤดูก็เจ็บ” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๓๕) จากตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นถึงอาหารประจำเมืองออสเตนด์ ประเทศฝรั่งเศส คือ หอยนางรม ทรงบันทึกไว้ว่าหากไม่ใช่ฤดูก็ไม่สามารถรับประทานได้

อาหารอีกชนิดหนึ่งที่มีการบันทึกไว้ในพระราชนิพนธ์ คือ **ไข่ดิบ** ทรงเสวยขณะเสด็จประพาสโรงสุราในเมืองซันเรโม อิตาลี ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ต่อไปนี้

> **ลูกสาวเอาไข่มาเลี้ยง ไข่นั้นดิบๆ มีพริกไทยกับเกลือมาด้วย** เมื่อแรกนึกว่าจะเปนแต่ซื้อมาต้มกินที่บ้าน **นางนั่นมาเตือนให้กิน เราก็ไม่เข้าใจ เรียกจะเอาไข่สุกมันก็ไปเอามาให้ทั้งตะกร้า เพื่อจะให้เปนที่เข้าใจดีเจ้าของต้องเจาะแล้วดูดกินเปน ตัวอย่าง เราจึงอ้อ กินลองดูบ้าง ของมันอร่อยดีจริง** ไม้ซึ่งเราสำคัญว่าไม้จิ้มฟันเสียบอยู่กลายเปนไม้สำหรับเขี่ยไข่ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๑๖๖)

การเสวยไข่ดิบตามที่ลูกสาวเจ้าของโรงสุรา ณ เมืองซันเรโมนำมาถวายเป็นการเสวยของแปลกต่างถิ่นของรัชกาลที่ ๕ พระองค์ทรงเป็นนักเดินทางที่ออกสำรวจดินแดนห่างไกลและสัมผัสกับวัฒนธรรมต่างแดนอย่างใกล้ชิด การสัมผัสกับวัฒนธรรมของยุโรปจึงทำให้ชนชั้นนำสยามเข้าใกล้ความศิวิไลซ์ได้ประการหนึ่ง

อีกตอนหนึ่งบันทึก**วิธีการทำตับห่าน**ของร้านอาหารที่เมืองบาเดนบาเดน ในเยอรมนี ซึ่งเป็นอาหารที่แปลกแตกต่างจากอาหารไทยปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่อง *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ดังนี้

> ตรงเข้าไปแวะที่วเลนตีน ซึ่งเปนเรสเตอรองต์มีชื่อเสียงล่ำฦๅมากว่าทำกับเข้าดีนัก ความล่ำฦๅนั้นก็เปนความจริง อาหารอยู่ข้างวิเศษ **เมืองนี้เปนที่ทำตับห่านซึ่งซื้อขายกันอยู่** อยากจะเห็น แต่เปนเวลาที่เขาไม่ได้ทำ เพราะเขาทำกันในฤดูหนาว ได้ฟังแต่วิธีทำ **คือแกล้งให้ห่านมันเกิดโรคตับโตโดยให้กินของที่เผ็ดมีพริกเปนต้น กับทั้งของที่มันๆ มันไม่ได้กินโดยความอยากกิน จับตัวมาเอาอาหารกรอกลงไป ให้กินจนเหลือขนาด ข้อที่ให้กินพริกนั้นเพื่อจะให้กินน้ำให้มาก เมื่อตับโตแล้วก็ฆ่า ตับที่บรรจุกลักไปขายเปนของเก่า ไม่เหมือนซึ่งทำไว้ใหม่ๆ รศชาดดีกว่ากันมาก** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๖๘)

วิธีการเลี้ยงห่านให้ตับโตโดยฝืนกินของที่เผ็ดและมันนี้เป็นวิธีการที่ทรงบันทึกไว้ รวมถึงการกรอกอาหารให้ห่านกินจนเกินขนาด เมื่อตับโตแล้วจึงฆ่าและบรรจุตับในกลักไปขาย ทรงมีพระราชวิจารณ์ไว้ว่าตับสดมีรสชาติอร่อยกว่าของเก่าที่บรรจุกลักขายมาก ถือเป็นการบันทึกกรรมวิธีในการเลี้ยงห่านเพื่อนำมาประกอบอาหารที่แปลกจากวัฒนธรรมของสยามเป็นอย่างมาก การบันทึกถึงอาหารแปลกจึงเหมือนกับที่เจ้าอาณานิคมจ้องมองดินแดนอาณานิคมเช่นกัน

เครื่องดื่มของยุโรปที่มีการบันทึกไว้ ได้แก่ น้ำแร่ นม และสุรา ซึ่งมีความแตกต่างไปจากเครื่องดื่มของสยาม พระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่ม ๑* บันทึก**น้ำแร่เมืองเอเวียง** ขณะเสด็จประพาสเมืองซันเรโม อิตาลีไว้ดังนี้ “**น้ำโอเดอเวียง เปนน้ำแร่ที่เมืองเอเวียง แต่จืด** ถ้วยทำด้วยกระดาษพับแบนๆ เวลาจะรินน้ำก็กางออก อย่างเอาใบตองตักน้ำกิน ผ้าเช็ดมือกระดาษ หมดเท่านั้น ตามแต่จะว่ากันไป” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๑๔๙) น้ำโอเดอเวียงซึ่งเป็นน้ำแร่ของเมืองเอเวียงนี้ทรงบันทึกไว้ว่ามีรสจืด รวมถึงวิธีการดื่มที่คล้ายนำใบตองมารองน้ำดื่ม ถือเป็นความแปลกของการดื่มน้ำในดินแดนเจ้าอาณานิคม

ใน *ไกลบ้าน* เล่ม ๑ บันทึกว่าที่เมืองเนเปิลส์ อิตาลี คนนิยมดื่ม**นมแพะ**มากกว่า**นมโค** ดังตอนต่อไปนี้

> **สิ่งที่ชอบใจพ่อมากนั้นมี**นมวัวกินอุดม **ยังไม่ได้เล่าเรื่องนมวัว ซึ่งรู้มาจากเนเปอล เมื่อเวลาขึ้นไปบนเขา เห็นเขาต้อนแพะลงมาเปนฝูงๆ ถามได้ความว่าเปน**แพะนม ทั้งนั้น คนที่เนเปอลไม่ชอบกินนมโค เพราะสงไสยว่าปนน้ำฤกินน้ำไม่ดี **แต่แพะนั้นเปนสันดานปีนเขาคล่อง เขาต้อนขึ้นไปเลี้ยงไว้บนยอดเขา หาน้ำกินบนยอดเขา แต่คนต่างประเทศไปอยู่ที่นั่นไม่ชอบกินนมแพะ ว่ารศมันแหลมเกินไป (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๑๔๓, ๑๔๕)**

ความนิยมของชาวเนเปิลส์ (Naples) ที่ไม่ชอบดื่มนมโคเพราะสงสัยว่าปนน้ำหรือกินน้ำไม่ดี แต่แพะกินน้ำบนยอดเขา คนต่างประเทศที่อาศัยอยู่ที่เมืองดังกล่าวไม่ชอบดื่มนมแพะเพราะมีรสแหลมเกินไป แสดงถึงรสนิยมและวัฒนธรรมการดื่มนมของชาวยุโรปที่มีลักษณะเฉพาะในแต่ละท้องถิ่นมีการบันทึกถึง**สุราของอิตาลี**ที่ใช้ดื่มแทนน้ำดื่ม ปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ต่อไปนี้

> **เหล้าอิตาเลียนที่กินนี้ มีสองอย่างที่สำหรับกินต่างน้ำ เหล้าเหลืองรศเปรี้ยวอ่อนหน่อยหนึ่ง เหล้าแดงรศหวานดื่มง่ายแต่ฉุน** แต่ถ้าเทียบกับเหล้าอื่นแล้วจะว่าอ่อนไม่ได้ ฉุนทั้งคู่ขึ้นตาทีเดียว เครื่องที่จะรินต้องมีเครื่องโก้งเก้งคล้ายรางปืนใหญ่ เมื่อวางขวดแล้วเวลาจะรินขันควงข้างหลังเหมือนยกปืน แต่เขามีน้ำกินดีมาก เปนน้ำลำธารอร่อย **ของหวานมีแชม**

> **เปนช์** นับว่าเปนแชมเปนช์ อย่างอ่อนกว่าของชาติอื่นหมด หวานมาก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๑๓๓)

มีการบันทึกว่าสุราอิตาลีมี ๒ อย่างซึ่งใช้ดื่มแทนน้ำ สีเหลืองมีรสเปรี้ยวอ่อน ส่วนสีแดงรสหวานดื่มง่ายแต่มีกลิ่นฉุน รวมถึงแชมเปญที่อ่อนกว่าของชาติอื่น การเสด็จประพาสในดินแดนอิตาลี จึงเป็นการทดลองดื่มสุราต่างถิ่นของชนชั้นนำสยาม แสดงถึงรสนิยมของชนชั้นนำในยุคนั้นได้ประการหนึ่ง

ผลไม้ต่างถิ่นล้วนเป็นของแปลกตาสำหรับชนชั้นนำสยาม มีการบันทึกถึง**ผลไม้ประจำถิ่น**อย่าง**สตรอเบอร์รี่**ว่ามีรสชาติอร่อยและมีขนาดใหญ่ ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ซึ่งบันทึกถึงผลไม้ประจำถิ่นขณะประทับบนเรือบริเวณในทะเลแดง สตรอเบอร์รี่ที่นี่มีขนาดใหญ่ มีรสชาติอร่อย ไม่มีกลิ่นแตงหนู แต่มีรสเปรี้ยวจึงเสาะท้อง ต้องเสวยน้ำแร่[๑๗๕] ความแปลกตาและรสชาติของผลไม้ชนิดนี้เป็นสิ่งที่น่าพิศวง หากแต่รสชาติที่เปรี้ยวนั้นกลับทำให้พระองค์ทรงเสาะท้อง ความแตกต่างทางวัฒนธรรมและการปรับตัวระหว่างการเดินทางต่างถิ่นจึงเป็นสิ่งที่สำคัญยิ่ง ทั้งยังสื่อถึงความแปลกแตกต่างไม่คุ้นชินที่ส่งผลต่อวิถีชีวิตของชนชั้นนำสยามอยู่บ้าง

อีกตอนหนึ่งในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกันกล่าวถึง**ลูกพลัมและส้ม**ในเมืองซันเรโม อิตาลี ดังนี้

> **มีลูกไม้มาใหม่ส่วนวันนี้ คือปลัมสีม่วงลักษณสีสรรเหมือนองุ่นสีม่วง ลูกโตประมาณเท่ามะปรางท่าอิฐ แต่รศยังไม่หวานมากเช่นที่ได้เคยกิน กับส้มแมนเดอรินไปพบที่บอร์ดิเครา มีเลือดแดงภายในเหมือนส้มสเปน แต่ไม่หวานแหลม** เขาว่าแก่จัดเกินไปเสียแล้ว (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๒๑๙)

ผลไม้ที่เสวยคือลูกพลัมสีม่วงซึ่งมีลักษณะเหมือนองุ่นสีม่วง มีขนาดใหญ่เท่ามะปราง รสชาติไม่หวานเหมือนที่เคยเสวย และส้มแมนดารินที่บอร์ดิเครา เมืองซันเรโม ทรงอธิบายว่ามีสีเลือดภายในเหมือนส้มสเปน แต่รสชาติไม่หวานแหลม แสดงถึงวิธีการบันทึกผลไม้ของพระองค์ซึ่งเน้นบันทึกลักษณะภายนอกและรสชาติ โดยมีการเปรียบเทียบกับผลไม้ที่พระองค์เคยเสวย อำนาจในการเลือกบันทึกวัฒนธรรมเหล่านี้จึงอยู่ที่นักเดินทางชาวสยาม

สรุปได้ว่าอาหารและเครื่องดื่มของดินแดนอาณานิคมแตกต่างจากของสยาม ทั้งยังมีรสชาติไม่ถูกปากชนชั้นนำสยามมากนัก ชนชั้นนำรับรู้ความจริงที่ว่าบางพื้นที่ในยุโรปมีความขาด

---

[๑๗๕] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน* เล่ม ๑, ๒๕๕๓ หน้า ๑๐๖

แคลนอาหาร รวมไปถึงยารักษาโรคที่แปลกแตกต่างจากยารักษาโรคของสยาม การอยู่ในพื้นที่ต่างวัฒนธรรมทำให้ชนชั้นนำสยามเห็นตัวตนของสยามชัดเจนยิ่งขึ้น อาหารการกินของสยามจึงเป็นสิ่งที่พอเหมาะพอดีกับชั้นนำสยาม หากแต่การรับวัฒนธรรมอาหารจากยุโรปก็ช่วยส่งเสริมความศิวิไลซ์ของผู้บริโภค ชนชั้นนำจึงต้องปรับตัวเพื่อให้อยู่รอดในสังคมโลกยุคใหม่ ณ ขณะนั้น

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกความเชื่อเกี่ยวกับ**การประกอบพิธีกรรมทางศาสนา**ในดินแดนแถบยุโรปอย่างเช่นการฝังศพและการสารภาพบาป ทั้งยังทรงแสดงพระราชทัศนะต่อคริสต์ศาสนาไว้ด้วย ยกตัวอย่าง ความเชื่อเกี่ยวกับ**การฝังศพของพระฝรั่งเมืองซิซิลีและเมืองมอลตา** ซึ่งปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* พระองค์ทรงอธิบายถึงวิธีการทำพิธีหลังนักบวชเสียชีวิตว่าไม่ฝังแต่จับศพยืนไว้ จากนั้นทรงกล่าวถึงการศาสนาในเมืองแถบนี้ว่าเป็นคาทอลิกทั้งเมือง อังกฤษไม่ยุ่งเกี่ยวกับการศาสนาของเมืองซิซิลีและมอลตา จึงยังคงเป็นคาทอลิกอยู่ ทั้งยังทรงพบว่าผู้หญิงเลื่อมใสในศาสนามากกว่าผู้ชาย ส่วนวัดของราษฎรนี้ราษฎรช่วยกันสร้างมิใช่เรี่ยรายมา[๑๗๖] แสดงถึงจิตศรัทธาของคริสต์ศาสนิกชนในการบำรุงศาสนาเช่นเดียวกับพุทธศาสนิกชน จุดมุ่งหมายที่สำคัญของทุกศาสนาในการร่วมแรงร่วมใจกันทำนุบำรุงนี้จึงปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางดังกล่าว

การเสด็จประพาสยุโรปของรัชกาลที่ ๕ ทั้ง ๒ คราวนี้ทำให้ชนชั้นนำสยามได้ศึกษาธรรมเนียมของยุโรปหลายประการ นอกจากนี้ยังมีการบันทึกความรู้เกี่ยวกับประเพณีและพิธีกรรมในดินแดนเจ้าอาณานิคมอีกด้วย ธรรมเนียมของดินแดนเจ้าอาณานิคมอย่างยุโรปปรากฏอยู่หลายอย่าง ยกตัวอย่างเช่น **ธรรมเนียมการทักทายของเจ้านาย** และ**ธรรมเนียมการต้อนรับหรือรับเสด็จพระมหากษัตริย์** เป็นต้น ธรรมเนียมเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นสิ่งที่แปลกตาของชนชั้นนำสยาม รัชกาลที่ ๕ จึงทรงบันทึกไว้อย่างเป็นตำราความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมยุโรป ทั้งยังทำให้ชนชั้นนำได้สัมผัสกับวัฒนธรรมในดินแดนแห่งความศิวิไลซ์อีกด้วย

ธรรมเนียมการทักทายของเจ้านายยุโรปเป็นวัฒนธรรมที่แตกต่างจากธรรมเนียมของสยามเป็นอย่างมาก ชนชั้นนำจึงต้องปรับตัวเพื่อให้ทันสมัยทัดเทียมกับเจ้าของวัฒนธรรม ดังตัวอย่างใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* ซึ่งกล่าวถึงธรรมเนียมการทักทายของเจ้านายยุโรป ขณะเสด็จประพาสเมืองโรม ไว้ดังต่อไปนี้

> **เรื่องเจ้านายจูบกอดกันนั้นไม่ใช่การเบา เล่นกระแทกกันแรงๆ อยู่ ถ้าผู้น้อยต้องเอียงปรางให้ผู้ใหญ่** ไม่มีผิดกันกับลูกเอียดเอียงปรางนั้นเลย ท่าเดียวกัน ดู๊กออฟเยนัวเอียงให้ฉันก่อน เอาแก้มเข้ามาไถจมูกฤาปากเอาทีเดียว ต้องชดกันตั้ง ห้า หก เจ็ด **ไปถึงที่เจ้าแผ่นดิน**

[๑๗๖] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓,* ๒๕๕๒ หน้า ๓๐๖

ก็ร้องอี๋ๆ ให้ฉันเอียงปราง ต้องเอียงถวายแล้วก็ทรงเอียงให้ฉันบ้าง แปลว่าเสมอกัน
(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๒๐๕-๒๐๖)

ตอนข้างต้นแสดงถึงการกอดจูบกันระหว่างเจ้านายสยามและยุโรปว่ากระแทกกันแรงๆ มีการเอียงแก้มให้แก่กัน ถือว่าเสมอกัน ปกติผู้น้อยจะเอียงแก้มให้ผู้ใหญ่ก่อน ถือเป็นธรรมเนียมที่ชนชั้นนำสยามสนใจใคร่รู้ มีหลักฐานจากพระราชนิพนธ์ซึ่ง “แม่เล็ก” ตรัสฝากให้รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกเกี่ยวกับธรรมเนียมดังกล่าวให้พระองค์ด้วย พระองค์ทรงปรับพระองค์ให้คุ้นชินกับธรรมเนียมดังกล่าวอย่างไม่เคอะเขินอันจะแสดงถึงความเป็นผู้มีอารยะเฉกเช่นเจ้านายยุโรป

บันทึกการเดินทางปรากฏ**ธรรมเนียมการต้อนรับหรือรับเสด็จพระมหากษัตริย์สยาม**ตลอดเส้นทางการเสด็จยุโรป มีการบันทึกการเฝ้ารับเสด็จ การต้อนรับของเจ้านาย และการถวายช่อดอกไม้ ดังเช่นใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒* บันทึกการต้อนรับของฝรั่งเศส ขณะเสด็จประพาสเมืองปารีส ดังต่อไปนี้

> **แต่ครั้นเมื่อมาถึงปารีสเข้า เขาก็รับรองอย่างแข็งแรง เปรสิเดนต์ก็ขึ้นรถมาส่งถึงที่อยู่ ซึ่งเปนการที่เขาไม่ได้ทำให้แก่ผู้ใด นอกจากเอมเปอเรอรัสเซีย** การที่เขาทำเช่นนี้ ผู้ซึ่งมีสัญญาไม่วิปลาสคงจะเข้าใจได้ว่า เขาไม่ได้ทำด้วยกลัวเกรงอำนาจเราอย่างใด ทำด้วยเห็นแก่พระบารมีเอมเปอเรอ[๑๗๗]แลด้วยกำลังตื่นรู้ขนบธรรมเนียมเจ้านาย เพราะได้ไปเคยเห็นการรับรองที่รัสเซียมา การที่ทำอะไรก็ถ่ายแบบที่นั้นมาทั้งสิ้น
>
> **ส่วนการรับรองที่ในเมืองฝรั่งเศสนี้ เรียกได้ว่าดีอย่างยิ่ง สเตชั่นแต่งหรูหรามาก ทหารก็มาก ทั้งในสเตชั่นนอกสเตชั่น คนแน่น** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๑๑๐)

ความข้างต้นแสดงการต้อนรับรัชกาลที่ ๕ เป็นอย่างดี หากแต่เนื่องจากเกรงพระบารมีของเจ้านายรัสเซีย รวมถึงการรับธรรมเนียมต้อนรับเจ้านายมาจากรัสเซีย มิใช่เพราะเกรงบารมีของเจ้านายสยามแต่อย่างใด พระองค์ทรงบันทึกการรับเสด็จอย่างสมพระเกียรติทั้งการตกแต่งสเตชั่นอย่างหรูหรา การมีทหารเป็นจำนวนมาก รวมถึงประชาชนที่มากันอย่างหนาแน่น ภาพเหล่านี้แสดงถึงพระราชฐานะพระมหากษัตริย์สยามของพระองค์อย่างเด่นชัด

ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* บันทึกการรับเสด็จที่สเตชั่นฮาร์ซบูร์ก ของเมืองบรันซวิก แสดงถึงการถวายพระเกียรติแด่รัชกาลที่ ๕ เป็นอย่างสูง โดยเป็นตอนที่บันทึกการถวายช่อดอกไม้ การอ่าน

---

[๑๗๗] เอมเปอเรอคือพระเจ้านิโคลาสที่ ๒

คำกลอน การปักธงช้างตลอดทางเสด็จ รวมถึงการถือธงช้างของเด็กชาวยุโรประหว่างรับเสด็จ[๑๗๘] แสดงถึงธรรมเนียมการต้อนรับเจ้านายของชาวยุโรป รวมถึงพระราชฐานะของพระมหากษัตริย์สยาม ซึ่งเสด็จพระราชดำเนินยังดินแดนยุโรป การเสด็จมายังดินแดนเจ้าอาณานิคมจึงเป็นอย่างสมพระเกียรติ แสดงถึงตัวตนของพระองค์ที่อยู่เหนือราษฎรยุโรปทั้งปวง จึงปรากฏการรับเสด็จและถวายการต้อนรับตลอดเส้นทางการเสด็จ ภาพดังกล่าวเป็นการนำเสนอผ่านมุมมองของผู้บันทึก หากแต่เป็นการคัดสรรสิ่งที่จะเสริมให้ตัวตนของผู้เดินทางโดดเด่นที่สุด

การละเล่นและการแสดงของยุโรปเป็นที่แปลกตาของชนชั้นนำสยาม ไม่ว่าจะเป็นการแสดงละคร การแสดงบัลเล่ต์ การแสดงออเคสตรา และการแสดงละครสัตว์ การบันทึกถึงการละเล่นและการแสดงดังกล่าวแสดงให้เห็นวัฒนธรรมการละเล่นและการแสดงของสยามเด่นชัดยิ่งขึ้น รวมถึงเป็นการเน้นย้ำถึงวัฒนธรรมอันงดงามของสยามซึ่งแตกต่างจากตะวันตกที่หยาบคายน่าตื่นตาตื่นใจ ดังตัวอย่าง ขณะเสด็จประพาสเมืองเบอลินปรากฏการแสดงละคร ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* ดังนี้

> กินเข้าแล้วเวลา ๒ ทุ่มเศษไปดู**ลครเมโตรโปล** มีรังสิตแลศิริวงษ์ไปด้วย **เล่นเปนอย่างลครร้อยเรื่อง** คือจับเอาบทกลอนที่ว่าด้วยสิ่งไรเปนที่ตั้งแล้วทำรูปเข้าหานั้นอย่างหนึ่ง **เล่นล้อในราชการของเยอรมัน** แลประเทศอื่นๆ นั้นอย่างหนึ่ง เปนท่อนๆ ไป เล่ายาก มีเจรจาพาดถึงเมืองไทยนิดหนึ่ง เพราะเราไปดู โรงลครนี้นั่งสามชั้นแต่ทำงามดี **การที่เล่นนั้นตรงกันกับยี่เกของเราทีเดียว ลงท้ายก็เปนบาเลต์** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๓๙)

ตัวอย่างข้างต้นเป็นการเปรียบเทียบละครของเยอรมันกับละครร้อยเรื่องและยี่เกของสยาม มีการบันทึกถึงเนื้อเรื่องว่าเป็นการเล่นล้อราชการของเยอรมันและประเทศอื่นๆ โดยมีการกล่าวถึงเมืองไทยอยู่บ้าง ละครของเยอรมันจึงกลับกลายเป็นคู่เทียบกับละครร้อยเรื่องและยี่เกของสยาม แสดงถึงการนำวัฒนธรรมของสยามเป็นศูนย์กลางเพื่อเทียบเคียงกับวัฒนธรรมตะวันตก

การแสดงออเคสตราปรากฏในพระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ขณะเสด็จประพาสเมืองออสเตนด์ ซึ่งบันทึกว่าที่คัวซาลมีออเคสตราที่ใหญ่ที่สุดในโลก ดังนี้ “เขาอวดว่าออเคสตราที่ไหนจะใหญ่เท่านี้ไม่มีในโลก คัวซาลที่ไหนจะจัดดีเท่าที่นี่ไม่มี ที่ว่านี้ก็เห็นจริง ที่ซึ่งควรจะเทียบได้ คือมอนติกาโล แต่มอนติกาโลเปนอย่างเก่า หนาๆ หนักๆ ออเคสตรานั้นเปนไม่มีสู้ได้แน่ แต่ที่นี่เปน อย่างใหม่แท้ แลดูแบบบางโปร่ง เปน สิ่งซึ่งควรจะดูแลพิศวง” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๓๗) รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่าออเคสตราที่นี่จัดได้ดี หากแต่เทียบได้กับมอนติกาโลกซึ่ง

---

[๑๗๘] ดูรายละเอียดใน *ไกลบ้าน เล่ม* ๓, ๒๕๕๒ หน้า ๕๖-๕๗

เป็นอย่างเก่า ส่วนที่คัวซาลเป็นอย่างใหม่ ซึ่งควรที่จะเข้าชมเป็นอย่างยิ่ง การทอดพระเนตรสิ่งที่วิเศษในโลกเป็นพระราชประสงค์หนึ่งของการเสด็จประพาสยุโรปในครั้งนี้ ทั้งยังเสริมให้พระองค์มีความศิวิไลซ์เป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงแสดงพระราชทัศนะว่ามอนติกาโลสามารถเทียบได้กับออเคสตราที่นี่ ทั้งยังทรงแยกความเก่าแก่และลักษณะเฉพาะของออเคสตราทั้งสองแห่งออกจากกันอีกด้วย การพินิจพิเคราะห์จากพระราชประสบการณ์ของพระองค์แสดงถึงอำนาจของผู้บันทึกซึ่งสามารถไตร่ตรองและเลือกสรรข้อมูลที่ตรงกับความเป็นจริงมากที่สุด คำอวดอ้างจึงไม่อาจเชื่อถือได้เสมอไป

การบันทึกความน่าพิศวงของการแสดง**ละครสัตว์**ที่เมืองบาเดนบาเดนอยู่ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* พระองค์ทรงบันทึกรายละเอียดในการแสดงไว้อย่างละเอียด แสดงถึงความสนพระราชหฤทัยในการแสดงดังกล่าวเป็นอย่างยิ่ง ดังตอนต่อไปนี้

> เวลายามหนึ่งไปดู**เซอคัส**[๑๗๙]ที่เทียเตอร์[๑๘๐]ซึ่งอยู่ใกล้กับโฮเตล...เจ้าของเซอคัสนี้ ชื่ออาลเบอตชูมาล เล่นอยู่ข้างจะวิเศษพิศดารเปนอันมาก เมื่อแรกจะไปชายอุรุพงษ์ไม่สมัคอยากจะไปดูซิเนมาโตคราฟ ถึงไหนดูที่นั่นถูกคอกับตุ๊ก ครั้นไปดูเข้าแล้วบ่นใหญ่ **ว่าถ้าไปดูซิเนมาโตคราฟจะเหยยับยิ่งเสียกว่าไม่ได้ไปเมืองซุริค กลับมาเลยคลั่งกันกับตุ๊กใหญ่ อยากจะเอาไปเล่นบางกอกบ้าง** ว่ากันฉุยอยู่จนดึก ทำนองที่เล่นนั้นดังนี้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๘๓)

ความข้างต้นแสดงถึงการบันทึกการแสดงละครสัตว์อย่างละเอียด โดยทรงใช้คำว่า “วิเศษพิสดารเปนอันมาก” ชายอุรุพงษ์ถึงกับต้องการนำไปแสดงที่บางกอก พระองค์ทรงบันทึกถึงการใช้ม้าในการแสดงว่าหากไม่มีม้าผู้ชมจะพากันติเตียนว่าไม่ใช่ละครสัตว์ การบันทึกอย่างละเอียดลออเช่นนี้แสดงถึงความแปลกของการแสดงละครสัตว์ รวมทั้งเป็นการเปิดโลกทัศน์ของชนชั้นนำสยามและราษฎรเกี่ยวกับการแสดงของตะวันตกอีกด้วย ท่าทางการแสดงที่แปลกตาทำให้ชนชั้นนำสยามรู้สึกพิศวงถึงกับต้องการนำไปแสดงที่บางกอก ความตื่นตาตื่นใจเกิดขึ้นเมื่อชนชั้นนำสยามได้สัมผัสกับวัฒนธรรมในดินแดนศิวิไลซ์ การยกระดับกลุ่มตนให้ทัดเทียมยุโรปและเหนือราษฎรสยามจึงถูกนำเสนอผ่านการเข้าชมการแสดงดังกล่าว

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และเรื่องเล่าประจำถิ่นเป็นข้อมูลสำคัญในการทำความเข้าใจความเป็นมาและวัฒนธรรมในดินแดนเจ้าอาณานิคม การบันทึกทำให้ชนชั้นนำสยามได้สืบค้นและค้นหารากเหง้าของยุโรป ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ซึ่งรัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงนี้แสดงจุดเด่นของ

---

[๑๗๙] เซอคัส (circus) คือ ละครสัตว์

[๑๘๐] เทียเตอร์ (theathe) คือ โรงละคร

ชนชาตินั้นๆ ได้อย่างเด่นชัด ยกตัวอย่างเช่น การบันทึกประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของ**ชาวนอร์เวย์ซึ่งสัมพันธ์กับเรือไวกิง** ดังตัวอย่างใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ต่อไปนี้

> เดิมในยุโรปไม่รู้จักพวกนอรวีเจียน พวกนี้มีเรือเรียกว่าไวกิงไปเที่ยวปล้นในทเลลามหนักไปจนกระทั่งถึงตีบ้านเมืองเช่นเดนมาร์ก อิงค์แลนด์แลเมืองฝรั่งเศสข้างล่าง ปล้นเอาทรัพย์สมบัติแล้วกลับถิ่น ภายหลังกำเริบหนักขึ้นเลยจนถึงยึดถือที่แผ่นดิน เลยจนถึงปกครองแผ่นดินเปนเจ้านายเข้าเรื่องพงษาวดาร จะว่าแต่ด้วยเรื่องเรือไวกิง” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๗๙-๑๘๐)

เรือไวกิงมีความสัมพันธ์ในเชิงประวัติศาสตร์การตั้งรกรากและถิ่นฐานของชาวนอร์เวย์ จากการเที่ยวปล้นในทะเลก่อนตั้งถิ่นฐานบ้านเมืองในบริเวณปัจจุบัน การบันทึกนี้จึงเป็นอย่างตำราความรู้ในดินแดนนอร์เวย์พระองค์จึงทรงบันทึกประวัติศาสตร์ของชาวนอร์เวย์ไว้อย่างละเอียด การบ่งบอกถึงชาติกำเนิดของชาวนอร์เวย์ว่าเดิมทีไม่เป็นที่รู้จักของชาวยุโรป แต่เดิมมีเรือไวกิ้งออกปล้นในเดนมาร์ก อังกฤษ และฝรั่งเศส จนยึดแผ่นดินและตั้งต้นเป็นเจ้านายปกครองดินแดนต่อไป ความหลากหลายทางชาติพันธุ์และท่าทีของชาวยุโรปที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ แสดงถึงลักษณะของสังคมโลกที่มีการแบ่งแยกกลุ่มชนและระดับชั้นเช่นเดียวกัน

เรื่องเล่าประจำถิ่นในบันทึกการเดินทางเป็นเรื่องเล่าประจำถิ่นของชาวนอร์เวย์ในยุโรป ดังตัวอย่างใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ดังที่ว่า

> ในประเทศนอรเวนี้ตรงกันข้ามกับเดนมาร์กเช่นที่ได้กล่าวมาแล้ว คือ**เดนมาร์กไม่มีเขาเลย ที่นี่หาที่ราบไม่ได้เลย เปนเขาไปทั้งนั้น...พวกชาวนอรเวเขากล่าวกันว่า ชาวเมืองมอนตินิโครพูดว่า เมื่อพระเจ้าสร้างโลก คิดจะให้มีเขาในประเทศต่างๆ จึงหยิบโปรยลงไปแห่งละเล็กละน้อย เมื่อถึงมอนตินิโครเหลือเท่าใดเทลงไปหมด จึงได้เปนเขาไปทั้งสิ้น ที่นอรเวนี้พระเจ้าคงจะได้โปรยลงมามากเหมือนกัน จึงได้เปนเขาไปหมด** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๑๙)

ตัวอย่างข้างต้นเป็นนิทานประจำถิ่นอธิบายลักษณะภูมิประเทศในแถบนอร์เวย์และเดนมาร์ก ชาวนอร์เวย์กล่าวว่าเมื่อพระเจ้าสร้างโลกคิดจะให้มีเขาในประเทศต่างๆ จึงโปรยไปแห่งละเล็กละน้อย แต่โปรยไปที่เมืองมอนตินิโครที่เหลือทั้งหมดจึงเป็นเขามาก ส่วนนอร์เวย์นี้พระเจ้าน่าจะโปรยลงมามากเช่นกันจึงมีเขามาก เรื่องเล่านี้เป็นอย่างนิทานประจำถิ่นและนิทานอธิบายเหตุซึ่งอธิบายลักษณะของเขาที่มีมากในบริเวณดังกล่าว แสดงถึงลักษณะร่วมกันของมนุษย์ในการคิดหาเรื่อง

เล่าประกอบการอธิบายสถานที่ต่างๆ การเดินทางจึงเป็นการสร้างประสบการณ์และความรู้แก่นักสำรวจเป็นอย่างยิ่ง

การเดินทางในแต่ละพื้นที่ทำให้ชนชั้นนำสยามมีประสบการณ์ในการเดินทางไม่เหมือนกัน แม้ในบันทึกการเดินทางจะทำให้เห็นข้อมูลเกี่ยวกับผู้คน เส้นทางการเดินทาง และพระราชกรณียกิจทั้งในและนอกประเทศ แต่การเน้นหนักของการบันทึกประสบการณ์ย่อมมีระดับที่แตกต่างกัน **บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต**เป็นอย่างการสำรวจทรัพย์สมบัติของผู้ปกครอง ได้แก่ จำนวน เชื้อชาติ และวิถีชีวิตของผู้คน ภูมิศาสตร์และทรัพยากรธรรมชาติในเส้นทางการเดินทาง รวมถึงพระราชกรณียกิจที่สัมพันธ์กับการจัดการดูแลและครอบครองทรัพย์สมบัติเหล่านั้น เช่น สถานที่สำคัญ รวมถึงวัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นต้น กล่าวได้ว่าบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตเน้นการบันทึกประสบการณ์เกี่ยวกับผู้คนและทรัพยากรของพระองค์ พระราชกรณียกิจจึงสัมพันธ์กับการเมืองการปกครองและสังคมวัฒนธรรมของประเทศ

บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคมบันทึกประสบการณ์การเดินทางยังดินแดนใต้อาณานิคมของตะวันตก ทรงมุ่งบันทึกและเปรียบเทียบข้อมูลเกี่ยวกับผู้คน เส้นทางการเดินทาง และสังคมวัฒนธรรมกับสยาม เนื่องจากเป็นดินแดนใกล้เคียง พระราชกรณียกิจจึงเกี่ยวข้องกับการจัดการเขตแดนของสยาม การรวบรวมความเจริญทางวิทยาการ สังคมวัฒนธรรม รวมถึงความเป็นอยู่ของผู้คนในสังคมอาณานิคมของตะวันตก

บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมพบการมุ่งรวบรวมความรู้เกี่ยวกับผู้คนและเส้นทางการเดินทางเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากเป็นดินแดนไกลโพ้นสำหรับสยามในยุคนั้น ความแปลกตาจึงปรากฏผ่านข้อมูลเหล่านี้ สังเกตได้จากการเรียกสิ่งของ สถานที่ หรือวัฒนธรรมด้วยคำทับศัพท์เนื่องจากไม่มีคำเรียกในภาษาไทย จึงต้องอธิบายลักษณะอย่างถี่ถ้วน รวมถึงพระราชกรณียกิจในการรวบรวมและบันทึกความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการและการเจริญสัมพันธไมตรีเป็นสำคัญ ความตื่นตาตื่นใจของสยามจึงปรากฏผ่านการเดินทางในดินแดนยุโรปอย่างชัดเจน

ประสบการณ์มากมายเหล่านี้เป็นองค์ความรู้สำคัญที่จะทำให้ชนชั้นนำเข้าใจตนเองและผู้อื่น รวมถึงทำให้ผู้อื่นรู้จักสยามผ่านการเดินทางอีกด้วย ประสบการณ์จากการเดินทางชุดนี้จะนำพาชนชั้นนำสยามสู่ความเข้าใจความเป็นไปของโลกทั้งต่อตนเอง ชวา มลายู และยุโรปท่ามกลางภาวะโลกสันนิวาส ดังที่จะได้กล่าวถึงในบทที่ ๓ ต่อไป

บทที่ ๓
โลกในบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕

การบันทึกประสบการณ์ของรัชกาลที่ ๕ นำมาสู่การนำเสนอมุมมองต่อโลกผ่านพระราชทัศนะของพระองค์ การแสดงทัศนะต่อโลกที่ทรงพบแสดงถึงตัวตนของพระองค์ในดินแดนต่างๆ อย่างเด่นชัด โดยเฉพาะการพิจารณาโลกที่อยู่ตรงข้ามซึ่งจะทำให้เห็นตัวตนของเราชัดเจนยิ่งขึ้น พระองค์ทรงตระหนักถึงความเหนือกว่าและด้อยกว่าของสยามเมื่อเทียบกับดินแดนอื่น ทั้งยังทรงเผชิญกับความรู้สึกพอใจและไม่พอใจเมื่อเสด็จประพาสทั้งในและนอกพระราชอาณาเขต ประสบการณ์การเดินทางประกอบกับการวิพากษ์วิจารณ์เหล่านี้เป็นการยกระดับความรอบรู้และสติปัญญาของชนชั้นนำสยามเหนือประชาชนในพระราชอาณาเขต ทั้งยังเพิ่มอำนาจในการต่อรองทางการเมืองการปกครองกับประเทศเพื่อนบ้านและประเทศมหาอำนาจตะวันตกอีกด้วย ผู้วิจัยขอกล่าวถึง**มิติของโลกในบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕** และตัวตนของชนชั้นนำสยามผ่านหัวข้อ **โลกของชนชั้นนำสยามผ่านการเดินทาง** ดังต่อไปนี้

๓.๑ มิติของโลกในบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕

มิติของโลกที่ปรากฏในบันทึกการเดินทางชุดนี้สื่อถึงทัศนคติและความคิดของชนชั้นนำสยามต่อการจ้องมองผู้อื่นซึ่งแตกต่างจากตนเอง บันทึกการเดินทางได้บรรจุทัศนคติของชนชั้นนำเกี่ยวกับ **พระมหากษัตริย์กับประชาชน ชาวบ้านเหนือกับกลุ่มชาติพันธุ์ เมืองหลวงกับหัวเมือง สยามกับดินแดนอาณานิคม** และ**ตะวันตกกับตะวันออก** มิติของโลกเหล่านี้สื่อถึงทัศนคติของชนชั้นนำสยามต่อตนเองและผู้อื่นไว้อย่างน่าสนใจ

๓.๑.๑ พระมหากษัตริย์กับประชาชน

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ สะท้อนพระราชทัศนะของพระองค์ที่พระมหากษัตริย์อยู่เหนือประชาชนทั้งปวงทั้งในและนอกพระราชอาณาเขต ประชาชนในที่นี้หมายรวมทั้งชาวไทย และกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขต หากเสด็จออกนอกพระราชอาณาเขตจะหมายรวมถึงประชาชนของดินแดนอาณานิคมและเจ้าอาณานิคมทั้งหมด พระราชทัศนะของพระองค์ปรากฏเด่นชัดผ่านบันทึกการเดินทางผ่าน**การแสดงความจงรักภักดีในพระราชอาณาเขต รวมถึงการรับเสด็จและการต้อนรับพระองค์ภายนอกพระราชอาณาเขต**

การแสดงความจงรักภักดีต่อพระองค์และการยกย่องพระมหากษัตริย์เทียบเท่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปรากฏเมื่อพระองค์เสด็จผ่านหัวเมืองในพระราชอาณาเขต พระองค์ทรงประเมินความ

จงรักภักดีของพสกนิกรในพระราชอาณาเขตอยู่เสมอ เนื่องจากแสดงถึงความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังปรากฏ**การเฝ้ารับเสด็จรัชกาลที่ ๕** ตลอดเส้นทางการเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขต ยกตัวอย่างเช่น ภาพการรับเสด็จอย่างเนืองแน่นใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทเลตวันออก เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗* ขณะเสด็จประพาสจันทบุรีที่ตลาดเมืองเก่า ณ วันอาทิตย์ แรม ๙ ค่ำ เดือน ๓ และตลาดพลิ้ว ณ วันอังคาร แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๓ จุลศักราช ๑๒๔๖ (พ.ศ. ๒๔๒๗) ปรากฏดังต่อไปนี้

> **ราษฎรพากันต้อนรับแขงแรง**...เมื่อไปถึงที่ใดราษฎรก็พากันมา**ตั้งเครื่องบูชาตามหน้าบ้าน**คอยอยู่แล้วทุกแห่ง ตั้งแต่**โต๊ะจีน**ลงไปจน**เทียนเล่มธูปเล่ม**เปนที่สุด **มิได้เว้นเลย ตัวก็พากันประชุมอยู่หน้าบ้าน** ไม่ว่ายักย้ายไปทางใดก็คงพบอย่างนั้นทั้งสิ้น สุดแต่นั่งลงแห่งใด หรือเดิรไปแห่งใด **ก็มีแต่ราษฎรเอาของมายื่นให้**ไม่ว่าเล็กๆ น้อยๆ ส้มหน่วยกล้วยใบก็ตามยื่นเกรียวๆ ไป" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๐: ๑๔,๑๖)

ตอนข้างต้นแสดงภาพของราษฎรที่รับเสด็จพระองค์อย่างเข้มแข็ง ตั้งแต่การตั้งเครื่องบูชาหน้าบ้านทั้งใหญ่และเล็ก การเฝ้ารับเสด็จหน้าบ้าน รวมถึงการถวายของแด่พระองค์ทั่วทุกแห่ง เหล่านี้แสดงถึงความจงรักภักดีของราษฎรที่มีต่อพระองค์อย่างเห็นได้ชัด การประเมินสิ่งที่ทรงพบเห็นจะนำไปสู่การวิเคราะห์ผลว่าราษฎรในพื้นที่ดังกล่าวมีความจงรักภักดีต่อพระองค์ผ่านการรับเสด็จอย่างท่วมท้น พระราชฐานะของพระองค์ในพระราชอาณาเขตจึงอยู่ในลำดับสูงสุดเหนือผู้ใด

นอกจากนี้ยังปรากฏการเปรียบเปรย**จำนวนราษฎรที่มารับเสด็จอย่างล้นหลาม**รวมถึง**กิริยาท่าทางในการแสดงความเคารพ**นับถือเจ้านายนี้ เป็นการเน้นย้ำสถานภาพของพระมหากษัตริย์สยามได้ชัดเจนยิ่งขึ้น การเสด็จประพาสต้น ครั้งที่ ๒ ในวันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ขณะพระองค์เสด็จพระราชดำเนินยังป่าโมก จังหวัดอ่างทอง มีการบันทึกไว้ว่า "**มีราษฎรมามากเหมือนเทศกาลไหว้พระ**แต่ถามดูก็ได้ความว่านัดกันมารับเสด็จเท่านั้น" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๒๙) และอีกตอนหนึ่งในวันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ขณะเสด็จประพาสบ้านหัวดง จังหวัดนครสวรรค์ที่ว่า "มีคนมาประชุมอยู่แน่นในลานวัด **ต้องไปยืนให้กราบตีนตามความต้องการเป็นอันมาก**" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๘-๓๙) แสดงถึงจำนวนของราษฎรที่แห่แหนกันมารับเสด็จอย่างล้นหลาม เปรียบได้กับเทศกาลไหว้พระ ทั้งยังแสดงท่าทางเคารพนับถือพระองค์โดยการกราบพระบาทอีกด้วย การบันทึกภาพข้างต้นยิ่งเป็นการเน้นย้ำถึงพระราชฐานะของพระองค์เหนือผู้ใดในพระราชอาณาเขต การเสด็จประพาสยังหัวเมืองต่างๆ จึงทำให้พระองค์ได้ตรวจสอบความจงรักภักดีของราษฎรได้อย่างถ้วนทั่ว

สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ มีการบันทึก**ความในใจของราษฎรต่อสถาบันพระมหากษัตริย์** ทั้งความตั้งใจของราษฎรที่จะหล่อรูปพระองค์และความเคารพนับถือเจ้านายของชาวบ้าน ดังใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า* ขณะเสด็จประพาสมณฑลนครสวรรค์ ในวันที่ ๑๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ซึ่งกล่าวถึงความปรารถนาที่จะเห็นพระพักตร์ของพระเจ้าแผ่นดิน มีการช่วยกันออกเงินเพื่อหล่อรูปพระเจ้าแผ่นดินและพรรณนาถึงคุณงามความดีต่อราษฎรเป็นอันมาก สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงชี้ให้ชาวบ้านดูรัชกาลที่ ๕ พระองค์พระราชทานเสมา ชาวบ้านพากันโจษจันว่าโชคดีกว่าชาวบ้านที่ลงไปเขาบวชนาค เพราะความตั้งใจที่จะทำบุญส่งผลให้พระเจ้าแผ่นดินเสด็จมาให้เห็นถึงที่นี่ ดังที่ว่า

> **แต่ยังมีความปรารถนาเป็นอันมากที่จะเห็นฟ้า** และ**บอกให้อนุโมทนาในเรื่องที่ได้ออกเงินหล่อรูปฟ้า พรรณนาถึงบุญคุณของฟ้าที่มีแก่ราษฎรเป็นอันมาก** และการที่ได้ออกเงินหล่อรูปท่านไว้คงจะได้บุญมาก และจะมีความจำเริญแก่ตัว ความปรารถนามีอย่างเดียวแต่จะใคร่เห็นตัวฟ้า **กรมหลวงดำรง เห็นบ่นคร่ำครวญนัก จึงชี้ตัวฟ้าให้เป็นที่ชื่นชมยินดีต้องไปหาธูปมาบูชา** และรับพาเด็กมารับเสมา**คุยเอ็ดว่าดีกว่าพวกที่ลงไปถึงเขาบวชนาค เพราะเหตุที่ตัวมุ่งหมายจะทำบุญกุศลส่งให้ฟ้าขึ้นมาถึงที่ได้เห็นสมประสงค์** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๓-๔)

ตัวอย่างข้างต้นมีการใช้ความเปรียบว่า “พระเจ้าแผ่นดิน” คือ “ท้องฟ้า” เนื่องจากท้องฟ้าปกคลุมและอยู่เหนือทุกสิ่งในโลก ส่วนพระเจ้าแผ่นดินก็อยู่เหนือราษฎรทั้งปวงในประเทศ ดังนั้นทั้งสองสิ่งจึงอยู่สูงสุดเหนือสิ่งอื่นใด ความจงรักภักดีและความศรัทธาต่อพระมหากษัตริย์นี้ปรากฏผ่านการรวมเงินกันเพื่อหล่อรูปพระเจ้าแผ่นดิน และการบอกว่าต้องการเห็นพระเจ้าแผ่นดินสักครั้ง ดังนั้นเมื่อได้เห็นแล้วจึงต่างพากันนำธูปมากราบไหว้บูชา ทั้งยังกล่าวอีกว่าโชคดีกว่าพวกที่ไปวัดเขาบวชนาคซึ่งกำลังทำธรรมาสน์จะมีเทศน์มหาชาติซ้อนกัน ราษฎรต่างพากันกล่าวว่านี่เป็นเพราะมุ่งจะทำบุญจึงส่งให้พระเจ้าแผ่นดินมาให้เห็นดังปรารถนา ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์นี้จึงมีความเชื่อเรื่อง “การทำบุญ” ผ่านความตั้งใจในการหล่อรูปและ “บุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์” ผ่านภาพการจุดธูปเพื่อกราบไหว้ซ้อนทับอยู่ด้วย การเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตเช่นนี้เปรียบเสมือนการเคลื่อนที่ของฟ้ามาให้พสกนิกรได้ชื่นชมพระบารมี การวิเคราะห์ความจงรักภักดีของบุคคลที่ทรงพบเห็นด้วยพระองค์เองนี้ทำให้ชนชั้นนำเชื่อมั่นในอำนาจของกลุ่มตน ทั้งยังนำไปสู่การบริหารราชการแผ่นดินได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ความเคารพนับถือพระมหากษัตริย์ของชาวเมืองสุพรรณบุรีสะท้อนความเชื่อดั้งเดิมของราษฎรกับแนวคิดสมัยใหม่ของรัชกาลที่ ๕ ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำ*

มะขามเฒ่า ขณะเสด็จประพาสเมืองสุพรรณบุรีในวันที่ ๒๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ที่ว่า **“ชาวสุพรรณอยู่ข้างจะเป็นคนนับถือเจ้านายจัด นับถือบูชาอธิษฐานได้ จะถวายอะไรเจ้าดูเหมือนจะได้บุญ ที่สุดจนเสื่อที่สานมาสำหรับให้นั่งก็มีคำอธิษฐานติด ใกล้ไปข้างเป็นพระพุทธเจ้ามากกว่าอย่างอื่น”** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๒๓) ความข้างต้นแสดงว่าชาวสุพรรณบุรีนับถือเจ้านายเป็นอย่างมาก โดยทรงบันทึกไว้ว่าชาวบ้านเชื่อว่าตนเองสามารถอธิษฐานขอพรพระมหากษัตริย์ได้ไม่ต่างจากพระพุทธเจ้า จะถวายสิ่งใดคงจะได้บุญ แม้แต่เสื่อที่สานมาให้ประทับก็มีคำอธิษฐาน

ตอนดังกล่าวสอดแทรกพระราชอารมณ์ขันของพระองค์ต่อความเชื่อของราษฎร และยังทรงแฝงนัยว่าพระองค์มิใช่พระพุทธเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่จะสามารถดลบันดาลตามที่ราษฎรอธิษฐานได้ เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นมนุษย์ซึ่งมีฐานะเป็นพระมหากษัตริย์ มิได้มีอำนาจวิเศษแต่อย่างใด การตรวจสอบความเคารพนับถือของราษฎรเช่นนี้ทำให้พระองค์ทรงตระหนักถึงความเชื่อดั้งเดิมต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ที่ฝังรากลึกมาเป็นเวลานาน หากแต่ทรงแสดงพระราชทัศนะต่อความเชื่อเหล่านั้นด้วยแนวคิดสมัยใหม่ที่ประกอบด้วยหลักเหตุผล ยิ่งเน้นย้ำว่าพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความศิวิไลซ์เหนือราษฎรในดินแดน จึงต้องเร่งพัฒนาผู้คนเหล่านี้ให้มีความศิวิไลซ์

ภาพของชาวสุพรรณบุรีที่นับถือเจ้านายอย่างถึงที่สุดจึงปรากฏอย่างเด่นชัดประกอบกับการวิพากษ์ความเชื่อถือของราษฎรชาวสุพรรณบุรีว่าเจ้านายคือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สามารถอธิษฐานขอพรได้ รวมถึงฐานะที่ใกล้เคียงพระพุทธเจ้ามากกว่าสิ่งอื่น พระองค์ทรงพิจารณาด้วยหลักเหตุผลและทรงวิพากษ์ความเชื่อดั้งเดิมเหล่านี้ซึ่งขัดแย้งกับความเป็นจริงของโลก หากแต่ความเชื่อเหล่านี้ยังคงเป็นสิ่งสำคัญต่อความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์ การตรวจสอบความจงรักภักดีจึงปรากฏขึ้นตลอดการเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตเหล่านี้

ความเคารพศรัทธาพระมหากษัตริย์ของประชาชนปรากฏใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* ขณะเสด็จประพาสตำบลคมามันเมืองตรังกานู[๑๘๑] ในวันพุธที่ ๑๑ เดือน ๗ แรม ๙ ค่ำ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ทรงบันทึกภาพของหญิงชราที่มาเข้าเฝ้ารัชกาลที่ ๕ ดังต่อไปนี้

---

[๑๘๑] รัชกาลที่ ๕ ได้เสด็จประพาสหัวเมืองประเทศราชฝ่ายใต้หลายครั้งจนถึงเมืองกลันตันและตรังกานูเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ซึ่งยังไม่เคยมีพระมหากษัตริย์สยามพระองค์ใดเสด็จไปยังเมืองทั้งสองมาก่อน จึงทำให้พระยากลันตันและพระยาตรังกานูหันมาสวามิภักดิ์ต่อสยามยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน แม้แต่พระยาตรังกานูซึ่งห่างเหินกับสยามมากที่สุดก็กลับจงรักภักดีถึงขนาดตามมาส่งเสด็จ (ชวลีย์ ณ ถลาง, ๒๕๔๑: ๑๙๙-๒๐๐)

> **ยายแก่คน ๑ ถือไม้เท้ามาถามหาเจ้าชีวิตอยู่ไหม อยากแลเห็นเจ้าชีวิต ถามมาจนถึงตัวเราๆ บอกว่าให้แลเถิด ยังถามว่านี่หรือ เราบอกว่าแท้แลแกปูผ้าลงกราบ ถามได้ความว่าเป็นลูกกัปตันจีนมา ๓ ชั้นแล้ว** เราให้เงิน ๑๐ เหรียญ ดูพระยาตรังกานูยิ้มทึ่งมาก กลับมาพลับพลาให้เงินพระยาตรังกานูแจกคนที่ทำพลับพลาและทำทาง ๒๐๐ เหรียญ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๒๐๔)

ภาพข้างต้นแสดงถึงการสังเกตพฤติกรรมการถามหา “เจ้าชีวิต” การปูผ้าก้มกราบรัชกาลที่ ๕ และการเท้าความว่าเป็นลูกของกัปตันจีนมา ๓ ชั้น ซึ่งสื่อถึงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์สยามแม้จะมีเชื้อชาติจีนก็ตาม นำมาสู่ทัศนะที่ว่าหญิงชราชาวจีนผู้นี้มีความเคารพศรัทธาต่อพระองค์เป็นอย่างยิ่งถึงกับเทียบว่าพระองค์เป็น “เจ้าชีวิต” ภาพแทนของประชาชนหลากหลายเชื้อสายที่จงรักภักดีต่อพระองค์จึงปรากฏชัดในบันทึกการเดินทางชุดนี้ นอกจากนี้ยังปรากฏการพระราชทานพระราชทรัพย์แด่หญิงชรา รวมถึงผู้ที่ทำพลับพลาและทางรับเสด็จอันแสดงถึงพระเมตตาของพระมหากษัตริย์และฐานะของพระองค์เหนือพสกนิกรในพระราชอาณาเขต

อีกตอนหนึ่งในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกัน ในวันพฤหัสบดีที่ ๑๒ เดือน ๗ แรม ๑๐ ค่ำ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ขณะเสด็จพระราชดำเนินยังหน้าเมืองตรังกานู ทรงกล่าวถึงราษฎรที่ยอมปฏิบัติตามคำสั่งของทางราชการเพื่อให้ได้เฝ้ารับเสด็จ ดังที่ว่า

> ราษฎรมานั่งเต็ม ๒ ข้างทาง แต่คราวนี้ไม่มีคนเหน็บกริชเลยสักคนเดียวว่าพระยาตรังกานูให้ประกาศ ว่าถ้าใครอยากจะมาเฝ้าก็อย่าให้เหน็บกริช ถ้าใครเหน็บกริชห้ามไม่ให้มา คนก็พากันยินดีมามาก ในลานบ้านพระยาตรังกานูเต็มไปทั้งนั้น เห็นจะตั้งพัน นั่งอย่างเรียบร้อยทั้งสิ้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๒๐๕)

พระองค์ทรงบันทึกถึงการยินยอมนำกริชซึ่งชาวเมืองมักเหน็บติดตัวออกเพื่อเฝ้ารับเสด็จพระองค์ว่าแสดงถึงความเคารพนับถือรัชกาลที่ ๕ เป็นอย่างสูง ทั้งยังพบภาพของชาวเมืองแถบหัวเมืองมลายูที่มีความจงรักภักดีเป็นอย่างยิ่ง เห็นได้จากการเข้าเฝ้าสองข้างทางกว่าพันคน ภาพของพระมหากษัตริย์ที่อยู่เหนือประชาชนจึงปรากฏอยู่อย่างเด่นชัด

นอกจากนี้ยังมี**การกล่าวถึงกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ซึ่งแสดงความเคารพนับถือพระองค์**เป็นอย่างยิ่ง ยกตัวอย่างเช่นใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน* ขณะเสด็จประพาสอำเภอดงศรีมหาโพธิ์ เมืองปราจีนบุรี ณ วันที่ ๑๘ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) พระองค์ทรงแสดงพระราชทัศนะต่อชาวลาวซึ่งมาคอยเฝ้ารับเสด็จว่า

> ชาวบ้านที่ได้มาพบวันนี้ เปนพวกบ้านเกาะสมอและม่วงขาว ซึ่งพระศรีมหาโพธิอยู่เปนพื้น**เปนลาวทั้งนั้น อยู่ข้างเปนที่จะชื่นชมยินดี ต้องนั่งห้อยตีนให้กราบและเอาตีนทูนหัว และขอให้ให้พรตามความปรารถนา** คือ ถ้าทำนาก็ขอให้ให้พรว่าให้ทำนาได้ข้าวงามดี ถ้าเจ็บเปนโรคอะไรต้องเล่าโรคนั้นให้ฟัง แล้วขอให้ให้พรให้โรคนั้นหาย ให้ต้องเฉพาะตัวหรือเฉพาะพวก ที่จะให้ทีเดียวพร้อมกันไปมากๆ ไม่ได้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๕: ๙)

จากข้อความข้างต้นแสดงถึงชาวลาวที่อาศัยอยู่ที่ปราจีนบุรีจำนวนหนึ่งซึ่งจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ ๕ เป็นอย่างมาก พระองค์ทรงแจกแจงองค์ประกอบในการรับเสด็จพระองค์ของชาวลาวเหล่านี้และหาความสัมพันธ์เชิงเหตุผลของการปฏิบัติเช่นนั้น ซึ่งนำมาสู่สาเหตุที่แท้จริงว่าสิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นเนื่องมาจากความจงรักภักดีต่อพระองค์ แสดงถึงการตรวจสอบความจงรักภักดีในพระราชอาณาเขต และนำมาสู่พระราชทัศนะที่ว่าพระมหากษัตริย์อยู่เหนือประชาชนในพระราชอาณาเขตทั้งชาวไทยและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ โดยต่างพากันเข้ามากราบพระบาทและขอให้รัชกาลที่ ๕ ทรงให้พรแก่พวกตน ด้วยเชื่อว่าจะสามารถดลบันดาลให้ทำนาได้ดีและหายจากอาการเจ็บป่วย ตอนข้างต้นแสดงถึงความเชื่อเรื่องบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ ทั้งยังเป็นการตรวจสอบความจงรักภักดีของชาวลาวในแถบนี้ได้ประการหนึ่ง

เมื่อเสด็จประพาสยังต่างแดน การให้การต้อนรับพระมหากษัตริย์สยามแสดงถึงฐานะของพระมหากษัตริย์ที่อยู่เหนือประชาชนภายนอกประเทศเช่นเดียวกัน ดังปรากฏการหมอบกราบหรือการต้อนรับพระองค์ในดินแดนชวาและดินแดนยุโรป หลายตอนในบันทึกการเดินทางยังดินแดนอาณานิคมเน้นย้ำพระราชทัศนะที่ว่าการเสด็จมาของพระองค์อยู่เหนือประชาชนต่างแดนทั้งปวง ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* เมื่อวันที่ ๓ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ขณะเสด็จประพาสเมืองจันยอของดินแดนชวา มีการบันทึกการเฝ้ารับเสด็จรัชกาลที่ ๕ ตลอดเส้นทางการเสด็จพระราชดำเนินดังที่ว่า “ไม่ว่าถึงแห่งใด พวกชวาชาวเมืองพอเจอะรถเข้าแล้วนั่งทั้งสิ้น **ถ้าอยู่บนร้านก็หมอบ ที่ยกมือไหว้อย่างข้างไทยโดยมาก** ตั้งแต่จันยอขึ้นไปจนถึงจิปานะ” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๗๕) ทัศนะข้างต้นจึงสื่อถึงภาพแทนของชาวชวาว่าล้วนแสดงความจงรักภักดีต่อพระองค์ทั้งสิ้น พระราชทัศนะที่ว่าพระมหากษัตริย์อยู่เหนือประชาชนจึงปรากฏทั้งในและนอกพระราชอาณาเขตอย่างเห็นได้ชัด

ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* บันทึกไว้ว่าเมื่อวันอาทิตย์ที่ ๑๑ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๖ (๒๔๕๐) มีการรับเสด็จพระองค์อย่างสมพระเกียรติ ณ สเตชั่นฮาร์ซบูร์ก ของเมืองบรันซวิก ดังตอนที่ว่า

เมืองนี้ตั้งอยู่ที่เชิงเขาฮาร์ซ เขาฮาร์ซนี้เปนสูนย์กลางของประเทศเยอรมนี มีแร่เงินแร่...ไปที่ที่ประชุมเมือง แมร์มาสปีชก่อน ปราไสยดุ๊กแลพ่อด้วยกัน พ่อขอให้ดุ๊กตอบแทน พวกหัวน่าของชาวเมืองยืนเรียงแถวฟากข้างซ้าย พวกผู้หญิงสาวยืนแถวฟากข้างขวา เมื่อดุ๊กตอบเสร็จแล้ว **ผู้หญิงนำช่อดอกไม้มาให้ดัชเชส ว่าคำกลอนเปนแอดเดรส ภาษาเยอรมัน** แล้ว "ถ่ายรูป" คือทักทายทั่วกัน แล้วไปขึ้นรถเทียม ๔ ม้า พ่อกับดุ๊กไปรถน่า ดัชเชสกับบริพัตรไปรถหลัง **ตามหนทางตกแต่งด้วยธงทั้งเล็กทั้งใหญ่แลใบไม้ ธงมี ๓ อย่าง คือธงเยอรมัน ๓ สีอย่าง ๑ ธงฮาร์ซเบิกเหลืองกับน้ำเงินอย่าง ๑ ธงช้างอย่าง ๑ สลับกันไปทั้งนั้น** มีคนยืนราย ๒ ข้างทางเปนจำพวกต่างๆ คือหญิงชายชาวเมือง ล้วนแต่มีเครื่องหมายติดเสื้อเปนผู้มารับรองเปนอันมาก ผู้หญิงสาวแต่งสพายแพรสีน้ำเงินกับเหลือง สวมมาไลยดอกไวโอเลต **เด็กๆ ทั้งกองถือธงช้างเล็กๆ แกว่งสลอน** เด็กโรงเรียนต่างๆ ยืนเปนหมู่ๆ นักเรียนชั้นหนุ่มเปนพวกๆ กองดับเพลิงทั้งของรัฐบาลแลทั้งเชลยศักดิ์ แต่งตัวหรู พวกทำแร่ต่างๆ แต่งตัวเปนเครื่องแฟนซีแลอื่นๆ เปนอันมากเหลือที่จะพรรณา เปนอันมีคนรายตลอดหนทาง โห่ร้องโบกผ้าแกว่งมือไม้ได้ขาดสาย หนทางค่อยๆขึ้นไปบนเขา (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๕๖-๕๗)

ตัวอย่างข้างต้นบันทึกการถวายช่อดอกไม้ การอ่านคำกลอน การปักธงช้างตลอดทางเสด็จ รวมถึงการถือธงช้างของเด็กชาวยุโรประหว่างรับเสด็จ แสดงถึงธรรมเนียมการต้อนรับเจ้านายของชาวยุโรป รวมถึงพระราชฐานะของพระมหากษัตริย์สยามซึ่งเสด็จพระราชดำเนินยังดินแดนยุโรป การเสด็จมายังดินแดนเจ้าอาณานิคมจึงเป็นอย่างสมพระเกียรติ แสดงถึงตัวตนของพระองค์ที่อยู่เหนือราษฎรยุโรปทั้งปวง จึงปรากฏการรับเสด็จและถวายการต้อนรับตลอดเส้นทางการเสด็จ ภาพดังกล่าวเป็นการนำเสนอผ่านมุมมองของผู้บันทึก หากแต่เป็นการคัดสรรสิ่งที่จะเสริมให้ตัวตนของผู้เดินทางโดดเด่นที่สุด พระองค์ทรงจ้องมองการต้อนรับพระองค์จากชาวยุโรปซึ่งนำมาสู่ทัศนะที่ว่าพระองค์มีฐานะเหนือกว่าประชาชนชาวยุโรปผ่านการถวายพระเกียรติแด่รัชกาลที่ ๕ ข้างต้น

ความเหนือกว่าของพระองค์ในดินแดนเจ้าอาณานิคมยังปรากฏขณะเสด็จประพาสเมืองฮอมเบิค ของเยอรมนี เมื่อวันศุกร์ที่ ๖ กันยายน ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) โดยทรงบันทึกถึง**การแต่งกายของชาวเมืองฮอมเบิค**ไว้ว่ามีคนจนมาก การแต่งกายเหมือนพวกชาวจีนหรือเจ๊ก ไม่ได้หรูหราเหมือนที่เขาเล่าสู่กันฟังแต่อย่างใด ดังบันทึกใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* ตอนต่อไปนี้

น่าสงไสยว่าคนที่ไม่ได้มา ฟังแต่เขาเล่า **จะมีนึกว่าฝรั่งมันแต่งตัวอย่างมิสเตออะไรหรูๆ ในเมืองเราฤๅ ที่จริงนั้นเขาแต่งไปออกหน้าออกตาเพราะเปนคนค้าขาย ถ้าคนพลเมืองแล้วไม่มีอะไรแต่ง มีแต่เสื้อเชิ้ดกับกางเกง...ยิ่งเด็กแล้วยิ่งคะยู่คะยี่เต็มที ทั้งผู้หญิงผู้ชาย การแต่งตัวไม่มีแต่งให้งามเลย แต่งกันร้องกันเย็นเท่านั้นจริงๆ ไม่ผิดอะไร**

> **กันกับเจ๊กทำงาน** ต่างแต่เพียงเจ๊กทำงานในเมืองเรามันเปนเมืองร้อน ถอดเสื้อเสียบ้าง ถ้าหากว่าเมืองฝรั่งร้อนเหมือนเมืองเรา ชั้นพลเมืองก็เห็นจะใส่เสื้อน้อย คนเราที่มาเที่ยว มักมาเที่ยวกันแต่ในเมืองหลวง **แลมักจะดูจะพูดถึงแต่ชั้นผู้ดีผู้ดี ไม่เห็นฤาไม่ใคร่จะดูแลพูดถึงคนชั้นเลวๆ เสียงมันจึงได้ดังหรูมากไป** สังเกตได้ว่า แต่คนที่มามาด้วยกันยังไม่ใคร่สังเกตเห็น ใช่ว่าจะไม่เห็น เวลามาตามทางรถไฟก็เห็น แต่มันผ่านเรวๆ แลไม่ใคร่สังเกตเองเท่านั้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๖๖)

ตอนข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความเชื่อของคนไทยที่ว่าชาวยุโรปต้องแต่งกายหรูหราเหมือนผู้ดี เมื่อพระองค์ทอดพระเนตรด้วยพระองค์เองกลับพบว่าการแต่งกายของพลเมืองมิได้หรูหราอย่างที่เขาเล่ากัน พระองค์ทรงวิพากษ์ว่าผู้ที่เล่าสู่กันฟังนั้นกล่าวถึงเฉพาะชนชั้นผู้ดี มิได้กล่าวถึงโครงสร้างทางสังคมของยุโรปทั้งหมดซึ่งมีอยู่หลายระดับชั้น ภาพที่ผู้คนนึกคิดเอาเองว่าฝรั่งต้องแต่งตัวโก้หรูนั้น ได้ถูกทำลายลงเมื่อพระองค์ทอดพระเนตรราษฎรฝรั่งด้วยตนเอง ผู้คนเหล่าสวมใส่เพียงเสื้อเชิ้ตกับกางเกงเท่านั้น ทั้งยังทรงเปรียบเทียบว่าไม่ต่างอะไรกับชาวจีนที่ทำงานในสยามแต่อย่างใด การที่คนซึ่งเคยเดินทางมายุโรปพูดถึงผู้ดีเป็นเพียงภาพในเมืองหลวงเท่านั้น ต่างจากพระองค์ซึ่งเดินทางมายังเมืองต่างๆ พระองค์จึงเป็นนักสำรวจที่มีพระสติปัญญาและสายพระเนตรแหลมคม สามารถพินิจพิเคราะห์ลักษณะแก่นแท้ของสังคมยุโรปออกมาได้อย่างลึกซึ้ง ลักษณะดังกล่าวเป็นอำนาจของนักสำรวจซึ่งสามารถวิพากษ์วิจารณ์ดินแดนอื่นได้อย่างอิสระ ทั้งนี้เพื่อเป็นตำราของสังคมยุโรปในรัชสมัยของพระองค์ที่สำคัญยิ่ง พระองค์จึงเป็นแขกของเมืองที่มีฐานะเหนือกว่าประชาชนเหล่านี้

การแสดงพระราชทัศนะและพระราชดำริต่อพระมหากษัตริย์ว่าอยู่เหนือกว่าประชาชนทั้งในและนอกพระราชอาณาเขตแสดงถึงระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์[๑๘๒] ของสยามที่ครอบงำความคิดและความเชื่อของชนชั้นนำสยามมาอย่างยาวนาน การปกครองบ้านเมืองโดยมีพระราชอำนาจสิทธิขาดแต่เพียงพระองค์เดียว และไม่ถูกจำกัดสิทธิจากกฎหมายและจารีตประเพณีทั้ง

---

[๑๘๒] *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒* ได้ให้ความหมายของสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไว้ว่า คือ “ระบอบการปกครองซึ่งพระมหากษัตริย์มีอำนาจสิทธิ์ขาดในการบริหารประเทศ (absolute monarchy)” (๒๕๕๖: ๑๑๒๖) ส่วน *พจนานุกรมอังกฤษ-ไทย รัฐศาสตร์* ได้อธิบายความหมายไว้ว่า **absolute monarchy สมบูรณาญาสิทธิราชย์**: การปกครองโดยบุคคลเพียงคนเดียวคือพระราชา โดยปรกติคือพระมหากษัตริย์หรือพระราชินี ซึ่งการกระทำทั้งปวงไม่ถูกจำกัดทั้งโดยกฎหมายลายลักษณ์อักษรและโดยจารีตประเพณี ระบบนี้ต่างจากระบอบประชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ และสาธารณรัฐ สมบูรณาญาสิทธิราชย์คงอยู่ในฝรั่งเศสจนถึงปี ๑๗๘๙ และในรัสเซียจนถึงปี ๑๙๑๗ (เจษฎา ทองรุ่งโรจน์, ๒๕๕๙: ๔)

ปวง ส่งผลให้รัชกาลที่ ๕ ทรงสามารถจัดการบริหารบ้านเมืองได้อย่างเบ็ดเสร็จ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีความเจริญที่อิงกับตะวันตกและโลกสมัยใหม่ ในด้านสถาปัตยกรรม และพิธีกรรมต่างๆ ของเมืองหลวงใหม่ สถาบันกษัตริย์มีบทบาทเป็นอย่างยิ่ง ในการนิยามสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของราชวงศ์พระองค์ทรงปรับนิยามมาจาก *ประมวลกฎหมายของจักรพรรดิ นโปเลียนแห่งฝรั่งเศส* (Code Napoleon) ดังนี้

> พระเจ้าแผ่นดินย่อมมีพระราชอาญาสิทธิเด็ดขาดโดยพระราชหฤไทยไม่มีสิ่งใดยิ่งขึ้นไปกว่านี้อีกแล้ว พระเจ้าแผ่นดินมีพระศักดานุภาพเป็น อาทิเช่น ๑) ย่อมเป็นเจ้าเป็นใหญ่ผู้ปกครองแผ่นดินที่พึ่งที่พำนักของอาณาประชาราษฎร ๒) เป็นที่เกิดแห่งความยุติธรรม ๓) เป็นที่เกิดแห่งยศถานันดรศักดิ์ ๔) เป็นจอมพหลพลโยธาที่ระงับดับทุกข์เข็ญของบ้านเมืองโดยสงคราม ฤาจะเป็นไมตรีกับประเทศใดประเทศหนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินจะทรงการอันใดไม่ผิดไม่มีอำนาจอันใดจะพิจารณาทำโทษได้เลย (เบเคอร์, ๒๕๕๘: ๙๘-๙๙)

เมื่อพระองค์ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดแต่เพียงผู้เดียว การเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตจึงเป็นการสำรวจและตรวจสอบพระราชอำนาจอย่างแท้จริง ผู้ศึกษาพบว่าการเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตแสดงถึงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ภายใต้นิยามสมบูรณาญาสิทธิราชย์ข้างต้น กล่าวคือ การมีพระราชอำนาจสิทธิขาดเหนือผู้ใดทั้งปวง การมีพระราชอำนาจในการปกครองดินแดนของพระองค์ ซึ่งประกอบไปด้วยผืนแผ่นดินและราษฎร การเป็นผู้ทรงธรรมด้านความยุติธรรมและการนำความสงบสุขมาสู่บ้านเมือง และการเป็นผู้ที่สามารถกระทำการได้ทุกอย่างโดยไม่มีความผิด และไม่มีอำนาจใดจะมาลงโทษได้ ระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ยังเน้นย้ำฐานะของพระมหากษัตริย์สยามเมื่อเสด็จประพาสยังดินแดนอาณานิคมรวมถึงดินแดนเจ้าอาณานิคมชนชั้นนำเชื่อว่าฐานะของพระมหากษัตริย์สยามอยู่เหนือสามัญชนทั้งปวง บันทึกการเดินทางชุดนี้ตอกย้ำแนวคิดดังกล่าวภายใต้การเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตและดินแดนนอกพระราชอาณาเขต พระราชทัศนะและพระราชดำริของพระองค์ปรากฏชัดท่ามกลางการเสด็จพระราชดำเนินยังดินแดนต่างๆ ทั่วโลก

๓.๑.๒ ชาวบ้านกับกลุ่มชาติพันธุ์

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ บรรจุทัศนคติของพระองค์ต่อชาวบ้านกับกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ทั้งในและนอกพระราชอาณาเขต โดยหากเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ในพระราชอาณาเขตจะทรงวิเคราะห์และเปรียบเทียบเพื่อฉายภาพของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่**แปลกประหลาดหรือแตกต่างไปจากชาวบ้านทั่วไป** ทั้งนี้ยังหมายรวมถึง**ความด้อยทางความรู้และการศึกษา** และ**การประกอบ**

อาชีพอีกด้วย ประการแรกคือการทอดพระเนตรสภาพความเป็นอยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ดังตัวอย่างการกล่าวถึงบ้านเรือนและข้าวของเครื่องใช้ของ**ลาวท่าแคที่ลพบุรี**ที่มีความเป็นอยู่อย่างอัตคัต ในวันเสาร์ เดือนสิบสอง ขึ้นแปดค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๑ ขณะเสด็จพระราชดำเนินถึงบ้านลาวท่าแค ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* ต่อไปนี้

> เขาว่าทาง ๖๐ เส้นถึง**บ้านลาวท่าแค**...เรือนนั้นไม่ประหลาดเหมือนลาวทรงดำเมืองเพชรบุรี **ดูเหมือนเรือนไทยๆ เรามีเครื่องทำมาหากินแอด ไถ กี่ ทอ หูก แลอื่นๆ เตาไฟอยู่ในครัวเรือน กางมุ้งเรียงเป็นแถวกัน ทั้งพ่อตาแม่ยายลูกชายลูกสาวอยู่ในเรือนหลังเดียวกัน ดูโสโครกเปื้อนเปรอะมาก** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๔: ๑๙)

การบันทึกข้างต้นเป็นการรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับสภาพความเป็นอยู่และการสร้างบ้านเรือนของชาวท่าแค ที่ลพบุรี โดยมีการเปรียบเทียบกับลาวทรงดำที่เพชรบุรีและเรือนไทย การรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับเครื่องมือทำมาหากินของลาวท่าแคและความเป็นอยู่ที่ต้องกางมุ้งนอนเรียงกันนำไปสู่ทัศนะว่าลักษณะเช่นนี้ไม่ถูกสุขลักษณะจึงแลดูสกปรกเป็นอย่างมาก การบันทึกสภาพความเป็นอยู่และวิถีชีวิตของชาวลาวท่าแคในแถบนี้จึงทำให้พระองค์ทรงทราบถึงข้อมูลเกี่ยวกับประชากรหลากหลายชาติพันธุ์ในพระราชอาณาเขตผ่านสายพระเนตรของพระองค์เอง โดยใช้ความรู้ด้านสาธารณสุข ทั้งยังแสดงถึงพระราชทัศนะต่อราษฎรชาติพันธุ์นี้ว่ามีความเป็นอยู่ที่ไม่ถูกสุขลักษณะจึงต่ำต้อยกว่าชาวบ้านของพระองค์

ขณะเสด็จประพาสเมืองไทรโยค กาญจนบุรีเมื่อวันอาทิตย์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๓ จุลศักราช ๑๒๓๙ (พ.ศ. ๒๔๒๐) ทรงบันทึกธรรมเนียมการนับเวลาของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค* ดังที่ว่า

> ย่ำค่ำครึ่งแล้วเรากลับมาถึงพลับพลายังมี**กะเหรี่ยงหลายสิบคน** เห็นจะเรือนร้อยมาคอยหาอยู่ **มีของกำนัลตามธรรมเนียมของกะเหรี่ยง** มีเครื่องยาและผ้าเสมียนละว้าและข้าวไร่เป็นต้น มีคนช่างพูดในหมู่พวกนั้นอยู่บ้าง **ได้ไล่เลียงถึงธรรมเนียมกะเหรี่ยงต่างๆ นับปีนับเดือนนั้นเขานับกันด้วยไร่** ว่าเกิดเมื่อทำไร่โน่นเกิดเมื่อทำไร่นี่ ไม่รู้จักนับปีเดือนเลย **ธรรมเนียมแต่งตัวผู้หญิง ถ้าเป็นเด็กๆ ใช้เสื้อขาว ถ้ารุ่นสาวจวนจะแต่งงาน หรือแต่งงานแล้วใช้เสื้อแดง ถ้าแก่ๆ จึงใช้เสื้อดำ**...แล้วมี**กะเหรี่ยงรำและเต้นไม้ตามธรรมเนียมของเขา**อย่างเช่นเราว่ามาแล้วแต่ก่อน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๔๘)

พระราชนิพนธ์ตอนที่ยกมาข้างต้นปรากฏภาพชาวกะเหรี่ยงที่นำของกำนัลตามธรรมเนียมกะเหรี่ยงมาถวายรัชกาลที่ ๕ ทั้งยังคอยรับเสด็จพระองค์เป็นจำนวนกว่าร้อยคน จากนั้นเป็นการบันทึกธรรมเนียมการนับเดือนปีซึ่งกำหนดโดยการทำไร่ว่าใครเกิดเมื่อทำไร่ครั้งใด ทรงบันทึกว่ากะเหรี่ยงเหล่านี้ไม่รู้จักธรรมเนียมการนับเวลาแบบเดือนและปีเหมือนอย่างคนไทย จากนั้นเป็นธรรมเนียมการแต่งกายของผู้หญิง และการร้องรำทำเพลงเพื่อต้อนรับพระองค์ การที่พระองค์ทรงบันทึกถึงธรรมเนียมต่างๆ ของกะเหรี่ยงอย่างละเอียดนี้แสดงถึงความสนใจใคร่รู้ของชนชั้นนำต่อกลุ่มชาติพันธุ์ข้างต้น ทั้งยังมีการเทียบเคียงกับคนไทยซึ่งมีธรรมเนียมอย่างที่ชนชั้นนำคุ้นเคยและยังมีความรู้ในเรื่องของการนับเวลามากกว่ากะเหรี่ยงเหล่านี้ พระราชทัศนะในตอนข้างต้นจึงสื่อว่าชาวบ้านเป็นผู้มีความรู้และธรรมเนียมเหนือกว่ากลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้

อีกประการหนึ่งคือ**การอพยพเข้ามาทำงานรับจ้างในสยามของคนกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ** ในการเสด็จประพาสมณฑลนครสวรรค์ เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๑๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ได้ระบุถึงอาชีพรับจ้างตัดฟืนของชาวลาว รวมถึงปัญหาเรื่องค่าแรงและการจ้างงานไว้ใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า* ดังต่อไปนี้

> **การตัดฟืนใช้จ้างลูกจ้างลาวเหมาปีละชั่ง กินอยู่เป็นของผู้จ้าง แต่ถ้าอยู่ไม่ครบปีไปเสียก่อนไม่ต้องให้อะไรเลย ได้ฟืนเปล่า จึงเป็นอันได้ความว่าด้วยเหตุนี้นี่เองเป็นเรื่องให้พวกลาวละทิ้งการรับจ้างทำนาที่คลองรังสิต ด้วยเจ้าของนาหรือนายกองนาคิดอ่านโกงพวกลาว** ค่าจ้างไม่ได้จ่ายให้เป็นเดือนๆ ต่อครบปีจึงจ่ายชั่ง ๑ ทีเดียว **เมื่อทำงานมาได้หลายเดือนจวนสิ้นปีแล้วกวนให้พวกลาวนั้นได้ความลำบากเบื่อหน่ายละทิ้งงานไปเสีย ก็ไม่ต้องให้ค่าจ้าง หรืออีกอย่างหนึ่งถึงกำหนดแล้วก็ผัดไป เมื่อลาวไม่ได้เงินก็ไปไม่ได้ ครั้นเบื่อหน่ายเข้าต้องละทิ้งไป ผู้จ้างก็ยิ่งได้กำไรมากขึ้น ผู้ที่ทำการโดยซื่อตรงเช่นตาดัด อ้างว่าตัวเป็นคนซื่อตรง ว่าพวกลาวเหล่านี้ทำงานแข็งแรง และอยู่ด้วย ๓ ปีจึงกลับไปบ้านครั้งหนึ่ง** อยู่บ้านเดือนเดียวก็กลับมาใหม่ ไม่ยากในการที่จะหาจ้าง ฟืนขายราคาที่ในลำน้ำนั้นพันละ ๗ บาท ๘ บาท ถ้าต้องล่องลงมาส่งข้างนอกขึ้นเป็นพันละ ๑๐ บาท (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๒-๓)

ตอนข้างต้นแสดงถึงการรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับการใช้แรงงานของชาวลาว โดยรัชกาลที่ ๕ ทรงสอบถามเรื่องค่าแรงตัดฟืนจากชาวลาวและทรงพบว่าชาวลาวพวกนี้ถูกโกงค่าแรงจากเจ้าของนาหรือนาย กองจากการรับจ่างทำนาที่คลองรังสิต ซึ่งมีวิธีการจ่ายค่าจ้างเมื่อทำงานครบปี หากทำให้ลาวลำบากจนละทิ้งงานก็จะหนีไปไม่รับค่าแรงหรือผลัดไปก่อนไม่จ่าย เมื่อลาวไม่ได้เงินจึงหนีไป ผู้จ้างยิ่งได้กำไร พระองค์ทรงเปรียบเทียบการรับจ้างทำนากับตัดฟืนว่าตาดัดเป็นนายจ้างที่ซื่อตรงตรงกัน

ข้ามกับการรับจ้างทำนาที่คลองรังสิต กล่าวคือ ชาวลาวอยู่ด้วย ๓ ปีจึงกลับบ้านครั้งหนึ่ง อยู่เดือนเดียวก็กลับมาทำงานอีก จึงจ้างงานได้ง่าย ตอนข้างต้นแสดงพระราชทัศนะของพระองค์ต่อกลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ว่ามีปัญหาในการประกอบอาชีพรับจ้างในสยาม สถานะของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวจึงเป็นเพียงลูกจ้างของชาวบ้านที่มีกิจการหรือมีฐานะเท่านั้น ปัญหาของกลุ่มชาติพันธุ์ลาวจึงปรากฏในลักษณะของการทำมาหากินกับชาวสยาม

การสอบถามปัญหาของราษฎรกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ แสดงถึงการตรวจสอบท้องถิ่นด้วยพระองค์เอง รัชกาลที่ ๕ **ตรัสถามและทรงรับฟังปัญหาของราษฎร**ทั้งคนไทยและกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ยกตัวอย่างเช่นทรงเรียกพวกลาวมาตรัสถามและได้ข้อมูลว่าเป็นลูกจ้างทำทางรถไฟได้เงินมาก แต่เก็บเงินไม่อยู่เนื่องจากเมื่ออยู่รวมกันจำนวนมากก็จะเล่นการพนัน แต่เมื่อทำงานกับนายดัดที่เป็นคนซื่อตรงแล้วได้เงินมากก็ได้กลับบ้าน ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกันที่ว่า

> **ได้เรียกลาวมาพูดด้วย ๔ คน มาจากเขมราฐ ๒ คน อุบลคน ๑ ศรีสะเกษคน ๑ ถามได้ความว่า หากินอะไรไม่สู้เป็นลูกจ้างทำทางรถไฟ ได้ถึงเดือนละ ๒๕ บาท ได้เสมอ จึงได้ถามว่าเหตุใดไม่ทำงานทางรถไฟต่อไป บอกว่าได้มากก็จริงแต่มีที่เสียมาก อยู่ด้วยกันมากๆ อดเล่นคู่คี่ไม่ได้ เก็บเงินไม่อยู่ ที่หลีกมาหากินเช่นนี้ เมื่อได้เงินคราวเดียวมากก็ได้กลับไปบ้าน**...รับยืนยันว่านายดัดเป็นคนซื่อตรงให้เงินจริงๆ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๓)

ตอนข้างต้นแสดงถึงการค้นหาอาชีพที่ทำรายได้สูงสุดและอาชีพที่ชาวลาวนิยม พวกลาวที่พระองค์ทรงบันทึกไว้นี้เข้ามาทำงานรับจ้างตัดฟืนและทำทางรถไฟ โดยได้เล่าปัญหาและข้อดีข้อเสียของการทำงานแต่ละประเภทไว้อย่างละเอียด ไม่ว่าจะเป็นการจ่ายเงินและการเก็บเงินกลับประเทศของตน พระองค์ได้ข้อสรุปที่ว่าการเป็นลูกจ้างทำทางรถไฟได้ค่าแรงมากที่สุดเดือนละ ๒๕ บาท แต่สาเหตุที่ไม่ทำต่อเนื่องจากเมื่อได้เงินมากก็จะนำเงินไปเล่นพนันมากเช่นกัน แต่เมื่อเปรียบเทียบกับการตัดฟืนแล้วได้เงินครั้งเดียวแล้วกลับบ้านจึงเก็บเงินได้มากกว่า แสดงถึงการเปรียบเทียบข้อดีข้อเสียในการประกอบอาชีพของชาวลาว และยังเล็งเห็นว่าชาวลาวเหล่านี้เข้ามาทำงานในสยามเพื่อนำเงินกลับประเทศ การสำรวจข้อมูลและปัญหาในการประกอบอาชีพดังกล่าวจะทำให้ชนชั้นนำสามารถวางแนวทางในการควบคุมกลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ ที่เข้ามาประกอบอาชีพในสยามได้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น กลุ่มชาติพันธุ์จึงเป็นกลุ่มที่เข้ามารับจ้างจากนายจ้างชาวไทย สถานภาพของกลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้จึงต่ำกว่าชาวบ้าน ทั้งยังถูกคดโกงค่าจ้างอีกด้วย

จากการเก็บข้อมูลและแสดงพระราชทัศนะเกี่ยวกับกลุ่มชาติพันธุ์ข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการเสด็จประพาสต้นได้รับการยกย่องว่าเป็นความพยายามของผู้ปกครองที่จะข้ามหรือขจัดระยะห่างและ

ความสูงต่ำทางสังคมด้วยการปลอมตัวเดินทาง การเดินทางครั้งแรกๆ เกิดจากความประสงค์ของในหลวงรัชกาลที่ ๕ ที่จะได้เห็นบ้านเมืองในแบบปกติที่ปราศจากการตระเตรียมต้อนรับ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๘๒: ๗๘-๗๙; สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ๒๕๑๙: ๖ อ้างถึงในธงชัย วินิจจะกูล, ๒๕๖๐: ๑๖) ดังเช่นตอนข้างต้นที่พระองค์ทรงปลอมพระองค์เพื่อให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับปัญหาของราษฎรโดยตรง มิใช่จากรายงานของทางการเหมือนเช่นเคย ภาพข้างต้นแสดงถึงพระราชประสงค์ของพระองค์ในการเสด็จประพาสต้นภายในพระราชอาณาเขต

บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมได้บันทึกการดำเนินชีวิต การประกอบอาชีพ และฐานะความเป็นอยู่ของกลุ่มชาติพันธุ์ในยุโรปไว้อย่างสนใจใคร่รู้ ยกตัวอย่างเช่น**ชาวลัป**หรือที่เรียกว่าชาวแลปป์ในปัจจุบันเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่รัชกาลที่ ๕ ทรงสนพระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก เนื่องจากเป็นกลุ่มชาติพันธุ์สำคัญในบริเวณแถบเหนือของโลก มีการกล่าวถึง**วิถีชีวิต**ของกลุ่มชนนี้ไว้ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ขณะเสด็จประทับเรืออัลเบียนจากลิงเคนฟยอดไปยังเมืองตรอมซือ ประเทศนอร์เวย์ เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๑๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ดังที่ว่า

> ในลิงเคนฟยอดนี้...เขาบอกว่าทางเข้าไปข้างในหน่อยหนึ่ง**มีพวกลัปอยู่หลายครัว มีเลี้ยงเรนเดียร์ตั้งร้อย รีดนมทำเนยหาเลี้ยงชีพด้วยเรนเดียร์ เปนที่เขาไปดูกัน แต่เปนมนุษย์ชาติหนึ่ง เจ้าของท้องที่ประเทศนอรเวได้ถือสาสนาคริสเตียนมานานแล้ว แต่ไม่ทำอะไรให้ดีขึ้นแปลกจากประเพณีเดิมที่เคยประพฤติ์แต่ต้นมาจนกระทั่งบัดนี้ก็เหมือนกัน ลักษณทำนองกะเหรี่ยง เปนชาวป่าเลี้ยงสัตว์แลเที่ยวไปเที่ยวมา ไม่ตั้งอยู่เปนตำบล สัตว์ที่เลี้ยงนั้นคือเรนเดียร์ คือเนื้อกวางอย่างหนึ่งที่เชื่องใช้ได้ ฝูงโตๆ เท่าไรอาไศรยสุนักข์มาคอยป้องกันอันตรายไม่ให้สัตว์ร้ายทำอันตรายได้ พวกลัปนั้นเปนสองพวก พวกที่อยู่บกคือพวกเลี้ยงสัตว์นี้ พวกลัปทเลเปนคนหาปลา อยู่ริมทะเล แลมักจะอยู่ปนกันกับพวกสวีดแลนอรวีเยียน** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๑๕)

กลุ่มชาวลัปหรือแลปป์ในปัจจุบันนี้เป็นกลุ่มชนที่มีลักษณะพิเศษโดดเด่นเป็นอย่างมาก พระองค์ทรงบันทึกวิถีชีวิตของพวกลัปบริเวณลิงเคนฟยอดในนอร์เวย์ และทรงเปรียบเทียบว่าพวกนี้คล้ายกับกะเหรี่ยง เป็นชาวป่า แบ่งได้เป็น ๒ พวก คือ พวกที่อยู่บนบกกับพวกที่อยู่ริมทะเล รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึงเรื่องชาวลัปนี้อย่างละเอียดเพราะเป็นชนกลุ่มน้อยในแถบยุโรป แสดงถึงการเก็บความรู้เกี่ยวกับกลุ่มชนอย่างงานเขียนชาติพันธุ์วรรณาซึ่งได้อธิบายไว้ในบทก่อนหน้านี้ พระราชนิพนธ์ชุดนี้ของพระองค์จึงเปรียบเสมือนตำราความรู้เกี่ยวกับยุโรปในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งทันสมัยเป็นอย่างยิ่ง ทั้งยังสื่อถึงความสนใจต่อชนกลุ่มน้อยและความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในแถบยุโรปอีกด้วย สิ่งสำคัญคือการที่ทรงเน้นย้ำว่ากลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้เป็น “ที่เขาไปดูกัน” “มนุษย์ชาติหนึ่ง” “ไม่ทำอะไร

ให้ดีขึ้น” “ลักษณะทำนองกะเหรี่ยง” “ชาวป่า...เที่ยวไปเที่ยวมา ไม่ตั้งอยู่เปนตำบล” หรือชนกลุ่มน้อยของประเทศนอร์เวย์ซึ่งมีความเป็นอยู่และประเพณีแปลกแตกต่างไปจากเจ้าของประเทศ แสดงถึงสถานะของชาวลัปที่ต่ำต้อยกว่าชาวนอร์เวย์เป็นอย่างมาก ทั้งยังปรากฏว่าเป็น “ของแปลก” ที่ชาวต่างประเทศต้องเดินทางไปจ้องมองวิถีชีวิตอันแปลกประหลาดของชาวป่าผู้ไม่พัฒนาเหล่านี้ ความเชื่อและแนวคิดว่ากลุ่มชาติพันธุ์ต่ำต้อยกว่าชาวบ้านจึงเป็นลักษณะสากลที่ชนชั้นนำใช้กำหนดระดับชั้นของบุคคลในสังคมทั่วโลก

อีกตอนหนึ่งที่เป็นการเน้นย้ำว่ากลุ่มชาติพันธุ์ลัปเป็นสิ่งที่แปลกประหลาด คือ การกล่าวถึง **หน้าตาของพวกลัป**ในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกันดังต่อไปนี้ “สิ่งที่แปลกประหลาดจริงนั้นคือ **หน้าตาของคนลัปนี้ เปนเจ๊กมากกว่าเปนฝรั่ง เหมือนรูปตลกงิ้วฤๅหน้ากากเจ๊กที่เล่นสิงโตน่าพลับพลา**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๑๖-๒๑๗) พระองค์ทรงบันทึกว่าหน้าตาของคนลัปแปลกประหลาด โดยเปรียบเทียบว่าหน้าตาของชาวลัปเหมือนชาวจีนมากกว่าฝรั่ง ทั้งยังเหมือนรูปตลกงิ้วหรือหน้ากากจีนที่เล่นสิงโตอีกด้วย ภาพของกลุ่มชาติพันธุ์ลัปจึงยิ่งแปลกประหลาดแตกต่างไปจากภาพของชาวยุโรป การแสดงพระราชทัศนะข้างต้นสะท้อนความคิดที่ว่าชาวบ้านในยุโรปเหนือกว่ากลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้ ทั้งจากรูปร่างหน้าตาและธรรมเนียมประเพณีข้างต้น

การเดินทางออกไป “เยี่ยมชม” ราษฎรตามเมืองต่างๆ นี้เป็นลักษณะของชนชั้นนำที่ออกไปชนบทเพื่อทำความเข้าใจชนบทและตนเอง ดังที่ธงชัย วินิจจะกูล (๒๕๔๖: ๑๘-๒๒) ตั้งประเด็นเรื่องการเป็น “คนอื่น” ภายในสังคมไทยเอง (The Others Within) โดยกล่าวว่าแบบแผนของการเขียนงานประเภทบันทึกการท่องเที่ยวในยุคนั้นมักบันทึกผู้คนสองแบบคือ ชาวป่า ที่ในสายตาของชนชั้นนำสยามไม่สามารถทำให้ศิวิไลซ์ได้ (uncivilizable) มักปรากฏความแปลกประหลาดของรูปร่าง บุคลิก ความเป็นอยู่และพิธีกรรมของคนเหล่านั้น กับพวกที่สองคือคนบ้านนอก ซึ่งมีตัวตนมากกว่าชาวป่า มิใช่เพียงคนชาติพันธุ์ไทเท่านั้นแต่รวมถึงลาว มอญ เขมร และอื่นๆ คนบ้านนอกเหล่านี้คือราษฎรผู้ขยันขันแข็งและจงรักภักดีต่อบรรดานักเดินทาง แม้จะไร้การศึกษา หลงใหลงมงายกับไสยศาสตร์หรือความเชื่อที่ไม่เป็นเหตุเป็นผล แต่ก็ทำให้ศิวิไลซ์ได้ การกล่าวถึงชาวป่าและคนบ้านนอกนี้คือการแสดงความเป็น “คนอื่น” ของชนชั้นนำชาวกรุงและผู้อ่านชาวกรุง ซึ่งวัดความแตกต่างกันที่ความศิวิไลซ์

จากประเด็นข้างต้นสะท้อนการเสด็จประพาสต้นที่ว่าการจำแนกคนป่าและคนบ้านนอกนี้แสดงให้เห็นถึง “ความศิวิไลซ์” ของชนชั้นนำสยามที่ต่างกับคนสองกลุ่มนี้ เพราะการมีเวลาว่างสำหรับการเดินทางมาพักผ่อนหย่อนใจจึงถือว่าเป็นการแสดงความศิวิไลซ์แก่ชาวบ้านนอกและการยืนยันตัวตนของชนชั้นนำด้วยประการหนึ่ง ดังปรากฏในกิจกรรมต่างๆ ที่ต้องอาศัยทักษะหรือวิทยาการที่ชนชั้นนำสงวนไว้สำหรับสมาชิกในกลุ่มทางสังคมของตนเองเท่านั้น จากตัวอย่างข้างต้นยังแสดงถึงการสำรวจคนอื่นที่นำไปสู่ความสำราญของชนชั้นนำโดยการใช้เทคโนโลยีของตะวันตกคือกล้องถ่ายรูปบันทึกความแปลกประหลาดของคนเหล่านี้ไว้อีกด้วย นอกจากนี้การเดินทาง

ภายในประเทศของชนชั้นนำยังเป็นการบ่งบอกถึงความก้าวหน้าด้านการคมนาคมภายในประเทศอีกด้วย เห็นได้จากหลายครั้งรัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกการเสด็จประพาสของพระองค์และคณะด้วยรถไฟ ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่แปลกใหม่ในยุคนั้น เนื่องจากชาวสยามนิยมเดินทางทางเรือเสียเป็นส่วนใหญ่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (๒๔๘๔) ทรงพระนิพนธ์เรื่อง “เที่ยวตามทางรถไฟ” ซึ่งบันทึกประวัติของเมืองและสถานที่ต่างๆ ตามเส้นทางรถไฟสายเหนือและสายตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นสิ่งที่ตอกย้ำถึงการเดินทางภายในประเทศซึ่งมีนัยยะของการพัฒนาประเทศและการแบ่งแยกชนชั้นนำและชาวบ้านออกจากกันอย่างชัดเจน

การบันทึกถึงราษฎรสยามและกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ทั้งในและนอกพระราชอาณาเขตนี้เปรียบได้กับงานเขียนประเภทชาติพันธุ์วรรณา พระองค์ทรงมุ่งสำรวจกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เพื่อทำความเข้าใจและเปรียบเทียบกับชาวบ้านในท้องถิ่นต่างๆ ประเด็นที่สำคัญคือชนชั้นนำมีแนวความคิดว่าชาวบ้านหรือชาวบ้านนอกเหล่านี้สามารถพัฒนาได้แตกต่างจากชาวป่า เห็นได้จากตัวอย่างของชาวลัปที่ชาวนอร์เวย์ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาได้ ประชาชนที่อาศัยในดินแดนต่างๆ จึงมีลำดับชั้นจึงปรากฏว่าชาวบ้านในท้องถิ่นต่างๆ มักมีสถานภาพเหนือกว่าชนกลุ่มน้อยที่ปรับเปลี่ยนหรือควบคุมได้ยาก ภาพข้างต้นปรากฏในบันทึกการเดินทางชุดนี้ นอกจากนี้ยังแสดงถึงความสนใจใคร่รู้ของชนชั้นนำสยามต่อกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ทั้งในและนอกพระราชอาณาเขต ข้อเท็จจริงและทัศนะเป็นมุมมองของชนชั้นนำซึ่งแสดงถึงอำนาจในการเลือกสรรข้อมูลเพื่อนำเสนอในบันทึกการเดินทางชุดนี้ ลักษณะดังกล่าวเป็นอย่างงานเขียนชาติพันธุ์วรรณาสยามในยุคแรกที่ผู้เขียนนำเสนอข้อมูลจากมุมมองของตนแม้ไม่รอบด้านหากแต่เป็นการนำเสนอข้อมูลที่น่าสนใจสู่ภายนอก ดังที่มีผู้กล่าวไว้ว่า การเดินทางทำหน้าที่เป็นสื่อที่ก่อให้เกิดการจำแนกทางชาติพันธุ์นิพนธุ์ในสายตาชนชั้นปกครองสยาม การจำแนกนี้เป็นวาทกรรมที่พัฒนาขึ้นจากบันทึกการเดินทางและบันทึกชาติพันธุ์นิพนธ์ โดยแยกความแตกต่างของราษฎรสยามภายในภูมิกายา (Thongchai, ๑๙๙๔ อ้างถึงใน ธงชัย วินิจจะกูล, ๒๕๖๐: ๑๐) การเดินทางทั้งในและนอกประเทศจึงเปรียบเสมือนการเปิดโลกทัศน์ของชนชั้นนำต่อผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์และเน้นย้ำความคิดและความเชื่อของชนชั้นนำที่ว่าชาวบ้านมีฐานะเหนือกว่ากลุ่มชาติพันธุ์ที่พัฒนาหรือควบคุมได้ยากเหล่านี้

๓.๑.๓ เมืองหลวงกับหัวเมือง

ในทัศนะของชนชั้นนำเมืองหลวงมีฐานะเหนือกว่าหัวเมืองทั้งทางด้านการเมืองการปกครองและความศิวิไลซ์ ชนชั้นนำผู้เป็นตัวแทนของเมืองหลวงเดินทางไปยังท้องถิ่นต่างๆ เพื่อตรวจสอบและเร่งพัฒนาท้องถิ่นให้พร้อมรับการปรับประเทศให้ทันสมัยของศูนย์กลาง **การปฏิบัติศาสนกิจของพระภิกษุสงฆ์ การปฏิบัติงานของบุคคลในท้องถิ่น** รวมถึง**การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในท้องถิ่น** ปรากฏผ่านการเปรียบเทียบกับเมืองหลวงหรือความรู้สมัยใหม่อยู่เสมอ

การปฏิบัติศาสนกิจของพระภิกษุสงฆ์เป็นสิ่งสำคัญประการหนึ่งที่รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกไว้ โดยทั่วไปงานศาสนาของภิกษุสามเณรคือการทำวัตรสวดมนต์และการเผยแผ่ศาสนา ในบันทึกการเดินทางชุดนี้ปรากฏวัตรปฏิบัติของสงฆ์และการสวดมนต์เพื่อใช้ประกอบศาสนพิธีของพระพุทธศาสนา เช่น การทอดกฐิน เป็นต้น โดยรัชกาลที่ ๕ มักจะทรงมีพระราชวิจารณ์เกี่ยวกับสำเนียงการสวดของพระหัวเมืองต่างๆ เทียบกับการสวดของพระบางกอก โดยพระองค์ทรงชื่นชมพระสงฆ์ที่มีความเคร่งครัดในการปฏิบัติและยึดมั่นทางธรรม วัตรปฏิบัติสำคัญของพระภิกษุสงฆ์คือการปฏิบัติธรรมและประพฤติอยู่ในกรอบของสงฆ์ยกตัวอย่างเช่นขณะเสด็จประพาสน้ำตกคลองพลิ้ว ณ วันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๒ ปีชวด อัฐศก ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙) ทรงบันทึกภาพพระสงฆ์ที่วัดท่าเรือว่าเป็นพระผู้เคร่งปฏิบัติและไม่ให้น้ำมนต์หรือเลขยันต์แก่ผู้ใด ใน *เสด็จประพาสจันทบุรี* ดังต่อไปนี้

> เราพบกับคนที่นั้นคนหนึ่ง เจ้านายพากันถาม **เขาบอกว่าท่านปฏิบัติดีนัก ไม่เป็นธรรมยุตก็เหมือนธรรมยุต ไม่ให้น้ำมนต์ เลขยันต์กับใคร เรียนแต่พระกรรมฐาน** เราให้เรียกพระมา มีพระอยู่ ๓ รูป เราถามว่าเป็นวัดใครสร้าง เธอบอกว่าประสบเหลียงสร้างได้ ๘ ปีแล้ว (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๔๗)

รัชกาลที่ ๕ ทรงสำรวจวัตรปฏิบัติของพระภิกษุโดยเปรียบเทียบการปฏิบัติของพระภิกษุรูปหนึ่งกับพระสงฆ์คณะธรรมยุติกนิกายหรือคณะธรรมยุต[๑๘๓] ซึ่งเกิดจากศูนย์กลางคือเมืองหลวง จึงจะเห็นได้ว่าสิ่งสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พุทธศาสนิกชนศรัทธาพระสงฆ์คือการปฏิบัติในศาสนกิจอย่างเคร่งครัด ไม่มุ่งทางอิทธิปาฏิหาริย์ให้น้ำมนต์หรือเลขยันต์แก่ผู้ใด ฝึกฝนแต่พระกรรมฐานอยู่เป็นนิจ บันทึกการเดินทางชุดนี้แสดงถึงการให้คุณค่าแก่พระสงฆ์ของรัชกาลที่ ๕ ในแง่ของการเป็นตัวแทนในการประกอบศาสนกิจซึ่งถือเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจที่สำคัญของชนชั้นนำและราษฎรในพระราชอาณาเขต การนับถือศาสนาเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงวัฒนธรรมของประเทศ รัชกาลที่ ๕ จึงทรงรวบรวมถึงประเด็นดังกล่าว นอกจากนี้ยังเห็นถึงการพยายามกำหนดมาตรฐานของความสามารถและสำเนียงในการสวดมนต์โดยยึดส่วนกลางเป็นสำคัญ ความเป็นคนอื่นในประเทศจึงปรากฏในหมวดของวัฒนธรรมอย่างศาสนาด้วย

การสวดหรือเทศน์ของพระสงฆ์รวมถึงความประพฤติและความรู้ของพระสงฆ์ที่ทรงพบขณะเสด็จประพาสในดินแดนชายขอบของสยามได้รับการเปรียบเทียบกับเมืองหลวงอยู่เสมอ รัชกาลที่ ๕

---

[๑๘๓] พระสงฆ์ที่แยกออกมาจากคณะสงฆ์เดิมของไทย แต่ได้รับอุปสมบทซ้ำในรามัญนิกาย สืบเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะยังทรงผนวชอยู่ ทรงศึกษาพระไตรปิฎกและทรงปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยยิ่งขึ้น ภายหลังเกิดความนิยมนับถือจนได้รับขนานนามว่า คณะธรรมยุต หรือธรรมยุติกนิกายในภายหลัง

ทรงวิพากษ์วิจารณ์**การสวดมนต์และเทศน์มหาชาติ**ของพระสงฆ์ในหัวเมืองมลายูเปรียบเทียบกับพระสงฆ์ที่บางกอกไว้อย่างละเอียด เห็นได้จากที่บันทึกอยู่ใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๙* ขณะเสด็จพระราชดำเนินยังเมืองตรัง เมื่อวันที่ ๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ที่ว่า

> เวลาค่ำพระครูวิสุทธิวงศาจารย์เจ้าคณะ กับปลัดและพระสงฆ์อื่นบ้างมาหาไต่ถาม ได้ความว่ามีวัด ๓๐ วัด พระ ๑๐๐ เศษ ปลัดนั้นเป็นพระชาวกรุงเทพฯ พูดจาแข็งแรงอยู่วัดควนธานีใกล้กับพลับพลา **พูดกันถึงเรื่องเทศน์มหาชาติ ว่าเทศน์ได้อยู่จึงได้ให้ไปนิมนต์พระที่เทศน์ได้นั้นมา องค์หนึ่งตาบอดนุ่งผ้าตาสีแดงเทศน์ชูชก ขึ้นต้นว่าจุณณิยบทแล้วก็ว่าเนื้อความนอกไม่มีเนื้อเลย ให้ว่าเนื้อและว่าคาถาก็ไม่ได้เลย ทำนองที่เดินนั้นเหมือนอย่างกับเจรจาหนังตะลุง ทำนองขึ้นคล้ายมหาพนที่เรียกว่าแหล่บางช้าง อีกองค์หนึ่งเทศน์มหาพนทำนองคล้ายกรุงเทพฯ เนื้อความก็เป็นเนื้อความท่านเจ้ากลิ่นแต่ขาดตกบกพร่องเป็นอันมาก คาถาว่าไม่ได้เลย** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๑๖๙-๑๗๐)

ความข้างต้นเป็นการบันทึกการเทศน์มหาชาติของพระในหัวเมืองแถบมลายูว่าพระตาบอดรูปนี้เทศน์เนื้อความและคาถาไม่ได้เลย การเทศน์มีทำนองเหมือนเจรจาหนังตะลุง ส่วนอีกรูปหนึ่งเทศน์มหาพนคล้ายที่กรุงเทพฯ แต่เนื้อความขาดไปมาก คาถาก็ว่าไม่ได้ โดยทรงเปรียบเทียบการเทศน์ของพระในแถบมลายูกับพระในบางกอก ตอนดังกล่าวแสดงถึงข้อสรุปที่ว่าการสวดหรือเทศน์ของพระสงฆ์ในหัวเมืองมลายูแตกต่างไปจากมาตรฐานของพระในกรุงเทพฯ การยึดกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางในการพิจารณาทำนองสวดส่งผลให้พระในหัวเมืองแถบมลายูกลายเป็นคนอื่นที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลาง จึงมีมาตรฐานห่างไกลจากการเทศน์มหาชาติที่ดี ความล้าหลังและไม่ได้มาตรฐานจึงเกิดขึ้นจากการสำรวจของพระองค์ การบันทึกสำเนียงและความชำนาญในการเทศน์มหาชาติอย่างละเอียดนี้ปรากฏอยู่เสมอตลอดเส้นทางเสด็จพระราชดำเนิน เนื่องมาจากความเคร่งครัดในการสังคายนาพระสงฆ์ของรัชกาลที่ ๔ สืบเนื่องมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ทั้งยังแสดงถึงระยะทางหรือความห่างไกลของพื้นที่จากเมืองหลวงหรือศูนย์กลางของประเทศ ซึ่งชนชั้นนำถือว่าเป็นมาตรฐานของสำเนียงและบทสวดมหาชาติ เมืองหลวงจึงเหนือกว่าหัวเมืองในแง่ของพระภิกษุสงฆ์

ขณะเสด็จประพาสพระมหาธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช หลังจากที่ได้ทรงนมัสการพระมหาธาตุเมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคมแล้ว ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) วันรุ่งขึ้นคือวันที่ ๔ กรกฎาคมมีการแสดงโนราห์ถวายหน้าพลับพลาและทรงบันทึกการสวดภาณยักษ์ในแถบนครศรีธรรมราชเปรียบเทียบ

กับกรุงเทพฯ ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๑๗* ดังต่อไปนี้

> เวลาบ่ายได้เข้าไปนมัสการพระมหาธาตุ มีการเวียนเทียนสมโภชถวายพุ่มและถวายเทียนร้อยถวายไตรพระครูฐานานุกรม ๓๐ รูป แล้วสวดมนต์มีละครของราษฎรเรี่ยไรกัน จุดดอกไม้เพลิง รุ่งขึ้นวันที่ ๔ มีโนราห์ที่พลับพลาและ**ฟังพระสงฆ์สวดภาณยักษ์[๑๘๔] ซึ่งเป็นพิธีสำหรับเมือง สวดทำนองเดียวกันกับที่กรุงเทพฯ แปลกกันแต่ที่ขึ้นที่ลงเล็กน้อยน่าฟังดี** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๒๓๗-๒๓๘)

การใช้มาตรฐานการสวดมนต์ของพระภิกษุสงฆ์ในเมืองหลวงเพื่อเทียบเคียงกับพระสงฆ์ในหัวเมืองแสดงถึงทัศนะของชนชั้นนำที่ว่าเมืองหลวงเหนือกว่าหัวเมือง รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกว่าพระสงฆ์สวดภาณยักษ์ทำนองเดียวกันกับที่กรุงเทพฯ แปลกแค่เสียงขึ้นลงเท่านั้นโดยทรงกล่าวไว้ว่าน่าฟัง จะสังเกตได้ว่าพระองค์ทรงแยกแยะและเปรียบเทียบสำเนียงสวดภาณยักษ์ของพระในเมืองนครศรีธรรมราช โดยมีมาตรฐานของการสวดในเมืองหลวงเป็นที่ตั้ง พระราชทัศนะของพระองค์จึงปรากฏผ่านการวิจารณ์และเทียบเคียงสิ่งที่ทรงพบในหัวเมืองต่างๆ กับเมืองหลวงแทบทั้งสิ้น การบันทึกสำเนียงและความชำนาญในการเทศน์มหาชาติอย่างละเอียดนี้ปรากฏอยู่เสมอตลอดเส้นทางเสด็จพระราชดำเนิน เนื่องมาจากความเคร่งครัดในการสังคายนาพระสงฆ์ของรัชกาลที่ ๔ สืบเนื่องมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ทั้งยังแสดงถึงระยะทางหรือความห่างไกลของพื้นที่จากเมืองหลวงหรือศูนย์กลางของประเทศ ซึ่งชนชั้นนำถือว่าเป็นมาตรฐานของสำเนียงและบทสวดมหาชาติ

การเปรียบเทียบพฤติกรรมของพระสงฆ์เทียบเคียงกับพระในกรุงเทพฯ ปรากฏใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๑๗* ขณะเสด็จประพาสพระมหาธาตุ เมืองนครศรีธรรมราช โดยมีการกล่าวชื่นชมพระครูเทพมุนี (ปาน) ใน**ความตั้งใจที่จะปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุ** ดังต่อไปนี้

> พระครูเทพมุนี (ปาน) เป็นพระธรรมยุติกาชั้นเก่าในเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งธรรมยุติกาทุกวันนี้ไม่รับเข้าพวก แต่มีคุณวิเศษในการที่ตั้งใจปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุมีความสามารถเป็นอัศจรรย์ เปิดเรี่ยไรตลอดทุกหัวเมืองในแหลมมลายูจนเมืองแขกและเมืองสิงคโปร์ ปีนัง ทำการมา ๔ ปี ได้เงินกว่า ๔๐๐๐๐ บาท...คนที่มาทำงานหรือที่มีใจศรัทธาเข้าเรี่ยไรหาของส่ง

---

[๑๘๔] เป็นพิธีที่เชื่อกันว่าสามารถขจัดปัดเป่าสิ่งชั่วร้ายและปกป้องคุ้มครองผู้สวดและผู้สดับให้อยู่สุขสวัสดิ์ เนื้อความนำมาจากอาฏานาฏิยสูตร บรรยายเหตุการณ์ท้าวจาตุมหาราชทั้ง ๔ ผู้ปกครองสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาและปกครองยักษ์ คนธรรพ์ กุมภัณฑ์ และนาค เข้าเฝ้าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

> ตามแต่จะมีอันใด...เมื่อได้เห็นการที่ทำและได้เห็นคนที่มีใจเลื่อมใสมาทำงานและความนับถือเชื่อฟังพระครูเทพมุนี ก็เป็นที่น่าพิศวงไม่มีพระรูปใดรูปหนึ่งจะทำได้เหมือนในกรุงเทพฯ แต่ไม่มีอาการที่อวดคุณวิเศษในทางเวทมนตร์อย่างหนึ่งอย่างใดเลย...ไม่ปรากฏว่าพระครูนั้นคิดเพื่อประโยชน์ตนเลยเป็นคนแข็งงานอย่างยิ่ง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๒๓๘-๒๔๐)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระครูเทพมุนี (ปาน) ซึ่งเป็นพระธรรมยุติกาชั้นเก่าในเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งใจปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุโดยการเรี่ยไรเงินจากราษฎรในทุกหัวเมืองจากแหลมมลายู เมืองแขก และเมืองสิงคโปร์ พระรูปนี้สามารถเรียกความเลื่อมใสศรัทธาจากราษฎรอย่างที่ไม่เคยมีพระรูปใดทำมาก่อน นอกจากพระในกรุงเทพฯ รวมถึงไม่ปรากฏการอวดคุณวิเศษทางเวทมนตร์แต่อย่างใด การแสดงพระราชทัศนะข้างต้นสืบเนื่องมาจากการบันทึกวิเคราะห์ต่อวัตรปฏิบัติและความเลื่อมใสศรัทธาของพุทธศาสนิกชนต่อพระรูปนี้ โดยทรงเปรียบเทียบว่าไม่น่ามีพระรูปใดกระทำได้เหมือนพระในเมืองหลวง ทั้งยังไม่มีการอวดคุณวิเศษแต่อย่างใด แสดงถึงความเหนือกว่าด้านการเรียกความเลื่อมใสศรัทธาจากพุทธศาสนิกชนของพระภิกษุสงฆ์ในเมืองหลวง รวมถึงทรงมีมโนทัศน์ต่อพระภิกษุสงฆ์ในหัวเมืองแถบมลายูว่าเป็นผู้ที่มีความตั้งใจดีทั้งยังมีผู้เลื่อมใสศรัทธาเป็นอันมาก ความข้างต้นแสดงว่าพระองค์ทรงมีพระราชอำนาจในการสำรวจตรวจสอบและตัดสินความประพฤติของพระสงฆ์ตามหัวเมืองแถบมลายู ข้อมูลเหล่านี้จะทำให้ผู้ปกครองสามารถควบคุมและดูแลคณะสงฆ์ได้

การแสดงพระราชทัศนะด้านศาสนาของรัชกาลที่ ๕ นี้เป็นการวิพากษ์วิจารณ์ประเพณีที่ผิดแผกไปจากศูนย์กลาง พระองค์ทรงมีพระราชวิจารณ์ว่าการทอดกฐินที่วัดนอกเมืองไม่ถูกต้องตามหลักของวัดในบางกอกนัก รวมถึงทรงสอบถามข้อมูลเกี่ยวกับประเพณีนี้จากเจ้าอธิการแสง ดังปรากฏระหว่างการเสด็จประพาสตำบลวัดหัวเวียง พระนครศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) ดังต่อไปนี้

> **เขาว่ากฐินบ้านนอกอยู่ข้างจะเลอะเทอะเช่นนี้** เมื่อได้เห็น ๒ วัดนี่เข้าแล้ว **ให้นึกชมท่านเจ้าอธิการแสง วัดตะค่า**ซึ่งไปหยุดเมื่อวานนี้ **ได้สอบถามวิธีถวายกฐินและทำกฐินชี้แจงได้ถูกต้องเรียบร้อยหมด เป็นผู้มีความรู้และความสุจริตอยู่มาก** วัดที่นี่ใกล้กรุงมากกว่ายังเลอะเทอะ" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๒๗-๒๘)

พระองค์ทรงวิเคราะห์และเปรียบเทียบเพื่อสะท้อนว่าการทอดกฐินนั้นมีความแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ แม้จะอยู่ใกล้เมืองหลวงก็อาจจะผิดเพี้ยนไปจากส่วนกลางได้ จนมีพระราชวิจารณ์ว่าการทอดกฐินที่วัดแห่งนี้ "อยู่ข้างจะเลอะเทอะ" โดยปรากฏว่ามีท่านเจ้าอธิการแสง วัดตะค่าที่สามารถ

ชี้แจงวิธีถวายกฐินและทำกฐินได้อย่างถูกต้อง แสดงถึงความรู้และความสุจริตของพระรูปนี้จนรัชกาลที่ ๕ ทรงชื่นชมไว้ในตอนดังกล่าว น่าสังเกตว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับการปฏิบัติศาสนกิจของพระภิกษุสงฆ์ อย่างวัตรปฏิบัติและการสวดมนต์ซึ่งแตกต่างกันไปในแต่ละพื้นที่ โดยจะทรงใช้มาตรฐานของพระสงฆ์บางกอกในการพิจารณาพระสงฆ์ในแต่ละพื้นที่ ความสมบูรณ์ในการประกอบศาสนกิจ รวมถึงความเคร่งในวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์เป็นสำคัญ การสอดแทรกพระราชทัศนะดังกล่าวแสดงถึงการให้ความสำคัญต่อการปฏิบัติศาสนกิจของฝ่ายสงฆ์ ทั้งยังแสดงให้เห็นว่าศูนย์กลางของประเทศอย่างเมืองหลวงย่อมเหนือกว่าหัวเมืองในด้านพระพุทธศาสนา

การปฏิบัติงานของบุคคลในท้องถิ่นแสดงถึงความด้อยกว่าของหัวเมืองเมื่อเปรียบเทียบกับเมืองหลวงเช่นกัน ยกตัวอย่างเช่นใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๘* ขณะเสด็จประพาสเมืองสายหรือเมืองสายบุรี ในวันที่ ๓๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) มีการกล่าวถึง**การสื่อสารด้วยภาษาไทยอย่างชาวบ้านนอกของพระยาสาย**เป็นการเปรียบเทียบสำเนียงมาตรฐานของบางกอกกับสำเนียงของบุคคลในหัวเมืองแถบมลายู ดังที่ว่า

> **พระยาสายคนนี้ไม่แต่พูดภาษาไทยได้รู้หนังสือไทยดีทีเดียว ได้ทดลองให้อ่านแล้ว เมื่อครั้งก่อนชวนให้พูดก็งกเงิ่นไป ครั้นมาครั้งนี้แต่แรกก็ไม่ใคร่จะพูด ต่อภายหลังคุ้นเคยและปลื้มมากเข้า ลงกราบทูลเป็นภาษาไทยหน่องแหน่งเป็นเสียงชาวนอก** เพราะได้ไปเรียนหนังสือที่เมืองสงขลา **อยู่ข้างจะเป็นคนแข็งแรงถึงพวกสงขลาก็สรรเสริญ ว่าในทางราชการอยู่ข้างเข้าใจดีมาก** แต่เป็นไทยอย่างเก่าแท้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๔๕)

การสื่อสารของเจ้าเมืองเป็นสิ่งสำคัญในการถวายรายงานแด่พระเจ้าแผ่นดินสยาม พระยาสายผู้นี้ทำงานได้อย่างแข็งแรง ชาวสงขลาจึงสรรเสริญว่าเข้าใจงานราชการเป็นอย่างดี ความรู้ทางภาษา ความขยันขันแข็งและทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพเป็นส่วนช่วยเสริมให้การเมืองการปกครองของสยามแข็งแรงยิ่งขึ้น อย่างไรก็ดีพระองค์ทรงใช้พระราชดำเชิงวิเคราะห์ต่อสำเนียงของพระยาสายที่ “หน่องแหน่งเป็นเสียงชาวนอก” เนื่องจากศึกษาเล่าเรียนที่สงขลาและยังสื่อถึงการเปรียบเทียบสำเนียงของพระยาสายกับสำเนียงของชาวกรุงเทพฯ อีกด้วย ทัศนะที่ว่าเมืองหลวงเหนือกว่าหัวเมืองจึงปรากฏชัดในตอนดังกล่าว

มีตอนหนึ่งกล่าวถึง**ลักษณะของพระยาเสนานุชิต** เจ้าเมืองตะกั่วป่าว่าไม่ค่อยมีความรู้และความจำสั้น ดังปรากฏใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๑* ขณะเสด็จประพาสเมืองตะกั่วป่า เมื่อวันจันทร์ที่ ๒๘ เดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ดังที่ว่า “**ข้อขัดข้องที่สุดนั้น พระยาเสนานุชิตเองอยู่ข้างจะลักขแก่และแบ**

ดเมมโมรีอย่างยิ่ง การที่เสียไปๆ และที่เป็นขัดข้องไปทุกอย่างก็จะเป็นเพราะข้อหลังนี้ที่โดยมากเป็นการยากที่จะแก้" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑๑๕) ทั้งยังมีการกล่าวถึง**ข้อขัดข้องของพระยาเสนานุชิต**คืองุ่มง่าม ไม่รอบรู้ ซึ่งส่งผลต่อการปฏิบัติงานและการรายงานสิ่งต่างๆ ไว้ดังนี้

> นั่งไต่ถามการงานแกมเทศนากับพระยาเสนานุชิตอยู่จนทุ่ม ๑ แกลักขจริงๆ การที่จัดรับรองเป็นอย่างเต็มกำลังและความคิด แต่งุ่มง่ามเถื่อนเต็มที ไม่รู้จักใครเลยนอกจากพระภักดีที่เคยเล่นโปด้วยกันกับพระยาไชยาอีกคน ๑ ลงไปที่เรือก็เที่ยวเฝ้าใครต่อใคร หมายว่ากรมดำรงเสียหลายคน ถามอะไรไม่ว่าเล็กๆ น้อยๆ จำไม่ได้หรือไม่รู้ทุกอย่าง ชอบนั่งยองๆ รับริมถนนหนทาง จะเรียกอะไรก็ไปเหลวกันอยู่นานๆ เป็นต้นว่าเรียกหางว่าวสำมะโนครัวตั้งแต่มาถึงจนเวลากลับก็ไม่ได้ต้องมาคัดยอดเอาเอง เรื่องอะไรถามเป็นอีกอักไปทุกอย่าง จนจะเป็นที่สำหรับคนหัวเราะเล่น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑๑๙ – ๑๒๐)

ตอนข้างต้นแสดงถึงทัศนะต่อการปฏิบัติงานของพระยาเสนานุชิต เจ้าเมืองตะกั่วป่า การปฏิบัติงานข้างต้นไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัยของรัชกาลที่ ๕ นัก ข้อขัดข้องของพระยาเสนานุชิตคือไม่มีความรู้ในเรื่องต่างๆ รวมถึงงุ่มง่าม ไม่รู้จักผู้ใดนอกจากคนที่เคยรู้จักเพียงไม่กี่คน เฝ้าคนอื่นโดยคิดว่าเป็นกรมดำรง ถามอะไรไม่สามารถตอบได้ ถามเรื่องสำมะโนครัวก็ไม่ได้ความ ต้องคัดเอง ถามเรื่องอื่นก็อีกอักทุกอย่าง จนผู้อื่นเกือบจะหัวเราะ แสดงถึงผู้ปฏิบัติงานที่ไร้ความสามารถส่งผลให้เกิดผลเสียต่อการบริหารจัดการในพื้นที่แถบนี้เป็นอย่างยิ่ง เหล่านี้เป็นลักษณะของบุคคลที่ส่งผลต่อการปฏิบัติหน้าที่ทางการเมืองการปกครองจึงทรงบันทึกไว้เพื่อเป็นหลักฐานในการบริหารประเทศ การเดินทางทำให้พระองค์ได้ตรวจสอบการปฏิบัติงานของเจ้าเมืองในหัวเมืองแถบมลายูด้วยพระองค์เอง และพบว่ามีความขัดข้องเป็นอย่างมาก การเร่งรัดปฏิรูปหัวเมืองเหล่านี้จึงเกิดขึ้นในรัชสมัยของพระองค์เกิดเป็นมณฑลเทศาภิบาลโดยปรับปรุงมณฑลที่มีอยู่เดิมและตั้งขึ้นใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๓๗-๒๔๔๙[๑๘๕] เช่น มณฑลเทศาภิบาลชุมพร ภูเก็ต ไทรบุรี และปัตตานี เป็นต้น ตอนข้างต้นจึงเป็นการตอกย้ำทัศนคติของชนชั้นนำที่ว่าหัวเมืองแถบมลายูขาดการพัฒนาเนื่องจากการมีเจ้าเมืองที่ไร้ประสิทธิภาพ ดังนั้นจึงเป็นหน้าที่ของนักปกครองจากเมืองหลวงที่จะเร่งพัฒนาดินแดนแถบนี้

ลักษณะดังกล่าวยังเกิดขึ้นกับพระยาตรังเช่นเดียวกันโดยใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๑* ขณะเสด็จพระราชดำเนินยังตำบลควนธานี อำเภอกันตัง จังหวัดตรังในปัจจุบัน เมื่อวันพุธที่ ๗ เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๕)

---

[๑๘๕] อ่านเพิ่มเติมในภาคผนวก ก

มีการกล่าวถึง**ความไร้อำนาจของพระยาตรัง**ว่าไม่สามารถรักษาบ้านเมืองและจับโจรผู้ร้ายได้ หรือหากจับมาได้ก็จะเรียกเก็บเงินและเงียบหายไป แสดงถึงความอ่อนแอของผู้ปกครองท้องถิ่น ดังนี้

> ที่นี่ไม่มีรถม้าอันใดหมด พระตรังเองว่าเป็นคนอ่อน ไม่พอแก่การที่จะรักษาบ้านเมือง...มาครั้งนี้ได้ความว่าพระยาตรังทุกวันนี้ก็ไม่มีอำนาจอันใด ความที่เป็นผู้ร้ายสลักสำคัญเกิดขึ้นก็เอาตัวไม่ได้หรือได้มาก็ลงเอาเงินเสียเงียบหายไป ตัวเองเป็นคนอ่อน กรมการละครบ้างคนเก่าที่นี่บ้างว่าความตามแต่จะทำกันไป จนพวกจีนมีถ้อยความว่ากล่าวกันเสียเองก็มี (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑๗๗, ๑๘๐)

การบันทึกถึงการปฏิบัติงานของพระยาตรังแสดงให้เห็นถึงความบกพร่องด้านต่างๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกเกี่ยวกับผู้ปฏิบัติงานในแถบหัวเมืองมลายูเพื่อให้เห็นความเป็นไปในแต่ละพื้นที่ และยังสัมพันธ์กับการเมืองการปกครองของสยามในดินแดนดังกล่าวอีกด้วย การทราบข้อมูลในดินแดนชายขอบจะส่งผลต่อการปรับตัวของสยามภายใต้อิทธิพลของลัทธิจักรวรรดินิยมที่ยังคงคุกรุ่นอยู่ ณ ขณะนั้น ทั้งยังเป็นข้อสนับสนุนที่ว่าเมืองหลวงย่อมมีการปกครองและการบริหารจัดการที่เหนือกว่าหัวเมืองในท้องถิ่นต่างๆ

การสำรวจทรัพยากรของชนชั้นนำหรือ**การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในท้องถิ่น**ยังเป็นที่มาของทัศนะที่ว่าเมืองหลวงมีหลักวิชาความรู้ที่จะพัฒนาประเทศได้มากกว่าท้องถิ่น ยกตัวอย่างเช่นขณะเสด็จประพาสแถบปากน้ำเจ้าโล้ ซึ่งเป็นลำน้ำไปเมืองพนมสารคามและเมืองสนามไชยเขตร เมื่อวันที่ ๒๐ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ.๒๔๕๑) มีการกล่าวถึง**แนวพระราชดำริในการทำสับปะรดกลัก** สืบเนื่องจากการสำรวจทรัพยากรธรรมชาติในพระราชอาณาเขตจนเกิดเป็นแนวพระราชดำริในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)* ต่อไปนี้

> ได้พูดกันถึงเรื่อง**สับปะรดกลัก** ที่นี่น่าจะทำได้ **สับปะรดคงจะมีอยู่ในราว ๘ เดือน หรือ ๑๐ เดือน แต่ราคาไม่เสมอ** ถ้าหากว่าจะมี**ผู้ทำจะต้องเปนผู้ประกอบด้วยบารมีเฉพาะจึงทำสำเร็จ ข้อหนึ่งคือรู้จักเอาใจพวกชาวไร่** ไม่รังแกไม่โกงให้เชื่อถือ **ข้อ ๒ ต้องไม่หรู** โรงโกงที่จะทำต้องตามมีตามเกิด**ได้ ข้อ ๓ ต้องขี้เหนียวไม่ใช้สอยฟูมฟาย ข้อ ๔ ต้องกว้างขวางแก่ลูกค้าที่จะรับขึ้นไปจำหน่าย** ถ้าผู้ประกอบด้วยองคคุณ ๔ อย่างนี้จึงจะอาจทำสำเร็จ **ไม่จำเปนจะต้องส่งออกไปขายเมืองนอก ส่งขึ้นไปขายเมืองเหนือ เพราะเวลานี้ใครไม่กินสับปะรดกลัก ลิ้นจี่กลักออกจะไม่เปนเยนตลแมน ข้อสำคัญที่สุดนั้น ต้องหากระดาษปิด**

กลักให้หรู ถ้ากินแล้วเสร็จจะไปทำกระโถน ก็แลเห็นงาม **ยังไม่แลเห็นคนไทยๆ ที่ใครจะสามารถดังที่ว่านี้** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๕: ๑๓)

แนวคิดการพัฒนาผลไม้ของสยามให้มีราคาโดยการแปรรูปและการจำหน่ายสินค้าในประเทศโดยไม่ต้องส่งออกนอกนี้ เป็นพระราชดำริด้านเศรษฐกิจที่สอดคล้องกับการปรับประเทศให้ทันสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงเห็นว่าเราสามารถพัฒนาธุรกิจเกี่ยวกับผลไม้ในสยามได้ หากแต่ยังไม่มีผู้ใดปฏิบัติตามแนวคิดของพระองค์ พระองค์ทรงมีพระราชทัศนะว่าการแปรรูปเป็นสับปะรดกลักจะสามารถทำให้เกษตรกรได้พัฒนาศักยภาพของสินค้าชนิดนี้ได้มากขึ้น ก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดของทั้งสินค้าและรายได้ของเกษตรกร ซึ่งการทำสับปะรดกลักนี้ไม่ใช่สิ่งใหม่แต่ทำให้เห็นหนทางในการนำไปใช้ซึ่งแตกต่างและหลากหลายมากขึ้น ความคิดเช่นนี้ปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางของพระองค์ ทั้งยังแสดงถึงความรู้ของผู้ปกครองจากศูนย์กลางของประเทศซึ่งมีอยู่เหนือกว่าผู้คนในท้องถิ่น

การสำรวจหัวเมืองในพระราชอาณาเขตสยามทั้งทรัพยากรบุคคลตั้งแต่เจ้าเมือง ผู้ปฏิบัติงาน ประชากร และพระสงฆ์รวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติทำให้ผู้ปกครองเข้าใจดินแดนในพระราชอาณาเขตมากยิ่งขึ้น ทัศนะที่สำคัญซึ่งแสดงออกมาในบันทึกการเดินทางชุดนี้คือเมืองหลวงเหนือกว่าหัวเมืองทั้งด้านวัฒนธรรมอย่างพระพุทธศาสนา ด้านการเมืองการปกครอง รวมถึงด้านความรู้สมัยใหม่ การเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตโดยเฉพาะหัวเมืองและหัวเมืองประเทศราชที่อยู่ห่างไกลอย่างแหลมมลายูนำไปสู่การตรวจสอบและการวางนโยบายในการปกครองส่วนภูมิภาคหรือมณฑลเทศาภิบาลได้อย่างมีประสิทธิภาพต่อไป การเสด็จประพาสยังแหลมมลายูครั้งที่ ๑ ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) กับครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓) เป็นการสำรวจพื้นที่เพื่อเตรียมการรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑลภายใต้การปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. ๒๔๓๕ ส่วนการเสด็จประพาสยังแหลมมลายู ครั้งที่ ๓ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) กับครั้งที่ ๔ ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) เป็นเสมือนการตรวจสอบผลการดำเนินงานตามนโยบายการปฏิรูปการปกครองดังกล่าว โดยมีการตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่อย่างมณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลชุมพร ในพ.ศ ๒๔๓๘-๒๔๓๙ มีการแก้ไขระเบียบและลักษณะการปกครองมณฑลที่ตั้งขึ้นแล้วให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล คือ มณฑลภูเก็ต ในพ.ศ. ๒๔๓๘ รวมถึงการตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่ เช่น มณฑลไทรบุรีและมณฑลปัตตานี ใน พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๙ การเสด็จประพาสในแต่ละครั้งจึงมีวัตถุประสงค์ในการสำรวจแตกต่างกันหากเป็นไปเพื่อการครอบครองและการใช้ประโยชน์จากหัวเมืองและหัวเมืองประเทศราชแถบมลายูเช่นเดียวกัน การเดินทางมาของชนชั้นนำจึงเปรียบเสมือนการนำพาความเจริญมาสู่ท้องถิ่น

๓.๑.๔ สยามกับดินแดนอาณานิคม

การเดินทางไปยังดินแดนอาณานิคมเสมือนการศึกษาดูงานจากดินแดนที่ถูกยึดครองโดยเจ้าอาณานิคม[๑๘๖] ดินแดนอาณานิคมคือชวาและมลายูซึ่งถูกฮอลันดาและอังกฤษยึดครองตามลำดับนี้จึงแสดงถึงลัทธิล่าอาณานิคมซึ่งแผ่ขยายมายังบริเวณดังกล่าว การเปลี่ยนแปลงในเชิงสังคมและการเมืองการปกครองจึงปรากฏอยู่ภายใต้การควบคุมของเจ้าอาณานิคมตะวันตก บันทึกการเดินทางได้บอกเล่าทัศนคติของชนชั้นนำสยามต่อดินแดนอาณานิคม โดยส่วนใหญ่เชื่อว่าสยามเหนือกว่าดินแดนอาณานิคมในแถบชวาและมลายูทั้งทางด้านของ**ทรัพยากรธรรมชาติ บุคคล วัฒนธรรม** รวมถึง**สถานภาพของสยาม** อย่างไรก็ดีการเดินทางยังดินแดนอาณานิคมทำให้ชนชั้นนำสยามพบว่าดินแดนเหล่านี้มีความเจริญทางวิทยาการมากกว่าสยาม

รัชกาลที่ ๕ ทรงเปรียบเทียบ**ผลไม้ในดินแดนแถบชวา**กับผลไม้ของสยามอยู่เสมอ แสดงถึงลักษณะเฉพาะของผลไม้ในแต่ละดินแดนที่ชนชั้นนำสยามได้สัมผัสด้วยตนเอง ทั้งยังนำมาสู่ข้อสรุปที่ว่าผลไม้ที่สยามดีกว่าดินแดนแถบนี้ พระองค์ทรงบันทึกการค้นหาลูกไม้หรือผลไม้เพื่อรับประทานขณะเสด็จประทับโฮเต็ลเมืองโซโลของชวา ในวันที่ ๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ต่อไปนี้

> เราเอะอะมาตั้งแต่ที่ยกยาเรื่องหาลูกไม้กิน...**กล้วยนั้นย่อมจะมีไส้โตๆ ซึ่งเขาเรียกกันว่ากล้วยก้าง ส้มโอก็แกนๆ สับปรดก็ลูกเล็กๆ แต่สีขาวเปนสับปรดอ่อน ส้มก็คงจะเปรี้ยวมิเปรี้ยวก็ฟ่าม อดลูกไม้เหลือที่จะทนทาน**...สุสุนันให้จัดลูกไม้มาส่ง ๔๐ ที่...ส่งเช่นนี้ทุกวันจนกระทั่งวันออกจากโซโลยังพบคนหาบหีบรูปร่างเหมือนปิระมิด...**แต่มารู้เรื่องว่าผลไม้ที่นี่มันสู้เราไม่ได้อยู่เอง** จะหากินให้เหมือนที่บ้านเรานั้นเปนพ้นวิไสยที่จะหาได้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๗๘)

ความข้างต้นกล่าวถึงผลไม้เมืองยกยาว่าได้เสวยแต่กล้วยก้าง ส้มโอแกน สับปะรดลูกเล็กอ่อนและส้มเปรี้ยวหรือฟ่าม[๑๘๗] กล่าวคือ ผลไม้ทุกชนิดมีรสชาติไม่อร่อย เมื่อเสด็จมายังเมืองโซโลสุสุนันได้จัดลูกไม้มาถวายรัชกาลที่ ๕ จำนวน ๔๐ ที่ทุกวัน อย่างไรก็ดีพระองค์ทรงเปรียบเทียบและสรุปได้ว่า

---

[๑๘๖] *พจนานุกรมอังกฤษ-ไทย รัฐศาสตร์* ให้ความหมายของคำว่าอาณานิคมกับลัทธิล่าอาณานิคมไว้ดังนี้ **colony อาณานิคม**: ดินแดนใต้บังคับที่ถูกยึดครองโดยการตั้งถิ่นฐาน/ นิคมจากรัฐ/ ประเทศที่ปกครอง (เจษฎา ทองรุ่งโรจน์, ๒๕๕๙: ๓๑๙) **colonialism ลัทธิล่าอาณานิคม**: นโยบายหรือการปฏิบัติของชาติที่มั่งคั่งหรือทรงอิทธิพลในการธำรงไว้ซึ่ง หรือการขยายการควบคุมของตนไปยังประเทศอื่นที่อ่อนแอกว่า โดยเฉพาะในการสร้างนิคมหรือการขูดรีดทรัพยากร; imperialism ก็ว่า (เจษฎา ทองรุ่งโรจน์, ๒๕๕๙: ๓๑๗)

[๑๘๗] ฟ่าม หมายถึง ฟู ไม่แน่นเพราะแก่เกินกำหนด มักใช้กับผลไม้ เช่น ส้มเนื้อฟ่าม เป็นต้น

ผลไม้ของชวาสู้ผลไม้ของสยามไม่ได้ การเดินทางจึงเป็นการเน้นย้ำความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรของสยามประการหนึ่ง การเดินทางจึงยิ่งทำให้ตัวตนของสยามชัดเจนยิ่งขึ้น จากตัวอย่างข้างต้นกล้วย ส้มโอ สับปะรด และส้มของชวาเทียบกับของสยามไม่ได้ การบันทึกเช่นนี้แสดงว่าผลไม้ของสยามดีกว่าของชวามาก การเปรียบเทียบส่งผลให้สยามมีสถานะเหนือกว่าชวาในด้านของทรัพยากรธรรมชาติ

ด้านบุคคลชนชั้นนำสยามเชื่อว่ากลุ่มตนเหนือกว่าบุคคลในดินแดนอาณานิคมในแถบชวาและมลายู ยกตัวอย่างการกล่าวถึงการสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษของเจ้านายแถบมลายู คือ สุลต่านรายายุสุบกับรายาบังกัดน้องชาย ซึ่งทรงพบขณะเสด็จประพาสเมืองแปรัก[๑๘๘] เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๒๕ เดือน ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๓๓๓) ดังปรากฏใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* ต่อไปนี้

> **ตัวสุลต่านชื่อรายายุสุบ เรียกสุลต่านวิกมี หน้าตาคล้ายพระสัจจา กิริยาผลุบผลับทำนองคุณสุรวงศ์ แต่งตัวใส่กางเกงสักหลาดดำนุ่งโสร่ง เสื้อชั้นนอกสักหลาดดำปิดคอเหมือนพวกเมืองไทร แต่ติดดุมเพชร ใส่หมวกสโมกกิงแก๊บแต่พอขึ้นมาบนเรือนก็เปิดหมวกเป็นฝรั่ง รายาบังกัดน้องชายหน้าจืดเต็มทีไม่ถอดหมวก แต่รายามังสอเปิดหมวก สุลต่านกับรายาคนหลังนี้พูดอังกฤษได้อย่างพล่องๆ แพล่งๆ ดูคล้ายพวกเจ้าเขมรมาก พวกเมืองไทรของเราเริ่ยม[๑๘๙] กว่ามาก** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๗๗-๗๘)

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกหน้าตา กิริยาอาการ การแต่งกาย รวมถึงการสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษและทรงเปรียบเทียบหน้าตาและกิริยาอาการของสุลต่านคนแรกกับบุคคลชาวไทยที่ทรงคุ้นเคย รวมถึงการสื่อสารของสุลต่านกับน้องชายว่าพูดภาษาอังกฤษไม่คล่องคล้ายกับเจ้าของกัมพูชา ทั้งยังเปรียบเทียบกับคนในเมืองไทรของสยามว่าพูดภาษาอังกฤษได้ดีกว่ามาก แสดงถึงพระราชนิยมของพระองค์ต่อการสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการติดต่อสื่อสารเป็นอย่างยิ่ง เจ้านายที่ไม่สามารถสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษได้อย่างคล่องแคล่วจึงมีสถานะด้อยกว่าคนในหัวเมืองประเทศราชของสยาม การบันทึกข้างต้นแสดงถึงน้ำเสียงและทัศนคติของชนชั้นนำต่อเจ้านายมลายูผู้นี้ ทั้งยังฉายภาพของคนในปกครองของสยามได้ชัดเจนขึ้น การเปรียบเทียบจึงปรากฏอยู่เสมอขณะทรงจดบันทึกและตอกย้ำว่าสยามเหนือกว่าดินแดนอาณานิคม

การมีทัศนะต่อบุคคลต่างๆ ยังปรากฏในตอนหนึ่งขณะเสด็จประพาสเมืองบันดองของชวา ณ วันที่ ๒๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ตรงกับวันอังคาร ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๗ ปีฉลูตรีศก จ.ศ.

---

[๑๘๘] ปะหัง แปรัก และสลางออยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษ

[๑๘๙] วิเศษ ดีเยี่ยม เช่น ถ้าสอบได้ที่ ๑ ก็เรี่ยม ได้บรรจุงานก็เรี่ยม (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖: ๙๖๙)

๑๒๖๓ ใน *จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)* บันทึกไว้ว่าพระองค์ทรงพบผู้ปฏิบัติงานชาวชวาผู้หนึ่งซึ่งมีปัญหาในการสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษจนกลายเป็นที่ตลกขบขัน

> แอสซิสตันต์เรสิเดนต์ ผู้นี้พูดอังกฤษเต็มทีทีเดียว ถ้าเป็นคำที่ติดกันตั้งแต่ ๒ คำขึ้นไปเป็นไม่เข้าใจ ถึงคำเดียวถ้าพ้นจากคำสำหรับพูดกับเด็กแดงเล็กๆ เป็นเข้าใจไม่ได้ ต้องเกณฑ์ให้กรมดำรงเป็นล่าม กว่าจะกลับมาถึงเจ็บยอดอกและชายโครงทั้ง ๒ ข้างด้วยกลั้นหัวเราะ แต่มิใช่กลั้นอยู่ หลุดออกมาบ่อยๆ ด้วยฟังมันขันเต็มที (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๔๗)

รัชกาลที่ ๕ ทรงวิเคราะห์ถึงการพูดภาษาอังกฤษของผู้ปฏิบัติงานผู้นี้ซึ่งไม่สามารถสื่อสารด้วยคำภาษาอังกฤษที่ติดกันมากกว่า ๒ คำขึ้นไปได้ หากเป็น ๑ คำก็เป็นคำศัพท์อย่างง่ายสำหรับเด็กเท่านั้น นอกนั้นไม่สามารถสื่อสารให้เข้าใจได้ การวิเคราะห์ถึงการไร้ความสามารถในการสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษเช่นนี้จึงเป็นที่มาของความตลกขบขันที่ทรงบันทึกไว้ การบรรยายถึงแอสซิสตันต์เรสิเดนต์ผู้หนึ่งซึ่งพูดภาษาอังกฤษได้เพียงเล็กน้อยนี้ ส่งผลให้พระองค์ทรงแสดงน้ำเสียงเชิงตลกขบขันว่าทรงเจ็บยอดอกและชายโครงเนื่องจากต้องกลั้นหัวเราะอยู่ตลอดเวลา ทั้งยังหลุดขำออกมาด้วย การสอดแทรกน้ำเสียงเชิงตลกขบขันข้างต้นยังแสดงถึงพระราชทัศนะของพระองค์ที่มีต่อผู้ปฏิบัติงานซึ่งไม่สามารถสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษได้ ความเหนือกว่าของพระองค์และชนชั้นนำสยามจึงปรากฏขึ้นผ่านการแสดงน้ำเสียงเช่นนี้ ทั้งยังแสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำพบเจอ วิจารณ์และตัดสินผู้คนที่มีความรู้ด้านภาษาอังกฤษด้อยกว่ากลุ่มตน การเดินทางจึงเป็นการค้นหาตัวตนของชนชั้นนำสยามว่าเหนือกว่าผู้ใดในสังคมโลก

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึง**การปฏิบัติงานของเรสิเดนต์**และ**ความประพฤติของผู้แทนผู้บังคับการทหาร**ที่เมืองยกยาของชวาซึ่งไม่ดีนัก ปรากฏใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* ดังที่ว่า

> ย่ำค่ำไปเยี่ยมเรสิเดนต์[๑๙๐] **เรสิเดนต์ก็มึนเต็มที่ ตั้งพิธีรับรองหง่อยๆ ตามเรื่อง ผู้บังคับการทหารที่นี่ตัวจริงไม่อยู่ ผู้แทนนั้นเป็นแต่เพียงนายร้อยโทเท่านั้น เป็นคนหนุ่มเด็กๆ แต่ท่าทางอยู่ข้างจะเปรียว ยังไม่รู้จักที่จะไว้วางตัวให้เป็นสุภาพยังไรได้** เวลารับแขกที่เรสิ

[๑๙๐] เรสิเดนต์ (Resident) คือผู้แทนผู้สำเร็จราชการที่อยู่ประจำรัฐในอารักขา (อิ่มทิพย์ ปัตตะโชติ ซูฮาร์โต, ๒๕๕๕: ๓๖)

เดนต์ๆ ก็ไม่ใคร่จะพูดอะไร ใครนึกจะพูดได้ตามชอบใจ พูดอะไรกับเรสิเดนต์ ท่านอาจารย์ทั้งหกตอบแทนเสียเป็นพื้น ตรงไปก็ตรงกลับมาไม่ได้แวะเวียนแห่งใดต่อไป (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๘๓ – ๑๘๔)

ความข้างต้นแสดงถึงความมึนงงของเรสิเดนต์ที่จัดพิธีต้อนรับพระองค์อย่างเงียบเหงา ทั้งผู้แทนของผู้บังคับการทหารซึ่งเป็นนายร้อยโทก็ไม่มีความสุภาพ การบันทึกพฤติกรรมของเรสิเดนต์กับผู้แทนผู้บังคับการทหารซึ่งปฏิบัติหน้าที่อย่างไม่มีประสิทธิภาพและไม่เหมาะควรกับความสุภาพเรียบร้อยนี้แสดงถึงพระราชดำริของพระองค์ว่าพฤติกรรมดังกล่าวเป็นสิ่งที่ไม่สมควรกระทำต่อหน้าพระพักตร์เป็นอย่างยิ่ง การวิเคราะห์วิจารณ์สิ่งต่างๆ ที่ทอดพระเนตรนี้จึงแสดงถึงตัวตนของพระองค์ได้เป็นอย่างดี จากตัวอย่างแสดงถึงปัญหาในการต้อนรับแขกบ้านแขกเมืองของชวา ซึ่งพระองค์ได้ประสบด้วยพระองค์เอง การสำรวจลักษณะของผู้ปฏิบัติงานในดินแดนชวาทำให้ภาพการปกครองของเจ้าอาณานิคมชัดเจนยิ่งขึ้นในความเข้าใจของสยาม ผู้ปฏิบัติงานเหล่านี้ทั้งชาวชวาและตะวันตกถูกควบคุมโดยคำสั่งของเจ้าอาณานิคม การอำนวยความสะดวกแด่พระองค์จึงไม่สม่ำเสมอ ทั้งยังปรากฏคุณสมบัติของบุคคลอย่างหลากหลายอีกด้วย อย่างไรก็ดีอุปสรรคในการจัดพิธีต้อนรับพระองค์แสดงถึงความด้อยกว่าของดินแดนอาณานิคมที่ขาดผู้ปฏิบัติงานซึ่งมีคุณภาพ

ด้านวัฒนธรรม ธรรมเนียมการแต่งกายโดยเฉพาะอย่างยิ่งการผัดหน้าของสุสุนันและเจ้านายชวาพระองค์อื่น การเขียนคิ้ว และการแต่งกายของเจ้านายพระองค์อื่นเป็นที่พิศวงและแปลกตาสำหรับรัชกาลที่ ๕ เป็นอย่างยิ่ง ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ระหว่างการเสด็จประพาสเมืองโซโลในวันที่ ๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ดังนี้

เขาบอกว่ากระบวรแห่สุสุนันมาถึงแล้ว เราเดิรไปถึงกลางห้องเห็นลงจากรถ **พอโผล่หน้าออกมาจากรถเราใจหายวาบ แลดูมันจะหัวเราะออกมาเสียให้ได้ เห็นแกทาขมิ้นเหลืองผัดหน้าลงฝุ่น เหมือนอย่างละครเดี๋ยวนี้ไปขันมากที่เรื่องคิ้ว โกนเสียทีเดียว เขียนหรือติดเอาใหม่ หางคิ้วขึ้นไปเกือบจดหน้าผมพอดี** ถ้าโพกผ้าแล้วพอจดกับผ้าโพก ย่อมกว่าคิ้วงิ้วแต่เห็นจะยาวกว่า **มีคนเขาเดากันว่าต้นเชื้อวงศ์คนใดคนหนึ่งคงจะมีคิ้วสูงเช่นนั้นอยู่เอง แล้วจะว่าถ้าลูกหลานของเราก็สังเกตได้คิ้วคงเปิดท้ายทั้งสิ้น แต่นั้นมาลูกหลานคนใดคิ้วไม่เปิดกลัวจะเสียไปจึงต้องโกนแก้ จนเลยกลายเปนเห็นงามไป**...แต่เจ้าคนอื่นๆ นั้นเอาเขม่าป้ายเอาดื้อๆ...แต่ที่ขันอย่างที่สุดนั้น**คนหนึ่งมีหนวดหรอมๆ แหรมๆ ที่ลูกคาง เอาเขม่าทาเปนดวงกลมโตเหมือนจับเขม่าหน้าช้างไม่ได้ผิดกันเลย การที่แรกจะพบปะกับพวกนี้มีข้อสำคัญอย่างเดียวแต่ต้องกลั้นหัวร่อให้อยู่** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๖๗-๒๖๘)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงธรรมเนียมในการผัดหน้าของสุสุนันและเจ้านายอื่นที่แปลกตาไปจากความคุ้นชินของชนชั้นนำสยาม พระองค์ทรงอธิบายการเขียนคิ้วตามบรรพบุรุษซึ่งสูงเกินพอดีแต่พวกเขาเห็นว่างาม และการนำเขม่ามาทาหนวดที่มีอยู่น้อยจนกลายเป็นดวงกลมโต รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกไว้ว่าสิ่งสำคัญในการพบปะเจ้านายเหล่านี้คือต้องกลั้นหัวเราะให้ได้ แสดงถึงวัฒนธรรมการผัดหน้าของเจ้านายชวาที่แตกต่างไปจากความคุ้นเคยของชนชั้นนำสยาม จึงได้มีการบันทึกไว้เป็นตำราความรู้ซึ่งถ่ายทอดผ่านสายพระเนตรของรัชกาลที่ ๕ เรื่องหนึ่ง ทั้งยังทรงบันทึกลักษณะรูปร่างและการแต่งกายของเจ้านายชวาซึ่งคล้ายคลึงผู้หญิงในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกันอีกว่า

> สุสุนันนี้เปนคนรูปร่างแบบบาง...ใส่แหวนเพ็ชร์เม็ดเดียวโตๆ **ถ้าดูทั้งหมดประกอบด้วยการแต่งตัว สมเปนผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย เขาว่าแต่งตัวคราวหนึ่งต้องตั้ง ๒ ชั่วโมงจึงจะแล้ว หากันว่าคนอื่นผัดหน้าให้แต่เราเห็นว่าแป้งติดอยู่ตามง่ามมือ คงจะผัดของตัวเอง เมื่อเข้าใกล้มีกลิ่นหอมเปนน้ำมันๆ** เหมือนเจ้าโสกันต์ ฟันดำแลปากเปนรอยกินหมากหรืออมอะไรๆ ให้แดง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๖๙-๒๗๐)

ตอนข้างต้นเป็นการเปรียบเทียบพิจารณารูปร่าง องค์ประกอบ และระยะเวลาในการแต่งกายของสุสุนันว่ามีลักษณะคล้ายผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกวัฒนธรรมการแต่งกายของสุสุนันผู้นี้ไว้อย่างละเอียด แสดงถึงความไม่คุ้นเคยและแปลกใจเป็นอย่างมาก หากพิจารณาจากตอนข้างต้นสุสุนันผู้นี้แต่งกายแล้วเหมือนผู้หญิงเป็นการเปรียบเทียบว่าผิดแปลกไปจากความเป็นชาย ตอนข้างต้นจึงสะท้อนทัศนคติของชนชั้นนำสยามต่อวิธีการแต่งหน้าและแต่งกายของเจ้านายชวาได้เป็นอย่างดี ความแปลกของธรรมเนียมการแต่งกายข้างต้นอันเป็นที่มาของความตลกขบขันหรือความพิศวงแสดงถึงทัศนะของชนชั้นนำว่าสยามมีธรรมเนียมการแต่งกายที่ดีงามกว่าดินแดนอาณานิคมแห่งนี้

มีการกล่าวถึง**ประเพณีและพิธีกรรม**ของชวาอย่าง**พิธีสนันนัน**ซึ่งมีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมของสยาม พระองค์ทรงให้ความสนพระราชหฤทัยกับพิธีสนันนันเป็นอย่างมากเนื่องจากทรงพบว่าสัมพันธ์กับพิธีสระสนานของไทย ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ขณะเสด็จประพาสเมืองปสรวน ในวันที่ ๒๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ตอนที่ว่า

> ไปดูสนันนันที่ประเสบันน่าบ้านริเยนต์ เมื่อไปโตสารีเราได้พูดอยู่ว่า บรรดาขนบธรรมเนียมอันใดของชวาที่ได้กล่าวไว้ในเรื่องอิเหนา ที่ไม่ได้นึกว่าจะได้เห็นโดยความไม่เชื่อก็ได้มาเห็นมาฟังต้องเชื่ออยู่หมดแล้ว เว้นไว้แต่สระสนาน คงเปนของพระพุทธเลิศหล้าทรงใช้เข้ากับไทยเปนแท้ แต่ครั้นมาวันนี้รู้เรื่องสนันนันเข้าตกลงเปนต้องยอมว่ามีจริงอีก ชื่อเสียงก็

คล้ายกันความมุ่งหมายก็เปนอย่างเดียวกัน แปลกแต่กระบวร (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๔๗)

พระองค์ทรงเปรียบเทียบพิธีสนันนันของชวากับพิธีสระสนานของสยามว่ามีความคล้ายคลึงกัน การเดินทางจึงทำให้พระองค์ได้ตรวจสอบรากทางวัฒนธรรมของประเพณีพิธีกรรมของหลวง พระองค์ทรงให้ความสนพระราชหฤทัยต่อประเพณีนี้เป็นอย่างมาก ดังปรากฏใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* ระหว่างทางเสด็จจากปสรวนไปยังสุระบายยา ณ วันที่ ๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ตรงกับวันพฤหัสบดี แรม ๔ ค่ำ เดือน ๘ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓ พระองค์ทรงกล่าวถึงพิธีสะนันนันควบคู่กับพิธีกระบัก ดังต่อไปนี้

> **สะนันนันนี้เป็นของคู่กับกระบัก** แต่ก่อนมาพวกหัวเมืองทั่วทั้งแคว้นต้องขึ้นไปเฝ้าประบูคือเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเวลาเมื่อยังถือศาสนาฮินดูอยู่ เรียกดังนั้นตลอดมาจนถึงเป็นถึงสุสุหุนันอยู่ตามประเสบันซึ่งทำไว้รอบอาลูนอาลูน **ครั้นเมื่อเสร็จการกระบักแล้วก็มีสะนันนัน** เป็นการตรวจพลใหญ่ครั้งหนึ่ง **การพระราชพิธีกระบักนั้นตรงกับพิธีออกสนามต่อรถแจกและพระราชทานหมาก ซึ่งมีในกฎมณเฑียรบาล เมื่อเสร็จการออกสนามแล้วก็มีสระสนานเดินช้างเดินม้าเดินพล มีขุนนางผู้ใหญ่ขี่ช้างขี่ม้า มีผัดช้างน้ำมันม้าห้อ คำว่าสระสนานที่เราแปลกันว่าอาบน้ำอย่างสวย เห็นจะมาแห่งเดียวกับสะนันนันแน่ ไม่ใช่ภาษาไทย และเวลาสระสนานแล้วก็มีมวยเหมือนกันด้วย ธรรมเนียมนี้คงจะมาจากอินเดียพร้อมๆ กันกับเรา วิธีถึงได้ใกล้เคียงกันนัก** กระบักสองคราวคงจะเป็นตรุษคราวหนึ่งสารทคราวหนึ่ง เมื่อถึงศาสนาแขกก็เติมออกบวชอีกคราวหนึ่ง **แต่ครั้นชั้นหลังเมื่ออาณาเขตและอำนาจร่อยหรอลง วิลันดาไม่ไว้ใจในการที่ประชุมหัวเมืองจึงได้ห้ามเสีย และให้เลิกสะนันนัน ซึ่งเป็นการประลองยุทธทำให้คนใจกล้าหาญนั้นเสียด้วย** คงให้มีอยู่แต่กระบักประชุมคนที่ใกล้ๆ ส่วนแถบข้างเมืองปัสสะรวนนี้เขาไม่ห้าม เพราะเหตุที่ไม่เป็นสลักสำคัญอันใด จึงคงมีสะนันนันอยู่ในเวลากระบักเสมอจนทุกวันนี้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๑๗๗ – ๑๗๘)

พระองค์ทรงอธิบายพิธีสนันนัน พิธีกระบัก และพิธีสระสนาน โดยขั้นตอนในพิธี ความหมายของชื่อพิธี รวมถึงพระราชทัศนะที่ว่าธรรมเนียมนี้น่าจะมาจากอินเดียพร้อมกัน การวิพากษ์วิจารณ์และเปรียบเทียบพิธีกระบักและสะนันนันของชวาเทียบเคียงกับพิธีออกสนามและพิธีสระสนานของสยามนี้ทำให้ผู้อ่านได้รู้รากเหง้าของพิธีดังกล่าวว่าชวาและสยามรับมาจากอินเดียเช่นเดียวกัน จึงมีธรรมเนียมและขั้นตอนคล้ายคลึงกัน แสดงถึงวัฒนธรรมของชวาและสยามที่มีร่วมกัน เป็นการสืบหาข้อมูลผ่าน

สายพระเนตรของพระองค์เอง ทั้งยังสื่อว่าสยามมีวัฒนธรรมหลวงที่มีรากมาจากอินเดียวเฉกเช่นวัฒนธรรมของชวา สยามจึงไม่ด้อยกว่าชวาแต่อย่างใด

นอกจากนี้ยังมีการเปรียบเทียบ**นิทานประจำถิ่นเกี่ยวกับเขาโบรโม**ว่าคล้ายกับเรื่องตามม่องล่ายของไทย ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ขณะเสด็จประพาสภูเขาไฟโบรโม ในเมืองโตสารี เมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ดังต่อไปนี้

> ในที่นี้ ได้**เล่านิทานกันถึงเรื่องเขาโบรโม ดูก็คล้ายๆ กันกับนิทานตามม่องไล่ของเรา แปลกกันแต่ราษฎรที่นี่เชื่อจริงแลนับถืออยู่ไม่สักแต่เล่าสู่กันฟัง** ในเรื่องราวนั้นว่า**เขาสุเมรุเปนเขาที่ปัตโตโรกูรู คือประตารกาหลาหรือพระอิศวรอยู่ เมื่อเวลาเกิดไฟขึ้น ปัตโตโรกูรูก็เดือดร้อนกระวนกระวายเหมือนกับพระอิศวรที่เขาไกรลาสเอียง** โลกนี้ดูไม่อยู่ในบังคับเด็ดขาดนัก จึงได้ตั้งเทวดา ๓ องค์ให้มาเปนใหญ่รักษาเขาโบรโมเพราะเขาโบรโมเปน ๓ ยอด จึงต้องรักษายอดละองค์ๆหนึ่งชื่อสุนันเทโวกุสุโม องค์ที่ ๒ ชื่อสุนันเตนิว องค์ที่ ๓ ชื่อสุนันลาบู ...**เทวดา ๓ องค์ซึ่งอยู่รักษายอดเขาองค์หนึ่งมีลูกสาวชื่อบุตรี** ปัตโตโรกูรูชอบพระไทยรักใคร่อยู่แต่ยังหาได้รับไปไม่ อยู่มาวันหนึ่ง**ไกญสุโรโนโลนำเครื่องสักการะไปถวายเทวดาซึ่งเปนพ่อนางบุตรี เห็นนางบุตรีเปลื้องผ้าอาบน้ำมีใจรักใคร่ได้เปนชู้กันจนนางนั้นมีครรภ์ขึ้นมา ปัตโตโรกูรูทราบความก็กริ้วเปนกำลัง จึงจับนางบุตรีโยนลงมาตั้งอยู่เปนเขาลูกที่เห็นอยู่ใกล้ เพราะเหตุว่านางนั้นมีครรภ์** ไม่ทันจะคลอดบุตรก็ต้องเปนโทษ ปัตโตโรกูรูสาปไม่ให้คลอดได้ **นางนั้นจึงต้องเจ็บครรภ์อยู่เปนนิตย์ เสียงเขาไฟที่ลั่นนั้นว่าเปนเสียงนางบุตรีครวญคราง เขาลูกนี้เห็นกันว่าสัณฐานเหมือนคนมีครรภ์ จึงเรียกว่าบาต๊ก** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๒๖-๓๒๗)

รัชกาลที่ ๕ ทรงเปรียบเทียบว่านิทานเกี่ยวกับที่มาของภูเขาไฟเรื่องนี้คล้ายกับนิทานตามม่องล่ายที่อธิบายภูมินามของสถานที่ริมฝั่งทะเลของสยาม โดยต่างกันเพียงราษฎรที่ชวาเชื่อถือและนับถือเป็นอย่างมาก โดยตอนข้างต้นกล่าวถึงเขาพระสุเมรุว่าเป็นเขาที่ปัตโตโรกูรู คือ ประตารกาหลาหรือพระอิศวรอยู่ เมื่อเกิดไฟไหม้ปัตโตโรกูรูจะกระวนกระวายเหมือนพระอิศวรที่เขาไกรลาศเอียง จากนั้นกล่าวถึงเทวดา ๓ องค์ ไกญสุโรโนโลซึ่งเป็นชู้กับนางบุตรี ลูกเทวดา นางมีครรภ์ ปัตโตโรกูรูกริ้ว จับนางโยนลงมาตั้งอยู่เป็นเขาลูกใกล้ นางเจ็บครรภ์อยู่ตลอดถูกสาปให้คลอดไม่ได้ จึงมีเสียงภูเขาไฟลั่นอยู่ตลอดว่าเป็นเสียงนางร้องครวญคราง เขาที่มีรูปร่างเหมือนคนตั้งครรภ์นี้เรียกกันว่าบาต๊ก นิทานเรื่องนี้จึงเป็นนิทานอธิบายประจำถิ่นของชวาที่รัชกาลที่ ๕ ทรงเก็บบันทึกไว้เป็นหลักฐานสำคัญเกี่ยวกับเรื่องเล่าท้องถิ่น น่าสังเกตว่านิทานตามม่องล่ายซึ่งอธิบายภูมินามในบริเวณชายฝั่งทะเลในสยามมีความคล้ายคลึงกับนิทานประจำถิ่นเกี่ยวกับเขาโบรโมซึ่งอธิบายภูมินามของเขาไฟในแถบชวา การเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับนิทานประจำถิ่นและตำนานอธิบายเหตุเหล่านี้แสดงถึงลักษณะสากล

ของเรื่องเล่าประจำถิ่นต่างๆ ทั้งยังสื่อพระราชทัศนะที่ว่าสยามมีเรื่องเล่าประจำถิ่นไม่ด้อยกว่าดินแดนอาณานิคมแห่งนี้แต่อย่างใด

การเสด็จประพาสยังดินแดนอาณานิคมบ่งบอกถึง**สถานภาพของสยาม**เหนือดินแดนดังกล่าว ยกตัวอย่างจากการเสด็จพระราชดำเนินยังพระราชมนเทียร เมืองยกยาการุต เมื่อวันที่ ๒๗ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ทรงกล่าวถึงความสำคัญของกริชประจำตระกูลไว้ดังนี้

> จะจับเรื่องต่อไป ข้างเตียงนี้มีหีบขาสูงๆ เหมือนม้ารองสลักลายลูกฟักก้ามปูอย่างไทยๆ เรานี่เองปิดทองล่องชาด **เปนที่เก็บกฤชสำหรับตระกูล** บรรดาสิ่งไรซึ่งเปนของสำหรับตระกูล สืบมาแต่ปู่ยย่าตายายเรียกว่าปุศบากะ **กฤชนี้นับเปนปุศบากะอย่างหนึ่ง ๕ ตู้ด้วยกัน มี ๓๐๐ เล่มเศษ กฤชที่สำคัญๆ ผู้อื่นจะชำระไม่ได้สุลต่านต้องชำระเอง ใครจะอยู่ในที่นั้นด้วยไม่ได้ กฤชแต่ละเล่มๆ มักจะมีเรื่องพงศาวดารยืดยาว คงต้องมีชื่อผู้ทำแลมีชื่อผู้ที่ถูกแทง มีปาฏิหาริย์ต่างๆ เช่นกับชักออกต้องกินเลือดเปนต้น** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๑๗๕)

แสดงถึงการให้ความสำคัญกับกริชโบราณของชาวชวา ทั้งเรื่องราวในพงศาวดารตลอดจนการชำระกริชที่ต้องกระทำโดยสุลต่านเท่านั้น การรวบรวมวัฒนธรรมของดินแดนชวาทำให้ชนชั้นสยามเข้าใจความเชื่อและความคิดของชาวชวามากยิ่งขึ้น ความเชื่อเกี่ยวกับวัตถุโบราณเหล่านี้ไม่ต่างไปจากความเชื่อของชาวสยาม ความสำคัญของกริชนำไปสู่**ธรรมเนียมการชักกฤชของชวา**ใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* ขณะเสด็จประพาสเมืองยกยา เมื่อวันที่ ๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ตรงกับวันเสาร์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๘ ปีฉลูตรีศก จ.ศ ๑๒๖๓ พระองค์ทรงนัดกับสุลต่าน โดยมีการชักกริชออกจากฝัก และการรับกริชด้วยความเคารพ ดังที่ว่า

> อาวุธที่เอามาให้ดูนั้นวางพาดไว้บนราวสูงเสมอตา การที่จะให้ดูก็ต้องสุลต่านชักฝักเองทุกๆ เล่มช้าๆ เวลาชักฝักออกแล้วส่งให้ลูกถือฝักนั้นชูไว้เพียงเสมอจมูกทุกๆ คน เหมือนกันหมด การที่จะรับก็ต้องไหว้ทุกคราว...เราเคยเห็นแล้วขี้เกียจกวนให้แกหยิบ เพราะการที่จะหยิบอะไรทีหนึ่งประดักประเดิดมาก ที่ขอดูครั้งนี้เพราะจะให้ลูกดูเท่านั้น ”
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๙๔ – ๑๙๕)

จากตัวอย่างแสดงถึงขั้นตอนของการชักและรับกริช การวางกริชจะวางไว้บนราวสูงเสมอตา การชักกริชออกจากฝักต้องให้สุลต่านเป็นผู้ชักเองทุกเล่ม และให้ลูกถือกริชนั้นเสมอจมูกทุกคน รวมถึงต้องไหว้ก่อนรับกริชทุกครั้ง แสดงถึงธรรมเนียมของชวาในการชักกริช ซึ่งยกย่องกริชว่าเป็นของสูง

และมีความศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้นการที่พระองค์ได้ทอดพระเนตรกริชโบราณของดินแดนชวาแห่งนี้แสดงถึงฐานะของพระองค์ซึ่งเป็นตัวแทนของสยามที่เหนือกว่าหรือทัดเทียมดินแดนแห่งนี้

รัชกาลที่ ๕ ทรงนำโบราณวัตถุในดินแดนแถบชวาอย่างพระพุทธรูปและเทวรูปกลับสยาม แสดงถึงบุญบารมีของพระองค์ในการเสาะแสวงหาวัตถุมีค่าจากแดนอื่นเพื่อนำกลับและครอบครองในแดนสยาม รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึง**พระพุทธรูปและเทวรูป**ในเมืองต่างๆ ของชวา โดยทรงแสดงพระราชทัศนะเกี่ยวกับคุณค่าหรือความงามของวัตถุชิ้นนั้นๆ สอดแทรกอยู่เสมอ ยกตัวอย่างเช่นตอนหนึ่งจาก *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ขณะเสด็จประพาสเมืองโซโล เมื่อวันที่ ๗ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) มีการกล่าวถึงพระพุทธรูปงามของชวาไว้ว่า “**ที่ริมประตูนี้มีพระพุทธรูป ๔ องค์ เราชมว่างามเขาก็ให้**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๘๕) พระพุทธรูป ๔ องค์นี้ ปัจจุบันตั้งอยู่ที่มุมพระมณฑปในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แสดงถึงการนำพระพุทธรูปที่งามของชวากลับสยาม สื่อถึงการเดินทางอย่างเจ้าอาณานิคมที่สามารถหยิบจับ เลือกชม และคัดสรรสิ่งของมีค่าเพื่อนำกลับพร้อมตนได้ อีกตอนหนึ่งในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกันขณะเสด็จประพาสเมืองปสรวน ในวันที่ ๒๒ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) มีการกล่าวถึงเทวรูปพระพิฆเนศวรที่งดงามแต่ชำรุด โดยมีการนำเทวรูปนี้กลับสยาม ดังตอนที่ว่า

> **มหาวิฆเนศวร์รูปใหญ่ชำรุดแต่แขนเปนฝีมืองามกว่าทั้งสิ้น อยากจะใคร่ได้แต่ออกเกรงใจเขาเพราะเห็นใหญ่โตนัก** ทั้งที่นี่ก็ไม่ได้ขอคอเวอนเนอเยเนราลไว้ด้วย เรสิเดนต์รับอาสาจะมีโทรเลขไป แลสั่งให้แอสสิสตันเรสิเดนต์เตรียมการที่จะยกรื้อไว้ **พอได้อนุญาตก็ให้ยกส่งไปสมารังทีเดียว แต่คอเวอนเนอเยเนราลก็อนุญาตทันที...เทวรูปที่ดีๆ เขาขนไปบัตเตเวียเสียหมด เหลือแต่ฐานกับที่ชำรุด** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๔๖)

พระองค์ทรงมีสังเกตลักษณะของเทวรูปและการปฏิบัติต่อพระองค์ นำไปสู่พระราชทัศนะที่ว่าพระองค์มีอภิสิทธิ์เหนือผู้ปฏิบัติงานเหล่านี้จึงสามารถนำสิ่งของมีค่าโบราณกลับสยามได้ พระราชประสงค์ที่จะนำเทวรูปกลับสยามเป็นไปตามพระราชประสงค์เนื่องจากเจ้าหน้าที่ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี ทั้งยังทรงบันทึกไว้ว่าเทวรูปที่ดีนั้นถูกขนไปบัตเตเวียหมด จึงเหลือแต่ฐานะและที่ชำรุดไว้ แสดงถึงการนำโบราณวัตถุซึ่งเป็นศิลปะของชวากลับสยาม เป็นอย่างการสะสมความรู้ของดินแดนชวาประการหนึ่ง พระพิฆเนศวรนี้อยู่ที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามทางหน้าพระอุโบสถ ตอนข้างต้นแสดงถึงพระราชดำริในการรวบรวมโบราณวัตถุต่างแดนของชนชั้นนำสยามในยุคนั้น ทั้งยังแสดงถึงพระราชอำนาจของรัชกาลที่ ๕ ในดินแดนแถบนี้อีกด้วย ลักษณะข้างต้นเป็นการเดินทางสำรวจอย่างเจ้าอาณานิคมหรือตะวันตกที่กระทำกับดินแดนอาณานิคมหรือดินแดนอื่น

คาร์ล บ็อคนักสำรวจและนักธรรมชาติวิทยาชาวนอร์เวย์ที่เข้ามาในสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ ในรัชสมัยของพระองค์ได้สำรวจและนำพระพุทธรูปจากเมืองฝางกลับเมืองของตน การกระทำของนักสำรวจคนดังกล่าวเป็นอย่างที่นักล่าอาณานิคมกระทำกับดินแดนอื่นผ่านการสำรวจ ค้นหา และนำของมีค่าในดินแดนต่างถิ่นนั้นกลับสู่บ้านเกิดของตน รัชกาลที่ ๕ ก็ทรงปฏิบัติเช่นเดียวกับที่นักสำรวจจากประเทศเจ้าอาณานิคมเคยปฏิบัติมา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

> วันหนึ่งข้าพเจ้าพบพระพุทธรูปกองโตฝังอยู่ใต้กองซากโบสถ์ที่หักพัง...**ข้าพเจ้าเลือกพระพุทธรูปขนาดกลางไว้ ๒ องค์ และไม่ต้องลำบากลำบนอะไรในการจ้างชาวบ้านสองสามคนมายก...โดยจ่ายเงินไปเพียง ๒-๓ รูปี**...
>
> ตั้งแต่นั้นมา พอข้าพเจ้าจะทำอะไรต่อไปพวกชาวเมืองก็เฝ้าดูอย่างสนใจโดยมิได้ขัดขวางต่อไป และยังกลับเข้าช่วยเราค้นหาพระพุทธรูปในเมื่อเราได้ขอร้องในบางโอกาส**โดยให้ค่าจ้างเพียง ๑ หรือ ๒ รูปี เป็นเครื่องล่อใจ**...ข้าพเจ้าเห็นพระประกาศสร้างวัดก็เลยถือโอกาสประกาศออกมาอย่างเปิดเผยว่า **ข้าพเจ้าก็ได้รับอนุญาตให้มาเลือกเอาพระพุทธรูปบางองค์ได้เหมือนกัน และข้าพเจ้าก็ตั้งใจที่จะขนย้ายพระพุทธรูปที่เลือกเอาไว้ออกไปได้** (บ็อค, ๒๕๖๒: ๒๙๒-๒๙๔)

ตอนข้างต้นแสดงถึงการค้นหาและคัดเลือกพระพุทธรูปขนาดกลางทางภาคเหนือของสยามผ่านการว่าจ้างชาวบ้านด้วยค่าจ้างเพียงน้อยนิด โดยมีการอ้างถึงการได้รับอนุญาตให้เลือกพระพุทธรูปเหล่านี้ออกไปได้ รัชกาลที่ ๕ ทรงมีแนวคิดเช่นเดียวกับชาวตะวันตกที่เข้ามาสำรวจดินแดนห่างไกลเพื่อนำของมีค่ากลับไปยังเมืองของตน จึงทรงค้นหาเทวรูปและนำกลับสยาม ซึ่งเป็นเครื่องหมายแสดงถึงบุญญาบารมีของผู้นำวัตถุโบราณของดินแดนอื่นกลับสยามอีกด้วย

การเดินทาง สำรวจ สืบค้น และนำวัตถุสิ่งของมีค่าจากดินแดนอื่นกลับสยามนี้แสดงถึงความเหนือกว่าของพระองค์ในดินแดนดังกล่าว พระองค์เปรียบเสมือนเจ้าอาณานิคมที่ออกเดินทางเพื่อสำรวจสิ่งของมีค่าและเลือกสรรสิ่งของเหล่านั้นกลับบ้านเมืองตน ฐานะของดินแดนอื่นจึงเป็นแหล่งอารยธรรมที่น่าค้นหาและเสาะแสวงหาของมีค่าเพื่อนำติดมือกลับไปด้วย เจ้าอาณานิคมเชื่อว่าสายตาของพวกตนย่อมแหลมคมกว่าคนท้องถิ่นเสมอ วัตถุสิ่งของเหล่านั้นจึงเป็นตัวแทนของอารยธรรมที่คนท้องถิ่นอาจมองข้ามหรือเพิกเฉย เจ้าอาณานิคมจึงหยิบฉวยความรู้นั้นออกมาด้วย สยามในฐานะที่มีอำนาจอธิปไตยเป็นของตนเองจึงสามารถหยิบฉวยความรู้เหล่านี้ในดินแดนอื่นได้เช่นกัน

ผลกระทบจากการตกเป็นอาณานิคมทำให้**ชาวชวารู้สึกหวาดกลัวคนที่แต่งกายแบบชาวตะวันตก** ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ขณะประทับเรือมหาจักรีจากแหลมไลต์เฮาส์ถึงเกาะบังกา ของชวา ในวันที่ ๒๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ต่อไปนี้

มี**แขก**ลงมาสัก ๒๐-๓๐ คน **เจ๊ก**มีสักสองสามคน มีเด็กมากอยู่ข้างจะ**แต่งตัวหรูกว่าพวกมลายู** คือมีเสื้อสีชมพูเปนพื้น มันตอมดูจริงอยู่แล แต่เราเดิรไปทางใดมันก็หลีกเอา หลังเข้าหาพนัก ตพาน **การที่แต่งตัวเปนฝรั่งอยู่ข้างจะมีคุณ เพราะพวกนี้มันกลัวฝรั่งปราบกันไว้เสียราบ** พวกในเมืองชวาไม่ว่าพบฝรั่งผู้ดีหรือไพร่ต้องนั่งที่ต้นตพานมีโรงเจ้าท่าแลโรงไว้พิมพ์ดีบุกโรงไว้สินค้ายาวๆ ๑๓-๑๔ ห้องหลายหลัง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๐)

ตอนข้างต้นกล่าวถึงการที่ชาวตะวันตกควบคุมชาวชวาในพื้นที่จนชาวชวารู้สึกหวาดกลัวและหลีกทางให้คนที่แต่งตัวเหมือนฝรั่งหรือตะวันตก เหตุการณ์ข้างต้นแสดงถึงอำนาจของเจ้าอาณานิคมที่ครอบครองดินแดนดังกล่าวจนราษฎรในพื้นที่รู้สึกหวาดกลัว ทั้งยังสื่อภาพของชาวชวาที่หวาดกลัวผู้ที่แต่งกายคล้ายฝรั่ง การที่พระองค์ทรงเครื่องอย่างฝรั่งจึงมีประโยชน์ในการทำให้ชาวบ้านเหล่านี้หลีกทางให้ ทั้งยังแสดงถึงสถานภาพของสยามที่ทัดเทียมชาติตะวันตก เนื่องจากการมีอำนาจอธิปไตยเป็นของตนเอง

ความเหนือกว่าของสยามในดินแดนอาณานิคมยังปรากฏเมื่อพระองค์ทรงวิพากษ์ธรรมเนียมของ**เจ้าพนักงานชาวลังกาที่ไม่ยินยอมให้ผู้ใดหยิบจับโบราณวัตถุ** ทั้งที่พระองค์อยู่เหนือผู้คนทั้งปวง ปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* แสดงถึงตอนที่เจ้าหน้าที่ชาวลังกาแสดงกิริยาดูหมิ่นรัชกาลที่ ๕ ขณะเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรพระทันตธาตุที่เมืองแกนดี เนื่องจากผู้รักษาห้ามไม่ให้พระองค์สัมผัสพระเขี้ยวแก้ว ดังไปนี้

ให้กรมสมมติคัดบานพแนก จะขอเอาไปคัดนอกห้อง มันก็ไม่ยอม ว่าไม่มีธรรมเนียม ฉันก็พื้น ว่ากะของเท่านี้ข้าจะขะโมยทีเดียวฤา ในขณะนั้นฉันพิจารณาดูพระเขี้ยวแก้วรูปร่างก็อ้ายดุ้นๆ นั้นแล... ฉันว่าจะยอมให้ฉันจับได้ฤาไม่ บอกว่าไม่มีธรรมเนียม ไม่เคยยอมให้ใครจับเลย **ฉันว่าประหลาดแล้วในโลกนี้ออกมาอย่างไรเล่าในพระเจดีย์เข้าไปอยู่ในครอบแก้ว ก็ตอบว่าจับได้แต่พระที่เปน เกาวนาผู้ปกครอง ฉันว่าพระเปนแต่เกาวนา ข้าเปนเจ้าแผ่นดินถือพระพุทธสาสนา ในเมืองข้าเช่นพระแก้วมรกฎไม่มีใครจับข้าเปนผู้จับได้ ข้าดีกว่าผู้รักษาอีก** เขาว่าผู้รักษาจับก็จับด้วยผ้าไม่ได้จับด้วยมือเปล่า ฉันว่าเจ้าจะพูดอะไรมากไป พี่น้องข้าบ่าวข้าที่มาเดี๋ยวนี้ ชี้หลวงสุนทรแลมหามุทลิยเปนคฤหเตียนก็เคยจับ ข้าอยากลองดูเจ้าไม่ให้จับข้าก็ไม่จับกับของพันนั้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๕๕)

ความข้างต้นแสดงถึงกิริยาที่แสดงถึงการไม่ให้เกียรติพระเจ้าแผ่นดินสยามของผู้รักษาพระทันตธาตุ ณ เมืองแกนดี พระองค์ทรงวิพากษ์ธรรมเนียมของลังกาที่มิยอมให้ผู้ใดหยิบจับพระเขี้ยวแก้ว

นอกจากพนักงานผู้ปกครองลังกา ว่าพระองค์มีฐานะเหนือกว่าผู้รักษาเนื่องจากเป็นพระมหากษัตริย์และทรงสามารถจับพระแก้วมรกตในสยามได้เพียงผู้เดียว ความเชื่อถือของชาวลังกาต่อผู้ที่สามารถหยิบพระเขี้ยวแก้วได้จึงเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องและไม่เหมาะสมสำหรับพระองค์ การวิพากษ์ทำให้ตัวตนของรัชกาลที่ ๕ เด่นชัดยิ่งขึ้น ทั้งยังแสดงทัศนคติของชนชั้นนำสยามที่ว่าสยามอยู่เหนือดินแดนอาณานิคมทั้งปวง เนื่องจากสยามมีอำนาจอธิปไตยจากการที่ไม่ตกเป็นเมืองขึ้นของประเทศใด

ความไม่มีเสถียรภาพทางการเมืองการปกครองของดินแดนอาณานิคมปรากฏผ่านการบันทึก **ประวัติศาสตร์และการเมืองการปกครองของเมืองสุรบายา** ใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ขณะรัชกาลที่ ๕ เสด็จเมืองสุรบายา ณ วันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ที่ว่า

> **เกาะมะถุระนี้เดิมเรียกว่านุสาอันตาระแปลว่าระหว่างกลาง ออกจากภาษาสังสกฤต** เปนประเทศที่มีส่วนชื่อเสียงมากของชวา **ในการเปลี่ยนแปลงผู้ปกครองมากครั้งมากคราว** บางทีก็มีแต่**อธิปติ**บางทีก็มี**สุลต่าน** ในระหว่างยศที่สูงที่สุดแลต่ำที่สุด บางทีก็รวมกันทั้งเกาะเปนเจ้าเดียว บางทีก็แยกเปน ๓ เปน ๔ คือบังกา ลันซิมปัง ปามะกาซัน ลูเมนับ บางทีก็แขงเมือง บางทีก็อยู่ในอำนาจ**สุสุนัน ในชั้นหลังเมื่อตกเปนของวิลันดานี้ เปนเวลามีสุลต่าน ๓ คน คือบังกาลัน สุเมนับ ปามะกาซัน** เปนเกาะที่ไม่มีเขาสูงไม่มีแม่น้ำกันดารน้ำอยู่ทั่วๆ ไป **ภายหลังมาวิลันดางดเสียไม่ตั้งสุลต่าน** ลดลงตั้งแต่**ปานำบาหัน ครั้นปานำบาหันตายก็เลิกอำนาจที่เปนเจ้า ลดลงเปนริเยนต์เหมือนเมืองทั้งปวง คงแต่ยศเปงรัน ต่อไปก็คงจะเปนรเด่นตำมหง หรือรเด่นอธิปติเหมือนเมืองในปริยังคะทั้งปวง...บังกาลันเปนเมืองที่เลิกเจ้าภายหลังเมืองอื่น** การที่ยกเลิกนั้น ด้วยอาไศรยเหตุว่าราษฎรได้ความเดือดร้อนเพราะแย่งเชือกน้ำกัน ใครมีอำนาจแย่งได้ก็แย่งเอาแลเกิดรบราฆ่าฟันกันด้วยสันดานชาวมะถุระชอบวิวาท พลเมืองยากจนเพราะต้องแบ่งกึ่งในผลประโยชน์ซึ่งหาได้เปนของสุลต่าน แลเพราะบ้านเมืองไม่บริบูรณ์ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๐๑-๓๐๒)

ความข้างต้นแสดงถึงประวัติความเป็นมาของเจ้านายในดินแดนแถบนี้ พระองค์ทรงมุ่งอธิบายเหตุการณ์ก่อนและหลังจากฮอลันดาเข้าปกครองอย่างเป็นลำดับขั้นตอน แสดงถึงอิทธิพลของฮอลันดาที่มีต่อประวัติศาสตร์ทางการเมืองในดินแดนแถบนี้ มีการบันทึกถึงเมืองบังกาลันว่าเลิกเจ้าหลังเมืองอื่น ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์เหล่านี้เป็นการบอกเล่าความเป็นมาของดินแดนชวา ทั้งระบอบการปกครองแบบเดิมและหลังจากวิลันดาเข้าปกครอง การศึกษาภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ในดินแดนชวาที่สัมพันธ์กับชนชั้นปกครองจะทำให้ชนชั้นนำสยามมีข้อมูลเพื่อปรับใช้กับดินแดนตน

เพื่อให้รอดพ้นจากการครอบงำของเจ้าอาณานิคมตะวันตก ทั้งยังเป็นสื่อแทนทัศนะของชนชั้นนำสยามที่ว่าสยามมีอำนาจอธิปไตยจึงมีข้อดีเหนือกว่าดินแดนอาณานิคมเป็นอย่างมาก

อย่างไรก็ดีชนชั้นนำพบว่าดินแดน**อาณานิคมมีความเหนือกว่าสยาม**ในด้านของความเจริญทางวิทยาการ ยกตัวอย่างเช่น การคมนาคมอย่าง**การทำถนนและยานพาหนะ** การทำถนนแสดงถึงความเจริญด้านการคมนาคมของดินแดนแถบนี้ รัชกาลที่ ๕ มักทรงเทียบเคียงความเจริญเหล่านี้กับสยามอยู่เสมอ ยกตัวอย่างเช่นตอนหนึ่งใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ขณะเสด็จประทับรถสี่ล้อเทียมม้าสี่ของคอเวอนเนอเยเนราลจากเมืองจันยอไปยังเมืองจิปานะที่ว่า “**ต้องสรรเสริญเขาอีกในเรื่องถนน ถ้าถนนเช่นเรารถม้าเช่นเรา อย่าพึ่งหมายเลยว่าจะขึ้นไปได้**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๗๕) แสดงถึงการทำถนนของชวาที่ดีกว่าของสยาม โดยทรงเปรียบเทียบกับการวิ่งของรถม้า ถนนของเขาจึงดีกว่าของเรา

นอกจากนี้ยังมีการบันทึกถึง**ยานพาหนะ**ในต่างแดนไม่ว่าจะเป็นรถไฟ และรถแตรม ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ขณะเสด็จประพาสเมืองบัตเตเวีย เมื่อวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ.๒๔๓๙) บันทึกถึง**รถไฟ**ซึ่งเป็นสิ่งที่แสดงถึงความเจริญทางวิทยาการของชวาประการหนึ่ง โดยพระองค์ทรงเทียบเคียงรถไฟกับปากน้ำ และทางรถไฟกับโคราชไว้ว่า “**รถไฟที่นี้ผิดกับปากน้ำไม่มากนัก แต่ทางที่เขาทำดีกว่า ถึงทางรถไฟโคราชก็สู้ไม่ได้** วิธีพูนดินใช้ขุดคลองแลทำถนนรถเคียงข้างคลอง พูนถนนรถไฟสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง**อย่างเช่นคิดทำในเมืองเราเช่นนี้ร้องกันว่าเปลือง แต่ที่แท้ได้ประโยชน์ถึง ๓ อย่าง**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๖) พระองค์ทรงมีพระราชวิจารณ์ว่าวิธีการทำทางรถไฟของชวา คนในเมืองสยามบอกกันว่าสิ้นเปลือง แต่ที่จริงมีประโยชน์หลายอย่าง เป็นการเปรียบเทียบข้อดีและข้อด้อยของการทำทางรถไฟดังกล่าว ซึ่งจะเป็นประโยชน์กับการสร้างทางรถไฟในสยามต่อไป พระองค์ทรงเปรียบเทียบขั้นตอนการสร้างทางรถไฟของชวากับสยาม แม้สยามจะมีทางรถไฟหากแต่ยังด้อยกว่าเขาด้านการใช้ประโยชน์

ยานพาหนะอีกประเภทหนึ่งที่ทรงบันทึกไว้ คือ **รถแตรมหรือรถแทรม** รัชกาลที่ ๕ ทรงแสดงทัศนะว่าเป็นพาหนะที่แปลกแตกต่างจากรถไฟ ดังปรากฏใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* ตอนต่อไปนี้

> เมื่อมาตามทาง **“ไม่ใช่รถไฟ”** ก็ถูกฝนเรื่อยมาจนถึงมเกลัง**ข้อที่เหตุใดจึงเรียกไม่ใช่รถไฟนั้น คือรางกว้างแคบก็เท่ารถไฟนั้นเอง โลคอโมติ๊ฟรถจักรนั้นก็รถไฟนั่นเอง ตัวคาร์ก็คือรถก็ที่ใช้รถไฟนั้นเอง ข้อที่ไม่เรียกว่ารถไฟ เพราะเหตุที่ยอมให้เดินไปบนถนนหลวงในกลางเมือง และมีข้อบังคับไม่ให้เดินเร็ว ต้องสั่นระฆังกริ๊งๆ ไปเสมอในเวลาเข้าเมือง แต่ใช่ว่าจะหยุดกลางทางรับผู้คนอันใดเหมือนรถรางก็หาไม่ คนก็ต้องไปขึ้นที่สเตชั่นตามเวลา**

> ถ้าไปถึงนอกเมืองก็เดินเร็วเหมือนรถไฟเรานี้เอง **แต่บังคับให้เรียกว่ารถแตรม** ถ้าเผลอไปเรียกว่ารถไฟเข้าเจ้าพวกพนักงานพนักการเถียงจนปากสั่นว่าไม่ใช่รถไฟ **จึงต้องเรียกว่าไม่ใช่รถไฟหรือรถไฟอินคอกนิโตก็เป็นที่พอใจใช้ได้** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๒๐๔)

รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงลักษณะของรถชนิดนี้ ทั้งยังทรงเปรียบเทียบกับรถไฟอีกด้วย โดยทรงเรียกรถประเภทนี้ว่า “ไม่ใช่รถไฟ” และให้เหตุผลว่ารางเท่ารถไฟ รถจักรคือรถไฟ ตัวรถก็คือรถไฟ แต่วิ่งบนถนนหลวงกลางเมือง และไม่ใช่ขับรถเร็ว ต้องสั่นระฆังเสมอเวลาเข้าเมือง แต่ไม่หยุดรับคนเหมือนอย่างรถราง ต้องไปขึ้นรถที่สถานีตามตารางเวลา หากอยู่นอกเมืองจะเดินรถเร็วเหมือนรถไฟ บังคับให้เรียกว่ารถแตรม รถประเภทนี้จึงเป็นของแปลกที่รัชกาลที่ ๕ ทอดพระเนตรและทรงสนพระราชหฤทัย การอธิบายเช่นนี้ทำให้ผู้อ่านเข้าใจวิทยาการใหม่ๆ ของประเทศเพื่อนบ้านมากยิ่งขึ้น ทั้งยังสื่อให้เห็นว่าดินแดนอาณานิคมแห่งนี้ได้รับความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการมาจากตะวันตกรุดหน้ากว่าสยาม

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่าสยามเหนือกว่าหรือทัดเทียมดินแดนอาณานิคมทั้งด้านทรัพยากรธรรมชาติ บุคคล และวัฒนธรรม ส่วนที่ดินแดนอาณานิคมรุดหน้าไปมากมีเพียงด้านวิทยาการสมัยใหม่จากตะวันตกเท่านั้น ซึ่งสยามกำลังเร่งพัฒนาให้ทัดเทียมประเทศเพื่อนบ้าน การสำรวจการเมืองการปกครองและวัฒนธรรมในดินแดนอาณานิคมอย่างชวาและมลายูนี้ทำให้ชนชั้นนำสยามได้ข้อมูลเกี่ยวกับประเทศที่ถูกตะวันตกยึดครอง รวมถึงข้อมูลด้านวัฒนธรรมของสยามชวาและมลายูที่ใกล้เคียง ข้อมูลดังกล่าวทำให้ชนชั้นนำสยามตระหนักถึงการรักษาเขตแดนของสยามและเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของตะวันตก ข้อดีและข้อด้อยในการตกอยู่ภายใต้ลัทธิจักรวรรดินิยมปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางยังดินแดนแถบชวารวมถึงมลายูอีกด้วย

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึงความเจริญของบ้านเมืองที่ถูกตะวันตกยึดครอง เช่น ความเจริญของถนนหนทาง หรือสถานที่อย่างห้างสรรพสินค้าและสถานประกอบกิจการต่างๆ เป็นต้น ชาติตะวันตกนำความเจริญทางวัตถุมาสู่ดินแดนดังกล่าว หากแต่ชาติตะวันตกก็พยายามลดทอนรากเหง้าทางวัฒนธรรมของดินแดนที่ตนยึดครองเช่นกัน ยกตัวอย่างการยกเลิกหรือจำกัดการประกอบพิธีกรรมบางอย่างของชวา ตลอดจนการจำกัดการนับถือศาสนาอิสลามของประชากร เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ทำให้ชนชั้นนำสยามต้องไตร่ตรองและแสวงหาหนทางเพื่อให้สามารถรักษาอธิปไตยในประเทศ รวมถึงสามารถอยู่รอดในสภาวะของการล่าอาณานิคมในขณะนั้น การสำรวจด้านการเมืองการปกครองในดินแดนอาณานิคมจึงทำให้ชนชั้นนำสยามได้ข้อมูลประกอบการปกครองประเทศให้รอดพ้นจากลัทธิจักรวรรดินิยม สรุปได้ว่าสภาพบ้านเมืองภายใต้การปกครองของเจ้าอาณานิคมนั้นมีความ

เจริญก้าวหน้าจากการพัฒนาของเจ้าอาณานิคม หากแต่เจ้านายและผู้ปกครองเดิมกลับถูกกดขี่และจำกัดสิทธิเสรีภาพเป็นอย่างมาก

ในดินแดนอาณานิคมอำนาจของสยามเป็นอย่างผู้มีอำนาจอธิปไตยออกสำรวจในดินแดนอาณานิคม ทัศนคติในการจ้องมองจึงเป็นการสำรวจความเจริญของผู้คนและพื้นที่เพื่อเปรียบเทียบกับสยาม เมื่อปรากฏข้อด้อยด้านทรัพยากรบุคคลและทรัพยากรธรรมชาตินักปกครองจะเปรียบเทียบกับทรัพยากรบุคคลและทรัพยากรธรรมชาติของสยามเสมอ จึงเป็นการยกระดับบุคคลและทรัพยากรธรรมชาติของสยามให้อยู่เหนือกว่าดินแดนอาณานิคมเหล่านี้ ส่วนความทันสมัยที่มีมากกว่าสยามนั้นนักปกครองจะเก็บรวบรวมข้อมูลเพื่อปรับปรุงประเทศให้ทัดเทียมดินแดนอาณานิคมต่อไป สิ่งสำคัญที่ชนชั้นนำค้นพบระหว่างการเดินทางยังดินแดนอาณานิคมคือการถูกกดขี่และบีบคั้นจากเจ้าอาณานิคมตะวันตกที่ทำให้การเมืองการปกครอง วัฒนธรรมและวิถีชีวิตของผู้คนในดินแดนอาณานิคมเปลี่ยนแปลง ชนชั้นนำสยามจึงต้องรีบเร่งปฏิรูปบ้านเมืองเพื่อให้รอดพ้นจากการถูกรุกรานอำนาจอธิปไตยอย่างสูงสุด

๓.๑.๕ ตะวันตกกับตะวันออก

การเดินทางยังดินแดนเจ้าอาณานิคมน่าจะทำให้สยามเข้าใจลัทธิล่าอาณานิคม[๑๙๑] มากขึ้น ประเทศตะวันตกเหล่านี้มีอิทธิพลต่อสยามเนื่องจากเข้ามาล่าอาณานิคมในดินแดนข้างเคียงสยามอย่างพม่า เขมร ชวา และมลายู จึงปรากฏการกระทบกระทั่งกับสยามอยู่เสมอๆ ดินแดนโดยรอบ

---

[๑๙๑] เมื่อพิจารณามูลเหตุสำคัญพบว่า การล่าอาณานิคมเกิดขึ้นจากชาวยุโรปที่ตื่นตัวทางการค้า สินค้าใหม่ๆ ตามความต้องการของตลาดอยู่ทางเอเชีย กษัตริย์จึงสนับสนุนการสำรวจเส้นทางการเดินเรือมาเอเชีย เป้าหมายที่สำคัญอีกเป้าหมายหนึ่ง คือ การเผยแพร่คริสต์ศาสนาไปทางตะวันออก ซึ่งถือว่ายังไม่เจริญ ด้วยเหตุนี้พ่อค้าและหมอสอนศาสนาจึงนิยมเดินทางไปยังตะวันออก ประเทศที่มีบทบาทสำคัญในการออกสำรวจและล่าดินแดนในครั้งนั้น คือ ประเทศโปรตุเกส สเปน อังกฤษ ฝรั่งเศส และเนเธอร์แลนด์ (เริงวุฒิ มิตรสุริยะ, ๒๕๕๙: ๒๑) การล่าอาณานิคมสัมพันธ์กับลัทธิจักรวรรดินิยม คำว่า “จักรวรรดินิยม” ถูกใช้เรียกนโยบายต่างประเทศของรัฐหรือการกระทำของรัฐที่มุ่งจะแผ่ขยายอำนาจและดินแดน หรือมุ่งแผ่อิทธิพลออกไปเหนือดินแดนอื่นในลักษณะที่เป็นการสร้างจักรวรรดิ (Empire) การแสวงหาอาณานิคมของชาวตะวันตกสัมพันธ์กับคำว่า ลัทธิล่าอาณานิคม (Colonization) และจักรวรรดินิยม (Imperialism) ที่มักใช้แทนที่กันในความหมายของการยึดดินแดน หากพิจารณาอย่างละเอียดจะพบว่ามีความแตกต่างกันอย่างมีนัยยะสำคัญ โดยการแสวงหาอาณานิคมเป็นการยึดดินแดนของต่างชาติ และถูกนำมาพัฒนาหรือปกครองโดยกลุ่มคนที่ไปยึด (ชาวอาณานิคมที่อพยพจากเมืองแม่) การแสวงหาอาณานิคมในช่วงยุคแห่งการค้นพบเพื่อเหตุผลทางเศรษฐกิจ คือ แสวงหาทองคำและเครื่องเทศเพื่อสร้างความมั่งคั่งสู่ประเทศ ความเสื่อมถอยของลัทธิพาณิชยนิยมถูกเปลี่ยนเป็นจักรวรรดินิยมอย่างจงใจ โดยในทศวรรษ ๑๘๗๐ มหาอำนาจตะวันตกเข้ายึดดินแดนในตะวันออกและแอฟริกาเกือบทั้งหมด และเข้าปกครองดินแดนเหล่านั้นในฐานะส่วนหนึ่งของจักรวรรดิที่ยิ่งใหญ่ (ฐนพงศ์ ลือขจรชัย, ๒๕๖๒: ๕๗-๖๕)

สยามถูกครอบงำด้วยลัทธิล่าอาณานิคมและจักรวรรดินิยมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ รวมถึงสยามที่ถูกอิทธิพลจากตะวันตกกระทบจนต้องเสียดินแดนบางส่วน การล่าอาณานิคมโดยชาวตะวันตกมักจะมีข้ออ้างของความศิวิไลซ์ของดินแดนตนมากกว่าดินแดนอื่นอยู่เสมอ การเดินทางไปยังดินแดนเจ้าอาณานิคมจึงถือเป็นการโต้กลับการออกสำรวจดินแดนตะวันออกของนักล่าอาณานิคม การที่ชนชั้นนำสยามเดินทางไปสู่ศูนย์กลางแห่งความศิวิไลซ์น่าจะทำให้สยามรอดพ้นจากลัทธิล่าอาณานิคมดังกล่าว

ชนชั้นนำสยามมีทัศนะว่าดินแดนเจ้าอาณานิคมเป็นดินแดนแห่งความศิวิไลซ์ซึ่งสยามต้องเร่งรัดพัฒนาประเทศตามแบบตะวันตก **ตะวันตกเหนือกว่าตะวันออกหรือสยาม**ในด้านของ**วิทยาการสมัยใหม่**และ**อำนาจทางการเมือง** หากแต่บันทึกการเดินทางบ่งบอกทัศนะที่ว่า**สยามมีความอุดมสมบูรณ์ การปกครองหัวเมืองประเทศราชแถบมลายู กิริยามารยาทของผู้คนและวัฒนธรรมเหนือกว่าตะวันตก**

บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมกล่าวถึงทัศนะของพระองค์ต่อระบบ**โทรคมนาคม**ที่ทันสมัยของยุโรป ยกตัวอย่างเช่นโทรเลขไร้สายซึ่งเป็นวิทยาการสมัยใหม่ของโลก ณ ขณะนั้น การเสด็จประพาสยุโรปของรัชกาลที่ ๕ จึงเปรียบเสมือนการทอดพระเนตรความทันสมัยแห่งยุคสมัย ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ขณะเสด็จประพาสเมืองออสเตนต์ วันพฤหัสบดีที่ ๒๗ มิถุนายน ร.ศ ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ดังนี้

> ได้ไปดู**โทรเลขไม่มีสาย** มีสายลวดสามสาย มีไม้ถ่าง โยงจากเสาน่าไปเสาท้าย มีอีกสามสายโยงลงมาเข้าเครื่อง **เครื่องนั้นก็คล้ายโทรเลขบก จะอธิบายก็ดูไม่มีท่าที่จะเข้าใจได้อย่างไร เพราะอ้ายเครื่องนั้นจะดูที่ไหนก็ดูได้ แต่ข้อที่ไฟฟ้ามันเดินแล่นอย่างไรไปในอากาศพ่ออธิบายไม่ได้** เปนแต่พอที่ว่าได้ทดลองมีโทรเลขเท่านั้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๓๔)

ตัวอย่างข้างต้นพระองค์ทรงกล่าวว่าโทรเลขไม่มีสายคล้ายโทรเลขบก แต่ไม่สามารถอธิบายการเดินของไฟฟ้าให้เข้าใจได้ ความพยายามในการวิเคราะห์วิทยาการสมัยใหม่ชนิดนี้และเรียบเรียงในบันทึกการเดินทางจึงมีข้อจำกัด หากแต่แสดงถึงความทันสมัยด้านโทรคมนาคมของโลก ณ ขณะนั้น แสดงถึงความก้าวหน้าทางวิทยาการของยุโรปอย่างเห็นได้ชัด ชนชั้นนำสยามพบว่าวิทยาการของสยามยังคงห่างไกลจากตะวันตกมาก การเร่งพัฒนาประเทศจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

รัชกาลที่ ๕ ทรงมองการณ์ไกลเกี่ยวกับวิทยาการสมัยใหม่ ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ขณะเสด็จประทับตำบลโนโตดเดน ของนอร์เวย์ ในวันพุธที่ ๓๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ทรงทำนายถึงเทคโนโลยี**โทรศัพท์ไร้สาย**ว่าน่าจะเกิดขึ้นได้ในอนาคต พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสันถารกับนักคิดและนักประดิษฐ์ชาวยุโรปเกี่ยวกับไฟฟ้า ดังต่อไปนี้ “**ทำนายกันได้ว่า นานไปจะมีเครื่องเต**

เลโฟน สักเท่านาฬิกาพก พกไปไหนๆ ได้ เมื่อจะพูดกับใครพูดลงไปที่นาฬิกาพกแล้วเอาหูฟังที่นาฬิกาพก จะรู้กันได้ เว้นไว้แต่ยังไม่แลเห็นว่าจะใช้ได้ทางไกล" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๓๒๕) ความคิดในครั้งนั้นเป็นจริงในราว พ.ศ. ๒๕๑๖ จึงมีการประดิษฐ์โทรศัพท์เคลื่อนที่หรือโทรศัพท์มือถือหรือวิทยุโทรศัพท์ ขึ้นในโลก โดยมาร์ติน คูเปอร์ (Martin Cooper) นักประดิษฐ์จากบริษัทโมโตโรลา และพัฒนาขึ้นจนเป็นสมาร์ทโฟนในปัจจุบัน การเสด็จประพาสยุโรปของรัชกาลที่ ๕ จึงเปรียบเสมือนการพบกับวิทยาการของโลกซึ่งถือกำเนิดจากยุโรปเสียเป็นส่วนใหญ่ ชนชั้นนำสยามได้สัมผัสกับความทันสมัยและวิทยาการมาเป็นเวลานานกว่า ๑๐๐ ปีแล้ว แสดงถึงการที่ชนชั้นนำสยามเข้าใกล้เทคโนโลยีและความทันสมัยซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่ยุโรป ณ ขณะนั้น การทำนายอนาคตของพระองค์ปรากฏผ่านการสังเกตและคาดคะเนสถานการณ์ในอนาคตทำให้สยามสามารถปรับตัวให้รอดพ้นจากการล่าอาณานิคมได้ ทั้งยังแสดงพระราชทัศนะที่ว่าตะวันตกมีความเจริญก้าวหน้าทางความรู้และวิทยาการสมัยใหม่มากกว่าตะวันออกเป็นอย่างมาก

ความเหนือกว่าของตะวันตกในแง่ของ**อำนาจในการต่อรองทางการเมืองและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ**ส่งผลให้รัชกาลที่ ๕ ทรงมีกุศโลบายเพื่อนำพาสยามให้รอดพ้นจากความขัดแย้งและการล่าอาณานิคมของตะวันตก ยกตัวอย่างเช่นการเชื่อมสัมพันธไมตรีกับรัสเซียโดย**การส่งพระราชโอรสไปศึกษายังประเทศรัสเซีย** ปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒* ขณะทรงมีพระราชหัตถเลขาที่วังอับดิน เมืองไกโร ณ วันที่ ๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) พระราชทานสมเด็จพระบรมราชินีนาถหรือแม่เล็ก ดังนี้

> การที่จะไปอยู่รัสเซียได้คิดวางการไว้ตลอดแล้ว แต่ขอบอกล่วงน่าที่จะพ้นจากมีผู้ติว่าเอาไปเรียนเมืองป่าดงนั้นคงไม่พ้น จะว่าตามจริงก็เล่าเรียนที่นั้นไม่ดีกว่าที่อื่น ต้องเรียนภาษามากแลห่างพวกพ้อง **แต่เป็นการดีในทางราชการที่จะผูกพันให้สนิท และอีกอย่างหนึ่งเชื่อได้ว่าเอมเปอเรอคงจะเอื้อดีกว่าเจ้าแผ่นดินอื่นๆ ที่เราจะฝากได้** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๑๒๔)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงกุศโลบายสำคัญของรัชกาลที่ ๕ ในการส่งพระราชโอรสไปศึกษายังต่างประเทศเพื่อสานสัมพันธไมตรีกับรัสเซีย ทั้งยังแสดงถึงความสัมพันธ์ของเจ้าแผ่นดินสยามกับเจ้าแผ่นดินรัสเซียว่าสนิทชิดเชื้อกันยิ่งกว่าเจ้าแผ่นดินองค์อื่น จึงจะฝากฝังพระราชโอรสได้ แนวพระราชดำริของพระองค์จึงไม่ต่างจากการที่เจ้าอาณานิคมส่งคนของประเทศตนไปปกครองหรืออาศัยในดินแดนอาณานิคม เพียงแต่พระองค์มุ่งที่ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศและความรู้ในประเทศรัสเซียเป็นสำคัญ มิได้มุ่งครอบครองดินแดนอย่างการล่าอาณานิคมแต่อย่างใด พระองค์ทรงวางแผนให้พระราชโอรสมาศึกษาเล่าเรียนยังประเทศมหาอำนาจอย่างรัสเซีย แนวคิดดังกล่าวนำไปสู่การเชื่อม

สัมพันธไมตรีกับประเทศยุโรปอันจะนำไปสู่ผลลัพธ์ที่ประเทศสยามรอดพ้นจากการถูกคุกคามจากตะวันตก

อีกตอนหนึ่งใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒* ขณะประทับ ณ เมืองเอสเซน ในวันที่ ๕ กันยายน ร.ศ ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ปรากฏการหาพันธมิตรขณะเสด็จประพาสเมืองเอสเซนของเยอรมัน พระองค์ทรงแสดงทัศนะต่อการมีพระราชปฏิสันถารกับเจ้านายยุโรป ดังต่อไปนี้

> **การที่เราจะหมายกำลังอุดหนุนจากประเทศอื่นนั้น ตามที่ฉันเข้าใจชัดจากที่ได้สนทนากันกับเอเปอเรอออฟรัสเซีย และเคาน์มูราเวียฟ[๑๙๒] หลอดสอลีสบุรี[๑๙๓] มิสเตอร์เคอสัน[๑๙๔] เอมเปอเรอออฟเยอรมนี เห็นว่าไม่มีอะไรที่จะยึดหน่วงยิ่งกว่า ถ้าถึงจะทำลายเอกราชของเราแล้ว ท่านเหล่านั้นคงจะเข้าแทรกแซงพูดจา ไม่เปนการทำได้ตามสบายใจ ฤา ถ้าสบเหมาะถึงรบกันก็ได้ เว้นไว้แต่การที่จะถึงเช่นนั้นไม่มี** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๑๐๐-๑๐๑)

จากตอนข้างต้นแสดงถึงการที่สยามจะไม่เสียเอกราชได้โดยง่ายดาย เนื่องจากมีกษัตริย์และขุนนางจากมิตรประเทศคอยช่วยเหลือเจรจาอยู่จำนวนหนึ่ง ทั้งรัสเซีย เยอรมันและอังกฤษ การเตรียมการของรัชกาลที่ ๕ เสมือนการยกระดับความสัมพันธ์ของสยามกับประเทศมหาอำนาจเหล่านี้ด้วยพระองค์เอง การต่อกรกับเจ้าอาณานิคมที่ครอบครองดินแดนอาณานิคมข้างเคียงสยามอย่างฝรั่งเศสจึงเป็นการสานสัมพันธ์กับประเทศมหาอำนาจอื่นแทน อำนาจทางการเมืองจึงเป็นของสยามขณะเดินทางมายังยุโรปและเจรจากับประเทศมหาอำนาจด้วยตนเอง พระองค์ทรงมีกลยุทธ์ซึ่งมีเป้าหมายในการนำพาสยามประเทศไปสู่เอกราช การมีพระราชปฏิสันถารกับเจ้านายยุโรปเพื่อต่อต้านการรุกรานจากฝรั่งเศสเป็นกุศโลบายสำคัญที่ทำให้สยามรอดพ้นจากการล่าอาณานิคม

---

[๑๙๒] ไมเคล นิกอลายวิช เคาน์ มูราเวียฟ เป็นบุตรของเคานต์นิกอลาส มูราเวียฟ เจ้าเมืองครอดโน และเป็นหลานของเคาน์ไมเคล มูราเวียฟ ผู้มีชื่อเสียงในการปราบขบถเมืองโปแลนด์ เมื่อ พ.ศ ๒๔๐๖ เข้ารับราชการในกระทรวงการต่างประเทศของรัสเซีย พ.ศ ๒๔๐๗ ได้เป็นพนักงานทูตและทูตหลายเมือง อย่างเมืองโคเปนเฮเคนจึงมีโอกาสเฝ้าแหนสนิทชิดเชื้อกับเจ้านายในราชวงศ์รัสเซียมาก เอมเปอเรอโปรดตั้งเป็นเสนาบดีว่าการต่างประเทศ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ (อธิบายคำ, ๒๕๒๘: ๑๘๗)

[๑๙๓] โรงเบิต มาร์ควิส (ที่ ๓) ออฟสอลสบี อรรคมหาเสนาบดีเมืองอังกฤษ (อธิบายคำ, ๒๕๒๘: ๒๐๐)

[๑๙๔] ยอช เออล์เคอซัน (คนแรกตั้งใน พ.ศ. ๒๔๕๔) ไวซรอยอินเดีย และเป็นเสนาบดีว่าการต่างประเทศของอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ ๖ (อธิบายคำ, ๒๕๒๘: ๒๐๐)

พระองค์ทรงแสดงทัศนะเกี่ยวกับกลยุทธ์ ขณะกล่าวข้อราชการระหว่างสยามกับฝรั่งเศส โดยทรงมี**พระราชปฏิสันถารกับขุนนางฝรั่งเศส** คือ มองซิเออร์โฟร์ซึ่งเป็นที่รักใคร่ของชาวฝรั่งเศสไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกันขณะเสด็จพระราชดำเนินยังเมืองปารีส ณ วันที่ ๑๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ ๒๔๔๐) ว่า

> **ข้อที่พูดเปนราชการนั้น แสดงความยินดีที่ฉันมาจะได้มีช่องปฤกษาหารือกันระงับการซึ่งพวกฝรั่งเศส ซึ่งอยู่ฝ่ายตวันออกแกล้งกล่าวว่าเราไม่อยากเปนไมตรีกับฝรั่งเศส** จะขอให้มีเวลาปฤกษาหารือกัน ฉันก็รับเขาว่าขอให้เข้าใจว่าเมืองฝรั่งเศส ไม่เหมือนเมืองอื่นต้องปกครองตามใจคนจึงเปนการยาก แต่รอดตัวที่เขาเปนคนมีคนชอบมาก **ฉันก็ว่าฉันดีใจที่ได้มาเปิดความจริงซึ่งมีอยู่ในอกให้เห็นว่าเราอยากเปนไมตรีกับฝรั่งเศสเพียงใด ข้อความอันนี้ฉันก็ได้เปิดไว้กับเอมเปอเรอรัสเซียเสร็จแล้ว เขาก็รับว่าเอมเปอเรอได้รับสั่งกับเขา** ฉันว่าด้วยฝรั่งเศสมีใจรักแลเชื่อถือเอมเปอเรอๆ เปนพยานฉันในข้อนี้ กับทั้งที่ฉันจะได้สำแดงไมตรีต่อมองซิเออร์โฟร์ ซึ่งเปนที่รักของชาวฝรั่งเศส คงจะเปนเหตุให้ความประสงค์ของฉันสำเร็จได้ แกต้องการจีระอยากจะให้มาที่เมืองฝรั่งเศสบ้างเพราะเขาไปรัสเซีย ฉันรับจะหาคนให้เรียนที่ฝรั่งเศส และพูดถึงลูกโตอย่างดี แล้วนำเจ้านายข้าราชการมาพบและไปเลี้ยงน้ำชาที่เมีย เมียกับลูกสาวนั้นหน้าตาเหลือสติกำลัง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๑๑๑-๑๑๒)

ตอนข้างต้นเป็นการแก้ปัญหาอย่างนักการทูต พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสันถารกับเอมเปอเรอรัสเซียถึงเรื่องความขัดแย้งของสยามกับฝรั่งเศสมาก่อนแล้ว การตรัสข้อราชการกับขุนนางฝรั่งเศสผู้นี้ จึงเป็นการสานสัมพันธไมตรีกับฝรั่งเศสดังพระราชประสงค์ นำมาสู่อำนาจในการต่อรองและอำนาจอธิปไตยของสยามในเวลาต่อมา พระราชทัศนะดังกล่าวมุ่งเน้นที่การเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างฝรั่งเศสกับสยามเป็นสำคัญ พระเจ้าแผ่นดินของสยามเสด็จมาด้วยพระองค์เองเพื่อขจัดความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศสให้หมดไป การมีพระราชปฏิสันถารกับขุนนางฝรั่งเศสคนสำคัญเป็นการดำเนินการให้สยามรอดพ้นจากการถูกคุกคามอันเป็นผลสัมฤทธิ์สูงสุด

การเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างประเทศกับประเทศมหาอำนาจในยุโรปจำต้องใช้กลยุทธ์เพื่อนำไปสู่หนทางแห่งความสำเร็จที่สยามรอดพ้นจากการถูกคุกคามจากประเทศตะวันตกอย่างฝรั่งเศส ความเหนือกว่าของตะวันตกจึงปรากฏชัดในตอนข้างต้น หากแต่ชนชั้นนำสยามมุ่งผลสัมฤทธิ์จากการแก้ไขสถานการณ์ที่เหนือกว่าของประเทศตะวันตกเหล่านั้นเช่นกัน

ชนชั้นสยามเดินทางไปยังดินแดนเจ้าอาณานิคมและพบว่า**ตะวันออกหรือสยามเหนือกว่าตะวันตกทางด้านความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร การดูแลหัวเมืองประเทศราช ความสุภาพของ**

ผู้คนและความงดงามทางวัฒนธรรม ยกตัวอย่างเช่นในพระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ขณะประทับ ณ เมืองซันเรโม ในวันพฤหัสบดีที่ ๙ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) พระองค์กล่าวถึง**การรับประทานอาหารของคนจนชาวยุโรป** ไว้ว่า "**ดูเหมือนเราเข้าใจว่าฝรั่งกินเนื้อสัตว์เสมอ แต่ที่แท้ราษฎรคนจนไม่มีใครได้กินเนื้อสัตว์ ไทยเราเองอิกกินปลาเสมอ มากกว่าคนต่างประเทศ**" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๒๒๕) พระองค์ทรงวิพากษ์ว่าชาวยุโรปรับประทานเนื้อสัตว์อยู่เสมอ หากแต่ความเป็นจริงแล้วราษฎรที่มีฐานะยากจนไม่ได้รับประทานเนื้อสัตว์ ผิดกับคนไทยที่ยังสามารถหาปลารับประทานได้เสมอ แสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของอาหารการกินในประเทศสยามได้เป็นอย่างดี ยุโรปจึงไม่ได้สมบูรณ์ดังที่เจ้าอาณานิคมสร้างภาพไว้ การวิพากษ์ความเชื่อว่าชาวยุโรปรับประทานเนื้อสัตว์อยู่เสมอ ผ่านการพิสูจน์ด้วยพระองค์เองนี้ ทำให้บันทึกการเดินทางบันทึกความรู้และข้อเท็จจริงอีกด้านหนึ่ง

นอกจากนี้ยังทรงเปรียบเทียบ**ผลไม้ของสยามกับยุโรป**ซึ่งนำมาสู่ข้อสรุปที่ว่าผลไม้ของสยามดีกว่าดินแดนอื่นและเห็นภาพผลไม้ต่างถิ่นชัดเจนยิ่งขึ้น การเปรียบเทียบผลไม้ในแถบยุโรปที่รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงมีหลากหลายชนิด เช่น เชอร์รี่ ลูกพีช สตรอเบอร์รี่ แอปเปิ้ล เป็นต้น รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึงผลไม้ที่เมืองเจนีวาไว้อย่างแปลกตา ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* ขณะประทับที่เมืองเยนีวาหรือเจนีวาของสวิตเซอร์แลนด์ วันที่ ๒๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ดังนี้

> ลูกไม้ได้กินแล้วคือ**แชร์รี** ลักษณลูกพุมเรียง แต่ดีกว่าที่ไม่ติดปาก กินแล้วไม่ต้องอยากอีก **ลูกปีช**หวานชืดๆ รศชาติเปนฟันขาวไม่อร่อยเลย ดีแต่**สตรอบรี**ๆ ก็ลูกเล็กกว่ายาวา แต่รศดีกว่าไม่เปน แตงหนู สตรอบรีบ้านโตกว่าที่ยาวามาก เท่าลิ้นจี่ลูกใหญ่ๆ เปนลูกไม้ที่กินอร่อย ลูก**แอบเปอล**นี้อ่านออกแล้ว ไม่ใช่อะไรเลยคือพุดทราเรานี่เอง เปนแต่มันโตเปนลูกไม้ป่าพระหิมพาน ถ้าดิบๆ จิ้มน้ำตาลกับเกลือเปนพุดทราเปรี้ยวๆ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๑๘๔)

รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงลักษณะและรสชาติของเชอร์รี่ ลูกพีช สตรอเบอร์รี่ และแอปเปิลซึ่งเป็นผลไม้ต่างถิ่นไว้อย่างละเอียด เชอร์รี่มีลักษณะลูกเรียงกัน รสชาติไม่อร่อยนัก ลูกพีชหวานชืดๆ ไม่อร่อย สตรอเบอร์รี่ขนาดเล็กกว่าที่เมืองยะวา รสชาติดี ส่วนสตรอเบอร์รี่บ้านมีขนาดใหญ่กว่าที่เมืองยะวาเท่าลิ้นจี่ รสชาติอร่อย ส่วนแอปเปิ้ลรสชาติเหมือนพุทราเพียงแค่ขนาดใหญ่กว่า การเปรียบเทียบผลไม้ต่างถิ่นกับผลไม้ในสยามนี้ทำให้เห็นภาพได้ชัดเจนขึ้น จะเห็นได้ว่าลักษณะ ขนาดและรสชาติเป็นสิ่งที่แสดงความแปลกตาของผลไม้เหล่านี้ ผลไม้ของสยามจึงดีและเหนือกว่าผลไม้ในดินแดนยุโรป

พระองค์ทรงเปรียบเทียบว่าสยามมีหลายสิ่งทัดเทียมยุโรป ยกตัวอย่างเช่น ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ขณะประทับ ณ เมืองบาเดนบาเดนของเยอรมัน เมื่อวันศุกร์ที่ ๑๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ซึ่งกล่าวถึง**สวนปาล์ม**ที่มีการเก็บเงินค่าเข้าชม ณ เมืองบาเดนบาเดนว่ามิได้วิเศษไปกว่าของสยามแต่อย่างใด ดังนี้

> หลังตึกเปนสวนหลังคากระจกปลูกปาล์ม **จัดเปนทำนองป่ามีน้ำพุที่กลาง ไม่ประหลาดอะไรกว่าที่เรามี** เปนแต่ใหญ่ขึ้นนิดหนึ่ง **ทำเมืองเราได้ง่ายแลงามกว่านี้ เว้นไว้แต่ต้นที่เปนใบอ่อนปลูกแทนหญ้าเห็นจะทนร้อนไม่ได้ แต่ของเราง่ายที่ปลูกได้ในดิน ของเขาต้องปลูกกระถาง ของเขาต้องใช้กระจก เราไม่ต้องใช้** ปาล์มเขาปลูกมาเก่าต้นใหญ่ๆ ออกจะโทรมแล้วก็มี (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๘๑)

พระองค์ทรงแสดงพระราชทัศนะว่าสวนของสยามมีการจัดวางและพรรณไม้ไม่แพ้กับสวนที่เมืองบาเดนบาเดนแห่งนี้ ทั้งยังสามารถทำให้งดงามในสยามได้มากกว่านี้ ข้อดีของสยามคือปลูกในดิน ไม่ต้องใช้กระถางและกระจกเหมือนของเขา การแสดงพระราชทัศนะเช่นนี้ช่วยยกระดับสยามว่าเป็นประเทศที่มีพืชพรรณอุดมสมบูรณ์ยิ่งกว่ายุโรป สยามจึงอาจเหนือกว่าดินแดนเจ้าอาณานิคมด้านทรัพยากรธรรมชาติ การเปรียบเทียบจึงทำให้พระองค์เข้าใจสยามมากยิ่งขึ้น

การเปรียบเทียบยังปรากฏเมื่อกล่าวถึง**การปกครองของไทยกับอังกฤษ**ในดินแดนแถบมลายู ยกตัวอย่างที่มีการวิพากษ์การจัดการบ้านเมืองของอังกฤษในแถบมลายูว่าไม่ค่อยเรียบร้อยนัก อันถือเป็นปัญหาสำคัญประการหนึ่ง ดังปรากฏในการเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ ดังต่อไปนี้

> **การที่อังกฤษจัดรักษาในที่แถบนี้ไม่กวดขันแข็งแรงอันใด อยู่ข้างโกโรโกเตกว่าเราเสียอีก** คนที่อยู่บนบกแลเห็นเป็นแขก เขาว่าเป็นมลายูบ้าง จีนบ้างประมาณสักสามสิบครัว ทั้งหน้านอกหน้าใน หากินด้วยทำปลา เรืออ้อมมาหว่างเกาะเล็กของอังกฤษที่แอบฝั่งอยู่สองเกาะ เข้าปากอ่าวเมืองระนอง ที่ฝั่งขวามีโรงจีนตัดฟืนสำหรับส่งเรือเมล์ประมาณสักสามสิบหลัง ฝั่งซ้ายเป็นที่ตลิ่งชายเนินสูง ตั้งโรงโปลิศอยู่ในที่นั้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๑๐๖-๑๐๗)

พระองค์ทรงเปรียบเทียบการปกครองของอังกฤษกับสยาม โดยทรงระบุว่าการจัดการของอังกฤษบริเวณเกาะขวางไม่แข็งแรงนัก รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวว่าของสยามนั้นดูแลดีกว่า แสดงถึงพระราชทัศนะต่อการปกครองบ้านเมืองว่าสยามย่อมดูแลได้ดีกว่าที่จะตกเป็นของอังกฤษ การเปรียบเทียบมุ่งขับเน้นข้อดีของสยามในแง่มุมต่างๆ ออกสู่สาธารณชน อันเป็นการยกระดับประเทศสยามให้

ทัดเทียมอารยประเทศ ตะวันตกเมื่อยึดครองดินแดนอาณานิคมในตะวันออกจึงปรากฏข้อด้อยเมื่อเทียบเคียงกับการปกครองหัวเมืองประเทศราชของสยาม

พระองค์ทรงแสดงทัศนะต่อ**คู่สามีภรรยาชาวยุโรป**ว่าผู้หญิงเป็นใหญ่กว่าผู้ชาย ดังปรากฏขณะประทับบนเรือจากลังกาไปเอเดน ในพระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่ม ๑* เมื่อวันศุกร์ที่ ๑๒ เมษายน ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ดังต่อไปนี้

> **ที่พวกเราชอบดูมากนั้นเรื่องผัวเปนขี้ข้าเมีย มันน่าสมเพชเวทนา** ถึงเราก็ต้องสัพยกเก้าอี้ให้ผู้หญิงจริงอยู่แล แต่ยังไม่ถึงคู่หนึ่ง ซึ่งถูกดูเสียจริงๆ แลบ่นกันไม่หยุด คือดาดฟ้าชั้นที่หนึ่งกับที่สองมันเดินไม่ถึงกัน **เวลาจะมาใช้ให้ผัวยกเก้าอี้ตามหลัง** พอมาถึงจัดการตั้งเก้าอี้ให้ แต่แม่เจ้าประคุณไม่นั่ง เพราะจะมีแดดถูกตีนนิดหนึ่ง **เขียวให้ตั้งใหม่จึงได้นั่ง** ตาผัวยังยืนอยู่หันไปพูดกับใคร**เรียกมาเขียวไม่ให้พูด บังคับให้นั่งลงกับพื้นที่ข้างเก้าอี้** เจ้าผัวกว่าจะนั่งลงได้ประดักประเดิดโก้งเก้งกันอยู่เปนนานจึงนั่งได้ **คราวนี้สั่งให้ผัวไปเอาผ้าห่ม** ผัวเดินงังๆ ลงกระไดนี้ไปขึ้นกระไดโน้นได้ผ้าห่มมา ไม่ยักรับมาคลุมเอง **เจ้าผัวต้องคลุมให้** ประเดี๋ยวเดียวก็เอาผ้าออก ตาผัวไปพูดกับคนอื่นเรียกมาเขียวอีก คราวนี้อนุญาตให้นั่งปลายจะงอยเก้าอี้อันเปนที่สำหรับเหยียดตีนนิดเดียวไม่ถึงฝ่ามือ เลยแขวนอยู่เช่นนั้นจนตลอด **ขากลับก็ต้องแบกเก้าอี้ตามหลังไปอีกเหมือนนายกับบ่าวจริงๆ น่าสงสาร ถ้าประเพณีมีเมียของฝรั่งเปนเช่นนี้โดยมากก็ควรจะเข้าใจได้ว่าทำไมฝรั่งจึงไม่ใคร่มีเมีย** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๗๒)

รัชกาลที่ ๕ ทรงแสดงทัศนะต่อภาพสามีภรรยาที่ทอดพระเนตรว่าลักษณะเช่นนี้เหมือนสามีเป็นบ่าวของภรรยา หากประเพณีของฝรั่งเป็นเช่นนี้ก็จะทำให้เข้าใจว่าเหตุใดฝรั่งจึงไม่ค่อยมีภรรยานัก หากแต่อาจเป็นเพียงแค่บางคู่ที่มีลักษณะดังกล่าวเท่านั้น คู่สามีภรรยาข้างต้นจึงเป็นตัวอย่างของภาพแทนที่ภรรยาชาวยุโรปมีอำนาจเหนือสามี มโนทัศน์ข้างต้นเป็นสิ่งที่ขัดแย้งกับธรรมเนียมของสยาม ชนชั้นนำจึงได้ปรับเปลี่ยนมโนทัศน์เมื่อต้องเดินทางมายังดินแดนต่างวัฒนธรรม อย่างไรก็ดีในทัศนะของชนชั้นนำสยามขนบธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับหญิงชายของสยามย่อมมีความเหนือกว่าตะวันตก กล่าวคือ ผู้ชายควรมีอำนาจเหนือกว่าผู้หญิง

ภาพของชาวอิตาเลียนที่เมืองมิลานซึ่งเป็นคนร้ายกาจปรากฏผ่านการเสด็จประพาสด้วยพระองค์เอง ทรงบันทึกเมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๒๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ดังต่อไปนี้

> **คนอิตาเลียนมีคนร้ายกาจอยู่มาก อาจจะทำอันตรายโดยไม่พอที่จะทำ เช่นกับยิงเอมเปรสอิลิสซาเบถเมืองออสเตรียที่สวิตเซอแลนด์ก็อิตาเลียน เจ้าของเขาเขาก็ฆ่ากันเอง เพราะคนอิตาเลียนมันเปนคนสำส่อน** การปกครองได้ผลัดเปลี่ยนแยกย้ายกันมาหลายทอด **ซ้ำมีอ้ายลัทธิอานาคิสต์[๑๙๕]โซเชียลลิสต์[๑๙๖] ซึ่งคิดประทุษฐร้ายต่างๆ เพื่อจะให้สมความประสงค์ มันคล้ายๆ กับสาสนา ไม่ใช่อั้งยี่ เปนลัทธิของคนพวกหนึ่ง** ซึ่งไม่ใคร่จะกลัวตาย ยิ่งจับได้ยิ่งเก่ **มันเปนลัทธิที่กินใจออกจะเกือบเปนบ้าๆ ซึ่งไม่มีตัวอย่างในคนไทยเลย** เมืองนี้อยู่ข้างจะเปน เมืองใหญ่โตกว่าตุริน แต่เปนเมืองค้าขาย ทำเครื่องเฟอนิเชอแลการช่างต่างๆ **มีคนถึงหกแสน มีเยอรมันมากกว่าเมืองอิตาเลียนอื่นๆ ผู้คนพลเมืองก็ผิดกันกับเมืองอื่น** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๒๘๙)

ตอนข้างต้นกล่าวถึงคนอิตาลีว่าร้ายกาจอาจจะทำอันตรายได้ เช่น ยิงเจ้านายเมืองออสเตรียที่สวิตเซอร์แลนด์ มีลัทธิอานาคิสต์โซเชียลลิสต์ซึ่งไม่เชื่อในสถาบันพระมหากษัตริย์ พระองค์ทรงอธิบายไว้ว่าไม่พบลัทธิเช่นนี้ในไทย รัชกาลที่ ๕ ทรงมีมโนทัศน์ต่อผู้คนที่ทอดพระเนตรและสรุปได้ว่าชาวอิตาลีเป็นคนร้ายกาจต่อเจ้านายเป็นอย่างยิ่ง ทั้งยังมีลัทธิแบบสังคมนิยมอีกด้วย การเสด็จประพาสของพระองค์จึงอาจไม่ได้รับการต้อนรับจากประชาชนก็เป็นได้ ในที่นี้สะท้อนภาพของชาวอิตาลีว่าเป็นพวกร้ายกาจต่างจากชาวสยามที่สุภาพเรียบร้อยและอยู่อย่างสงบ

นอกจากนี้ยังปรากฏภาพแทนของชาวอิตาลีต่อการเคารพนับถือเจ้านาย ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* ขณะเสด็จพระราชดำเนินยังเมืองเวนิส เมื่อวันศุกร์ที่ ๑๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ทรงแสดงมโนทัศน์เกี่ยวกับ**ลักษณะท่าทางของชาวอิตาลี**ว่ามีกิริยาไม่เรียบร้อย ดังนี้

> แต่เต็มที**ดูไม่ใคร่ถนัดเพราะคนมันตอมมากนัก คนเขามันฟรี** ถึงว่าคนเราไปกับเจ้านายเขาก็ไม่ผิดอันใดกับไปแต่ลำพัง **ต้องเดินไปในระหว่างกว้างเพียง ๒ ศอก** นอกนั้นแต่พื้นวัดก็ไม่แลเห็น **การที่จะแทงฟันฤายิงนั้น ไม่เปนการยากบากอันใดเลย ต้องการจะทำเมื่อใดได้เมื่อนั้น ดูไม่มียศศักดิ์อันใดเสียเลย** กลับต้องสัพพีพวกราษฎรจนถึงได้ความ

---

[๑๙๕] อานาคิสต์ (anarchist) หรืออนาธิปไตย (anarchy) คือ ภาวะที่บ้านเมืองไม่มีรัฐบาล ไม่มีกฎหมายและระเบียบ ทำให้เกิดความวุ่นวายทางการเมือง (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๖: ๑๓๒๕)

[๑๙๖] Anarchist socialist หรืออนาธิปไตยสังคมนิยม คือ การเมืองสังคมนิยมแบบอิสรนิยมเน้นการจัดการตนเองของคนงานในที่ทำงานและโครงสร้างการปกครองการเมืองแบบกระจายอำนาจแทน โดยเชื่อว่าสามารถบรรลุสังคมที่เสรีภาพและเสมอภาคได้ โดยการยกเลิกสถาบันอำนาจนิยมซึ่งควบคุมปัจจัยการผลิตบางอย่าง ทำให้ประชาชนเป็นเบี้ยล่างของชนชั้นที่มีอำนาจ

เดือดร้อน คือคนเหล่านี้ถึงฟรีปานนั้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๑๕๑)

ขณะรัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสเมืองเวนิสทรงทอดพระเนตรกิริยาของชาวอิตาลีที่รุมมองพระองค์ และมีมโนทัศน์ว่าผู้คนเหล่านี้ไม่นับถือเจ้านาย จากตัวอย่างแสดงถึงเสรีภาพของราษฎรเมืองอิตาลีที่มีมาก เกินกว่าความคุ้นชินของสยาม โดยเฉพาะเรื่องการแบ่งยศศักดิ์ซึ่งไม่เห็นว่ามีความสำคัญ พระองค์ทรงใช้คำว่า “ตอม” ซึ่งเป็นอาการของแมลงที่บินเข้าใกล้สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งในที่นี้คือพระองค์ การที่พระองค์ทรงเปรียบว่าราษฎรอิตาลีเหล่านี้เหมือนแมลงหวี่แมลงวัน แสดงถึงความแตกต่างทางระดับชั้นของพระองค์กับราษฎรเหล่านี้ได้อย่างชัดเจน แม้ราษฎรเหล่านี้จะไม่ให้ความเคารพนับถือเจ้านายของตน แต่พระองค์ได้แสดงพระราชอำนาจผ่านการตัดสินคนเหล่านี้แล้วว่าเป็นแมลงซึ่งมีฐานะต่ำต้อยกว่าพระองค์เป็นอย่างมาก รวมถึงวิพากษ์วิจารณ์เจ้านายเหล่านี้ว่าสามารถถูกทำร้ายได้ตลอดเวลา ไม่มียศศักดิ์ ทำให้ราษฎรฮึกเหิม การแสดงทัศนะต่อราษฎรและเจ้านายอิตาลีนำมาซึ่งตัวตนของสยามซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นพระประมุขและมีราษฎรที่จงรักภักดีต่อพระองค์ สยามจึงเหนือกว่าอิตาลี การโต้กลับดินแดนเหล่านี้ได้ถูกยกประเด็นเกี่ยวกับระดับชั้นในสังคมมาตัดสิน

ในขณะเดียวกันเมื่อเสด็จประพาสเกาะโบร้าโน่ ของอิตาลี มี**การบันทึกความนับถือเจ้านาย**ของชาวเมืองนี้ไว้ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* ดังที่ว่า

> ออกจากนั้นไปที่เกาะโบร้าโน่ เปนเกาะอยู่ไกลมาก...**คนในเกาะนี้นับถือเจ้านายมากไปตามทางเสียงร้อง วิวา อายุยืน เซงแซ่ไปทั้งนั้น กวีนออฟอิตาลี**[๑๙๗]**โปรดปรานมาก เสด็จมาเยี่ยมเสมอ** ตั้งโรงให้ผู้หญิงทำแลกซคือผ้าโปร่งที่ถักด้วยเข็มมาก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๑๖๐-๑๖๑)

การแสดงพระราชทัศนะของรัชกาลที่ ๕ จึงสามารถจัดแบ่งชาวเมืองอิตาลีในแต่ละพื้นที่ตามแต่ความประพฤติที่มีต่อพระมหากษัตริย์สยาม ความเคารพเจ้านายของชาวเกาะแห่งนี้เป็นลักษณะเด่นที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ เนื่องจากสัมพันธ์กับพระราชฐานะของพระองค์ แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงบันทึกลักษณะนิสัยของชาวต่างชาติในดินแดนยุโรปไว้อย่างหลากหลาย การนับถือ

---

[๑๙๗] กวีนมารเคริตา พระธิดาของเจ้าเฟอรดินันโด แห่งวงศ์ซาวอย ดู๊กออฟเยนัวองค์ก่อน อภิเษกกับพระเจ้าอุมเบอร์โตแต่ยังเป็นเจ้ามอนเต ตำแหน่งพระยุพราช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นพระมเหสีเมื่อพระสวามีเป็นเจ้าแผ่นดินอิตาลี พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นพระพันปีหลวงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ พระชนมายุ ณ ขณะนั้น คือ ๖๘ ปี (อธิบายคำ, ๒๕๒๘: ๑๕๓)

เจ้านายเป็นสิ่งที่พระองค์ทรงมุ่งบันทึกเนื่องจากเกี่ยวพันกับสถาบันพระมหากษัตริย์ ความมั่นคงของสถาบันจะเกิดขึ้นได้หากราษฎรเคารพนับถือเจ้านาย การสำรวจเช่นนี้ทำให้พระองค์ทรงเห็นความเป็นไปของสถาบันกษัตริย์ในดินแดนอื่น ภาพของชาวอิตาลีในมโนทัศน์ของพระองค์จึงมีทั้งพวกที่นับถือเจ้านายและไม่นับถือเจ้านายดังตัวอย่างข้างต้น

การวิพากษ์การแสดงบัลเล่ต์ของยุโรป ขณะเสด็จประพาสเมืองปารีส ในวันเสาร์ที่ ๒๗ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* ซึ่งสื่อว่าการแสดงชนิดนี้ไม่เหมาะกับวัฒนธรรมไทยนัก เนื่องจากไม่งาม แสดงถึงทัศนคติและวัฒนธรรมที่แตกต่างกันของยุโรปและสยาม ดังต่อไปนี้

> **ลครที่เล่นวันนี้เปนเรื่องแกมเล่นกล...มีตอนหรูๆ เช่นบาเลต์ คั่นเปนระยะระยะ ดูดูไปมันก็ช่างน่าเกลียด ที่ว่าไม่หยาบแล้วนั้น ถ้าเปนไทยๆ เราเล่นก็ว่าหยาบนั่นเอง คือผู้หญิงสรวมกางเกงยีดแพรแนบเนื้อ แลดูจนเนื้อเปล่า แล้วสรวมเสื้อผ้าโปร่งดำบางๆ ข้างนอก ออกมาเต้นโลดมันก็แลเห็นขาแข้งหมดตัว ฤๅใส่กางเกงยีดเช่นนั้น แล้วสรวมกระโปรงสั้นๆ กางเหมือนร่ม เต้นเวิกไปเวิกมาดูมันก็เหมือนกับไม่ได้มีกระโปรง ถ้าหากว่าเปนลครไทย เจ้าพระยาเทเวศร์คงไม่ยอมให้ลครของตัวแต่งเช่นนั้น** โดยจะยอม ตัวลครเองมันก็คงไม่ยอมแต่ง แต่หากเขานิยมกันว่าไม่หยาบ มันก็เปนไม่หยาบไปได้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๘๔-๘๕)

การแสดงบัลเล่ต์ในตอนท้ายของการแสดงละครนี้ทรงบันทึกไว้ว่าน่าเกลียด เนื่องจากการแต่งกายของผู้หญิงเหมือนกับไม่ได้ใส่เสื้อผ้า หากเป็นละครไทยของเจ้าพระยาเทเวศร์คงไม่ยอมให้แต่งกายเช่นนั้น พระองค์ทรงบันทึกว่าเขานิยมกันว่าไม่หยาบ จึงไม่หยาบ แต่หากเป็นสยามก็คงมองว่าหยาบ แสดงถึงวัฒนธรรมด้านศิลปะการแสดงของยุโรปกับสยามในยุคนั้นที่แตกต่างกัน ทั้งพระองค์ยังทรงสร้างภาพการแสดงบัลเล่ต์ของตะวันตกเหมือนสิ่งประหลาด กล่าวคือ มีลักษณะน่าเกลียด หยาบคาย และผิดแผกไปจากมาตรฐานการแสดงอันทรงคุณค่าของไทย การแสดงพระราชทัศนะเช่นนี้ทำให้วัฒนธรรมของสยามสูงเด่นเหนือวัฒนธรรมยุโรปไปโดยปริยาย อำนาจในการเลือกบันทึกและตัดสินการแสดงในยุโรปจึงเป็นของพระองค์

การวิพากษ์ข้างต้นทำให้เห็นว่าการแสดงบัลเล่ต์ของยุโรปหากปรากฏในสยามคงมีผู้ไม่เห็นด้วย หรือหากยอมตัวละครคงไม่ยอมสวมเครื่องแต่งกายที่รัดรูปเช่นนั้น พระองค์ทรงกล่าวว่าเมื่อชาวยุโรปว่าไม่หยาบ จึงไม่หยาบ แสดงถึงพระราชทัศนะของพระองค์ว่าถึงอย่างไรการแสดงเช่นนี้ก็หยาบคาย และไม่เหมาะสมที่จะจัดแสดงในสยาม ทัศนะข้างต้นจึงนำมาสู่ความเข้าใจตัวตนของพระองค์ได้เป็นอย่างดี

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นว่าการเดินทางมายังดินแดนเจ้าอาณานิคมทำให้ชนชั้นนำสยามมองเห็นข้อดีด้านความรู้และข้อด้อยด้านทรัพยากรธรรมชาติของยุโรป ทำให้ไม่สามารถเพิ่มผลผลิตของประเทศได้เนื่องจากมีการใช้ประโยชน์อย่างสูงสุดในทุกพื้นที่แล้ว ประเด็นดังกล่าวเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวยุโรปมุ่งแสวงหาดินแดนที่มีพื้นดินอุดมสมบูรณ์และทรัพยากรทางธรรมชาติที่โดดเด่นเพื่อใช้ประโยชน์จนก่อเกิดเป็นลัทธิล่าอาณานิคม รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงประโยชน์ในการเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ ว่าแตกต่างจากการอ่านหนังสือหรือฟังเขาเล่าต่อๆ กันมา ทั้งยังมีประโยชน์ ๔ ประการ ดังต่อไปนี้

> ฉันเห็นว่าความเห็นที่ควรจะนับว่าจะพึงได้ในการมายุโรปนั้นแบ่งเปน ๔ ประการ คือ**เห็นชีวิตร์ในยุโรปเปนไปอยู่ประการใด ๑ เห็นที่เกิดทรัพย์แลสิ่งใดเปนทรัพย์ ๑ เห็นกำลัง คือ การที่จะทำร้ายฤาต่อสู้ศัตรู ๑ เห็นความสนุกทั้งหลายอันมีอยู่ประการ ๑** นอกจากนี้ใน**การปกครอง**แล**กระบวนราชการ**คนที่มาครู่หนึ่งยามหนึ่งดังนี้เห็นอะไรไม่ได้นอกจากอ่านหนังสืออยู่บ้านฤามาที่นี่ก็เหมือนกัน ถ้าคนที่ไม่อ่านไม่เรียนมาเปนอันหาประโยชน์อันใดนอกจาก ๔ อย่างนั้นไม่ได้ **การ ๔ อย่าง ข้อต้นที่รู้ชีวิตร์นั้น คือรู้ความกินอยู่ของเจ้าลงไปจนไพร่ รู้ความประพฤติของคนเหล่านั้น เขาอยู่กันอย่างไรเขาต่อกันในระหว่างเจ้านายไพร่ผู้ดีอย่างไร** การอันนี้ฉันเข้าใจว่าฉันรู้ได้ในชั้นเจ้านายและเห็นได้ในชั้นไพร่แต่ชั้นกลางไม่ใคร่จะได้เห็น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๖๒)

การเดินทางยังดินแดนเจ้าอาณานิคมจึงทำให้ชนชั้นนำสยามมีคู่เปรียบเทียบกับดินแดนของตน สยามยังคงเป็นดินแดนแห่งความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ผู้คน และวัฒนธรรมในทัศนะของชนชั้นนำ ส่วนตะวันตกเหนือกว่าสยามในด้านวิทยาการและอำนาจทางการเมืองระหว่างประเทศเท่านั้น การปรับประเทศให้ทันสมัยจึงเป็นนโยบายสำคัญที่สยามจะพัฒนาตนให้ก้าวทันตะวันตกได้

๓.๒ โลกของชนชั้นนำสยามผ่านการเดินทาง

การเดินทางยังดินแดนต่างๆ ทั้งในและนอกพระราชอาณาเขตทำให้ชนชั้นนำสยามได้รู้จักตัวตนรวมถึงตระหนักในอำนาจของตนมากยิ่งขึ้น โลกภายในของชนชั้นนำสยามที่สะท้อนผ่านทัศนะข้างต้นแสดงถึงความลื่นไหลของอำนาจที่เปลี่ยนแปลงไปตามพื้นที่ การเดินทางจึงเป็นการเคลื่อนที่ไปยังพื้นที่ต่างๆ เพื่อตรวจสอบอำนาจของตนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ผู้วิจัยขอกล่าวถึงพระราชอำนาจของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งปรากฏผ่านบันทึกการเดินทางยังดินแดนต่างๆ กล่าวคือ บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคม และบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม

พระองค์ทรงตระหนักในพระราชอำนาจว่ามีทั้งโลกที่คุ้นเคย โลกข้างเคียง และโลกศิวิไลซ์ผ่านบันทึกการเดินทางชุดนี้

๓.๒.๑ บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต: โลกที่คุ้นเคย

การเดินทางในพระราชอาณาเขตเป็นการเดินทางยังพื้นที่ซึ่งชนชั้นนำคุ้นเคยหรือรู้จักในนามของดินแดนสยาม แม้เป็นพื้นที่ห่างไกลแต่ผู้ปกครองยังคงมีอำนาจในท้องถิ่นเหล่านั้น การเดินทางไปในพื้นที่เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงอำนาจสิทธิขาดและตัวตนในประเทศของพระมหากษัตริย์ ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์พระมหากษัตริย์สยามมีอำนาจสิทธิขาดในการสำรวจ ตรวจสอบ บริหารจัดการ และครอบครองทรัพยากร ดินแดน รวมถึงวัฒนธรรมในพระราชอาณาเขตแต่เพียงผู้เดียว หัวเมืองเหล่านี้จึงเป็นโลกในพระราชอำนาจของพระองค์ เมื่อพิจารณาจากดินแดนชายขอบบริเวณหัวเมืองฝ่ายใต้และหัวเมืองประเทศราชฝ่ายใต้[๑๙๘] ในสมัยรัชกาลที่ ๕ การเดินทางไปดินแดนชายขอบแถบมลายูทำให้สยามได้รู้จักตัวตนของตนเอง ผ่านข้อพิพาทเรื่องเขตแดนของสยามกับอังกฤษ สยามเล็งเห็นว่าตนมีอำนาจในแหลมมลายูอย่างก้ำกึ่ง คือ แม้เมืองต่างๆ จะส่งดอกไม้เงินดอกไม้ทองแก่สยามหากแต่ก็พร้อมที่จะขอความช่วยเหลือหรือพึ่งพิงตะวันตกได้ทันที รัชกาลที่ ๕ ทรงตระหนักถึงพระราชอำนาจในหัวเมืองและหัวเมืองประเทศราชแถบมลายูว่าอยู่ในสภาวะก้ำกึ่ง พระองค์สามารถจ้องมอง ตรวจสอบ และสั่งการได้ในบางพื้นที่ การเดินทางยังดินแดนชายขอบจึงเป็นการพิสูจน์และแก้ไขปัญหาเรื่องเขตแดนด้วยตนเอง ดังนั้นบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตจึงปรากฏพระราชอำนาจที่ทับซ้อนกัน กล่าวคือพระองค์ทรงมีพระราชอำนาจในหัวเมืองต่างๆ อย่างเบ็ดเสร็จ หากแต่ในหัวเมืองฝ่ายใต้และหัวเมืองประเทศราชฝ่ายใต้พระราชอำนาจของพระองค์มีอยู่อย่างจำกัด ผู้วิจัยขอกล่าวถึงพระราชอำนาจในบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตที่แสดงถึง**การปะทะสังสรรค์ของราชสำนักกับท้องถิ่นและหัวเมืองประเทศราช ขอบเขตของพระราชอำนาจ** และ**การเดินทางเพื่อสำรวจ ตรวจสอบและควบคุมอย่างเจ้าอาณานิคม**

๓.๒.๑.๑ การปะทะสังสรรค์ของราชสำนักกับท้องถิ่นและหัวเมืองประเทศราช

ภาวะโลกสันนิวาสที่เกิดขึ้นขณะเสด็จพระราชดำเนินยัง**ท้องถิ่น**ต่างๆ ในพระราชอาณาเขตเกิดขึ้นผ่านมุมมองของราชสำนักที่จ้องมองท้องถิ่นในแง่มุมต่างๆ ราชสำนักมองเห็นผู้คน

---

[๑๙๘] ประกอบด้วยเมืองแขกทั้ง ๗ หัวเมือง ได้แก่ ปัตตานี หนองจิก ยะหริ่ง รามัน ยะลา สายบุรี และระแงะ รวมถึงเมืองที่สยามถือสิทธิการปกครองและบังคับบัญชาเหนือไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู และปะลิส ขณะนั้นมีการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก ทำให้สยามต้องดึงอำนาจการปกครองในหัวเมืองประเทศราชสู่ส่วนกลางในรูปมณฑลเทศาภิบาล แม้ต้องเผชิญกับปฏิกิริยาของเจ้าเมืองประเทศราช และการประนีประนอมด้านผลประโยชน์กับจักรวรรดินิยมตะวันตก แต่ในที่สุดสยามสามารถเข้าปกครองหัวเมืองแขกทั้ง ๗ ในรูปมณฑลปัตตานี

เส้นทางการเดินทาง พระราชกรณียกิจ รวมถึงสังคมและวัฒนธรรมด้วยสายตาของนักปกครอง สรรพสิ่งเหล่านี้ล้วนสะท้อนความเป็นท้องถิ่นสยามที่นักปกครองมีสิทธิในการบริหารจัดการและครอบครอง การสำรวจและรวบรวมความรู้เหล่านี้ของชนชั้นนำสยามทำให้เกิดการปะทะสังสรรค์กันระหว่างสรรพสิ่งเหล่านี้

ประการแรกราชสำนักได้พบเห็นผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ภายใต้ชายคาสยาม ความแปลกแตกต่างของรูปพรรณสัณฐาน และการดำรงชีวิตเป็นสิ่งที่รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกไว้ สิ่งสำคัญที่ชนชั้นนำสนใจใคร่รู้คือความจงรักภักดีที่มีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ ซึ่งสัมพันธ์กับการปกครองประเทศ บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตจึงเต็มไปด้วยภาพราษฎรหลากหลายชาติพันธุ์แห่แหนกันเข้ามาแสดงความจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ ๕ อย่างล้นหลาม ความเป็นคนไทยจึงบังเกิดขณะแสดงความเคารพต่อพระมหากษัตริย์ที่เสด็จเยี่ยมเยียนพสกนิกรทั่วประเทศ ไม่ว่าเขาเหล่านั้นจะมีชาติกำเนิดเช่นใด การว่านอนสอนง่ายและสามารถทำให้ศิวิไลซ์ตามอย่างแนวทางของชนชั้นนำได้จึงเป็นสิ่งที่บ่งบอกความเป็นคนไทยของราษฎรเหล่านั้น

ประการต่อมาชนชั้นนำสยามได้เก็บเกี่ยวประโยชน์จากความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติตลอดเส้นทางการเดินทาง ทั้งในแง่ของการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจของประเทศ พื้นที่ซึ่งอุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติทั้งพืช สัตว์ และแร่ธาตุ รวมถึงแหล่งแปรรูปทรัพยากรเหล่านี้ ย่อมเป็นพื้นที่ซึ่งมีความสำคัญต่อประเทศ สยามจึงต้องหวงแหนไว้มิให้ตกเป็นของผู้ใด ดังตัวอย่างกรณีของฝรั่งเศสที่ยึดครองจันทบุรีและตราดที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น

ประการสุดท้ายคือสังคมและวัฒนธรรมซึ่งแสดงถึงความรุ่งเรืองทางวัฒนธรรมของสยาม การสำรวจและรวบรวมสื่อถึงความเป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติเหล่านี้ของผู้ปกครอง การออกสำรวจยังทำให้ผู้ปกครองสามารถเลือกสรรวัตถุสิ่งของกลับส่วนกลางได้ตามต้องการ การเดินทางจึงเป็นสื่อในการนำราชสำนักมาสู่ท้องถิ่น เพื่อค้นหาคุณค่าของท้องถิ่นซึ่งเป็นแหล่งสะสมสิ่งของและสถานที่มากมาย ความตื่นตาตื่นใจของผู้ปกครองต่อสิ่งของและสถานที่แสดงถึงภาวะการปะทะสังสรรค์กันของราชสำนักและท้องถิ่นได้อย่างเด่นชัด รวมไปถึงความเชื่อของราษฎรในท้องถิ่นที่ยังคงวนเวียนอยู่กับพระพุทธศาสนา สิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติ รวมถึงบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์ ชนชั้นนำได้ออกมาปะทะสังสรรค์กับความเชื่อเหล่านี้ด้วยตนเองและมีการแสดงทัศนะที่ขัดแย้งกับความเชื่อเหล่านั้นอยู่หลายครั้ง รอยพระพุทธบาท และอิทธิฤทธิ์ของพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่อยู่นอกเหนือจากการพิสูจน์ด้วยหลักการทางวิทยาศาสตร์และหลักเหตุผล หากแต่แสดงถึงวิถีทางที่นักปกครองจะวางนโยบายและปกครองราษฎรที่ยังคงเชื่อถือเรื่องเหล่านี้ได้อย่างรอบคอบ โดยเฉพาะความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาอันเป็นที่ยึดเหนี่ยวสำคัญของราษฎร ผู้ปกครองจึงมุ่งทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาทุกยุคสมัย ส่วนความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือ

ธรรมชาติรวมถึงบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ จะช่วยส่งเสริมให้การปกครองของพระมหากษัตริย์ราบรื่นยิ่งขึ้น

ชนชั้นนำสยามออกเดินทางเพื่อให้เห็นตัวตนในสยามโดยพบว่ากลุ่มตนอยู่เหนือราษฎรทั้งปวง การปะทะสังสรรค์กับวัฒนธรรมท้องถิ่นส่งผลให้ชนชั้นนำเกิดความแปลกใจอยู่บ่อยครั้ง จึงปรากฏการเปรียบเทียบความศิวิไลซ์ของตนกับราษฎรอยู่เสมอ การออกสำรวจจึงเป็นหนทางหนึ่งของการสร้างความชอบธรรมในการปรับปรุงการปกครองประเทศด้วยแนวทางของชนชั้นนำ เช่น การจัดตั้งมณฑลต่างๆ ในพ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๓๔ การปฏิรูปการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๓๕ และการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ. ๒๔๓๗-๒๔๔๐ เป็นต้น[๑๙๙] กล่าวได้ว่าการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองคือการผนวกอดีตประเทศราชเข้ามา กระชับอำนาจควบคุมเหนือเมืองเหล่านี้ไว้ที่กรุงเทพฯ เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่ชนชั้นปกครองสยามรวมทั้งพระมหากษัตริย์เองเดินทางไปทั่วประเทศเพื่อบังคับใช้และดูแลรัฐแบบใหม่บนฐานของดินแดน มีการส่งเจ้าฟ้าและผู้ปกครองจำนวนมากจากกรุงเทพฯ ไปดำรงตำแหน่งระดับสูงตามที่ต่างๆ ทั่วประเทศ (ธงชัย วินิจจะกูล, ๒๕๖๐: ๑๕) การเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตของรัชกาลที่ ๕ จึงมีนัยยะทางการเมืองเป็นสำคัญ

ทั้งนี้ยังปรากฏการปะทะสังสรรค์ของสยามกับ**ดินแดนชายขอบ** คือ หัวเมืองฝ่ายใต้และหัวเมืองประเทศราชแถบมลายูซึ่งมีลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรม ดินแดนเหล่านี้เปรียบเสมือนโลกที่ชนชั้นนำสยามคุ้นเคยในนาม กล่าวคือ ศูนย์กลางของสยามมีอำนาจในหัวเมืองฝ่ายใต้และหัวเมืองประเทศราชแถบมลายู หากแต่ขาดความใกล้ชิดสนิทสนมเนื่องจากความห่างไกลของระยะทาง การปะทะสังสรรค์ของสยามกับดินแดนชายขอบจึงสะท้อนอำนาจในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และอำนาจของเจ้าอาณานิคม กล่าวคือ หัวเมืองแถบมลายูเป็นดินแดนในพระราชอาณาเขตของสยามซึ่งผู้ปกครองมีอำนาจในการครอบครองอย่างเบ็ดเสร็จตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ส่วนหัวเมืองประเทศราชแถบมลายูนั้นเป็นอย่างเมืองประเทศราชของสยามหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือเมืองในอาณานิคมของสยาม สยามจึงมีฐานะเสมือนเจ้าประเทศราชหรือเจ้าอาณานิคมเหนือดินแดนเหล่านี้ การปะทะสังสรรค์ของส่วนกลางหรือราชสำนักซึ่งมีอำนาจเหนือท้องถิ่นหรือหัวเมืองแถบมลายู และเจ้าอาณานิคมเหนือดินแดนหัวเมืองประเทศราชจึงปรากฏอยู่ตลอดการเส้นทางการเสด็จประพาส ภาวะก้ำกึ่งของการปะทะสังสรรค์จึงเกิดขึ้นท่ามกลางความไม่แน่ใจของสยามต่อความภักดีของหัวเมืองประเทศราชเหล่านี้ สยามจึงต้องมุ่งสำรวจและเกิดการปะทะสังสรรค์กับทรัพยากร เขตแดน สภาพสังคม การเมืองการปกครอง และวัฒนธรรมในดินแดนชายขอบเพื่อการครอบครองและรักษาผลประโยชน์สูงสุด

---

[๑๙๙] อ่านเพิ่มเติมในภาคผนวก ก

การเดินทางของชนชั้นนำจึงปรากฏการปะทะกันของราชสำนักกับท้องถิ่นภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และเจ้าอาณานิคมกับดินแดนอาณานิคมของสยาม สยามได้พบเจอกับความแปลกตาของท้องถิ่นที่ห่างไกลในดินแดนชายขอบ หลายอย่างเป็นทรัพย์สมบัติของสยามซึ่งสมควรแก่การรักษาและครอบครอง และสยามได้พบเจอกับความแปลกตาของดินแดนอาณานิคมของตะวันตกเช่นกัน การเปรียบเทียบและสำรวจความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองกับสยามจึงเกิดขึ้นตลอดการบันทึก การเดินทางของชนชั้นนำสยามจึงเป็นการเคลื่อนที่เพื่อสำรวจ ตรวจตรา รวบรวม และเปรียบเทียบความไม่คุ้นเคยเหล่านี้ให้กลายเป็นความคุ้นเคยท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของสังคมโลก การเดินทางจึงทำให้ชนชั้นนำสยามเห็นตัวตนของตนเองชัดเจนยิ่งขึ้น ราชสำนักใช้มาตรฐานของตนเป็นศูนย์กลางในการตัดสินและวิพากษ์วิจารณ์ท้องถิ่น เจ้าอาณานิคมสำรวจตรวจสอบดินแดนอาณานิคมด้วยสายตาของผู้ยึดครอง

๓.๒.๑.๒ ขอบเขตของพระราชอำนาจ

การเดินทางในพระราชอาณาเขตได้บันทึกขอบเขตของพระราชอำนาจไว้อย่างแยบคาย รัชกาลที่ ๕ ทรง**จ้องมอง วิพากษ์วิจารณ์** และ**สั่งการ**ได้อย่างเด็ดขาดเนื่องด้วยระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เริ่มจากจากจ้องมองทรัพย์สินในประเทศอย่างผู้คน ทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งของ สถานที่ วัฒนธรรม และความเชื่อในท้องถิ่นต่างๆ จากนั้นจึงทรงวิพากษ์วิจารณ์ทรัพย์สินที่ทรงพบเหล่านั้น ในแง่ของคุณสมบัติ เช่น ความแปลก ความงาม ความดี หรือความเลว เป็นต้น เหล่านี้นำไปสู่การสั่งการในหลายครั้ง โดยเฉพาะการปฏิบัติงานของผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่น รวมถึงการนำสิ่งของมีค่ากลับส่วนกลาง ขอบเขตของพระราชอำนาจในสยามจึงมีอยู่อย่างท่วมท้นโดยไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน

รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชฐานะเป็นพระประมุขของประเทศจึงมีพระราชอำนาจในการบันทึกข้อมูลต่างๆ ในพระราชอาณาเขตได้อย่างทะลุปรุโปร่ง บันทึกการเดินทางแสดงถึง**การตรวจสอบพระราชฐานะและพระราชอำนาจ**ของพระองค์ผ่านการรับเสด็จหรือ**การแสดงความจงรักภักดี**ของราษฎรในพระราชอาณาเขต ยกตัวอย่างเช่น ชาวลาวที่ศรีมหาโพธิ์ซึ่งกราบพระบาทรัชกาลที่ ๕ โดยเชื่อว่าพระองค์สามารถดลบันดาลให้ประสบความสำเร็จในการประกอบอาชีพและหายจากโรคภัยไข้เจ็บ ดังตัวอย่างใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)* ที่ว่า

ต้องนั่งห้อยตีนให้กราบและเอาตีนทูนหัว และขอให้ให้พรตามความปรารถนา
คือ ถ้าทำนาก็ขอให้ให้พรว่าให้ทำนาได้ข้าวงามดี ถ้าเจ็บเปนโรคอะไรต้องเล่าโรคนั้นให้ฟัง

แล้วขอให้ให้พรให้โรคนั้นหาย ให้ต้องเฉพาะตัวหรือเฉพาะพวก ที่จะให้ทีเดียวพร้อมกันไปมากๆ ไม่ได้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๕: ๙)

การตรวจสอบความจงรักภักดีผ่านเหตุการณ์ดังกล่าวเป็นการเน้นย้ำถึงพระราชฐานะของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งมีพระราชอำนาจสูงสุดในสยาม การตรวจสอบความจงรักภักดีจึงปรากฏในบันทึกการเดินทางอยู่เสมอ

พระองค์มี**พระราชอำนาจในการสั่งการ**ข้าราชบริพาร ข้าราชการ และราษฎรในพระราชอาณาเขตได้ แสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์เหนือผู้คนทั้งปวงในดินแดนสยาม ยกตัวอย่างเช่นการที่ทรงสั่งการให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ ซึ่งเป็นราชองครักษ์ทำแผนผังพระนครหลวง ดังปรากฏใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* ที่ว่า

ชะรอยว่าพระนครหลวงนี้ จะสร้างเป็นวัดตามอย่างเดิมในเมืองเขมร...ตัวปรางค์กลางนั้นเห็นจะยังไม่ได้ก่อขึ้นไปเป็นแน่**ได้ให้กาพย์[๒๐๐]ตรวจวัดทำแปลนมาดู** การที่ทำนั้นเอาอย่างพระนครหลวงเมืองเขมร (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๔: ๓)

แสดงถึงการได้รับมอบหมายจากพระมหากษัตริย์ให้เขียนแผนผังพระนครหลวงถวาย การทำตามหน้าที่เช่นนี้ส่งผลต่อการสำรวจโบราณสถานแห่งนี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นภายใต้พระราชอำนาจการสั่งการของพระองค์

พระองค์ยังทรงสั่งการให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ หรือ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ซ่อมแซมเรือครุฑเหิรเห็จ ดังใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า* ฉบับที่ ๒ ตอนที่ว่า

เมื่อวานนี้เรือครุฑเหิรเห็จเกิดเหตุหมุนไม่ไป เมื่อได้แล่นถึง ๓ ชั่วโมงแล้วหยุดอยู่ชั่วโมงหนึ่ง นึกสงสัยว่าจะเป็นด้วยหยอดน้ำมันในสูบไม่พอ ร้อนจัดเหล็กจะติดกัน **จึงได้ให้รพี[๒๐๑]ตรวจจับเหตุไม่ได้** รื้อออกดูทั้งหมดก็ไม่มีสิ่งใดเสีย ไปได้ความแต่ว่าชาฟที่ข้างเรือฝืดไป (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๘)

---

[๒๐๐] พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ เป็นราชองครักษ์

[๒๐๑] พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ คือ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

พระราชดำรัสของพระองค์จึงเด็ดขาด มั่นคง และศักดิ์สิทธิ์ ไม่มีผู้ใดสามารถขัดพระราชดำรัสของพระองค์ได้ เหตุการณ์เหล่านี้จึงแสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์ในพระราชฐานะของพระมหากษัตริย์สยามได้ชัดเจนยิ่ง

ขณะพระองค์สรงน้ำร่วมกับข้าราชบริพารที่น้ำตกพลิ้ว ปรากฏการแสดง**ตำแหน่งสูงสุดของพระองค์**ขณะประทับที่น้ำตกพลิ้ว ดังใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสจันทบุรี* ต่อไปนี้ “**แต่ที่เราอาบนั้นเป็นต้นน้ำที่สุด เห็นจะไม่มีใครอาบน้ำสูงกว่าเรา**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๕๐) แสดงถึงธรรมเนียมการอาบน้ำของข้าราชบริพารว่าต้องอยู่ในตำแหน่งที่ต่ำกว่าพระเจ้าแผ่นดิน เนื่องจากพระองค์ต้องอยู่ในตำแหน่งสูงสุดเสมอ เหตุการณ์ข้างต้นจึงเป็นการเน้นย้ำถึงพระราชอำนาจในพระราชฐานะพระมหากษัตริย์ของพระองค์ภายใต้การปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้อย่างชัดเจน

ความแน่ใจในอำนาจของกลุ่มตนจึงเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำได้รับภายหลังการเดินทางในพระราชอาณาเขต โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระราชอำนาจของรัชกาลที่ ๕ ที่สามารถจ้องมอง วิพากษ์วิจารณ์ และสั่งการผู้คนในพระราชอาณาเขตได้อย่างสิทธิขาด อันเนื่องมาจากฐานันดรศักดิ์ของพระองค์ที่สูงส่งเหนือผู้ใดในพระราชอาณาจักรสยาม

ในส่วนของ**ดินแดนชายขอบ**โดยเฉพาะบริเวณหัวเมืองประเทศราชฝ่ายใต้พระราชอำนาจของพระองค์ทรงมีความก้ำกึ่งเนื่องจากสยามมีอำนาจปกครองดินแดนเหล่านี้คล้ายคลึงกับเจ้าอาณานิคม การเดินทางยังดินแดนชายขอบแสดงถึงการจ้องมอง การวิพากษ์วิจารณ์ และการจัดการดินแดนชายขอบ พระองค์มีสิทธิในการจ้องมอง วิพากษ์วิจารณ์ และสั่งการเหนือดินแดนของพระองค์โดยเฉพาะต่อผู้ปฏิบัติงานในหัวเมืองหรือหัวเมืองประเทศราช พระองค์ทรงตรวจสอบพระราชอำนาจผ่านกิจกรรมหรือเหตุการณ์ต่างๆ ยกตัวอย่างเช่น การรับเสด็จอย่างสมพระเกียรติ การให้อภิสิทธิ์ในการจอดเรือพระที่นั่ง และการสร้างสิ่งก่อสร้างเพื่อเป็นที่ระลึกในการเสด็จประพาสของพระองค์ เป็นต้น การจ้องมอง การวิพากษ์วิจารณ์ และการจัดการดินแดนชายขอบจึงนำมาซึ่งการตรวจสอบพระราชอำนาจ ในหัวข้อนี้ผู้ศึกษาขอกล่าวถึงการแสดงพระราชอำนาจผ่าน**การรับเสด็จรัชกาลที่ ๕ การสร้างสิ่งก่อสร้างถวายรัชกาลที่ ๕ การพระราชทานชื่อแก่สถานที่ในอำนาจของสยาม การพระราชทานสัญญาบัตรแก่ผู้ครองนครในมลายูและตำแหน่งสงฆ์** และ**การจารึกพระปรมาภิไธยบนศิลา ณ สถานที่ต่างๆ**

การรับเสด็จรัชกาลที่ ๕ ตลอดเส้นทางการเสด็จประพาสแสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์เหนือดินแดนแถบมลายูดังกล่าว ดังตัวอย่าง**การประดับธงช้างและการใช้เครื่องดนตรีชั้นสูง**ประกอบการรับเสด็จรัชกาลที่ ๕ ณ เมืองไทรอยู่ใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครวา ร.ศ. ๑๐๙* ดังต่อไปนี้

> ตั้งแต่โรงสีขึ้นมาตกแต่งผูกธง มีผ้าเขียนตัวหนังสือเวลคัม ตามถนนก็ปักเสาแขวนธงประดาก **เป็นธงช้างตลอดทั่วไปทุกแห่ง จนหน้าต่างตึกร้านผูกผ้าแดงห้อยธงทั่วทุกแห่ง**... **มีทหารซิกแถวหนึ่งประมาณ ๕๐-๖๐ คน และกลองโน่บัด ซึ่งเป็นกลองสำหรับเมือง** ลงมาคอยยืนรับอยู่ตรงหน้าโรงตะพาน พอเวลาเรือถึงก็ประโคมโน่บัด **กลองโน่บัดนี้เป็นยศโบราณอย่างหนึ่ง สำหรับตำแหน่งสุลต่านเมืองไทร** ถามดูเมืองอื่นก็ว่าไม่มี **อยู่ข้างจะนับถือกันขลังคล้ายๆ มโหระทึกในกรุงเทพฯ เป็นเครื่องประโคมสำหรับเจ้าเมืองคนเดียว เวลาที่เจ้าเมืองตาย ยังไม่ได้ตั้งเจ้าเมืองต้องหยุดโน่บัดประโคมไม่ได้** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๑๘๙-๑๙๐)

การประดับด้วยธงช้างและการใช้เครื่องดนตรีชั้นสูงเพื่อรับเสด็จพระองค์นี้ แสดงถึงอำนาจบารมีและการยกย่องพระองค์เป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากมีการใช้กลองโน่บัดของสุลต่านประโคมแด่พระองค์ กลองนี้นับถือกันว่าเป็นของขลัง คล้ายกับมโหระทึกในกรุงเทพฯ เป็นเครื่องดนตรีใช้ประโคมสำหรับเจ้าเมืองคนเดียว หากเจ้าเมืองเสียชีวิตและยังไม่ได้ตั้งเจ้าเมืองต้องหยุดการประโคมด้วยกลองโน่บัด พระองค์ทรงจ้องมองการประดับประดาด้วยธงช้างและการใช้เครื่องดนตรีชั้นสูงประกอบการรับเสด็จ โดยทรงมีพระราชวิจารณ์ประกอบว่าการใช้กลองโน่บัดคู่ควรกับพระราชฐานะของพระองค์ แสดงถึงความพึงพอพระราชหฤทัยในการรับเสด็จดังกล่าว

การสร้างสิ่งก่อสร้างถวายรัชกาลที่ ๕ ปรากฏ**การสร้างไลต์เฮาส์ที่เมืองไทรถวายรัชกาลที่ ๕** เพื่อเป็นที่ระลึกในการเสด็จมาเยือนหัวเมืองประเทศราชมลายูใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* ดังที่ว่า

> และว่ากันด้วยไลต์เฮาส์ เพราะที่ระนองแห่ง ๑ ที่ภูเก็ตแห่ง ๑ ได้ทำขึ้นแล้ว คิดจะทำใหม่ที่ปากกุราเมืองตะกั่วป่าและที่เกาะลิบงอีก **ที่เมืองไทรนี้พระยาไทรจะทำสำหรับเป็นที่ระลึกในการที่มาคราวนี้ เรารับจะสั่งโคมให้แต่เสาเป็นของพระยาไทรก่อ ขอให้เรียกชื่อว่ากิงส์ไลต์** จะทำที่ปลายแหลมตรงป้อมเก่าที่ปากร่อง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑๐)

การสร้างไลต์เฮาส์เพื่อเป็นที่ระลึกในการเสด็จมาของรัชกาลที่ ๕ นี้แสดงถึงความจงรักภักดีของพระยาไทรและราษฎรในแถบนี้ต่อรัชกาลที่ ๕ เป็นอย่างสูง อีกประการหนึ่งแสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์ต่อพสกนิกรในพระราชอาณาเขตซึ่งรวมถึงประเทศราช พระองค์ทรงเก็บบันทึกความประสงค์ของพระยาไทรในการสร้างสิ่งก่อสร้างเพื่อเป็นที่ระลึกในการเสด็จมาเยือนเมืองไทรของพระองค์ กิจกรรมเหล่านี้เสริมพระเกียรติยศของพระองค์จึงทรงรับว่าจะสั่งโคมให้แต่เสาเป็น

ของพระยาไทรก่อเอง แสดงถึงการสั่งการของพระมหากษัตริย์สยามเหนือเจ้าเมืองไทร กิจกรรมต่างๆ ล้วนผ่านการวิพากษ์วิจารณ์และการตัดสินของพระองค์

การพระราชทานชื่อแก่สถานที่ในอำนาจของสยาม มี**การพระราชทานนามพลับพลาและถนนในหัวเมืองแถบมลายู**ปรากฏใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๙* ดังนี้

> **พระยาระนองขอให้ตั้งชื่อพลับพลานี้เป็นพระที่นั่ง ด้วยเขาจะรักษาไว้เป็นที่ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา และขอให้ตั้งชื่อถนนด้วย จึงได้ให้ชื่อพระที่นั่งว่า “รัตนรังสรรค์” เพื่อจะให้แปลกล้ำๆ พอมีชื่อผู้ทำเป็นที่ยินดี** เขาที่เป็นที่ทำวังนี้ ให้ชื่อว่า “นิเวศนคิรี” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๑๑๑-๑๑๒)

พระองค์ทรงพระราชทานชื่อสถานที่ของเมืองระนองไว้โดยทรงตั้งชื่อพลับพลาเป็นพระที่นั่งรัตนรังสรรค์ เขาที่เป็นที่ทำวังชื่อว่านิเวศนคิรี รวมทั้งพระราชทานชื่อถนน ได้แก่ ถนนท่าเมือง ถนนเรืองราษฎร์ ถนนชาติเฉลิม ถนนเพิ่มผล ถนนชลระอุ ถนนลุวัง ถนนกำลังทรัพย์ ถนนดับคดี ถนนทวีสินค้า และถนนผาดาด ความข้างต้นแสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์เหนือราษฎรในเมืองระนอง การพระราชทานชื่อสถานที่เหล่านี้แสดงถึงความเชื่อเรื่องความเป็นสิริมงคลและบุญญาบารมีที่ปกคลุมทั่วดินแดนสยาม การจ้องมองกิจกรรม วิพากษ์วิจารณ์ และมีพระราชอำนาจในการสั่งการหรือพระราชทานนามของสถานที่เหล่านี้แสดงถึงอำนาจสิทธิขาดของพระองค์เหนือดินแดนหัวเมืองมลายูได้อย่างเด่นชัด พระองค์ทรงเป็นพระประมุขซึ่งมีอำนาจสูงสุดของประเทศ จึงสามารถสั่งการได้อย่างเบ็ดเสร็จ

การพระราชทานสัญญาบัตรแก่ผู้ครองนครในมลายูและตำแหน่งสงฆ์ พระราชอำนาจใน**การพระราชทานสัญญาบัตรแก่เจ้าหน้าที่**ประจำหัวเมืองประเทศราชแถบมลายู ปรากฏอยู่ใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๑๗* ดังนี้

> วันที่ ๒๙ เวลาเช้า ถึงที่ทอดหน้าเมืองกลันตัน พระยากลันตันรายามุดา พระรัษฎาธิบดีบุตรลงมา **ได้ให้สัญญาบัตรพระยากลันตันเป็นพระยาเดชานุชิตจางวาง รายามุดาเป็นพระยาพิพิธภักดี พระยากลันตัน พระรัษฎาธิบดีบุตรเป็นพระโยธีปฏิยุทธรายามุดา** แล้วได้ขึ้นไปเมืองกลันตัน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๒๓๒-๒๓๓)

ขณะเสด็จประพาสเมืองกลันตันทรงพระราชทานสัญญาบัตรแก่พระยากลันตัน รายามุดา และพระรัษฎาธิบดีบุตรโดยมีคำอธิบายว่าการที่ทรงตั้งเป็นจางวาง พวกมลายูถือว่าทรงตั้งเป็น

สุลต่าน เจ้าเมืองเป็นแต่รายา จึงพอใจเป็นจางวาง แต่คงว่าราชการเมืองอยู่ ข้างต้นเป็นประเพณีสืบต่อกันมาถึง ๓ ชั่วคน การพระราชทานสัญญาบัตรจึงแสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์ในการเลื่อนขั้นเลื่อนตำแหน่งแก่เจ้าเมืองและผู้ปฏิบัติงานในหัวเมืองประเทศราชแถบมลายูนี้ ทั้งยังปรากฏว่าการเสด็จประพาสหัวเมืองประเทศราชฝ่ายใต้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานยศตราตลอดจนของที่ระลึกอื่นๆ ให้แก่พวกรายามลายู เนื่องจากทรงทราบว่าทางเสตรทส์เซตเติลเมนท์กำลังเพ่งเล็งต้องการรัฐเหล่านี้ จึงทรงพยายามกระชับความผูกพันให้แนบแน่นขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองตรังกานูซึ่งมีท่าทางห่างเหินจากสยาม (ชวลีย์ ณ ถลาง, ๒๕๔๑: ๑๙๙) ดังนั้นการพระราชทานสัญญาบัตรข้างต้นจึงเป็นแผ่ขยายอำนาจของพระองค์เหนือประเทศราชมลายูอย่างแท้จริง

ใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๑๗* ปรากฏ**การแต่งตั้งตำแหน่งพระสงฆ์**ที่เมืองนครศรีธรรมราช ตำแหน่งเหล่านี้เป็นตำแหน่งฝ่ายสงฆ์ซึ่งถือว่าพระองค์มีพระราชอำนาจในการเลื่อนตำแหน่งของสงฆ์ได้ ดังต่อไปนี้

> นมัสการพระพุทธสิหิงค์ แล้วไปวัด **ตั้งพระมหาม่วงเปรียญ ๔ ประโยค ซึ่งแปลงเป็นธรรมยุติกาเป็นพระศิริธรรมมุนีราชาคณะ พระครูเทพมุนีมีหน้าที่รักษาพระมหาธาตุเป็นพระครูเทพมุนีศรีสุวรรณภูปาภิบาล นิตยภัตร ๖ บาท พระ ๒ รูปนี้คุณวุฒิต่างกัน พระศิริธรรมมุนี เป็นผู้รู้ยิ่งกว่าผู้อื่น เป็นที่ปรึกษาหารือของพระรัตนมุนีเจ้าคณะมณฑลและพระสงฆ์กรมการราษฎรทั้งสิ้น**ได้ตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดท่าโพธิ์ มีนักเรียนมากร้องขับสรภัญญซึ่งเธอแต่งขึ้นเอง มีอัธยาศัยเรียบร้อยดีมาก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๒๓๘)

พระองค์ทรงบันทึกถึงพระราชอำนาจของพระองค์ในการเลื่อนตำแหน่งสงฆ์ในหัวเมืองแถบมลายูในฐานะพระมหากษัตริย์สยาม การบันทึกเหตุการณ์ดังกล่าวจึงสะท้อนอำนาจสั่งการของพระองค์ได้อย่างเด่นชัด

การจารึกพระปรมาภิไธยบนศิลา ณ สถานที่ต่างๆ การประกาศถึงพระราชอำนาจของรัชกาลที่ ๕ ในหัวเมืองแถบมลายูซึ่งเป็นเขตการปกครองของไทย ณ ขณะนั้นปรากฏอยู่ใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๘*

> วันที่ ๑๖ เวลา ๓ โมงเช้าทอดสมอที่**อ่าวเสด็จ** ขึ้นบกเดินตามลำธารไปถึงที่**จารึกครั้งก่อน จารึกศักราช ๑๒๕๑** เติมลงอีกบรรทัดหนึ่ง...**จึงได้จารึกก้อนศิลาที่สุดด้วยอักษร จ.ป.ร. และศักราช ๑๐๘ ไว้**...ขึ้นถึงหลังเขาเป็นที่ราบ พบไร่พริกมะเขือกล้วย ซึ่งพวกบ้านใต้

ขึ้นมาทำ เรียกว่าท้องชะนาง...**จึงได้ให้จารึกก้อนศิลาที่ปลายธารนั้นไว้อีกว่าต่อไปมีไร่**
(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๙-๑๐)

การจารึกพระปรมาภิไธยขณะเสด็จยังอ่าวเสด็จเมื่อครั้งศักราช ๑๒๕๑ รวมถึงการจารึกก้อนศิลาด้วยตัวอักษร จ.ป.ร. และศักราช ๑๐๘ แสดงถึงการแผ่ขยายอำนาจของพระองค์เหนือดินแดนดังกล่าว การจารึกจึงเปรียบเสมือนสัญลักษณ์แทนพระราชอำนาจขององค์พระมหากษัตริย์ พระราชอำนาจของพระองค์จึงแผ่ขยายปกคลุมดินแดนหัวเมืองแถบมลายูไม่ต่างจากการสั่งการในรูปแบบอื่นแต่อย่างใด

การใช้พระราชอำนาจในเขตแดนสยามเป็นการใช้อำนาจแบบให้คุณและให้โทษ บางพื้นที่พระองค์ทรงจ้องมอง วิพากษ์วิจารณ์ และจัดการได้อย่างเบ็ดเสร็จ แต่บางพื้นที่ซึ่งมีผู้ปฏิบัติงานที่ขาดความรู้ความสามารถหรือแสดงท่าทีไม่ยอมรับอำนาจของสยาม พระองค์จึงต้องทรงเสด็จประพาสดินแดนดังกล่าวเพื่อแสดงพระราชอำนาจในฐานะเจ้าประเทศราช กิจกรรมหรือเหตุการณ์ข้างต้นส่วนใหญ่เป็นเหตุการณ์ที่พระองค์ทรงพึงพอพระราชหฤทัยจึงมิได้มีการวิพากษ์วิจารณ์หรือสั่งการแบบให้โทษที่รุนแรงประการใด อย่างไรก็ดีการบันทึกข้างต้นล้วนแสดงขอบเขตของพระราชอำนาจภายใต้พระราชอาณาเขตหรือประเทศราชของสยามอย่างเห็นได้ชัด พระองค์ทรงมีพระราชอำนาจในการจ้องมองกิจกรรม เหตุการณ์ และการปฏิบัติงานในดินแดนชายขอบ จะสังเกตได้ว่าทรงมีพระราชวิจารณ์ประกอบการจ้องมองเหล่านั้นอยู่เสมอ การวิพากษ์วิจารณ์ของพระองค์จึงมักจะนำไปสู่การจัดการหรือสั่งการต่อไป พระราชอำนาจของพระองค์ในดินแดนชายขอบจึงมีอยู่อย่างผู้ปกครองดินแดนของตน หากแต่เมื่อเสด็จประพาสยังหัวเมืองประเทศราชอาจมีความขัดข้องในการแสดงพระราชอำนาจบ้าง เนื่องจากอุปสรรคทางภาษา ความกระด้างกระเดื่อง[๒๐๒] ของผู้ปฏิบัติงาน รวมถึงความห่างไกลจากการตรวจสอบของสยาม เหล่านี้เป็นสิ่งที่พระองค์ทรงค้นพบด้วยพระองค์เองผ่านการเสด็จประพาสดินแดนดังกล่าว ตัวตนของพระองค์ซึ่งมีพระราชอำนาจอยู่อย่างกำกึ่งจึงปรากฏเด่นชัดในบันทึกการเดินทางชุดนี้ เนื่องจากหัวเมืองประเทศราชเหล่านี้ไม่ยอมตกอยู่ภายใต้การปกครองของสยาม นำมาซึ่งการยกหัวเมืองประเทศราชเหล่านี้ให้แก่ตะวันตกในเวลาต่อมา

ขอบเขตของพระราชอำนาจในบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตจึงอาจกล่าวได้ว่าบรรจุพระราชอำนาจที่ทับซ้อนกัน ๒ ส่วน กล่าวคือ ในหัวเมืองของสยามพระองค์มีพระราช

---

[๒๐๒] หลังจากสยามทำสนธิสัญญาเบอร์นี่ ใน พ.ศ. ๒๓๖๙ อังกฤษพยายามชักจูงให้เจ้าผู้ครองรัฐทั้งสอง คือ ตรังกานูและกลันตันหันไปสวามิภักดิ์กับตน กลันตันซึ่งอยู่ใกล้กับสยามไม่ค่อยกล้าแสดงปฏิกิริยากระด้างกระเดื่องต่อสยามมากนัก ผิดกับตรังกานูซึ่งอยู่ห่างไกลมักจะปฏิบัติตนอย่างอิสระ และกระทำการละเมิดอำนาจของสยามหลายครั้ง เช่น เจ้าเมืองไม่ยอมมาเข้าเฝ้าที่กรุงเทพฯ บางครั้งก็ไปขอความคุ้มครองจากอังกฤษ แต่อังกฤษยังเกรงใจสยามอยู่จึงมิได้ให้ความร่วมมือกับเจ้าเมืองตรังกานูอย่างจริงจัง (ชวลีย์ ณ ถลาง, ๒๕๔๑: ๑๙๖-๑๙๗)

อำนาจเบ็ดเสร็จ หัวเมืองเหล่านี้เป็นโลกในพระราชอำนาจของพระองค์ หากแต่ในหัวเมืองประเทศราชฝ่ายใต้พระราชอำนาจของพระองค์มีอย่างก้ำกึ่ง เนื่องจากรูปแบบการปกครองของสยามเหนือหัวเมืองประเทศราช รวมถึงประเทศราชเหล่านี้มีการติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้านรวมถึงตะวันตก ความว่านอนสอนง่ายจึงไม่บังเกิดขึ้นอย่างถ้วนทั่ว พื้นที่เหล่านี้จึงเป็นโลกก้ำกึ่งพระราชอำนาจเฉกเช่นดินแดนอาณานิคม

๓.๒.๑.๓ การเดินทางเพื่อสำรวจและควบคุมอย่างเจ้าอาณานิคม

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอกประเทศ สยามเร่งปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยเพื่อให้รอดพ้นจากลัทธิจักรวรรดินิยม โดยการปฏิรูปการปกครองของประเทศอย่างเร่งรัด การเดินทางสำรวจพื้นที่ในหัวเมืองต่างๆ จึงเป็นภารกิจหลักอย่างหนึ่งของนักปกครองที่จะรวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับดินแดนของตน เพื่อนำมาบริหารจัดการและควบคุมให้อยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ดังเช่นการใช้อำนาจแบบอัตอาณานิคมเพื่อยึดครองภูมิภาคของตนเอง

ชนชั้นนำมี**วิทยาการและความรู้สมัยใหม่**จึงสามารถเข้าไปสำรวจท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ **การสำรวจทรัพยากร**ในพระราชอาณาเขตทั้งผู้คนและทรัพยากรธรรมชาติทำให้ชนชั้นนำสามารถบริหารจัดการและดำเนินการปกครองประเทศได้อย่างมีประสิทธิภาพ การที่กลุ่มชนหลากหลายชาติพันธุ์แสดงความจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ ๕ แสดงถึงการยอมอยู่ใต้พระบรมโพธิสมภารของพระองค์ การสำรวจวัฒนธรรมของคนท้องถิ่นทำให้ทราบว่าราษฎรเหล่านี้ยังล้าหลัง ไม่ทันสมัย และยังคงเชื่อถือในอิทธิปาฏิหาริย์ จึงเป็นหน้าที่ของนักปกครองที่จะบริหารจัดการดินแดนในครอบครองเหล่านี้ เพื่อให้สยามศิวิไลซ์ตามที่ชนชั้นนำต้องการ ส่วนทรัพยากรธรรมชาติที่ทรงรวบรวมในบันทึกการเดินทางแสดงถึงความอุดมสมบูรณ์ของแผ่นดินสยาม ซึ่งเสริมบารมีของผู้ครอบครองเป็นอย่างยิ่ง **การตรวจสอบดินแดนและการทำงานของผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่น**แสดงถึงความต้องการทราบข้อมูลเกี่ยวกับกายภาพและผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่น **การเดินทางเพื่อหาความสำราญในท้องถิ่น** จึงเป็นการประกาศศักดาของเจ้าอาณานิคม ผู้มีสิทธิเหนือผู้คนและดินแดนทั้งปวง

๑) การควบคุมด้วยวิทยาการหรือความรู้สมัยใหม่

บันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตจึงแสดงถึงการสถาปนาองค์ความรู้ของสยามเพื่อประโยชน์ในการควบคุมต่อไป เนื่องจากลักษณะบันทึกการเดินทาง คือ การค้นพบเพื่อตระหนักรู้แล้วจึงใช้วิทยาการของตะวันตกยกตัวอย่างเช่น การถ่ายรูปและการทำแผนที่เพื่อควบคุมพระราชอาณาจักรนี้ต่อไป พระองค์ยังทรงใช้วิทยาการสมัยใหม่เพื่อเข้าไปสำรวจดินแดนในพระราชอาณาเขต วิทยาการเหล่านี้เป็นเครื่องมือที่แสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์เหนือผู้ปฏิบัติงานและ

ราษฎรสยาม พระองค์ทรงใช้**การถ่ายรูป การทำแผนที่** และ**ความรู้เกี่ยวกับมิวเซียม**เพื่อแสวงหาความสำราญและความความมั่งคั่งในดินแดนของพระองค์ กล้องถ่ายรูปเป็นวิทยาการสมัยใหม่ที่สามารถบันทึกภาพของบุคคล สิ่งของ และสถานที่ไว้เป็นหลักฐานได้เป็นอย่างดี **การถ่ายรูป**ยังเป็นกิจกรรมของชนชั้นนำที่แสดงถึงความสนุกสนานรื่นเริงได้อีกด้วย บันทึกการเดินทางของพระองค์ปรากฏการถ่ายรูปของชนชั้นนำอยู่เสมอ แสดงถึงการที่ชนชั้นนำนำวิทยาการสมัยใหม่เข้าไปในพื้นที่ต่างๆ ทั้งเพื่อหาความสำราญ การเก็บหลักฐานในดินแดนของตน ทั้งยังแสดงถึงความศิวิไลซ์ของกลุ่มตนอีกด้วย การถ่ายรูปจึงเป็นตัวแทนแสดงพระราชอำนาจของรัชกาลที่ ๕ ในการครอบครองทรัพยากรและดินแดนสยาม กล้องถ่ายรูปและรูปถ่ายเป็นสิ่งแปลกใหม่ในยุคนั้น ชนชั้นนำสยามตื่นตัวในการถ่ายรูปเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากเป็นกิจกรรมแบบใหม่ที่แสดงถึงความศิวิไลซ์แบบตะวันตก ยกตัวอย่างเช่น ใน *เสด็จประพาสต้น* บันทึกการถ่ายรูปตลอดการเสด็จประพาส ดังตอนที่กล่าวว่า

> มาถึงที่หน้าที่ว่าการอำเภอเมืองมโนรมย์...ลงเรือขึ้นไปเหนือน้ำ หยุด**ถ่ายรูป**แล้วขึ้นตลาด...วันที่ ๑๓ ไปตลาดปากน้ำโพ...**ถ่ายรูป**และซื้อของ..**ให้แต่ผู้หญิงขึ้นถ่ายรูป**อยู่ตามสะพานและศาลา พบกองพรานที่เขาเกณฑ์มาจะให้ตามขึ้นไป มีช้าง ๕ เชือก เขากระโจมปืนและตั้งยามล้อมกันอยู่ได้**ถ่ายรูปพวกหัวหน้า** ขออย่าให้ต้องตามไปอนุญาตให้ปล่อย แจกเงินให้คนละกึ่งตำลึงแล้วกลับมาจัดเรือ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๕-๓๖)

การถ่ายรูปบันทึกภาพขณะเสด็จประพาสเป็นพระราชนิยมของพระองค์ จากตัวอย่างข้างต้นมีการถ่ายรูปสถานที่ต่างๆ นิยมให้ผู้หญิงเป็นแบบในการถ่ายรูป รวมถึงการถ่ายบุคคลที่ปฏิบัติหน้าที่ต่างๆ เช่นหัวหน้ากองพรานที่จะตามเสด็จในการประพาสครั้งนี้

นอกจากนี้ยังปรากฏการถ่ายรูปเพื่อบันทึกเป็นอย่างพงศาวดารหรือหลักฐานของบ้านเมือง ดังตอนที่ว่า “แล้ว**ถ่ายรูปพงศาวดารเวลาเจ้าฟ้าเพชรเจ้าฟ้าพรสั่งให้นายผลไปเชิญเสด็จเจ้าแม่ผู้เฒ่า**” และ “**แล้วถ่ายรูปพวกตระกูลเมืองกำแพงที่มาหา**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๖: ๓๙, ๕๓) ตัวอย่างข้างต้นเป็นตอนที่บันทึกเรื่องพงศาวดารตอนพระเจ้าเสือให้เจ้าฟ้า ๒ พระองค์ ทำสะพานข้ามบึงหูหวาง ไม่สำเร็จทันพระทัยให้ลงพระราชอาญา ที่ทรงถ่ายรูปทรงสมมติให้กรมหลวงประจักษ์ฯ เป็นเจ้าฟ้าเพชร กรมหลวงสรรพสารทฯ เป็นเจ้าฟ้าพร พระยาโบราณเป็นนายผล ส่วนอีกตอนหนึ่งเป็นการบันทึกตระกูลกำแพงเพชรที่มาเข้าเฝ้ารัชกาลที่ ๕ แสดงถึงความสำคัญของกล้องถ่ายรูปในการบันทึกเหตุการณ์ขณะเสด็จประพาสรวมถึงเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์

การบันทึกถึงความนิยมในการถ่ายรูปและหน้าที่ของรูปถ่ายนี้ทำให้เห็นถึงการรับวิทยาการสมัยใหม่ของชนชั้นนำสยามมาปรับใช้ในชีวิตประจำวัน อันเป็นวิถีหนึ่งที่จะนำไปสู่ความทันสมัยในทัศนะของชนชั้นนำสยาม ณ ขณะนั้น นอกจากนี้ยังเป็นหลักฐานสำคัญในการบันทึกภาพบุคคล พื้นที่ และเหตุการณ์ต่างๆ ในพระราชอาณาเขต

การทำแผนที่ของชนชั้นนำแสดงถึงอำนาจในการครอบครองพื้นที่ในพระราชอาณาเขต ดังปรากฏการทำแผนผังหรือแผนที่แสดงสถานที่ พื้นที่ หรือเส้นทางต่างๆ ในพระราชอาณาเขต การทำแผนที่ทำให้ชนชั้นนำเห็นขอบเขตดินแดนของตนในยุคสมัยที่ตะวันตกใช้เขตแดนเป็นสิ่งกำหนดอำนาจและความเป็นเจ้าของ สยามต้องปรับตัวเพื่อให้ทันกับวิทยาการของโลกที่เปลี่ยนแปลงไป การเดินทางในพระราชอาณาเขตจึงเปรียบเสมือนการตรวจสอบอำนาจของตนผ่านพื้นที่ในพระราขอาณาเขต ทั้งนี้เพื่อยืนยันและต่อกรกับลัทธิล่าอาณานิคมของตะวันตก รัชกาลที่ ๕ ทรงใช้วิทยาการเหล่านี้เพื่อเก็บข้อมูลพื้นที่ในดินแดนของพระองค์ พระองค์จึงมีพระราชอำนาจเหนือกว่าผู้อื่น

การจัดการความรู้สมัยใหม่อย่าง**การจัดเก็บสิ่งของในมิวเซียม**ทำให้ชนชั้นนำมุ่งสำรวจสิ่งของมีค่าในดินแดนของตนเพื่อนำกลับสู่ส่วนกลาง ผู้ปกครองจึงมีอำนาจในการเลือกเฟ้นและนำสิ่งของมีค่าเหล่านั้นกลับส่วนกลางหรือจัดแสดงในสถานที่ต่างๆ ผู้ปกครองเดินทางเข้าไปในดินแดนของตนด้วยสายตาของผู้แสวงหาของมีค่าในท้องถิ่นต่างๆ เพื่อเก็บรวบรวมไว้อย่างเป็นความรู้และนำกลับมาจัดเก็บไว้ในส่วนกลาง มิวเซียมจึงเป็นสถานที่ในการจัดการความรู้แบบสมัยใหม่ซึ่งแพร่หลายทั่วโลก ความศิวิไลซ์ของสยามจึงถูกจัดเก็บรวบรวมอยู่ในมิวเซียมรวมถึงวิธีการพิจารณาทรัพย์สมบัติในสยามเพื่อจัดเก็บความรู้นี้ เป็นการจัดการความรู้สมัยใหม่ที่แสดงถึงความศิวิไลซ์ของชนชั้นนำด้วยประการหนึ่ง การเดินทางไปอย่างผู้ปกครองซึ่งมีความรู้สมัยใหม่เป็นเครื่องมือนี้ จึงส่งผลให้ผู้ปกครองเชื่อว่าตนมีสถานภาพเหนือกว่าทรัพย์สมบัติทั้งปวงในประเทศ อันจะนำพาประเทศให้พัฒนาให้ก้าวไกลได้

การกล่าวถึงพระราชดำริใน**การเก็บท่อนไม้ใหญ่**จากท้องถิ่นไปไว้ในมิวเซียม ปรากฏในพระราชนิพนธ์ *เสด็จประพาสจันทบุรี* ในตอนต่อไปนี้

> เมื่อกินข้าวแล้ว **จีนเก๊าเป็นบ่าวเดิมของเรา** เขาเคยไปมาหาอยู่แต่ก่อน บ้านอยู่เมืองเก่า **เอาเนื้อไม้มาให้เราท่อน ๑ ใหญ่ยาวมาก** ได้วัดลองดูยาว ๔ ศอกคืบ ๔ นิ้ว กลมรอบคืบ ๙ นิ้ว **หอมดี** เขาว่าหนัก ๑๙ ชั่ว ราคาซื้อขายกันชั่วละ ๖ บาท **เราเห็นว่าเป็นของใหญ่ไม่ใคร่จะมี จึงได้มอบให้มิสเตอร์อาลบาสเตอร์เอาไปไว้มิวเซียม** เราให้เสื้อแพรเขาตัว ๑ แล้วเข้านอนเวลา ๔ ทุ่มเศษ. (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๕๓)

การที่รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชดำริให้เก็บท่อนไม้ใหญ่มาไว้ในมิวเซียมนี้ แสดงถึงแนวคิดการสะสมของแปลกและการรวบรวมวัฒนธรรมท้องถิ่นของสยามไว้ในมิวเซียม ซึ่งเป็นแหล่งเรียนรู้สำคัญของประเทศ ณ ขณะนั้น เหล่านี้แสดงถึงการจัดการแหล่งความรู้ของชนชั้นนำสยามซึ่งได้รับอิทธิพลจากตะวันตก พระองค์เสด็จประพาสจันทบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ คาดว่าพระองค์มีพระราชดำริในการนำท่อนไม้ใหญ่นี้กลับเข้าไว้ในหอมิวเซียมซึ่งจัดตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๑๗ การสะสมและการจัดเก็บสิ่งของไว้ในมิวเซียมนี้แสดงถึงความรู้แบบใหม่ที่เข้ามาในสยาม ก่อให้เกิดการจัดเก็บของแปลกไว้ในพิพิธภัณฑ์เพื่อแสดงให้คนร่วมสมัยและคนรุ่นหลังรับรู้ ที่สำคัญคือแสดงให้ตะวันตกเห็นว่าสยามมีการจัดเก็บความรู้อย่างเป็นระบบ เท่าทันความทันสมัยแบบตะวันตก

ใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค* บันทึกแนวคิดในการนำสัตว์ที่มีลักษณะพิเศษเก็บไว้ในมิวเซียม ดังที่ว่า

> เหลียวไปเห็น**ตั๊กแตนทองแดง เห็นว่าควรจะเก็บไปไว้มิวเซียมได้ด้วยเป็นของประหลาด ไม่เคยเห็นเลย** ไล่ตามจับได้ตัวมาชมเชยเห็นตัวเป็นมันลื่นๆ สงสัยดมดูกลายเป็นตั๊กแตนอาบน้ำแกง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๙๕)

ตอนดังกล่าวแสดงถึงแนวพระราชดำริในการเก็บรวบรวมสัตว์ที่มีลักษณะแปลกประหลาดไว้ในมิวเซียม แม้ว่าตอนหลังจะพบว่าเป็นตั๊กแตนธรรมดาที่เปรอะน้ำแกงก็ตาม ความกระตือรือร้นของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับการจัดการความรู้สมัยใหม่ในยุคนั้นปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางอย่างชัดเจน รัชกาลที่ ๕ ทรงสนพระราชหฤทัยสิ่งที่มีลักษณะแปลกประหลาดพอที่จะนำไปเก็บรักษาไว้ในมิวเซียมได้ ทั้งสิ่งมีชีวิตอย่างตั๊กแตนและสิ่งที่ไม่มีชีวิตอย่างท่อนไม้

การเดินทางของชนชั้นนำในพระราชอาณาเขตจึงแสดงถึงความทันสมัย มีการนำวิทยาการสมัยใหม่เข้าไปสำรวจและจัดการทรัพยากรในแต่ละพื้นที่ เนื่องจากข้อมูลเหล่านี้มีความสำคัญต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย รวมถึงการแสดงพระราชอำนาจของรัชกาลที่ ๕ ผู้เป็นเจ้าของวิทยาการสมัยใหม่และทรัพย์สมบัติในดินแดนของพระองค์

๒) การควบคุมด้วยความรู้ด้านทรัพยากร

การสำรวจทรัพยากรในพระราชอาณาเขตเป็นภารกิจที่สำคัญอีกประการหนึ่ง รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสในพื้นที่ต่างๆ เพื่อสำรวจทรัพยากรอันเป็นสมบัติของพระองค์ พระองค์ทรงมีพระราชอำนาจในการสั่งการให้ผู้ปฏิบัติงานหรือชาวบ้านในหัวเมืองต่างๆ ถวายรายงานข้อมูลเกี่ยวกับทรัพยากรในพระราชอาณาเขต การใช้พระราชอำนาจของพระองค์เพื่อให้ได้ความรู้ในท้องถิ่น

นี้แบ่งได้เป็น**ทรัพยากรบุคคลกับทรัพยากรธรรมชาติ**ซึ่งล้วนมีประโยชน์ต่อการบริหารจัดการบ้านเมืองเป็นอย่างยิ่ง

การใช้พระราชอำนาจสำรวจทรัพยากรบุคคลนี้เพื่อให้เห็น**ความหลากหลายของกลุ่มชน**ต่างๆ ที่อาศัยในสยาม การสำรวจทำให้สามารถคาดคะเนจำนวนของชาวสยามกับกลุ่มชนอื่นได้ การสำรวจวิถีชีวิตของบุคคลในพระราชอาณาเขตมีส่วนสำคัญต่อการปกครองบ้านเมือง พระองค์ทรงแสดง**พระราชทัศนะต่อชาวจีน**ว่ามีความอดทน ฉลาด ขยันขันแข็งในการทำงาน เห็นได้จากการบันทึกการประกอบอาชีพที่หลากหลาย ทั้งค้าขาย การรับจ้าง ช่างถ่ายรูป และรับราชการ แสดงให้เห็นว่าชาวจีนเป็นกลุ่มชนที่สามารถขับเคลื่อนเศรษฐกิจของสยามได้ จึงเป็นทรัพยากรบุคคลที่มีคุณค่าเนื่องจากสามารถนำพาประเทศให้เจริญก้าวหน้าได้ ความข้างต้นเห็นได้จากการแสดงพระราชทัศนะต่อชาวจีนที่ขายของฝรั่งว่าฉลาดเนื่องจากมีความรู้เรื่องรถไฟ ดังปรากฏใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสต้น* ว่า

> **มีแพห้างจีนขายของฝรั่งแพ ๑** เหมือนกับร้านแคว้นอ้อย เขาช่างเลือกของซึ่งจำเพาะจะใช้เดินทาง **เจ้าของร้านดูเป็นคนฉลาด ว่ามีรถไฟแล้วนำของขึ้นมาได้ง่าย มีกำไรดีขึ้นกว่าแต่ก่อน** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๗)

รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวชื่นชมเจ้าของร้านว่าเป็นคนฉลาด เพราะทราบว่าหากมีรถไฟแล้วจะอำนวยความสะดวกแก่ร้านค้าหลายด้าน ทั้งการขนส่งและการค้าขายที่จะได้กำไรมากขึ้น เหล่านี้แสดงถึงการสำรวจทรัพยากรบุคคลที่มีค่าในพระราชอาณาเขต ซึ่งจะสามารถผลักดันเศรษฐกิจของสยามให้ก้าวหน้าไปได้

การสำรวจทุกข์สุขของราษฎรสยามและกลุ่มชนอื่นขณะเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตเป็นการสอบถามปัญหาจากชาวบ้านเกี่ยวกับการประกอบอาชีพ สถานะทางเศรษฐกิจ สภาพความเป็นอยู่ การประกอบประเพณีพิธีกรรมทางศาสนา ตลอดจนความเชื่อต่างๆ แสดงถึงการใช้พระราชอำนาจเข้าตรวจสอบทรัพยากรบุคคลในพระราชอาณาเขต แม้แต่กลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อาศัยในสยามก็มีการบันทึกถึงปัญหาค่าแรงจากการรับจ้างในสยาม

การบันทึกกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ในพระราชอาณาเขตไว้อย่างหลากหลายนี้แสดงถึงความสนใจใคร่รู้ของชนชั้นนำสยาม ปรากฏการบันทึกวิถีชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ จากมุมมองของชนชั้นนำอยู่เสมอ แสดงถึงอำนาจในการเลือกสรรข้อมูลเพื่อนำเสนอในบันทึกการเดินทางชุดนี้ ลักษณะดังกล่าวเป็นอย่างงานเขียนชาติพันธุ์วรรณาสยามในยุคแรกที่ผู้เขียนนำเสนอข้อมูลจากมุมมองของตน แม้ไม่รอบด้านหากแต่เป็นการนำเสนอข้อมูลที่น่าสนใจสู่ภายนอก ดังที่มีผู้กล่าวไว้ว่าการเดินทางทำหน้าที่เป็นสื่อที่ก่อให้เกิดการจำแนกทางชาติพันธุ์นิพนธ์ในสายตาชนชั้นปกครองสยาม

การจำแนกนี้เป็นวาทกรรมที่พัฒนาขึ้นจากบันทึกการเดินทางและบันทึกชาติพันธุ์นิพนธ์ โดยแยกความแตกต่างของราษฎรสยามภายในภูมิกายา (Thongchai, ๑๙๙๔ อ้างถึงใน ธงชัย วินิจจะกูล, ๒๕๖๐: ๑๐) การเดินทางในประเทศจึงเปรียบเสมือนการเปิดโลกทัศน์ของชนชั้นนำต่อผู้คนนอกหลากหลายชาติพันธุ์ภายในพระราชอาณาเขต

การสำรวจทรัพยากรธรรมชาติในพระราชอาณาเขตแสดงถึง**ความมั่งคั่งและอุดมสมบูรณ์**ของสยาม รัชกาลที่ ๕ ทรงใช้พระราชอำนาจสำรวจทรัพย์สมบัติของพระองค์ จึงปรากฏการบันทึกถึงพืช สัตว์ แร่ธาตุอันอุดมสมบูรณ์ในสยาม การแปรรูปทรัพยากรเหล่านี้ทั้งในเชิงอุปโภคบริโภคและการพาณิชย์ปรากฏในบันทึกการเดินทางของพระองค์ ทั้งยังปรากฏการมีพระราชดำรัสให้ชาวบ้านนำสินค้าประจำถิ่นมาจำหน่าย รวมถึงปรากฏการนำทรัพยากรธรรมชาติที่แปลกตามาถวายพระองค์อีกด้วย ยกตัวอย่างเช่น เขากวาง กัลปังหา ไข่ปลาจะละเม็ด ปลิงทะเล รวมถึงเขี้ยวปลาพะยูนที่ถือกันว่าเป็นสิริมงคลมาถวาย ดังปรากฏใน *เสด็จประพาสจันทบุรี* ดังนี้

> พระยาตราดแลกรมการเขาเอาของต่างๆ มาให้หลายสิ่ง...กับ**เขี้ยวปลาพะยูน ๔ เขี้ยว** แต่เขี้ยวปลาพะยูนนี้เห็นเขาจะนับถือกันอยู่ เขาว่าไว้ในโคลงโบราณว่า
>
> ปลอกคร่ำด้ามมีดเขี้ยว พะยูนหาย
> ตัวไม่คิด เสียดาย แต่ด้าม
> มาดแม้นว่าใครขาย ของเก่า
> แม้ว่าทองเก้าก้าม ชั่งให้จงเสมอ
>
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๒๒)

ตอนข้างต้นแสดงถึงการนับถือเขี้ยวพะยูนว่ามีราคาและนับถือกันอยู่ว่ามีค่ามาก เห็นได้จากการบันทึกในโคลงโบราณ ทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้จึงมีคุณค่าและราคาสมกับที่มีผู้ถวายแด่รัชกาลที่ ๕ การเสด็จยังสถานที่ต่างๆ ในพระราชอาณาเขตจึงแสดงถึงพระราชอำนาจของรัชกาลที่ ๕ ในการสำรวจและเสาะแสวงหาทรัพยากรธรรมชาติอันแปลกตาและอุดมสมบูรณ์ของสยาม วิธีการเช่นนี้ไม่ต่างจากเจ้าอาณานิคมที่เดินทางไปยังดินแดนอาณานิคม พระองค์ทรงค้นหา บันทึก และจัดเก็บทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้เพื่อแสดงถึงทรัพย์สมบัติอันมั่งคั่งและอุดมสมบูรณ์ในพระราชอาณาเขตของพระองค์

๓) การควบคุมด้วยความรู้ด้านพื้นที่และการปกครอง

ความรู้ด้านพื้นที่หรือภูมิกายาของสยามเป็นสำนึกแบบใหม่ของชนชั้นนำเพื่อที่จะกำหนดขอบเขตในการครอบครองดินแดนให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ความรู้เกี่ยวกับการจัดการรัฐชาติแบบใหม่ส่งผลให้เกิดการออกสำรวจเขตแดนในสยามอย่างใกล้ชิด การที่สยามจะมีขอบเขตที่แน่ชัดเกิดจากการทำแผนที่ การปกครองท้องถิ่น และการทำงานของท้องถิ่นอย่างมีประสิทธิภาพ การใช้พระราชอำนาจในการ**ตรวจสอบภายในดินแดนสยาม**รวมถึง**ผู้ปฏิบัติงานในพระราชอาณาเขต** จึงแสดงถึงพระราชประสงค์ในการทอดพระเนตรความเป็นไปของบ้านเมืองในพื้นที่ต่างๆ ทรงตรวจสอบและประเมินผลจากการจัดการบ้านเมืองของผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่นต่างๆ ทั้งนี้เพื่อการปรับปรุงบ้านเมืองให้ก้าวหน้าต่อไป รัชกาลที่ ๕ ทรงเสด็จพระราชดำเนินไปตลาดในพื้นที่ต่างๆ ทั้งนี้เพื่อ**ตรวจสอบความเจริญของบ้านเมือง**ในพระราชอำนาจ มีการตรวจตราความเรียบร้อยและความเจริญโดยรอบตลาดนั้นๆ ซึ่งถือเป็นแหล่งรายได้ของชุมชน ดังตัวอย่างการการบันทึกตลาดเมืองชลหลังเกิดไฟไหม้ว่ามีความครึกครื้นแข็งแรงขึ้น ปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)* ที่ว่า

> **ตลาดเมืองชลนี้ตั้งแต่ไฟไหม้แล้วไม่ได้เคยมาเห็นอีกเลย ดูครึกครื้นแข็งแรงขึ้น ที่ซึ่งเคยขายของสดเต็มถนนอยู่แต่ก่อนเดี๋ยวนี้เปนร้านขายของต่างๆ ทั้งสองฟาก แต่ของบางกอกทั้งนั้น ที่เราซื้อไม่ได้สักสิ่งเดียว** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๕: ๑๘)

ตลาดจึงเป็นศูนย์กลางความเจริญของแหล่งชุมชน การที่พระองค์ทรงใช้พระราชอำนาจตรวจตราความเจริญและความทรุดโทรมของตลาดในพื้นที่ต่างๆ นี้แสดงถึงการตรวจตราระบบเศรษฐกิจและความก้าวหน้าของบ้านเมืองด้วยประการหนึ่ง

การเสด็จพระราชดำเนินไปยังพื้นที่ต่างๆ ในพระราชอาณาเขต ทำให้พระองค์ได้ทอดพระเนตรสภาพแวดล้อมที่เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศ ยกตัวอย่างเช่น ผักตบชวาที่กีดขวางการคมนาคมทางน้ำ ใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า* ดังที่ว่า “**ผักชะวาในทุ่งได้ทำลายลงเสียมากจนโปร่งตา แต่ก็ยังเหลือ จะต้องทำลายต่อไปอีกมาก**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๑) การจัดการผักตบชวาเป็นประเด็นสำคัญที่พระองค์ทรงตระหนักถึง เห็นได้จากการกล่าวถึงปัญหาในการจัดการผักตบชวาบริเวณคลองประเวศบุรีรมย์ ปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)* ดังที่ว่า

> **แต่ได้ทราบว่า ผักชวาปิดทางเสีย** ที่สี่แยกเรือเดินเข้าออกไม่ได้ **เตรียมไว้จะไปเตือนเจ้าพระยายมราช เรื่องผักชวานี้ร้ายกาจมาก** ตามลำน้ำบางปกงหน้าจ๋อยๆ เพราะถูกน้ำกร่อยแต่ก็ไม่ไหลลงไปทะเลได้หมด เพราะน้ำไหลขึ้นก็กลับลอยขึ้น ข้อที่ว่ากระบือกินได้นั้นเปนความจริง แต่กลับมีอันตรายมาก เหตุด้วยกระบือกินแต่ใบ ต้นรากแห้งติดอยู่กับดิน ครั้นถึงเวลาไถหว่านข้าวในนา พอน้ำมาผักชวาจำเริญเร็วก่อนต้นข้าว เบียดเสียดแทรกต้นข้าวลีบไปหมด **โทษถึงจะต้องประหารให้หายขาดแต่ต้องเป็นการพร้อมกันทั้งหัวเมืองและในกรุง** เวลานี้การที่จะคิดทำลายผักชวาในกรุงยังไม่ได้จับคิดอ่านให้เปนการทำทั่วไป (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๕: ๑๔)

การที่รัชกาลที่ ๕ ทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะตักเตือนเจ้าพระยายมราชเรื่องผักตบชวาปิดทางเรือนี้ เนื่องจากปัญหาดังกล่าวส่งผลกระทบต่อการเกษตรและการคมนาคมทางน้ำของประเทศ ข้าราชการจึงมีหน้าที่สำคัญในการวางแผนและจัดการผักตบชวาทั้งหัวเมืองและในกรุงอย่างพร้อมเพรียงกัน การเสด็จประพาสเพื่อทอดพระเนตรสถานที่ต่างๆ ด้วยพระองค์เองจึงเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้พระองค์ได้ทรงรับทราบปัญหา และจึงสามารถวางแผนและสั่งการข้าราชการผู้รับผิดชอบในด้านต่างๆ ได้อย่างรวดเร็ว ปัญหาเรื่องผักตบชวานี้นำไปสู่การออก “พระราชบัญญัติสำหรับกำจัดผักตบชวา พ.ศ. ๒๔๕๖” ในสมัยรัชกาลที่ ๖ เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว

ตอนข้างต้นแสดงถึงพระราชอำนาจของรัชกาลที่ ๕ ในการสั่งการ ตรวจสอบ และตักเตือนผู้ปฏิบัติงานในดินแดนของพระองค์อย่างเห็นได้ชัด นอกจากนี้ยังปรากฏการสำรวจ ตรวจสอบและ**สอบถามปัญหาเกี่ยวกับเศรษฐกิจ**ในแต่ละพื้นที่เป็นไปอย่างนักปกครองที่ออกสำรวจพื้นที่ของตนอันจะเป็นประโยชน์ต่อการปกครองประเทศต่อไป ดังปรากฏการสอบถามเรื่องความคล่องตัวในการจำหน่ายสินค้าในแถบนครสวรรค์ใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า* ดังที่ว่า

> **พิเคราะห์ดูแพและเรือค้าขายในแควใหญ่โรยไปมาก นึกสงสัยว่าจะเป็นด้วยรถไฟพิษณุโลกทำให้เมืองนครสวรรค์ไม่เป็นท่าสำคัญ** เพราะสินค้าขึ้นไปทางรถได้สะดวกกว่า **ครั้นถามคนค้าขาย** กล่าวคือ ยายพลอยที่เป็นคนชอบกัน **บอกว่าไม่เชิงจะร่วงโรงด้วยรถไฟ เป็นด้วยราคาเงินบางกอก บรรทุกของลงไปจำหน่ายไม่มีกำไร** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๑)

การเสด็จประพาสในดินแดนสยามเพื่อสำรวจตรวจตราและสอบถามการดำเนินกิจการต่างๆ ทำให้พระองค์สามารถสั่งการเพื่อแก้ไขปัญหาหรือสืบหาข้อมูลต่างๆ ด้วยพระองค์เอง พระองค์ทรงสอบถามชาวบ้านจนทราบว่ารถไฟไม่มีผลต่อความซบเซาทางเศรษฐกิจในเมือง

นครสวรรค์ หากแต่ค่าเงินของบางกอกทำให้ของขายไม่ได้กำไร แสดงถึงการใช้พระราชอำนาจในการตรวจสอบดินแดนของพระองค์เพื่อหาแนวทางการปกครองและพัฒนาบ้านเมืองให้ก้าวหน้าต่อไป

การตรวจสอบการทำงานของผู้ปฏิบัติงานในหัวเมืองต่างๆ นี้แสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์ได้อย่างเด่นชัด พระองค์ทรงใช้พระราชอำนาจ**ประเมินการทำงานของบุคคล**เหล่านี้ ทรงแสดง**พระราชทัศนะ**ซึ่งแสดงถึงความพอพระราชหฤทัยต่อการปฏิบัติงานนั้นๆ ความเหมาะสมของการปฏิบัติต่างๆ ปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางของพระองค์ ยกตัวอย่างการบันทึกการปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการในท้องถิ่นอย่างพระยาจันทบุรี (โต) และท่านกรมท่าในการสร้างและบำรุงรักษาพระเจดีย์สำคัญของมณฑลได้เป็นอย่างดีนี้ปรากฏอยู่ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทเลตวันออกในปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗* ดังต่อไปนี้

> รุ่งขึ้นวัน ๓ ฯ๑๑ ๓ ค่ำ ไปที่น้ำตกพลิ้ว ขึ้นที่วัดท่าเรือคลองยายดำไปด้วยม้า ที่นำพุนั้นได้จัดการทำลู่ทางที่เที่ยวได้ที่วถึงสนุกดี **พระเจดีย์ศิลาแลงที่ให้พระยาจันทบุรี (โต) ทำไว้แต่ก่อนก็ยังบริบูรณ์ดีรูปร่างก็พอใช้ เปนแต่ปากระฆังโตไปหน่อยหนึ่ง ตั้งนามว่า จุลศิรจุมพฏเจดีย์ แลสุนันทานุสาวรีย์ที่ท่านกรมท่าไปทำนั้นก็ทำเรียบร้อยงามดี แลเปนของถาวรอยู่ได้นาน** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๐: ๑๕)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงหน้าที่ของข้าราชการประจำมณฑล ซึ่งมีหน้าที่ดูแลรักษาซ่อมแซมสิ่งปลูกสร้างตามพระราชดำรัสของพระเจ้าแผ่นดิน เพื่อให้เป็นถาวรสถานคู่บ้านคู่เมืองต่อไป ยกตัวอย่างในที่นี้คือจุลศิรจุมพฏเจดีย์กับสุนันทานุสาวรีย์ ซึ่งข้าราชการก็จัดการก่อสร้างและดูแลรักษาได้เป็นอย่างดี เพียงแต่หากมีสิ่งใดไม่งามไปบ้างพระองค์ก็ได้ทรงบันทึกไว้ อย่างปากระฆังที่มีขนาดใหญ่ไปบ้าง นอกจากนั้นก็เป็นการพอพระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก แสดงถึงการตรวจสอบการทำหน้าที่ของข้าราชการท้องถิ่นผ่านสายพระเนตรของพระองค์เอง

ในการเสด็จประพาสจันทบุรี รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวชื่นชมผู้ปฏิบัติหน้าที่รักษาไลต์เฮาส์ซึ่งเป็นฝรั่งว่าสามารถรักษาสถานที่นี้ได้เป็นอย่างดี ดังต่อไปนี้

> ออกจากปากอ่าวแหลมสิงห์...บ่าย ๒ โมงถึงรั้วช้างแล**ไลต์เฮาส์**...แต่ได้ถามผู้รักษาว่าน้ำทะเลซัดถึงหรือไม่ เขาว่ามีบ้างแต่ด้านตะวันตก...กั้นห้องเป็น ๓ ห้อง **ฝรั่งอยู่รักษา อยู่ห้องหนึ่ง** ครัวห้องหนึ่ง สำหรับไว้ของแลลูกจ้างอยู่ห้องหนึ่ง...**แต่การที่รักษานั้น เขารักษาดีจริงๆ หมดจดนัก แล้วก็เป็นความลำบากมาก** เพราะถ้าเวลาจุดกลางคืนแล้ว ต้องเช็ดโมงละครั้ง จนตลอดรุ่ง หาไม่ก็มัวไป...**วังกาเขาเป็นคนดีรักษาการหมดจด แลพาลูกเมียไปไว้ทั้งครัว อยู่สบายเหมือนกับบ้าน** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๕-๖)

รัชกาลที่ ๕ ทรงชื่นชมวังกา ฝรั่งซึ่งเป็นคนดูแลไลต์เฮาส์ว่าทำการรักษาไลต์เฮาส์นี้ได้อย่างหมดจด ถือเป็นตรวจสอบการปฏิบัติหน้าที่ของผู้รักษาสถานที่สำคัญของบ้านเมืองโดยใช้เงินภาษีอากรของประเทศ ไลต์เฮาส์นี้จึงถือเป็นสมบัติของพระองค์ในพระราชอาณาเขต ผู้ที่ปฏิบัติหน้าที่รักษาทรัพย์สมบัติของพระองค์ในพระราชอาณาจักรได้อย่างสมบูรณ์จึงสมควรได้รับการชื่นชมเป็นอย่างยิ่ง

การแสดงความพอพระราชหฤทัยต่อการปฏิบัติหน้าที่ที่เหมาะสมของข้าราชการหรือผู้ปฏิบัติงานในดินแดนต่างๆ นี้ แสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์ในดินแดนสยาม พระองค์สามารถตรวจสอบและควบคุมการปฏิบัติงานของผู้อยู่ใต้อำนาจการปกครองของพระองค์ได้อย่างเบ็ดเสร็จ

๔) การใช้พระราชอำนาจแสวงหาความสำราญในพระราชอาณาเขต

การเดินทางของชนชั้นนำยังสถานที่ในสยามแสดงถึงพระราชอำนาจในการแสวงหาความสำราญส่วนพระองค์ ดินแดนสยามเป็นแหล่งเริงรมย์ที่สร้างความสนุกสนานเพลิดเพลินแก่ชนชั้นนำสยาม รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตด้วยพระราชฐานะของพระมหากษัตริย์ มีอภิสิทธิ์เหนือผู้อื่น ไม่ต่างจากเจ้าอาณานิคม พระองค์ทรงประกอบ**กิจกรรมที่แสดงถึงความรื่นรมย์**หลากหลายชนิด ไม่ว่าจะเป็นการชมละคร การชมธรรมชาติ การล่าสัตว์ หรือการรับประทานอาหารท้องถิ่นอย่างอภิสิทธิ์ชน หากแต่ก็ปรากฏ**การปลอมพระองค์**เพื่อสร้างบรรยากาศแปลกใหม่แก่ชนชั้นนำสยาม มีการสวมบทบาทเหมือนดั่งการเล่นละครของชนชั้นสูง สิ่งเหล่านี้สามารถสร้างความสุขสำราญแก่ชนชั้นสูงได้

ยกตัวอย่างเช่น การมีพระราชดำรัสให้เจ้านายที่ตามเสด็จทำหน้าที่ “ล่อให้คนไปตอม” ดังปรากฏในตอนหนึ่งขณะเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่าที่ว่า “วันนี้จึงได้ไปเที่ยวสายไป **กรมสมมติชายเสรฐวงศ์ เจ้าพระยาสุรวงศ์**ไปล่วงหน้ากองหนึ่งแห่งอื่นก่อน **เพื่อจะล่อให้คนไปตอม**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๓๑) แสดงให้เห็นว่าการเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่าในครั้งนี้มีลักษณะอย่างการเสด็จประพาสต้น กล่าวคือ ไม่ทรงต้องการให้ราษฎรทราบว่าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาหรือให้ราษฎรคาดเดาได้ยากว่าผู้ใดคือพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งต้องกับพระราชอัชฌาสัยของรัชกาลที่ ๕ ที่ทรงต้องการทราบข่าวจากชาวบ้านอย่างตรงไปตรงมาทั้งยังทรงต้องการให้บรรยากาศสนุกครื้นเครงมากขึ้นอีกด้วย

อีกตอนหนึ่งใน *เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๔๙* แสดงถึงความสำราญของรัชกาลที่ ๕ ในการปลอมพระองค์ไว้ว่า

แวะกิน**ข้าว ดุ๊ก**[๒๐๓] **ได้รับหน้าที่เป็นพระราชา แต่ทำท่าไม่สนิทเพราะแกกลัวอัปปลิช**[๒๐๔] **ทักทายปราศรัยก็ต้องสอนกันมาก** ข้อที่เกิดความนั้นเห็นจะเป็นด้วยเมียตากำนันเป็นผู้รับฉันทานุมัติของพวกจีนแคะเจ้าของไร่อ้อยหลายเถ้าแก่ด้วยกัน มาเชิญเสด็จไปที่เรือนเขาทำไว้ถวายตกลงยอมไป **เรากลับเป็นพระราชาตามเดิม** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๘)

การปลอมพระองค์ขณะเสด็จประพาสต้นนี้ทำให้ต้องมีผู้รับบทเป็นพระราชาแทนพระองค์ ดุ๊กทำท่าทางได้ไม่แนบเนียนนัก ทั้งการทักทายปราศรัยที่ต้องสอนกันอีกมาก การบันทึกเหตุการณ์ที่ทำให้พระองค์ต้องกลับเป็นพระราชาเหมือนเดิมเกิดจากที่ภรรยากำนันมาเชิญเสด็จไปที่เรือน การสวมบทบาทเป็นบุคคลต่างๆ ชั่วระยะเวลาหนึ่งนี้เสมือนการแสดงละครของชนชั้นสูงที่เปลี่ยนบรรยากาศขณะเดินทางในดินแดนสยาม โดยมีราษฎรที่ไม่เคยเห็นพระองค์เป็นผู้รับชมละครดังกล่าว

การเดินทางเพื่อพักผ่อนหย่อนใจเป็นกิจกรรมของชาววังหรือชนชั้นสูง มีการแสดงถึงพระราชอำนาจในการทำกิจกรรมที่หลากหลาย เช่น การเยี่ยมเยียนเพื่อนต้นซึ่งจัดการรับเสด็จไว้เป็นอย่างดี เป็นต้น กิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามในการเสด็จประพาสดินแดนในพระราชอาณาเขตนี้เปรียบเสมือนการออกปิกนิคในปัจจุบัน ซึ่งค่านิยมดังกล่าวมีจุดกำเนิดจากชนชั้นนำในสยาม ดังปรากฏในบทความเรื่อง “*เสด็จประพาสต้น*: การบันทึกกิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕” ซึ่งบันทึกไว้ถึงความแปลกใหม่ของการพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามในยุคนั้นไว้ดังต่อไปนี้

***เสด็จประพาสต้น* เป็นการพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามที่มีวิถีปฏิบัติแตกต่างไปจากการเสด็จประพาสของชนชั้นนำไทยในอดีต** การเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยก่อนหน้านั้นจะมีรูปแบบของพิธีการหรือเป็นทางการ อย่างขบวนพยุหยาตราทางชลมารคและสถลมารค การเสด็จแบบไม่เป็นทางการเพื่อพักผ่อนพระอิริยาบถเริ่มมีในสมัยรัชกาลที่ ๔ ที่มีการสร้างสถานที่เพื่อพักผ่อนหย่อนใจสำหรับชนชั้นนำ **ส่วนการใช้เรือเล็กเสด็จอย่างไม่เป็นทางการนี้ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ ๕ แนวคิดของการพักผ่อนหย่อนใจแบบใหม่นี้สัมพันธ์กับสังคมวิทยาของเวลาว่างและการพักผ่อนหย่อนใจที่รับมาจากตะวันตก** กล่าวคือ เป็นวิถีปฏิบัติของคนเมืองที่พักจากภาระหน้าที่การงานและออกไปหาสิ่งของที่ผิดแปลกและแตกต่างไปจากที่พบในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะเป็นอาหาร สถานที่ ผู้คน

---

[๒๐๓] ดุ๊ก คือ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ

[๒๐๔] คำว่าอัปปลิช เป็นภาษาของนายคะนังเงาะ หมายความว่า อัปรีย์ แต่พูดไม่ชัด

รวมถึงบรรยากาศที่แปลกใหม่ ถือเป็นการหาความสุขในรูปแบบใหม่ที่ไม่อาจพบในชีวิตประจำวัน

พระราชนิพนธ์ *เสด็จประพาสต้น ครั้งที่ ๒* เป็นวรรณกรรมที่บันทึกกิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามในยุคนั้น ซึ่ง**สัมพันธ์กับการใช้เวลาว่างของชนชั้นนำสยามซึ่งออกไปนอกเมืองเพื่อสัมผัสกับบรรยากาศที่แปลกใหม่และวิถีปฏิบัติที่แตกต่างไปจากชีวิตประจำวัน ได้แก่ การถ่ายรูป การปรุงและรับประทานอาหาร การท่องเที่ยวสำรวจตามสถานที่ต่างๆ การชมสิ่งของและคนที่มีลักษณะพิเศษ การชมละครนอกวัง การปฏิสันถารกับราษฎร การปลอมพระองค์และบรรยากาศการรับเสด็จ** (พรรณราย ชาญหิรัญ, ๒๕๕๙: ๔๙-๕๐)

การพักผ่อนหย่อนใจดังกล่าวจึงมีการบันทึกของแปลกไว้ด้วยซึ่งส่วนใหญ่เป็นการนำของแปลกเหล่านี้มาถวายโดยข้าราชการหรือชาวบ้านในท้องถิ่น แสดงถึงกิจกรรมของชนชั้นสูงที่แตกต่างไปจากกิจวัตรประจำวันในพระราชวัง มีการเดินทางไปยังสถานที่ที่แปลกไปจากความคุ้นชิน รวมถึงการนำความทันสมัยไปสู่พื้นที่เหล่านี้ ยกตัวอย่างเช่น การถ่ายรูปเพื่อบันทึกภาพบุคคล สิ่งของและสถานที่ต่างๆ เสมือนเป็นการบันทึกความทรงจำเหล่านั้นทั้งยังเป็นการเก็บรวบรวมความรู้ต่างๆ ในประเทศเข้าสู่ส่วนกลางอย่างมิวเซียม ทั้งนี้สอดคล้องกับบริบททางสังคมในยุคนั้นที่ชนชั้นนำสยามปฏิบัติการด้านการสำรวจรวบรวมความรู้ในประเทศเพื่อต่อต้านลัทธิจักรวรรดินิยมที่แผ่ขยายเข้ามาในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ณ ขณะนั้น

พระราชอำนาจของพระองค์เหนือดินแดนในพระราชอาณาเขตนี้จึงปรากฏผ่านการแสวงหาความสำราญในพระราชอาณาเขตผ่านกิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจต่างๆ ความสนุกสนานเพลิดเพลินที่ได้จากการเดินทางนี้แสดงถึงความเป็นเจ้าของดินแดนสยาม พระองค์สามารถแสดงพระราชฐานะพระมหากษัตริย์ระหว่างการท่องเที่ยวหรือปลอมพระองค์และสวมบทบาทเป็นผู้อื่นเป็นครั้งคราวได้ตลอดการเสด็จประพาสในพระอาณาเขต เหล่านี้แสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์ในการแสวงหาความสำราญในพระราชอาณาเขตได้อย่างชัดเจน

การเดินทางเพื่อสำรวจและควบคุมอย่างเจ้าอาณานิคมปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต ชนชั้นนำออกเดินทางสำรวจเพื่อให้ได้ข้อมูลในการควบคุมทรัพย์สมบัติของตนได้อย่างมีประสิทธิภาพ การรู้ว่าตนมีความรู้และอำนาจเหนือกว่าราษฎรในพระราชอาณาเขตส่งผลให้ชนชั้นนำทำการปฏิรูปการปกครองทั้งส่วนกลางและส่วนท้องถิ่นอย่างเบ็ดเสร็จ การเดินทางของชนชั้นนำสยามในดินแดนของตนจึงไม่ต่างจากเจ้าอาณานิคมที่ออกเดินทางเพื่อสำรวจดินแดนอาณานิคมที่ตน

ไม่รู้จัก การแสวงหาความสำราญภายในดินแดนที่ตนครอบครองจึงเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของเจ้าอาณานิคม

การเดินทางยังดินแดนชายขอบมีจุดประสงค์สำคัญเพื่อสำรวจและตรวจสอบดินแดนชายขอบที่ห่างไกลจากส่วนกลางของสยาม ทั้งนี้เพื่อการบริหารจัดการ แสวงหาผลประโยชน์ และประเมินค่าอื่นๆ ที่สังเกตได้อย่างชัดเจนคือการสำรวจความล้าหลัง[๒๐๕] หรือความขัดข้องของพื้นที่ อันเป็นสาเหตุให้ชนชั้นนำสยามต้องเข้ามาดำเนินการเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่สยาม หัวเมืองแถบมลายูนี้เป็นดินแดนในพระราชอาณาเขตของสยามจึงปรากฏการสั่งการได้อย่างเต็มที่อย่างผู้ปกครอง ส่วนหัวเมืองประเทศราชแถบมลายูเป็นพื้นที่ซึ่งสยามดูแลและรักษาผลประโยชน์การจัดการจึงเหมือนเจ้าอาณานิคมที่คอยดูแลดินแดนอาณานิคม การเดินทางจึงเป็นโอกาสที่ทำให้พบข้อมูลเพื่อการบริหารจัดการได้อย่างมีประสิทธิภาพ หลายครั้งยังปรากฏการเดินทางยังหัวเมืองประเทศราชเพื่อสร้างการยอมรับในพระฐานะพระมหากษัตริย์สยามจากเจ้านาย ผู้ปฏิบัติงานและประชากรชาวมลายูอีกด้วย ชนชั้นนำสำรวจทรัพยากรของดินแดนชายขอบเพื่อจะได้ใช้ประโยชน์และครอบครองทรัพยากรเหล่านั้นได้อย่างเบ็ดเสร็จ ทรัพยากรธรรมชาติเป็นสิ่งที่นักปกครองหวงแหน การสำรวจทรัพยากรบุคคลหลากหลายชาติพันธุ์ทำให้ชนชั้นนำเข้าใจความเป็นไปของพื้นที่มากยิ่งขึ้น วัฒนธรรมเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้กลุ่มชนเหล่านี้ห่างเหินจากสยาม หากแต่ความอุดมสมบูรณ์ด้านทรัพยากรธรรมชาติกลับทำให้นักปกครองหวงแหนดินแดนดังกล่าวเป็นอย่างมาก

การตรวจสอบ**เส้นทางการเดินทาง**อันประกอบไปด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์และทรัพยากรในดินแดนชายขอบทำให้สยามมีข้อมูลในการครอบครองและรักษาผลประโยชน์ในดินแดนข้างต้น ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติทำให้ผืนดินบริเวณนี้เป็นที่สนใจของสยามและอังกฤษ หากแต่ความหลากหลายและแตกต่างของทรัพยากรบุคคลและวัฒนธรรมในหัวเมืองประเทศราชเป็นอุปสรรคต่อการปกครองของสยาม **สภาพสังคมและการเมืองการปกครอง**ในดินแดนแถบนี้สะท้อนการปกครองของสยามที่ยังล้าหลังและไม่ทั่วถึงจึงต้องปฏิรูปการปกครองในระบบมณฑลเทศาภิบาลอย่างเร่งด่วน ความแตกต่างทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะภาษาและศาสนาเป็นเหตุสำคัญที่ทำให้สยามยก

---

[๒๐๕] ใน พ.ศ. ๒๔๓๓ รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสแหลมมลายู หนังสือพิมพ์ที่สิงคโปร์และปีนังได้ลงบทความวิจารณ์การปกครองหัวเมืองมลายูของสยามอย่างรุนแรง เป้าหมายของการโจมตีคือความล้าหลังและความไร้ประสิทธิภาพของระบบการปกครองของสยาม ทำให้ไม่สามารถพัฒนาบ้านเมืองประเทศราชฝ่ายใต้ให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมรัฐมลายูภายใต้การปกครองของอังกฤษได้ ในความเห็นของนักหนังสือพิมพ์เหล่านี้ รากเหง้าของความเลวร้ายของการปกครองของสยามอยู่ที่เจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง รัชกาลที่ ๕ ทรงสนพระทัยบทความเหล่านี้เป็นพิเศษ โดยทรงตัดบทความที่รุนแรงเก็บไว้ในสมุดบันทึกส่วนพระองค์ในการเสด็จประพาสครั้งนั้น (ชวลีย์ ณ ถลาง, ๒๕๔๑: ๒๓๔)

หัวเมืองประเทศราชให้อังกฤษดูแล การสำรวจและตรวจสอบจึงนำมาซึ่งข้อมูลในการตัดสินใจครอบครองดินแดนแถบมลายูส่วนหนึ่ง และตัดดินแดนประเทศราชในแหลมมลายูทิ้งไป

จากที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้นว่าสยามมีทั้งอำนาจปกครองในประเทศและอำนาจของเจ้าอาณานิคมซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามเขตพื้นที่ ตัวตนของผู้ปกครองจึงมีภาวะก้ำกึ่ง การสำรวจดินแดนชายขอบจึงเป็นไปด้วยอำนาจในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ขณะเสด็จประพาสหัวเมืองแถบมลายู ส่วนในหัวเมืองประเทศราชแถบมลายูนั้นอำนาจของสยามเป็นอย่างเจ้าอาณานิคม ซึ่งต้องการครอบครองรักษา และใช้ประโยชน์ปกครองพื้นที่ดังกล่าว การเสด็จประพาสยังดินแดนอาณานิคมทำให้เห็นถึงการมองคนอื่น เจ้าเมืองในหัวเมืองประเทศราชของสยามมีฐานะต่ำต้อยกว่ารัชกาลที่ ๕ สยามจึงมีอำนาจเหนือดินแดนประเทศราช จุดประสงค์หนึ่งในการเดินทางมายังดินแดนชายขอบเนื่องจากพรมแดนของสยามยังไม่ชัดเจน ชนชั้นนำจึงต้องออกไปแสวงหาความจริงด้วยตนเอง ผลคือมีการแก้ไขข้อพิพาทหรือสนธิสัญญาที่สยามเสียเปรียบหลังจากการสำรวจเขตแดนนั้นๆ อาจกล่าวได้ว่าการเสด็จประพาสนี้แสดงให้ชนชั้นนำสยามเห็นว่าตนเองอยู่ในพื้นที่ใดหรือส่วนใดของโลก

เมื่อพิจารณาจากประวัติศาสตร์ดินแดนของสยามแล้วจะพบว่าสยามยอมยกหัวเมืองประเทศราชแถบมลายูให้แก่ตะวันตก เนื่องจากเป็นพื้นที่ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาแก่สยามบ่อยครั้ง ทั้งเมื่อสำรวจแล้วพบว่าดินแดนแถบนี้มีวัฒนธรรมซึ่งแตกต่างจากสยาม จึงไม่เห็นประโยชน์ที่จะครอบครองต่อไป ดังพระราชดำรัสรัชกาลที่ ๕ ทรงในที่ประชุมเสนาบดี เรื่องทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ. ๑๒๘ ที่ว่า “การที่เสียพระราชอาณาเขตไปครั้งนี้ ก็เปนที่เสียเกียรติยศมาก เปนที่เศร้าสลดใจอยู่ แต่ครั้นจะเอาไว้ก็มีแต่จะเกิดความร้อนใจ เพราะอังกฤษมีความปรารถนาแรงกล้า...เราจะมีอำนาจมากกว่าเมื่อมีเมืองที่ไม่มีอำนาจปกครองพ่วงอยู่ เพราะว่าเมื่อมีอยู่ก็ต้องปกครองรักษาไว้ให้ได้สิทธิขาดจริงๆ ถ้าปกครองไม่ได้สิทธิขาดแล้ว ไม่มีเสียดีกว่า” (ชวลีย์ ณ ถลาง, ๒๕๔๑: ๒๘๔) ความข้างต้นแสดงถึงการเป็นภาระของสยาม เมื่อพิจารณาจากบันทึกการเดินทางพระองค์ทรงมองว่าผู้คนและดินแดนแถบนี้เป็นมลายูหรือแขกซึ่งเป็นคนอื่นที่ปกครองยาก ห่างไกล และไม่คุ้นเคย[๒๐๖] การตัดสินดังกล่าวเกิดจากการเดินทางของชนชั้นนำเพื่อสำรวจและรวบรวมข้อมูลประกอบการตัดสินใจ

---

[๒๐๖] หัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือมีความผูกพันกับสยามใกล้ชิดกว่าเพราะมีพื้นฐานทางสังคมคล้ายคลึงกัน ไม่ว่าจะเป็นเชื้อชาติ ศาสนา ภาษา และวัฒนธรรม ชาวพื้นเมืองในหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือนับถือศาสนาพุทธ มีเชื้อชาติไท และพูดภาษาไท วัฒนธรรมด้านความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียมประเพณี การดำเนินชีวิต รวมทั้งศิลปกรรมล้วนอยู่ใต้อิทธิพลของศาสนาพุทธทั้งสิ้น ส่วนสภาพสังคมของหัวเมืองประเทศราชฝ่ายใต้มีความแตกต่างด้านวัฒนธรรมอย่างชัดเจน ทั้งศาสนาอิสลาม เชื้อชาติมลายู ภาษามลายู และวัฒนธรรมที่ได้รับอิทธิพลศาสนาอิสลาม เหล่านี้ล้วนกีดกันให้ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับหัวเมืองประเทศราชฝ่ายใต้ห่างเหินกันอย่างชัดเจน ทำให้ความผูกพันของหัวเมืองประเทศราชฝ่ายใต้ที่มีต่อสยามมีลักษณะเปราะบาง กระทบกระเทือนง่าย (ชวลีย์ ณ ถลาง, ๒๕๔๑: ๒๙๒)

บันทึกการเดินทางในดินแดนชายขอบจึงเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการตัดสินใจของชนชั้นนำสยามในภาวะการล่าอาณานิคมผ่านการเดินทางสำรวจ ตรวจสอบ และจัดการดินแดนของสยามอย่างรอบคอบและคำนึงถึงประโยชน์สูงสุดของประเทศ

๓.๒.๒ บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคม: โลกข้างเคียง

เมื่อสังเกตจากบันทึกการเดินทางของชาวตะวันตกตั้งแต่อดีตที่เดินทางเข้ามาในสยามพบว่ามีลักษณะการบันทึกข้อเท็จจริงและทัศนคติของตนผ่านมุมมองของตะวันตกที่สำรวจตะวันออก ด้วยสายตาของคนอื่นที่ไม่รู้จักดินแดนตะวันตกมากนัก มีการบันทึกข้อมูลของชาวต่างชาติตะวันตกที่เดินทางเข้ามาเมืองไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ในบริเวณทะเลช่วงปากอ่าวสยาม ผ่านเมืองปากน้ำ เข้าสู่แม่น้ำเจ้าพระยาจนถึงเมืองบางกอก หรือกรุงเทพมหานครในเวลาต่อมา ทั้งที่เป็นข้อเท็จจริงและทัศนคติของผู้บันทึก ซึ่งมีทั้งข้อมูลเกี่ยวกับสภาพภูมิศาสตร์ ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมการเดินเรือ สถานที่ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม วิถีชีวิต ธรรมเนียมการติดต่อค้าขาย และการต้อนรับแขกเมือง รวมถึงการป้องกันราชอาณาจักร ยกตัวอย่างเช่น การป้องกันราชอาณาจักรในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งบันทึกโดยเซอร์ เฮนรี นอร์แมน (Sir Henry Norman) นักเดินทางชาวอังกฤษที่เดินทางท่องเที่ยวในหลายประเทศและเข้ามาพำนักอยู่ในสยามช่วง พ.ศ. ๒๔๓๔ ดังนี้ “บริเวณตรงทางเข้าปากแม่น้ำมีป้อมขนาดใหญ่อยู่ ๒ แห่ง ติดปืนใหญ่ป้องกันภัยและมีกองทหารรักษาการประจำป้อม” (กรมศิลปากร, ๒๕๕๗: ๑๘๘) ตอนข้างต้นแสดงถึงบรรดาป้อมและทหารที่ทำหน้าที่ป้องกันราชอาณาจักรของไทยไว้อย่างกระชับ แสดงถึงการเตรียมการป้องกันภัยของสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕ การสำรวจดังกล่าวเป็นมุมมองของชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามาในสยาม การสำรวจเป็นอย่างการที่คนอื่นมองสยาม การสำรวจของรัชกาลที่ ๕ ในดินแดนอาณานิคมมีลักษณะของการเก็บบันทึกข้อมูลของโลกข้างเคียงที่ตกเป็นอาณานิคมของตะวันตก การเดินทางยังดินแดนชวาและมลายูซึ่งตกเป็นเมืองขึ้นของฮอลันดาและอังกฤษตามลำดับยังมีนัยยะสำคัญทางการเมืองและการปกครอง ได้แก่ การตรวจสอบเขตแดนของสยามและการสำรวจความเป็นไปของดินแดนอาณานิคมตะวันตก พระองค์ทรงมีพระราชอำนาจในการจ้องมองและวิพากษ์วิจารณ์ แต่ไม่มีพระราชอำนาจในการสั่งการได้อย่างเบ็ดเสร็จ หากมีก็เพียงการร้องขอวัตถุโบราณหรืออาหารเท่านั้น ดินแดนอาณานิคมจึงเปรียบเสมือนโลกข้างเคียงที่พระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยภายใต้การปกครองของเจ้าอาณานิคมตะวันตกจึงปรากฏ**การปะทะสังสรรค์ของสยามกับดินแดนอาณานิคม ขอบเขตของพระราชอำนาจ** และ**การเดินทางเพื่อสำรวจดินแดนอาณานิคม**ผ่านบันทึกการเดินทางชุดนี้

๓.๒.๒.๑ การปะทะสังสรรค์ของสยามกับดินแดนอาณานิคม

การปะทะสังสรรค์ของสยามกับดินแดนอาณานิคมสะท้อนอำนาจอธิปไตยของสยามเหนือดินแดนอาณานิคมของตะวันตกในแถบชวาและมลายู การเดินทางของพระองค์เป็นอย่างผู้มีอำนาจอธิปไตยจ้องมองดินแดนอาณานิคมตะวันตก ความสนใจใคร่รู้ของสยามจึงเป็นเหมือนการสำรวจดินแดนอื่นซึ่งตกเป็นอาณานิคมของเจ้าอาณานิคมตะวันตกซึ่งไม่มีอำนาจอธิปไตยเป็นของตนเองเหมือนสยาม การจ้องมองของสยามจึงมีฐานะเหนือกว่าดินแดนเหล่านั้น เนื่องจากสยามจะปรับประเทศให้รอดพ้นจากการล่าอาณานิคมดังกล่าว การปะทะสังสรรค์ของชนชั้นนำสยามกับดินแดนอาณานิคมตะวันตกทำให้ชนชั้นนำสยามพบเห็นผู้คน เส้นทางการเดินทาง สภาพสังคมการเมืองการปกครอง และวัฒนธรรมที่หลากหลายซึ่งจะนำมาสู่การเปรียบเทียบกับสยามต่อไป การสำรวจคนอื่นที่ตกเป็นอาณานิคมของตะวันตก ทำให้สยามพยายามสร้างตัวตนที่มีอำนาจอธิปไตยเป็นของตนเองเด่นชัดยิ่งขึ้น เนื่องจากชนชั้นนำเชื่อว่าการตกเป็นอาณานิคมของเจ้าอาณานิคมจะส่งผลเสียอย่างร้ายแรงต่อแผ่นดินสยาม การรักษาดินแดนและอำนาจอธิปไตยของสยามจึงเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำตระหนักและเร่งรัดปฏิรูปการเมืองการปกครองอย่างเต็มที่ สยามจึงเป็นผู้มีอำนาจอธิปไตยที่จ้องมองดินแดนอาณานิคมของตะวันตกด้วยทัศนะที่เหนือกว่า การปะทะสังสรรค์เหล่านี้ล้วนลื่นไหลและเปลี่ยนแปลงไปตามพื้นที่และสถานภาพของชนชั้นนำสยามในดินแดนอาณานิคมเหล่านี้ การปรับตัวของชนชั้นนำสยามจึงเกิดขึ้นเมื่อมีการเดินทางและปะทะสังสรรค์ข้างต้น

๓.๒.๒.๒ ขอบเขตของพระราชอำนาจ

เมื่อพิจารณาขอบเขตของพระราชอำนาจในดินแดนอาณานิคมพบว่าพระองค์ทรงมีพระราชอำนาจในการจ้องมองและวิพากษ์วิจารณ์อย่างคนอื่นเท่านั้น ขอบเขตของพระราชอำนาจในบันทึกการเดินทางจึงมีอยู่หลายระดับและลื่นไหลได้ตลอดเวลาขึ้นอยู่กับพระราชอำนาจในพื้นที่นั้นๆ การเดินทางยังดินแดนอาณานิคมปรากฏเพียง**การจ้องมองและการวิพากษ์วิจารณ์**ดินแดนอาณานิคมเท่านั้น ไม่ปรากฏอำนาจในการสั่งการหรือจัดการสิ่งใด การจ้องมองและวิพากษ์วิจารณ์จึงแสดงถึงจุดประสงค์สำคัญในการเดินทางมายังดินแดนดังกล่าวเพื่อสำรวจความเป็นไปของผู้คนและบ้านเมืองที่ถูกเจ้าอาณานิคมตะวันตกปกครอง การสำรวจของพระองค์มีลักษณะคล้ายคลึงกับการที่ชาวตะวันตกเดินทางยังดินแดนห่างไกลเพื่อสำรวจทรัพยากรของดินแดนเหล่านั้น ยกตัวอย่างเช่น ร้อยโทเจมส์ โลว์ทูตอังกฤษซึ่งเดินทางมายังเมืองนครศรีธรรมราชในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวหลังจากที่อังกฤษมีอำนาจปกครองเกาะปีนัง โดยเรียกชื่อเกาะปีนังว่าเกาะพริ้นซ์ ออฟ เวลส์ รัฐบาลอังกฤษมีบทบาทในการสอดส่องดูแลความเคลื่อนไหวของประเทศทางแถบเอเชีย โดยเฉพาะทางแหลมมลายู เพื่อรักษาผลประโยชน์ทางการเมืองและทางการค้าของอังกฤษ และได้ชักชวนไทยให้เข้าร่วมรบกับพม่า แต่ไทยไม่กระตือรือร้น ผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่เกาะพริ้นซ์ ออฟ เวลส์จึงส่งทูต

ของรัฐบาลมาเพื่ออธิบายเรื่องการสงครามที่อังกฤษกำลังเป็นต่อในการรบกับพม่า กับเรื่องปีนัง ไทรบุรี และแว่นแคว้นทางใต้ของอังวะ ตลอดจนเรื่องการว่าจ้างเรือ (นิคม มูสิกะคามะ, ๒๕๔๒: คำนำ) ระหว่างการเดินทางเขาได้จดบันทึกรายวันเอาไว้อย่างละเอียดเกี่ยวกับธรรมชาติอันสวยงามของเมืองชายทะเลภาคใต้ฝั่งตะวันตกของไทย เช่น เมืองไทรบุรี ตรัง สตูล ถลาง และพังงา เป็นต้น มีการสนทนากับเจ้าเมือง ทัศนะเกี่ยวกับนโยบายการปกครองของไทย รวมถึงการสำรวจจดบันทึกเกี่ยวกับภูมิประเทศ ประชากร อาชีพ และศิลปวัฒนธรรมของไทยทางภาคใต้ ตลอดจนกำลังทางทหารและยุทธศาสตร์ทางบกและทางเรือไว้อย่างละเอียด แสดงถึงความนิยมในการจดบันทึกรายวันขณะเดินทางไปยังดินแดนห่างไกลของนักสำรวจชาวตะวันตกที่เข้ามาในสยาม สมัยรัชกาลที่ ๓ บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ จึงแสดงถึงการผสมผสานระหว่างสยามและความทันสมัยของตะวันตกผ่านการบันทึกงานเขียนประเภทบันทึกการเดินทางตามอย่างธรรมเนียมของตะวันตกดังกล่าว ทั้งยังสื่อถึงความนิยมในการสำรวจดินแดนอื่นเพื่อประโยชน์ด้านองค์ความรู้และการแสวงหาผลประโยชน์ในรูปแบบอื่นต่อไป

การเดินทางมายังดินแดนอาณานิคมอย่างชวาและมลายูแสดงถึงขอบเขตของพระราชอำนาจผ่านการจ้องมองและการวิพากษ์วิจารณ์ ไม่ว่าจะเป็นผู้คน เส้นทางการเดินทาง พระราชกรณียกิจ รวมถึงสภาพสังคมและวัฒนธรรมที่ทรงพบ พระองค์ทรงจ้องมองและวิพากษ์วิจารณ์ด้วยมุมมองของผู้มีอำนาจอธิปไตยทั้งยังทรงมีพระราชฐานะพระมหากษัตริย์ การตรวจสอบพระราชอำนาจของพระองค์ในโลกข้างเคียงจึงปรากฏผ่านเหตุการณ์ต่างๆ ยกตัวอย่างเช่น **การรับเสด็จรัชกาลที่ ๕ ความขัดข้องในการเยี่ยมชมสถานที่** และ**การพระราชทานความช่วยเหลือนักโทษหญิง** การจ้องมองและวิพากษ์วิจารณ์เหล่านี้ยังนำมาสู่ความเข้าใจตัวตนของสยามผ่านการร้องขอหรือความขัดข้องบางประการอีกด้วย

การรับเสด็จรัชกาลที่ ๕ ปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ซึ่งบันทึกการเฝ้ารับเสด็จรัชกาลที่ ๕ ตลอดเส้นทางการเสด็จพระราชดำเนินดังที่ว่า “ไม่ว่าถึงแห่งใด พวกชวาชาวเมืองพอเจอะรถเข้าแล้วนั่งทั้งสิ้น **ถ้าอยู่บนร้านก็หมอบ ที่ยกมือไหว้อย่างข้างไทยโดยมาก** ตั้งแต่จันยอขึ้นไปจนถึงจิปานะ” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๗๕) การจ้องมองของพระองค์สื่อถึงการตรวจสอบการถวายความเคารพของราษฎรในดินแดนอาณานิคม การจ้องมองจึงนำมาซึ่งการตัดสินพฤติกรรมของบุคคลในดินแดนดังกล่าว จากเหตุการณ์ข้างต้นพระองค์ทรงทำได้เพียงสำรวจและวิพากษ์วิจารณ์เท่านั้น ไม่ปรากฏการสั่งการอื่นๆ แต่อย่างใด

นอกจากนี้พระองค์ยังทรงบันทึกถึงการแสดงความเคารพเจ้านายด้วยการยิงสลุตในเรื่องเดียวกัน ดังต่อไปนี้

> **เมื่อเวลาลงเรือสลุตอีกทุกแห่ง ที่ตพานคนแน่นทั้งฝรั่ง ทั้งแขกเชียติดต่อกันไม่ใคร่มีเวลาหยุด แต่คนมุ่งหน้าดูพระยาอภัยรณฤทธิ์มากกว่าผู้อื่น เพราะแกแต่งยุนิฟอมเปนเยเนราล** จนเวลามาขึ้นรถไฟก็ยังตะเกียกตะกายไปหาพระยาอภัยรณฤทธิ์กันมาก คนไปอยู่ที่นั้นนับด้วยพัน คงจะหมายพระยาอภัยรณฤทธิ์มากกว่าครึ่ง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๖)

การจ้องมองและวิพากษ์วิจารณ์เหตุการณ์ตลอดจนความประพฤติของบุคคลที่ทรงพบเหล่านี้ แสดงถึงพระราชอำนาจและบุญญาบารมีของรัชกาลที่ ๕ พระองค์ทรงบันทึกการต้อนรับโดยการยิงสลุต มีคนต่างชาติทั้งตะวันตก และแขกพากันมุงดู แต่เป็นการมุงดูพระยาอภัยรณฤทธิ์เป็นส่วนมากเนื่องจากลักษณะการแต่งกายที่ทำให้เข้าใจผิดว่าเป็นพระองค์ การจ้องมองและวิพากษ์วิจารณ์นี้แสดงถึงพระราชทัศนะต่อบุคคลที่มุงดูบุคคลอื่นด้วยความไม่รู้ รวมถึงพระราชอำนาจของพระองค์ที่ปรากฏผ่านการยิงสลุตเพื่อแสดงความเคารพในพระราชฐานะพระมหากษัตริย์สยาม

บันทึกการเดินทางปรากฏ**ความขัดข้องในการเยี่ยมชมสถานที่** ยกตัวอย่างเช่น ใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* กล่าวถึงความขัดข้องในการเยี่ยมชมบ้านของเรสิเดนต์ขณะเสด็จประพาสชวา พระองค์ทรงวิพากษ์เรื่องการไม่เอื้อเฟื้อในการเยี่ยมชมของวิลันดา ดังนี้

> ออกจากที่นั่นไปที่**บ้านเรสิเดนต์ ซึ่งมีพระพุทธรูปเทวรูปดีๆ ตั้งรายอยู่มาก แปลกขึ้นที่พวกวิลันดาเอาใจใส่รูปศิลาเหล่านี้มากขึ้น...เรสิเดนต์ได้ยอมให้เราเลือกเอาว่าจะเอาอะไรบ้างก็ตามใจ** แต่ไม่อาจจะเลือกไปเพราะทาสีทั้งนั้น ไม่รู้ว่าชำรุดแตกหักอย่างไร **มาคราวนี้ล้างสีกั้นร่มกั้นเงาดีขึ้น การที่เป็นเช่นนี้ด้วยเหตุไร ได้ความว่าเมื่อเรามาครั้งก่อนเอาพระพุทธรูปไปจากบุโรบุโด กับของสิ่งอื่นที่เป็นสำคัญนั้น คือมหาวิฆเนศวร์จากเมืองสิงคหัสส้าหรี มหาวิฆเนศวร์องค์นี้เป็นเทวรูปสำคัญ ซึ่งมีในใบแรกสมุดเซอร์สแตมป์ฟอดแรฟเฟอลแต่ง แต่วิลันดาไม่สู้เอื้อเฟื้อจึงได้ยอมให้ง่าย ครั้งภายหลังมีศัตรูของมิสเตอรวันเดอไว้สเคาวเนอเยเนราลไปลงพิมพ์ ว่าเอาเทวรูปที่สลักสำคัญให้เจ้าเมืองไทยเขาไปไม่รู้จักของดี มีท้องตราออกมาติเตียน** ทั้งที่เราไปสรรเสริญเมนดุ๊ดขึ้นเป็นการโด่งดัง เลยตกลงเป็นของมีราคาหวงแหนใหญ่โตขึ้น ท่านพวกเหล่านี้จึงได้หมดจดขึ้นกว่าแต่ก่อน เมนดุ๊ดก็ได้ซ่อมและยังโจทย์กันถึงจะซ่อมบุโรบุโดต่อไป **แต่กระนั้นเรสิเดนต์ก็ยังไม่เอื้อเฟื้อโดยเฉพาะตัว ไม่รู้ว่าอะไรอยู่ที่ไหน** เราไปเดินดูแกก็ไปเดินเฉยๆ ชวนแต่จะให้ไปกินเหล้า ดูตลอดแล้วจึงได้ไปนั่งกินเหล้าตั้งพิธี แต่ไม่สู้เคร่งครัดเพราะเราเดินไปเดินมาตามสบาย (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๙๗ - ๑๙๘)

ตอนข้างต้นเป็นการบันทึกเหตุการณ์ที่วิลันดาเริ่มหวงพระพุทธรูปหลังจากที่รัชกาลที่ ๕ ทรงนำกลับสยามเมื่อครั้งเสด็จประพาสชวาครั้งก่อน เมื่อพระองค์เสด็จในครั้งหลังจึงปรากฏว่าเจ้าหน้าที่ไม่ค่อยเอื้อเฟื้อใจการให้ข้อมูลเกี่ยวกับพระพุทธรูปและเทวรูปดังกล่าว จึงจะเห็นได้ว่าเริ่มมีการหวงแหนวัฒนธรรมของดินแดนชวาของเจ้าอาณานิคมที่เข้ามาครอบครองดินแดนดังกล่าว พระราชอำนาจของพระองค์ในดินแดนชวาจึงมีอยู่อย่างจำกัด การเสด็จประพาสทำให้ตัวตนของพระองค์ภายนอกพระราชอาณาเขตชัดเจนยิ่งขึ้น

อีกกรณีหนึ่งในสิงคโปร์ขณะเสด็จประพาสคุก พระองค์ทรงร้องขอให้ปล่อยตัวนักโทษหญิงชาวไทยซึ่งมีลูกอ่อน **การพระราชทานความช่วยเหลือผู้ต้องขังหญิง**ขณะเสด็จประพาสดินแดนแถบมลายูนี้ปรากฏพระเมตตาทางด้านมนุษยธรรมต่อหญิงไทยชื่อทรัพย์ ซึ่งถูกจับขังโทษฐานลักขโมยอยู่ในคุกพร้อมกับลูกเล็กอายุยังไม่ถึงเดือนครึ่ง ดังปรากฏใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒*

> **เราบอกขอบใจเซอร์เฟรดริกที่ได้ให้อีทรัพย์พ้นโทษ ซึ่งเราพึ่งจะรู้จากที่เขาบอก กรมหลวงเดี๋ยวนี้เอง** เขาว่าเมื่อพิเคราะห์ตามจริงการที่ลงโทษนั้นอยู่ข้างแรงอยู่หน่อย จึงสามารถที่จะทำให้สมประสงค์เราได้ เลยขอบใจที่ได้เป็นธุระในเวลามาอยู่ และลากลับไปกรุงเทพฯ ด้วยลาใครๆ อื่นๆ ทั่วไปแล้วกลับมา
>
> **พอมาถึงบ้านพบเขาให้พาอีทรัพย์มาให้แล้ว ตรวจคำหาคำให้การสั่งเสียให้พ้นโทษเสร็จกันในวันนี้** เพราะเขากลัวว่าจะไม่ทันเรากลับ อยู่ข้างจะแข็งแรงมาก **เราสั่งให้ไปอยู่กับพระยาอนุกูลก่อนแล้วให้ส่งเข้าไปกรุงเทพฯ ถ้าจะปล่อยคงจะไปขโมยอีก ให้เงินไว้ ๑๐ เหรียญและไปที่ผู้หญิงได้ไปอีกสัก ๒๐ – ๓๐ เหรียญ พากันสงสารเด็กลูกมันมาก** ที่ซึ่งจะให้อยู่ที่บางกอกยังไม่ตกลงกันแน่ **ให้กรมดำรงรับตัวไว้ก่อน จะไปไว้โรงเลี้ยงเด็กกลัวอีแม่มันจะไปขโมยขึ้น จะคิดอ่านส่งให้ผัวไป แต่ลูกพอออดนมจึงจะรับมาไว้โรงเลี้ยงเด็ก**
>
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑๗๒-๑๗๓)

ในพื้นที่อาณานิคมตะวันตกพระองค์ทรงทำได้เพียงร้องขอความเห็นใจจากผู้ปฏิบัติงาน โดยทรงมีหนังสือขอโทษไปยังเจ้าหน้าที่ผู้รับผิดชอบ พระเมตตาต่ออีทรัพย์และลูกแสดงถึงความมีมนุษยธรรมของพระองค์ หากแต่ไม่สามารถใช้พระราชอำนาจสั่งการในดินแดนดังกล่าวได้อย่างเต็มที่ ขอบเขตพระราชอำนาจจึงมีอยู่อย่างจำกัด

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้นแสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์ในดินแดนแถบชวาที่อยู่ในสภาวะก้ำกึ่ง แม้ผู้ปฏิบัติงานในแถบชวาจะถวายการต้อนรับแด่พระองค์หากแต่มีการปกปิดข้อมูลและไม่เอื้อเฟื้อความสะดวกต่อพระองค์ รวมถึงการสั่งการให้ปล่อยตัวนักโทษหญิงชาวไทยที่ต้องร้อง

ขอความเห็นใจผ่านผู้มีอำนาจโดยตรง ดินแดนดังกล่าวจึงเป็นพื้นที่ก้ำกึ่งพระราชอำนาจซึ่งพระองค์ไม่สามารถสั่งการหรือตรวจสอบได้อย่างเต็มที่ การเสด็จประพาสดินแดนแถบชวาจึงเป็นการสำรวจข้อมูลด้วยการทอดพระเนตร สอบถาม และร้องขอจากบุคคลหรือผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่นต่างๆ เท่านั้น

๓.๒.๒.๓ การเดินทางเพื่อสำรวจดินแดนอาณานิคม

การสำรวจดินแดนอาณานิคมของชนชั้นนำสยามแสดงถึงความสนใจใคร่รู้ในโลกข้างเคียงอย่างชวาและมลายูที่ตกเป็นอาณานิคมของตะวันตก รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสยังดินแดนดังกล่าวด้วยเหตุผลทางการเมืองการปกครองเป็นสำคัญ ในภาวะของการล่าอาณานิคมจากตะวันตกซึ่งล่วงล้ำอธิปไตยของสยาม ชนชั้นนำจึงต้องออกเดินทางเพื่อแก้ไขข้อพิพาทและศึกษาความเจริญก้าวหน้าของดินแดนอาณานิคม

การสำรวจ**การเมืองการปกครอง**และ**วัฒนธรรม**ในดินแดนอาณานิคมอย่างชวาและมลายูนี้ทำให้ชนชั้นนำสยามได้ข้อมูลเกี่ยวกับประเทศที่ถูกตะวันตกยึดครอง รวมถึงข้อมูลด้านวัฒนธรรมของสยาม ชวาและมลายูที่ใกล้เคียงกัน ข้อมูล**ด้านการเมืองการปกครอง**ของดินแดนแถบชวาปรากฏผ่านการสอบถามเกี่ยวกับตำแหน่งหน้าที่ของผู้ปฏิบัติงานในดินแดนดังกล่าว มีการกล่าวถึงการถูกลดบทบาทและความสำคัญของเจ้านายชวา ผู้ปฏิบัติงานจากประเทศอาณานิคมมีอำนาจเหนือประชากรในประเทศ ข้อมูลดังกล่าวทำให้ชนชั้นนำสยามตระหนักถึงการรักษาเขตแดนของสยามและเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของตะวันตก ข้อดีและข้อด้อยในการตกอยู่ภายใต้ลัทธิจักรวรรดินิยมปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางยังดินแดนแถบชวารวมถึงมลายูอีกด้วย

รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกถึงความเจริญของบ้านเมืองที่ถูกตะวันตกยึดครอง เช่น ความเจริญของถนนหนทาง หรือสถานที่อย่างห้างสรรพสินค้าและสถานประกอบกิจการต่างๆ เป็นต้น ชาติตะวันตกนำความเจริญทางวัตถุมาสู่ดินแดนดังกล่าว หากแต่ชาติตะวันตกก็พยายามลดทอนรากเหง้าทางวัฒนธรรมของดินแดนที่ตนยึดครองเช่นกัน ยกตัวอย่างการยกเลิกหรือจำกัดการประกอบพิธีกรรมบางอย่างของชวา ตลอดจนการจำกัดการนับถือศาสนาอิสลามของประชากร เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ทำให้ชนชั้นนำสยามต้องไตร่ตรองและแสวงหาหนทางเพื่อให้สามารถรักษาอธิปไตยในประเทศ รวมถึงสามารถอยู่รอดในสภาวะของการล่าอาณานิคมในขณะนั้น การสำรวจด้านการเมืองการปกครองในดินแดนอาณานิคมจึงทำให้ชนชั้นนำสยามได้ข้อมูลประกอบการปกครองประเทศให้รอดพ้นจากลัทธิจักรวรรดินิยม สรุปได้ว่าสภาพบ้านเมืองภายใต้การปกครองของเจ้าอาณานิคมนั้นมีความเจริญก้าวหน้าจากการพัฒนาของเจ้าอาณานิคม หากแต่เจ้านายและผู้ปกครองเดิมกลับถูกกดขี่และจำกัดสิทธิเสรีภาพเป็นอย่างมาก

รัชกาลที่ ๕ ทรงสืบค้นและบันทึกข้อมูลเกี่ยวกับ**วัฒนธรรม**ชวาที่มีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมหรือการรับรู้ของสยาม ยกตัวอย่างเช่น ความรู้เรื่อง *อิเหนา*และนิทาน *ปันหยี* ซึ่งพระองค์

ทรงสนพระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นรากศัพท์ของคำว่า “บุษบา” ซึ่งเป็นตัวละครเอก หรือชื่อเมืองในวรรณคดีเรื่องอิเหนา ซึ่งมีการสะกดและออกเสียงไม่เหมือนกัน จากการสอบถามจากผู้รู้ในแต่ละเมืองทำให้ทรงพบว่าเมืองในวรรณคดีเรื่องอิเหนานี้ มีการสันนิษฐานถึงชื่อเมืองและสถานที่ตั้งในชวาแตกต่างกัน พระองค์จึงทรงบันทึกคำบอกเล่าของผู้รู้ไว้ทุกสำนวนเพื่อเป็นหลักฐานสำคัญเกี่ยวกับความรู้เรื่องวรรณคดีดังกล่าว

นอกจากนี้ยังปรากฏการเกี่ยวพันของพิธีสนันนันของชวากับพิธีสระสนานของสยาม พระองค์ทรงบันทึกถึงพิธีสนันนันที่ทอดพระเนตรไว้อย่างละเอียด รวมถึงมีพระราชวิจารณ์เกี่ยวกับที่มาของพิธีสระสนานของสยามไว้เช่นกันว่าน่าจะมีที่มาจากพิธีสนันนันของชวาเป็นแน่ เนื่องจากได้ทอดพระเนตรพิธีด้วยพระองค์เอง ดังนั้นการเสด็จประพาสยังดินแดนแถบชวาของพระองค์จึงเป็นการสืบหาข้อมูลเกี่ยวกับวัฒนธรรมของสยามที่มีรากเหง้ามาจากชวาเช่นเดียวกัน ข้อเท็จจริงดังกล่าวจะทำให้สยามเข้าใจตนเองมากยิ่งขึ้น วัฒนธรรมอีกส่วนหนึ่งของสยามและมลายูที่ใกล้เคียงกัน คือ ประเพณีการแต่งงานแบบจีนซึ่งมีรากเหง้ามาจากชาวจีนที่อาศัยอยู่ในประเทศแถบนี้มาเป็นเวลานาน การเดินทางของชนชั้นนำสยามทำให้ได้พบกับประเพณีดังกล่าวที่มีเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น หากแต่ก็มีการยึดธรรมเนียมการแต่งงานแบบจีนเช่นเดียวกัน แสดงถึงอิทธิพลของชาวจีนในดินแดนแถบนี้ได้อย่างชัดเจน

ในดินแดนอาณานิคมอำนาจของสยามเป็นอย่างผู้มีอำนาจอธิปไตยออกสำรวจในดินแดนอาณานิคม ทัศนคติในการจ้องมองจึงเป็นการสำรวจความเจริญของผู้คนและพื้นที่เพื่อเปรียบเทียบกับสยาม เมื่อปรากฏข้อด้อยด้านผู้คนและทรัพยากรธรรมชาตินักปกครองจะเปรียบเทียบกับผู้คนและทรัพยากรธรรมชาติของสยามเสมอ จึงเป็นการยกระดับบุคคลและทรัพยากรธรรมชาติของสยามให้อยู่เหนือกว่าดินแดนอาณานิคมเหล่านี้ ส่วนความทันสมัยที่มีมากกว่าสยามนั้นนักปกครองจะเก็บรวบรวมข้อมูลเพื่อปรับปรุงประเทศให้ทัดเทียมดินแดนอาณานิคมต่อไป สิ่งสำคัญที่ชนชั้นนำค้นพบระหว่างการเดินทางยังดินแดนอาณานิคมคือการถูกกดขี่และบีบคั้นจากเจ้าอาณานิคมตะวันตกที่ทำให้การเมืองการปกครอง วัฒนธรรมและวิถีชีวิตของผู้คนในดินแดนอาณานิคมเปลี่ยนแปลง ชนชั้นนำสยามจึงต้องรีบเร่งปฏิรูปบ้านเมืองเพื่อให้รอดพ้นจากการถูกรุกรานอำนาจอธิปไตยอย่างสูงสุด

การเดินทางยังโลกข้างเคียงที่ถูกยึดครองโดยตะวันตกทำให้ชนชั้นนำสยามได้ค้นพบตัวตนของตนเอง รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชอำนาจเฉพาะในเขตแดนของพระองค์ เมื่อทรงก้าวพ้นเขตแดนในพระราชอำนาจจะพบกับความขัดข้องในการต้อนรับหรือการปฏิบัติงานของบุคคลต่างๆ อย่างเห็นได้ชัด น่าสังเกตว่าเจ้านายในดินแดนแถบชวาและแถบมลายูมีคุณสมบัติที่มิได้เหนือกว่าเจ้านายสยาม เช่น การสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษ กิริยามารยาท รวมถึงวัฒนธรรมการแต่งกาย ซึ่งแปลกตาไปจากวัฒนธรรมสยาม การบันทึกถึงเจ้านายในดินแดนดังกล่าวจึงทรงมีพระราชทัศนะประกอบอยู่เสมอ

ผู้อ่านจะพบว่าแม้ในภาวะของการเดินทางยังโลกข้างเคียง พระองค์ยังทรงเห็นว่าเจ้านายหรือผู้ปฏิบัติงานต่างแดนมีคุณสมบัติบางประการที่ด้อยกว่าเจ้านายหรือผู้ปฏิบัติงานชาวสยาม เช่น พูดภาษาอังกฤษไม่ชัดเจน หรือสื่อสารด้วยภาษาไทยและภาษาอังกฤษไม่ได้ เป็นต้น รวมทั้งการถูดลิดรอนสิทธิต่างๆ จากเจ้าอาณานิคมตะวันตก ดังนั้นการประเมินสิ่งต่างๆ จึงเกิดขึ้นในบันทึกการเดินทางชุดนี้ และแสดงถึงการอยู่นอกเหนือพระราชอำนาจของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งไม่สามารถสั่งการตรวจสอบ หรือชี้แนะใดๆ ได้

บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคมนี้สื่อถึงบรรยากาศของโลกในยุคการล่าอาณานิคม ภูมิกายาของสยามมีความสำคัญสำหรับการรับรู้ของชนชั้นนำ ดังนั้นการสำรวจพื้นที่ในดินแดนใกล้เคียงจึงมีความสำคัญต่อความเป็นอยู่ของสยามและการปรับตัวให้ทันความเปลี่ยนแปลงของโลก ความรู้สำคัญที่ถ่ายทอดผ่านบันทึกการเดินทางชุดนี้แสดงถึงการเรียนรู้ของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับดินแดนอาณานิคมของตะวันตก ที่น่าสนใจ คือ รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับสยามและดินแดนอาณานิคมเหล่านี้ประกอบอยู่เสมอ ทั้งข้อได้เปรียบและเสียเปรียบของดินแดนต่างๆ ดังนั้นบันทึกการเดินทางชุดนี้จึงบรรจุทั้งข้อเท็จจริงรวมถึงการแสดงความคิดเห็นของพระองค์ไว้อย่างรอบด้าน

การเสด็จประพาสยังดินแดนอาณานิคมนี้ทำให้เห็นถึงการมองคนอื่นข้างเคียงสยาม ในดินแดนชวาและมลายูแม้จะไม่ได้เป็นเมืองขึ้นของสยามหากแต่ก็ปรากฏการรับเสด็จพระองค์และยกฐานะของพระองค์เทียบเท่ากับสุลต่านของชวาที่ถือเป็นเจ้าผู้ครองนครสูงสุด สังเกตได้จากเครื่องอุปโภคและบริโภคซึ่งเตรียมไว้สำหรับถวายพระองค์ เช่น รถสุลต่าน และภาชนะบนโต๊ะอาหาร เป็นต้น จุดประสงค์หนึ่งในการเดินทางมายังดินแดนอาณานิคมเนื่องจากพรมแดนของสยามยังไม่ชัดเจน ชนชั้นนำจึงต้องออกไปแสวงหาความจริงด้วยตนเอง ผลคือมีการแก้ไขข้อพิพาทหรือสนธิสัญญาที่สยามเสียเปรียบหลังจากการสำรวจเขตแดนนั้นๆ อาจกล่าวได้ว่าการเสด็จประพาสนี้แสดงให้ชนชั้นนำสยามเห็นว่าตนเองอยู่ในพื้นที่ใดหรือส่วนใดของโลก จากบันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคมนี้ทำให้เห็นสถานภาพของสยามเมื่อเทียบเคียงกับชวาและมลายูได้ชัดเจนยิ่งขึ้น สยามเห็นคุณค่าทางวัฒนธรรมของตนหากแต่ก็เห็นความรุดหน้าทางวิทยาการของชวาและมลายูภายใต้การปกครองของเจ้าอาณานิคม

๓.๒.๓ บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม: โลกศิวิไลซ์

บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมสื่อถึงการเสด็จพระราชดำเนินยังโลกแห่งความศิวิไลซ์ซึ่งอยู่นอกพระราชอำนาจ พระองค์ทรงพบว่าแม้ทรงมีพระราชฐานะกษัตริย์หากแต่พระราชอำนาจของพระองค์มีขอบเขตจำกัดเนื่องจากการเดินทางออกนอกพื้นที่ในพระราชอำนาจของ

พระองค์ การเดินทางเพื่อยกระดับและแสดงถึงศักยภาพของพระองค์ในพื้นที่โลกจึงเกิดขึ้นผ่านการประพาสยุโรปทั้งสองครั้ง เกิดเป็น**การปะทะสังสรรค์ของสยามกับเจ้าอาณานิคม** รัชกาลที่ ๕ ทรงพบ**ขอบเขตของพระราชอำนาจ**ในดินแดนยุโรป รวมถึงเป็นสื่อแสดง**การสำรวจ รวบรวม และบันทึกความศิวิไลซ์ของเจ้าอาณานิคม**อีกด้วย ตัวตนของพระองค์ปรากฏชัดเจนขึ้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินมายังพื้นที่แห่งนี้ ทั้งเป็นการเน้นย้ำว่าโลกศิวิไลซ์เป็นโลกที่ชนชั้นนำสยามถวิลหา

๓.๒.๓.๑ การปะทะสังสรรค์ของสยามกับเจ้าอาณานิคม

การที่ชนชั้นนำสยามเดินทางมายังดินแดนห่างไกลนี้ทำให้ได้สัมผัสกับความแปลกตาของผู้คน เส้นทางการเดินทาง พระราชกรณียกิจ รวมถึงสังคมและวัฒนธรรม การปะทะสังสรรค์ก่อให้เกิดประสบการณ์ใหม่แก่กลุ่มชนชั้นนำ ซึ่งเชื่อว่าองค์ความรู้เหล่านี้จะนำพาสยามไปสู่ความศิวิไลซ์เหมือนดังอารยประเทศ **ผู้คน**ที่มีหลากหลายเชื้อชาติทำให้ชนชั้นนำสยามได้สำรวจลักษณะทางกายภาพและวิถีชีวิตของกลุ่มคนเหล่านี้อย่างสนใจใคร่รู้ ความแปลกตาของผู้คนส่งผลให้ชนชั้นนำสยามเกิดความเข้าใจโครงสร้างทางสังคมของยุโรปที่ประกอบไปด้วยผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์ ความเชื่อ และแนวคิด สยามจึงไม่อาจเหมารวมผู้คนในยุโรปเป็นกลุ่มก้อนเดียวกันทั้งหมด ความเข้าใจในลักษณะเฉพาะของกลุ่มชนแต่ละเชื้อชาติจะทำให้สยามสามารถดำเนินนโยบายด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศได้อย่างมีประสิทธิภาพ นอกจากนี้การรู้จักกลุ่มคนหลากหลายชาติพันธุ์ยังทำให้สยามได้เห็นลักษณะเฉพาะของชาวไทยชัดเจนยิ่งขึ้น ทั้งลักษณะทางกายภาพและวิถีชีวิต การเปรียบเทียบผู้คนที่พบกับชาวไทยจึงปรากฏอยู่เสมอในบันทึกการเดินทางของพระองค์

ความแปลกตาของ**เส้นทางการเดินทาง**โดยเฉพาะลักษณะทางภูมิศาสตร์ก่อให้เกิดภูมิรู้เกี่ยวกับแผ่นดินยุโรปซึ่งประกอบไปด้วยภูมิประเทศที่น่าตื่นตาตื่นใจ หลายแห่งถูกพัฒนาเป็นสถานที่ท่องเที่ยว การสัมผัสกับความงดงามของปรากฏการณ์ทางธรรมชาติทำให้สยามรู้สึกใกล้ชิดกับโลกของเจ้าอาณานิคมมากขึ้น แม้จะเป็นชั่วครั้งชั่วคราวก็ตาม เมื่อชนชั้นนำได้สัมผัสกับทรัพยากรธรรมชาติที่แปลกตา ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติได้ถูกผลักดันให้แจ่มชัดในมโนสำนึกของผู้อ่าน พืชพรรณธัญญาหารและไม้ดอกงามตาของสยามถูกนำมาใช้เปรียบเทียบกับทรัพยากรธรรมชาติที่พระองค์ทรงพบ แม้ทรัพยากรธรรมชาติของยุโรปอย่างพรรณพืชและพรรณสัตว์จะถูกบันทึกไว้ว่าเป็นของแปลกตาที่น่าค้นพบ หากแต่ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรเหล่านั้นยังคงด้อยกว่าของสยามมาก การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติของยุโรปได้รับการบันทึกด้วยสายตาของชนชั้นนำสยาม เพื่อเป็นองค์ความรู้ในการพัฒนาเศรษฐกิจของสยามต่อไป

พระราชกรณียกิจที่สำคัญของรัชกาลที่ ๕ คือ การแสวงหาความรู้**ด้านวิทยาการสมัยใหม่** การเดินทางมายังศูนย์กลางของความเจริญทำให้ชนชั้นนำมีประสบการณ์ที่ทันสมัย รวมถึงสามารถหยิบฉวยองค์ความรู้นี้กลับไปพัฒนาสยามได้อีกด้วย **ด้านการเมืองการปกครอง**พบว่า

พระองค์มีส่วนสำคัญในการเชื่อมสัมพันธไมตรีระหว่างสยามกับประเทศมหาอำนาจในยุโรป เพื่อให้นำพาสยามประเทศรอดพ้นจากการคุกคามของฝรั่งเศส พระราชกรณียกิจดังกล่าวเกิดเป็นคุณูปการแก่เอกราชของสยาม เนื่องจากสยามยังคงรักษาอำนาจอธิปไตยภายใต้การล่าอาณานิคมไว้ได้จนถึงปัจจุบัน แม้ว่าจะต้องสูญเสียพื้นที่บางส่วนรวมถึงสิทธิสภาพนอกอาณาเขตมาอย่างยาวนานก็ตาม

สังคมและวัฒนธรรมของเจ้าอาณานิคมเป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามสนใจเนื่องจากเป็นสัญลักษณ์ของความศิวิไลซ์ **สิ่งของและสถานที่**ซึ่งมีความแปลกตาและน่าตื่นตาตื่นใจส่วนใหญ่สะท้อนรสนิยมของผู้บริโภคหรือผู้มาเยือน ความศิวิไลซ์ถูกถ่ายทอดผ่านวัตถุสิ่งของและสถานที่เหล่านั้น ชนชั้นนำสยามโดยเฉพาะรัชกาลที่ ๕ ทรงสำรวจและอุดหนุนสิ่งของซึ่งเป็นแฟชั่นในยุโรปหลากหลายชนิด พระองค์ทรงบันทึกไว้อยู่เสมอว่าสิ่งของเหล่านี้เป็นแฟชั่นของยุคและแสดงถึงรสนิยมของผู้ซื้อ อีกส่วนหนึ่งเป็นการจ้องมองวัตถุโบราณของยุโรป ซึ่งพระองค์ทรงมีพระราชทัศนะต่อวัตถุสิ่งของเหล่านั้นอยู่เสมอ ทั้งชื่นชมและวิพากษาคุณค่าของวัตถุชิ้นนั้น ส่วนการเดินทางไปยังสถานที่ต่างๆ ในยุโรปส่วนใหญ่ขับเน้นความศิวิไลซ์ของผู้มาเยือน มิวเซียม ปราสาทราชวัง สถานที่อาบน้ำแร่ รวมถึงหอไอเฟลบ่งบอกถึงฐานะและความศิวิไลซ์ของผู้มาเยือน การปะทะสังสรรค์เหล่านี้แสดงถึงการที่ชนชั้นนำสยามเคลื่อนที่ออกมายังดินแดนอื่นเพื่อค้นหาและสัมผัสกับความแปลกตาด้วยตนเอง

การเมืองการปกครองของยุโรปที่สยามปะทะสังสรรค์นี้ทำให้ชนชั้นนำเห็นลักษณะการเมืองการปกครองของยุโรปซึ่งแตกต่างไปจากสยาม แม้เจ้านายของยุโรปก็มีฐานะ ความประพฤติและบทบาทหน้าที่แตกต่างจากเจ้านายสยาม หลายครั้งจึงปรากฏการที่ราษฎรกระทำการหมิ่นเหม่ต่อพระเกียรติยศของเจ้านายยุโรป รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกและแสดงพระราชทัศนะอยู่เสมอว่าบางเมืองในยุโรปให้สิทธิเสรีภาพแก่ราษฎรเป็นอย่างมาก จนส่งผลต่อสวัสดิภาพของเจ้านายยุโรป การสำรวจและแสดงทัศนะทำให้ชนชั้นนำสยามเห็นฐานะและบทบาทของตนในสยามชัดเจนยิ่งขึ้น การควบคุมประชากรในพระราชอาณาเขตจึงยังคงสำคัญสำหรับสยาม เนื่องจากมีผลต่อความมั่นคงของสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นอย่างยิ่ง ดังตัวอย่างที่ได้ทอดพระเนตรในยุโรป

วัฒนธรรมในยุโรปซึ่งแปลกแตกต่างไปจากความคุ้นเคยของชนชั้นนำสยามช่วยผลักดันให้ผู้มาเยือนต้องเร่งปรับตัวเพื่อให้อยู่รอดในดินแดนยุโรป การปรับตัวแสดงถึงความศิวิไลซ์ของกลุ่มบุคคลเหล่านั้นซึ่งเปิดรับวัฒนธรรมของประเทศอารยะได้อย่างรวดเร็ว การเรียนรู้ภาษาตะวันตก การสัมผัสกับอาหารตะวันตก การเรียนรู้ความเชื่อทางคริสต์ศาสนา การชมการละเล่นและการแสดงของตะวันตก รวมถึงการรวบรวมภูมิหลังทางประวัติศาสตร์และเรื่องเล่าประจำถิ่น ทำให้ฐานะของชนชั้นนำเทียบเคียงกับชาวยุโรป แม้หลายครั้งรัชกาลที่ ๕ จะทรงมีพระราชวิจารณ์ถึงความแปลกแตกต่างของวัฒนธรรมนั้นๆ แต่ชนชั้นนำสยามกลับสามารถปรับตัวให้ยอมรับวัฒนธรรมเหล่านั้นในชีวิตประจำวันได้ แม้อาจจะเป็นการจำใจต้องยอมรับก็ตาม การปะทะสังสรรค์กับ

วัฒนธรรมของยุโรปทำให้วัฒนธรรมของสยามโดดเด่น สูงส่ง และมีคุณค่ามากยิ่งขึ้น เห็นได้จากการเปรียบเทียบถึงอาหาร ศาสนา และการแสดงในหลายครั้ง

จากที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นจะพบว่าการเดินทางมายังดินแดนเจ้าอาณานิคมของชนชั้นนำสยามมีจุดประสงค์ทางการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย โดยเฉพาะการคุกคามจากประเทศมหาอำนาจอย่างฝรั่งเศสที่รุกล้ำอธิปไตยของสยาม การเดินทางมายังดินแดนเจ้าอาณานิคมเพื่อเจรจาต่อรองและเจริญสัมพันธไมตรีกับมิตรประเทศจึงปรากฏขึ้น แสดงถึงการปะทะสังสรรค์กันของ**อำนาจอธิปไตยกับจักรวรรดินิยม** พระองค์ทรงใช้การเดินทางทั้งสองครั้งเป็นสื่อแสดงอำนาจอธิปไตยของสยามผ่านการทำกิจกรรมต่างๆ เฉกเช่นกษัตริย์ยุโรปได้อย่างอิสระเสรี มีการยกระดับฐานะของกษัตริย์สยามว่าทัดเทียมกษัตริย์ยุโรปผ่านการร่วมเสวยพระกระยาหาร การร่วมทำกิจกรรม รวมถึงการมีพระราชปฏิสันถารและการประทับร่วมกับเจ้านายยุโรป ความสัมพันธ์อันดีของประเทศซึ่งเป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตยอย่างสยามกับเจ้าอาณานิคมยุโรปจึงแสดงถึงการปะทะและสังสรรค์กันของอำนาจทั้งสอง

การที่ชนชั้นนำสยามเดินทางมายังยุโรปเพื่อเจรจาต่อรองทางการเมืองและเจริญสัมพันธไมตรีกับเจ้าอาณานิคมอย่างรัสเซีย อังกฤษ เยอรมัน และเดนมาร์กเพื่อปูทางสู่อำนาจอธิปไตยในสยามนี้ ทำให้ชนชั้นนำสยามได้พบเจอกับความแตกต่างและหลากหลายของความคิดและวัฒนธรรมตลอดการเดินทาง ส่งผลให้ชนชั้นนำสยามมีองค์ความรู้ชุดหนึ่งที่เชื่อว่าจะส่งผลให้กลุ่มตนมีความศิวิไลซ์ทัดเทียมอารยประเทศ รวมถึงเป็นการเปิดโอกาสให้ชนชั้นนำสยามได้ทดลองปรับตัวใช้ชีวิตในดินแดนต่างวัฒนธรรมอีกด้วย การรับประทานอาหารยุโรป การปฏิบัติตนเฉกเช่นชาวยุโรป รวมถึงการรับวัฒนธรรมหลายประการเข้ามาปรับใช้ในกลุ่มตนทั้งระหว่างและหลังการเดินทางยังยุโรปนี้ แสดงถึงการปะทะสังสรรค์กับความศิวิไลซ์เพื่อตามรอยและฉวยรับความศิวิไลซ์นี้กลับสยาม

การเดินทางมาของชนชั้นนำสยามจึงเปรียบได้กับการเดินทางของเจ้าอาณานิคมเพื่อสำรวจดินแดนอื่น ต่างเพียงเจ้าอาณานิคมมุ่งแสวงหาประโยชน์ด้านทรัพยากรและอำนาจเหนือดินแดนอาณานิคม ส่วนชนชั้นนำสยามมุ่งแสวงหาความศิวิไลซ์และประโยชน์ด้านอำนาจอธิปไตยของสยาม การดิ้นรนในยุคล่าอาณานิคมของสยามจึงแสดงถึงการปรับตัวของชนชั้นนำสยามได้อย่างเด่นชัด เมื่อประเทศมหาอำนาจมุ่งแสวงหาประโยชน์จากดินแดนของสยาม สยามจึงโต้กลับผ่านการเดินทางมายังดินแดนของประเทศมหาอำนาจเพื่อแสวงหาประโยชน์ทางด้านความรู้และการเมืองการปกครองเช่นกัน การรู้เท่าทันเป็นกุศโลบายสำคัญที่จะทำให้สยามอยู่รอดในภาวะดังกล่าว ภาวะโลกสันนิวาสจึงเกิดจากการเดินทางของชนชั้นนำสยามสู่ดินแดนนอกพระราชอำนาจ ซึ่งห่างไกลแต่อุดมไปด้วยความรู้และอำนาจของลัทธิจักรวรรดินิยม การที่ประเทศซึ่งมีอำนาจอธิปไตยอย่างสยามเดินทางมายังดินแดนซึ่งมีนโยบายขยายอำนาจแบบจักรวรรดินิยมนี้เป็นการโต้ตอบลัทธิจักรวรรดินิยม

ด้วยการพุ่งเข้าหาศูนย์กลางของจักรวรรดินิยม เพื่อให้เข้าใจความคิดและเป็นองค์ความรู้สำคัญของสยาม ซึ่งจะใช้โต้ตอบลัทธิจักรวรรดินิยมด้วยความรู้เหล่านี้ต่อไป

๓.๒.๓.๒ ขอบเขตของพระราชอำนาจ

ขอบเขตของพระราชอำนาจที่ปรากฏผ่านการเสด็จประพาสยุโรปเป็นเพียง**การจ้องมองและการวิพากษ์วิจารณ์**สิ่งที่ทอดพระเนตรเท่านั้น พระองค์ไม่มีพระราชอำนาจในการสั่งการอย่างสมบูรณ์ หากมีก็เป็นเพียงคำสั่งจากเจ้านายต่างชาติซึ่งถวายความอำนวยสะดวกแด่พระองค์หรือเหตุการณ์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนพระราชอำนาจเท่านั้น การเดินทางยังโลกนอกพระราชอำนาจจึงเสมือนการสร้างตัวตนของพระองค์เมื่ออยู่ไกลบ้าน พระองค์ทรงตระหนักถึงพระราชฐานะของพระองค์ในดินแดนแห่งนี้ หากแต่ก็ทรงเร่งสร้างความน่าเชื่อถือและยกระดับให้กับสยามในสังคมและพื้นที่โลก

ขณะเสด็จประพาสยุโรปทั้ง ๒ คราว รัชกาลที่ ๕ ทรงตระหนักถึงสถานภาพของสยามและพระราชฐานะของพระองค์ การเดินทางมายังดินแดนห่างไกลของชนชั้นนำสยามนี้ทั้งเพื่อประเมินสถานภาพภาพของสยามและพระราชฐานะของพระองค์จากสถานการณ์จริง การเสด็จพระราชดำเนินยังดินแดนแถบยุโรปทั้งสองคราวนี้มีเหตุการณ์ที่แสดงถึงพระราชฐานะของรัชกาลที่ ๕ ยกตัวอย่างเช่น**การกล่าวถึงสยามในเชิงสัญลักษณ์ การตั้งชื่อบุคคลและสถานที่ตามพระนามของรัชกาลที่ ๕** และ**การจารึกพระปรมาภิไธย ณ สถานที่สำคัญ** พระองค์ทรงเป็นตัวแทนของสยามและมีพระราชฐานะเหนือประชากรในยุโรป สังเกตได้จากเหตุการณ์และกิจกรรมต่างๆ หากแต่ผู้ศึกษาพบว่าการเสด็จมายังดินแดนเจ้าอาณานิคมทำให้พระองค์ทรงสามารถประเมินพระราชฐานะภายนอกดินแดนสยามได้ โดยพบว่าดินแดนเจ้าอาณานิคมนี้อยู่นอกเหนือพระราชอำนาจของพระองค์ที่จะสั่งการหรือตรวจสอบข้อมูลใดๆ

มีสิ่งของที่เป็น**สัญลักษณ์แทนพระราชฐานะของรัชกาลที่ ๕** ได้แก่ **ธงช้างและรูปปั้นช้าง**ซึ่งถือเป็นตัวแทนของสยาม ดังปรากฏว่าธงช้างเป็นสัญลักษณ์แสดงพระราชฐานะของพระมหากษัตริย์สยามขณะเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๕๐ โดยมี**การชักธงช้าง**ที่เมืองรงบุลเย ปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ดังตอนต่อไปนี้

> แมร์ได้กล่าวคำต้อนรับเปนภาษาอังกฤษแล้วพากันมาขึ้นรถ **รถแรกเปรสิเดนต์แลพ่อกับจรูญแลมองสิเออลันส์ ผู้รักษารงบุลเย มีทหารแห่หมู่นำน่าแลรายข้างตามหลังตามแบบฝรั่งเศส** ที่ถนนแยกตามทางมามีทหารจุกช่องทุกๆ ถนน **เมื่อแรกมาถึงอยู่บนรถไฟก็แลเห็นธงทิวซู่ซ่า นึกว่าเขาจะเปนนักขัตฤกษ์อย่างหนึ่งอย่างใด ภายหลังจึงรู้ว่าธงนั้นเปนการรับรอง ตกแต่งห้อยย้อยมาตลอดหนทางมีธงช้างก็มาก** จนกระทั่งถึงน่ารงบุลเยก็มีซุ้มธง

> รอบเรือนมีเสาธงปักรายกันเปนระยะ ชักธงประฎากสามสีต้นหนึ่ง **ธงช้างต้นหนึ่ง** เสาธงที่หลังหอสูง **ซึ่งชักธงสำหรับตัวเปรสิเดนต์ก็ชักธงช้าง** ราษฎรร้องออกชื่อเซงแซ่ตลอดทางมา ที่น่าเรือนมีแตรวงแลทหารกาด (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๙๘)

ขณะประทับอยู่บนรถไฟเมื่อแรกมาถึงพระองค์ทอดพระเนตรธงช้างตกแต่งตลอดเส้นทางเสด็จพระราชดำเนิน รวมถึงการปักธงช้างบนเสาอย่างการถวายพระเกียรติแด่รัชกาลที่ ๕ ธงช้างจึงเป็นตัวแทนของพระราชฐานะของพระมหากษัตริย์สยามขณะเสด็จยังต่างแดน

สัญลักษณ์อีกอย่างหนึ่งคือ**รูปปั้นช้าง**ซึ่งถือเป็นตัวแทนของสยาม มีการถวายรูปปั้นนี้ขณะดินเนอที่เมืองบรันซวิก ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม* ๓ ตอนที่ว่า

> ดินเนอวันนี้เปนอย่างโต๊ะย่อม ใช้เครื่องเงิน ผ้าที่ปูโต๊ะเปนผ้าที่ได้ทอ ๒๐๐ ปีมาแล้ว มีรูปดุ๊ก ออฟบรันซวิกอยู่ในนั้น ต้องจัดดอกไม้หลบเว้นรูป **ที่กลางมีรูปช้างเผือกใหญ่หล่อด้วยเงิน ซึ่งพ่อไม่ได้รู้สึกเลยว่าเขาทำไว้เตรียมจะให้ รูปนี้ถ่ายจากรูปปั้น ที่กรมสมเด็จประธาน แกกริ้วรูปช้างที่ฝรั่งทำเหมือนอย่างกับเรากริ้ว จึงได้เอารูปปั้นนั้นไปทำตัวอย่างให้ทำให้เหมือน ตั้งใจจะเอาไปให้ที่บางกอก แต่ครั้นเมื่อไม่ได้ไปบางกอกแล้ว รู้ว่าพ่อจะมาคราวนี้ จึงได้ทำฐานแลจาฤกภาษาไทย ขอให้พระยาศรีธรรมสาส์นช่วยเรียงให้** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๖๐-๖๑)

การเตรียมรูปช้างเผือกใหญ่ถวายแด่รัชกาลที่ ๕ นี้เป็นการเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ ๕ ประการหนึ่ง ช้างถือเป็นตัวแทนของสยามและรัชกาลที่ ๕ ในฐานะผู้ปกครอง พระราชอำนาจและพระราชฐานะของพระมหากษัตริย์สยามจึงสื่อผ่านสัญลักษณ์สำคัญหลายประการดังปรากฏแล้วข้างต้น

การที่ชาวยุโรปถวายพระเกียรติแด่รัชกาลที่ ๕ ผ่านสัญลักษณ์ คือ ธงช้างและรูปปั้นช้างนี้แสดงถึงภาพลักษณ์ของสยามในมุมมองของชาวยุโรป ช้างเป็นตัวแทนของสยามและพระมหากษัตริย์สยาม การให้ความสำคัญแก่ธงช้างและรูปปั้นช้างของชาวยุโรป จึงเป็นการแสดงพระราชอำนาจอย่างหนึ่งของรัชกาลที่ ๕ ในพระราชฐานะพระมหากษัตริย์สยาม

ในการเสด็จประพาสยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๕๐ และ พ.ศ. ๒๔๕๐ ปรากฏเหตุการณ์ที่แสดงถึงพระราชฐานะของรัชกาลที่ ๕ อย่าง**การตั้งชื่อเด็กชายชาวยุโรปและการตั้งชื่อบ่อน้ำ**แสดงถึงพระราชฐานะพระมหากษัตริย์สยาม ยกตัวอย่างเช่น ขณะเสด็จประพาสเมืองฟลอเรนซ์ บันทึกถึง**เด็กชายชาวยุโรปซึ่งตั้งชื่อว่าจุฬาลงกรณ์** ตามพระนามของรัชกาลที่ ๕ แสดงถึงการยกย่องกษัตริย์สยามเป็นอย่างสูง ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม* ๑ ต่อไปนี้

เมื่อวานนี้พูดถึงเรื่องเคยไปเที่ยวที่วัดเมื่อคราวก่อน **พบเขากำลังพาเด็กมาคริสเตนิง พ่อแม่เลยขอให้ลูกชื่อจุฬาลงกรณ์บ้าง ให้พ่อเปนกอดฟาเดอ ก็ได้ตกลงยอมรับ ชายอุรุพงษ์บ่นว่าอยากจะเห็นเด็กจุฬาลงกรณ์ ครั้นวันนี้เมื่อกลับมาถึงโฮเตล มีเด็กคนหนึ่งวิ่งเอาช่อดอกไม้มาส่งให้ มีแม่ตามมาด้วย บอกตัวเองว่าชื่อจุฬาลงกรณ์ ชายอุรุพงษ์ดีใจกระไร** ทายไว้แล้วว่าคงจะโตกว่าอุรุพงษ์ อายุมัน ๑๐ ขวบมันโตกว่าจริงๆ หาเงินได้ปอนด์เดียวให้ไปแต่เท่านั้น มากอดรัดปลื้มดี (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๒๘๔)

เด็กยุโรปที่ตั้งชื่อตามพระนามของรัชกาลที่ ๕ เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ นำช่อดอกไม้มาถ่ายให้พระองค์ในคราวเสด็จประพาส พ.ศ. ๒๔๕๐ พระองค์พระราชทานเงินแก่เด็กชายผู้นั้นและกอดรัดอย่างรักใคร่ แสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์เหนือราษฎรยุโรป

ใน *ไกลบ้าน เล่ม* ๓ ปรากฏ**การตั้งชื่อบ่อน้ำ** ณ เมืองฮอมเบิคตามพระนามของรัชกาลที่ ๕ ดังที่ว่า “**เขาคิดจะเจาะบ่อใหม่อิกบ่อหนึ่ง ให้ชื่อพ่อ ในวันที่ ๒๑ เดือนกันยายน คิดจะทำรูปไว้ที่บ่อนั้น** เขาคิดปฤกษาหาฤากัน แต่ยังไม่ได้มาบอกเปนพอมัล” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๔๓) แสดงถึงการยกย่องพระองค์ของชาวอิตาลีเป็นอย่างมาก อีกตอนหนึ่งบันทึกพิธีเปิดบ่อจุฬาลงกรณ์ไว้อย่างละเอียด ดังนี้

เวลาเที่ยงไปที่เปิดบ่อ แต่งตัวฟรอกโก๊ต บ่อนี้อยู่ข้างหลังไกซาวิลเลียมบาด เปนทุ่งหญ้า ยังไม่ได้ทำสวนออกไปถึง**เขาได้ลงมือเจาะแต่เดือนเมษายน ลักษณที่เจาะก็เหมือนกับเจาะบ่อน้ำธรรมดา** แต่ใช้ท่อทองแดง เจาะช่องตามข้างท่อให้น้ำซึมเข้ามา แล้วฝังถังเหล็กลงไปพ้นปากท่อ เพื่อจะไม่ให้น้ำจืดเข้าไประคนกับน้ำสปริงนั้น **ปากท่อทำเปนรูปใบบัว** น้ำเดือดพลั่งๆ แต่น้ำที่นี่เปนน้ำเย็นทั้งนั้น ทดลองได้ความว่าเปนน้ำอย่างแรง เขาตั้งกระโจมสามขาหุ้มผ้าสูงคร่อมอยู่ที่บ่อ **แล้วปลูกพลับพลาจตุรมุขหลังหนึ่ง** มีร้านสำหรับคนร้องเพลง **มีคนไปประชุมเปนอันมาก ผู้มีบันดาศักดิ์อยู่** รอบกระโจมนั้นมี**ราษฎรเต็มไปทั้งนั้น** เวลาแรกไปถึงร้องเพลงจบหนึ่งก่อน แล้วแมร์ตำบลฮอมเบิคอ่านแอดเดรส **ให้ชื่อบ่อว่าพุ “โกนิคจุฬาลงกรณ์”** แล้วเชิญไปเยี่ยมดูที่บ่อนั้น **ตักน้ำขึ้นมาให้ชิมด้วยถ้วยเงินใบใหญ่**แล้วกลับมาที่พลับพลา แมร์เรียกให้เชียร์คือฮุเรแล้วร้องเพลงอิกบทหนึ่ง เปนสิ้นการเปิดบ่อเท่านั้น **ถ้าเล่าเช่นนี้ดูเหมือนการนั้นเล็กน้อยเต็มที แต่ที่จริงอยู่ข้างเปนการใหญ่** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๙๒)

รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงลักษณะของบ่อที่เจาะขึ้นมาใหม่ว่าเหมือนบ่อน้ำทั่วไป มีการปลูกพลับพลาเพื่อรับเสด็จและทำพิธีเปิดบ่อ แมร์ให้ชื่อบ่อนี้ว่า โกนิคจุฬาลงกรณ์ มีการตักน้ำให้พระองค์

เสวย มีการร้องเพลง เป็นอันจบพิธี พระองค์ทรงกล่าวว่าพิธีเปิดบ่อโกนิคจุฬาลงกรณ์นี้เป็นอย่างการใหญ่ การสร้างบ่อน้ำเพื่อเป็นอนุสรณ์ในการเสด็จมาเยือนยังเมืองฮอมเบิคนี้ถือเป็นการยกย่องและให้เกียรติรัชกาลที่ ๕ เป็นอย่างสูง

การจารึกพระปรมาภิไธย จ.ป.ร. ณ สถานที่ที่เสด็จไปเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่แสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์ได้เป็นอย่างดี เช่น ตัวอย่างใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* บันทึกการจารึกพระปรมาภิไธยที่แหลมเหนือหรือนอทเคป (North Cape) ดังนี้

> ทางที่ราบนี่ถึง ๕๐ เส้น จึงไปถึงแหลมเหนือ ซึ่งเปนที่ต้องการ ว่าเปนเหนือที่สุดนั้น มีเรือนแปดเหลี่ยมเปนกระโจม สำหรับคนที่ไปเที่ยวอาไศรย มี**หลักศิลาซึ่งกิงออสคาร์ที่ ๒ ขึ้นมาทำไว้อันหนึ่ง กองศิลาที่เอมเปอเรอเยอรมันมากองไว้กอง ๑ กองศิลาของเดิมเขา** เห็นจะหมายทำแผนที่กอง ๑ ที่บนหลังเขานี้แลดูไปข้างด้านเหนือเปนทเลเปล่าไม่มีอะไรเลย เปนเกาะเรียกว่า มาเกรือ **ข้างหลังมีเขาซับซ้อน มีฟยอด มีโกรกทางน้ำตก อย่างตัดฝานลงไปหาฟยอดนั้น เปนตัวอย่างๆ ดีที่จะเห็นแรงน้ำ ว่ามีกำลังมากเพียงไร**
>
> **พระยาชลยุทธได้ตระเตรียมเครื่องมือขึ้นมาตามเคยที่จะจาฤก จ.ป.ร. แต่อยู่ข้างกันดารมาก จะหาศิลาก้อนใหญ่บนนั้น ไม่มีเลย มีอยู่ก้อนเดียว** ซึ่งเปนศิลาติดไม่ใช่กลิ้งได้ ลงมือปราบน่า พวกช่างไม้แลคนที่หามรวม ๕ คนด้วยกัน ช่วยกันสกัด **พ่อไปเขียน จ.ป.ร. แล เลขฝรั่ง ๑๙๐๗ แล้วพวกนั้นสกัด สกัดของเขาดีแลคนทำงานก็แขง ๕ คนเท่านั้นไม่ช้าเท่าใดก็แล้ว** พวกเราไปพักถ่ายรูปแลกินของต่างๆ ซื้อโปสต์ก๊าดเขียนโปสต์ก๊าด จนการแล้วเสร็จ ไปถ่ายรูปในที่นั้น **ออกคิดถึงพวกแตรของเรา เพราะธรรมเนียมสลัก จ.ป.ร. เวลาแล้วเคยเป่าแตรบอกสำเร็จ ถ้าเรือมหาจักรีมาเปนได้เป่ากัน**...ได้แจกเหรียญราชรุจิคนหามสี่คนกับช่างไม้ ให้เงินด้วยคนละสองปอนด์ ใจคอเขาเด็ดจริงๆ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๐๙-๒๑๒)

การจารึกดังกล่าวแสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์สยามที่เสด็จมายังพื้นที่เหนือสุดของยุโรปแห่งนี้ มีการบันทึกว่าทรงจารึกลงบนก้อนหินใหญ่ มีการอธิบายวิธีสลักไว้อย่างชัดเจน หากแต่ไม่มีการเป่าแตรอย่างธรรมเนียมสลัก จ.ป.ร. แสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์แม้จะเสด็จยังต่างแดน

การปฏิบัติต่อรัชกาลที่ ๕ ของชาวยุโรปข้างต้นแสดงถึงการถวายพระเกียรติแด่พระมหากษัตริย์สยาม ขณะเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปใน พ.ศ. ๒๔๔๐ และ พ.ศ. ๒๔๕๐ ชนชั้นนำสยามมีทัศนคติว่าสยามมีฐานะทัดเทียมอารยประเทศ เห็นได้จากพระราชฐานะของพระมหากษัตริย์สยามผ่านกิจกรรมและเหตุการณ์ต่างๆ นอกจากนี้ยังปรากฏเหตุการณ์แสดงพระราชฐานะของพระองค์อย่างการมีพระราชปฏิสันถารกับเจ้านายยุโรป การถวายปริญญาบัตรแก่พระองค์

ณ เมืองลอนดอนหรือการจำหน่ายโปสการ์ดพระบรมฉายาลักษณ์ ขณะเสด็จประพาสเมืองซันเรโม อิตาลี เหตุการณ์เหล่านี้แสดงพระราชฐานะของพระองค์เหนือประชากรยุโรป จึงมีอภิสิทธิ์เหนือผู้คนในดินแดน หากแต่ไม่สามารถสั่งการ ตรวจสอบ หรือสืบค้นข้อมูลของดินแดนยุโรปได้อย่างลึกซึ้ง จะมีเพียงการบันทึกข้อเท็จจริงจากการสังเกตหรือสอบถามเท่านั้น ชนชั้นนำสยามได้เข้าใจในสถานภาพของตนเองภายใต้ขอบเขตของสังคมโลก

๓.๒.๓.๓ การเดินทางเพื่อสำรวจ รวบรวม และบันทึกความศิวิไลซ์ของเจ้าอาณานิคม

การเดินทางเพื่อสำรวจ รวบรวม และบันทึกความศิวิไลซ์ของเจ้าอาณานิคมเป็นประเด็นสำคัญในการเดินทางยังโลกศิวิไลซ์ซึ่งอยู่นอกพระราชอำนาจ เนื่องจากชนชั้นนำจะได้นำองค์ความรู้เหล่านี้ไปใช้ประโยชน์ได้ในอนาคต การเดินทางจึงเป็นวิธีหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นนำได้สะสมองค์ความรู้เหล่านี้ รวมถึงการยกระดับตนเองผ่านการมีปฏิสัมพันธ์กับเจ้านายหลายเชื้อชาติ ซึ่งจะทำชนชั้นนำรู้จักตัวตนของตนเองในโลกตะวันตกมากยิ่งขึ้น การที่จะสะสมความรู้บางประเภทต้องใช้เงินจับจ่ายซื้อสินค้าเหล่านั้น เนื่องจากไม่ใช่ทรัพย์สินของสยาม สิ่งของที่นำกลับประเทศจึงสื่อถึงแฟชั่นความทันสมัย และรสนิยมของชนชั้นนำสยามในยุคนั้นได้อย่างชัดเจน

การเดินทางมายังดินแดนเจ้าอาณานิคมทำให้ชนชั้นนำสยามได้มีโอกาสสำรวจ รวบรวม และบันทึกความศิวิไลซ์ของเจ้าอาณานิคมด้วยสายตาของตนเองผ่านการสำรวจทรัพยากร วิทยาการสมัยใหม่และการเมืองการปกครองของยุโรป การสำรวจสังคมทำให้รัชกาลที่ ๕ ทรงพบว่ายุโรปมีกลุ่มชนหลากหลายชาติพันธุ์และบางส่วนมีความเป็นอยู่ที่แร้นแค้น เห็นได้จากการแต่งกายและอาหารการกินที่ขาดแคลน แตกต่างจากที่เคยมีผู้บอกเล่าไว้ ยกตัวอย่างจากการกล่าวถึงการแต่งกายของชาวยุโรปที่ไม่ได้หรูหรา ยิ่งถ้าเป็นคนจนก็จะยิ่งแต่งตัวมอมแมมมากขึ้น มีตอนหนึ่งกล่าวถึงการแสดงความเอ็นดูเด็กยากจนชาวยุโรป ซึ่งแสดงถึงฐานะของพระองค์ที่มาพร้อมเครื่องแต่งกายเพียบพร้อม มีทรัพย์สินและยศถาบรรดาศักดิ์มากกว่าพวกฝรั่งยากจนเหล่านี้ คนอื่นที่พระองค์พบที่นี่จึงมีฐานะเทียบเท่ากับราษฎรในประเทศของพระองค์ ตอนดังกล่าวอาจเป็นการโต้กลับอาณานิคมหรือการต่อต้านอาณานิคมของสยาม[๒๐๗] เนื่องจากพระองค์ทรงกล่าวถึงเครื่องแต่งกายของชาวเมือง

---

[๒๐๗] ตัวอย่างด้านวรรณกรรมเช่นการแปลงวรรณกรรมตะวันตกให้เป็นท้องถิ่นผ่านการแปล เป็นการฉวยรับที่นักเขียนรุ่นแรกๆ ยอมรับว่า “ขโมยความรู้” หรือ “ลอกผลงาน” จากตะวันตก การแปลเป็นการพิชิตหรือเอาชนะและไม่จำเป็นต้องเป็นเครื่องหมายแสดงถึงการยอมจำนนต่อวัฒนธรรมที่เหนือกว่าเสมอไป การแปลยังถูกใช้โดยผู้ตกเป็นเบี้ยล่างเพื่อต่อต้านอำนาจครอบงำได้ด้วย ชาวสยามใช้การแปลเป็นทางลัดไปสู่ความรู้ใหม่ และเป็นยุทธศาสตร์หนึ่งในการเขียนให้ตัวเองเป็นส่วนหนึ่งในเวทีโลกด้วยการสอดแทรกเสียงของคนไทยและสถานที่ของไทยเข้าไปในงานแปลเหล่านั้น (ทักษ์ เฉลิมเตียรณ, ๒๕๕๘: ๔๒, ๗๘)

ยุโรปที่ยากจน ซึ่งมีสถานภาพต่ำต้อยกว่าพระองค์ซึ่งเป็นกษัตริย์จากสยามเป็นอย่างมาก เหล่านี้คือการแสดงทัศนะของพระองค์ว่าแม้ประเทศที่พัฒนาแล้วก็ยังมีกลุ่มคนหลากหลายฐานะ ทั้งยังเป็นการโต้กลับอาณานิคมหรือตะวันตกว่าพระองค์มีเกียรติยศและศักดิ์ศรีเหนือกว่าราษฎรของยุโรปมาก

ข้อมูลดังกล่าวจึงเปรียบเสมือนการเปิดโลกทัศน์แก่ชนชั้นนำสยามในยุคนั้นว่าดินแดนเจ้าอาณานิคมมีปัญหาเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติซึ่งส่งผลต่อความเป็นอยู่ของประชากรเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงกล่าวถึงราษฎรสยามว่าหากมีฐานะยากจนก็ยังสามารถจับปลาหรือหาผักมารับประทานได้ แต่ราษฎรยุโรปที่ยากจนนี้แม้การแต่งกายก็เหมือนขอทาน เมื่อพระองค์พระราชทานอาหารให้ก็แสดงอาการดีใจเป็นอันมาก ดินแดนแห่งความศิวิไลซ์จึงมิได้สมบูรณ์เหมือนดังที่เจ้าอาณานิคมสร้างภาพลักษณ์ไว้ ข้อเท็จจริงดังกล่าวปรากฏผ่านสายพระเนตรของพระองค์ในการเสด็จประพาสยุโรปทั้งสองครั้ง ถึงกับทรงแสดงพระราชดำริเกี่ยวกับพื้นที่ของยุโรปหลังจากเสด็จประพาสโรป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ว่าพื้นที่ของยุโรปได้ถูกนำไปใช้ประโยชน์จนหมดสิ้นแล้ว ดังที่ปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* ดังนี้

> **เห็นว่าประเทศยุโรป ว่าโดยภูมิพื้นแผ่นดิน มันหมดดีเสียแล้ว ไม่มีอะไรดีต่อไปอิก จะว่าที่เรือกสวนไร่นาป่าไม้ไร่หญ้าได้ทำแล้วเต็มภาคภูมิ์** จนไม่มีที่อิกสักคืบฤาเกรียกหนึ่งจะขยายออกไปอิก...**ส่วนแร่โลหธาตุ**อันใดซึ่งจะเปนประโยชน์ใช้ได้มีถ่านศิลาเปนต้น **ไม่มีเหลือแต่สักแห่งหนึ่งที่ยังไม่มีผู้ใดรู้**...พื้นแผ่นดินไม่ใช่คนจะแน่นยัดไปหมด.....ความจริงคนมาก แต่ที่เหลือถมไปที่จะอยู่ เติมอิกเท่าไรๆ ก็ได้ไม่อัดแอแต่คนมันต้องกิน...**แผ่นดินไม่พอจะเลี้ยงชีวิตรมนุษย์ที่เกิดขึ้นใหม่** เพราะเหตุที่มันหมดดีในพื้นประเทศยุโรปเสียแล้ว **จึงต้องคิดขยับขยายค้าขายไปหาอาหารประเทศอื่นมากิน ฤาหาเงินจากประเทศอื่นมาซื้ออาหารกิน**
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๓๒๘-๓๓๐)

พื้นที่ของยุโรปถูกใช้ในการเพาะปลูกและแร่ธาตุหมดสิ้นแล้ว ชาวยุโรปจึงต้องเดินทางค้าขายเพื่อหาอาหารและรายได้จากประเทศอื่น ความข้างต้นอาจเชื่อมโยงไปสู่ลัทธิการล่าอาณานิคมที่เกิดจากความขาดแคลนพื้นที่ในการเพาะปลูกและทำประโยชน์ดังกล่าว การเสด็จประพาสของพระองค์จึงเป็นประโยชน์ต่อชนชั้นนำสยามเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงสรุปประเด็นในการเสด็จประพาสยังดินแดนยุโรปไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกันว่า “**พื้นภูมประเทศยุโรปนั้นมันหมดดีเสียแล้ว แต่ความรู้ในประเทศยุโรปไม่ใช่แต่เวลากำลังที่เดินขึ้นสูงความเจริญ มันกำลังเดินกระโดดโลดโผนซึ่งจะเดินตามยาก นี่เปนส่วนข้างฝ่ายดีของประเทศยุโรป**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๓๓๒) ข้อเสียของยุโรปคือไม่มีพื้นที่ในการทำประโยชน์ให้งอกเงยได้

ส่วนข้อดีคือความรู้ที่กำลังพัฒนาอย่างก้าวกระโดด ยากที่จะตามทัน ข้อมูลเหล่านี้ทำให้ชนชั้นนำสยามได้ตระหนักถึงสถานภาพของสยาม และหาแนวทางในการเร่งพัฒนาประเทศต่อไป

จากที่ได้กล่าวมาแล้วว่าพระองค์ทรงพบว่าดินแดนในแถบยุโรปเหล่านี้มีข้อด้อยด้านทรัพยากรธรรมชาติ เนื่องจากสภาพพื้นที่และสภาพอากาศ รวมถึงมีประชากรซึ่งมีฐานะยากจนเป็นอย่างมาก ถึงกับทรงกล่าวว่าไม่เคยทอดพระเนตรคนจนอย่างแสนสาหัสเช่นนี้ ปัญหาดังกล่าวส่งผลให้ชาวยุโรปเร่งรุดพัฒนาความรู้ในประเทศ และออกล่าอาณานิคมยังดินแดนอื่น ดังที่พระองค์ทรงกล่าวไว้ใน ไกลบ้าน เล่ม ๓ ถึงข้อดีของยุโรป ดังนี้

> แต่มีอิกอย่างหนึ่งซึ่งนอกจากความหมดดีของยุโรป **เปนฝักฝ่ายข้างความเจริญของยุโรป คือความรู้แลความคิดทั้งความเพียรซึ่งจะประกอบโลกธาตุให้เปนผลดีขึ้น...เมื่อความรู้สิ่งนี้ตั้งขึ้นเปนหลักถาน ก็เปนทางความคิดที่พิสดารเกิดขึ้น อาจจะออกสาขาไปจนหมดทางซึ่งจะทำได้ เช่นกับรู้จักใช้ไอน้ำ** ไอน้ำอาจนำไปใช้สารพัดทุกอย่าง จนกระทั่งถึงเวลานี้**กำลังไฟฟ้า** ไฟฟ้าอาจจะใช้สารพัดทุกอย่าง แลกำลังเดินขึ้นอยู่เสมอ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๓๓๑)

ความเจริญก้าวหน้าของดินแดนแถบยุโรปจึงคือความคิดของชาวยุโรปที่ก้าวหน้าพัฒนาบ้านเมืองได้รุดหน้าไปไกล หากแต่พระองค์ทรงพบปัญหาของดินแดนเหล่านี้ว่าคือทรัพยากรธรรมชาติที่ไม่อุดมสมบูรณ์นัก รวมถึงฐานะของประชากรชาวยุโรปที่มีความแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด และยิ่งเมื่ออยู่ในพื้นที่ซึ่งหนาวเย็นและขาดแคลนทรัพยากรจึงทำให้มีความเป็นอยู่ที่ยากจนข้นแค้นเป็นอย่างมาก ผิดกับราษฎรสยามที่สามารถหาทรัพยากรธรรมชาติเพื่อประทังชีวิตได้เนื่องจากสยามมีความอุดมสมบูรณ์ การสำรวจข้อมูลข้างต้นทำให้พระองค์ทรงพบข้อดีและข้อเสียของบ้านเมืองในแถบยุโรป

การสำรวจการเมืองการปกครองรวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างประเทศนี้ทำให้สยามมีแนวทางในการพัฒนาปรับปรุงนโยบายทางการเมืองของประเทศ รัชกาลที่ ๕ ทรงสำรวจการเมืองการปกครองของยุโรปและพบว่าราษฎรของเขามีความกระด้างกระเดื่องหรือสิทธิเสรีภาพที่เสรีมากกว่าราษฎรสยาม จึงกระทำสิ่งที่ล่อแหลมหรือเป็นอุปสรรคต่อความปลอดภัยของเจ้านายยุโรป ยกตัวอย่างเช่น การถวายฎีกาหน้าขบวนรถของพระเจ้าแผ่นดินรัสเซีย หรือพวกโซเชียลลิสต์ที่ต่อต้านเจ้านายของอิตาลี เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นอุปสรรคต่อการปกครองประเทศในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของสยาม หากแต่พระองค์ทรงตระหนักว่าต้องเร่งพัฒนาให้ราษฎรสยามมีการศึกษามากยิ่งขึ้น ซึ่งจะทำให้ประเทศพัฒนารุดหน้าได้ต่อไป จนเกิดเป็นนโยบายสำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๖

ยกตัวอย่างการเปรียบเทียบระบบการเมืองการปกครองของสยามกับอังกฤษในแง่ของการบริหารราชการแผ่นดินซึ่งเป็นความรู้สำคัญของชนชั้นสยาม ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ตอนต่อไปนี้

> **ความผิดกันในระหว่างเรากับอังกฤษมันขันจริงๆ ข้างฝ่ายอังกฤษการมันเดินจากผู้น้อย ผู้น้อยกลับจะต้องเปนผู้นำผู้ใหญ่ให้ทำเช่นนั้นเช่นนี้ ผู้ใหญ่จะทำอะไรออกจะต้องถามผู้น้อย** ว่าจะเอาเช่นนั้นฤๅอย่างนี้ฤๅ ผู้น้อยต้องพุ้ยผู้ใหญ่ ไม่ว่าการอะไรๆ มันต่อกันขึ้นมาเปนชั้นๆ เช่นไปขี่รถจะไปทางไหนผู้จะบัญชาออกสั่งแกมหาฤๅเจ้าของท้องที่ฤๅคนขับรถต้องเสนอขึ้นมาว่าอย่างนั้นดี ไปทางนั้นดี แก้ไขกันเล็กน้อยก็ตกลงได้ เช่นนี้เปนตัวอย่าง ดูเปนไปตามลำดับทุกๆ ชั้น **ที่สุดนายทหารสัญญาบัตร นายสิบก็มาบอกได้ ว่าน่าที่ต้องทำเช่นนั้นๆ เปนน่าประหลาด ว่าคนพวกนั้นทำไมมันไม่ขี้เกียจฤๅไม่เหลว ส่วนของเรามันตรงกันข้าม ถ้าหัวน่าหยุดแล้วก็หยุดตามกันลงไปเปนแถว งานมันเดินด้วยหัวน่า ข้างอังกฤษมันเดินข้างปลายขึ้นมา ด้วยเหตุฉนั้นเปนเจ้าแผ่นดินอังกฤษ ถึงจะไม่ธุระอะไรด้วยการงานเลย คอยแต่พยักอย่างเดียว การก็ไม่มีเสีย** ถ้าทำอะไรได้บ้างก็ยิ่งดีขึ้น พ่อจึงได้กล่าวว่าสบายดี **แต่ถ้าเราเอาอย่างเข้าเมื่อไรเปนยับกันเมื่อนั้น** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๒๕-๑๒๖)

ความข้างต้นแสดงถึงธรรมเนียมการปฏิบัติงานในราชสำนักอังกฤษว่าเริ่มจากผู้น้อยไปยังเจ้านาย ผิดกับของสยามที่หัวหน้าต้องเป็นฝ่ายออกคำสั่ง สยามจะไปเอาอย่างเขาก็มิได้ เนื่องจากผู้คนและความคิดรวมถึงวัฒนธรรมผิดกัน การเสด็จประพาสครั้งนี้ทำให้พระองค์ได้ทรงรับรู้เรื่องราวด้านการปกครองอย่างลึกซึ้ง

ในแง่ของความสัมพันธ์ระหว่างประเทศชนชั้นนำสยามพบว่าตนเองมิได้เป็นศูนย์กลาง หากแต่เป็นประเทศเล็กๆ ที่ต้องอาศัยและพึ่งพิงประเทศมหาอำนาจอื่น เพื่อต่อรองทางการเมืองโลก ยกตัวอย่างเช่น การไม่ต้อนรับรัชกาลที่ ๕ เข้าประเทศฝรั่งเศส พระองค์ทรงตระหนักและยอมรับ จึงมีการเปลี่ยนหมายกำหนดการอย่างเร่งด่วน เมื่ออยู่ในพื้นที่โลกสยามจึงต้องยอมรับเงื่อนไขและผ่อนปรนเพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ สยามจึงมุ่งหามิตรประเทศอย่างการทูต เพื่อช่วยคุ้มครองสยามให้รอดพ้นจากการล่าอาณานิคมและการคุมคามจากชาติตะวันตก สังเกตได้ว่าเมื่อสยามอยู่ในบริบทของสังคมโลก รัชกาลที่ ๕ มิทรงมีพระราชอำนาจในการสั่งการหรือตรวจสอบกิจการภายในของประเทศต่างๆ แต่อย่างใด แสดงถึงตัวตนของสยามในสังคมโลกได้อย่างชัดเจน สยามจึงต้องพึ่งพามิตรประเทศอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

การเสด็จประพาสยุโรปของรัชกาลที่ ๕ ทำให้พระองค์ได้มีโอกาสสำรวจความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการของยุโรป เช่น การจัดการความรู้สมัยใหม่ในมิวเซียม มหาวิทยาลัย และวิทยาการที่ทันสมัย เป็นต้น ความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาการในการประดิษฐ์หรือสร้างสิ่งของและสถานที่ที่มีชื่อเสียงปรากฏอยู่ตลอดเส้นทางการเสด็จ พระองค์ยังทรงบันทึกถึงความก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์ในยุโรปในการผลิตเทคโนโลยีต่างๆ เช่น โทรเลข โทรศัพท์ และรถยนต์ รวมถึงการดำเนินการของโรงงานอุตสาหกรรมและโรงเพาะเลี้ยงสัตว์ต่างๆ ที่ทันสมัย ความก้าวหน้าทางวิทยาการของยุโรปเหล่านี้เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามต้องเรียนรู้และนำกลับไปพัฒนาบ้านเมืองของสยามให้ทัดเทียมประเทศยุโรป โดยเฉพาะด้านการศึกษาที่ชนชั้นนำตระหนักว่าเป็นสิ่งสำคัญที่จะนำพาให้ประชากรชาวสยามมีความคิดที่ก้าวไกลและทันสมัยได้ การปฏิรูปด้านการเมืองการปกครองและการศึกษาจึงเป็นสิ่งเร่งด่วนในรัชสมัยของพระองค์

ใน *ไกลบ้าน* เล่ม ๒ บันทึกการที่พระองค์ทรงซื้อเครื่องถ่ายรูป ณ ประเทศเยอรมนี การเสด็จซื้อเครื่องลายคราม ณ เมืองลอนดอน ประเทศสหราชอาณาจักร รวมถึงการเสด็จประทับที่วังและโฮเตลต่างๆ ในยุโรป วิถีปฏิบัติเช่นนี้เป็นการโต้กลับความเจริญของยุโรปด้วยการเลือกซื้อสิ่งของที่แสดงถึงความเจริญเหล่านั้นกลับสู่สยามหรือการเสด็จไปประทับยังพระราชวังของเจ้านายยุโรป อันแสดงถึงพระราชฐานะและความมีอารยะของพระองค์ สิ่งของราคาแพงหรือที่ประทับชั้นสูงมิใช่อุปสรรคสำหรับการไขว่คว้าหรือแสวงหาความศิวิไลซ์ของพระองค์แต่อย่างใด การสำรวจ รวบรวมและบันทึกความศิวิไลซ์ของเจ้าอาณานิคมทำให้ชนชั้นนำสยามพบว่ายุโรปอาจเป็นต้นแบบของความศิวิไลซ์ แต่ก็มีคุณลักษณะบางประการที่ด้อยกว่าสยาม ดังนั้นสถานะของสยามจึงมิได้ด้อยไปกว่ายุโรปเสียทั้งหมด

โลกสันนิวาสจึงหมายถึงการวางพระองค์ของรัชกาลที่ ๕ ท่ามกลางภาวะการเปลี่ยนแปลงของโลก ผ่านการปะทะและผสมผสานกันระหว่างความเชื่อ แนวคิด และวัฒนธรรมที่ขัดแย้ง หรือหลากหลายเพื่อให้สอดคล้องกับบริบททางสังคมและนำไปสู่ความศิวิไลซ์ ไม่ว่าจะเป็นความเชื่อดั้งเดิมและความเชื่อสมัยใหม่ เช่น ไสยศาสตร์และวิทยาศาสตร์ เป็นต้น ความเจริญและความล้าหลัง รวมถึงอำนาจอธิปไตยและอำนาจของเจ้าอาณานิคม บันทึกการเดินทางชุดนี้แสดงทัศนะของชนชั้นนำสยามต่อตนเองและผู้อื่น ได้แก่ พระมหากษัตริย์กับประชาชน ชาวบ้านกับกลุ่มชาติพันธุ์ เมืองหลวงกับหัวเมือง สยามกับดินแดนอาณานิคม รวมถึงตะวันตกกับตะวันออก เกิดการเปรียบเทียบความเหนือกว่าและด้อยกว่าของตนกับผู้อื่น ตัวตนของชนชั้นนำจึงปรากฏผ่านโลกที่ปะทะสังสรรค์ ได้แก่ โลกที่คุ้นเคย โลกข้างเคียง และโลกศิวิไลซ์ เกิดความเข้าใจในขอบเขตของพระราชอำนาจซึ่งแตกต่างกันตามระดับความใกล้ไกลของโลก รวมถึงนัยยะสำคัญของการเดินทางอย่างเจ้าอาณานิคมในดินแดนของตน หรือเพื่อสำรวจและรวบรวมความรู้ของผู้อื่นในดินแดนอื่นเท่านั้น

บทที่ ๔
การเปลี่ยนโลกสันนิวาสให้เป็นวรรณคดี

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ เป็นงานเขียนประเภทร้อยแก้วซึ่งถือเป็นปรากฏการณ์ใหม่ของวรรณคดีบันทึกการเดินทาง เนื่องจากมีรูปแบบที่แปลกใหม่ไปจากงานเขียนบันทึกการเดินทางดั้งเดิมของสยาม ทั้งยังมีลักษณะเฉพาะในการเปลี่ยนโลกสันนิวาสให้เป็นวรรณคดี ผู้ศึกษาขอกล่าวถึง **วรรณคดีบันทึกการเดินทางก่อนสมัยรัชกาลที่ ๕ ลักษณะเฉพาะของการเขียนบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕** และ**การเขียนบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕** เพื่อให้เห็นลักษณะของบันทึกการเดินทางชุดนี้ได้อย่างชัดเจน

๔.๑ วรรณคดีบันทึกการเดินทางก่อนสมัยรัชกาลที่ ๕

วรรณคดีเป็นวิธีการแสดงออกของมนุษย์ถึงความรู้ ความงาม และความจริง การเดินทางเป็นแรงบันดาลใจของงานเขียนประเภทบันทึกการเดินทางของสยามตั้งแต่อดีต โดยเริ่มจากการประพันธ์ด้วย**ร้อยกรอง** วรรณคดีบันทึกการเดินทางอย่าง**วรรณคดีนิราศ**สามารถถ่ายทอดอารมณ์ ความรู้สึก และความนึกคิดของกวีสยามตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏนิราศเรื่องแรก คือ *โคลงนิราศหริภุญชัย* โคลงลาวที่กวีอยุธยานำมาแต่งแปลงเป็นโคลงไทย วรรณคดีเรื่องนี้บันทึกการเดินทางจากเชียงใหม่ไปนมัสการพระธาตุที่เมืองหริภุญชัยหรือลำพูนในปัจจุบัน นอกจากนี้ยังปรากฏนิราศที่บันทึกการเดินทางอีกหลายเรื่อง เช่น *นิราศนครสวรรค์* ของพระศรีมโหสถ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแต่งด้วยฉันทลักษณ์โคลงสี่สุภาพ บันทึกการตามเสด็จไปรับช้างเผือกที่เมืองนครสวรรค์

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์งานเขียนประเภทนิราศที่เน้นบันทึกการเดินทางที่มีชื่อเสียง คือ *โคลงนิราศนรินทร์* ของนายนรินทร์ธิเบศร์ (อิน) ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ซึ่งแต่งด้วยโคลงสี่สุภาพ บันทึกการเดินทางจากคลองผดุงกรุงเกษม ผ่านเพชรบุรี ไปยังเมืองตะนาวศรี นิราศของสุนทรภู่ซึ่งส่วนใหญ่เป็นกลอนนิราศ นิราศที่แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๑ คือ *นิราศเมืองแกลง* บันทึกการเดินทางไปยังเมืองแกลง จังหวัดระยอง และ *นิราศพระบาท* บันทึกการเดินทางไปนมัสการพระบาทที่สระบุรี ส่วนนิราศที่แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๓ เช่น *นิราศภูเขาทอง* บันทึกการเดินทางจากวัดราชบูรณะไปนมัสการพระเจดีย์ภูเขาทอง ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา *นิราศพระประธม* บันทึกการเดินทางไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม *นิราศเมืองเพชร* บันทึกการไปราชการยังเมืองเพชรบุรี และ *นิราศสุพรรณ* แต่งด้วยโคลงสี่สุภาพ บันทึกการเดินทางจากวัดสระเกศไปสุพรรณบุรีเพื่อค้นหายาอายุวัฒนะ

นิราศในสมัยรัชกาลที่ ๔ อย่าง *นิราศลอนดอน* ของหม่อมราโชทัย แต่งด้วยกลอนแปดสุภาพ มุ่งบันทึกเส้นทางการเดินทางของคณะทูตสยามซึ่งเชิญพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการไปถวายสมเด็จพระราชินีนาถวิคตอเรียเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ ณ เมืองลอนดอน ประเทศอังกฤษ รวมถึง

นิราศหนองคาย ของหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) ในสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่งด้วยฉันทลักษณ์กลอนแปดสุภาพ ขณะที่เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง) เป็นแม่ทัพไปปราบฮ่อที่เมืองหนองคาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ จากกรุงเทพฯ สระบุรี แก่งคอย และนครราชสีมา สังเกตได้ว่านิราศในยุคแรกจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ นิยมแต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทร้อยกรองเป็นหลัก ในสมัยหลังปรากฏ**นิราศประเภทร้อยแก้ว**ซึ่งมีจำนวนไม่มากนัก เช่น *นิราศนครวัด* ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ซึ่งบันทึกการเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังนครวัด ประเทศกัมพูชา เป็นต้น กล่าวโดยสรุปคือนิราศในยุคแรกนิยมแต่งด้วยโคลง ต่อมากวีนิยมแต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทกลอนมากขึ้น และพัฒนาเป็นนิราศร้อยแก้วในยุคหลัง นอกจากนี้ยังมีการแต่งนิราศด้วยกาพย์ห่อโคลง ลิลิต และกาพย์อีกด้วย จากตัวอย่างที่ยกมานี้เป็นนิราศที่มุ่งบันทึกการเดินทางเป็นหลัก ซึ่งสอดคล้องกับงานเขียนประเภทบันทึกการเดินทาง

นอกจากงานเขียนบันทึกการเดินทางร้อยกรองอย่างนิราศ และนิราศร้อยแก้วในสมัยหลังแล้ว ยังพบงานเขียน**บันทึกการเดินทางร้อยแก้ว**จำพวก**พงศาวดารและจดหมายเหตุ**ในสมัยต่างๆ เช่น *พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์* บันทึกเหตุการณ์การเสด็จไปทำศึกยังดินแดนต่างๆ ของกษัตริย์กรุงศรีอยุธยา (กรมศิลปากร, ๒๕๔๕: ๔๑๗-๔๓๒) *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา* ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงชำระใหม่ และแก้ไขเพิ่มเติมของเก่าหลายแห่ง บันทึกการเดินทางไว้หลายตอน ยกตัวอย่างเช่นในตอน “แต่งนายปานเป็นราชทูตไปเมืองฝรั่งเศส” ถึงตอน “นายปานราชทูตกลับถึงกรุง” มีการเล่าถึงการเดินทางของคณะทูตคุมเครื่องมงคลราชบรรณาการไปเจริญทางพระราชไมตรี ณ เมืองฝรั่งเศส (กรมศิลปากร, ๒๕๔๒: ๓๔-๓๘) รวมถึง *จดหมายเหตุราชทูตไทยไปลอนดอน* ของหม่อมราโชทัย ในสมัยรัชกาลที่ ๔

อีกเรื่องหนึ่งคือ *จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๑๖* ของพระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ซึ่งมีตำแหน่งเป็นราชเลขานุการในพระองค์ มีหน้าที่จดบันทึกเหตุการณ์ประจำวันว่าด้วยรายละเอียดในการเสด็จประพาสยุโรปจำนวน ๒๕๔ วัน คือ ระหว่างวันที่ ๗ เมษายน – ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ บันทึกเรื่องราวตั้งแต่เตรียมการก่อนเสด็จ เสด็จจากกรุงเทพฯ จนถึงท่าขึ้นประเทศอิตาลี สวิตเซอร์แลนด์ อิตาลี ออสเตรียและฮังการี รัสเซีย สวีเดน เดนมาร์ก อังกฤษ (คราวแรก) เยอรมัน (คราวแรก) ฮอลแลนด์ เบลเยียม ฝรั่งเศส (คราวแรก) อังกฤษ (คราวที่ ๒) เบลเยียม (คราวที่ ๒) เยอรมัน (คราวที่ ๒) ฝรั่งเศส (คราวที่ ๒) สเปน โปรตุเกส อิตาลี (คราวที่ ๒) อียิปต์ เดินทางกลับบ้าน จนถึงการรับเสด็จและการสมโภช (พระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ), ๒๕๔๐) เป็นต้น

งานเขียน**บันทึกการเดินทางร้อยแก้วของชาวต่างชาติ**อย่าง *จดหมายเหตุลาบูแบร์ ของซีมง เดอ ลาลูแบร์* บันทึกการเดินทางจากท่าเรือเมืองเบร์สต์ เมื่อวันที่ ๑ มีนาคม ค.ศ. ๑๖๘๗ และจอดทอดสมอ ณ กรุงสยาม เมื่อวันที่ ๒๗ กันยายน ปีเดียวกัน และออกเดินทางกลับเมื่อวันที่ ๓ มกราคม

ค.ศ. ๑๖๘๘ และขึ้นบกที่ท่าเมืองเบร็สต์เมื่อวันที่ ๒๗ กรกฎาคม (ลาลูแบร์, ๒๕๔๘: ๒๐) เนื้อหาเป็นการอธิบายสภาพสังคมของกรุงศรีอยุธยาไว้อย่างถี่ถ้วน ทั้งด้านเศรษฐกิจ วิถีชีวิตด้านการกินอยู่ ขนบธรรมเนียมประเพณีด้านต่างๆ เช่น การแต่งงาน เป็นต้น และเรื่องอื่นๆ นอกจากนี้ยังมีการวิพากษ์วิจารณ์ถึงการเมืองการปกครองไว้ด้วย

จดหมายเหตุการณ์เดินทางสู่ประเทศสยาม ครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ ของบาทหลวงตาชารด์ บันทึกการเดินทางของบาทหลวงกีย์ ตาชารด์ บาทหลวงในคณะทูตจากฝรั่งเศสในสมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ มายังประเทศไทยในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ยกตัวอย่างเช่น “การเดินทางจากเกาะชวาไปสู่ราชอาณาจักรสยาม” “การเดินทางจากสันดอนปากน้ำ ไปยังกรุงศรีอยุธยาและเมืองละโว้” และ “การเดินทางกลับจากประเทศสยาม” ใน *จดหมายเหตุการณ์เดินทางสู่ประเทศสยาม ครั้งที่ ๑* เป็นต้น (บาทหลวงตาชาร์ด, ๒๕๕๑: ๑๗-๑๔๐) จึงจะเห็นได้ว่าพงศาวดารและจดหมายเหตุเป็นอีกรูปแบบหนึ่งของงานเขียนบันทึกการเดินทางนอกเหนือไปจากนิราศ ทั้งยังมีลักษณะเป็นร้อยแก้วซึ่งเป็นรูปแบบที่ได้รับความนิยมในการบันทึกการเดินทางในเวลาต่อมา

จากที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นจะพบว่าเริ่มมีการจดบันทึกการเดินทางด้วยคำประพันธ์ประเภทร้อยกรองคือนิราศ และคำประพันธ์ประเภทร้อยแก้วอย่างพงศาวดารและจดหมายเหตุมาตั้งแต่สมัยอยุธยา งานเขียนประเภทจดหมายเหตุที่บันทึกการเดินทางโดยตรงนั้นส่วนใหญ่เป็นผลงานของนักเขียนต่างชาติ ทั้งนี้เมื่อความนิยมในการเขียนร้อยแก้วเริ่มมีมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ จึงปรากฏงานเขียนบันทึกการเดินทาง ดัง *จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๑๖* ของพระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยศิริ) ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น นอกจากนี้ยังปรากฏงานเขียนร้อยแก้วบันทึกการเดินทางประเภทอื่นซึ่งคลายความเป็นทางการลง ไม่ว่าจะเป็นอนุทิน บันทึกประจำวัน บันทึกเหตุการณ์ หนังสือท่องเที่ยว หรือจดหมายส่วนตัว[๒๐๘] จึงจะเห็นได้ว่าวรรณคดีประเภทบันทึกการเดินทางมีหลายรูปแบบ วรรณคดีจึงเป็นสื่อสำคัญในการบันทึกเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ และการบันทึกการเดินทางของบุคคลสำคัญหรือกวีในดินแดนต่างๆ

๔.๒ ลักษณะเฉพาะของงานเขียนบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕

ลักษณะเฉพาะของงานเขียนบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ เกิดจากการนำรูปแบบการเขียนดั้งเดิมของสยามและการเขียนของตะวันตกมาถ่ายทอดเป็นบันทึกการเดินทาง ผู้ศึกษาขอแบ่งกล่าวถึงเป็น **รูปแบบบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕** และ**การผสมผสานรูปแบบงานเขียนของสยามกับตะวันตก** ดังต่อไปนี้

---

[๒๐๘] อ่านเพิ่มเติมในภาคผนวก ข

๔.๒.๑ รูปแบบบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ สามารถแบ่งประเภทได้เป็น**จดหมายเหตุรายวันระยะทางและพระราชหัตถเลขา** โดยหัวข้อนี้จะเป็นการศึกษารูปแบบของจดหมายเหตุรายวันระยะทางและพระราชหัตถเลขา อันเป็นงานเขียนบันทึกการเดินทางรูปแบบใหม่ ณ ขณะนั้น ทั้งยังมีลักษณะเฉพาะของสารคดีท่องเที่ยวในระยะเริ่มแรกอีกด้วย

๔.๒.๑.๑ จดหมายเหตุรายวันระยะทาง

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งมีรูปแบบของจดหมายเหตุรายวันระยะทางเป็นการผสมผสานรูปแบบของจดหมายเหตุ อนุทิน บันทึกประจำวัน บันทึกความทรงจำ บันทึกเหตุการณ์ และนิราศ[๒๐๙] โดยเน้นบันทึกเพื่อเป็นหลักฐานบ้านเมือง มีการบันทึกรายวันอย่างสม่ำเสมอและมีการระบุวันเดือนปีที่บันทึกไว้ด้วย มีอยู่ทั้งสิ้น ๘ เรื่อง ดังนี้

๑. *เสด็จประพาสจันทบุรี*

๒. *ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค*

๓. *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา*

๔. *เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒*

๕. *เสด็จประพาสคลองแสนแสบ*

๖. *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙*

๗. *จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน ร.ศ. ๑๑๕*

๘. *จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ร.ศ. ๑๒๐*

ลักษณะเฉพาะของบันทึกการเดินทางเหล่านี้มีทั้งที่เล่าแบบแยกฉบับและเล่าต่อเนื่องกันเป็นฉบับเดียว ขึ้นอยู่กับพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ ๕ ดังตารางต่อไปนี้

จดหมายเหตุรายวันระยะทาง	
ชื่อเรื่อง	**ประเภท/ จำนวน**
๑. เสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. ๒๔๑๙	จดหมายเหตุรายวัน/ ๑๗ ฉบับ
๒. ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค พ.ศ. ๒๔๒๐	จดหมายเหตุระยะทาง/ ๑ ฉบับ
๓. ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑	จดหมายเหตุระยะทาง/ ๑ ฉบับ
๔. เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๔๙	จดหมายเหตุระยะทาง/ ๑ ฉบับ
๕. เสด็จประพาสคลองแสนแสบ พ.ศ. ๒๔๕๐	จดหมายเหตุระยะทาง/ ๑ ฉบับ

[๒๐๙] อ่านเพิ่มเติมในหัวข้อ ๔.๒.๒

๖. ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)	จดหมายเหตุระยะทาง/ ๑ ฉบับ
๗. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙)	จดหมายเหตุรายวันระยะทาง/ ๙๖ ฉบับ
๘. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)	จดหมายเหตุรายวันระยะทาง/ ๑ ฉบับ

จดหมายเหตุรายวันระยะทางที่เล่าแบบแยกฉบับและเล่าต่อเนื่องกันเป็นฉบับเดียวนี้มีลักษณะที่เหมือนและแตกต่างกัน เช่น การขึ้นต้นด้วยวันเวลา และการกล่าวถึงสถานที่ เป็นต้น ผู้ศึกษาขอกล่าวถึงลักษณะเฉพาะของแต่ละรูปแบบ เพื่อให้เห็นลักษณะเฉพาะของบันทึกการเดินทางในรูปแบบจดหมายเหตุรายวันระยะทางชัดเจนยิ่งขึ้น เนื่องจากจดหมายเหตุรายวันระยะทางเป็นรูปแบบหนึ่งที่รัชกาลที่ ๕ ทรงนิยมใช้บันทึกการเดินทาง ณ ขณะนั้น ซึ่งยังไม่เกิดรูปแบบสารคดีท่องเที่ยว แวดวงวรรณคดีส่วนใหญ่ยังคงอุดมไปด้วยคำประพันธ์ร้อยกรอง คำประพันธ์ร้อยแก้วจึงปรากฏในลักษณะของเรื่องสั้น นวนิยาย และการบันทึกการเดินทางดังกล่าว ในยุคเริ่มแรกการจดบันทึกการเดินทางในรูปแบบของจดหมายเหตุรายวันระยะทางของรัชกาลที่ ๕ จึงปรากฏลักษณะของการจดแบบแยกฉบับและการจดแบบต่อเนื่องเป็นฉบับเดียว

๑) จดหมายเหตุรายวันระยะทางแบบแยกฉบับ

รูปแบบการแบ่งจดหมายเหตุรายวันเป็นฉบับนี้ คือ *เสด็จประพาสจันทบุรี* และ *จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน ร.ศ. ๑๑๕* ทั้งสองเรื่องมี**การขึ้นต้นด้วยสถานที่ตามด้วยวันที่** ยกตัวอย่างเช่น *เสด็จประพาสจันทบุรี* ซึ่งมีการแบ่งฉบับตามวันที่ทรงจดบันทึกเป็นเวลา ๑๗ ฉบับ ดังนี้

หาดทรายเกาะกระดาษตะวันออก

วัน $\frac{๑๓}{๕ ๗ ๒}$ **ค่ำ ปีชวด อัฐศก**

เวลาย่ำรุ่ง เราออกเรือจากเกาะช้างมาถึงเกาะกระดาษ ทอดสมอเวลา ๒ โมง ๔๐ มินิต.....

อนึ่ง ในวันนี้เราขอตัวเสียไม่คิดโคลง แต่กรมพิชิต กับกรมขุน ได้คิด

ฉันท์ ๑๑ อินทรวิเชียรฉันท์

ปางไทเสด็จดล	คณะเกาะเสม็ดพรรค์
พื้นพวกคิรีอัน	สุพิเศษหลากหลาย
.....	.....

> วันนี้ทอมอเมตเตอร์ชั้นล่างเวลายามเศษ ๘๐ ดิครี ชั้นบน ๗๕ ดิครี เวลา ๔ ทุ่ม ๑๕ นาที เข้าที่นอน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๑๕-๑๙)

น่าสังเกตว่ามีการขึ้นต้นด้วยสถานที่ ตามด้วยวันที่แบบจันทรคติซึ่งใช้วิถีของดวงจันทร์เพื่อบอกข้างขึ้น ข้างแรม บอกเดือน เริ่มจากเดือนอ้าย เดือนยี่ ไปจนถึงเดือนสิบสอง มีวันขึ้น ๑ ค่ำถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ และวันแรม ๑ ค่ำถึงวันแรม ๑๕ ค่ำ เป็นการเรียกวันที่ของไทยตั้งแต่โบราณ จากนั้นเป็นการบอกเวลาในการเดินทางทุกฉบับ จากตัวอย่างข้างต้นมีการสอดแทรกบทร้อยกรองของข้าราชบริพารที่แต่งขณะตามเสด็จไปยังจันทบุรีในครั้งนี้ด้วย จากนั้นเป็นตอนจบฉบับซึ่งมักลงท้ายด้วยกิจกรรมสุดท้ายในแต่ละวัน รวมถึงสภาพภูมิอากาศหรืออุณหภูมิในวันนั้น ไม่มีคำลงท้ายเหมือนจดหมายแต่อย่างใด

ใน *จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* มีการแบ่งตอนเป็น ๙๖ ตอนตามวันที่บันทึก ดังตัวอย่างที่ว่า

> **เมืองบัตเตเวีย**
> **วันที่ ๒๙ พฤษภาคม**
>
> เข้าไปดูคุก เข้าทางคุกใหม่ซึ่งทำติดต่อไปกับคุกเก่า...เวลายามครึ่งไปบอลที่คลับฮาโมนี คลับนี้สร้างขึ้นแต่ครั้งเซอร์แสตมฟอตแรฟเฟิลเปนเลบเตอแนนเกาเวอนเนอ...การจัดดอกไม้ที่นี่ฝีมือดีมาก ดูเขาเล่นกันจริงๆ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๕๐-๕๓)

ตอนข้างต้นขึ้นต้นด้วยสถานที่ ตามด้วยวันที่แบบสุรยคติหรือแบบสากล ซึ่งกำหนดโดยตำแหน่งของดวงอาทิตย์เป็นหลัก เช่น วันที่ ๑ ถึงวันที่ ๓๑ เดือนมกราคมถึงเดือนธันวาคม เป็นต้น จากนั้นเป็นการบันทึกสถานที่ที่เดินทาง มีการบอกเวลาขณะเดินทางในเนื้อหา และจบเนื้อเรื่องในแต่ละฉบับโดยไม่มีคำลงท้าย แต่เป็นกิจกรรมหรือความคิดเห็นต่อกิจกรรมนั้นๆ ในแต่ละวัน นอกจากนี้ยังมีการบันทึกโดยระบุเวลาตั้งแต่เริ่มเรื่อง เช่น ตัวอย่างขณะเสด็จประพาสเมืองบุยเตนซอก ดังนี้

> **เมืองบุยเตนซอก**
> **วันที่ ๑ มิถุนายน**
>
> เช้า ๓ โมง ๔๐ ออกจากโฮเต็ลไปสเตชั่น บรรดากรมการทั้งเมียด้วยมาส่งที่สเตชั่น...เวลาบ่ายไปส่วนโบกะนิเกอล์กาเดน...เวลาพลบออกจากสวนไปขี่รถดูตามถนน...กลับมา ๒ ยามเศษหรือ ๗ ทุ่ม (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๖๐-๖๘)

ตอนดังกล่าวมีการขึ้นต้นฉบับด้วยเวลาในการออกเดินทาง จากนั้นมีการบอกเวลากำกับการทำกิจกรรมต่างๆ ตลอดจดหมายเหตุรายวันระยะทาง และปิดท้ายด้วยเวลาเมื่อกลับที่พัก จดหมายเหตุรายวันระยะทางแบบแยกฉบับนี้จึงแบ่งด้วยสถานที่และวันที่ในการบันทึก ซึ่งมีทั้งที่บันทึกด้วยเวลาแบบจันทรคติและสุริยคติตามแบบสากล น่าสังเกตว่าจดหมายเหตุรายวันระยะทางในประเทศจะใช้วันที่ตามแบบจันทรคติ หากเมื่อเสด็จประพาสนอกประเทศจะใช้การบันทึกวันที่ตามแบบสากล และเป็นการจดบันทึกอย่างอนุทินหรือไดอารีโดยมีวันและเวลากำกับกิจกรรมต่างๆ ในแต่ละวัน ไม่มีคำลงท้ายเหมือนอย่างจดหมายแต่อย่างใด

๒) จดหมายเหตุรายวันระยะทางแบบเล่าต่อเนื่องเป็นฉบับเดียว

รูปแบบของจดหมายเหตุรายวันระยะทางซึ่งเล่าแบบต่อเนื่องรวมกันเป็นฉบับเดียวนี้มีทั้งสิ้น ๖ เรื่อง ได้แก่ ๑. *ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค* ๒. *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* ๓. *เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒* ๔. *เสด็จประพาสคลองแสนแสบ* ๕. *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙* และ ๖. *จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ร.ศ. ๑๒๐* มักเป็นการจดบันทึกอย่างอนุทินหรือไดอารีต่อเนื่องกันไปตั้งแต่ออกเดินทางจนเดินทางกลับหรือหยุด ณ สถานที่ใดสถานที่หนึ่งเท่านั้น พระองค์ทรง**ขึ้นต้นด้วยวันเดือนปี ตามด้วยสถานที่** ยกตัวอย่างจาก *ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค* ดังนี้

ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๓๙

ในปีนี้ เดิมคิดว่าจะไปเมืองนครราชสีมา...ได้มอบให้เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์และเจ้าพระยามหินทร์เป็นผู้รักษาบ้านเมือง เยอแนลของเราตั้งหนึ่งแต่วันนี้ คือวัน $\frac{๑๔}{๕๗๒}$ ค่ำ แต่ในครั้งนี้เราจะไม่มีความอุตสาหจดชื่อผู้มาด้วยเหมือนเมื่อครั้งไปจันทบุรีคราวก่อน...

วันที่ ๒ วัน $\frac{๑๕}{๖๗๒}$ ค่ำ ปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ เวลาย่ำรุ่งครึ่ง ดูเธอร์มอเมตเตอร์อยู่ ๗๘ ดีครี ล้างหน้าแต่งตัวแล้วเรียกคนลงเรือ...

พระนครปฐม

วันที่ ๔ วัน $\frac{๑}{๑๒๒}$ ค่ำ โมงเช้าตื่นนอนเธอมอเมตเตอร์ ๗๓ โกรกหัวแล้วกินข้าว เช้า ๓ โมงขึ้นไปบนพระเจดีย์ วันนี้เชิญพระบรมอัฐิสำหรับไปด้วย...

วัน $\frac{๑}{๓๒๓}$ ค่ำ วันนี้ยอมนอนให้ฝีเสียวันหนึ่ง ไม่ได้ทำอะไร แต่มีพวกราษฎรไทยจีนชาวบางน้อย ซึ่งขอให้ช่วยขุดคลองมาหา มีของมาให้คนละเล็กละน้อย ปรับทุกข์ว่า เวลาหน้าแล้งไม่มีน้ำลำบากนัก...กลับมาอยู่ข้างจะปวดฝีมาก วันนี้ไม่ได้นั่งโต๊ะพร้อมด้วยเจ้านาย (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑-๒๗, ๒๒๓)

จากตัวอย่างเป็นการขึ้นต้นวันแบบจันทรคติ มีการเล่าเรื่องโดยมิได้แบ่งแยกฉบับอย่างชัดเจน หากแต่เมื่อมีการเปลี่ยนสถานที่ในการเดินทางก็จะระบุไว้กลางหน้ากระดาษเพื่อให้ผู้อ่านทราบ รัชกาลที่ ๕ ทรงเล่าเรื่องราวขณะเสด็จประพาสไทรโยคจำนวนทั้งสิ้น ๓๔ คืน แล้วจึงจบด้วยการกล่าวถึงกิจวัตรในวันสุดท้ายที่มิได้ทรงทำอะไร เนื่องจากมีพระอาการปวดฝี

ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา มีการเล่าตั้งแต่**วันออกเดินทางจนถึงวันกลับ**ไว้เช่นเดียวกัน หากแต่มีรายละเอียดแตกต่างกันบ้าง ดังต่อไปนี้

> วันเสาร์เดือนสิบสองขึ้นค่ำหนึ่งปีขาลสัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๔๐ ปีนี้เป็นปีที่ ๗ ตั้งแต่เราได้ขึ้นไปเมืองลพบุรีคราวก่อน เมื่อคราวปีวอกจัตวาศก ศักราช ๑๒๓๔...
>
> วันอาทิตย์เดือนสิบสองขึ้นสองค่ำ กลางวันไม่มีการอะไร ฝนตกมาก เวลาบ่ายจะเดินไปดูงานก็ไม่ได้ ต้องลงเรือพายไปเที่ยว เมื่อจวนพลบแล้วกลับมาอยู่ตามธรรมเนียม ไม่ได้ไปวัดไม่ได้ไปศาล เวลาค่ำไปทอดกฐิน...กลับมาเวลายามหนึ่ง
>
> วันจันทร์เดือนสิบสองขึ้นสามค่ำเช้า ๔ โมงลงเรือโสภณฯ ขึ้นไปทอดกฐินกรุงเก่า...
>
> วันอังคารเดือนสิบสองขึ้นสี่ค่ำเวลาเช้าสองโมงเศษ ไปบูชาเหมมณเฑียรเทวราช...
>
> วันอังคารเดือนสิบสองขึ้นสิบเอ็ดค่ำเวลา ๒ โมงเศษ...ออกเรือจากวัดป่าโมกข์เวลา ๔ โมงเช้า แต่ไม่ได้มาด้วยเรือโสภณ มาด้วยเรือโบตเหลืองเรือปานมารุตลาก ออกทางบางไทรล่องลงมากรุงเทพฯ ถึงตำหนักแพเวลาบ่าย ๔ โมง ๑๕ มินิต (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๔: ๑-๒, ๒๖)

จดหมายเหตุรายวันระยะทางเรื่องดังกล่าวมีการขึ้นต้นวันที่แบบสากล คือ วันเสาร์เดือน ๑๒ กล่าวถึงปีนักษัตรปีขาล จากนั้นเรียกปีจุลศักราชที่ลงท้ายด้วยเลข ๐ ว่าสัมฤทธิศก โดยจุลศักราชที่ลงท้ายเลข ๑ เรียกเอกศก ลงท้ายเลข ๒ เรียกโทศก ลงท้ายเลข ๓ เรียกตรีศก ลงท้ายเลข ๔ เรียก จัตวาศก ลงท้ายเลข ๕ เรียกเบญจศก ลงท้ายเลข ๖ เรียก ฉศก ลงท้ายเลข ๗ เรียก สัปตศก ลงท้ายเลข ๘ เรียก อัฐศก ลงท้ายเลข ๙ เรียก นพศก จากนั้นกล่าวถึงกิจกรรมที่ทำในแต่ละวัน และท้ายเรื่องเป็นการระบุเวลาในการเดินทางถึงตำหนักแพ

ส่วนพระราชนิพนธ์ *เสด็จประพาสต้น ครั้งที่ ๒* มี**การบันทึกวันเวลาตั้งแต่เริ่มต้น**ดังนี้

> วันที่ ๒๗ กรกฎาคม ๑๒๕ ออกจากสวนดุสิต ๒ ทุ่ม...ถึงวัดเขมา ๕ ทุ่มครึ่ง...
>
> วันที่ ๒๘ เช้าโมงครึ่ง ถ่ายรูป...
>
> วันที่ ๒๙ เช้า พวกชาวบ้านมาหา แต่ล้วนพวกที่ยังไม่รู้จักต้องการจะมาดู...เวลาบ่ายลงเรือไปเที่ยวหมายจะถ่ายรูป...เวลาค่ำมีคนขายของแต่ไต่ถามได้ความว่า เขาเกณฑ์

ให้มาขายเป็นการกรุต...ไม่มียุงเหมือนเมื่อคืนนี้ด้วย” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๒๔, ๕๗)

จะสังเกตได้ว่ามีการใช้วันเดือนปีแบบสากล คือ ๒๗ กรกฎาคม ผสมผสานกับรัตนโกสินทรศก คือ ร.ศ. ๑๒๕ แสดงถึงความหลากหลายในการระบุวันเดือนปีของจดหมายเหตุรายวันระยะทางของพระองค์ จากนั้นเป็นการกล่าวถึงกิจกรรมมีการแทรกเวลาในการเดินทางไปยังสถานที่ต่างๆ อยู่ตลอด จากนั้นจบด้วยกิจกรรมในวันนั้น

เสด็จประพาสคลองแสนแสบ **ระบุวันเวลา**เหมือน *เสด็จประพาสต้น* คือ “วันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖ ออกเรือ ๒ โมงกับ ๑๙ นาที เข้าประตูน้ำไม่ช้า...วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ ๑๒๖ ออกเรือ ๓ โมงเศษ บ้านเรือนตอนในนี้เข้ามาแปลกกว่าข้างนอก...ยังไม่ถึง ๔ โมงก็ถึงคลองราชดำริห์ ซึ่งรถโมเตอร์คาร์มาคอยรับ...” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๗: ๘๗, ๑๐๐-๑๐๓) มีการระบุวันเดือนอย่างสากลและใช้รัตนโกสินทรศก มีการระบุเวลาระหว่างการเล่า และจบท้ายด้วยกิจกรรมของวันสุดท้าย

ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู

รัตนโกสินทร์

ศก ๑๐๙ **มีการระบุวันที่ ๒ แบบ** คือ “วันที่ ๑๖ เดือนเมษายน รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ ตรงกับวันพุธ เดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ ปีขาลโทศก จุลศักราช ๑๒๕๒” ซึ่งใช้เพียงครั้งแรกครั้งเดียว และ “วันที่ ๑๗ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ” ซึ่งทรงยึดการระบุวันที่แบบหลังตลอดเรื่อง จนถึงตอนสุดท้ายของเรื่องที่มีการระบุถึง “เรื่องเที่ยวกลางคืน” เพิ่มเติมไว้

จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ร.ศ. ๑๒๐ มีการกล่าวถึง **วันที่แบบสากลและจันทรคติ**พร้อมกัน ดังที่ว่า

วันที่ ๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๑๓๖ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

เมื่อวานนี้สวดมนต์ในห้องเขียว.....

.....

วันที่ ๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๒๔๖ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

นอนหลับสบายดี เรือตกมาถึงสามร้อยยอดไม่มีคลื่น.....

.....

บุยเตนซอค

วันที่ ๑๖ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๑๔๖ ๕ ๗ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

ลุกขึ้นกินข้าวต้มเวลา ๒ โมง ๕๐ ขึ้นรถไปกับแม่เล็กลูกเอียดน้อย มิสเตอร์เวลเลตเต.....

.....

วันที่ ๒๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๐

ตรงกับวัน ๔๗๙ ๙ ค่ำ ปีฉลูตรีศก จ.ศ. ๑๒๖๓

เวลาเช้าขึ้นมาตามลำแม่น้ำ เห็นเรือรบอังกฤษทอดอยู่ลำหนึ่ง เช้า ๒ โมงถึงตำหนักแพ มีพระ เจ้านายข้าราชการรับเต็มยศ...เวลาเย็นจึงได้ไปที่วัดและที่สวนดุสิต (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑-๔, ๒๒๖)

จดหมายเหตุรายวันระยะทางเรื่องข้างต้นมีการใช้วันที่แบบสากล คือ วันที่ ๑-๓๑ เดือนมกราคมถึงเดือนธันวาคม และรัตนโกสินทรศก มีการระบุวันที่แบบจันทรคติแบบข้างแรมและข้างขึ้น รวมถึงจุลศักราชอีกด้วย พระองค์ทรงระบุสถานที่ที่เดินทางถึงอยู่เป็นระยะ ทำให้ผู้อ่านตามเนื้อเรื่องได้ง่ายยิ่งขึ้น จากนั้นเป็นการเล่าเรื่องแบบอนุทินแล้วจึงจบท้ายตรงการเดินทางกลับบางกอก

จดหมายเหตุรายวันระยะทางที่เล่าต่อเนื่องเป็นฉบับเดียวกันนี้ **มีการขึ้นต้นด้วยวันเดือนปีหลายรูปแบบ** ทั้งจันทรคติ สุริยคติ รวมถึงแบบที่ผสมผสานกัน มีการระบุถึงสถานที่ระหว่างการเดินทางเป็นบางเรื่อง มีการแทรกร้อยกรองใน *ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค* แสดงถึงการผสมผสานรูปแบบร้อยแก้วและร้อยกรองในจดหมายเหตุรายวันระยะทางของพระองค์ การที่พระองค์ทรงใช้กลวิธีการแสดงวันที่ เวลาและสถานที่ที่หลากหลายนี้แสดงว่ารูปแบบในการจดบันทึกการเดินทางยังไม่แน่นอนนัก จึงสามารถเปลี่ยนแปลงหรือผสมกลวิธีต่างๆ ได้ตลอดเวลา นอกจากนี้การใส่บทร้อยกรองในจดหมายเหตุรายวันระยะทางบางเรื่องนี้ยังแสดงถึงการบันทึกการเดินทางแบบเก่าและแบบใหม่ในยุคนั้น

จากที่ได้กล่าวมาทั้งหมดทำให้ทราบว่าจดหมายเหตุรายวันระยะทางนี้มีรูปแบบที่ผสมผสานกันระหว่างอนุทิน บันทึกประจำวัน บันทึกความทรงจำ บันทึกเหตุการณ์ และจดหมายเหตุ ซึ่งเน้นการจดบันทึกเรื่องราวต่างๆ ตามลำดับเวลาอย่างสม่ำเสมอ การระบุวันและเวลาจึงเป็นสิ่งสำคัญสำหรับงานเขียนประเภทนี้ ทั้งยังสอดแทรกลักษณะของนิราศในจดหมายเหตุรายวันระยะทางบางเรื่องอีกด้วย สรุปได้ว่าจดหมายเหตุรายวันระยะทาง คือ การจดเรื่องราวการเดินทางอย่างจดหมายเหตุเพื่อบันทึกไว้เป็นหลักฐานบ้านเมือง หรือให้ความรู้แก่คนทั่วไป รูปแบบดังกล่าวไม่ระบุผู้รับเหมือนอย่างจดหมาย เพียงแต่เป็นการจดบันทึกที่มีการเดินทางเป็นหลัก จึงเรียกว่าจดหมายเหตุรายวันระยะทาง คือ การจดการเดินทางเป็นรายวัน การเผยแพร่จึงอาจเขียนเป็นวันๆ หรือเขียนต่อเนื่องรวมกัน ในยุคที่ยังไม่มีคำว่าสารคดีท่องเที่ยว จดหมายเหตุรายวันระยะทางจึงแทนรูปแบบ

การเขียนสารคดีท่องเที่ยว กล่าวคือ การจดบันทึกการท่องเที่ยว โดยมีรูปแบบอย่างบันทึกรายวัน ผู้ศึกษาพบว่าจดหมายเหตุรายวันระยะทางมี ๒ รูปแบบ คือ จดแยกเป็นฉบับ โดยใช้สถานที่และวันที่เป็นตัวแบ่ง และจดรวมกัน โดยมีวันที่เป็นตัวแบ่งการเดินทางในแต่ละวัน มีการแบ่งเนื้อหาตามสถานที่บ้างเป็นบางเรื่อง รูปแบบข้างต้นจึงเป็นจุดเริ่มต้นของการเขียนสารคดีท่องเที่ยวในสมัยรัชกาลที่ ๕

๔.๒.๑.๒ พระราชหัตถเลขา

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นพระราชหัตถเลขาเป็นการบันทึกเหตุการณ์ระหว่างการเสด็จประพาสไปยังดินแดนต่างๆ ด้วยรูปแบบของพระราชหัตถเลขา พระองค์ทรงบันทึกถึงผู้รับไว้อย่างชัดเจน นอกจากนี้ยังปรากฏการระบุวันและเวลาในการเดินทางอย่างอนุทินและจดหมายส่วนตัวอีกด้วย รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางในรูปแบบพระราชหัตถเลขาจำนวน ๑๓ เรื่อง ได้แก่

๑. *พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๑*

๒. *พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๒*

๓. *พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๓*

๔. *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ*

๕. *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า*

๖. *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี*

๗. *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี*

๘. *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๑ ร.ศ. ๑๐๘*

๙. *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๐๙*

๑๐. *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๓ ร.ศ. ๑๑๗*

๑๑. *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๔ ร.ศ. ๑๒๐*

๑๒. *พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐*

๑๓. *พระราชหัตถเลขา ไกลบ้าน สำเนาพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้านิภานภดล เมื่อเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๒๖*

พระราชหัตถเลขาถือเป็นบันทึกการเดินทางรูปแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งผสมผสานการเขียนจดหมายรวมกับการบันทึกประจำวัน[๒๑๐] การใช้คำประพันธ์ร้อยแก้วเพื่อบันทึกการเดินทางจึงเป็นสิ่งที่แปลกใหม่ในยุคนั้น นอกเหนือจากการบันทึกพงศาวดารหรือเรื่องอ่านเล่นอื่นๆ

[๒๑๐] อ่านเพิ่มเติมในหัวข้อ ๔.๒.๒

การบันทึกการเดินทางด้วยพระราชหัตถเลขาจึงเป็นสิ่งใหม่ เมื่อพิจารณารูปแบบของพระราชหัตถเลขาพบว่าทรงมีวิธีการในการใช้คำขึ้นต้นและคำลงท้ายแตกต่างกัน เนื่องจากพระราชประสงค์ในการพระราชทานพระราชหัตถเลขาแก่ผู้รับหลายระดับ จึงขอกล่าวถึงรายละเอียดของพระราชหัตถเลขา ดังตารางต่อไปนี้

พระราชหัตถเลขา		
ชื่อเรื่อง	**ประเภท/ จำนวน/ ระดับ**	**ผู้รับ/ระดับภาษา**
๑. พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๒๕	พระราชหัตถเลขา/ ๓ ฉบับ	ฉ.๑ เจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ ฉ.๒ สมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระบำราบปรปักษ์ ฉ.๓ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม/ กึ่งทางการและสนทนา
๒. พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๒๖	พระราชหัตถเลขา/ ๓ ฉบับ	ฉ.๑ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ ฉ.๒ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ฉ.๓ เจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์/ กึ่งทางการและสนทนา
๓. พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๒๗	พระราชหัตถเลขา/ ๔ ฉบับ	ฉ.๑-๓ สมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระบำราบปรปักษ์ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้รักษาพระนคร ฉ.๔ สมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระบำราบปรปักษ์/ กึ่งทางการและสนทนา
๔. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๔๔	พระราชหัตถเลขา/ ๒๖ ฉบับ	ฉ.๑-๒๖ สมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ (ที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร) / กึ่งทางการและสนทนา
๑๐. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า พ.ศ. ๒๔๕๑	พระราชหัตถเลขา/ ๓ ฉบับ	ฉ.๑-๓ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร คือ รัชกาลที่ ๖ (ที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร)/ กึ่งทางการและสนทนา
๖. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. ๒๔๕๑	พระราชหัตถเลขา/ ๒ ฉบับ	ฉ.๑-๒ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร คือ รัชกาลที่ ๖/ กึ่งทางการและ

		สนทนา
๗. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี พ.ศ. ๒๔๕๒	พระราชหัตถเลขา/ ๖ ฉบับ	ฉ.๑-๖ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร คือ รัชกาลที่ ๖/ กิ่งทางการและสนทนา
๘. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๑ ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒)	พระราชหัตถเลขา/ ๔ ฉบับ	ฉ.๑-๔ ท่านกลางและกรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ/ กิ่งทางการและสนทนา
๙. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)	พระราชหัตถเลขา/ ๕ ฉบับ	ฉ.๑- ๕ ที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งอยู่รักษาพระนคร/ กิ่งทางการและสนทนา
๑๐. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๓ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)	พระราชหัตถเลขา/ ๒ ฉบับ	ฉ.๑-๒ ท่านกลางและกรมหลวงเทวะวงศ์/ กิ่งทางการและสนทนา
๑๑. พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๔ ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)	พระราชหัตถเลขา/ ๒ ฉบับ	ฉ.๑-๒ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ/ กิ่งทางการและสนทนา
๑๒. พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐	พระราชหัตถเลขา/ ๖๒ ฉบับ	ฉ.๑-๖๒ สมเด็จพระบรมราชินีนารถ ซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปครั้งแรก (แม่เล็ก)/ กิ่งทางการ สนทนา และกันเอง
๑๓. พระราชหัตถเลขา ไกลบ้าน สำเนาพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้านิภานภดล เมื่อเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐)	พระราชหัตถเลขา/ ๔๓ ฉบับ	ฉ.๑-๔๓ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้านิภานภดล วิมลประภาวดี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิภานภดล วิมลประภาวดี กรมขุนอูทองเขตขัตติยนารี/ ลูกหญิงน้อย)/ กิ่งทางการ สนทนา และกันเอง

การมีพระราชหัตถเลขาถึงบุคคลต่างๆ นี้มีรูปแบบแตกต่างกัน มักมีการระบุสถานที่เขียน วันเดือนปี ชื่อผู้รับ คำลงท้าย และชื่อผู้เขียน ดังตัวอย่างใน *พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๒๕* ที่ว่า

พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

ถึงคุณสุรวงศวัยวัฒน์[๒๑๑] ด้วยเรือภิรมย์เรวจรถือหนังสือของเธอ แจ้งราชการแล
บอกอาการสมเด็จเจ้าพระยามายังพระยาประภากร
วงศ[๒๑๒].....
ระยะทางซึ่งฉันออกมาครั้งนี้ วันแรกนอนปากน้ำ วัน ๘ ๒ ๑ ค่ำ นอนสัตตหีบ.....
.....
หนังสือเขียนที่เรือเวสาตรีน่าเกาะหมาก
วัน ๑๓ ๗ ๑ ค่ำ ปีมะเมียจัตวาศก[๑๕] ศักราช ๑๒๔๔
สยามินทร์
(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๐: ๑-๒)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่ามีการขึ้นต้นด้วยชื่อผู้รับ คือ คุณสุรวงศวัยวัฒน์ โดยมิได้แยกออกจากเนื้อหา หลังจากการเล่าการเดินทาง มีการระบุวันแบบจันทรคติ คือ วันข้างขึ้นหรือข้างแรม แล้วจึงระบุคำลงท้ายแสดงถึงสถานที่ว่า “หนังสือเขียนที่เรือเวสาตรีน่าเกาะหมาก” ลงท้ายวันที่ตามแบบจันทรคติ ปีนักษัตร จุลศักราช และลงชื่อว่า “สยามินทร์” อย่างเป็นทางการ ลักษณะดังกล่าวเป็นพระราชหัตถเลขาที่มีมาถึงพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ปฏิบัติราชการในพระนคร ได้แก่ เจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหม สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงบัญชาการกระทรวงวัง พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ ทรงบัญชาการกระทรวงเมือง และพระบรมวงศานุวงศ์รวมถึงข้าราชการผู้อยู่รักษาพระนคร

พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๙ มีรูปแบบดังต่อไปนี้

พลับพลาที่ประทับแรมเมืองชุมพร
วันที่ ๑๙ เมษายน รัตนโกสินทรศก[๒๓] ๑๐๙
ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งอยู่รักษาพระนคร
ด้วยตั้งแต่ฉันได้ออกจากกรุงเทพฯ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ลงมาถึงเมืองสมุทรปราการ เวลาบ่าย ๒ โมง หยุดบูชาพระสมุทรเจดีย์.....
นับว่าเป็นเวลาสบายตั้งแต่เมืองชุมพรตลอดออกไปจนเมืองกระเมืองระนอง.

---

[๒๑๑] เจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์ (วอน บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหม

[๒๑๒] พระยาประภากรวงศ (ชาย บุนนาค) จางวางมหาดเล็ก เป็นบุตรเจ้าพระยาสุรวงศวัยวัฒน์

สยามินทร์

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๘๕-๘๘)

แสดงถึงการขึ้นต้นด้วยสถานที่ วันที่แบบสากล ตามด้วยรัตนโกสินทรศก มีคำขึ้นต้น “ถึงที่ประชุมเสนาบดี ซึ่งอยู่รักษาพระนคร” จากนั้นเป็นการเล่าเรื่องโดยมีการแทรกเวลาระหว่างการเล่า ก่อนจบฉบับจะมีการกล่าวถึงสารทุกข์สุกดิบของพระองค์และคณะ จากนั้นลงชื่อว่า “สยามินทร์” ในตอนท้ายทุกฉบับ น่าสังเกตว่าหากเป็นพระราชหัตถเลขาถึง “ท่านกลางและกรมหลวงเทวะวงศวโรปการ” มีการระบุตอนท้ายเกี่ยวกับความเป็นอยู่ของผู้เดินทาง เช่น “ได้มีความสบายอ้วนขึ้นเสมอกับปรกติแต่ก่อนได้ แต่ยังไม่นับว่ามีกำไร บรรดาคนที่มามีไม่สบายบ้างเล็กๆ น้อยๆ ไม่ถึงนับว่าเจ็บได้ พอจะบอกได้ว่าเป็นสุขสบายอยู่ทั้งสิ้น”

พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงมีรูปแบบการเขียนเหมือนอย่างพระราชหัตถเลขาข้างต้น ดังนี้

ที่ ๙

เรือมหาจักรี เมืองปอตเสด

วันที่ ๘ พฤษภาคม ร.ศ.[๓๐] ๑๑๖

ถึงแม่เล็ก,

ฉันจะขอเพิ่มเติมเรื่องที่ตกหล่น เมื่อวานนี้เสียก่อน จึงจะว่าส่วนวันนี้ต่อไป..... วันนี้เปนวันแรกที่จะเข้าไปในเขตร์ยุโรป นับว่าไกลคนละทวีปมีใจนึกถึงแม่เล็กมากยิ่งกว่าทุกวัน ขอให้บอกลูกแลบรรดาพี่น้องแลใครๆ ที่เปนที่รักใคร่ ว่าฉันมีความสบายดีแลมีความรลึกถึงอยู่ หวังใจว่าจะมีความสบายด้วยกันทั้งสิ้น

(พระปรมาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ปร.

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๑๑๘-๑๒๔)

ในพระราชหัตถเลขาเรื่องนี้มีการขึ้นต้นด้วยสถานที่ วันที่ และคำขึ้นต้นถึงผู้รับ คือ “ถึงแม่เล็ก” หลังจากเล่าเรื่องราวการเดินทางแล้วมีการลงท้ายด้วยความเป็นอยู่ของพระองค์ แสดงความคิดถึง จบด้วยการลงนามว่า “จุฬาลงกรณ์ ปร.” ตั้งแต่พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒๕ ขณะประทับเมืองฟลอเรนซ์ถึงฉบับที่ ๖๒ ซึ่งเป็นฉบับสุดท้าย จะทรงใช้คำลงท้ายว่า “ผัวที่รักของแม่เล็ก” และเมื่อมีปล. จะทรงลงท้ายว่า “(พระปรมาภิไธย) จ.ป.ร.” ทุกครั้ง

การระบุวันเดือนปีในแต่ละฉบับอาจเป็น วัน เดือน และร.ศ. หรือวันและเดือน ลงท้ายว่า “(พระบรมนามาภิไธย) สยามมินทร์” เช่นใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า* หรือการระบุวัน เดือน และร.ศ.ตอนต้นเรื่อง จากนั้นเป็นการระบุวันที่ เช่น “วันที่ ๑๕ ได้ลงเรือ” และไม่มีคำลงท้ายรวมถึงชื่อผู้เขียน ใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗* ดังนั้นรูปแบบการระบุวันเดือนปี จึงมีทั้งการระบุแบบจันทรคติ และสุริยคติ คือ วันที่และเดือน มีการใช้รัตนโกสินทรศกร่วมด้วย การระบุสถานที่มักอยู่ที่ต้นเรื่อง แต่มีบางเรื่องที่ใช้สถานที่กำกับเนื้อหาบ้าง การระบุเวลาทรงระบุในเนื้อหาระหว่างการเล่าเรื่องและการเดินทางไปยังสถานที่ต่างๆ คำลงท้ายมีทั้งที่อยู่ในเนื้อหาตอนท้ายฉบับ และที่แบ่งเขียนออกมาอย่างรูปแบบจดหมาย คำลงท้ายแสดงถึงความสนิทสนมของพระองค์ต่อผู้รับด้วย ส่วนการลงพระนามในตอนท้ายนั้นมีการระบุพระปรมาภิไธยและใช้ว่า จุฬาลงกรณ์ปร. หรือพระปรมาภิไธย จ.ป.ร.หากเป็นการเขียนปล. รวมถึงใช้คำว่าสยามินทร์ลงท้ายพระราชหัตถเลขาอีกด้วย

นอกจากนี้ยังปรากฏการแทรกบทร้อยกรองในพระราชหัตถเลขาบางเรื่อง เช่น *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐* และ *ไกลบ้าน* ยกตัวอย่างเช่น *ไกลบ้าน เล่ม ๑* คืนที่ ๔ ณ เรือมหาจักรี ลงวันเสาร์ที่ ๓๐ มีนาคม มีการกล่าวถึงโคลงกรมประจักษ์ไว้ในเนื้อหา ดังนี้

โคลงกรมประจักษ์นั้นเรียกว่า นิราศรัตนะ คิดต่อไปได้อีกดังนี้

๏อาดูรอดักดิ้น ดวงกมล ฝ่อแฮ
หล่อหลั่งถั่งอสุชล ชุ่มหน้า
เวียนซับฤส่างจน บวมเบ่ง
หนักจิตรคิดเห็นถ้า ถูกล้อเหลืออายฯ
๏อุบายบอกป่วยแก้ว ตาดำ เจ็บเฮย
สวมแว่นน้ำเงินงำ เงื่อนไว้
วันเดียวดอกทนคลำ มืดหน่อย
ไม่มืดเหมือนร้างไร้ แว่นแก้วก่องสมรฯ
๏อยากจรจักใคร่รู้ เทียมเขา
ดีกว่าต่อโดยเดา พลาดพลั้ง
ออปโปสิชั่นเอา มาข่ม คุยแฮ
จำพรากจากนุชทั้ง สี่ห้าอย่าหมองฯ
๏สองครั้งแตรเตริ่นก้อง นาวา
เชิญเสพย์ภักษโภชา แวดล้อม
ยลแกงบ่ตรูตา เตือนตริ ถึงแฮ

น้ำพริกขนมจีนพร้อม เหมือดเจ้าจัดสรรฯ
๏สามวันเว้นเสพย์น้ำ มือนาง
พุงยอบหย่อนเอวบาง บอบช้ำ
นี่หากยากเย็นทาง เทถ่าย
จำหย่อนผ่อนภักษ์ซ้ำ สะกดกลั้นแปดคราฯ

โคลงเหล่านี้สำหรับอ่านเวลากินเข้าเวลาละบท กรมประจักษ์จะทำนิราศกลอน เริ่มขึ้นยังไม่เข้าท่า ถูกโคลงทับหนักเข้าออกจะรวนเร. (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๒๙-๓๐)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงการแทรกบทร้อยกรอง คือ โคลงกรมประจักษ์ซึ่งทรงเรียกว่านิราศรัตนะ ระหว่างการเดินทางทางเรือไปยังทวีปยุโรป พระองค์ทรงตรวจแก้โคลงเหล่านี้ระหว่างการเสด็จประพาสยุโรป รูปแบบของพระราชหัตถเลขาจึงมีทั้งร้อยแก้วและการแทรกบทร้อยกรองเพื่อให้เนื้อเรื่องน่าติดตามมากยิ่งขึ้น

จากที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดแสดงให้เห็นถึงการผสมผสานงานเขียนประเภทต่างๆ จนเป็นบันทึกการเดินทางในรูปแบบพระราชหัตถเลขา การบันทึกการเดินทางด้วยจดหมายถึงผู้รับยังคงเป็นสิ่งที่แปลกใหม่ในยุคนั้น เนื่องจากกวีนิยมใช้ร้อยกรองพรรณนาถึงการจากนางหรือบันทึกการเดินทางเป็นหลัก รูปแบบบันทึกการเดินทางในยุคสมัยของพระองค์จึงเป็นยุคสมัยแห่งการเริ่มต้น ถือเป็นวรรณกรรมร้อยแก้วแนวใหม่ ซึ่งจะนำไปสู่งานเขียนประเภทสารคดีท่องเที่ยวต่อไป ยกตัวอย่างจากรัชกาลที่ ๗ ที่ทรงพระราชนิพนธ์พระราชหัตถเลขาในคราวเสด็จประพาสเกาะชวา โดยมีพระราชดำรัสก่อนเสด็จว่า

“ไปเที่ยวชะวาคราวนี้อยากจะเขียนหนังสือเป็นรายวันเหมือนกับไกลบ้านของทูนหม่อม (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเขียนถึงสมเด็จหญิงน้อย (สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี) แต่ฉันก็ไม่มีลูก คนที่ใกล้ชิดจริงๆ ก็ไปด้วยแล้ว (ทรงหมายถึงสมเด็จพระบรมราชินีและพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจิรศักดิ์สุรประภาต) ฉันจะเขียนถึงยูนิเวอร์ซิตี้[๒๑๓]นะ” แต่น่าเสียดายที่มีเวลาทรงพระอักษรน้อย ด้วย

[๒๑๓] สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี พระอรรคราชเทวีทรงเลือกครูมาสอนในวังบางขุนพรหมแก่พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธวงษ์วิจิตร พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพิสิฐสบสมัย พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุไรรัตนศิริมาน และพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจันทรกานตมณี และโปรดให้ผู้อื่นเข้าเรียนด้วย หม่อมเจ้าอมรทัต กฤดากรและชาวต่างประเทศที่รู้จักมักคุ้นในสมัยนั้นพากันล้อเรียกว่า “บางขุนพรหมยูนิเวอรซิตี้” รัชกาลที่ ๗ และสมเด็จพระบรมราชินีจึงทรงเรียกตามบ้างจนติดพระโอษฐ์ว่า

> ต้องเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรสถานที่ต่างๆ และเสด็จในงานรับรองมากมาย จึงทรงเขียนได้ไม่ทันจบก็ถึงวันเสด็จกลับ (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๒: คำนำ)

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ จึงถือเป็นต้นแบบสำคัญในการเขียนวรรณกรรมบันทึกการเดินทางของเจ้านายชั้นสูงในสมัยต่อมา การส่งต่อแรงบันดาลใจและสร้างสรรค์รูปแบบบันทึกการเดินทางของสยามนี้ มีความสำคัญต่อพัฒนาการของงานเขียนประเภทบันทึกการเดินทางเป็นอย่างยิ่ง

สรุปได้ว่าบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ มี ๒ รูปแบบ คือ **จดหมายเหตุรายวันระยะทาง** และ**พระราชหัตถเลขา** จดหมายเหตุรายวันระยะทางนี้มีทั้งที่แยกฉบับและเล่าต่อเนื่องเป็นฉบับเดียว กลวิธีการเล่ามักใช้เวลาและสถานที่กำกับในเรื่องเพื่อให้ติดตามเรื่องได้ง่ายยิ่งขึ้น รูปแบบการบอกวันที่มีทั้งแบบจันทรคติ สุริยคติ และผสมผสานทั้งสองรูปแบบ **จดหมายเหตุรายวันระยะทาง**นี้เป็นรูปแบบหนึ่งของสารคดีท่องเที่ยวในยุคเริ่มแรกของการบันทึกการเดินทางด้วยร้อยแก้ว ส่วน**พระราชหัตถเลขา**จะมีรูปแบบที่แตกต่างออกไป กล่าวคือ มีคำขึ้นต้นคำและคำลงท้าย ส่วนใหญ่มักขึ้นต้นด้วยสถานที่ วันที่ และผู้รับ มีการลำดับเรื่องตามเวลา และจบด้วยคำลงท้ายรวมถึงลงนามผู้ส่ง พระราชหัตถเลขาบางฉบับอาจไม่ระบุคำลงท้ายและนามผู้ส่ง มีการแทรกบทร้อยกรองระหว่างการบันทึกการเดินทาง ในพระราชหัตถเลขาบางเรื่อง

เมื่อพิจารณาจากจดหมายเหตุรายวันระยะทางและพระราชหัตถเลขาทั้งหมดแล้วพบว่าบันทึกการเดินทางของพระองค์เป็นงานเขียนบันทึกการเดินทางในยุคแรก ซึ่งยังไม่ปรากฏงานเขียนในรูปแบบสารคดีท่องเที่ยว งานเขียนของพระองค์จึงเป็นสารคดีท่องเที่ยวในยุคสมัยของพระองค์ ถือเป็นร้อยแก้วแนวใหม่นอกเหนือจากเรื่องอ่านเล่นทั้งปวง จดหมายเหตุรายวันระยะทางมุ่งบันทึกเพื่อเป็นหลักฐานและความรู้อย่างจดหมายเหตุ ส่วนพระราชหัตถเลขามีพระราชประสงค์สื่อสารหรือรายงานความรู้และทัศนคติต่อผู้รักษาพระนครหรือพระบรมวงศานุวงศ์อย่างจดหมายราชการและจดหมายส่วนพระองค์ ในยุคสมัยที่ยังไม่มีรูปแบบของสารคดีท่องเที่ยว จดหมายเหตุรายวันระยะทางและพระราชหัตถเลขาจึงสื่อความหมายถึงการบันทึกการเดินทางด้วยรูปแบบเฉพาะของพระองค์ บันทึกการเดินทางของพระองค์จึงถือเป็นงานเขียนที่ทรงคุณค่าตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

๔.๒.๒ การผสมผสานรูปแบบงานเขียนของสยามกับตะวันตก

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ มีลักษณะเฉพาะที่แสดงถึงงานเขียนประเภทใหม่ซึ่งใช้บันทึกการเดินทางนอกเหนือจากวรรณคดีนิราศ ผู้ศึกษาพบว่าลักษณะสำคัญของบันทึกการเดินทาง

“พวกยูนิเวอร์ซิตี้” และสั้นเข้าจนเหลือเพียง “ยูนิเวอร์ซิตี้” เท่านั้น (พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๒: คำนำ)

ชุดนี้คือการผสมผสานรูปแบบงานเขียนของสยามกับตะวันตก ซึ่งทำให้บันทึกชุดนี้มี**วิธีการบันทึกเป็นรายวันอย่างสม่ำเสมอ มุ่งบันทึกข้อเท็จจริง และแสดงทัศนะประกอบการบันทึกข้อเท็จจริง**เหล่านี้ลักษณะดังกล่าวปรากฏทั้งในรูปแบบของจดหมายเหตุรายวันระยะทางและพระราชหัตถเลขา

รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางชุดนี้โดยผสมผสานลักษณะของอนุทินบันทึกประจำวัน บันทึกความทรงจำ บันทึกเหตุการณ์ จดหมายเหตุ จดหมายส่วนตัว และนิราศ[๒๑๔] บันทึกการเดินทางของพระองค์จึงมีลักษณะเฉพาะอย่างใหม่ของยุคสมัย พระองค์ทรงนำ**รูปแบบงานเขียนดั้งเดิมของสยาม**คือ**จดหมายเหตุ**ซึ่งเป็นการจดบันทึกเรื่องราวเหตุการณ์ของทางราชการ ผ่านการลงวันเดือนปีและเวลากำกับ และ**นิราศ**ซึ่งเป็นวรรณคดีร้อยกรองที่มีจุดประสงค์เพื่อบันทึกการเดินทางไกล ประสบการณ์ ความรู้สึกนึกคิด รวมถึงความรักความอาลัยที่มีต่อนางอันเป็นที่รักมาผสมผสานกับ**รูปแบบใหม่ของตะวันตก**อย่าง**อนุทินและบันทึกประจำวัน** ซึ่งเน้นบันทึกเหตุการณ์ประจำวัน และเหตุการณ์กับบุคคลใดบุคคลหนึ่งอย่างเป็นส่วนตัว โดยระบุวันที่หรือเวลาที่กำกับ **บันทึกความทรงจำ**ซึ่งบันทึกเรื่องราวในอดีตจากความทรงจำ ประสบการณ์ ทั้งส่วนตัวและเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ โดยเน้นเหตุการณ์มากกว่าบุคคลและมีการแสดงความคิดเห็นประกอบ บันทึกเหตุการณ์ที่บันทึกเรื่องราวสำคัญตามลำดับเวลา รวมถึง**จดหมายส่วนตัว**ที่ปรากฏในรูปแบบของพระราชหัตถเลขาซึ่งเจาะจงส่งถึงผู้รับคนเดียวหรือกลุ่มเดียวเท่านั้น จดหมายเหตุรายวันระยะทางและพระราชหัตถเลขาของพระองค์เป็นการผสมผสานรูปแบบดั้งเดิมของสยามกับรูปแบบใหม่ของตะวันตกข้างต้นซึ่งมีรูปแบบของการจดบันทึกเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ในทางราชการและรูปแบบของการจดบันทึกการเดินทางด้วยร้อยกรอง มาเป็นการจดบันทึกการเดินทางด้วยร้อยแก้วผ่านรูปแบบการจดบันทึกรายวันซึ่งกำกับด้วยวันเดือนปีและเวลาอย่างสม่ำเสมอ โดยมีความเป็นส่วนตัวมากขึ้นและเป็นหลักฐานสำคัญของทางราชการและประวัติศาสตร์

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ที่มีรูปแบบเป็น**จดหมายเหตุรายวันระยะทาง**หรือที่เรียกสั้นๆ ว่า**ระยะทาง**จึงเป็นรูปแบบหนึ่งของบันทึกการเดินทางที่มีการผสมผสานลักษณะของงานเขียนรูปแบบต่างๆ ทั้งของไทยและตะวันตกจนกลายเป็นรูปแบบเฉพาะของรัชกาลที่ ๕ ในช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนแปลงของโลก ภายใต้ภาวะการล่าอาณานิคมที่ตะวันตกเดินทางออกสำรวจทั่วโลก ผู้ศึกษาพบว่าจดหมายเหตุรายวันระยะทางของพระองค์มีลักษณะของ**อนุทิน**และ**บันทึกประจำวัน** กล่าวคือมีการจดบันทึกทุกวัน มีการลงวันที่กำกับ มีลักษณะของความเป็นส่วนตัวและไม่ได้มีเจตนาเพื่อตีพิมพ์เผยแพร่อย่างชัดเจน ยกตัวอย่างเช่น *เสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง* ที่ทรงเล่าเหตุการณ์เป็นรายวันอย่างอนุทิน โดยมีการจดบันทึกวันที่กำกับไว้โดยตลอดระยะทางการเสด็จ ทั้งยังสัมพันธ์กับ**บันทึกความทรงจำ**จากการบันทึกความทรงจำระหว่างการเดินทางในหลายครั้ง รวมถึงยังมีลักษณะของ**บันทึก**

[๒๑๔] อ่านเพิ่มเติมในภาคผนวก ข

เหตุการณ์หรือโครนิกซึ่งเป็นการบันทึกเหตุการณ์ที่ผู้ประพันธ์ประสบพบเจอในแต่ละวันอย่างละเอียด ในแง่ของลักษณะที่สัมพันธ์กับ**จดหมายเหตุ**นั้นบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ มีการระบุวันเดือนปีและจดบันทึกเหตุการณ์ต่างๆ อย่างละเอียด แต่มีการบันทึกเรื่องราวส่วนพระองค์ด้วย ทั้งยังมีการนำลักษณะการแต่ง**นิราศ**สอดแทรกในจดหมายเหตุรายวันระยะทาง ๒ เรื่อง คือ *เสด็จประพาสจันทบุรี* และ*ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค* อีกด้วย

ทั้งนี้ผู้ศึกษาพบว่าพระองค์ทรงใช้คำว่า “ไดอารี่” (๒๕๐๔: ๗๑) และ “เยอแนล” (๒๕๐๔: ๘๗) ใน *ระยะทางเสด็จพระพาสไทรโยค* อันแสดงถึงยุคสมัยของการเริ่มต้นงานเขียนประเภทบันทึกการเดินทาง จึงมีการเรียกงานเขียนประเภทนี้ด้วยคำทับศัพท์ดังกล่าว หากแต่เมื่อพิจารณาเนื้อหาและรูปแบบของจดหมายเหตุรายวันระยะทางของรัชกาลที่ ๕ แล้วจะพบว่ามีลักษณะผสมผสานงานเขียนประเภทอื่นๆ ทั้งของไทยและตะวันตกจนกลายเป็นบันทึกการเดินทางที่มีลักษณะเฉพาะของพระองค์เอง ผู้ศึกษาพบว่ามีจดหมายเหตุบันทึกการเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์สยามที่เกิดขึ้นในสมัยหลังรัชกาลที่ ๕ เช่น *จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้* ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๕๕๘) ซึ่งมีลักษณะเป็นจดหมายเหตุรายวันบันทึกเรื่องราวต่างๆ ระหว่างการเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. ๒๔๕๒ (ร.ศ. ๑๒๘) ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร เนื้อหามีจำนวน ๑๒ ฉบับ โดยบันทึกเหตุการณ์การเสด็จออกจากกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองปักษ์ใต้ ตั้งแต่เมืองชุมพร ระนอง พังงา ภูเก็ต กระบี่ ตรัง และนครศรีธรรมราช เป็นต้น

งานเขียนรูปแบบ**พระราชหัตถเลขา**ของพระองค์มีลักษณะการผสมผสานกับงานเขียนของไทยและตะวันตกที่มีอยู่ก่อนหน้า ไม่ว่าจะเป็น อนุทิน บันทึกประจำวัน บันทึกความทรงจำ บันทึกเหตุการณ์ จดหมายเหตุ จดหมายส่วนตัว และนิราศ โดยพระองค์ทรงนำรูปแบบการจดบันทึกอย่าง**จดหมายเหตุ**และ**จดหมายส่วนตัว**มาผสมผสานจนเกิดเป็นจดหมายบันทึกเหตุการณ์การเสด็จประพาสถึงผู้รับหลายระดับ การมีจดหมายถึงบุคคลต่างๆ นี้ก่อให้เกิดระดับภาษาที่หลากหลายขึ้นอยู่กับผู้รับ พระองค์ทรงจดบันทึกเหตุการณ์ระหว่างการเดินทางเป็นรายวันอย่างสม่ำเสมอเหมือนกับ**อนุทิน**และ**บันทึกประจำวัน** ต่างเพียงจะปรากฏเนื้อหาที่มีความเป็นส่วนตัวถึงบุคคลใกล้ชิดเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีการจดบันทึกเหตุการณ์ในการเดินทางจากความทรงจำซึ่งตรงกับลักษณะของ**บันทึกความทรงจำ**และ**บันทึกเหตุการณ์**หรือโครนิก เช่น วรรณกรรมท่องเที่ยวเรื่อง *ไกลบ้าน* เป็นต้น โดยหลายครั้งที่พระองค์ทรงเล่าย้อนเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนหน้าวันที่บันทึก นอกจากนี้พระองค์ยังทรงสอดแทรกคำประพันธ์ร้อยกรองในพระราชหัตถเลขาเรื่อง *ไกลบ้าน* อีกด้วย ลักษณะข้างต้นแสดงว่าลักษณะของ**นิราศ**ยังคงเป็นสิ่งที่ปรากฏในบันทึกการเดินทางร้อยแก้วของพระองค์ เนื่องจากเป็นรูปแบบดั้งเดิมที่กวีนิยมใช้ในการบันทึกการเดินทาง

ลักษณะสำคัญประการแรกคือการผสมผสานรูปแบบงานเขียนของสยามกับตะวันตกจึงทำให้บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ มีลักษณะพิเศษแตกต่างจากวรรณคดีบันทึกการเดินทางยุคก่อนหน้า การนำรูปแบบงานเขียนโบราณอย่างนิราศและจดหมายเหตุมาผสมผสานกับรูปแบบงานเขียนสมัยใหม่ของตะวันตกอย่างอนุทิน บันทึกประจำวัน บันทึกความทรงจำ บันทึกเหตุการณ์ และจดหมายส่วนตัวทำให้บันทึกการเดินทางของพระองค์เป็นต้นเค้าของงานเขียนประเภทสารคดีท่องเที่ยวของสยาม พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงริเริ่มบันทึกการเสด็จประพาสของชนชั้นนำด้วยรูปแบบเฉพาะตัว ลักษณะสำคัญดังกล่าวทำให้บันทึกการเดินทางของพระองค์เป็นร้อยแก้วแนวใหม่ของยุคสมัย

เมื่อมีการผสมผสานรูปแบบงานเขียนของสยามกับตะวันตกจึงเกิดลักษณะเฉพาะคือ**มีการบันทึกเป็นรายวันอย่างสม่ำเสมอ** ซึ่งทำให้บันทึกการเดินทางของพระองค์มีลักษณะเฉพาะ สืบเนื่องจากการความนิยมในการเขียนบันทึกการเดินทางด้วยรูปแบบของตะวันตก การระบุวันเดือนปีและเวลากำกับเนื้อหาอย่างสม่ำเสมอนั้นเป็นอย่างการมุ่งบันทึกรายละเอียดและข้อเท็จจริงที่ทรงพบขณะเสด็จประพาสอย่างรอบคอบ แตกต่างจากวรรณคดีนิราศที่มุ่งพรรณนาถึงคนรักและการเดินทางเป็นภาพรวมมากกว่าการแยกบันทึกเป็นรายวันอย่างสม่ำเสมอ การมุ่งบันทึกเป็นรายวันนี้แสดงถึงการเคลื่อนที่และเปลี่ยนแปลงของเวลา ผู้ประพันธ์ และสถานที่อันบ่งบอกถึงการเดินทางตามความเป็นจริง ไม่ใช่จินตนาการอย่างบันเทิงคดี การบันทึกเป็นรายวันอย่างสม่ำเสมอนี้จึงเป็นการวางรากฐานโครงสร้างหรือรูปแบบงานเขียนร้อยแก้วบันทึกการเดินทางในยุคแรก แสดงถึงการผสมผสานงานเขียนหลากหลายแบบในขณะที่สยามยังไม่มีรูปแบบของสารคดีท่องเที่ยวที่ชัดเจน การระบุวันเดือนปีรวมถึงเวลากำกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นระหว่างการเดินทางแสดงถึงการเคลื่อนที่ของเวลาซึ่งหมายรวมถึงการเคลื่อนที่ของผู้บันทึกจากสถานที่หนึ่งไปยังสถานที่อีกแห่งหนึ่ง การบันทึกเหตุการณ์ที่มีวันเดือนปีกำกับนี้เหมือนอย่างจดหมายเหตุที่จดบันทึกเรื่องราวทางราชการของสยาม ในตะวันตกมีการระบุวันเดือนปีขณะจดบันทึกในอนุทิน บันทึกประจำวัน และจดหมายส่วนตัว รัชกาลที่ ๕ ทรงใช้ลักษณะข้างต้นกำกับบันทึกการเดินทางของพระองค์แสดงถึงรูปแบบใหม่ที่ผสมผสานงานเขียนแบบเก่าและแบบใหม่ เกิดเป็นรูปแบบอันเป็นลักษณะเฉพาะของบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ลักษณะดังกล่าวปรากฏอยู่ในรูปแบบจดหมายเหตุรายวันระยะทางและพระราชหัตถเลขาซึ่งมีลักษณะทั้งที่เหมือนและแตกต่างกัน โดยจะได้กล่าวถึงในหัวข้อ ๔.๑.๒ รูปแบบบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ อย่างละเอียดต่อไป

การมุ่งบันทึกข้อเท็จจริงของผู้คน เส้นทางการเดินทาง และพระราชกรณียกิจระหว่างการเสด็จประพาสแสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำปะทะสังสรรค์กับดินแดนต่างพื้นที่และวัฒนธรรม การบันทึกข้อเท็จจริงข้างต้นเป็นลักษณะสำคัญของบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งทรงถ่ายทอดผ่านสายพระเนตรของพระองค์ตลอดเส้นทางการเสด็จ พระองค์ทรงบันทึกข้อเท็จจริงเหล่านี้ไว้อย่าง

ละเอียดถี่ถ้วนด้วยรูปแบบของสารคดีท่องเที่ยวที่มุ่งนำเสนอข้อเท็จจริงและความรู้แก่ผู้อ่าน ข้อเท็จจริงเหล่านี้นำไปสู่ความเข้าใจดินแดนอื่นที่พระองค์เสด็จประพาสทั้งในและนอกพระราชอาณาเขต ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับท้องถิ่นกับประเทศราชของสยาม ดินแดนอาณานิคมอย่างชวาและมลายู รวมถึงดินแดนเจ้าอาณานิคมอย่างยุโรปเป็นองค์ความรู้สำคัญของยุคสมัยเกี่ยวกับดินแดนที่สยามคุ้นเคย อยู่ข้างเคียง หรืออยู่ห่างไกล ภายใต้การล่าอาณานิคมของตะวันตกการทำความรู้จักดินแดนเหล่านี้จะทำให้ชนชั้นสยามมีความรู้ในการบริหารจัดการประเทศ รวมถึงต่อรองกับประเทศเพื่อนบ้านและประเทศตะวันตกได้อย่างมีประสิทธิภาพ การบันทึกข้อเท็จจริงจึงเป็นลักษณะสำคัญของสารคดีท่องเที่ยวอันเป็นวัตถุประสงค์ของผู้บันทึกดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๒ ประสบการณ์การเดินทางในบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ มีลักษณะสำคัญที่เติมเต็มให้วรรณคดีชุดนี้มีความสมบูรณ์ นั่นคือ **การแสดงทัศนะประกอบการบันทึกข้อเท็จจริง** พระองค์ทรงแสดงทัศนะประกอบการบันทึกข้อเท็จจริงของผู้คน เส้นทางการเดินทาง พระราชกรณียกิจ รวมถึงสังคมและวัฒนธรรมที่ทรงปะทะสังสรรค์ การแสดงพระราชทัศนะประกอบการบันทึกข้อเท็จจริงนำไปสู่ความเข้าใจตัวตนของพระองค์และชนชั้นนำสยามภายใต้ภาวะโลกสันนิวาสดังที่ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ ๓ โลกในบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ในมิติของพระมหากษัตริย์กับประชาชน ชาวบ้านกับกลุ่มชาติพันธุ์ เมืองหลวงกับหัวเมือง สยามกับดินแดนอาณานิคม และตะวันตกกับตะวันออก การแสดงทัศนะประกอบการบันทึกความรู้และข้อเท็จจริงจึงเป็นลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งของบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ เนื่องจากการที่พระองค์ทรงวิพากษ์วิจารณ์สิ่งที่ทอดพระเนตรอย่างมีวิจารณญาณนั้น ก่อเกิดเป็นความรู้สำคัญที่ทำให้วรรณคดีบันทึกการเดินทางชุดนี้ทรงคุณค่า นอกจากนี้การวิพากษ์วิจารณ์ของพระองค์ยังนำไปสู่ความเข้าใจตัวตนของผู้บันทึกและภาวะโลกสันนิวาสในดินแดนต่างๆ ผ่านทัศนคติของชนชั้นปกครองสยามอีกด้วย

กล่าวได้ว่ารูปแบบจดหมายเหตุรายวันระยะทางและพระราชหัตถเลขาเกิดจากการผสมผสานรูปแบบบันทึกการเดินทางของสยามและตะวันตก ก่อให้เกิดลักษณะการบันทึกเป็นรายวันอย่างสม่ำเสมอ การมุ่งนำเสนอข้อเท็จจริง และการแสดงทัศนะประกอบข้อเท็จจริงในบันทึกการเดินทางชุดนี้ บ่งบอกถึงการเป็นงานเขียนร้อยแก้วแนวใหม่ที่มุ่งบันทึกการเดินทางของยุคสมัย รวมถึงต้นเค้าของสารคดีท่องเที่ยวในยุคต่อมา

๔.๓ การเขียนบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕

การเขียนบันทึกการเดินทางด้วยร้อยแก้วปรากฏอยู่ในสังคมตะวันตกมาเป็นเวลานาน ก่อนที่จะได้รับความนิยมในสยาม บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ จึงถือเป็นงานเขียนร้อยแก้วรูปแบบใหม่ที่บรรจุเนื้อหาเกี่ยวกับการเดินทางทั้งในและนอกประเทศ พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์บันทึกการ

เดินทางด้วยวรรณศิลป์ผสมผสานกับการสื่อความคิดและทัศนคติของชนชั้นนำในยุคนั้น การถ่ายทอดประสบการณ์และมุมมองต่อโลกที่พระองค์ทรงพบมีลีลาเฉพาะตัว ส่งผลให้ภาวะโลกสันนิวาสถูกนำเสนอได้อย่างลงตัว บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ มีลักษณะของร้อยแก้วแนวใหม่ที่บรรจุแนวคิดและอุดมการณ์อย่างใหม่ของผู้ประพันธ์ เนื้อหาของบันทึกการเดินทางชุดนี้จึงมีความทันสมัย ยกตัวอย่างเช่น แนวคิดในการรักษาดินแดนสยามซึ่งเป็นวิเทโศบายของชนชั้นนำเพื่อปรับตัวให้เข้ากับโลกสมัยใหม่ เนื่องจากโลกสมัยใหม่มุ่งเน้นที่เขตแดนเป็นสำคัญ การเดินทางจึงเป็นการทำความเข้าใจตนเองและผู้อื่น ทั้งที่เป็นเจ้าของอำนาจอธิปไตย อาณานิคมและเจ้าอาณานิคม เป็นต้น นอกจากนี้ยังปรากฏการสอดแทรกทัศนคติชื่นชมหรือตำหนิต่อสิ่งที่พบเห็นอีกด้วย บันทึกการเดินทางซึ่งมีเนื้อหาและลักษณะการนำเสนอแบบใหม่นี้จึงสื่อถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำสยามต้องเผชิญในยุคนั้น ในบทนี้ผู้ศึกษาจึงมุ่งศึกษาการเปลี่ยนโลกสันนิวาสให้เป็นวรรณคดี

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ มีลักษณะของสารคดีที่บรรจุข้อเท็จจริง ความรู้ และข้อคิดเห็นประกอบกับพระอัจฉริยภาพในการสร้างความกระจ่างชัดและความเพลิดเพลินแก่ผู้อ่าน จุไรรัตน์ ลักษณะศิริและบาหยัน อิ่มสำราญ (บรรณาธิการ) กล่าวถึงลักษณะของสารคดีไว้ว่าต้องมีกลวิธีการเขียนที่ชวนอ่านน่าติดตาม การเขียนสารคดีจะต้องใช้กลวิธีการเขียนที่ชวนอ่าน น่าติดตาม มุ่งให้ข้อเท็จจริง ความรู้ ขณะเดียวกันก็ให้ความเพลิดเพลินด้วย นับตั้งแต่การตั้งชื่อเรื่อง การลำดับความ สำนวนโวหาร การเปิดเรื่องและปิดเรื่องต้องสัมพันธ์กัน ผู้อ่านสามารถอ่านได้อย่างเพลิดเพลินโดยไม่รู้สึกว่ากำลังถูกบังคับให้อ่านงานเขียนที่มุ่งให้ความรู้ นอกจากนี้ลักษณะการนำเสนอหรือกลวิธีการเขียนยังสัมพันธ์กับลีลาการเขียนของผู้เขียนแต่ละคน ดังนั้นวิธีการนำเสนอเนื้อหาของสารคดีจึงชี้ให้เห็น “ตัวตน” ของผู้เขียนผ่านตัวอักษร ทำให้ผู้อ่านรู้จักว่าผู้เขียนเป็นใคร มีความรู้สึกนึกคิด ทัศนคติ ค่านิยม ฯลฯ อย่างไร (๒๕๕๐: ๑๐๖)

แนวการอ่านสารคดีข้อหนึ่งที่สำคัญ คือ การวิเคราะห์ความคิดเห็นของผู้เขียน นอกจากจับใจความสำคัญอันเป็นข้อเท็จจริงของเรื่องแล้ว ผู้อ่านควรแยกแยะข้อเท็จจริงและความคิดเห็นของผู้เขียนออกจากกัน โดยใช้วิจารณญาณของตนเองว่าเห็นด้วยกับทัศนะของผู้เขียนหรือไม่ นอกจากนั้นผู้อ่านควรวิเคราะห์ “ตัวผู้เขียน” โดยศึกษาจากลีลาการเขียน การใช้ภาษา วิธีการบรรยายข้อมูล การเล่าเรื่อง เล่าประสบการณ์ รวมทั้งอารมณ์ที่แสดงออกมาให้เรื่อง เช่น อารมณ์ขัน การประชด เสียดสี การแสดงความเห็นอกเห็นใจ ฯลฯ สิ่งเหล่านี้ทำให้ผู้อ่านทราบว่าผู้เขียนเป็นใคร มีอุปนิสัยใจคออย่างไร และมีเจตนาเสนอสารคดีในทำนองใด ผู้เขียนแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดหรือไม่ว่าเขามีความรับผิดชอบต่อเรื่องราว และความคิดที่นำเสนอต่อผู้อ่าน (๒๕๕๐: ๑๐๗)

แสดงให้เห็นว่ากลวิธีการนำเสนอที่ชวนอ่านน่าติดตามโดยการให้ข้อเท็จจริงพร้อมด้วยความเพลิดเพลินนี้เป็นลักษณะของสารคดีที่ดี นอกจากนี้กลวิธีการประพันธ์ยังสัมพันธ์กับการนำเสนอตนเองผ่านลีลาของผู้ประพันธ์ การวิเคราะห์ตัวผู้ประพันธ์จึงศึกษาได้จากลีลาการประพันธ์ การใช้

ภาษา การบรรยายข้อมูล และการแสดงอารมณ์ รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระอัจฉริยภาพในการสร้างความกระจ่างชัดของภาวะโลกสันนิวาสประกอบกับความเพลิดเพลินจากลีลาการประพันธ์ ซึ่งเสริมให้เห็นตัวตนของผู้ประพันธ์ชัดเจนยิ่งขึ้น

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ เสนอการที่ชนชั้นนำสำรวจและปะทะสังสรรค์กับดินแดนภายในพระราชอาณาเขตและความเปลี่ยนแปลงของดินแดนชายขอบและอาณานิคมรวมถึงดินแดนเจ้าอาณานิคม การเดินทางยังโลกที่คุ้นเคย โลกข้างเคียง และโลกศิวิไลซ์สามารถถ่ายทอดออกมาเป็นวรรณคดีผ่านการรวบรวมข้อมูลและนำเสนอได้อย่างลึกซึ้ง ละเอียดลออ การเล่าข้อเท็จจริงที่แฝงด้วยความรู้และทัศนคติประกอบกับความสนุกสนานเพลิดเพลินนี้แสดงถึงกลวิธีการนำเสนออย่างกระจ่างชัดและมีศิลปะในการประพันธ์เป็นอย่างยิ่ง รัชกาลที่ ๕ ทรงใช้กลวิธีดังกล่าวนำเสนอข้อเท็จจริง ความรู้ และพระราชทัศนะอย่างตรงไปตรงมาประกอบด้วยน้ำเสียงที่หลากหลาย แสดงถึงอำนาจของภาษาที่สร้างตัวตนของผู้ประพันธ์ได้อย่างเด่นชัด การใช้ภาษาร้อยแก้วซึ่งผสมผสานวิธีการเขียนแบบเก่าและแบบใหม่ มีการใช้คำแผลงและคำภาษาต่างประเทศ การนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสด้วยน้ำเสียงที่หลากหลาย ผสมผสานกับการใช้ภาพพจน์โวหารและการสอดแทรกคำประพันธ์อย่างวรรณคดีนิราศทำให้บันทึกการเดินทางชุดนี้สื่อถึงภาวะโลกสันนิวาสด้วยกลวิธีการประพันธ์แบบเก่าและแบบใหม่ รวมถึงเนื้อหาที่แสดงภาวะโลกสันนิวาสเช่นเดียวกัน กลวิธีการประพันธ์อย่างใหม่ เช่น การนำเสนอทัศนคติแบบใหม่ด้วยน้ำเสียงที่หลากหลาย ผนวกกับการใช้ภาพพจน์แบบใหม่ การใช้คำแผลงและการใช้คำภาษาต่างประเทศเหล่านี้ล้วนสื่อถึงความทันสมัยของผู้ประพันธ์ การแสดงความคิดเห็นด้วยภาษาร้อยแก้วซึ่งเน้นเหตุผลจึงตรงไปตรงมาและถ่ายทอดภาวะโลกสันนิวาสได้อย่างเข้มข้น ผู้ศึกษาพบว่าการเปลี่ยนโลกสันนิวาสให้เป็นวรรณคดีมีวิธีการเขียนที่สำคัญ ๕ ประการ ได้แก่ **การเขียนที่ชัดเจน การเขียนที่เป็นอื่น การเขียนที่เป็นตัวของตัวเอง การเขียนที่ใกล้ชิด** และ**การเขียนที่งดงาม** ดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ การเขียนที่ชัดเจน

กลวิธีการประพันธ์โลกสันนิวาสให้เป็นวรรณคดีโดยการเขียนที่ชัดเจน เป็นการสื่อสารภาวะโลกสันนิวาสอย่างมีระบบ น่าเชื่อถือ และกระจ่างชัด รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระอัจฉริยภาพในการเรียบเรียงและนำเสนอข้อเท็จจริง ความรู้ และทัศนคติด้วยรูปแบบบันทึกการเดินทางสมัยใหม่ กลวิธีการประพันธ์ของพระองค์จึงเป็นวิธีการสมัยใหม่ซึ่งเสริมให้บันทึกการเดินทางร้อยแก้วชุดนี้เป็นวรรณคดีที่มีคุณค่ายิ่ง ผู้ศึกษาพบว่ามีกลวิธีการเขียนให้ชัดเจน ๓ ประการ แบ่งได้เป็น**การนำเสนอข้อมูลอย่างเป็นระบบ การนำเสนอข้อมูลอย่างน่าเชื่อถือ** และ**การนำเสนอข้อมูลอย่างกระจ่างชัด** ดังต่อไปนี้

๔.๓.๑.๑ การนำเสนอข้อมูลอย่างเป็นระบบ

การเขียนที่ชัดเจนประการแรกคือการนำเสอข้อมูลอย่างเป็นระบบซึ่งช่วยให้เนื้อหาในบันทึกการเดินทางของพระองค์มีแบบแผนที่ชัดเจน ภาวะโลกสันนิวาสถูกนำเสนออย่างเป็นระบบภายใต้โครงสร้างของรูปแบบบันทึกการเดินทางที่เป็นพระราชหัตถเลขาและจดหมายเหตุรายวันระยะทาง เนื้อหามีการระบุวันที่ เวลา สถานที่ และกิจกรรมหรือเหตุการณ์อย่างสม่ำเสมอ การนำเสนอข้างต้นเป็นหลักฐานสำคัญที่ระบุว่าผู้ประพันธ์เดินทางไปยังสถานที่ใด การนำเสนอเช่นนี้จึงสื่อถึงตัวตนของผู้เดินทางในภาวะโลกสันนิวาสได้อย่างชัดเจน บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ประกอบด้วยพระราชหัตถเลขาหรือจดหมายเหตุรายวันระยะทางหลายฉบับรวมกันเป็นงานเขียนชิ้นใหญ่ การบันทึกการเดินทางมีลักษณะของการบันทึกตามวันเวลาที่เดินทางอย่างลักษณะของอนุทินและจดหมาย ผู้ศึกษาพบว่าบันทึกการเดินทางของพระองค์มีรูปแบบอันเป็นลักษณะเฉพาะ แสดงถึง**การนำเสนอข้อมูลอย่างเป็นระบบ** โดยมี**การเริ่มเรื่อง การดำเนินเรื่อง** และ**การจบเรื่อง**ที่ชัดเจน หากพิจารณาเส้นแบ่งในการเล่าเรื่องของบันทึกการเดินทางแต่ละฉบับจะพบว่ามี**เวลา พื้นที่หรือสถานที่** และ**กิจกรรมหรือโอกาส**เป็นตัวกำหนดงานเขียนแต่ละฉบับ ทั้งนี้เพื่อบอกเล่าเรื่องราวการเดินทางในพระราชอาณาเขต ดินแดนชายขอบและอาณานิคม และดินแดนเจ้าอาณานิคมได้อย่างเป็นระบบ เมื่อพิจารณารูปแบบบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ แล้วพบว่าบันทึกการเดินทางชุดนี้มีลำดับการเล่าเรื่องที่เป็นเอกลักษณ์ กล่าวคือ การเริ่มเรื่อง การดำเนินเรื่อง และการจบเรื่องตอบสนองการเดินทางของชนชั้นนำในภาวะโลกสันนิวาสได้เป็นอย่างดี ก่อให้เกิดความน่าสนใจและน่าติดตาม จากการลำดับเรื่องข้างต้น ผู้ศึกษาพบว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงมีวิธีการลำดับเรื่องที่เป็นแบบแผนจึงสามารถนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสได้อย่างเป็นระบบ ดังต่อไปนี้

๑) การเริ่มเรื่อง

การเริ่มเรื่องของบันทึกการเดินทางทั้งในประเทศและต่างประเทศเป็นการกำหนดขอบเขตของพื้นที่ที่ชนชั้นนำออกเดินทาง ภาวะเช่นนี้นำเสนอการออกไปปะทะสังสรรค์กับโลกภายนอก ณ วันที่และสถานที่ที่กำหนด การเริ่มเรื่องของบันทึกการเดินทางมีการระบุวันเดือนปีในการเดินทาง สาเหตุในการเดินทาง การรายงานการเดินทาง เช่น กิจกรรมหรือเหตุการณ์ ผู้คน และการตรวจตราบ้านเมือง เป็นต้น เหล่านี้ล้วนสะท้อนให้เห็นภาวะโลกสันนิวาสผ่านพื้นที่ในเขตแดนของสยามซึ่งชนชั้นนำกำลังเคลื่อนที่ออกไปยังพื้นที่ต่างๆ ผู้ศึกษาพบว่าบันทึกการเดินทางทุกเรื่องมีการเริ่มเรื่องที่ใกล้เคียงกัน กล่าวคือ พระองค์ทรง**ระบุวันเดือนปีในการเดินทาง** รวมถึงบันทึกรายชื่อผู้ติดตามหรือส่งเสด็จอย่างละเอียดด้วยทุกครั้ง ดังตัวอย่างใน *เสด็จประพาสจันทบุรี* ที่ว่า

> **วัน ๑ฯ๕๒ ค่ำ ปีชวด อัฐศก ๑๒๓๘ เวลาเช้า ๒ โมง ได้ลงเรืออรรคราชวรเดช มีกรมอักษรคือกรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ** ซึ่งเลื่อนกรมใหม่แปลกมาองค์หนึ่ง นอกนั้นก็เป็นคนประจำคือ**ท่านเล็ก กรมนเรศร์ กรมพิชิต กรมอดิศร กมลาศ กาพย์ สวัสดิโสภณ ไชยันต์** แต่สวัสดินั้นสั่งให้มาแล้วมาไม่ได้เพราะเจ็บว่าลมกำเริบ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๑)

ความข้างต้นบันทึกวันเดือนปีในการออกเดินทางคือวันที่ ๑ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๒ ปีชวด อัฐศก ๑๒๓๘ เวลาเช้า ๘ นาฬิกา พระองค์ทรงลงเรืออรรคราชวรเดช และมีคนตามเสด็จจำนวนหนึ่ง การระบุวันเดือนปีในการออกเดินทางแสดงถึงการเริ่มต้นปะทะสังสรรค์กับสิ่งแปลกใหม่ภายนอกราชสำนัก พระองค์ทรงระบุถึงผู้ตามเสด็จทั้งเก่าและใหม่ซึ่งแสดงถึงภาวะการขับเคลื่อนประเทศโดยชนชั้นนำสยามจำนวนหนึ่ง ทั้งยังแสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์เหนือพระราชอาณาเขตอีกด้วย ตัวตนของพระองค์จึงได้รับการนำเสนอผ่านการเริ่มเรื่องเช่นนี้แทบทุกครั้ง

บันทึกการเดินทางอีกส่วนหนึ่ง**ระบุสาเหตุในการเดินทาง**ซึ่งสื่อแนวคิดการจัดการประเทศของชนชั้นนำอย่างชัดเจน ดังปรากฏใน *ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค* ดังที่ว่า

> ในปีนี้ **เดิมคิดว่าจะไปเมืองนครราชสีมา เพื่อจะไปดูทางที่จะทำเปิดการค้าขายเป็นทางเกวียนหรือทางตรัมเว**...เมื่อข้าวแพงดังนี้เป็นเวลาไม่สมควรที่เราจะขึ้นไป เพราะจะเป็นที่ลำบากแก่ไพร่พลนัก...ซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาได้ชวนไว้ช้านานว่า ในลำแม่น้ำน้อยเมืองกาญจนบุรี ซึ่งเราได้เที่ยวครั้งก่อนคราวหนึ่งแล้วนั้น ต่อขึ้นไปสนุกมากกว่าข้างต้น...**ในการรักษาวังคราวนี้ เป็นเวลาไม่มีผู้ใหญ่ที่เคยรักษา** สมเด็จเจ้าพระยาไปอยู่กาญจนบุรี คุณสุรวงศ์ไปรับพระแท่น ท่านกรมท่าอยู่พระปฐม...หมดเจ้านายผู้ใหญ่และเสนาบดี...**ได้มอบให้เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์และเจ้าพระยามหินทร์เป็นผู้รักษาบ้านเมือง เยอแนลของเราตั้งหนึ่ง แต่วันนี้ คือวัน ๕ ฯ๑๔ ๒ ค่ำ** แต่ในครั้งนี้เราจะไม่มีความอุตสาหจดชื่อผู้มาด้วยเหมือนเมื่อครั้งไปจันทบุรีคราวก่อน เพราะต่างคนต่างมีเรือมากนัก จะจดแต่เรื่องของเราคนเดียว (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑-๓)

บันทึกการเดินทางเรื่องดังกล่าวมีการระบุวันในการออกเดินทางหากแต่มิได้ทรงระบุผู้ติดตามอย่างละเอียด เนื่องจากมีติดตามมาเป็นจำนวนมาก มีการระบุเนื้อหาซึ่งแสดงถึงพระราชประสงค์ในการเสด็จประพาสเมืองไทรโยคในคราวนี้แทนการเสด็จเพื่อทอดพระเนตรการค้าขายของเมืองนครราชสีมา ผู้อ่านจึงจะทราบได้ว่าการเสด็จปราพาสเมืองไทรโยคคงมีพระราชประสงค์ในการตรวจตราบ้านเมืองเช่นเดียวกัน จากนั้นเป็นการกล่าวถึงการรักษาวังและระบุถึงผู้ทำหน้าที่รักษาวังแทนพระองค์ การเสด็จประพาสของพระองค์แม้จะมีการระบุว่าเพื่อเที่ยวในลำแม่น้ำน้อยเมือง

กาญจนบุรีแต่ก็สื่อถึงการตรวจตราบ้านเมืองในหัวเมืองด้วยเช่นกัน การดูแลส่วนกลางของประเทศจึงไม่อาจว่างเว้นจากผู้รักษาดูแลได้ ความเช่นนี้จึงแสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสของพระองค์กับท้องถิ่น รวมถึงตัวตนของพระองค์ในพระราชฐานะพระมหากษัตริย์ซึ่งมิอาจละเลยหน้าที่ได้ จากนั้นเป็นการระบุวันเดือนปีในการออกเดินทางโดยทรงเรียกบันทึกการเดินทางชิ้นนี้ว่า “เยอแนล”

นอกจากนี้ยังปรากฏการเริ่มเรื่องด้วย**การรายงานการเดินทาง**แก่ที่ประชุมเสนาบดี ยกตัวอย่างเช่นใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔* ดังที่ว่า

> **ถึงกรมหลวงเทวะวงษวโรประการ ด้วยฉันขอบอกรายงานระยะทางที่ได้ออกจากบางปอินวันนี้เวลาย่ำรุ่งครึ่ง พระยาโบราณบุรานุรักษ์ปลัดเทศาภิบาลกรุงเก่า**ลงเรือมาด้วยจนถึงพรมแดนเมืองอ่างทอง **พระวิเศษไชยชาญ ผู้ว่าราชการเมือง**นำดอกไม้ธูปเทียนมาต้อนรับ เปลี่ยนลงเรือมาด้วยจนถึงพลับพลาเหนือเมืองเลี้ยวหนึ่งประมาณบ่าย ๔ โมง ได้ขึ้นไปยัง**โรงพิธีซึ่งมีพระสงฆ์ข้าราชการแลราษฎร**คอยพร้อมอยู่ในที่นั้น **ผู้ว่าราชการเมือง**อ่านคำต้อนรับ **ฉันได้มอบพระแสงราชาวุธเสร็จแล้ว แลแจกตรา แล้วรับราษฎร**ดูเปนที่ชื่นชมยินดีกันมาก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๘: ๑)

การเริ่มเรื่องอีกแบบหนึ่ง คือ การบันทึกพระราชกรณียกิจของรัชกาลที่ ๕ ตัวอย่างข้างต้นบันทึกการรับเสด็จและการต้อนรับของข้าราชการและราษฎรในท้องถิ่น รวมถึงเส้นทางการเสด็จของพระองค์ การระบุถึงข้าราชการที่ตามเสด็จและต้อนรับในท้องถิ่นต่างๆ นี้แสดงถึงพระราชอำนาจอย่างเด่นชัด เหล่าข้าราชการและราษฎรที่เฝ้ารับเสด็จแสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์เหนือดินแดนสยามเช่นกัน นอกจากนี้กิจกรรมที่ทรงมอบพระแสงราชาวุธและแจกตราแก่ราษฎรเป็นการเน้นย้ำการเคลื่อนที่ของราชสำนักมาสู่ท้องถิ่น ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การเริ่มเรื่องจึงเข้ากันกับภาวะโลกสันนิวาสทั้งยังเป็นการเกริ่นนำภาวะโลกสันนิวาสในบันทึกการเดินทางนั้นๆ ได้เป็นอย่างดี

ในพระราชนิพนธ์เรื่อง *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ปรากฏ**การบันทึกผู้คน**ที่มาส่งเสด็จเช่นกัน หากแต่มีลักษณะของพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์มากขึ้น ดังที่ว่า “ลูกหญิงน้อย พ่อตั้งใจว่าจะเขียนหนังสือบอกข่าวให้รู้เปนส่วนตัวต่างหากจากที่จะรู้ทางราชการ...**ที่ตำหนักแพคนมากจริงๆ ทั้งไทยทั้งฝรั่ง นับว่าที่มาได้คงมาหมดทั้งผู้ชายและผู้หญิง** แต่พ่อออกจะเหลวๆ ไม่ใช่เพราะตกใจ เห็นจะเปนเมาน้ำตาคน” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๒๑) การแสดงความรู้สึกส่วนพระองค์นี้แสดงให้เห็นถึงลักษณะความเป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ถึงลูกหญิงน้อย มีการบันทึกผู้คนที่มาส่งเสด็จซึ่งร้องไห้จนพระองค์กล่าวเปรียบเทียบว่าเมาน้ำตาคน ภาพผู้คนที่มาส่งเสด็จอย่างล้นหลามนี้ล้วนแสดงพระราชฐานะของพระองค์อย่างเด่นชัด การออกเดินทางไปปะทะสังสรรค์

กับโลกภายนอกได้รับการสนับสนุนอย่างดียิ่ง แม้จะมีความอาลัยจากผู้คนจำนวนมากก็ตาม การเริ่มเรื่องข้างต้นจึงแสดงถึงความเสียสละและการเตรียมตัวออกไปปะทะสังสรรค์กับโลกสันนิวาสของชนชั้นนำ

การกล่าวถึง**การตรวจตราบ้านเมือง**ในท้องถิ่นที่เสด็จประพาส ปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑* ดังที่ว่า

> ใบบอกแจ้งความมายังมกุฎราชกุมาร ให้ทราบ **ระยะทางที่มาโดยรถไฟได้เห็นว่าน้ำมาก แต่ไม่ใช่มากข้าวล่มแลเห็นน้ำเปล่าน้อย เต็มไปด้วยข้าวตลอดหนทาง ผักชะวาในทุ่งได้ทำลายลงเสียมากจนโปร่งตา แต่ก็ยังเหลือ จะต้องทำลายต่อไปอีกมาก พิเคราะห์ดูแพและเรือค้าขายในแควใหญ่โรยไปมาก น็กสงสัยว่าจะเป็นด้วยรถไฟพิษณุโลกทำให้เมืองนครสวรรค์ไม่เป็นท่าสำคัญ เพราะสินค้าขึ้นไปทางรถได้สะดวกกว่า** ”
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๑)

ความข้างต้นเริ่มต้นการเสด็จด้วยการสำรวจสภาพบ้านเมืองว่ามีน้ำมาก มีข้าวตลอดทาง รวมถึงผักชวาที่กำจัดทิ้งไปจนโปร่งตาแต่ก็ยังเหลือให้กำจัดอีกมาก แพและเรือค้าขายก็โรยราไปมาก อาจเป็นเพราะรถไฟไปพิษณุโลก นครสวรรค์จึงไม่ใช่เมืองท่าสำคัญ การเริ่มต้นบันทึกการเดินทางเช่นนี้เป็นอย่างการสำรวจสภาพบ้านเมืองของพระองค์ สื่อให้เห็นถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ราชสำนักออกมาปะทะสังสรรค์กับท้องถิ่นเพื่อควบคุมและจัดการพื้นที่ให้มีประสิทธิภาพ การเริ่มต้นจึงเป็นสื่อชี้นำให้ผู้อ่านทราบตัวตนของผู้ประพันธ์และการพบปะกับโลกภายนอกราชสำนักได้เป็นอย่างดี ความจากนั้นเป็น**การระบุวันเวลา**ในการเดินทางว่า “วันพฤหัสบดีที่ ๑๕ เวลาเช้าโมง ๑ ได้ลงเรือครุฑเหิรเห็จขึ้นไปทางแควใหญ่ แล้วไปทางลำน้ำเชียงไกร” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๑) แสดงให้เห็นว่าการระบุวันเวลาในการเดินทางเป็นสิ่งสำคัญสำหรับบันทึกการเดินทางของพระองค์

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้นเกี่ยวกับการเริ่มเรื่องของบันทึกการเดินทางชุดนี้ ผู้ศึกษาพบว่ามีการเริ่มเรื่องอย่างเป็นระบบ ๓ รูปแบบ ดังตารางต่อไปนี้

การเริ่มเรื่องของบันทึกการเดินทาง	
รูปแบบที่ ๑	ระบุวันเดือนปีและเวลาในการเดินทาง + ระบุผู้ติดตาม
รูปแบบที่ ๒	ระบุสาเหตุในการเดินทาง + ระบุวันเดือนปีในการเดินทาง
รูปแบบที่ ๓	การรายงานการเดินทาง (การบันทึกผู้คน เหตุการณ์ หรือการตรวจตราบ้านเมือง) + ระบุวันเดือนปีในการเดินทาง

การเริ่มเรื่องอย่างเป็นระบบนี้มีการระบุวันเดือนปีและเวลาในการเดินทางผสมผสานกับรายชื่อผู้ติดตาม สาเหตุในการเดินทาง รวมถึงการรายงานผู้คน เหตุการณ์ หรือสภาพบ้านเมืองเบื้องต้น การเริ่มเรื่องในบันทึกการเดินทางทุกเรื่องจะมี**การระบุวันเดือนปีในการออกเดินทาง** บางเรื่องระบุเวลาในการออกเดินทางไว้ด้วย การเริ่มเรื่องมีทั้ง**การระบุรายชื่อผู้ติดตาม การบอกสาเหตุในการเดินทาง** เช่น ต้องการเปลี่ยนบรรยากาศ หรือเพื่อตรวจตราบ้านเมือง เป็นต้น หากเป็นพระราชหัตถเลขาซึ่งมีลักษณะทางการจะมีการรายงานเส้นทางการเดินทางอย่างละเอียด หากเป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์จะมีการเล่าอารมณ์ความรู้สึกรวมถึงผู้คนและเหตุการณ์ที่ทรงพบอย่างเป็นกันเอง อีกส่วนหนึ่งคือการรายงานการเดินทางเกี่ยวกับสิ่งที่พบเห็นตั้งแต่เริ่มเรื่อง เช่น ผู้คน เหตุการณ์ หรือการตรวจตราบ้านเมือง เป็นต้น อันแสดงถึงพระราชประสงค์สำคัญในการเสด็จยังสถานที่ต่างๆ ภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำออกไปปะทะสังสรรค์กับโลกภายนอกและตัวตนของผู้เดินทางจึงปรากฏชัดเจนตั้งแต่เริ่มเรื่อง การเริ่มเรื่องจึงเปรียบเสมือนการเกริ่นนำอย่างมีแบบแผน

๒) การดำเนินเรื่อง

การดำเนินเรื่องในบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ภาวะโลกสันนิวาสถูกนำเสนออย่างเป็นระบบ ผู้ศึกษาพบว่ามีเงื่อนไขในการเล่าเรื่องจำนวนหนึ่งที่กำกับจุดประสงค์ของบันทึกการเดินทางแต่ละฉบับ ได้แก่ **เวลาในการเดินทาง พื้นที่ที่เดินทางผ่าน** รวมถึง **กิจกรรมหรือโอกาสต่างๆ** เส้นแบ่งหรือเงื่อนไขในการเล่าเรื่องเหล่านี้ทำให้บันทึกการเดินทางของพระองค์มีการดำเนินเรื่องอย่างเป็นระบบและสื่อภาวะโลกสันนิวาสได้อย่างชัดเจน

๒.๑) เวลา

การดำเนินเรื่องด้วยเส้นแบ่งหรือเงื่อนไขของเวลาจะทำให้บันทึกการเดินทางฉบับนั้นเคลื่อนที่ตามลำดับเวลา การนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสอยู่ภายใต้การเคลื่อนที่ของเวลาในวันนั้นๆ โดยมักเริ่มต้นในตอนเช้าและจบลงในตอนเย็น ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* ที่ว่า

> **วันเสาร์เดือนสิบสอง**ขึ้นค่ำหนึ่งปีขาลสัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๔๐ ปีนี้เป็นปีที่ ๗ ตั้งแต่เราได้ขึ้นไปเมืองลพบุรีคราวก่อน เมื่อคราวปีวอกจัตวาศก ศักราช ๑๒๓๔...**วันอาทิตย์เดือนสิบสอง**ขึ้นสองค่ำ กลางวันไม่มีการอะไร ฝนตกมาก เวลาบ่ายจะเดินไปดูงาน[๒๑๕]ก็ไม่ได้

[๒๑๕] คือการสร้างพระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร

...**วันจันทร์เดือนสิบสอง**ขึ้นสามค่ำเช้า ๔ โมงลงเรือโสภณฯ ขึ้นไปทอดกฐินกรุงเก่า...**วันอังคารเดือนสิบสอง**ขึ้นสี่ค่ำเวลาเช้าสองโมงเศษ ไปบูชาเหมมณเฑียรเทวราช (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๔: ๒)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงการบันทึกการเดินทางด้วยเส้นแบ่งของเวลาซึ่งกำกับการออกเดินทางในแต่ละวัน การดำเนินเรื่องข้างต้นมักเริ่มต้นด้วยการระบุวันและเวลาขณะออกเดินทาง จากนั้นเป็นการบอกเล่าถึงกิจวัตรประจำวัน รวมถึงเส้นทางที่จะเดินทางไป ผู้ศึกษาพบว่ามีการใช้รูปแบบดังกล่าวผสมผสานกับรูปแบบอื่นในบันทึกการเดินทางแต่ละฉบับ การดำเนินเรื่องด้วยเงื่อนไขของเวลาจึงเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางทุกฉบับ เนื่องจากการระบุวันเวลาเป็นหัวใจสำคัญของงานเขียนบันทึกการเดินทางทั้งยังแสดงถึงการเคลื่อนที่ของชนชั้นนำในภาวะโลกสันนิวาสอีกด้วย

การใช้เงื่อนไขของเวลากำหนดรูปแบบของบันทึกการเดินทางมักปรากฏในตอนเริ่มเรื่องจากนั้นจะคอยกำกับการดำเนินเรื่องไปตลอดจนจบ ยกตัวอย่างเช่นใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ที่ว่า

เมืองบุยเตนซอก **วันที่ ๑ มิถุนายน เช้า ๓ โมง ๔๐** ออกจากโฮเต็ลไปสเตชั่นบรรดากรมการทั้งเมียด้วยมาส่งที่สเตชั่น เกาเวอนเนอเยเนราลให้รถสลูนสำหรับไป เมื่อขอบใจแล้วขึ้นรถออกจากบัตเตเวีย **๔ โมง ๕ มินิต**ถึงบุยเตนซอก **๕ โมง ๓๕ มินิต**...**เวลาบ่าย**ไปสวนโบกะนิเกอล์กาเดน...**เวลาพลบ**ออกจากสวนไปขี่รถดูตามถนน พบแม่น้ำหลายแห่ง มีแม่น้ำอันหนึ่งที่เรียกว่าแม่น้ำกระหลาป่า (พระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๖๐-๖๗)

การใช้เวลาเป็นเงื่อนไขในการบันทึกนี้เป็นอย่างการเริ่มต้นอธิบายสิ่งต่างๆ จากนั้นเป็นการกล่าวถึงกิจวัตรในแต่ละวันอย่างการพบปะผู้คนหรือการบันทึกเส้นทางการเดินทางต่างๆ การระบุวันเดือนปีและเวลาในการเดินทางนี้แสดงให้เห็นถึงการเคลื่อนที่ของผู้ประพันธ์และเนื้อหาอันเป็นลักษณะสำคัญประการหนึ่งของบันทึกการเดินทางร้อยแก้วชุดนี้ ผู้ศึกษาพบว่ามีการดำเนินเรื่องด้วยเงื่อนไขของเวลา ๒ รูปแบบ ดังตารางด้านล่างนี้

การดำเนินเรื่องด้วยเวลาในบันทึกการเดินทาง	
รูปแบบที่ ๑	ระบุวันเดือนปีก่อนการเดินทาง
รูปแบบที่ ๒	ระบุวันเดือนปีและเวลาระหว่างการเดินทาง + เวลาขณะถึงแต่ละสถานที่

ผู้อ่านจะเห็นรูปแบบการบันทึกโดยใช้วันและเวลากำหนด มีการระบุวันที่และเวลาระหว่างการเดินทางนั้นๆ โดยทรงมีวิธีการระบุวันและเวลาอย่างหลากหลาย น่าสังเกตว่าการบันทึกโดยเงื่อนไขของเวลานี้มักเป็น**จุดเริ่มต้นของการอธิบายการเดินทางในแต่ละวัน** สัมพันธ์กับรูปแบบบันทึกการเดินทางที่มักระบุวันเดือนปีและเวลาในการเดินทาง มี**การระบุเวลาในการเดินทางถึงแต่ละสถานที่**อยู่บ้าง จากนั้นจะเป็นการอธิบายเส้นทาง ผู้คน หรือกิจกรรมที่ชนชั้นนำปฏิบัติระหว่างวัน กล่าวได้ว่า**การบันทึกในลักษณะดังกล่าวเป็นพื้นฐานของการอธิบายในรูปแบบอื่น** การนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสจะเป็นแบบแผนได้เนื่องด้วยเงื่อนไขของเวลาซึ่งจะคอยกำกับเนื้อหาให้ต่อเนื่อง ลื่นไหล และเป็นไปตามลำดับ แสดงถึงการเคลื่อนที่ของชนชั้นนำสู่โลกภายนอกราชสำนัก

๒.๒) พื้นที่

พื้นที่หรือสถานที่ที่ชนชั้นนำเดินทางไปปะทะสังสรรค์สื่อถึงตัวตนของผู้มาเยือน รวมถึงอำนาจ ณ พื้นที่นั้นๆ หากบันทึกการเดินทางมุ่งเน้นที่**สถานที่**เป็นสำคัญจะพบการอธิบายขยายความสถานที่นั้นๆ อย่างเฉพาะเจาะจง ยกตัวอย่างเช่นใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* ซึ่งบันทึกการเดินทางไปยังพระนครหลวงว่า

> ถึงพลับพลาพระนครหลวง กรมการกรุงเก่าทำใหญ่หลังหนึ่งทำย่อมหลังหนึ่ง...ขึ้นจากเรือไปดู**พระนครหลวง**ทีเดียว...ที่พระนครหลวงนี้ มีใน**จดหมายพงศาวดาร** ว่าสร้างเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระสรรเพชญ์ หรือรามาธิเบศปราสาททอง... (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๔: ๓)

รูปแบบการดำเนินเรื่องด้วยเงื่อนไขของพื้นที่หรือสถานที่ข้างต้นแสดงถึงการเน้นย้ำความสำคัญของสถานที่เป็นหลัก มักมีการบันทึกเส้นทางการเดินทางมายังสถานที่แห่งนั้น การอธิบายขยายความเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาและความสำคัญของสถานที่ รวมถึงการวิเคราะห์วิจารณ์ต่อสถานที่ดังกล่าว การมุ่งดำเนินเรื่องด้วยการอธิบายความสำคัญของสถานที่ต่างๆ นี้สื่อถึงพระราชประสงค์และพระราชอำนาจของพระองค์ พระนครหลวงแสดงถึงความยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์สยาม การเสด็จมาเยือนของพระองค์จึงเป็นการเน้นย้ำถึงพระราชฐานะดังกล่าวเหนือพระราชอาณาเขต การบอกเล่าถึงประวัติความเป็นมาที่สัมพันธ์กับความยิ่งใหญ่และความยาวนานของพระมหากษัตริย์สยามจึงเป็นสิ่งสำคัญที่ผู้ประพันธ์เน้นย้ำอยู่บ่อยครั้ง

การดำเนินเรื่องด้วยเงื่อนไขของพื้นที่เป็นสำคัญยังปรากฏใน *เสด็จประพาสไทรโยค* ขณะทรงอธิบายถึงเมืองไทรโยคที่ว่า

> วันที่ ๒๙[๒] ๓ ค่ำ **เมืองไทรโยคนี้เขียนชื่อสเปลล์หลายอย่าง**กันนักมีอรรถกถาฎีกาแก้ไปต่าง ที่เขียนว่าไชยโยคสะกดตัว (ค) คิดดังนี้มีบ่อยๆ ใน**หนังสือพงศาวดาร**บ้าง ใน**ลิลิตเตลงพ่าย**บ้าง ลิลิตเตลงพ่ายที่ตีพิมพ์ในคราวนี้เขียนว่าไชยโยก แต่ที่เราได้เห็นลิลิตเตลงพ่ายแต่ก่อน เขียนว่าไชยโยค (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๕๐)

การอธิบายถึงชื่อของสถานที่แห่งนี้รวมถึงการแสดงพระราชทัศนะต่อเอกสารโบราณอย่างพงศาวดารและวรรณคดีข้างต้นเป็นการเน้นย้ำถึงสถานที่ดังกล่าว ทั้งยังสื่อถึงพระปรีชาสามารถด้านเอกสารโบราณ การมีความรู้เกี่ยวกับสถานที่ในพระราชอาณาเขตจึงสื่อถึงพระราชอำนาจของพระองค์เหนือดินแดนสยาม

อีกรูปแบบหนึ่งเป็นการบันทึก**เส้นทางการเดินทาง**ตลอดสองข้างทางเป็นหลัก การบันทึกข้างต้นเสมือนการสำรวจบ้านเมืองนั้นๆ ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๑* ซึ่งบันทึกสภาพพื้นที่สองข้างทางในหัวเมืองแถบมลายู ดังต่อไปนี้

> วันที่ ๒๑ วันจันทร์ เดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ วันนี้ได้ออกจากพลับพลาก่อน ๒ โมง ๑๐ มินิต ที่เหนือพลับพลามาเป็น**ห้วงน้ำลึก** เห็นจะสักศอกคืบ แต่เป็นหลายแยก ดู**ดินเป็นร่อง**ไปทั้งนั้น ทางต่อมาก็**ขึ้นสูงลงต่ำ**ดีขึ้น เป็น**ต้นไม้ทึบ**มากมี**ไผ่เป็นพื้นป่า**ต่อมากว่าครึ่งทางจึงถึงที่คนมาล้มไม้ทำไร่ มี**เรือน ๒ เรือน** เด็กนั่งอยู่ ๒ คน ถามได้ความเรียกว่า**ตำบล “กลางบก”** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๓๖)

การมุ่งบันทึกพื้นที่อีกรูปแบบหนึ่งนี้จึงเป็นอย่างการสำรวจสภาพแวดล้อมสองข้างทางระหว่างการเสด็จประพาสในพื้นที่ต่างๆ สังเกตว่ามีการระบุวันและเวลาในการเดินทางตอนเริ่มต้น จากนั้นจะเป็นการเน้นอธิบายสภาพภูมิประเทศสองข้างทางอย่างละเอียด ด้วยเงื่อนไขของพื้นที่สองข้างทางการสำรวจสภาพของพื้นที่จึงเป็นสิ่งสำคัญที่พบในรูปแบบดังกล่าว

ใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* ระบุถึง**เส้นทางการเดินทาง**เป็นภาพรวม ลักษณะข้างต้นกำหนดรูปแบบของบันทึกการเดินทางที่มีเงื่อนไขของพื้นที่เป็นสำคัญ เช่น “**วันนี้เป็นทางใหม่คือไปจากอนะบุเกจ เดินตามถนนสงขลา ทางนี้เราจำได้ถนัดว่าแต่ก่อนเป็นอย่างไร**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑) การบันทึกเส้นทางเป็นภาพรวมทั้งยังทรงเปรียบเทียบกับการเสด็จประพาสครั้งก่อนเป็นอีกลักษณะหนึ่งที่ปรากฏอยู่เสมอ การเสด็จมายังพื้นที่ดังกล่าวสะท้อนจุดประสงค์สำคัญของรัชกาลที่ ๕ ในการมุ่งสำรวจ ตรวจสอบ และแก้ไขปัญหาเรื่องเขตแดนในหัวเมืองประเทศราชของสยาม การพัฒนาของถนนหนทางจึงเป็นสิ่งสำคัญที่พระองค์ทรงมุ่งบันทึก การดำเนินเรื่องจึงตอบสนอง

จุดประสงค์ของการเดินทางเพื่อสำรวจตรวจสอบดินแดนแห่งนี้ นอกจากนี้การมุ่งเน้นที่สถานที่เป็นสำคัญเช่นมิวเซียมในต่างแดน ยังเน้นย้ำภาวะที่ชนชั้นนำสนใจในการจัดการความรู้สมัยใหม่ของต่างชาติอีกด้วย การดำเนินเรื่องด้วยเงื่อนไขของพื้นที่จึงแสดงภาวะโลกสันนิวาสได้เป็นอย่างดี ผู้ศึกษาพบว่ามีการดำเนินเรื่องด้วยเงื่อนไขของพื้นที่ ๒ รูปแบบ ดังตารางต่อไปนี้

การดำเนินเรื่องด้วยพื้นที่ในบันทึกการเดินทาง	
รูปแบบที่ ๑	เส้นทาง + พื้นที่หรือสถานที่ + ประวัติหรือความสำคัญ
รูปแบบที่ ๒	สภาพภูมิประเทศหรือสิ่งแวดล้อม

การอธิบายถึงพื้นที่หรือสถานที่ต่างๆ มีวิธีการบันทึก ๒ รูปแบบ กล่าวคือ **การมุ่งบันทึกพื้นที่หรือสถานที่นั้นๆ อย่างเฉพาะเจาะจง** อาจมีการอธิบายถึง**เส้นทางในการเดินทาง**มายังสถานที่ดังกล่าว การอธิบาย**ประวัติความเป็นมาและความสำคัญ**ของสถานที่นั้นๆ โดยอ้างถึงเอกสารต่างๆ ประกอบเพื่อเพิ่มความน่าเชื่อถือแก่ข้อมูลเหล่านั้น อีกรูปแบบหนึ่งคือ**การบันทึกพื้นที่หรือเส้นทาง**ระหว่างการเดินทางไปยังสถานที่ต่างๆ รูปแบบนี้จะเป็น**การบันทึกสภาพภูมิประเทศ**ของเส้นทางระหว่างการโดยสารทางเรือ ทางบก รวมถึงการเดินเท้าไปยังสถานที่ต่างๆ มิได้มีการอธิบายหรือขยายความสถานที่เหล่านั้นอย่างเฉพาะเจาะจงเหมือนแบบแรก จึงเป็นอย่างการบันทึกสภาพแวดล้อมสองข้างทาง **รูปแบบหลังเป็นที่นิยมในบันทึกการเดินทางทุกเรื่อง** เนื่องจากเป็นหลักฐานสำคัญประกอบการเดินทางในพื้นที่ต่างๆ การดำเนินเรื่องด้วยเงื่อนไขของพื้นที่หรือสถานที่เป็นสำคัญนี้ทำให้บันทึกการเดินทางเน้นย้ำภาวะโลกสันนิวาสในเขตพื้นที่ต่างๆ ได้เด่นชัดยิ่งขึ้น

๒.๓) กิจกรรม

โอกาสหรือกิจกรรมเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่กำหนดรูปแบบของบันทึกการเดินทางแต่ละฉบับ โอกาสเหล่านี้อาจเป็นประเพณีทางพระพุทธศาสนา กิจกรรมนันทนาการระหว่างการเสด็จประพาสยังเมืองต่างๆ และกิจกรรมในโอกาสสำคัญ การบันทึกถึงโอกาสหรือกิจกรรมดังกล่าวแสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่เกิดจากการปะทะสังสรรค์กับกิจกรรมที่แปลกตา หรือกิจกรรมที่ส่งเสริมพระราชอำนาจของพระรัชกาลที่ ๕ ตัวตนของผู้เดินทางจึงถูกขับเน้นผ่านกิจกรรมเหล่านี้ ยกตัวอย่างเช่น ใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* มีการบันทึก**การร่วมพิธีทอดกฐิน**ที่เมืองลพบุรี ดังที่ว่า

> เวลา ๔ โมงกลับ ขึ้นทางประตูหน้าพระที่นั่งจันทรพิศาล เที่ยง**วันนี้เป็นวันทอดกฐิน** แต่งตัวเสื้อเข้มขาบเยียรบับ ไปด้วยเสลี่ยงออกจากประตูวังด้านใต้ **ไปทอดกฐินวัดกระวิศรารามี** มีพระสงฆ์อยู่แปดรูปมากกว่าแต่ก่อน วันนี้เป็นของทูลกระหม่อมทรงสร้าง...

> ออกประตูข้างเหนือไปทางวัดรวก **ทอดกฐินวัดเสาธงทอง** ที่วัดเสาธงทองนี้ เป็นกฐินหลวงสืบมาช้านาน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๔: ๑๖)

จะสังเกตได้ว่าบันทึกการเดินทางข้างต้นมุ่งเน้นที่การประกอบกิจกรรมหนึ่ง คือ การทอดกฐิน โดยอธิบายการเดินทางไปยังวัดต่างๆ เพื่อประกอบพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา การอธิบายถึงโอกาสหรือกิจกรรมเหล่านี้จึงประกอบด้วยการระบุเวลา เส้นทางการเดินทาง และการประกอบกิจกรรมนั้นๆ เป็นการผสมผสานเงื่อนไขหลายแบบประกอบกัน แสดงถึงความสำคัญของประเพณีสำคัญทางศาสนาดังกล่าว การดำเนินเรื่องด้วยเงื่อนไขของกิจกรรมหรือโอกาสเหล่านี้แสดงถึงการปะทะสังสรรค์ของราชสำนักกับท้องถิ่นได้อย่างชัดเจน

ใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* มีการบันทึกถึง**กิจกรรมการอาบน้ำ**ของรัชกาลที่ ๕ ณ เมืองการุต ดังที่ว่า “**วันนี้ไปอาบน้ำตามเวลาเช่นเคย** ตามทางยังจับปลากันเรื่อยอยู่ **วันนี้อาบน้ำ ๓๐ มินิต** แต่ทนไปไม่รอดต้องงดเสีย ๓ มินิต อ่อนใจลงง่วงหลับได้สองชั่วโมงตื่นขึ้นกินน้ำชาเรียกอังกลุงมาดู มันเล่นได้ ๓ เพลง” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๙๕) กิจกรรมการสรงน้ำข้างต้นแสดงถึงการมุ่งบันทึกกิจวัตรของรัชกาลที่ ๕ ตัวตนของพระองค์จึงเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดกิจกรรมดังกล่าว บันทึกการเดินทางมีการระบุเส้นทางว่ามีการจับปลากันอยู่จากนั้นจึงบันทึกกิจกรรมการฟังอังกลุงต่อไป จะเห็นได้ว่าเงื่อนไขของกิจกรรมดังกล่าวมุ่งเน้นที่ตัวตนของพระองค์เป็นสำคัญ ภาวะโลกสันนิวาสจึงเกิดจากประสบการณ์ที่แปลกใหม่ขณะเสด็จประพาสต่างแดนข้างต้น

มีการบันทึก**กิจกรรมสำคัญ**ระหว่างการเสด็จประพาสยุโรป ณ เมืองบาเดนบาเดน ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ที่ว่า

> **กินเข้าแล้วเขามีอิลลุมมิเนชั่นที่คอนเวอเซชั่นเฮาส์ เปนการมีงานให้พ่อเวลายามหนึ่งได้แต่งตัวอิวนิงเดรส ติดตราเมืองบาเดน** เขาเปลี่ยนที่ให้จอดรถที่ถนนปลายร้านคนดูเต็มตั้งแต่วิลลาไปจนถึงคอนเวอเซชั่นเฮาส์ **เขากันทางให้เดินไปในหว่างคน** วันนี้เปนการออกร้าน **คนอยู่ข้างจะต้อนรับแขงแรงตลอด**...มีดอกไม้เพลิง....คราวที่ ๓ **ดอกไม้เทียนประดับเปน จ.ป.ร.** ต่างสี...**มีโคมรายเปนตัวหนังสือว่าไชแอม** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๙๑)

การบันทึกโอกาสหรือกิจกรรมข้างต้นสื่อถึงความพิเศษของงานที่จัดถวายรัชกาลที่ ๕ มีการบันทึกกิจกรรมดังกล่าวอย่างละเอียดทั้งการตั้งร้าน ผู้คนที่มาร่วมงาน รวมถึงการจัดดอกไม้เพลิงและโคมถวายรัชกาลที่ ๕ การดำเนินเรื่องด้วยกิจกรรมสำคัญนี้เป็นการเน้นย้ำถึงพระราชฐานะของ

พระองค์ระหว่างการเสด็จเยือนยุโรป ทั้งยังทำให้ผู้อ่านเห็นภาพกิจกรรมดังกล่าวได้อย่างชัดเจนอีกด้วย การดำเนินเรื่องด้วยโอกาสหรือกิจกรรมจึงช่วยให้บันทึกการเดินทางมีแบบแผนที่ชัดเจน ผู้ศึกษาพบว่ามีเงื่อนไขการดำเนินเรื่องด้วยโอกาสหรือกิจกรรมจำนวน ๓ รูปแบบ ดังตารางต่อไปนี้

การดำเนินเรื่องด้วยกิจกรรมของบันทึกการเดินทาง	
รูปแบบที่ ๑	เวลา + เส้นทาง + กิจกรรม
รูปแบบที่ ๒	กิจกรรม + กิจกรรม + กิจกรรม
รูปแบบที่ ๓	กิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งอย่างเฉพาะเจาะจง

การมุ่งบันทึกโอกาสหรือกิจกรรมเป็นหลักนั้นมีอยู่ ๓ รูปแบบ รูปแบบแรก คือ **การผสมผสานระหว่างเวลา เส้นทาง และการประกอบกิจกรรมนั้นๆ อย่างละเอียด** รูปแบบต่อมา คือ **การบันทึกเฉพาะกิจกรรมที่ทำในแต่ละวันตามลำดับ** อีกแบบหนึ่ง คือ **การมุ่งบันทึกโอกาสหรือกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งอย่างเฉพาะเจาะจง** มีการกล่าวถึงรายละเอียดของการจัดกิจกรรมดังกล่าว รวมถึงผู้ร่วมงานอย่างรอบด้าน อย่างไรก็ดีการมีโอกาสหรือกิจกรรมเป็นเงื่อนไขในการดำเนินเรื่องล้วนทำให้ตัวตนของรัชกาลที่ ๕ ในเขตพื้นที่ต่างๆ ชัดเจนยิ่งขึ้น กิจกรรมมักสัมพันธ์กับเขตพื้นที่ที่พระองค์เสด็จประพาส กิจกรรมในพระราชอาณาเขตบ่งบอกถึงโลกในพระราชอำนาจ กิจกรรมในดินแดนชายขอบและอาณานิคมบ่งบอกถึงโลกก้ำกึ่งพระราชอำนาจ และกิจกรรมในดินแดนเจ้าอาณานิคมบ่งบอกถึงโลกนอกพระราชอำนาจ พื้นที่และกิจกรรมจึงเป็นส่วนเสริมให้ตัวตนของผู้ประพันธ์เด่นชัดขึ้นท่ามกลางภาวะโลกสันนิวาสที่หลากหลาย

สรุปได้ว่าเงื่อนไขในการดำเนินเรื่องของบันทึกการเดินทางแต่ละฉบับแบ่งได้เป็น เวลา พื้นที่ และกิจกรรม เส้นแบ่งเหล่านี้ช่วยให้การดำเนินเรื่องมีแบบแผนมากยิ่งขึ้น จะสังเกตได้ว่าบันทึกการเดินทางแต่ละฉบับมีการใช้เงื่อนไขในการดำเนินเรื่องแบบต่างๆ ผสมผสานจนกลายเป็นบันทึกการเดินทางชิ้นใหญ่ การผสมผสานข้างต้นส่งผลให้บันทึกการเดินทางร้อยแก้วของพระองค์มีรูปแบบเฉพาะ เป็นแบบแผน และน่าติดตาม รวมทั้งสามารถนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสและตัวตนของผู้ประพันธ์ได้อย่างเป็นระบบ

๓) การจบเรื่อง

บันทึกการเดินทางมีการจบเรื่องอย่างเป็นแบบแผน ส่วนใหญ่เป็นการบอกเล่าเส้นทางหรือเหตุการณ์ในวันนั้น รวมถึงการบอกกำหนดการออกเดินทางในวันถัดไป บันทึกการเดินทางส่วนหนึ่งมีการระบุความรู้สึกส่วนพระองค์ การสรุปประเด็นสำคัญของการเดินทางในครั้งนั้น รวมถึงผลที่ได้จากการเดินทาง เช่น การตรวจตราบ้านเมือง เป็นต้น การจบเรื่องเสมือนการสรุปการ

ออกเดินทางไปปะทะสังสรรค์กับโลกภายนอกของชนชั้นนำสยามด้วยวิธีการต่างๆ กัน ยกตัวอย่างเช่น การ**บอกเล่าเส้นทางการเดินทาง**ใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ซึ่งระบุว่า

> **โมงเช้าออกเรือ ถึงป้อมพระจุลจอมเกล้าสลุต แล้วมาถึงป้อมผีเสื้อสมุทสลุต ป้อมแผลงไฟฟ้าสลุต แต่งธงแลมีคนยืนทุกป้อม เมื่อถึงบางกอกก็มีความยินดีที่ได้เห็นการรับรองทั้งปวง**...การที่ไปเที่ยวเปนสุดสิ้นเรื่องเพียงนี้ มีแต่ที่จะรฦกถึงผู้ซึ่งได้พบปะกัน ที่มีไมตรีสนิทสนมกัน และได้รับรองให้มีความสุข ในเวลาไปจากบ้านเมือง แลทั้งประเทศที่ได้ไปเห็นเปนที่สนุกสบาย ทั้งเปนที่ควรสรรเสริญในการปกครองแลความน้ำใจดีของคนทั้งปวง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๘๗-๓๘๘)

การจบเรื่องในตอนข้างต้นเป็นการระบุถึงเส้นทางการเสด็จกลับพระนคร โดยระบุถึงการรับเสด็จอย่างสมพระเกียรติ การเสด็จประพาสออกนอกพระราชวังจึงสิ้นสุดลงในครั้งนั้น พระราชฐานะของพระองค์จึงปรากฏชัดเจนในตอนข้างต้น นอกจากการระบุเส้นทางการเดินทางแล้วยังมีการกล่าวถึง**ความรู้สึกส่วนพระองค์**ขณะเสด็จประพาสดินแดนอื่นไว้ด้วย ความรู้สึกที่มีต่อผู้คน บ้านเมือง และการปกครองในดินแดนอื่นนี้แสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่รัชกาลที่ ๕ ทรงพบปะสังสรรค์ตลอดระยะเวลาการเสด็จประพาส การจบเรื่องด้วยลักษณะดังกล่าวจึงเป็นการสรุปการเดินทางเพื่อค้นหาตัวตนในดินแดนอื่นได้อย่างเด่นชัด

การจบเรื่องด้วย**การสรุปประเด็นสำคัญของการเดินทาง**เป็นอีกส่วนหนึ่งที่เสริมให้ภาวะโลกสันนิวาสเด่นชัดขึ้น ดังพระราชนิพนธ์เรื่อง *ไกลบ้าน เล่ม ๓* ที่ว่า

> เพราะเหตุฉะนั้นขอรวมย่อความเพียงว่า **พื้นภูมประเทศยุโรปนั้นมันหมดดีเสียแล้ว แต่ความรู้ในประเทศยุโรปไม่ใช่แต่เวลากำลังที่เดินขึ้นสู่ความเจริญ** มันกำลังเดินกระโดดโลดโผนซึ่งจะเดินตามยาก นี่เปนส่วนข้างฝ่ายดีของประเทศยุโรป (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๓๓๒)

ข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นถึงพระราชทัศนะและพระราชประสงค์ในการเสด็จประพาสยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ การสำรวจภูมิประเทศและความรู้ในยุโรปทำให้พระองค์ทรงทราบข้อเท็จจริงบางประการที่ทำให้สยามต้องเร่งปฏิรูปประเทศเพื่อให้ก้าวทันประเทศยุโรป ภาวะโลกสันนิวาสข้างต้นส่งผลให้ชนชั้นนำปรับตัว การจบเรื่องดังกล่าวจึงเป็นการเน้นย้ำถึงสถานะของสยามภายใต้สังคมโลก ณ ขณะนั้นได้อย่างชัดเจน อย่างไรก็ดีการค้นหาตัวตนข้างต้นแสดงถึงความเสียสละของพระองค์ โดยทรงแสดงความรู้สึกขณะเสด็จกลับว่า

> เวลาเมื่อกำลังเขียนอยู่นี้ ชายอุรุพงษ์มาบอกว่าแลเห็นเรือรบของเราแล้ว **ใจเต้นปึ้กๆ เหลือที่จะเขียนต่อไปอิกได้ เมื่อความใกล้บ้านมาปรากฏแก่ไนยตาเสียแล้ว หนังสือนี้ก็หมดอายุ จึงเปนการจำเปนที่จะต้องขอจบในเวลานี้** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๓๓๒)

การแสดงความรู้สึกส่วนพระองค์ผ่านการใช้ภาษาที่เป็นกันเองข้างต้น สะท้อนความดีใจที่จะได้กลับบ้านของพระองค์ รวมถึงบันทึกเส้นทางการเดินทางซึ่งใกล้จะถึงฝั่ง การเดินทางไกลจึงเป็นเพียงการเคลื่อนที่เพื่อค้นหาตัวตนของชนชั้นนำสยามเพียงชั่วคราว เพื่อหาแนวทางให้ประเทศรอดพ้นจากลัทธิจักรวรรดินิยม การสะท้อนอารมณ์ความรู้สึกข้างต้นสะท้อนภาวะของพระองค์ภายใต้สถานการณ์โลกได้เป็นอย่างดี

อีกตอนหนึ่งใน *พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ* จบเรื่องด้วยการระบุ**ผลจากการตรวจตราบ้านเมือง**ว่า "ตามระยะทางที่ไปเที่ยวครั้งนี้ **ได้ความแต่ว่าเข้างามดีตลอดทุกเมืองทุกตำบล** ในระหว่าง ๓ ปีนี้ ไม่มีปีใดจะบริบูรณ์เช่นปีนี้" (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๘: ๖๓) ตอนข้างต้นกล่าวจบเรื่องด้วยการสรุปผลของการตรวจตราบ้านเมืองที่ว่าข้าวในแถบภาคกลางและมณฑลฝ่ายเหนือบริบูรณ์ดี เป็นการจบตอนด้วยการสรุปประเด็นสำคัญในการออกเดินทางดังกล่าว สะท้อนพระราชอำนาจของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์สยามได้อย่างเด่นชัด การจบเรื่องข้างต้นแสดงถึงแบบแผนของบันทึกการเดินทางที่มีจุดประสงค์สำคัญในการสำรวจตรวจสอบบ้านเมืองประการหนึ่ง

ใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. ๑๐๘* ระบุ**กำหนดการออกเดินทางและความเป็นอยู่ของคณะเดินทาง**ไว้ว่า

> **กำหนดจะออกจากเมืองหลังสวนเวลาพรุ่งนี้ แวะเกาะพิทักษ์ แหลมกรวด สามร้อยยอด** เพราะต้องพักผ่อนให้เรือเล็กได้รับฟืนที่เมืองชุมพร **กำหนดจะถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ ๑๔ สิงหาคม ตัวฉันและบรรดาคนที่มาเป็นสุขสบาย แต่ตอนหลังนี้ถูกฝนชุกนักไม่มีวันเว้นเลย** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๘๒)

การจบท้ายตอนด้วยข้อความดังกล่าวทำให้ผู้อ่านได้ทราบเส้นทางของผู้เดินทาง กำหนดเวลา รวมถึงความเป็นอยู่ของคณะเดินทาง เป็นอย่างการรายงานผสมผสานกับการเล่าสารทุกข์สุกดิบแก่ผู้รับสาร ลักษณะเช่นนี้ทำให้บันทึกการเดินทางของพระองค์มีความโดดเด่นทั้งในแง่ของระดับภาษาและเนื้อความ ทั้งยังสื่อถึงการเคลื่อนที่ของชนชั้นนำออกสู่โลกภายนอกอีกด้วย

อีกส่วนหนึ่งของบันทึกการเดินทางมีการจบเรื่องด้วย**การบันทึกเหตุการณ์ในแต่ละวัน** ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๐๙* ที่ว่า

> วันนี้ผู้หญิงไปดูแต่งงานที่บ้านจีนแห่งหนึ่งแล้วเวลาค่ำไปห้างจีนซึ่งอยู่ติดกับห้างโกวานของพระยารัตนเศรษฐี...การที่เลี่ยงมาไปห้างเสียกลางคืนนี้ เพราะกลางวันมีพวกแขกดูมากนัก และพวกจีนเหล่านี้เป็นพวกพ้องหรืออยู่ในความเกื้อหนุนของพระยารัตนเศรษฐี ทั้งนั้น เจือเป็นการรับเสด็จมากกว่าเป็นการไปซื้อของ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๒๒๙)

การจบเรื่องข้างต้นเป็นการบันทึกเหตุการณ์ ณ วันนั้น รวมถึงพระราชทัศนะต่อเหตุการณ์การเที่ยวห้างจีนและการรับเสด็จของพวกจีน การจบเรื่องข้างต้นจึงเป็นการปิดท้ายด้วยเหตุการณ์ในแต่ละวัน แสดงถึงการจบเรื่องที่มีอยู่หลายรูปแบบ ผู้ศึกษาพบว่ามีการจบเรื่องของบันทึกการเดินทาง ๔ รูปแบบ ดังตารางต่อไปนี้

การจบเรื่องของบันทึกการเดินทาง	
รูปแบบที่ ๑	การบันทึกเส้นทางการเดินทาง + ความรู้สึกส่วนพระองค์
รูปแบบที่ ๒	การสรุปประเด็นสำคัญของการเดินทางหรือผลจากการเดินทาง
รูปแบบที่ ๓	กำหนดการออกเดินทาง + การรายงานความเป็นอยู่ของคณะ
รูปแบบที่ ๔	การบันทึกเหตุการณ์ประจำวัน

จากตารางข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการจบเรื่องของบันทึกการเดินทางมีอยู่หลายรูปแบบ ส่วนใหญ่เป็น**การบันทึกเส้นทาง**และ**เหตุการณ์ประจำวัน** อีกส่วนหนึ่งเป็น**การระบุประเด็นสำคัญหรือผลจากการเดินทางนั้นๆ** รวมถึง**การระบุกำหนดการออกเดินทางและการรายงานความเป็นอยู่ของคณะ** โดยมีพระราชทัศนะหรือความรู้สึกส่วนพระองค์ประกอบตอนจบเรื่องเป็นครั้งคราว กล่าวได้ว่าบันทึกการเดินทางของพระองค์มีการจบเรื่องที่เป็นแบบแผน น่าสนใจ และน่าติดตามเป็นอย่างยิ่ง การจบเรื่องยังเป็นการระบุถึงการสิ้นสุดของการเดินทางไปปะทะสังสรรค์กับโลกภายนอกราชสำนัก รวมถึงเน้นย้ำการค้นพบตัวตนของรัชกาลที่ ๕ ผ่านการเสด็จประพาสไปยังพื้นที่ต่างๆ ทั่วโลก

สรุปได้ว่าบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ มีการเริ่มเรื่อง การดำเนินเรื่อง และการจบเรื่องอย่างเป็นแบบแผน ที่น่าสนใจ คือ การดำเนินเรื่องของบันทึกการเดินทางแต่ละฉบับย่อยจะมีเงื่อนไขในการเล่าเรื่องที่แตกต่างกัน ได้แก่ เวลา พื้นที่ และกิจกรรม ซึ่งกำหนดรูปแบบการเล่าเรื่อง

หรือดำเนินเรื่องดังกล่าว ผู้ศึกษาพบว่ามีการดำเนินเรื่องโดยใช้เวลาเป็นพื้นฐาน จากนั้นจะเป็นการดำเนินเรื่องโดยกล่าวถึงพื้นที่หรือเส้นทาง และโอกาสหรือกิจกรรมผสมผสานกันไป หากพิจารณาในแง่ของเรื่องเล่าชุดใหญ่จะพบว่าไม่อาจแบ่งเงื่อนไขของบันทึกการเดินทางแต่ละฉบับได้อย่างชัดเจน หากแต่มีกรอบกำหนดการดำเนินเรื่องอยู่อย่างเป็นแบบแผน ยกตัวอย่างเช่น การกล่าวถึงโอกาสสำคัญมีทั้งการกล่าวถึงเส้นทางการเดินทางไปยังงานนั้นๆ แล้วจึงอธิบายถึงผู้ร่วมงานและลักษณะของงานนั้นอย่างละเอียด หรือการเน้นกล่าวถึงเฉพาะกิจกรรมนั้นๆ เพียงอย่างเดียว หรือการบันทึกกิจกรรมหลายกิจกรรมตามลำดับเวลา เป็นต้น ลักษณะการบันทึกที่ผสมผสานหลากหลายรูปแบบแต่ยังคงแบบแผนของการเริ่มเรื่อง การดำเนินเรื่อง และการจบเรื่องไว้นี้ทำให้บันทึกการเดินทางของพระองค์มีความโดดเด่นจากโครงสร้างที่ชัดเจน ส่งผลให้การลำดับเรื่องต่อเนื่องและสื่อความได้อย่างเป็นระบบ วิธีการเช่นนี้แสดงถึงการเขียนบันทึกการเดินทางได้อย่างชัดเจน

๔.๓.๑.๒ การนำเสนอข้อมูลอย่างน่าเชื่อถือ

การนำเสนอข้อมูลอย่างน่าเชื่อถือช่วยเสริมให้ภาวะโลกสันนิวาสเด่นชัดยิ่งขึ้นเป็นการเขียนให้ชัดเจนที่สำคัญอีกประการหนึ่ง รัชกาลที่ ๕ ทรงสืบหาข้อมูลเองด้วยพระองค์เอง ทรงสั่งการผู้ปฏิบัติงานทั้งที่ตามเสด็จและอยู่ในท้องถิ่นต่างๆ รวมถึงทรงได้รับความช่วยเหลือจากเจ้านายหรือผู้ปฏิบัติงานต่างแดน การมุ่งนำเสนอข้อมูลด้วยหลักฐานที่น่าเชื่อถือนี้สื่อถึงพระราชอำนาจของพระองค์ในพื้นที่ต่างๆ ด้วยเช่นกัน กล่าวคือ พระองค์ทรงสามารถสำรวจ ตรวจสอบ และสั่งการในพื้นที่ซึ่งมีพระราชอำนาจ ส่วนพื้นที่ซึ่งพระราชอำนาจของพระองค์เป็นไปอย่างก้ำกึ่งจะปรากฏการสำรวจ ตรวจสอบ และสั่งการอย่างไม่คล่องตัว ปัญหาและอุปสรรคของการสืบหาข้อมูลมักเกิดขึ้นในดินแดนดังกล่าว ส่วนพื้นที่นอกพระราชอำนาจการสืบหาข้อมูลมักผ่านสายพระเนตรของพระองค์เอง รวมถึงการสอบถามด้วยพระองค์เองเช่นเดียวกัน การสั่งการจึงไม่อาจเกิดขึ้นได้ในพื้นที่ดังกล่าว อย่างไรก็ดีการนำเสนอข้อมูลอย่างน่าเชื่อถือถือเป็นลักษณะสำคัญในการนำเสนอภาวะโลกสันนิวาส การสืบหาข้อมูลเพื่อใช้ประกอบการอธิบายบันทึกการเดินทางในแต่ละตอนนี้มีทั้ง**การสัมภาษณ์หรือสอบถามจากผู้อื่น** และ**ข้อมูลเอกสาร** ข้อมูลสัมภาษณ์มาจากเจ้านายต่างแดน ผู้ปฏิบัติงาน รวมถึงชาวบ้านในแต่ละท้องถิ่น ส่วนข้อมูลเอกสารมีทั้งเอกสารทางประวัติศาสตร์และวรรณคดี น่าสังเกตว่าข้อมูลข้างต้นมีทั้งที่ทรงสืบค้นจากผู้อื่นและพระราชประสบการณ์ของพระองค์เอง ลักษณะข้างต้นส่งผลการนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสในบันทึกการเดินทางมีความน่าเชื่อถือ

๑) ข้อมูลจากการสัมภาษณ์

การสืบหาข้อมูลสำคัญในพื้นที่ต่างๆ มักปรากฏวิธีการสัมภาษณ์จากบุคคลในพื้นที่นั้นๆ เพื่อให้ได้ข้อมูลที่แม่นยำนอกเหนือจากการสำรวจด้วยตนเอง ยกตัวอย่างเช่น การสอบถามเรื่อง

เศรษฐกิจของคนค้าขายในแถบเมืองนครสวรรค์ ใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า* ที่ว่า “**ครั้นถามคนค้าขาย กล่าวคือ ยายพลอยที่เป็นคนชอบกัน บอกว่าไม่เชิงจะร่วงโรยด้วยรถไฟ เป็นด้วยราคาเงินบางกอก บรรทุกของลงไปจำหน่ายไม่มีกำไร**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๑) ความข้างต้นระบุว่าการรถไฟไม่ได้ทำให้เศรษฐกิจในแถบนครสวรรค์ร่วงโรย แต่เป็นเพราะราคาเงินบางกอกที่ทำให้บรรทุกของลงไปขายแล้วไม่มีกำไร การสอบถามหรือสัมภาษณ์สภาพความเป็นอยู่และผลกระทบทางเศรษฐกิจจากการมีรถไฟด้วยพระองค์เองนี้ทำให้พระองค์ได้ข้อมูลปฐมภูมินอกเหนือจากการรับรายงานของผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่น พระองค์มักสอบถามข้อมูลจากบุคคลหลายคนเพื่อให้ได้รับข้อมูลที่น่าเชื่อถือมากที่สุด

อีกตอนหนึ่งบันทึกการสืบหาข้อมูลเกี่ยวกับวรรณคดีสำคัญโดยการสอบถามหรือสัมภาษณ์จากผู้รู้ ยกตัวอย่างเช่นใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* มีการสอบถามชื่อเมืองในวรรณคดีเรื่อง *อิเหนา* จากริเยนต์ ขณะ เสด็จประพาสโตสารี ดังต่อไปนี้

> **ได้สนทนากับริเยนต์ แกยืนยันว่าเมืองกุเรปันเมืองกุราวัน** อยู่ในแขวงมุตรันมณฑลเมทยูน **เมืองดาหาก็คงชื่ออยู่เปนแต่เปลี่ยนเสียงเปนโดโฮ** อยู่ในเมืองกดีรีเอง **กาหลังคือจังโกโล** อยู่แขวงสิทรัชโชมณฑลสุรบายา **เมืองสิงหัศสาหรีเดี๋ยวนี้เรียกสิงคสสารี** อยู่ในแขวงมาลงมณฑลปสรวน ยังมีกราตนอยู่ราษฎรที่เจ็บไข้พากันไปบนบาลในที่นั้น มีวัดอยู่น่าวังด้วย (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๐๘-๓๐๙)

ข้อความข้างต้นแสดงถึงการสอบถามความรู้เกี่ยวกับเมืองในวรรณคดีเรื่องอิเหนาจากริเยนต์หรือผู้ว่าการเมืองโตสารี โดยบันทึกสำเนียงที่แตกต่างจากที่สยามรับรู้ดังนี้ เมืองกุเรปัน คือ กุราวัน เมืองดาหา คือ โดโฮ เมืองกาหลัง คือ จังโกโล และเมืองสิงหัศสาหรี คือ สิงคสสารี เหล่านี้แสดงถึงการสืบหาข้อมูลโดยการสัมภาษณ์จากผู้รู้ ซึ่งช่วยเสริมให้ข้อมูลในบันทึกการเดินทางน่าเชื่อถือยิ่งขึ้น ทั้งยังแสดงถึงความสนพระราชหฤทัยของรัชกาลที่ ๕ อีกด้วย การเดินทางเพื่อสืบค้นข้อมูลดังกล่าวแสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำสยามปะทะสังสรรค์กับต้นกำเนิดวรรณคดีเรื่องอิเหนา การสัมภาษณ์หรือสอบถามจากผู้รู้ของเมืองชวาจึงยิ่งเน้นย้ำข้อมูลดังกล่าวให้น่าเชื่อถือยิ่งขึ้น บันทึกการเดินทางจึงเป็นหลักฐานชิ้นดีของการเดินทางเพื่อค้นหาตัวตนของสยามและประเทศอื่น

๒) ข้อมูลจากเอกสาร

การสืบหาหรืออ้างอิงข้อมูลจากเอกสารมีทั้งที่เป็นพงศาวดาร วรรณคดี และเอกสารทางประวัติศาสตร์ ยกตัวอย่างเช่น ขณะเสด็จประพาสฝรั่งเศส พระองค์ทรงเปรียบเทียบการสร้าง

เมืองลพบุรีกับฝรั่งเศสโดยอ้างถึงพงศาวดาร *ราชาธิราช ลักษณทูตลังกา* และ *จดหมายระยะทางของโกษาปาน* ไว้ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* ดังนี้

> **การซึ่งพงศาวดารกล่าวถึงพระนารายน์สร้างเมืองลพบุรีก่อน แล้วถึงกล่าวถึงวิชาเยนทร์** บางทีก็จะเปนแต่ลำดับหนังสือ วิชาเยนทร์เห็นจะได้ไปทำงานอยู่ก่อน...เมื่อเห็นรูปหลุยส์ที่ ๑๔ ขี่ม้าที่น่าเวอไซล์ให้นึกถึง**ทรงม้าขาวชมสวน**[๒๑๖] เรื่องม้าขาวนี้ก็ขัน...เห็นจะมาจากเรื่อง**ราชาธิราช ลักษณทูตลังกา จดหมายระยะทางของโกษาปาน** เห็นจะเปนเนื้อเปนหนังมากไม่อาจปด เพราะฝรั่งยังอยู่ออกครึ่ดไปในเวลานั้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๐๔-๑๐๕)

ความข้างต้นพระองค์ทรงกล่าวถึงการสร้างเมืองลพบุรีซึ่งบันทึกในพงศาวดารว่าพระนารายณ์สร้างเมืองลพบุรีก่อน แล้วจึงกล่าวถึงวิชาเยนทร์ โดยพระองค์ทรงมีพระราชวิจารณ์ต่อพงศาวดารว่าวิชาเยนทร์น่าจะทำงานอยู่ก่อนการสร้างเมือง และเนื้อความของพงศาวดารเกี่ยวกับม้าขาวชมสวนว่าเป็นการนำมาจากเรื่อง*ราชาธิราช ลักษณทูตลังกา* และ *จดหมายระยะทางของโกษาปาน* น่าจะมีเค้าความจริงอยู่เพราะมีฝรั่งอยู่มากในเวลานั้น การนำข้อมูลจากพงศาวดาร วรรณคดี และเอกสารทางประวัติศาสตร์อื่นๆ มาประกอบการนำเสนอข้อมูลโลกสันนิวาสที่ทรงพบทำให้ผู้อ่านเห็นภาพและเชื่อถือข้อมูลมากยิ่งขึ้น เนื่องจากทรงเปรียบเทียบสิ่งที่ทรงพบกับข้อมูลเอกสารของสยามภาวะโลกสันนิวาสที่นำเสนอจึงน่าเชื่อถือ

ขณะเสด็จเขามหาสวรรค์มีการกล่าวถึง *เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน* ว่า “วันนี้ขึ้นไปเขามหาสวรรค์...แลดูศาลาแต่งแง่ **ซึ่งเปนที่กล่าวไว้ในหนังสือเสภาว่าขุนแผนซื้อม้าสีหมอกนั้น**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๐: ๓๕) การอ้างถึงข้อมูลจากวรรณคดีทำให้การอธิบายสถานที่แห่งนี้มีความน่าเชื่อถือและน่าสนใจมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังแสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำออกเดินทางมาพบกับสถานที่ในท้องถิ่นซึ่งปรากฏในวรรณคดีสำคัญ การอ้างถึงข้อมูลดังกล่าวทำให้การเดินทางมีคุณค่าและแสดงถึงตัวตนของชนชั้นนำที่มีอำนาจและความสามารถในการสืบหาและเดินทางมายังสถานที่ดังกล่าว *เสภาเรื่องขุนข้างขุนแผน* บันทึกว่าศาลาแห่งนี้เป็นสถานที่ซึ่งขุนแผนซื้อม้าสีหมอก ข้อมูลทางวรรณคดีจึงช่วยเน้นย้ำให้บันทึกการเดินทางน่าเชื่อถือยิ่งขึ้น

๓) ข้อมูลจากการสัมภาษณ์และเรียบเรียงเป็นเอกสาร

การสืบหาข้อมูลจากการการสัมภาษณ์และเรียบเรียงเป็นเอกสารถือเป็นวิธีการหนึ่ง

---

[๒๑๖] เรื่องม้าขาวชมสวนนี้ ทรงหมายความเรื่องโกษาปาน เป็นทูตไปเมืองฝรั่งเศส ตามที่แต่งไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร

ที่ช่วยสร้างความน่าเชื่อถือให้กับภาวะโลกสันนิวาส การเดินทางเพื่อค้นพบกับข้อมูลมุขปาฐะแล้วจึงจดบันทึกเป็นหลักฐานด้วยลายลักษณ์อักษรแสดงถึงความสนใจและจุดประสงค์ของนักเดินทางชาวสยาม ณ ขณะนั้น การใช้วิธีการดังกล่าวมักปรากฏขณะรัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสดินแดนในพระราชอาณาเขตเนื่องจากทรงมีพระราชอำนาจครอบคลุมทั่วทุกพื้นที่ ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า* ซึ่งบันทึกข้อมูลเกี่ยวกับนิทานท้องถิ่นไว้ดังนี้

> **จึงขอให้ถามคำให้การเรียบเรียงเป็นเรื่องมา...ได้ความจากหลวงพิบูลย์รัฐคามเดิมเป็นนายอำเภอเดิมบาง เดี๋ยวนี้ไปรับราชการเป็นนายอำเภอพนมรอก เมืองนครสวรรค์** ว่า แต่ครั้งใดไม่ปรากฏ มีนางคน ๑ ชื่อใดไม่ปรากฏ เป็นชาวบ้านเดิมบางนี้ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ ๑ ครองเมืองใดไม่ปรากฏ ได้ข่าวนางงามนี้ต้องพระราชประสงค์ นางไม่สมัครจึงหลบหนีไปอยู่บ้านนางลือ แขวงเมืองสรรค์ แล้วมาอยู่ที่เขากี่บ้านกำมะเชี่ยนแขวงอำเภอเดิมบางนี้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๙๓: ๑๓)

ตอนที่ยกมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่าบันทึกการเดินทางดังกล่าวบันทึกข้อมูลจากการสัมภาษณ์เป็นรายงานถวายพระองค์ เสมือนการเก็บรวบรวมความรู้ทางภูมิศาสตร์และเรื่องเล่าท้องถิ่นในพระราชอาณาจักร โดยพระองค์ทรงสั่งให้สอบถามจากผู้รู้ในท้องถิ่นและเรียบเรียงเป็นลายลักษณ์อักษรอย่างรายงานถวาย ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่นซึ่งได้รับการบันทึกไว้นี้จึงช่วยเสริมให้เรื่องราวในบันทึกการเดินทางน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น ถือเป็นการเก็บข้อมูลความรู้ทางวัฒนธรรมของนักปกครองเพื่อใช้ประโยชน์ในการบริหารจัดการต่อไป

การนำเสนอข้อมูลอย่างน่าเชื่อถือ	
รูปแบบที่ ๑	การสัมภาษณ์
รูปแบบที่ ๒	เอกสาร (พงศาวดาร วรรณคดี)
รูปแบบที่ ๓	การสัมภาษณ์ + บันทึกเป็นลายลักษณ์

วิธีการสืบหาข้อมูลในบันทึกการเดินทาง ได้แก่ การสัมภาษณ์ ข้อมูลจากเอกสาร รวมถึงการสัมภาษณ์และบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรทำให้บันทึกการเดินทางของพระองค์สามารถนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสได้อย่างน่าเชื่อถือ น่าสังเกตว่าพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการเก็บข้อมูลหลากหลายสำนวนทั้งนี้เพื่อให้ได้ข้อมูลที่น่าเชื่อถือมากที่สุด รวมทั้งทรงมีพระราชวิจารณ์ประกอบข้อมูลที่ทรงนำเสนอแทบทุกครั้ง การอ้างอิงข้อมูลจากหลากหลายวิธีจึงช่วยเสริมให้บันทึกการเดินทางของพระองค์ประกอบด้วยข้อเท็จจริงที่น่าเชื่อถือ ถือเป็นองค์ความรู้มุขปาฐะและลายลักษณ์ซึ่งช่วย

เสริมให้งานเขียนชุดนี้มีคุณค่าอย่างยิ่ง ทั้งยังแสดงถึงกลวิธีการเขียนบันทึกการเดินทางให้ชัดเจนอีกด้วย

๔.๓.๑.๓ การนำเสนอข้อมูลอย่างกระจ่างชัด

การนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสอย่างกระจ่างชัดเป็นกลวิธีการนำเสนอข้อมูลที่สำคัญ ซึ่งทำให้ผู้อ่านเห็นภาพและเข้าใจภาวะโลกสันนิวาสนั้นๆ ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงเป็นกลวิธีหนึ่งของการเขียนให้ชัดเจน การนำเสนอข้อมูลอย่างกระจ่างชัดประกอบด้วย**การนำเสนอโดยการเปรียบเทียบ การนำเสนอโดยการอ้างอิง การนำเสนอโดยการให้รายละเอียด** และ**การนำเสนอโดยใช้แผนผังหรือแผนภาพประกอบ** วิธีการนำเสนอข้อมูลข้างต้นทำให้งานเขียนของพระองค์สามารถอธิบายความโลกสันนิวาสในภาวะของความเปลี่ยนแปลงได้อย่างกระจ่างชัด การเปรียบเทียบ การอ้างอิง การให้รายละเอียด และการนำเสนอโดยใช้แผนผังหรือแผนภาพประกอบแสดงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำหรือราษฎรไม่คุ้นเคย จึงต้องเปรียบเทียบ และอ้างอิงจากสิ่งที่รู้จักและคุ้นเคยมากกว่า รวมถึงให้รายละเอียดและใช้แผนผังหรือแผนภาพประกอบ ทั้งนี้เพื่อเป็นหลักฐานแสดงองค์ความรู้ใหม่ซึ่งเป็นผลจากการแผ่ขยายของลัทธิจักรวรรดินิยม อันจะทำให้เห็นตัวตนของสยามชัดเจนขึ้น

๑) การนำเสนอโดยการเปรียบเทียบ

ลักษณะพิเศษของการนำเสนอโดยการเปรียบเทียบที่เห็นได้อย่างเด่นชัด คือ การอธิบายความโดยการเปรียบเทียบกับสิ่งที่ชนชั้นนำสยามรู้จักหรือเคยพบเห็น การอธิบายความโดยการเปรียบเทียบนี้เป็นกลวิธีหนึ่งในการนำเสนองานเขียนร้อยแก้วบันทึกการเดินทาง ดังที่อาทิมา พงศ์ไพบูลย์ (๒๕๔๗) กล่าวถึงกลวิธีการนำเสนอโดยการเปรียบเทียบในพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่าสามารถแบ่งได้เป็นการเปรียบเทียบกับพระราชประสบการณ์เดิมและการเปรียบเทียบกับสิ่งที่คนทั่วไปคุ้นเคย ดังนั้นการเปรียบเทียบจึงเป็นกลวิธีสำคัญที่ช่วยเสริมให้เนื้อความภาวะโลกสันนิวาสกระจ่างชัดยิ่งขึ้น ผู้ศึกษาพบว่าการเปรียบเทียบสิ่งที่พระองค์ทรงพบกับสิ่งที่พระองค์ทรงคุ้นเคยมีทั้งบุคคล สิ่งของ และสถานที่ สิ่งเหล่านี้ล้วนอยู่ในสยามจึงเป็นที่รู้จักและสามารถนำมาเทียบเคียงกับสิ่งที่อยู่ห่างไกลจากความคุ้นเคยของคนไทยได้ ดังนี้

การเปรียบเทียบบุคคลในต่างแดนกับบุคคลที่พระองค์ทรงรู้จักมักปรากฏเมื่อพระองค์ทรงต้องการอธิบายถึงบุคคลที่ทรงพบซึ่งเป็นเจ้านายหรือเป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญบางประการ ยกตัวอย่างเช่น การเปรียบเทียบกิริยาของเจ้ามลายูผู้หนึ่งกับพระองค์ชายวังหน้า ใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙* ที่ว่า “เจ้ามหมุดคนนี้ดูเป็นหนุ่มมาก อายุจะอยู่ในเรือน ๒๐ เศษ ดำ หน้าออกฝีหนา รูปร่างอ้วนล่ำ **อาการคล้ายกับพวก**

พระองค์ชายป๊อกวังหน้า ท่าทางถ้าเป็นไทยก็เป็นกิริยาแวงทีเดียว” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑๘๘) ความข้างต้นเป็นการเปรียบเทียบกิริยาอาการของเจ้านายมลายูกับพวกองค์ชายป๊อกวังหน้าว่าหากเป็นคนไทยจะเรียกว่ามีกิริยาอาการหวาดระแวง การกล่าวเปรียบเทียบกิริยาของเจ้ามหมุดผู้นี้กับเจ้านายสยามทำให้ผู้ซึ่งคุ้นเคยกับพวกของเจ้านายสยามนึกภาพตามที่พระองค์ทรงอธิบายได้อย่างกระจ่างชัด ลักษณะการเปรียบเทียบกับบุคคลในสยามเป็นวิธีการที่ทรงใช้อย่างสม่ำเสมอเนื่องจากสามารถอธิบายบุคคลที่ทรงพบเห็นได้อย่างเห็นภาพ

อีกส่วนหนึ่งเป็นการเปรียบเทียบความเชี่ยวชาญของบุคคลต่างแดนกับบุคคลของสยาม พระองค์ทรงบันทึกถึงฝีมือการผสมพันธุ์ดอกกุหลาบของชาวต่างชาติผู้หนึ่งกับหม่อมเจ้ากระจ่าง ในกรมหมื่นกระษัตริยศรีศักดิเดช ซึ่งเป็นช่างทำเครื่องทองเหลือง ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ที่ว่า

> วันนี้จับร้านดอกไม้ได้ตัวตาผู้วิเศษ ที่สำหรับผสมดอกกุหลาบจะให้เปลี่ยนสีสลับกันอย่างไรจะให้ซ้อนให้ลาอย่างไรอยู่ในอำนาจ **อาจจะกล่าวได้เหมือนเจ้าพระจ่างว่าทองเหลืองอยู่ในอำนาจ นี่ก็เปนกุหลาบอยู่ในอำนาจ** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๒๔๑)

ตอนข้างต้นแสดงถึงการเปรียบเทียบความเชี่ยวชาญเฉพาะบุคคลของบุคคลทั้งสองกับกิจกรรมที่แตกต่างกัน หากผู้อ่านรู้จักฝีมือการทำเครื่องทองเหลืองมากเท่าใดก็จะยิ่งเข้าใจฝีมือการผสมพันธุ์ดอกกุหลาบของชายสูงอายุในยุโรปผู้นี้ได้มากเท่านั้น การเปรียบเทียบข้างต้นนอกจากจะทำให้ผู้อ่านเห็นฝีมือของชาวต่างชาติผู้นี้อย่างกระจ่างชัดแล้วยังเป็นการแสดงทัศนะต่อฝีมืองานช่างหรืองานประดิษฐ์ของคนไทยว่าไม่แพ้ชาวต่างชาติ การเปรียบเทียบกับบุคคลที่ทรงรู้จักเช่นนี้จึงทำให้ผู้อ่านเห็นความสามารถของชาวต่างชาติที่สามารถผสมพันธุ์ดอกกุหลาบได้หลากหลายสีซึ่งมิได้แตกต่างจากฝีมือของชาวสยามแต่อย่างใด ตัวตนของสยามจึงปรากฏเด่นชัดผ่านการเปรียบเทียบฝีมือของบุคคลเหล่านี้

การเปรียบเทียบสิ่งของต่างแดนกับสิ่งที่พระองค์ทรงเคยทอดพระเนตรในสยาม เป็นการอธิบายความสิ่งที่พบกับสิ่งที่คนไทยรู้จักหรือเคยพบเห็นในสยาม ยกตัวอย่างเช่นการเปรียบเทียบเครื่องประดับของชาวต่างชาติเช่นปิ่นของสุสุนันกับเครื่องประดับฉัตรฉลองพระองค์ที่วัดพระแก้ว ดังปรากฏใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ที่ว่า

> รวมมี ๕ ดวงด้วยกัน ติดคล้ายๆ กับที่เราติดแต่ดวงย่อมเหมือนตราที่คิดทำเล่นแต่ก่อน **ผมเกล้ามวยมีปิ่นคล้ายกับเครื่องประดับฉัตร์ฉลองพระองค์ที่วัดพระแก้ว** ต้นปิ่นมี

> เพ็ชร์เม็ดใหญ่แล้วมีเพ็ชร์เม็ดย่อมๆ เรียงกันลงมายาว ที่ปลายเปนเพ็ชร์ทั้งลูกกลมเปนของทำมาแต่เมืองนอกดูงามดี แต่ที่เหนือมวยขึ้นไปมีเครื่องเพ็ชร์โตอยู่ แต่จำไม่ได้ว่ารูปพรรณอย่างไร (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๒๖๙)

ตอนข้างต้นกล่าวถึงปิ่นปักผมของสุสุนันว่าคล้ายกับเครื่องประดับฉัตรฉลองพระองค์วัดพระแก้ว แล้วจึงอธิบายลักษณะของปิ่นนั้นว่ามีลักษณะเช่นใด ผู้ที่เคยเห็นเครื่องประดับฉลองพระองค์ที่วัดพระแก้วก็จะสามารถจินตนาการถึงลักษณะของปิ่นชิ้นนี้ได้ ถือเป็นการนำพระราชประสบการณ์ของพระองค์มาเปรียบเทียบกับสิ่งของต่างแดนได้ชัดเจนยิ่งขึ้น อีกส่วนหนึ่งเป็นการแสดงตัวตนของสยามว่ามีสิ่งที่สูงค่าไม่ต่างจากเครื่องประดับของเจ้านายชวาเช่นเดียวกัน เครื่องประดับข้างต้นจึงไม่แปลกแตกต่างจากสิ่งที่ชนชั้นนำเคยพบเห็น การอธิบายสิ่งที่พบเห็นกับสิ่งที่สยามมีจึงเป็นการอธิบายและยกระดับตัวตนของสยามท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลก

การเปรียบเทียบสถานที่ต่างพื้นที่หรือต่างแดนกับสถานที่ที่ทรงเคยทอดพระเนตร เป็นการเน้นย้ำสภาพความแตกต่างของพื้นที่เหล่านั้นกับดินแดนสยามให้กระจ่างชัดยิ่งขึ้น แสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำเดินทางออกมาภายนอกราชสำนักเพื่อค้นพบและสัมผัสกับสภาพแวดล้อมที่แปลกใหม่ การเปรียบเทียบจึงมีจุดประสงค์เพื่อให้เห็นลักษณะของพื้นที่และคุณสมบัติของพื้นที่ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังตัวอย่างใน *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* ซึ่งเปรียบเทียบตลาดของเมืองการุตที่ชวากับตลาดของสยามไว้ ดังนี้

> ลืมพูดถึงเมื่อกลางวันนี้ ไปอาบน้ำแล้วเลยไปดูตลาดที่อยู่หลังบ้าน **เปนโรงแถวขายของกินโดยมาก เหมือนตลาดเราไม่ได้ผิดกันเลย คือมีพริกกะปิหอมกะเทียมเป็นต้น มีร้านขายเนื้อโคอยู่แห่งหนึ่ง แต่ขาดร้านเจ๊กขายหมู ร้านขายผ้าก็เลวกว่าเสาชิงช้า** ไม่ว่าถึงตัวตึกซึ่งไม่มี สิ่งของก็ไม่มีอะไรด้วย (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๙๔)

จากตอนข้างต้นเป็นการกล่าวถึงตลาดเมืองการุตว่ามีลักษณะเป็นโรงแถว ขายอาหารเป็นส่วนใหญ่ ทรงเปรียบเทียบว่าเหมือนตลาดของสยามไม่ผิดกันแต่อย่างใด เพราะมีพริก กะปิ หอม กระเทียม ขายเช่นเดียวกัน ทั้งยังมีร้านขายเนื้อโคอยู่ร้านหนึ่งแต่ไม่มีร้านชาวจีนขายเนื้อสุกร โดยทรงเปรียบเทียบว่าร้านขายผ้าชวาแย่กว่าร้านขายผ้าที่เสาชิงช้าของสยาม การเปรียบเทียบลักษณะภายนอก ชนิดและคุณภาพของสินค้าในตลาดเช่นนี้ทำให้ผู้อ่านเห็นภาพของตลาดทั้งยังเข้าใจรายละเอียดภายในของตลาดแห่งนี้อีกด้วย กลวิธีการประพันธ์ข้างต้นทำให้ผู้อ่านจินตนาการถึงสถานที่ตามที่รัชกาลที่ ๕ ทอดพระเนตรได้อย่างเด่นชัด รวมถึงแสดงทัศนะต่อพื้นที่ของตลาดในชวาว่าไม่แปลกตาไปจากตลาดของสยามแต่อย่างใด ทั้งยังด้อยกว่าสยามในเรื่องของคุณภาพสินค้าอีกด้วย

ตลาดของสยามจึงเหนือกว่าตลาดต่างแดนแห่งนี้ ตัวตนของสยามจึงปรากฏเด่นชัดผ่านการเปรียบเทียบข้างต้น

อีกตอนหนึ่งใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* เป็นการกล่าวเปรียบเทียบสถานที่ท่องเที่ยวในชวากับสยามไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

> แวะซื้อของที่โรงจำนำมีของทองคำที่จะพึงซื้อได้แต่กำไลที่ส่งเข้ามาคู่เดียว นอกนั้นไม่มีอะไรประหลาดเลย **ถนนพาหุรัดสนุกกว่ามาก** สิ่งที่ควรจะสรรเสริญแต่ถนนทั้งสิงคโปร์แลยะโฮขึ้นชื่อว่าเปนถนนแล้ว ได้ทำแล้วไม่มีทิ้งเลย ราบเปนน่าโต๊ะบิลเลียดทั้งนั้น (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๓๓)

ตอนที่ยกมาข้างต้นเป็นการกล่าวถึงถนนในเมืองยะโฮว่าไม่มีสิ่งใดน่าสนใจ โดยเปรียบเทียบกับถนนพาหุรัดว่าเป็นสถานที่ท่องเที่ยวและสถานที่จับจ่ายใช้สอยซึ่งน่าสนใจกว่ามาก ผู้อ่านจึงจะเห็นภาพสถานที่ท่องเที่ยวในแถบนี้ได้อย่างเด่นชัดทั้งยังพบว่าสถานที่ในสยามน่าสนใจและมีดีกว่า ตัวตนทางกายภาพของสยามจึงถูกขับเน้นผ่านการเปรียบเทียบอยู่บ่อยครั้ง ในเรื่องเดียวกันยังมีการกล่าวเปรียบเทียบวังอิสตานาของสิงคโปร์กับบ้านสมเด็จเจ้าพระยาไว้ดังนี้ “**ผ่านน่าวังที่เรียกอิสตานาซึ่งเคยไปครั้งหนึ่งแล้ว** แต่เห็นเวลามากเหลือหลาย จึงได้หวนกลับขึ้นไปเดินตามอิสตานานั้น **ซึ่งไม่วิเศษอะไรกว่าบ้านสมเด็จเจ้าพระยานัก**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๓๔) การเปรียบเทียบสถานที่ต่างแดนกับสถานที่ซึ่งรัชกาลที่ ๕ เคยทอดพระเนตรนี้ช่วยให้ผู้อ่านเห็นภาพวังอิสตานาในสิงคโปร์ชัดเจนขึ้น โดยมีพระราชทัศนะว่าวันนี้ไม่ได้พิเศษกว่าบ้านของสมเด็จเจ้าพระยาในสยามแต่อย่างใด พระราชฐานะของรัชกาลที่ ๕ ได้รับการฉายภาพผ่านการเปรียบเทียบข้างต้นเนื่องจากวังของสิงคโปร์เทียบได้เพียงกับบ้านของสมเด็จเจ้าพระยาเท่านั้น จึงมิอาจเทียบได้กับพระราชวังของพระองค์แต่อย่างใด การเปรียบเทียบจึงเป็นการนำเสนอตัวตนของสยามได้เป็นอย่างดี

การเปรียบเทียบเป็นกลวิธีสำคัญในการอธิบายความเพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพได้อย่างกระจ่างชัด โดยมีผู้กล่าวถึงคุณค่าของกลวิธีนำเสนอว่าการนำเสนอโดยการเปรียบเทียบ ทั้งการเปรียบเทียบกับพระราชประสบการณ์เดิมที่พระองค์ทรงเคยประสบพบเห็นหรือมีความรู้มาก่อน มีคุณค่าในการช่วยทบทวนความรู้ให้กับผู้ที่เคยไปที่นั้นมาแล้ว และช่วยเสริมสร้างความรู้ใหม่ให้กับผู้ที่ไม่เคยไปมาก่อน อีกวิธีหนึ่งคือการเปรียบเทียบกับสิ่งที่คนทั่วไปคุ้นเคย ทำให้เข้าใจและเกิดภาพในความคิดของผู้อ่านได้ใกล้เคียงกับสิ่งที่พระองค์ทรงกล่าวถึงมากที่สุด (อาทิมา พงศ์ไพบูลย์, ๒๕๔๗: ๒๓๙-๒๔๐) คุณค่าดังกล่าวปรากฏชัดในบันทึกการเดินทางของพระองค์ ทั้งยังทำให้บันทึกการเดินทางชุดนี้มีความโดดเด่นและมีเอกลักษณ์เนื่องจากการฉายภาพตัวตนของสยามซึ่งประกอบด้วยบุคคล สิ่งของ และสถานที่ซึ่งทัดเทียมหรือเหนือกว่าสิ่งที่ทรงค้นพบ สยามจึงเป็นประเทศที่มีบุคคลซึ่ง

มีความรอบรู้และมีความรุ่งเรืองทางวัฒนธรรมของสิ่งของและสถานที่มากมาย การเดินทางเพื่อพบปะกับโลกภายนอกจึงเอื้อให้สยามเกิดการเทียบเคียงหรือเปรียบเทียบเพื่อแสวงหาตัวตนในภาวะแห่งความเปลี่ยนแปลง

๒) การนำเสนอโดยการอ้างอิง

ผู้ศึกษาพบว่าลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งของการทำให้บันทึกการเดินทางเหล่านี้มีความกระจ่างชัด คือ การนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสโดยการอ้างอิง มีผู้ให้ความหมายของการอ้างถึงไว้ว่าการอ้างถึง คือ **การกล่าวอ้างถึงบุคคล สถานที่ เหตุการณ์ที่สำคัญๆ เป็นที่รู้จักกันดีทั่วไป** ยกมาประกอบข้อความ เมื่อเอ่ยขึ้นมาก็เป็นที่รู้จักและเข้าใจทันที (กุหลาบ มัลลิกะมาส, ๒๕๓๘: ๑๓๑) สรตี ใจสะอาด (๒๕๔๒) ศึกษา “จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” และพบว่ามี**การอ้างถึงสถานที่ ตัวละครในวรรณคดีไทย และเหตุการณ์** ส่วนอาทิมา พงศ์ไพบูลย์ (๒๕๔๗) ศึกษา “พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” โดยพบว่ากลวิธีการนำเสนอโดยการอ้างอิงแบ่งได้เป็น**การอ้างอิงหลักฐานทางประวัติศาสตร์และการอ้างอิงบุคคล** จากที่มีผู้ศึกษาการนำเสนอโดยการอ้างถึงหรือการอ้างอิงดังกล่าว แสดงว่าภูมิรู้ของผู้ประพันธ์และผู้อ่านเป็นส่วนสำคัญที่ช่วยเสริมให้บันทึกการเดินทางมีความกระจ่างชัด ผู้ศึกษาพบว่าบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ มีการอ้างอิงเพื่อช่วยเสริมการอธิบายความภาวะโลกสันนิวาสที่สำคัญ คือ **การอ้างอิงจากบุคคลสำคัญ** และ**การอ้างอิงจากตำนานหรือวรรณคดี** ดังนี้

การอ้างอิงบุคคลสำคัญช่วยเสริมให้ภาวะโลกสันนิวาสในบันทึกการเดินทางกระจ่างชัดยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อบุคคลสำคัญเหล่านั้นมีความเชื่อมโยงกับพระราชฐานะของพระองค์ ยกตัวอย่างเช่นการเน้นย้ำถึงความงามและความสำคัญของเมืองนาร์วิก ประเทศนอร์เวย์โดยอ้างถึงเอมเปอเรอเยอรมัน ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ที่ว่า “**ที่ตำบลนี้เป็นที่เอมเปอเรอเยอรมันชอบเสด็จมาทอดเพราะเปนที่งามโดยรอบ** แลเป็นที่เที่ยวเล่นซอกแซกได้ เหมือนจอดเรืออยู่ในอ่างเขามอ” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๒๖-๒๒๗) ตอนข้างต้นเป็นการเน้นย้ำถึงความงดงามและความพิเศษของสถานที่แห่งนี้ โดยอ้างอิงจากการเสด็จของเอมเปอเรอของเยอรมัน ดังนั้นการเสด็จมาของพระองค์จึงคู่ควรและสมพระเกียรติไม่ต่างจากเอมเปอเรอของเยอรมันแต่อย่างใด

อีกตอนหนึ่งใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* มีการกล่าวอ้างถึงหม่อมราโชทัย ขณะเสด็จประพาสเขาเอเดน ดังที่ว่า

ตื่นแต่ยังไม่ย่ำรุ่งลุกขึ้นดูเขาเอเดนอยู่บนตะพาน...**หม่อมราโชทัยแกเปนคนสังเกตดีมาก กล่าวในระยะทางพอใช้ทีเดียว** ฉันค้นหากำแพงที่ว่ากั้นกันคนชาวเมือง กับต้นคำมิงก์

> ไม่ทราบ พบในแผนที่เขากั้นที่คอดที่แคบที่สุด ถ้าเปรียบกับเกาะกระดาดจะเข้าใจง่าย เกาะกระดาดข้างโตต่างว่าฝั่ง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๗๔)

ตอนดังกล่าวเป็นการอ้างอิงถึงหม่อมราโชทัย หรือหม่อมราชวงศ์กระต่าย อิศรางกูร ซึ่งเป็นผู้แต่ง *จดหมายเหตุเรื่องราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษ* เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐ และ *นิราศลอนดอน* ว่าสามารถจดระยะทางได้ค่อนข้างตรงกับความเป็นจริง รัชกาลที่ ๕ ทรงกล่าวถึงสภาพภูมิประเทศผ่านสายพระเนตรของพระองค์ว่ามีความใกล้เคียงกับที่หม่อมราโชทัยจดบันทึกไว้ ด้วยพระราชฐานะของพระองค์การเสด็จเยือนต่างแดนเฉกเช่นที่หม่อมราโชทัยเคยบันทึกไว้เป็นอย่างการเฉลิมพระเกียรติ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมราโชทัยรับหน้าที่เป็นล่ามหลวงเดินทางไปกับคณะราชทูตไทยที่เชิญพระราชสาส์นและเครื่องมงคลราชบรรณาการถวายสมเด็จพระราชินีนาถวิกตอเรียแห่งสหราชอาณาจักร จึงปรากฏการอ้างถึงหม่อมราโชทัยผู้แต่งจดหมายเหตุและ *นิราศลอนดอน* บันทึกการเดินทางใน พ.ศ. ๒๔๐๐ ทั้งยังไม่เคยปรากฏว่ามีพระมหากษัตริย์สยามผู้ใดเคยเสด็จประพาสยังสหราชอาณาจักรมาก่อน การเสด็จต่างแดนของพระองค์จึงถือเป็นการเฉลิมพระเกียรติและแสดงพระราชฐานะพระมหากษัตริย์สยามในยุโรปประการหนึ่ง

การอ้างอิงตำนานซึ่งเป็นที่รู้จักในส่วนกลางของสยามกับตำนานในท้องถิ่นหรือดินแดนอื่นจะช่วยอธิบายความตำนานอื่นๆ ได้กระจ่างชัดยิ่งขึ้น ดังปรากฏใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา* รัชกาลที่ ๕ ทรงอ้างอิงตำนานเรื่อง *พระยากงพระยาพาน* ซึ่งแพร่หลายในท้องถิ่นภาคกลางและสัมพันธ์กับการสร้างองค์พระปฐมเจดีย์ ขณะอธิบายตำนานการสร้างพระนอนจักรศรีดังต่อไปนี้

> นิทานที่เล่าเรื่องพระนอนจักรศรีนี้มีหลายเรื่องหลายราว **ทำนองเดียวกันกับพระปฐมเจดีย์** พระธรรมไตรโลกว่าทราบว่าพระเจ้าสิงหพาหุเป็นผู้สร้าง แต่พระเจ้าสิงหพาหุจะครองสมบัติแห่งใด สร้างครั้งไรก็ไม่ปรากฏ คำเล่าอีกอย่างหนึ่งว่า พระยาจักรีศรีเป็นผู้สร้าง... **เรื่องราวคล้ายกันกับเรื่องพระยากงส์ พระยาพาน** แต่เมื่อจะคิดตามความอนุมาน ก็เห็นว่าพระพุทธไสยาสน์องค์นี้ใหญ่โตมาก เห็นจะไม่ใช่เป็นของราษฎรสร้าง คงจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่มีอำนาจ...ใน**พระราชพงศาวดาร**เล่าก็ไม่ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินองค์ใดสร้าง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๑๔: ๒๒)

ข้อความข้างต้นเป็นการอ้างถึง *ตำนานเรื่องพระยากงพระยาพาน* เทียบกับเรื่องราวของพระนอนจักรสีห์ จังหวัดสิงห์บุรี ทั้งยังมีการกล่าวอ้างถึงพระราชพงศาวดารซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญ

ประกอบการอธิบายการสร้างพระนอนจักรสีห์ การอ้างถึงตำนานที่มีชื่อเสียงของนครปฐมและพระราชพงศาวดารเช่นนี้ทำให้การนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับพระนอนจักรสีห์กระจ่างชัด และแสดงถึงการยึดถือตำนานหรือพงศาวดารของส่วนกลางเป็นมาตรฐานในการอ้างถึงตำนานท้องถิ่น แม้การสร้างพระนอนจักรศรีจะมีหลายสำนวนแต่ก็คล้ายคลึงกับตำนานการสร้างองค์พระปฐมเจดีย์ การเดินทางเพื่อสืบหาข้อมูลในท้องถิ่นจึงถูกกำหนดด้วยกรอบมาตรฐานของส่วนกลางอยู่เสมอ

นอกจากนี้ยังมี**การอ้างอิงวรรณคดี**สำคัญอย่าง *เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน* ระหว่างการเสด็ประพาสเขามหาสวรรค์ ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี* ต่อไปนี้ “วันนี้ขึ้นไป**เขามหาสวรรค์** ด้วยหวังจะแสดงความเคารพอย่างขึ้นไปเฝ้าทูลกระหม่อมตามที่รู้สึกในใจจำได้ กินเข้ากลางวันแล้วกลับขับรถแล่นไปทางน่าเขาบันไดอิฐ แต่ไม่ได้ขึ้น เพื่อจะดูหนทางซึ่งคิดจะตัดใหม่ไปทางหลังเขามหาสวรรค์ **แลดูศาลาแต่งแง่ ซึ่งเปนที่กล่าวไว้ในหนังสือเสภาว่าขุนแผนซื้อม้าสีหมอกนั้น**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๔๗๐: ๓๕) จากตัวอย่างข้างต้นรัชกาลที่ ๕ ทรงอ้างถึงสถานที่จาก *เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน* คือ เขามหาสวรรค์ว่ามีศาลาหนึ่งซึ่งเชื่อว่าเป็นสถานที่ที่ขุนแผนซื้อม้าสีหมอก นอกจากตัวอย่างข้างต้นจะแสดงถึงการนำเสนอข้อมูลอย่างน่าเชื่อถือแล้วการอ้างถึงวรรณคดีที่มีชื่อเสียงยังทำให้ผู้อ่านเห็นภาพและความสำคัญของสถานที่ดังกล่าวชัดเจนยิ่งขึ้น การอ้างอิงวรรณคดีสำคัญจึงเป็นทั้งการเน้นย้ำความรู้เดิมและเสริมความรู้ใหม่แก่ผู้อ่าน การมาเยือนสถานที่ซึ่งปรากฏอยู่ในวรรณคดีเช่นนี้จึงแสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสของราชสำนักกับท้องถิ่นได้อย่างชัดเจน

๓) การนำเสนอโดยการให้รายละเอียด

ลักษณะสำคัญในการนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสอย่างกระจ่างชัด คือ การนำเสนอโดยการให้รายละเอียด พระองค์ทรงอธิบายรายละเอียดของสิ่งต่างๆ ด้วยวิธีการที่หลากหลาย แบ่งได้เป็น**การอธิบายลักษณะหรือรูปพรรณสัณฐาน การอธิบายอย่างเป็นลำดับขั้นตอน** และ**การอธิบายด้วยการแจกแจงรายละเอียด** วิธีการข้างต้นทำให้ผู้อ่านสามารถเข้าใจสิ่งที่ทรงอธิบายได้อย่างกระจ่างชัด ทั้งยังทำให้ผู้อ่านได้รับข้อมูลที่เป็นองค์ความรู้และหลักฐานสำคัญอีกด้วย

การอธิบายลักษณะหรือรูปพรรณสัณฐานมักปรากฏเมื่อพระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ในการอธิบายความสิ่งของแปลกตาที่ทรงพบขณะเสด็จประพาสยังพื้นที่อื่น ยกตัวอย่างเช่นการอธิบายสัณฐานของอุปกรณ์ชิ้นหนึ่งขณะเสด็จเมืองลังกา ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ที่ว่า

> พ่อไปได้แต้มเปนพูดอยู่เรื่องหนึ่ง คือ**มีชิ้นสัณฐานเหมือนดอกเห็ดฤาปลายเสาเม็ดข้างในกลวงมีช่องเจาะอยู่ข้างๆ ช่อง**หนึ่ง เปนของทำใหม่เขม่ายังเปื้อน คราวไฟมังกรห้าเล็บมีถึงสองชิ้น แกถามว่าชิ้นนี้อะไรให้ทายไป **นึกรู้แล้วว่านี่สำหรับวางหมวก แต่เหตุไฉน**

> **จึงไปเจาะข้างๆ ไปนึกในใจขึ้นว่าคงจะสำหรับใส่เหล้า** อ้ายปากมันก็หลุดออกไปว่าใส่เหล้าก่อน แก่โห่เอ็ดจะเอาแต้มเสียให้ได้ **ต้องขออธิบายต่อ ว่าอ้ายข้อที่วางหมวกนั้นจริง แต่กระบอกมันยังวางหมวกได้ แต่ข้อที่กลวงในนั้นสำหรับใส่เหล้าจริงๆ** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๖๔)

ตอนข้างต้นเป็นการให้รายละเอียดเกี่ยวกับรูปพรรณสัณฐานและลักษณะของอุปกรณ์วางหมวกและใส่สุรา การนำเสนอข้างต้นทำให้ผู้อ่านสามารถนึกภาพหรือจินตนาการถึงสิ่งของแปลกตาชิ้นนี้ได้ตามพระราชประสงค์ การพบกับสิ่งของแปลกตาเหล่านี้ทำให้ชนชั้นนำมีความรู้เกี่ยวกับดินแดนอื่นมากยิ่งขึ้น การจดบันทึกและเผยแพร่ความรู้ดังกล่าวได้อย่างกระจ่างชัดจึงเป็นสิ่งสำคัญที่ทรงคำนึงถึง ด้วยการให้รายละเอียดข้างต้นนี้ทำให้บันทึกการเดินทางของพระองค์สามารถอธิบายความเกี่ยวกับภาวะโลกสันนิวาสได้เป็นอย่างดี

การอธิบายอย่างเป็นลำดับขั้นตอนทำให้ผู้อ่านมีรายละเอียดเกี่ยวกับข้อมูล รวมถึงสามารถติดตามเนื้อความได้ง่ายยิ่งขึ้น การอธิบายอย่างเป็นลำดับขั้นตอนนี้มักเกิดขึ้นเมื่อมีพระราชประสงค์ในการอธิบายวิธีการหรือขั้นตอนในการปฏิบัติสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่น *ไกลบ้าน เล่ม ๑* มีการกล่าวถึงวิธีการทำขนมหวานและการเจียวไข่ของยุโรปอย่างเป็นลำดับขั้นตอน โดยพระองค์ทรงกล่าวว่า “เรา” สามารถปรุงรับประทานเองได้ จากนั้นจึงทรงอธิบายขั้นตอนการปรุงไว้อย่างละเอียดดังนี้

> **มีขนมอย่างหนึ่งซึ่งน่าที่เราจะทำได้** แต่จะทำด้วยลูกอะไรนั้นเปนของควรคิด คือ **เขาเอาสตรอเบอรีลูกใหญ่ ที่ขนาดโตสักเท่าลูกเงาะชุบน้ำตาลผสมสีชอกกะเลต เหลือก้านเขียวแลเห็นอยู่ข้างนอก แล้วใส่ในกระทงกระดาษเล็กๆ ลูกละกระทง เวลากินก็กัดเข้าไปเฉยๆ** รศเปรี้ยวๆ หวานๆ อร่อย ถ้าน้ำตาลหนาหวานมากเกินไปสักหน่อย **ไข่เจียวอิกอย่างหนึ่งที่ควรเราจะทำกินได้เอง คือเจียวข้างล่างสุก อ่อนอย่างไข่เจียวฝรั่ง แล้วจึงเอาไข่ผสมกับเครื่องปรุง มีหมูแฮมแลเนื้ออะไรเล็กๆ เห็ด หยอดลงไปที่ตรงกลางแล้วพับทันที กดขอบให้ติดกันไม่ให้ไข่ที่กลางนั้นไหล สำเร็จเปนไข่เจียว ข้างในเปนยางมะตูมสำหรับกินเวลาเช้าอร่อย** พ่อคิดถึงลูกจึงเล่าเข้ามาให้ฟังเช่นนี้ นึกว่าถ้าลองทำคงทำได้ทันที (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๒๑๙)

พระองค์ทรงอธิบายถึงขั้นตอนการทำขนมหวานชนิดนี้อย่างเป็นลำดับขั้นตอน เริ่มตั้งแต่การนำสตรอเบอร์รี่ลูกใหญ่มาชุบน้ำตาลและผสมสีช็อกโกแลต เหลือก้านด้านนอก จากนั้นใส่กระทงกระดาษอันเล็กลูกละกระทง ขั้นตอนการรับประทานคือกัดเข้าไป และยังทรงบอกว่ามีรสชาติ

เปรี้ยวหวานอร่อยอีกด้วย อาหารอีกชนิดหนึ่ง คือ ไข่เจียวผสมเครื่องปรุง ใส่หมูแฮมและเนื้อชิ้นเล็กๆ ใส่เห็ดตรงกลางแล้วรีบพับ กดขอบให้ติดกันเพื่อไม่ให้ไข่ตรงกลางไหล จะได้ไข่เจียวที่ข้างในเป็นยางมะตูมสำหรับรับประทานในเวลาเช้า ลักษณะไข่เจียวเช่นนี้คือออมเล็ต การนำเสนอข้างต้นจึงเป็นการแนะนำกรรมวิธีการปรุงอาหารอย่างเป็นลำดับขั้นตอนเพื่อให้ผู้อ่านสามารถนำไปใช้ประโยชน์และทำตามได้คล้ายตำราอาหาร ทั้งยังสื่อถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำสยามพยายามเชื่อมโลกเก่าคือสยามกับโลกใหม่อย่างยุโรปผ่านกรรมวิธีการปรุงและรับประทานอาหารยุโรปเหล่านี้ การซึ่งทรงระบุว่า “ซึ่งน่าที่เราจะทำได้” และ “ถ้าลองทำคงทำได้ทันที” นี้สื่อถึงการรับวัฒนธรรมอาหารของตะวันตกซึ่งศิวิไลซ์ไปปรับใช้กับชนชั้นนำสยาม พระองค์ทรงเป็นตัวกลางในการเชื่อมโลกสองวัฒนธรรมผ่านอาหารตะวันตกเหล่านี้ หากชนชั้นนำสยามได้ลองปรุงและรับประทานอาหารตะวันตกจากดินแดนศิวิไลซ์เช่นนี้ก็จะเป็นการยกระดับความศิวิไลซ์ของกลุ่มตนเช่นเดียวกัน การจดบันทึกรายละเอียดเป็นลำดับขั้นตอนจึงมีความสำคัญเนื่องจากจะเป็นตำราให้ผู้อ่านได้ลองปฏิบัติตามต้นแบบของความศิวิไลซ์นี้ได้อย่างกระจ่างชัด

การอธิบายด้วยการแจกแจงรายละเอียดมักปรากฏเมื่อทรงสำรวจสำมะโนครัวประชากรในท้องที่ต่างๆ เช่น การแจกแจงยอดสำมะโนครัวที่ระนองใน *พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙* ดังต่อไปนี้

> **เขายื่นยอดสำมะโนครัวกรมการเมืองระนอง** ๒๔ ครัว อำเภอ ๘๖ ครัวไพร่ **ชายฉกรรจ์** ๑๕๓๐ คน **เด็ก** ๗๕๙ คน รวมชาย ๒๒๗๙ คน **หญิง**ฉกรรจ์ ๑๑๐๙ คน **เด็ก** ๖๑๖ คน รวมหญิง ๑๗๒๕ คน รวม ๔๐๐๔ คน รวมทั้งครัวกรมการอำเภอ ๑๑๒๒ ครัว **แขกเดิมหลวงขุนหมื่น** ๘ ครัว ไพร่ชายฉกรรจ์ ๔๒ เด็ก ๖๕ คน รวม ๑๐๗ คน หญิงฉกรรจ์ ๓๗ คน เด็ก ๒๑ รวม ๕๗ คน รวมชายหญิง ๑๖๕ คน เป็นครัว ๓๕ ครัว **จีน**มีบุตรภรรยา ๓๐๐ จีนจร ๒๘๐๐ (เห็นจะเป็นเอสติเมต[๒๑๗]) รวม ๓๑๐๐ รวมคนเดิม ชาย ๕๖๐๔ หญิง ๑๗๘๓ รวม ๗๓๘๕ คน **คนใหม่มาแต่เมืองอื่นๆ** คือ**ไชยา** ๒๙ ครัว หลังสวน ๙๐ ครัว **ชุมพร** ๑๐ ครัว **นคร** ๒ ครัว **กระ** ๒ ครัว ฝ่าย**อังกฤษ** ๒ ครัว รวม ๑๓๕ ครัว ชายฉกรรจ์ ๑๘๕ คน เด็ก ๑๒๖ คน รวม ๔๑๑ คน หญิงฉกรรจ์ ๑๗๕ คน เด็ก ๙๑ รวม ๒๖๖ คน รวม**ไทยมาใหม่** ๕๗๗ คน **แขกมาแต่เมืองถลาง** ๑๔ ครัว **เมืองตะกั่วทุ่ง** ๑๗ ครัว รวม ๓๑ ครัว เป็นชายฉกรรจ์ ๔๓ เด็ก ๓๐ รวม ๗๓ คน หญิงฉกรรจ์ ๓๕ เด็ก ๓๗ รวม ๗๒ รวมชายหญิง ๑๔๕ คน รวมเก่าใหม่ชาย ๕๓๘๘ คน หญิง ๒๑๒๑ คน รวมทั้งสิ้น ๘๑๐๙ คน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๑๑๕-๑๑๖)

[๒๑๗] เอสติเมต หมายถึง การประมาณการ

ตัวอย่างข้างต้นแสดงถึงการอธิบายด้วยการจำแนกแจกแจงจำนวนราษฎรในเมืองเมืองระนองอย่างละเอียด พระองค์ทรงเก็บข้อมูลเกี่ยวกับจำนวนครัวเรือน โดยแยกเพศชายหญิง มีการระบุจำนวนผู้ชาย เด็กผู้ชาย ผู้หญิง เด็กผู้หญิง กลุ่มชาติพันธุ์อื่น เช่น จีน อังกฤษ และแขก เป็นต้น รวมถึงการอพยพย้ายถิ่นฐานจากที่อื่น การแจกแจงยอดสำมะโนครัวอย่างละเอียดนี้ทำให้ผู้อ่านเข้าใจข้อมูลทางประชากรของหัวเมืองแถบมลายูอย่างกระจ่างชัด ทั้งยังแสดงหลักฐานประกอบการควบคุมและบริหารจัดการในหัวเมืองแถบมลายูอีกด้วย พระราชประสงค์ในการเสด็จประพาสยังดินแดนดังกล่าวจึงเป็นการสำรวจ ตรวจตรา และควบคุมประชากรในดินแดนชายขอบ การใช้กลวิธีการอธิบายด้วยการแจกแจงรายละเอียดข้างต้นจึงตอบสนองภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำสยามมุ่งครอบครองและจัดการหัวเมืองแถบมลายูได้เป็นอย่างดี

มีการกล่าวถึงตำแหน่งพระยาจันทบุรีไว้ใน *เสด็จประพาสจันทบุรี* หัวข้อ “ว่าด้วยเมืองจันทบุรีแต่เดิม แลปัจจุบัน” ดังที่ว่า

> **ลำดับพระยาจันทบุรีซึ่งเป็นมาแต่ก่อนแผ่นดินตากนั้น ที่ ๑ เจ้าขรัวหลาน** ราษฎรเลือกกันตั้งขึ้นเมื่อกรุงเสียคน ๑ **พระยาจันทบุรีตั้งในแผ่นดินตาก ๒ คน** คือ **ที่ ๒ นายแก้ว**เป็นพระยาจันทบุรี ถึงแก่อนิจกรรม ๑ **ที่ ๓ นายซือ**เป็นพระยาจันทบุรีจนถึงอนิจกรรม ๑ **พระยาจันทบุรีตั้งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๒ คน คือ ที่ ๔ นายสมบุญ**ที่ต้องถอดนั้นกลับมาเป็นพระยาจันทบุรีจนถึงอนิจกรรม...**พระยาจันทบุรีตั้งในแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒ คน คือ ที่ ๑๕** หลวงสุนทรชื่อเมือง เป็นพระยาจันทบุรี...**ที่ ๑๖ พระยาจันทบุรีโต ซึ่งเป็นผู้ว่าราชการอยู่ ณ บัดนี้** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๗๓)

การแจกแจงรายละเอียดเกี่ยวกับตำแหน่งพระยาจันทบุรีคนที่ ๑ ถึงคนที่ ๑๖ ซึ่งเป็นคนปัจจุบันในสมัยรัชกาลที่ ๕ พร้อมด้วยการให้รายละเอียดนี้ จะทำให้ผู้อ่านเห็นลำดับการปกครองจันทบุรีและประวัติความเป็นมาได้อย่างชัดเจน การแจกแจงข้างต้นยังเป็นการให้รายละเอียดเกี่ยวกับตำแหน่งพระยาจันทบุรีตั้งแต่อดีตภายใต้การปกครองของพระมหากษัตริย์สยาม แสดงถึงพระราชฐานะสูงสุดของพระองค์ในพระราชอาณาเขต การเสด็จประพาสเพื่อตรวจตราบ้านเมืองจึงเป็นการนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสของราชสำนักกับท้องถิ่น รวมถึงตัวตนของพระองค์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อีกด้วย ดังจะเห็นได้ว่าการจำแนกแจกแจงรายละเอียดเช่นนี้เหมาะกับการอธิบายข้อมูลที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งต้องใช้การจำแนกตามเกณฑ์ต่างๆ เช่น เพศ วัย จำนวน เชื้อชาติ ถิ่นฐาน หรือลำดับเป็นตัวกำหนดการแจกแจงรายละเอียดดังกล่าว กลวิธีเช่นนี้จึงตอบสนองการนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสที่มีรายละเอียดจำนวนมากได้เป็นอย่างดี

๔) การนำเสนอโดยการใช้แผนผังหรือแผนภาพประกอบ

วิธีการนำเสนอโดยการใช้แผนผังหรือแผนภาพประกอบทำให้บันทึกการเดินทางของพระองค์สามารถนำเสนอข้อมูลโลกสันนิวาสที่ทรงปะทะสังสรรค์ได้อย่างกระจ่างชัด พระองค์ทรงใช้กลวิธีดังกล่าวขณะกล่าวถึงสิ่งก่อสร้างหรือสถานที่ที่มีลักษณะซับซ้อน แปลกตา หรือต้องการสร้างภาพแก่ผู้อ่านได้อย่างชัดเจน ยกตัวอย่างการวาดแผนผังบ้านของพระอัศฎงคตประกอบใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๑* ขณะเสด็จประพาสเมืองกระบุรี ดังนี้

> ถัดไปเป็นบ้านพระอัศฎงคตอยู่ริมถนนยาว ที่เรือนโรงเหล่านี้ทำฝาขัดแตะถือปูนทั้ง ๓ หลัง...เรือนนั้นเป็น ๓ ห้อง อย่างกว้างๆ ชั้นบนกับชั้นล่างกั้นห้องเหมือนกันเช่นนี้ ชั้นล่างปูกระเบื้อง ชั้นบนพื้นกระดาน มีเฟอร์นิเจอร์ **แต่ห้องนอกติดรูปน้ำมันและรูปเรา**...

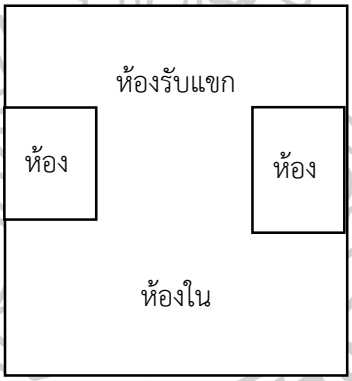

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๕๖)

แผนผัง คือ แบบที่เขียนย่อหรือขยายขนาดจากของจริง เช่น บ้าน อาคาร หรือตึก ตอนข้างต้นเป็นการย่อขนาดของบ้านพระอัศฎงคตมาเป็นแผนผังเพื่ออธิบายรายละเอียดภายในผู้อ่านจึงจะเห็นรายละเอียดเกี่ยวกับห้องต่างๆ ในบ้านของพระอัศฎงคตได้ชัดเจนยิ่งขึ้น การเสด็จประพาสหัวเมืองแถบมลายูของพระองค์จึงเป็นการทอดพระเนตรสิ่งปลูกสร้างแปลกถิ่น ดังจะเห็นได้จากการบันทึกลักษณะภายในบ้านของพระอัศฎงคตด้วยแผนผังข้างต้น สิ่งปลูกสร้างเป็นตัวแทนของความคิด ความเชื่อ และวัฒนธรรมของคนพื้นถิ่น การขยายความคิดผ่านสิ่งปลูกสร้างจึงต้องใช้แผนภาพประกอบการอธิบายเพื่อให้เกิดความกระจ่างชัด ทั้งยังเป็นการนำเสนอว่าบ้านของ

ผู้ปฏิบัติงานผู้นี้ประดับพระบรมฉายาลักษณ์ซึ่งเป็นตัวแทนของพระองค์ พระราชอำนาจจึงแผ่ขยายไปทั่วราชอาณาจักร

ใน *เสด็จประพาสต้น* มีการวาดแผนภาพ[๒๑๘]ของวังพระธาตุประกอบการบันทึกการเดินทาง แสดงถึงความสำคัญของสถานที่แห่งนี้ รวมถึงกลวิธีในการอธิบายสถานที่ให้กระจ่างชัดด้วยการวาดแผนภาพแบบรูปภาพประกอบ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

> ถัดเข้าไปอีกหน่อยหนึ่งเรียกว่า เจดีย์ ๗ ยอด จะเป็นด้วยผู้ที่มาตรวจตราค้นพบสามารถจะถางเข้าไปได้แต่ ๗ ยอด แต่ที่จริงคราวนี้เขาได้ถางดีกว่าที่ได้ถางมาแต่ก่อน จึงได้ไปพบว่ากว่า ๗ คือ พระเจดีย์ใหญ่ขนาดพระมหาธาตุริมน้ำอยู่กลาง มีพระเจดีย์ ๓ ด้าน วิหารด้านเหนือวางเลอะๆ ทำนองนี้
>
> 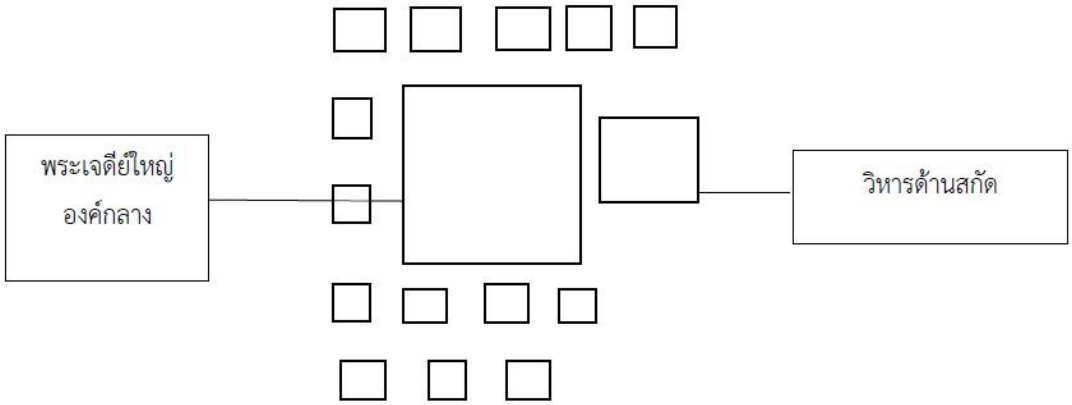
>
>
> นอกนั้นพระเจดีย์รายล้อม ๓ ด้าน ๑๔ องค์
>
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๔๓)

จากตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่าการใช้แผนภาพแบบรูปภาพช่วยขยายความเข้าใจเกี่ยวกับที่ตั้งของพระเจดีย์บริเวณวังพระธาตุให้ชัดเจนยิ่งขึ้น การนำเสนอข้อมูลด้วยกลวิธีดังกล่าวเหมาะกับการนำเสนอภาพ โครงสร้าง หรือที่ตั้งของสถานที่ ทั้งยังสื่อถึงการสำรวจและเก็บข้อมูลเกี่ยวกับทรัพย์สมบัติภายในพระราชอาณาเขตอีกด้วย การบันทึกและขยายภาพโบราณสถานดังกล่าวเชื่อมโยงกับการสำรวจเพื่อครอบครองและบริหารจัดการทรัพย์สมบัติในพระราชอาณาเขต กลวิธีดังกล่าวจึงเสริมภาวะโลกสันนิวาสที่เกิดขึ้นระหว่างการเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขต และพระราชฐานะของพระองค์อีกด้วย

---

[๒๑๘] แผนภาพ คือ ภาพหรือเค้าโครงที่เขียนขึ้นเพื่อช่วยอธิบายเรื่องราวให้ชัดเจนยิ่งขึ้น แบ่งออกเป็น ๔ ชนิด ได้แก่ แผนภาพลายเส้น แผนภาพแบบบล็อก แผนภาพแบบรูปภาพ และแผนภาพแบบผสม

๔.๓.๒ การเขียนที่เป็นอื่น

การเขียนที่เป็นอื่นนี้แสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำสยามปะทะสังสรรค์กับวัฒนธรรมที่หลากหลายจึงมีการนำเสนอภาวะที่เป็นอื่นผ่านการใช้คำภาษาต่างประเทศและการใช้คำทับศัพท์ พระองค์ทรงใช้คำที่บ่งบอกถึงสภาพสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปสู่ความศิวิไลซ์ เช่น การใช้คำภาษาตะวันตกเพื่อบ่งบอกถึงความเป็นผู้รู้ภาษาของพระองค์ เป็นต้น ดินแดนข้างเคียงและดินแดนศิวิไลซ์เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามไม่คุ้นชินนัก จึงเป็นของที่แปลกใหม่สำหรับสยาม การใช้คำภาษาต่างประเทศถือเป็นภาวะโลกสันนิวาสประการหนึ่ง เนื่องจากชนชั้นนำเลือกใช้คำภาษาต่างประเทศเพื่อแทนความหมายของความศิวิไลซ์หรือความแตกต่างทางวัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่ง คำภาษาต่างประเทศจึงอาจสื่อถึงความรู้และความทันสมัยของผู้ใช้ภาษาได้ ตัวตนของชนชั้นนำจึงปรากฏผ่านการใช้คำในภาษาต่างประเทศอย่างเด่นชัด

การใช้คำภาษาต่างประเทศเพื่ออธิบายสิ่งที่ชนชั้นนำพบเห็นในวัฒนธรรมต่างถิ่นหรือต่างแดนจะช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจความหมายและวัฒนธรรมนั้นๆ ชัดเจนยิ่งขึ้น ทั้งยังสื่อถึงความศิวิไลซ์ของเจ้าของภาษาและผู้ใช้ภาษาอีกด้วย ผู้ศึกษาขอกล่าวถึงภาษาต่างประเทศที่นิยมใช้ในบันทึกการเดินทาง ยกตัวอย่างเช่น ภาษาจีน ภาษาชวา และภาษาอังกฤษ เป็นต้น มีการบันทึกใช้**คำภาษาจีน**ในบันทึกการเดินทางอยู่เสมอเนื่องจากอิทธิพลของชาวจีนที่อพยพย้ายถิ่นฐานเข้ามาอาศัยและทำงานในสยามตั้งแต่อดีต ดังตัวอย่างใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ที่กล่าวถึงคำว่า “เล่าเต๋ง” ไว้ดังนี้

> เช้า ๔ โมงไปดูสะลอง ที่สะลองนี้เปนตึกหลังคากระจก ตามผนังเปน**เล่าเต๋ง**รอบ **คำที่เรียกว่าเล่าเต๋งนี้ เปนคำเจ๊กดูอยู่ข้างสกปรก แต่จะหาคำไทยให้เหมาะไม่มี ถ้าภาษาอังกฤษเรียกแคละรี** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๙๙)

ตอนข้างต้นเป็นการอธิบายความหมายของคำว่า “เล่าเต๋ง” ซึ่งเป็นภาษาจีนว่าหมายถึงชั้นบนของบ้านหรืออาคาร พระองค์ทรงแสดงพระราชทัศนะต่อคำภาษาจีนคำนี้ว่าดูค่อนข้างสกปรก แต่ไม่มีคำภาษาไทยที่ใช้แทนความหมายได้พอดี จึงต้องใช้คำภาษาจีนเช่นนี้ หากเทียบเคียงกับภาษาอังกฤษแล้วตรงกับคำว่า “gallery” ซึ่งหมายถึงเฉลียงและระเบียงในภาษาไทย

ความข้างต้นแสดงถึงพระราชทัศนะของพระองค์ต่อคำว่า “เล่าเต๋ง” ซึ่งคนไทยรับอิทธิพลมาจากภาษาจีนว่าเป็นคำที่ไม่ทันสมัยและน่ารังเกียจ เทียบไม่ได้กับภาษาอังกฤษคือคำว่า “แคละรี” ที่ทันสมัยมากกว่า ดังนั้นหากคนไทยใช้คำภาษาอังกฤษแทนคำว่า “เล่าเต๋ง” น่าจะเป็นการยกระดับความศิวิไลซ์ของตนเองได้ ทัศนคติเหล่านี้ปรากฏอยู่ภายใต้การใช้ภาษาของชนชั้นนำอยู่เสมอ ภาวะโลกสันนิวาสจึงปรากฏขณะพระองค์ทรงเลือกใช้ภาษาเพื่ออธิบายสิ่งที่ทอดพระเนตรในดินแดนแห่งความศิวิไลซ์ กล่าวคือ ขณะเสด็จประพาสยุโรปการใช้ภาษาจีนคงไม่เหมาะสมเท่ากับการใช้

ภาษาอังกฤษเพื่ออธิบายสถานที่ข้างต้น พื้นที่จึงเป็นสิ่งที่กำหนดการใช้ภาษาของผู้มาเยือนเพื่อยกระดับตนเองได้เช่นกัน

การบันทึกถึง**คำภาษาชวา**สัมพันธ์กับวัฒนธรรมสยาม ชนชั้นนำได้สืบค้นรากศัพท์และประเพณีพิธีกรรมของสยามและชวาด้วยตนเอง เช่น การใช้คำภาษาชวาปะปนในภาษาไทย *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* บันทึกความหมายของคำว่า “บุษบา” ซึ่งเป็นคำภาษาชวาที่ใช้อยู่ในสยาม ขณะเสด็จบ้านคอนโทรเลอที่ปุศโปที่ว่า

> น่าบ้านมีสวนเปนที่แลไปได้ไกลดูสบายดี **ว่ากันถึงเรื่องคำปุศโปหรือปุศปาคือบุษบานั้น ตามคำชวาหมายเอาต้นไม้อย่างหนึ่ง พาไปดูที่ต้นเปนต้น บุนนากเรานี่เอง ถ้านางบุษบาชื่อนั้นจริงก็ชื่อบุนนาก ไม่ใช่เปนชื่อบุบผาดอกไม้ทั่วไป คำที่ใช้เหมือนบุบผานั้นชวาใช้กุสุโมหรือกุสุมแทน** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๓๔๔)

จากตัวอย่างข้างต้นคำว่า “บุษบา” ในภาษาชวาหมายถึงต้นบุนนาก ดังนั้นนางบุษบาจึงชื่อว่าบุนนากในภาษาไทย คำว่า “บุษบา” นี้ไม่ได้มีความหมายเหมือนกับบุปผาหรือดอกไม้ทั่วไป ส่วนคำว่า “บุปผา” ในภาษาชวานั้นใช้คำว่า “กุสุโม” หรือ “กุสุม” แทน การศึกษารากศัพท์ของคำภาษาชวานี้ทำให้ชนชั้นนำสยามเข้าใจที่มาและความหมายของคำศัพท์ภาษาชวาอย่างกระจ่างแจ้ง การสืบค้นเช่นนี้สัมพันธ์กับวรรณคดีสำคัญเรื่อง *อิเหนา* ซึ่งสยามรับมาจากชวา ข้อมูลข้างต้นแสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำออกเดินทางเพื่อแสวงหาความรู้ที่เชื่อมโยงกับวัฒนธรรมสยามด้วยตนเอง การเดินทางจึงเป็นการแสวงหาความรู้ของผู้มีปัญญาประการหนึ่ง

นอกจากการสืบค้นความหมายของชื่อตัวละครในวรรณคดีแล้ว ยังปรากฏการกล่าวถึงความหมายของคำที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมในวันกระบักเมาลุก ซึ่งเป็นพิธีประจำปีของชาวชวา การสืบค้นรากทางวัฒนธรรมจึงปรากฏอยู่ในตอนดังกล่าว ดังใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* ที่ว่า “**กระบักนั้นแปลว่าพิธี มีคำต่อข้างท้ายว่าพิธีอะไร คือกระบักเมาลุก กระบักปาซาหรือวาซา และกระบักอะไรอีกอย่างหนึ่ง คือปีใหม่และออกบวชกับกลางปี**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๔๗ – ๑๔๘) รัชกาลที่ ๕ ทรงอธิบายคำว่ากระบักซึ่งแปลว่าพิธีในภาษาชวา รวมถึงยกตัวอย่างชื่อพิธีต่างๆ ในภาษาชวาอีกด้วย การอธิบายดังกล่าวแสดงถึงการให้ความสำคัญกับภาษาชวาซึ่งสัมพันธ์กับวัฒนธรรมของสยาม ดังที่ได้กล่าวถึงรากทางวัฒนธรรมของประเพณีพิธีกรรมชวาและสยามในบทที่ ๕ ภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำเดินทางมาพบปะกับวัฒนธรรมต่างแดนนี้ทำให้สยามเห็นตัวตนของตนเองชัดเจนยิ่งขึ้น การสืบค้นรากทางวัฒนธรรมเช่นนี้ทำให้สยามตระหนักถึงคุณค่าของวัฒนธรรมของตนซึ่งมีคุณค่าไม่แพ้วัฒนธรรมต่างแดนแต่อย่างใด

รัชกาลที่ ๕ ทรงใช้**คำภาษาอังกฤษ**เพื่อบันทึกภาวะโลกสันนิวาสเป็นจำนวนมาก มีการใช้คำภาษาอังกฤษแทนบุคคล สิ่งของ เหตุการณ์ และวัฒนธรรมทั้งในและนอกประเทศ สื่อถึงความสำคัญและความแพร่หลายของภาษาอังกฤษซึ่งเป็นภาษาสากล รวมถึงการบันทึกวัฒนธรรมตะวันตกผ่านภาษา บันทึกการเดินทางของพระองค์จึงเป็นงานเขียนร้อยแก้วแนวใหม่ที่สะท้อนสภาพสังคมในช่วงปรับประเทศให้ทันสมัยได้อย่างชัดเจน เมื่อพิจารณาความสำคัญของการใช้ภาษาอังกฤษในสยาม ณ ขณะนั้นพบว่าสัมพันธ์กับระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ รัฐสมบูรณาญาสิทธิ์ที่อำนาจรวมศูนย์อยู่ที่กษัตริย์จำเป็นต้องมีระบบราชการสมัยใหม่เป็นกลไกทำงานแทนระบบมูลนายเดิม โดยต้องใช้ข้าราชการที่รู้หนังสืออ่านออกเขียนได้ จะได้มีหลักฐานในการจัดเก็บรวบรวมรายได้และทำให้คำสั่งของกษัตริย์จากส่วนกลางลงไปถึงพื้นที่ห่างไกลได้ ซึ่งผู้ที่ทำหน้าที่บริหารราชการจำเป็นต้องมีความรู้ภาษาอังกฤษ เพื่อให้เข้าใจ “การออฟฟิศฝรั่ง” หรือแนวทางการบริหารจัดการของตะวันตกที่เป็นต้นแบบของระบบราชการไทย การที่รัฐคาดหวังให้ระบบราชการที่เกิดขึ้นใหม่ประสานเข้ากับโครงสร้างชนชั้นเดิมทำให้การจัดการศึกษาภาษาอังกฤษของรัฐมุ่งไปที่ผู้มีชาติตระกูลทั้งเจ้านาย และบุตรหลานขุนนางเป็นสำคัญ จึงเกิดการจัดการศึกษาภาษาอังกฤษและความรู้สมัยใหม่จากตะวันตกที่ “โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ” ในปี พ.ศ. ๒๔๒๖ ต่อมารัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชดำริปฏิรูปการศึกษาสำหรับทวยราษฎร์ พ.ศ. ๒๔๔๑ โดยให้วัดเป็นโรงเรียนและให้พระสงฆ์เป็นครู ไม่มีการสอนภาษาอังกฤษเพราะถือเป็นวิชาชีพชั้นสูงเฉพาะแต่ผู้ที่จะเป็นข้าราชการ (อาวุธ ธีระเอก, ๒๕๖๑) การใช้ภาษาอังกฤษจึงแสดงถึงลำดับชั้นของบุคคลในยุคสมัยแห่งความเปลี่ยนแปลง การใช้คำภาษาอังกฤษเพื่ออธิบายสิ่งที่พบเห็นในบันทึกการเดินทางจึงสื่อถึงภาวะแห่งความศิวิไลซ์และความเป็นผู้รู้ภาษาของผู้บันทึก การใช้ภาษาอังกฤษเพื่อบันทึกภาวะโลกสันนิวาสในดินแดนต่างๆ จึงเป็นการแสดงตัวตนของชนชั้นนำสยามที่ปรับตัวให้ทัดเทียมกับความศิวิไลซ์ของตะวันตก

ยกตัวอย่างเช่น ใน *พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* มีการบันทึกวิธีการรับประทานอาหารโดยใช้คำภาษาอังกฤษคือ “สเตเบอล” ดังที่ว่า “ไปกินข้าวอย่างไร**สเตเบอล**[๒๑๙] แล้วกลับลงมาพูดกันเล่นอีกจนกระทั่งบ่าย ๓ โมง บ่าย ๘ โมงเศษขึ้นรถไปสวน เข้าทางกะนารีอาวะนิว” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๒๓) คำว่า สเตเบิล (stable) ความถึง มั่นคง แน่วแน่ ไม่เปลี่ยนแปลง เมื่อพิจารณาในบริบทข้างต้นหมายถึงการรับประทานอาหารเช่นนี้ทุกวัน จะสังเกตได้ว่าเมื่อเสด็จประพาสต่างแดนการสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษซึ่งเป็นภาษาสากลเป็นการแสดงถึงพระราชฐานะและความรู้ของผู้ใช้ภาษา การยกระดับฐานะของกลุ่มตนผ่านการใช้

[๒๑๙] กินข้าวอย่างไรสเตเบิลนั้น มีข้าวสวยกับแกงอย่างน้ำใสๆ (เราเรียกกันว่าแกงน้ำเหลือง) และกับข้าวเหมือนกันทุกวัน ลักษณะที่กินเอาข้าวแกงและกับข้าวคลุกกันหมด กินข้าวคลุกแล้วมีเนื้อโคสะเต๊กและสลัดผัดอย่างฝรั่งอีกจานหนึ่ง เป็นเสร็จของคาว ของหวานนั้นมีกล้วยกับส้ม กลางวันกินอย่างนี้ทุกวัน (เชิงอรรถ, ๒๕๐๔: ๒๓))

ภาษาอังกฤษจึงปรากฏในบันทึกการเดินทางข้างต้น ภาษาจึงเป็นการแสดงอำนาจของผู้ใช้ภาษาอย่างแท้จริง

ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* บันทึกถึงการใช้คำทับศัพท์ว่า “ไกด์” (guide) แทนคำว่ามัคคุเทศก์หรือผู้นำเที่ยวในปัจจุบัน ดังนี้ “**มันเปนคนนำอย่างที่เรียกว่า ไคด์ สำหรับแต่พาไปดูอะไรๆ อธิบายได้ยาวๆ** ส่วนความต้องการของเรามันไม่เช่นนั้น ต้องการจะไปซื้อของอะไรที่ทำเมืองนี้ มันไม่เคยซื้อ มันเคยแต่ดู” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๑๔๑) การใช้คำทับศัพท์ภาษาอังกฤษว่า ไกด์ (guide) สื่อถึงสภาพสังคมในยุคนั้นที่อาชีพนำเที่ยวแพร่หลายในยุโรป จึงต้องใช้คำภาษาอังกฤษเพื่ออธิบายลักษณะของอาชีพดังกล่าว อาชีพมัคคุเทศก์เริ่มขึ้นเมื่อมีการนำเที่ยวเป็นกลุ่มของบริษัทการท่องเที่ยวต่างๆ ในทวีปยุโรปตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ การนำเที่ยวให้แก่คนจำนวนมากจำเป็นต้องมีมัคคุเทศก์คอยดูแลอำนวยความสะดวกและมีการจัดหาผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับสถานที่นั้นๆ ไว้คอยอธิบายแก่นักท่องเที่ยว การใช้คำภาษาอังกฤษระบุอาชีพข้างต้นจึงบันทึกภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำสยามเดินทางมาพบกับอาชีพของชาวตะวันตกซึ่งยังไม่แพร่หลายในสยามแต่อย่างใด การได้รับประสบการณ์แปลกใหม่เช่นนี้ช่วยยกระดับความศิวิไลซ์แก่ชนชั้นนำสยาม

ใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙* บันทึกว่า “ไปจนเกือบถึง**สะเตชั่น**รถไฟ เป็นโรง**เวิกฉอบ**รถไฟลงจากรถเข้าไปดูทั้งกำลังฝนตก” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑๐๐) คำว่า สะเตชั่น (station) นี้แทนคำว่าสถานีรถไฟในปัจจุบัน ส่วนโรงเวิกฉอบ (workshop) คือ ห้องทำงาน โรงงาน ห้องเครื่อง โรงฝึกงาน หรือการประชุมเชิงปฏิบัติการในปัจจุบัน แสดงถึงสภาพสังคมสยามในยุคนั้นที่รับความก้าวหน้าทางวิทยาการตะวันตกจึงยังไม่ปรากฏศัพท์บัญญัติหรือยังไม่มีการใช้คำศัพท์แทนวิทยาการดังกล่าวอย่างแพร่หลาย จึงทรงใช้คำทับศัพท์ว่า “สะเตชั่น” และ “โรงเวิกฉอบ” ดังกล่าว ทั้งนี้พบว่ามีศัพท์บัญญัติคำว่า “สถานี” แทนคำว่า “station” ขึ้นแล้วในสมัยรัชกาลที่ ๕ อีกประการหนึ่งคือ การใช้คำภาษาอังกฤษแทนสิ่งต่างๆ ระหว่างการเสด็จประพาสแถบมลายูแสดงถึงความเป็นผู้รู้ด้านภาษาของพระองค์ ซึ่งพอเหมาะกับยุคสมัยที่สยามเร่งปรับประเทศให้ทันสมัยอีกด้วย

นอกจากนี้ยังพบคำภาษาต่างประเทศอีกเป็นจำนวนมาก ยกตัวอย่างเช่น **เตเลคราฟ** (telegraph) หรือโทรเลข **ปรูฟ** (proof) หรือการตรวจสอบความถูกต้องตัวอย่างงาน **รถโมเตอร์คาร์** (motor car) หรือรถยนต์ **ล๊อก** (lock) หรือปิด **โปรแกรม** (program) หรือรายการ แผน **รูมมาติซั่ม** (Theumatism) หรือรูมาตอยด์ **มิวนิซิเปอล** (municipal) หรือเขตเทศบาล **เธอร์มอเมตเตอร์** (thermometer) หรือเครื่องวัดอุณหภูมิร่างกาย **ดิครี** (degree) หรือ องศา ฟาเรนเฮก (Fahrenheit) หรือฟาเรนไฮต์ **อิริเคชั่น** (irrigation) หรือชลประทาน **โซดา** (soda) **วอเตอร์** (water) หรือน้ำเปล่า **กอเวอนา** (governor) หรือผู้ว่าราชการจังหวัด **ไลต์เฮาส์** (light house) หรือประภาคาร **ปรีกโต** เลียม (pritoliam) หรือปิโตเลียม จะสังเกตได้ว่าการใช้คำทับศัพท์ภาษาอังกฤษนี้มีทั้งสถานที่ สิ่งของ

หน่วยวัด การปกครอง หรือกิริยาอาการต่างๆ เหล่านี้แสดงถึงความก้าวหน้าทางวิทยาการและวัฒนธรรมของตะวันตกซึ่งแพร่หลายเข้ามาในสยาม คำภาษาอังกฤษจึงสื่อถึงโลกในยุคสมัยแห่งความเปลี่ยนแปลง ความก้าวหน้าของวิทยาการหลายแขนงปรากฏผ่านคำศัพท์ภาษาอังกฤษที่สยามรับมาใช้ หลายคำยังคงเป็นคำทับศัพท์ที่ใช้มาจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ยังสื่อถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำปะทะสังสรรค์กับความก้าวหน้าทางวิทยาการตะวันตกและเห็นตัวตนของตนเองในสังคมโลกชัดเจนยิ่งขึ้น การรับภาษาอังกฤษมาใช้นอกจากจะแสดงการปรับตัวให้เข้ากับสังคมโลกแล้ว ยังแสดงถึงภูมิรู้ของชนชั้นนำที่มีฐานะเหนือกว่าราษฎรในดินแดนสยามอีกด้วย การเขียนให้เป็นอื่นจึงหมายรวมถึงการระบุวัฒนธรรมที่แตกต่างและแปลกใหม่ผ่านการใช้คำภาษาต่างประเทศ อันสื่อถึงความทันสมัยของชนชั้นนำสยามที่ได้สัมผัสวัฒนธรรมเหล่านั้นเป็นกลุ่มแรก

๔.๓.๓ การเขียนที่เป็นตัวของตัวเอง

กลวิธีการประพันธ์โดยการเขียนที่เป็นตัวของตัวเองแสดงถึงลักษณะเฉพาะของรัชกาลที่ ๕ ประการสำคัญคือแสดงถึงตัวตนของพระองค์ได้อย่างเด่นชัดท่ามกลางภาวะโลกสันนิวาสผ่านการเสด็จประพาสไปยังดินแดนต่างๆ ทั้งในและนอกพระราชอาณาเขต พระองค์ทรงมี**การใช้สำนวนเฉพาะพระองค์ การสอดแทรกพระราชอารมณ์ขัน** รวมถึง**การสอดแทรกน้ำเสียงและพระราชทัศนะ** อันแสดงถึงพระราชดำริของชนชั้นนำสยามในยุคนั้นได้อย่างชัดเจน บันทึกการเดินทางจึงมีเอกลักษณ์เฉพาะพระองค์เป็นอย่างมาก

๔.๓.๓.๑ การใช้สำนวนเฉพาะพระองค์

การใช้สำนวนเฉพาะพระองค์แสดงถึงตัวตนของผู้ประพันธ์ได้อย่างชัดเจน ลักษณะดังกล่าวถือเป็นลักษณะเฉพาะของร้อยแก้วแนวใหม่ในการถ่ายทอดตัวตนของผู้ประพันธ์ด้วยลีลาการประพันธ์เฉพาะตัว การใช้สำนวนภาษาเฉพาะพระองค์ส่งผลให้เนื้อความโลกสันนิวาสชัดเจน มีเอกลักษณ์ น่าติดตามรวมถึงสนุกสนานเพลิดเพลิน การแสดงตัวตนผ่านการใช้สำนวนเฉพาะพระองค์ช่วยเสริมให้ภาวะโลกสันนิวาสลื่นไหลมากยิ่งขึ้น ยกตัวอย่างสำนวนภาษาจาก *ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน* และ *เสด็จประพาสรอบแหลมมลายู* ซึ่งมีการใช้สำนวนภาษาแสดง**อากัปกิริยา ผู้คน** รวมถึง**เหตุการณ์**ต่างๆ ดังต่อไปนี้

พระองค์ทรงกล่าวถึง**พระอาการไม่สบายพระวรกาย**ขณะประทับบนรถพระที่นั่ง ดังที่ว่า “การที่ไปเห็นพวกกาลิงหามเราขึ้นเขาที่ปีนังว่าเปนอัศจรรย์ที่มันทนเหนื่อยได้ มาเห็นวันนี้สิ้นอัศจรรย์คนที่นี่มันทนเหลือประมาณ ไม่มีหกล้มสักคนเดียว พวกฝรั่งที่ทำแขงไปแขงมาหกล้มกันบ่อยๆ ยิ่งมืด **ยิ่งนั่งรถเขย่าปวดบั้นเอวยิ่งพื้นเสียหนักเข้าทุกที** แรงก็ยิ่งหมดหนักเข้าทุกที” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๘๑) การใช้สำนวนว่า “พื้นเสีย” นี้แสดงถึง

อารมณ์โกรธ ขุ่นเคือง หรืออารมณ์ไม่ดีเนื่องจากถนนหนทางที่ลำบากทำให้รถเขย่า ผู้นั่งจึงมีอาการปวดเนื้อตัวเป็นอย่างมาก การใช้สำนวนข้างต้นจึงทำให้ผู้อ่านเห็นภาพการนั่งรถและรับรู้ความรู้สึกของพระองค์ได้อย่างชัดเจน รวมถึงได้รับอรรถรสจากตอนดังกล่าวอีกด้วย การเสด็จออกมายังต่างแดนนอกจากจะทำให้พระองค์ทอดพระเนตรพวกกาลิงที่สามารถหามพระองค์ขึ้นเขาที่ปีนังได้แล้ว ยังแสดงถึงความล้าหลังของบ้านเมืองซึ่งส่งผลให้เดินทางไม่สะดวก พระราชฐานะของพระองค์จึงปรากฏผ่านการวิพากษ์วิจารณ์พื้นที่ ผู้คน รวมถึงความสะดวกสบายในการเดินทางดังกล่าว

พระองค์ทรงใช้สำนวนแสดง**อาการเหนื่อยล้า**จากการเดินทางไว้ว่า

> ไปอิกสักครึ่งชั่วโมงจึงถึงโฮเต็ลที่อยู่เกือบ ๔ ทุ่มหมดสิ้นเรี่ยวแรง เดิรอย่างมนุษย์ไม่มีใครเดิรเหมือน เหมือนกับ**แตกทัพ**ระยะทางที่ไปวันนี้...ใครๆ ที่ได้ยินโปรแกรมการเที่ยววันนี้พิศวงงงงวยอยู่ทุกคน ดูวิ่ง**ระเสิดระสัง**เหมือนบ้า (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๘๑-๘๒)

การเดินทางในวันนี้จึงเหมือนกับการหนีไปคนละทิศละทาง มีการใช้คำว่า “ระเสิดระสัง” แสดงอาการของคนที่เดินโซซัดโซเซเนื่องจากร่างกายเหนื่อยล้าจากการเดินทางเป็นอย่างมาก การใช้สำนวนดังกล่าวทำให้ผู้อ่านเข้าใจความข้างต้นได้อย่างชัดเจน ผู้อ่านสามารถรับรู้ได้ถึงความรู้สึกเหนื่อยล้าของคณะเดินทางจากคำดังกล่าว ทั้งยังสื่อถึงกำหนดของการเดินทางที่หนักหนาเกินปกติ ภาวะโลกสันนิวาสกับกำหนดการเดินทางที่ไม่พอเหมาะพอดีจึงปรากฏขึ้นผ่านการใช้สำนวนข้างต้น

อีกตอนหนึ่งมีการใช้สำนวนกล่าวถึง**ความในใจ กิริยาอาการ** และ**การกระทำ**บางอย่าง ดังที่ว่า

> ครั้นจะไม่ไปก็ดู**ใจเสาะ**เกินนัก ตกลงเปนกางร่มไปทั้ง**อ่อนใจ** ถึงที่โรงทหารเดิรเกือบไม่ไหวโรงนี้ใหญ่โตมาก ทำด้วยเหล็กกับอิฐปูนทั้งสิ้น หลังคามุงสังกะสีไม่ได้ใช้ไม้เลย **ถ้าเปนบ้านเราร้อนตาย**...มุขหลังยาวเปิดโถงด้านหนึ่ง เปนที่สำหรับ **“โยกวิลันดา”** เหมือนกันทุกๆ หลัง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๘๓)

การที่ทรงอธิบายว่าหากไม่เสด็จก็จะเหมือนใจเสาะ จึงต้องเสด็จทั้งที่อ่อนใจนี้ แสดงถึงความขัดแย้งภายในพระราชหฤทัยของรัชกาลที่ ๕ พระองค์เกรงว่าถ้าทรงปฏิเสธไม่เสด็จไปก็จะเหมือนเป็นคนใจเสาะ ไม่เข้มแข็ง หากแต่พระองค์ก็เสด็จไปอย่างอ่อนใจ คือหมดเรี่ยวแรงจากการเสด็จก่อนหน้า การใช้คำและสำนวนข้างต้นสื่อความถึงความในพระราชหฤทัยของพระองค์ได้อย่าง

ชัดเจน รวมถึงสำนวน “โยกวิลันดา” ซึ่งหมายถึงนั่งเก้าอี้โล้ถีบโยกตัวไปข้างหน้ามาข้างหลัง มีการอธิบายไว้ว่าทำให้ตัวถูกลมเย็นไม่ต้องใช้พัดชัก แสดงถึงการใช้สำนวนบอกกิริยาอาการในการนั่งเก้าอี้แล้วโยกไปมา พระองค์ทรงใช้สำนวนนี้ประกอบการพระราชนิพนธ์อยู่หลายครั้ง การใช้สำนวนข้างต้นยังสื่อถึงความเข้มแข็ง ความรู้สึกส่วนพระองค์ และการสัมผัสกับประสบการณ์ต่างแดนที่ทำให้ชนชั้นนำสยามได้แสดงตัวตนในสังคมโลกผ่านการเดินทางที่ยากลำบากครั้งนี้

อีกตอนหนึ่งใน *จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง* กล่าวถึง**การจับมือทักทาย**กับผู้ที่มารับเสด็จ ดังที่ว่า “ข้างซ้ายข้างขวาขุนนางพลเรือนมีระเด่นอธิปติเป็นประธานที่ในหว่างสองแถวนั้นพวกปะเงรันยืนรับเป็นแถวยาว **จับมือตักบาตรตลอด**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๒๖) สำนวนข้างต้นเป็นการที่ทรงเปรียบด้วยทรงบาตรในพระบรมมหาราชวัง พวกเจ้าของบ้านเรือนเรียงกันอยู่ดุจคนคอยตักบาตร แขกเดินเข้าไปเป็นแถวดุจพระเข้าไปรับบาตร กิริยาที่จับมือคนหนึ่งแล้วเดินจับมือต่อไปทีละคนเหมือนๆ กิริยาการตักบาตรกล่าวคือมีคนมารอรับเสด็จเป็นจำนวนมาก พระองค์จึงต้องทรงจับมือคนเหล่านั้นเหมือนอย่างการตักบาตรในพระบรมมหาราชวังนั่นเอง อย่างไรก็ดีสำนวนข้างต้นสื่อถึงพระราชฐานะของพระองค์ซึ่งอยู่เหนือผู้อื่นทั้งในและนอกประเทศ แม้จะทรงเปรียบเทียบการจับมือกับการตักบาตร หากแต่ก็แสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์ที่มิอาจเปลี่ยนแปลง

มีการใช้สำนวนในสมัยของพระองค์แสดง**อาการ**และ**ผู้คน**ดังต่อไปนี้

> ครั้นเมื่อพบคอเวอนเนอเยเนราลเองแกหารเสียว่าไม่ถึง เพราะเรื่องขี่ม้าวันนี้อยู่ข้างจะ**พลัดแพลง**กันมาก เดิมว่าจะหาม้าได้หลายตัว แต่ภายหลังได้ตัวเดียว ที่จะไปหาม้าดีไม่ได้กลัว**แขกบ้านค้านเมือง**เขาจะตก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๗๒)

การใช้คำว่า พลัดแพลง หมายถึง พลิกแพลงในปัจจุบัน เป็นสำนวนเฉพาะพระองค์ในยุคสมัยนั้น ส่วนสำนวนแขกบ้านค้านเมือง คือ แขกบ้านแขกเมืองในปัจจุบัน การใช้สำนวนเฉพาะยุคสมัยทำให้ผู้อ่านเข้าใจบริบททางสังคมของยุคสมัยมากยิ่งขึ้น ทั้งยังทำให้เนื้อความลื่นไหลจากการใช้สำนวนของพระองค์อีกด้วย

พระองค์ทรงใช้สำนวนเฉพาะพระองค์แสดงถึง**สิ่งของ**ที่มีคุณสมบัติบางประการ ยกตัวอย่างเช่น การกล่าวถึงโคมไฟที่ร้อนมากว่า “กินเข้าสำหรับโฮเต็ลใหญ่ เล่นวาดเขียนมาก แต่ไม่เปนเรื่องอันใด จุดไฟมากเกินไป ล้วนแต่**โคมนรก**ทั้งสิ้น จนร้องถึงต้องดับ” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๘๘) การใช้สำนวน “โคมนรก” ดังกล่าวเป็นอย่างการเปรียบเปรยซึ่งสื่อความถึงความร้อนของโคมดังกล่าวได้อย่างเห็นภาพชัดเจน พระองค์ทรงสามารถวิจารณ์สิ่งที่ทรงพบผ่านสำนวนภาษาเฉพาะพระองค์ได้อย่างอิสระ ผู้อ่านจึงจะเข้าใจความรู้สึกของผู้ประพันธ์ได้เป็น

อย่างดี การใช้สำนวนภาษาเฉพาะพระองค์จึงเป็นกลวิธีทางภาษาประการหนึ่งที่ทำให้บันทึกการเดินทางของพระองค์มีความเป็นตัวของตัวเอง ทั้งยังชวนอ่าน น่าติดตาม แฝงไปด้วยความสนุกสนานเพลิดเพลิน แสดงถึงความสามารถทางการประพันธ์ของรัชกาลที่ ๕ เป็นอย่างสูง

๔.๓.๓.๒ การสอดแทรกพระราชอารมณ์ขัน

การสอดแทรกพระราชอารมณ์ขันในบันทึกการเดินทางแสดงถึงตัวตนและทัศนคติของผู้ประพันธ์ต่อสิ่งที่พบเห็น ตัวตนของผู้ประพันธ์ภายใต้ภาวะโลกสันนิวาสมักปรากฏผ่านการแสดงพระราชอารมณ์ขันเหล่านั้น โดยเฉพาะพระราชทัศนะว่าพระองค์ทรงเหนือกว่าผู้อื่นจึงปรากฏความตลกขบขันต่อสิ่งที่ทอดพระเนตร พระองค์ทรงสอดแทรกพระราชอารมณ์ขันขณะเสด็จประพาสยังดินแดนต่างๆ อยู่เสมอ กลวิธีดังกล่าวช่วยให้งานเขียนของพระองค์ลดจากความเป็นทางการและมีความเป็นกันเองมากยิ่งขึ้น น่าสังเกตว่าการสอดแทรกอารมณ์ขันนี้มักปรากฏในจดหมายเหตุรายวันระยะทาง และพระราชหัตถเลขาที่มีถึงพระบรมราชินีนาถหรือพระราชธิดาเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากไม่เป็นทางการเท่าพระราชหัตถเลขาถึงที่ประชุมเสนาบดีหรือมกุฎราชกุมาร การสอดแทรกพระราชอารมณ์ขันจึงทำให้บันทึกการเดินทางชุดนี้มีอรรถรสอย่างสมบูรณ์

ยกตัวอย่างเช่นใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* มีการกล่าวถึงความยากของภาษาอาหรับในเชิงตลกขบขันว่า “**ฉันเกือบจะลาออกในเรื่องชื่อภาษาอาหรับ** แต่จะต้องออกชื่อตำบลนี้ เรียกว่าช่องบาบเอล เมนเดบ” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๙๓) ตอนข้างต้นกล่าวถึงความยากของการจดจำภาษาอาหรับในเชิงตลกขบขันว่า “เกือบจะลาออก” แสดงถึงพระราชทัศนะส่วนพระองค์ต่อภาษาอาหรับที่แปลกหู ไม่คุ้นเคย และอาจไม่ต้องให้ความสำคัญเนื่องจากไม่ใช่ภาษาสากล การที่ชนชั้นนำสยามกล่าวถึงภาษาอาหรับอย่างตลกขบขันจึงแสดงถึงความสำคัญของภาษานั้นในสังคมโลก กล่าวได้ว่าในทัศนะของชนชั้นนำสยามภาษาอาหรับไม่ใช่ภาษาแห่งความศิวิไลซ์เทียบเท่าภาษาอังกฤษซึ่งเป็นภาษาสากล ความแปลกหูและตลกขบขันจึงปรากฏอยู่ในตอนดังกล่าว

ใน *เสด็จประพาสต้น* กล่าวถึงความตลกขบขันในการปลอมพระองค์ของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งไม่สำเร็จเนื่องจากสุดท้ายชาวบ้านทราบความจริง ดังนี้

> พอสำเร็จถึงบ้านเก้าเลี้ยว แวะเข้ากินข้าว**ตุ๊กได้รับหน้าที่เป็นพระราชา แต่ทำท่าไม่สนิทเพราะแกกลัวอัปปลิช ทักทายปราศรัยก็ต้องสอนกันมาก ข้อที่เกิดความนั้นเห็นจะเป็นด้วยเมียตากำนันเป็นผู้รับฉันทานุมัติของพวกจีนแคะเจ้าของไร่อ้อยหลายเถ้าแก่ด้วยกัน มาเชิญเสด็จไปที่เรือนเขาทำไว้ถวายตกลงยอมไป เรากลับเป็นพระราชาตามเดิม**
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๙: ๓๘)

ตอนข้างต้นแสดงถึงการปลอมพระองค์ขณะแวะเสวยพระกระยาหาร โดยทรงให้ผู้อ่านปลอมเป็นพระองค์ ท่าทางของคนผู้นั้นไม่แนบเนียนเนื่องจากเกรงว่าจะ “อัปรีย์” หรือไม่เป็นมงคลกับตน พระองค์ทรงระบุว่าต้องสอนอีกมาก เหตุการณ์ตลกขบขันเกิดขึ้นเมื่อพระองค์มิอาจปิดบังพระราชฐานะได้อีกต่อไปเนื่องจากมีผู้มาเชิญเสด็จไปเสวยพระกระยาหาร จากสำนวนภาษาข้างต้นแสดงถึงพระราชอารมณ์ขันว่าทรงปลอมพระองค์เป็นข้าราชการได้ไม่นานก็ต้องกลับเป็นพระราชาตามพระราชฐานะตามเดิม ตอนข้างต้นจึงแสดงถึงตัวตนของพระองค์ซึ่งมีพระราชอำนาจสูงสุดในประเทศ แม้จะมีการเปลี่ยนบทบาทหรือปลอมพระองค์ก็ทรงกระทำได้เพียงชั่วครั้งชั่วคราวเท่านั้น และไม่อาจมีผู้ใดสามารถสวมบทบาทหรือมีพระราชฐานะเทียบเท่าพระองค์ การเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตจึงเป็นการเน้นย้ำพระราชฐานะของพระองค์ รวมถึงแสดงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำปะทะสังสรรค์กับท้องถิ่นอีกด้วย

ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* มีการแทรกอารมณ์ขันซึ่งแสดงถึงปริมาณของร้านขายลูกยอที่เกาะซิซิลี ที่ว่า “เห็นร้านขายลูกยอ คืออ้ายลูกเสมากระบองเพ็ชรซึ่งรูปร่างเหมือนลูกยอ **น้อยกว่า ๒๔ ร้านเปนไม่เปนมงคล** ไม่ว่าทางไหนใหญ่เล็กใกล้ไกล คงจะมีร้านขายลูกยอ” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๗๑) การแทรกอารมณ์ขันนี้นอกจากจะทำให้เกิดอารมณ์ร่วมกับผู้ประพันธ์แล้วยังทำให้เห็นว่าที่เกาะแห่งนี้มีร้านวางจำหน่ายลูกยออยู่เป็นจำนวนมาก อารมณ์ขันจึงสร้างทั้งภาพและความรู้สึกแก่ผู้อ่าน ทั้งยังเป็นการมีพระราชวิจารณ์ต่อสินค้าในแถบนี้ว่าซ้ำกันจนไม่น่าสนใจแต่อย่างใด

มีการบอกปริมาณผู้คนขณะทอดพระเนตรพระเจดีย์องค์ใหญ่ที่วัดพระทันตธาตุ ดังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* ที่ว่า “มันอืดอัดฉันก็ออกพื้นเสีย จะเอาไว้ไม่อยู่เสียให้ได้ **มันแน่นกันเหมือนกับปลาเชดินในหีบ** เหงื่อไหลแต่กลางขม่อมจนส้นตีน” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๕๔-๕๕) การเบียดเสียดเหมือนปลาซาดีนในหีบนี้เป็นการเปรียบเทียบและแทรกอารมณ์ขันว่าเบียดเสียดจนเหงื่อไหลตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า อีกทั้งยังสื่อถึงความไร้ระเบียบของการจัดการรับเสด็จได้อีกด้วย พระองค์จึงทรง “พื้นเสีย” หรืออารมณ์ขุ่นเคืองกับความไม่สะดวกสบายนี้

ใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙* บันทึกพระราชอารมณ์ขันเกี่ยวกับเสียงปืนสลุต ไว้ว่า “**ดูกำลังเสียงปืนก็ขันอยู่ สลุตเมื่อเราลงเรือได้ยินถึงปีนัง ส่วนเราที่อยู่ใกล้บอกปืนดูไม่ดังกี่มากน้อยเลย**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๔๑) ปืนที่มีเสียงดังไกลถึงปีนังเช่นนี้ กลับมีเสียงที่ไม่ดังสำหรับผู้อยู่ใกล้ ความขัดแย้งดังกล่าวเกิดเป็นพระราชอารมณ์ขันที่ทรงบันทึกไว้ ความข้างต้นยังสื่อถึงพระราชฐานะของ

พระองค์ซึ่งเป็นเจ้าของเสียงสลุต เนื่องจากเป็นการยิงเพื่อเฉลิมพระเกียรติแด่พระองค์ หากแต่ได้ยินเสียงสลุตเบากว่าพื้นที่อื่น ความย้อนแย้งนี้เกิดขึ้นผ่านความดังเบาของเสียงสลุต

ขณะเสด็จห้างสรรพสินค้าแห่งหนึ่งพระองค์ทรงใช้สำนวนเปรียบเปรย**ราคาของสินค้า**ไว้ว่าสามารถฆ่าคนได้ ดังปรากฏใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๒* ต่อไปนี้

> กลับมาเลยไปห้างเซลกัมปะนีแล้วเลยไปห้างก๊าศบราเทอร์ที่อยู่ตรงกันข้ามด้วย ราคาของแพงจนน่าหัวเราะมีดแปดคมเล่มหนึ่งเราถามราคาบอกว่า ๑๔ เหรียญ **เราถามว่ามีดนี้จะฆ่าคนได้หรือไม่ มันตอบว่าไม่ได้ เราว่าเออจริงอยู่มีดนี้จะฆ่าคนไม่ได้แต่ราคาของมีดอาจจะฆ่าคนได้** ได้ฮากันลั่นไปทั้งห้าง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๕: ๑๓๙ – ๑๔๐)

พระองค์ทรงสอดแทรกพระราชอารมณ์ขันผ่านการเปรียบเทียบว่ามีดฆ่าคนไม่ได้ หากแต่ราคาของมีดนี้อาจฆ่าคนได้ เนื่องจากมีราคาสูงมาก ตอนดังกล่าวเป็นการแสดงพระราชอารมณ์ขันแบบตลกร้ายที่เสียดสีราคาของสินค้าต่างแดนได้อย่างเจ็บแสบ ทั้งยังแสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์ที่สามารถวิพากษ์วิจารณ์ราคาของสินค้านี้ได้อย่างอิสระ และยังสร้างเสียงหัวเราะให้กับคณะเดินทางในครั้งนั้นได้เช่นกัน

๔.๓.๓.๓ การสอดแทรกน้ำเสียงและพระราชทัศนะ

รัชกาลที่ ๕ ทรงสอดแทรกน้ำเสียงและพระราชทัศนะในบันทึกการเดินทางทุกเรื่อง น้ำเสียงและพระราชทัศนะของพระองค์เปลี่ยนแปลงไปขณะเสด็จยังพื้นที่ต่างๆ จากที่ได้ศึกษาพบว่าบันทึกการเดินทางของพระองค์มีน้ำเสียงที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นน้ำเสียงแสดงอารมณ์ขัน ล้อเลียน น้ำเสียงอ่อนโยน นุ่มนวล น้ำเสียงประชดประชัน เสียดสี เยาะเย้ย น้ำเสียงโกรธเกรี้ยวแสดงอารมณ์ร้อนแรง น้ำเสียงโศกเศร้า สลดหดหู่ ว้าเหว่ น้ำเสียงปลุกเร้าใจ น้ำเสียงเสียดาย อาลัยอาวรณ์ น้ำเสียงชื่นชม ยกย่อง สรรเสริญ และน้ำเสียงจริงจัง เคร่งขรึม บันทึกการเดินทางแต่ละเรื่องมักมีน้ำเสียงหลายลักษณะปะปนกัน น้ำเสียงเหล่านี้แสดงถึงอารมณ์ความรู้สึกรัก ชื่นชอบ ชื่นชม โกรธ เกลียด คับแค้นใจ เศร้าโศกเสียใจ เย้ยหยัน หรือดูถูก แม้รูปแบบบันทึกการเดินทางจะเน้นนำเสนอข้อเท็จจริงเป็นหลัก หากแต่มีการสอดแทรกน้ำเสียงและพระราชทัศนะประกอบการนำเสนอข้อเท็จจริงอยู่เสมอ สิ่งเหล่านี้แสดงถึงพระอัจฉริยภาพของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเสริมให้งานเขียนบันทึกการเดินทางของพระองค์สามารถนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสได้อย่างมีอรรถรสและน่าติดตาม

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ แฝงด้วยน้ำเสียงและทัศนคติของผู้ประพันธ์อย่างหลากหลาย เนื่องจากเป็นการเดินทางไปปะทะสังสรรค์กับ “คนอื่น” ทั้งในและนอกประเทศ ผู้ศึกษาขอยกตัวอย่างน้ำเสียงที่ปรากฏในบันทึกการเดินทาง ดังต่อไปนี้

๑. **น้ำเสียงชื่นชม** ปรากฏเมื่อพระองค์ทอดพระเนตรเจ้านายและราษฎรที่มาคอยรับเสด็จพระองค์จำนวนมากหรือจัดการต้อนรับพระองค์เป็นอย่างดี ผู้ปฏิบัติงานในท้องถิ่นหรือดินแดนต่างๆ มีประสิทธิภาพในการปฏิบัติงาน โดยเฉพาะการเตรียมรายงานในพื้นที่ถวายได้อย่างครบถ้วน หรือสามารถสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษได้อย่างคล่องแคล่ว หรือทรงพบกับนายแพทย์ซึ่งมีความเชี่ยวชาญในการรักษาโรค

๒. **น้ำเสียงรังเกียจ** ส่วนใหญ่มักปรากฏเมื่อทรงพบปะกับเจ้าชั้นสองในต่างแดนซึ่งมีความประพฤติที่ไม่เหมาะสม เช่น ไม่มีมารยาทขณะจับพระหัตถ์ เป็นต้น หรือทรงพบผู้ปฏิบัติงานที่ไม่สามารถสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษ หรือไม่อำนวยความสะดวกแด่พระองค์ หรือเมื่อพระองค์ทรงพบกับผู้ที่ป่วยด้วยโรคติดต่อร้ายแรง เป็นต้น

๓. **น้ำเสียงตลกขบขัน** ปรากฏเมื่อทรงพบบุคคลที่พูดภาษาอังกฤษด้วยสำเนียงที่แปลกหรือน่าตลกขบขัน หรือไม่สามารถสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษได้ หรือการพบกับบุคคลที่มีการแต่งกายและการแต่งหน้าที่แปลกไปจากความคุ้นเคยของพระองค์ เป็นต้น

๔. **น้ำเสียงโกรธเคืองหรือคับแค้นใจ** ปรากฏอยู่เพียงไม่กี่ครั้ง พระองค์ทรงแสดงน้ำเสียงโกรธเคืองเมื่อทรงพบกับเจ้าหน้าที่ชาวศรีลังกาที่ไม่ให้เกียรติพระองค์ในการทอดพระเนตรพระพุทธรูป มีการแสดงท่าทางเหยียดหยามพระองค์ ถือเป็นการเสียพระเกียรติหรือการหมิ่นเกียรติเป็นอย่างยิ่ง หรือการที่ฝรั่งเศสไม่ต้อนรับพระองค์และคณะขณะเสด็จประพาสยุโรป ไม่ต้อนรับให้เข้าประเทศเมื่อขอไปในครั้งแรก

๕. **น้ำเสียงปลื้มใจ** ปรากฏในตอนที่เจ้านายยุโรปแสดงอาการรักใคร่พระองค์เสมือนบุตร การให้เกียรติแด่พระองค์ การที่พันธมิตรยุโรปให้การต้อนรับและช่วยรับรองให้เข้าฝรั่งเศสได้ การรับปริญญาเอกจากมหาวิทยาลัยชื่อดังของอังกฤษ การสร้างและตั้งชื่อบ่อน้ำ หรือการตั้งชื่อเด็กยุโรปตามพระนามของพระองค์ เหล่านี้ล้วนบันทึกด้วยน้ำเสียงแสดงความปลื้มใจทั้งสิ้น

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้น การสอดแทรกน้ำเสียงและพระราชทัศนะในบันทึกการเดินทางสื่อถึงการยึดสยามเป็นศูนย์กลางเมื่อต้องจ้องมองผู้อื่น จึงปรากฏน้ำเสียงและพระราชทัศนะของความเหนือกว่า ด้อยกว่า ยอมรับ หรือไม่ยอมรับของพระองค์ อย่างไรก็ดีการแสดงน้ำเสียงและพระราชทัศนะเช่นนี้นำมาสู่การปรับตัวของชนชั้นนำสยามรวมถึงการปรับประเทศให้ทันสมัย หากพิจารณาระดับของการแสดงน้ำเสียงขณะเสด็จประพาสในดินแดนต่างๆ แล้วจะพบว่ามีระดับที่แตกต่างกัน กล่าวคือ หากเป็นการเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตจะปรากฏน้ำเสียงของผู้ปกครองที่เหนือกว่าราษฎรและผู้ปฏิบัติงานทั้งปวง และมีการแสดงน้ำเสียงตำหนิหรือชื่นชม

ผู้ปฏิบัติงานหรือราษฎรที่มารับเสด็จ หากเป็นการเสด็จประพาสยังดินแดนชายขอบและอาณานิคมจะปรากฏน้ำเสียงของพระมหากษัตริย์ที่มีฐานะเท่าเทียมหรือเหนือกว่าเจ้านายต่างแดน มีน้ำเสียงเชิงตำหนิ รังเกียจ หรือดูถูกผู้ที่มีลักษณะหรือความประพฤติไม่เหมาะสมในดินแดนดังกล่าว ส่วนการเสด็จประพาสดินแดนเจ้าอาณานิคมมักปรากฏน้ำเสียงชื่นชมหรือตำหนิวิทยาการหรือวัฒนธรรมที่ทรงพบ รวมถึงน้ำเสียงแสดงความปลื้มใจเมื่อพระองค์มีพระราชฐานะเท่าเทียมกับเจ้านายหรือผู้ปกครองของยุโรป ผ่านการเป็นมิตรประเทศกับประเทศในยุโรปเหล่านั้น จากที่ได้กล่าวมาข้างต้นแสดงว่าน้ำเสียงและพระราชทัศนะของรัชกาลที่ ๕ ล้วนยึดมาตรฐานของชนชั้นนำสยามและมีการเปลี่ยนแปลงภายใต้การเดินทางยังพื้นที่ต่างๆ ทั่วโลก ภาวะโลกสันนิวาสจึงปรากฏผ่านการแสดงน้ำเสียงและพระราชทัศนะนั้น

ผู้ศึกษาขอยกตัวอย่างการแสดงน้ำเสียงและพระราชทัศนะต่อผู้ป่วยโรคเรื้อน ใน *เสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. ๒๔๑๙* ดังที่ว่า

> แล้วเราเดินไปตามริมหาดถึงโรงทำเยื่อเคยโรงหนึ่ง **แต่เป็นเหตุขัดข้องเสียจะต้องให้ข้ามคลองนั้นจงได้ เพราะเจ้าของโรงที่มานั่งอยู่หน้าโรงนั้นเป็นโรคเรื้อน เราตกใจด้วยไม่เคยเห็นเลย ร้องเดาถามไปว่าเป็นโรคเรื้อนหรือพอมันรับเอออออก็ต้องรีบเดินหนีโดยเร็ว**
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๑๗)

ตอนข้างต้นบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินยังโรงทำเยื่อเคยซึ่งมีเจ้าของเป็นโรคเรื้อน เมื่อพระองค์ทรงทราบจึงแสดงน้ำเสียงรังเกียจเนื่องจากโรคเรื้อนเป็นโรคติดต่อซึ่งเป็นที่น่ารังเกียจของคนในยุคนั้น แล้วจึงรีบเสด็จออกจากที่นั้นโดยเร็ว การแสดงน้ำเสียงดังกล่าวยังสื่อถึงทัศนคติของคนในสมัยนั้นต่อโรคติดต่อข้างต้น เนื่องจากวิทยาการทางการแพทย์ยังไม่เจริญก้าวหน้า การรักษาโรคติดต่อจึงยังไม่ทันสมัยเท่าที่ควร บุคคลทั่วไปสมควรหลีกเลี่ยงจากผู้ป่วยโรคติดต่อข้างต้น โดยพบว่านายแพทย์เจมส์ ดับเบิลยู แมคคีน (James W. Mckaen) แพทย์มิชชันนารีชาวอเมริกันที่มารักษาโรคมาลาเรียที่เชียงใหม่และภาคเหนือ ช่วง พ.ศ. ๒๔๒๐-๒๔๕๐ ได้เข้าเฝ้าถวายคำแนะนำเกี่ยวกับการรักษาโรคเรื้อนกับรัชกาลที่ ๕ โดยเล่าวิธีการควบคุมโรคของแถบยุโรปว่ามีการสร้างสถานกักกันโรคแยกผู้ป่วยโรคเรื้อนจากคนทั่วไป เพื่อไม่ให้ระบาดสู่ชุมชน เนื่องจากสมัยนั้นยังไม่มียารักษาโรคเรื้อน หลังจากนั้นพระองค์พระราชทานที่ดินในเชียงใหม่จำนวน ๔๐๐ ไร่ เพื่อสร้างบ้านพักผู้ป่วยและจัดตั้งสถานพยาบาลรักษาโรคเรื้อนตามลำดับ คือ สถาบันแมคแคนที่เชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๕๑ การแสดงน้ำเสียงรังเกียจข้างต้นจึงสื่อถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำพบปะกับความเจ็บป่วยของคนในท้องถิ่นซึ่งยังไม่มียารักษา ทัศนคติของชนชั้นนำจึงฉายภาพของสังคมสยาม ณ ขณะนั้นได้อย่างชัดเจน

ตอนหนึ่งใน *จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔)* แสดงน้ำเสียงตลกขบขันต่อการสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษของผู้ปฏิบัติงานต่างแดน ดังที่ว่า

> **แอสซิสตันต์เรสิเดนต์ ผู้นี้พูดอังกฤษเต็มทีทีเดียว ถ้าเป็นคำที่ติดกันตั้งแต่ ๒ คำขึ้นไปเป็นไม่เข้าใจ ถึงคำเดียวถ้าพ้นจากคำสำหรับพูดกับเด็กแดงเล็กๆ เป็นเข้าใจไม่ได้ ต้องเกณฑ์ให้กรมดำรงเป็นล่าม กว่าจะกลับมาถึงเจ็บยอดอกและชายโครงทั้ง ๒ ข้างด้วยกลั้นหัวเราะ แต่มิใช่กลั้นอยู่ หลุดออกมาบ่อยๆ ด้วยฟังมันขันเต็มที** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๔๗)

การบรรยายถึงแอสซิสตันต์เรสิเดนต์ผู้หนึ่งซึ่งพูดภาษาอังกฤษได้เพียงเล็กน้อยนี้ส่งผลให้พระองค์ทรงแสดงน้ำเสียงเชิงตลกขบขันว่าทรงเจ็บยอดอกและชายโครงเนื่องจากต้องกลั้นหัวเราะอยู่ตลอดเวลา ทั้งยังหลุดขำออกมาด้วย การสอดแทรกน้ำเสียงเชิงตลกขบขันข้างต้นยังแสดงถึงพระราชทัศนะของพระองค์ที่มีต่อผู้ปฏิบัติงานซึ่งไม่สามารถสื่อสารด้วยภาษาอังกฤษได้ ความเหนือกว่าของพระองค์และชนชั้นนำสยามจึงปรากฏขึ้นผ่านการแสดงน้ำเสียงเช่นนี้ ทั้งยังแสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำพบเจอ วิจารณ์และตัดสินผู้คนที่มีความรู้ด้านภาษาอังกฤษด้อยกว่ากลุ่มตน การเดินทางจึงเป็นการค้นหาตัวตนของชนชั้นนำสยามว่าเหนือกว่าผู้ใดในสังคมโลก

ขณะเสด็จประพาสเมืองโรมทรงแสดงน้ำเสียงชื่นชมความคิดก้าวหน้าของชาวยุโรปไว้ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* ดังต่อไปนี้

> ส่วนอย่างกลางนั้น เช่นกับ**วัดต่างๆ มีเซนต์ปิเตอเปนต้น สร้างขึ้นด้วยอานุภาพแลบารมีของโป๊ป ก็ใหญ่โตเกินกำลังที่จะทำเดี๋ยวนี้ได้ เพราะจะต้องลงทุนเปนอันมาก ฝีมือช่างเล่าก็ถึงที่สุดยอดสิ่งมนุษย์จะพึงทำดีได้ ที่กล่าวเช่นนี้ เพราะเหตุว่าการช่างทั้งปวงที่ทำอยู่ในเวลานี้ นอกจากอาไศรยแรงไอน้ำแลแรงไฟฟ้าเปนต้น ซึ่งเปนวิชาพบใหม่ยังไม่มีฝีมือใดในการช่างที่ทำดีขึ้นไปกว่าชั้นกลางนั้นได้** ที่ได้เปรียบของเก่าอยู่ก็อย่างเดียวเพียงใช้กำลังไอน้ำแลไฟฟ้าซึ่งได้ค้นพบใหม่ เปนกำลังช่วยแรงให้เลียนของเก่าได้ง่ายขึ้นแลเรวขึ้นกว่าที่คนแต่ก่อนทำได้ เปนเหตุให้การช่างแพร่หลายทำได้มากออกไปแลใหญ่ขึ้น **แต่จะว่าดีกว่าของเก่าก็ยังว่าไม่ได้ เพราะใจคนเราที่เห็นว่าสิ่งใดทำด้วยความพยายาม แลความคิดเปนอันมากย่อมเปนที่น่าฟังใจแลน่านับถือ ยิ่งกว่าของที่ทำโดยง่ายโดยเรว เช่นกับสิ่งของที่ทำด้วยมือแลทำด้วยเครื่องจักร ย่อมมีราคาผิดกันเปนอันมาก ความคิดฉลาดแลความรู้ทั้งฝีมือของช่างแต่ก่อน ยิ่งดูยิ่งฟังยิ่งอ่าน ก็ยิ่งน่าพิศวงเปนอันมาก** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๓๐ – ๒๓๑)

การชื่นชมศิลปกรรมชั้นกลางของอิตาลีเปรียบเทียบกับวิทยาการสมัยใหม่นี้แสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำสยามค้นพบขณะเดินทางมายังทวีปยุโรป พระองค์ทรงแสดงน้ำเสียงชื่นชมยินดีในฝีมืองานช่างของชาวอิตาลีซึ่งมีคุณค่ายิ่งกว่าวิทยาการสมัยใหม่ซึ่งทำได้ง่ายและรวดเร็ว แสดงถึงพระราชทัศนะว่าฝีมือของมนุษย์มีคุณค่ายิ่งกว่าเครื่องจักรกลใดๆ โดยทรงใช้ภาษาว่า “ก็ใหญ่โตเกินกำลังที่จะทำเดี๋ยวนี้ได้” “ถึงที่สุดยอดสิ่งมนุษย์จะพึงทำดีได้” และ “พิศวงเปนอันมาก” ความชื่นชมต่อฝีมือช่างของชาวอิตาลีจึงปรากฏผ่านน้ำเสียงข้างต้น

พระองค์ทรงแสดงพระราชทัศนะว่าสยามมีหลายสิ่งทัดเทียมยุโรป ยกตัวอย่างเช่น ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ซึ่งกล่าวถึงสวนปาล์มที่มีการเก็บเงินค่าเข้าชม ณ เมืองบาเดนบาเดน ว่ามิได้วิเศษไปกว่าของสยามแต่อย่างใด ดังนี้

> หลังตึกเปนสวนหลังคากระจกปลูกปาล์ม **จัดเปนทำนองป่ามีน้ำพุที่กลาง ไม่ประหลาดอะไรกว่าที่เรามี** เปนแต่ใหญ่ขึ้นนิดหนึ่ง **ทำเมืองเราได้ง่ายแลงามกว่านี้ เว้นไว้แต่ต้นที่เปนใบอ่อนปลูกแทนหญ้าเห็นจะทนร้อนไม่ได้ แต่ของเราง่ายที่ปลูกได้ในดิน ของเขาต้องปลูกกระถาง ของเขาต้องใช้กระจก เราไม่ต้องใช้** ปาล์มเขาปลูกมาเก่าต้นใหญ่ๆ ออกจะโทรมแล้วก็มี (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๘๑)

พระองค์ทรงแสดงพระราชทัศนะว่าสวนของสยามมีการจัดวางและพรรณไม้ไม่แพ้กับสวนที่เมืองบาเดนบาเดนแห่งนี้ ทั้งยังสามารถทำให้งดงามในสยามได้มากกว่านี้ ข้อดีของสยามคือปลูกในดินไม่ต้องใช้กระถางและกระจกเหมือนของเขา การแสดงพระราชทัศนะเช่นนี้ช่วยยกระดับสยามว่าเป็นประเทศที่มีพืชพรรณอุดมสมบูรณ์ยิ่งกว่ายุโรป สยามจึงอาจเหนือกว่าดินแดนเจ้าอาณานิคมด้านทรัพยากรธรรมชาติ อีกตอนหนึ่งในเรื่องเดียวกันเน้นย้ำพระราชทัศนะข้างต้นว่า “พอกินเข้าแล้วก็ถึง**ตำบลฮาเมอเฟสต์ ซึ่งเปนเมืองเหนือที่สุดในโลก ไม่โตใหญ่เท่าใด หน้าตา “มี” ในเมืองไทย**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๐๕-๒๐๖) การใช้คำว่า “มี” ในที่นี้มาจากการเล่นประกวดเครื่องโต๊ะซึ่งเจ้าของบอกว่าเป็นของดี ผู้อื่นไม่มี ควรจะได้รางวัล แต่กรรมการที่ทราบว่าผู้อื่นมี มักร้องว่า “มี” จึงกลายเป็นคำแผลงต่อมา ในบริบทข้างต้นแสดงถึงลักษณะภูมิประเทศของเมืองเหนือที่สุดในโลกว่าไม่ได้มีขนาดใหญ่หรือแปลกไปจากที่เคยทอดพระเนตร สถานที่แห่งนี้จึงไม่ได้พิเศษไปกว่าสยาม เนื่องจากที่เมืองไทยก็มีลักษณะภูมิประเทศเช่นนี้ ภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำสยามเดินทางมายังดินแดนห่างไกลนี้จึงช่วยเน้นย้ำว่าสยามมีภูมิประเทศที่ดีไม่แพ้ดินแดนอื่น

ความข้างต้นแสดงว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงมีน้ำเสียงต่อเจ้านาย บุคคล และสถานที่ที่ทรงพบระหว่างการเสด็จประพาสในดินแดนอื่นซึ่งมีความแตกต่างทางเชื้อชาติ ภาษา และวัฒนธรรม ความความขัดแย้งทางวัฒนธรรมปรากฏผ่านการสื่อสาร การทักทาย อาหารการกิน ศิลปะการแสดง มารยาทของเจ้านายและราษฎร รวมถึงการปฏิบัติงานของชาวต่างชาติ พระองค์ทรงแสดงน้ำเสียงถึงข้อดีและข้อเสียไว้อย่างเด่นชัด การใช้น้ำเสียงชื่นชมและตำหนิสิ่งที่ทรงพบแสดงถึงพระราชนิยมส่วนพระองค์เกี่ยวกับผู้ปฏิบัติงาน พื้นที่ และศิลปวัฒนธรรมทั้งยังแสดงถึงตัวตนของพระองค์ท่ามกลางภาวะโลกสันนิวาสในดินแดนต่างๆ การสอดแทรกน้ำเสียงและพระราชทัศนะจึงช่วยเสริมให้การรวบรวมองค์ความรู้ในบันทึกการเดินทางชุดนี้มีความทันสมัยและมีอรรถรสเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากพระราชทัศนะส่วนพระองค์สื่อถึงความเปลี่ยนแปลงของโลกและการปรับตัวของสยามในยุคนั้น งานเขียนบันทึกการเดินทางของพระองค์จึงมีคุณค่าเปรียบเสมือนบันทึกการเดินทางของชาวต่างชาติที่มุ่งสำรวจดินแดนอื่น ทั้งผู้อ่านจะได้รับความรู้จากข้อเท็จจริงและความเพลิดเพลินจากกลวิธีการนำเสนอของพระองค์ ซึ่งช่วยเสริมให้ผู้อ่านเห็นตัวตนของรัชกาลที่ ๕ และภาวะโลกสันนิวาสชัดเจนยิ่งขึ้น กล่าวได้ว่าบันทึกการเดินทางชุดนี้แสดงพระอัจฉริยภาพทางด้านการประพันธ์ไว้อย่างเด่นชัด

๔.๓.๔ การเขียนที่ใกล้ชิด

การเขียนที่ใกล้ชิดของรัชกาลที่ ๕ ปรากฏผ่านการใช้คำเฉพาะกลุ่มอย่างคำแผลงเพื่อสื่อความให้กลุ่มบุคคลที่ใกล้ชิดสนิทสนมได้เข้าใจเนื้อความในบันทึกการเดินทางอย่างแนบแน่น การใช้คำแผลงสื่อถึงความเป็นกลุ่มก้อนของชนชั้นนำรวมถึงความร่วมสมัยจึงบ่งบอกถึงภาวะโลกสันนิวาสของชนชั้นนำในพื้นที่ต่างๆ ได้เป็นอย่างดี การใช้คำแผลงแสดงถึงความเป็นกลุ่มก้อนและเป็นผู้นำภาษาของชนชั้นนำ ภาษาชนิดนี้เป็นอย่างภาษาร่วมสมัยซึ่งบุคคลในยุคนั้นเข้าใจกันเป็นอย่างดี การใช้คำแผลงหรือคำสแลงในภาษาไทย ตอนแรกมักใช้เข้าใจกันเฉพาะหมู่คนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หากเป็นที่นิยมก็อาจแพร่หลายไปยังคนหมู่มากได้ ธรรมชาติของคำแผลงมักไม่ค่อยอยู่นาน เกิดแล้วมักหายไป หากไม่มีคนรวบรวมและอธิบายไว้ คนรุ่นหลังอาจไม่เข้าใจถ้อยคำในยุคนั้น หรืออาจแปลความหมายผิด โดยเฉพาะพระราชนิพนธ์ของรัชกาลที่ ๕ มักมีคำแผลงที่ใช้ในราชสำนักปะปนอยู่หลายแห่ง บางคำก็ใช้มาจนถึงปัจจุบัน เช่น คำว่า “เก๋” ซึ่งแผลงมาจากคำว่า gay ในภาษาอังกฤษ ซึ่งแปลว่า โก้ หรู (เอนก นาวิกมูล, ๒๕๕๗) ความข้างต้นระบุว่าคำแผลงในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นคำแผลงที่ใช้ในราชสำนักและมีใช้มาจนถึงปัจจุบัน สื่อได้ว่าชนชั้นนำในยุคนั้นมีอำนาจเหนือภาษาและสามารถกำหนดแม่แบบทางภาษาได้ ในพระราชนิพนธ์ *พระราชพิธีสิบสองเดือน* มีการอธิบายถึงศัพท์แผลงไว้ว่าทรงตามคำพูดกันในสมัยนั้น ดังต่อไปนี้

> คำแผลงเป็นของมีทุกภาษา มักเกิดแต่มีใครกล่าวเป็นอุทานขึ้นเฉพาะเรื่องอันหนึ่ง แล้วมีผู้อื่นชอบใจจำเอาไปพูด จนเลยเป็นคำสำหรับพูดกันแพร่หลาย แต่คำแผลงไม่ใคร่อยู่ยั่งยืน เพราะเหตุที่คำแผลงมีเกิดขึ้นใหม่เสมอ ตั้งแต่โบราณมาจนทุกวันนี้ คำแผลงเกิดขึ้นในชั้นไหนก็มักพูดกันอยู่เพียงในชั้นนั้น ครั้นล่วงสมัยมามีคำเกิดขึ้นใหม่ในชั้นหลัง คนชั้นหลังก็ใช้คำใหม่พูดจากัน คำแผลงชั้นเก่าก็เสื่อมสูญไป มีน้อยคำที่จะคงอยู่ได้นานถึงหลายชั่วบุรุษ คำแผลงมีอยู่ในพระราชนิพนธ์เรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือนหลายคำ เป็นคำซึ่งใช้กันแพร่หลายอยู่ในสมัยเมื่อทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องนี้ แต่มาถึงเวลานี้คำเหล่านั้นล่วงลับไปเสียแล้วโดยมาก (๒๕๔๒: ๑๖๔)

คำแผลงจึงเป็นคำที่อยู่เฉพาะยุคสมัย ไม่ได้ยั่งยืน จะมีที่หลงเหลือใช้อยู่ในปัจจุบันเพียงบางส่วนเท่านั้น การใช้คำแผลงของพระองค์จึงเป็นช่วงรอยต่อของการก้าวข้ามยุคเก่าสู่ยุคใหม่ ผ่านการใช้ภาษาและรูปแบบบันทึกการเดินทางสมัยใหม่ชุดนี้ การใช้คำแผลงจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ทำให้บันทึกการเดินทางของพระองค์สามารถสื่อความในกลุ่มชนชั้นนำได้เป็นอย่างดี แม้ภายหลังบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ จะเผยแพร่สู่สาธารณชน หากแต่คำแผลงยังคงสามารถสื่อความได้อย่างชัดเจน ยกตัวอย่างเช่นใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* มีการใช้คำแผลงดังนี้ “วันนี้หมดทุนไม่มีอะไรจะจดจริงๆ...แกขอให้แต่ง ปรอกโก๊ตกำลังจะ**โก้**พากัน**จับคาง**ลาหมด ตกลงเลยแต่ง**ปู้ยี่ปู้ยำ**ตามปรกติ” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๒๖) โก้ เป็นคำแผลง หมายถึง ทำเป็นฝรั่ง จับคาง หมายถึง ระอา น่าเบื่อ การใช้คำแผลงข้างต้นแสดงถึงการเป็นกลุ่มเดียวกันของผู้ประพันธ์และผู้รับสาร ภาษาจึงสามารถจัดแบ่งกลุ่มบุคคลในสังคมได้

นอกจากนี้ยังปรากฏอีกตอนหนึ่งที่ว่า “ดุ๊กก็นอนไม่หลับ**จ๋ามจิบ**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๕๐) จ๋ามจิบ เป็นคำแผลงหมายถึง หลงเลอะ การสื่อความเช่นนี้หากไม่ใช่บุคคลในราชสำนักคงไม่สามารถเข้าใจเนื้อความได้อย่างชัดเจน อีกตอนหนึ่งกล่าวถึงคำว่ากิมติ๋งไว้ดังนี้ “ว่าเรื่อง**กิมติ๋ง**กันเสียหมดพุง เพราะเขาอยู่ข้างจะเข้าใจและมีกิมติ๋งมาก” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๖๔) คำว่ากิมติ๋ง ใช้เป็นคำแผลงหมายความว่าบรรดาเครื่องถ้วยของจีน การใช้คำแผลงแสดงถึงความเป็นกลุ่มเดียวกันของชนชั้นนำ เมื่อกาลเวลาผ่านไปคำเหล่านี้อาจเลือนหายหรือแพร่หลายสู่กลุ่มอื่น น่าสังเกตว่าคำแผลงบางคำยังคงมีใช้อยู่ถึงปัจจุบัน แต่หลายคำก็ไม่มีความหมายในปัจจุบัน การใช้คำแผลงจึงถือว่ายังคงเป็นสิ่งที่สามารถสื่อความโลกสันนิวาสแก่บุคคลเฉพาะกลุ่มได้เป็นอย่างดี

บันทึกการเดินทางทั้งในและนอกประเทศของพระองค์ยังบรรจุคำแผลงไว้อีกจำนวนมาก เช่น **ลอยกัน** หมายถึง ไม่ถูกกัน (ลอยแพกัน) **เป็นการกรุด** หมายถึง เป็นการแต่งฉาบหน้าให้ครึกครื้นหรืองดงามชั่วคราว ไม่ใช่ถาวร **ต้น** เช่น มีอะไรตามเคยของวัด แต่ต้นเต็มที หมายความว่า ไม่ประณีต

ไม่เรียบร้อย เป็นยศเป็นอย่างหรือถูกแบบ **เบา** เช่น มีพระแก่เบาๆ หมายถึง ไม่สู้จะมีสติบริบูรณ์อย่างเดียวกับเบาเต็ง หรือไม่เต็งเต็ง **เหว** คือ ปลื้ม เช่น เลยให้พระครูรดน้ำมนต์ อยู่ข้างจะเหว การใช้คำแผลงในบันทึกการเดินทางของพระองค์นี้ทำให้ผู้อ่านได้รับความรู้เกี่ยวกับภาษาร่วมสมัย รวมถึงได้อรรถรสจากการใช้คำเฉพาะกลุ่มที่แสดงถึงระดับภาษาของชนชั้นนำสยาม ณ ขณะนั้นอีกด้วย คำแผลงจึงสื่อถึงตัวตนของผู้ประพันธ์ซึ่งมีพระราชฐานะพระมหากษัตริย์ได้ประการหนึ่ง รวมถึงความเป็นกลุ่มเดียวกันของผู้ส่งสารกับผู้รับสารซึ่งเป็นชนชั้นนำของประเทศ หากแต่เมื่อกาลเวลาผ่านไป ภาษาเหล่านี้ได้รับการเผยแพร่ออกสู่ผู้รับสารหลายระดับ ความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของคำเหล่านี้จึงอาจเปลี่ยนแปลงไป ผู้รับสารจึงต้องสืบหาความหมายเพื่อให้เข้าใจเนื้อความได้อย่างชัดเจน การแสดงความใกล้ชิดสนิทสนมจึงปรากฏในบันทึกการเดินทางผ่านการใช้คำแผลงข้างต้น

๔.๓.๕ การเขียนที่งดงาม

การเขียนให้มีความงดงามมีส่วนสำคัญที่ช่วยให้บันทึกการเดินทางมีความลื่นไหล สละสลวย รวมถึงสร้างความเพลิดเพลินและอรรถรสแก่ผู้อ่าน รัชกาลที่ ๕ ทรงมีกลวิธีทางวรรณศิลป์เฉพาะพระองค์ซึ่งแสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่มีการปะทะสังสรรค์กันของความคิดเก่าและความคิดใหม่ การปะทะกันของภาษาในบันทึกการเดินทางปรากฏอยู่อย่างโดดเด่น พระองค์ทรงผสมผสานรูปแบบการเขียนบันทึกการเดินทางทั้งเก่าและใหม่ร่วมกับภาษาและวรรณศิลป์แบบเก่าและแบบใหม่อย่างกลมกลืน ส่งผลให้บันทึกการเดินทางชุดนี้โดดเด่นและมีเอกลักษณ์เฉพาะตัวเป็นอย่างสูง กล่าวได้ว่าลีลาการประพันธ์ที่ปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางของพระองค์สามารถสร้างความเพลิดเพลินและอรรถรสแก่ผู้อ่านด้วยลีลาการประพันธ์เฉพาะพระองค์ ผู้อ่านจึงจะได้รับรู้ความรู้สึกของผู้ประพันธ์ผ่านน้ำเสียงอย่างเข้มข้น ผู้ศึกษาพบว่าลักษณะสำคัญของการเขียนให้งาม คือ **การใช้ภาพพจน์**และ**การสอดแทรกคำประพันธ์** กลวิธีทางวรรณศิลป์ข้างต้นช่วยเสริมให้เนื้อหาน่าติดตามและสนุกสนานเพลิดเพลิน ควรค่าแก่การเป็นวรรณคดีร้อยแก้วแนวใหม่ที่มีเนื้อหาบันทึกการเดินทางเป็นอย่างยิ่ง

๔.๓.๕.๑ การใช้ภาพพจน์

การใช้ภาพพจน์ประกอบการอธิบายภาวะโลกสันนิวาสช่วยเสริมความเข้าใจและจินตภาพแก่ผู้อ่าน ภาพพจน์หรือ figure of speech คือ ถ้อยคำที่ทำให้เกิดภาพในใจ โดยใช้กลวิธีหรือชั้นเชิงในการเรียบเรียบถ้อยคำให้มีพลังที่จะสัมผัสอารมณ์ของผู้อ่านจนเกิดความประทับใจ เกิดความเข้าใจลึกซึ้งและเกิดอารมณ์สะเทือนใจมากกว่าถ้อยคำที่กล่าวอย่างตรงไปตรงมา (จุไรรัตน์ ลักษณะศิริและบาหยัน อิ่มสำราญ, บรรณาธิการ, ๒๕๕๐: ๕๓) ผู้ศึกษาพบว่ามีการใช้คำ**อุปมา อุปลักษณ์ บุคคลวัต** รวมถึง**สัทพจน์**ในบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ อยู่เสมอ การใช้ภาพพจน์จะ

ช่วยทำให้งานเขียนของพระองค์เป็นร้อยแก้วที่มีวรรณศิลป์และมีความสละสลวยเป็นอย่างยิ่ง แสดงถึงการเขียนบันทึกการเดินทางชุดนี้ให้มีความงดงาม

๑) อุปมา

การใช้ภาพพจน์ประเภทอุปมาปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางชุดนี้เพื่อช่วยเสริมจินตภาพเกี่ยวกับภาวะโลกสันนิวาสแก่ผู้อ่าน อุปมา (simile) คือ การเปรียบเทียบสิ่งหนึ่งกับอีกสิ่งหนึ่งที่โดยธรรมชาติแล้วมีสภาพที่แตกต่างกัน แต่มีลักษณะเด่นร่วมกัน และใช้คำที่มีความหมายว่าเหมือนหรือคล้ายเป็นคำแสดงการเปรียบเทียบเพื่อเน้นให้เห็นจริงว่า เหมือนอย่างไร ในลักษณะใด เช่น ดวงหน้านางนวลกระจ่างดุจดวงจันทร์ เธอว่ายน้ำเก่งเหมือนปลา เป็นต้น (จุไรรัตน์ ลักษณะศิริและบาหยัน อิ่มสำราญ, บรรณาธิการ, ๒๕๕๐: ๕๓) การใช้อุปมาเปรียบสิ่งหนึ่งกับอีกสิ่งหนึ่งนี้จะช่วยเสริมความให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพทั้งยังเกิดความรื่นรมย์กับสำนวนภาษา ยกตัวอย่างเช่น *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* กล่าวถึงการไปดูโบสถ์ของอิตาลีแล้วพบว่า “แล้วไปดูมิแลนกะทิดรัน โตใหญ่มากดูแต่เครื่องบนแลยอด ถึงว่าทำด้วยศิลาอ่อนแต่ดูเหมือนบางๆ เล็กราวกับว่ากาจับจะหักได้...มีตุ๊กตาประดับนับกว่าพันตัว ข้างในสูงใหญ่ไม่มีแห่งใดในเมืองเราจะเทียบ วัดพระเชตุพนเล็กไปหมด” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๑๖๙) การเปรียบยอดของสิ่งก่อสร้างของอิตาลีที่มีขนาดเล็กเหมือนว่ากาจับแล้วอาจหักได้ การใช้อุปมาเช่นนี้ทำให้เห็นถึงขนาดของยอดได้ชัดเจนเป็นอย่างมาก รวมถึงการนำเสนอประสบการณ์แปลกตาของชนชั้นนำสยามเกี่ยวกับสถานที่ในอิตาลี ความเปรียบข้างต้นช่วยเน้นย้ำความบางของยอดโบสถ์ซึ่งพระองค์ได้ทอดพระเนตร

ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* มีการใช้อุปมาเปรียบการที่กรมสมมตได้จับหิมะกับการพบพระอริยเจ้าไว้ดังนี้

> ครั้นขึ้นมาวันนี้ พบสโนอยู่ริมทางสองข้าง ถึงลงจากรถเดินไป พอถึงสโนก็เอาไม้เท้าเขี่ยแล้วเอามือโกย แล้วเดินต่อไปอีกข้างหนึ่งเอาไม้เท้าเขี่ย แล้วหยิบกำเดาะไป **ดูปลื้มราวกับได้พบพระอริยเจ้า** พอรถพ่อเลี้ยวทางทบข้างบน แกมาทบข้างล่าง หน้าเจอกันเข้าร้องถามว่าอย่างไร ร้องตะโกนบอกมาว่า “สำเร็จแล้ว” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๓๘, ๒๔๐)

การใช้อุปมาว่ากรมสมมตดีใจที่ได้จับหิมะเหมือนกับพบพระอริยเจ้านี้แสดงให้เห็นถึงอาการดีใจอย่างที่สุดได้อย่างชัดเจน ประสบการณ์ข้างต้นเปรียบเทียบได้กับการพบพระอริยเจ้า เนื่องจากเป็นการเข้าใกล้ประสบการณ์ที่แปลกใหม่ในดินแดนแห่งความศิวิไลซ์นี้ ประสบการณ์ต่างถิ่น

ของชนชั้นนำจึงเป็นหลักฐานการเข้าใกล้ความศิวิไลซ์ที่ตนแสวงหาเช่นกัน การใช้ความเปรียบข้างต้นแสดงถึงตัวตนของชนชั้นนำสยามที่พยายามปรับตัวให้เข้ากับความทันสมัย

พระองค์ทรงใช้อุปมาเปรียบเทียบกับขี้ไคลเพื่อให้เห็นภาพ ดังปรากฏใน *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ที่ว่า“พ่อไปเที่ยวเดินเล่นแล้วกลับขึ้นมากินน้ำชาแล้วได้อาบน้ำ ฤกษ์ไม่ดีมาหลายวัน **แต่ไม่ได้อาบมาถึง ๗ วันแล้ว สกปรกเกือบจะปั้นชมภูพาลได้ตัวหนึ่ง**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๓: ๑๔๙) การเปรียบเทียบเช่นนี้แฝงไว้ด้วยพระราชอารมณ์ขันของพระองค์ ความรู้สึกที่ไม่ได้อาบน้ำและสกปรกเหมือนจะปั้นชมภูพาลได้ตัวหนึ่งนี้ แสดงถึงพระอาการเหนียวตัวและขี้ไคลบนพระวรกายของพระองค์ ผู้อ่านจึงเกิดอรรถรสจากเนื้อความข้างต้น ทั้งยังสื่อถึงการเสด็จประพาสต่างถิ่นซึ่งมีสภาพอากาศแตกต่างจากสยาม ส่งผลให้ไม่สามารถสรงน้ำได้เหมือนประทับที่สยาม ความเปรียบอุปมาข้างต้นจึงแสดงถึงภาวะของความแปลกถิ่น อึดอัด และขัดข้องใจ ณ ขณะนั้น

๒) อุปลักษณ์

การใช้อุปลักษณ์ในบันทึกการเดินทางมักเปรียบกับบุคคลที่ทรงพบซึ่งแตกต่างจากความคุ้นเคยของพระองค์เพื่อให้ผู้อ่านจินตนาการตามได้ง่ายขึ้น เนื่องจากอุปลักษณ์ (metaphor) คือการเปรียบเทียบด้วยการกล่าวว่าสิ่งหนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่ง โดยใช้คำแสดงการเปรียบเทียบว่า “เป็น” หรือ “คือ” ความหมายลึกซึ้งกว่าอุปมา เช่น ลูก**คือ**ดวงตาดวงใจของพ่อแม่ มอมมิได้รักนายเท่าชีวิต แต่นาย**คือ**ชีวิตของมอม เป็นต้น (จุไรรัตน์ ลักษณะศิริและบาหยัน อิ่มสำราญ, บรรณาธิการ, ๒๕๕๐: ๕๓) ดังนั้นการเปรียบว่าบุคคลที่ทรงพบเหมือนกับสิ่งใดที่พระองค์ทรงคุ้นเคยจึงเป็นการเสนอภาพได้ชัดเจนกว่า ยกตัวอย่างเช่น ใน *ไกลบ้าน เล่ม ๓* มีการใช้อุปลักษณ์เปรียบคนที่มุ่งดูพระองค์ว่าเป็นแมลงวันมาตอม ความเปรียบเช่นนี้ทำให้ผู้อ่านมีอารมณ์ร่วมไปกับเนื้อความ ดังนี้

> ส่วนพ่อไปแวะถ่ายรูปร้านลูกยอกลางทาง ผเอินฟิล์มเหลืออยู่แผ่นเดียว จะเปลี่ยนใหม่ก็ไม่ไหว พอย่างลงไปจากรถ**แมลงวันก็ตอมแน่น แต่ไม่ใช่แมลงวันจริงๆ เปนแมลงวันคน** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๗๓)

การเปรียบคนที่มุงดูพระองค์เหมือนแมลงวันตอมแสดงถึงอาการของคนเหล่านี้ที่หมุนเวียนเปลี่ยนกันเข้ามาดูพระองค์เหมือนแมลงวันที่บินผ่านไปมา การสร้างจินตภาพด้วยภาพพจน์เช่นนี้ทำให้บันทึกการเดินทางเกิดอรรถรสมากยิ่งขึ้น ทั้งยังแสดงถึงพระราชทัศนะของพระองค์ต่อราษฎรยุโรปที่มามุงดูพระองค์ว่าเปรียบเหมือนแมลงวันที่สร้างความน่ารำคาญแก่มนุษย์อย่างพระองค์ ความข้างต้นจึงแสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์เหนือราษฎรข้างต้น ภาวะโลกสันนิวาสจึงปรากฏผ่านการใช้อุปลักษณ์ข้างต้น

การเปรียบเทียบมนุษย์กับสัตว์ยังปรากฏอีกตอนหนึ่งใน *ไกลบ้าน เล่ม ๒* พระองค์ทรงเปรียบคนที่ไม่รู้สึกหนาวว่าเหมือนกับคางคกตายซาก ดังที่ว่า

> จะออกเรือ พวกที่มาส่งทั้งปวงโห่ใหญ่ไม่หยุดไม่หย่อน จนกระทั่งเรือออกมาพ้นจากฮาเบอ **อยู่ข้างจะหนาวสำหรับพวกที่รู้สึก เพราะปรอดในห้องที่ปิดกระจกหมดเพียง ๖๐ ข้างนอกถึง ๕๐ เว้นไว้แต่พวกคางคกตายซากของเราไม่รู้สึก** นึกว่าลงเรือแล้วก็เปนหายหนาว คงจะเหมือนกันกับที่เอเดน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๑๖๒)

พระองค์ทรงบันทึกว่าพวกที่ทนหนาวได้นี้เหมือนคางคกที่ตายซาก แสดงถึงสภาพอากาศที่หนาวจัดจนคนธรรมดารู้สึกทุกคน พวกที่ทนได้จึงเปรียบเหมือนกับคางคกที่หนังหนาทั้งยังตายซากอีกด้วย การแสดงพระราชทัศนะว่ามนุษย์ทั่วไปต้องรู้สึกหนาวผิดกับคางคกตายซากนี้แสดงว่าพระองค์เป็นมนุษย์ซึ่งเหนือกว่าผู้ที่ไม่มีความรู้สึก พระราชฐานะของพระองค์จึงสูงส่งเหนือคนที่สามารถทนอากาศหนาวเช่นนี้ได้ ตัวตนของพระองค์จึงเป็นมนุษย์ที่สูงส่ง มีความรู้สึก และไม่จำเป็นต้องอดทนกับสภาพอากาศที่ย่ำแย่ในต่างแดนเช่นนี้

พระองค์ยังทรงเปรียบรูปร่างของพระราชโอรสว่าผอมเหมือนตุ๊กแก ดังที่ว่า “หนังสือที่มีมาได้รับที่เนเปิล คือ ฉบับที่ ๑๕ กับหนังสือลูกและรูป **ดูรูปช่างเสียใจจริง ทำไมจึงผอมเปนตุ๊กแกไปตามกัน** เพราะแกเจ็บกันบ่อยนักฤา” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๑๒๔) การเปรียบอาการผอมของพระราชโอรสกับตุ๊กแกทำให้ผู้อ่านจินตนาการภาพของบุคคลที่ผอมและคล้ำเหมือนหนังหุ้มกระดูก ความข้างต้นยังแสดงถึงความห่วงใยของพระองค์ต่อพระราชโอรสที่อยู่ห่างไกลกัน ด้วยพระราชฐานะของพระองค์พระราชโอรสไม่น่าที่จะมีร่างกายซูบผอมเหมือนตุ๊กแกเช่นนี้ การเปรียบเทียบจึงทำให้ผู้อ่านเห็นภาพพระราชโอรสทั้งยังแสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์อีกด้วย

ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒* เปรียบเอมเปอเรอออฟรัสเซียเป็นท้าวมาลีวราชว่าความ ดังนี้

> ความจริงอันนี้ไม่มีใครเข้าใจ จนเมื่อสองวันนี้เองยังมีผู้สงสัยว่า**เอมเปอเรอออฟรัสเซียไม่ได้ทำตามที่รับไว้กับฉัน คือไปหมายว่าแกจะเปนท้าวมาลีวราชว่าความ** ถ้าเช่นนั้นต้องเปนการตกลงกันตั้งคนกลางก่อน การที่เอมเปอเรอจะรับเปนคนกลางนั้นฉันสงสัยว่าจะไม่รับ แต่ฉันไม่ได้พูด (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๑๐๑)

การเปรียบเอมเปอเรอออฟรัสเซียเป็นท้าวมาลีวราชว่าความนี้แสดงถึงพระราชประสงค์ของพระองค์ในการมีเจ้านายยุโรปเป็นคนกลางแก้ปัญหาพิพาทระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ซึ่งเนื้อความกล่าวว่าเอมเปอเรอออฟรัสเซียมิได้กระทำเช่นนั้น ท้าวมาลีวราชเป็นตัวละครสำคัญในวรรณคดีเรื่อง *รามเกียรติ์* ซึ่งมีหน้าที่เป็นผู้คอยไกล่เกลี่ยปัญหาระหว่างทศกัณฐ์ผู้เป็นหลานกับพระราม ท้าวมาลีวราชเป็นผู้ที่ทรงความยุติธรรมไม่เข้าข้างหลานของตนแต่อย่างใด การเปรียบข้างต้นจึงเป็นการเน้นย้ำให้ผู้อ่านเข้าใจสถานการณ์ของสยามในสังคมโลก ณ ขณะนั้นได้เป็นอย่างดี แม้พระองค์จะทรงมีความหวังให้เจ้านายรัสเซียผู้นี้ช่วยแก้ไขปัญหาของสยามอย่างท้าวมาลีวราช แต่ในสถานการณ์จริงเจ้านายผู้นี้ไม่กระทำเช่นนั้น ภาวะโลกสันนิวาสที่สยามดิ้นรนเอาตัวรอดจากสถานการณ์ดังกล่าวปรากฏผ่านการใช้อุปลักษณ์ข้างต้น

ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒* เปรียบเทียบเมืองลอนดอนของอังกฤษว่าเป็นเมืองแก้ว ดังนี้ “ถ้าไม่เสียดายว่าการที่ยังไม่ได้ไป**เมืองแก้ว** อันกล่าวแล้วคือพระอมตมหานครนฤพาน **คือเมืองลอนดอนที่เขาตื่นกัน**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๕๕) การเดินทางมายังดินแดนแห่งความศิวิไลซ์นี้จึงแสดงถึงการเข้าใกล้ความศิวิไลซ์ของชนชั้นนำสยาม สถานที่แห่งนี้เป็นเมืองแก้วซึ่งเป็นศูนย์กลางของความเจริญทั้งปวง จึงคู่ควรกับการเดินทางมาเยือนของนักเดินทางชาวสยามเป็นอย่างยิ่ง อีกตอนหนึ่งบันทึกเหตุการณ์ขณะเสด็จประพาสบักกิมฮัมแปเลส (Buckingham Palace) หรือพระราชวังบัคคิงแฮมไว้ว่า “ว่าไปเมืองอื่นก็ไม่เหมือนมาที่**เมืองแก้ว**นี้” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๘๕) ตอนดังกล่าวเป็นการเน้นย้ำถึงความรุ่งเรืองของเมืองลอนดอน ประเทศอังกฤษ ณ ขณะนั้น การเดินทางมายังเมืองแห่งความศิวิไลซ์นี้เสมือนการยกระดับความศิวิไลซ์ของชนชั้นนำสยามด้วยเช่นกัน

๓) บุคคลวัต

การใช้ภาพพจน์ประเภทบุคคลวัตช่วยให้การนำเสนอข้อมูลในบันทึกการเดินทางเหมือนมีชีวิต เนื่องจากบุคลาธิษฐาน หรือบุคคลวัต (personification) คือ การสมมติให้สิ่งที่ไม่มีชีวิต ไม่มีความคิด สิ่งที่เป็นนามธรรม หรือสัตว์ให้มีสติปัญญา อารมณ์ หรือกิริยาอาการเหมือนมนุษย์ เช่น ดาว**กะพริบตาเยาะ**เราหรือดาวเอ๋ย ทะเลไม่เคย**หลับใหล** เธอตอบได้ไหม ไฉนจึงตื่น เป็นต้น (จุไรรัตน์ ลักษณะศิริและบาหยัน อิ่มสำราญ, บรรณาธิการ, ๒๕๕๐: ๕๔) การใช้ภาษาภาพพจน์เปรียบสิ่งที่ไม่มีชีวิตหรือไม่ใช่มนุษย์ให้ปฏิบัติเหมือนมนุษย์ปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางส่วนหนึ่ง ยกตัวอย่างเช่นในพระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่ม ๒* ซึ่งกล่าวถึงอากาศว่าสามารถกัดเนื้อคนได้ ดังที่ว่า “**ควันอากาศกลางแจ้งเย็นกัดเนื้อเฉียบๆ** แต่ที่จริงปรอดก็ ๕๐ เท่านั้น เปนเหตุด้วยหนาวมาจากสโน” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๐๕) ตอนข้างต้นแสดงถึงสภาพอากาศหนาว

จัดจนเหมือนจะสามารถกัดเนื้อของมนุษย์ได้ เป็นการแสดงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นนำปะทะสังสรรค์กับสภาพอากาศที่แปลกแตกต่างไปจากความคุ้นเคยของตน

การเปรียบเทียบอากาศว่าเหมือนมนุษย์นี้ยังปรากฏใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑* ดังต่อไปนี้

> อยากจะกริ้วเรื่องหนาวอีกหน่อย มันช่างไม่เปนเรื่องเสียจริงๆ หนาวเข็ดหนาวไม่ต้องพักมีลมมีแล้ง **ถ้าเปนคนจะต้องนับว่าใจคอคุ้มดีคุ้มร้ายได้** จะหนาวก็ไม่มีมูล เรามาใหม่ๆ เช่นนี้หลงประตูบ้าน ไม่รู้ว่ามันมืดฝนฤามันเปนปรกติ เขาว่าน่าจะฝนตก ฤาคงไม่มีฝนก็ได้แต่พยักเรื่อยไป แต่ที่แท้รู้ไม่ได้เลย**ในวันนี้เปนบอกเลิกเรื่องแดดออก จนออกคิดถึงพระอาทิตย์ที่เคยเห็นหน้ากันเสมอๆ แต่ที่จริงตอนบ่ายๆ น่านี้ฉันเคยอยากให้พระอาทิตย์ลาฉันไปเสียสักทีบ่อยๆ** เพราะดังนี้ฝรั่งจึงสันทัดโจทกันถึงดินฟ้าอากาศเปนส่วนแห่งคำปราไสยอันหนึ่ง **เพราะอาทิตย์ไม่ขมึงตาอยู่เสมอเหมือนบ้านเรา** (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๕: ๑๔๒)

พระองค์ทรงเปรียบว่าอากาศหนาวเช่นนี้เหมือนคนที่คุ้มดีคุ้มร้าย อากาศเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ทั้งยังเปรียบพระอาทิตย์เป็นมนุษย์ที่มีหน้าตา สามารถทำกิริยาบอกลาหรือขมึงตาได้ การใช้บุคคลวัตเช่นนี้ช่วยให้บันทึกการเดินทางสร้างความเพลิดเพลินและอรรถรสแก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี การเปรียบสภาพอากาศต่างแดนกับบุคคลเช่นนี้แสดงถึงความแปลกและแตกต่างของดินแดนแห่งนี้เสมือนกับบุคคลที่คุ้มดีคุ้มร้าย ดินแดนแห่งนี้จึงอาจไม่ใช่ดินแดนที่น่าพิศมัยนักเนื่องจากไม่ได้มีอากาศที่คงที่เหมือนกับสยาม พระราชทัศนะต่อดินแดนยุโรปจึงปรากฏผ่านการทำให้สภาพอากาศแปรปรวนของยุโรปเหมือนกับบุคคลที่คุ้มดีคุ้มร้ายเช่นนี้

อีกตอนหนึ่งในพระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน เล่ม ๑* ทรงกล่าวเปรียบดอกกุหลาบป่าว่าเป็นมนุษย์ที่มีพละกำลังหรือใจเสาะได้ ดังที่ว่า

> **เปนกุหลาบอย่างที่มีแรงมาก** ซึ่งเขาเอาตอไปใช้ต่อกุหลาบผสม ออกดอกดีเพราะเปนพรรณแรง **กุหลาบที่ใจเสาะ**กว่ามันยังขึ้นได้ในเมืองเรานี่เห็นท่วงทีจะเปนได้ จึงสั่งไปให้ดุ๊กหาบ้าง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๕๒: ๒๕๕)

การเทียบพันธุ์ของกุหลาบกับแรงของมนุษย์นี้ทำให้เห็นความทนทานของกุหลาบแต่ละชนิดได้ชัดเจนยิ่งขึ้น กุหลาบในต่างแดนจึงเปรียบได้กับมนุษย์ที่มีแรงมากหรือแรงน้อย ความแปลกตาเหล่านี้ปรากฏผ่านกุหลาบหลากหลายสายพันธุ์ซึ่งเป็นที่ตื่นตาตื่นใจแก่ชนชั้นนำสยามเป็นอย่างมาก

๔) สัทพจน์

การเลียนเสียงธรรมชาติ (onomatopoeia) คือ การใช้คำที่เลียนเสียงธรรมชาติ เช่น เสียงดนตรี เสียงร้องของสัตว์ หรือเลียนเสียงกิริยาอาการต่างๆ ของคน เช่น เสียงระฆังดัง**หง่างเหง่ง** วังเวงแว่ว เป็นการเลียนเสียงของระฆัง ยุงชุมรุมกัดปัด**ป๊วะปะ** เสียง**ผัวะผะผลุบผลับปุบปุบแปะ** เป็นการเลียนเสียงการปัดและตบยุง เป็นต้น (จุไรรัตน์ ลักษณะศิริและบาหยัน อิ่มสำราญ, บรรณาธิการ, ๒๕๕๐: ๕๖) การใช้สัทพจน์ช่วยเน้นย้ำภาวะโลกสันนิวาสให้มีชีวิตชีวามากยิ่งขึ้น การใช้สัทพจน์หรือคำเลียนเสียงช่วยเสริมให้เนื้อหามีความน่าสนใจยกตัวอย่างเช่น *พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๘* ที่ว่า

> มีหมอที่สำหรับร้องเลียนเสียงพระยา สุนทราบอกว่า**ร้องแกร๊กๆ แกร๊กๆ ดูเสียงไม่น่านกลงเลย** แต่ครั้นเมื่อได้ฟังร้องวันนี้ ดูเสียงฉ่ำเฉื่อยเยือกเย็นเป็นเสียงนก เวลาร้องนั้นร้องสองคนประสานกันไป คนหนึ่งร้องเสียงนางนก **ก๊อกๆๆๆๆ** ฯลฯ คนหนึ่งร้องเสียงนกผู้ **กิ๊ว ปรื้อ** แต่ปรื้อนั้นลมออกริมฝีปากลากยาวไป แล้วมีรื้อขึ้นมานิดๆ ลากต่อไปอีกสองคราวจึงหมดโน้ตครั้งหนึ่ง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๕๕)

ตอนข้างต้นเป็นการบันทึกการเลียนเสียงนกของผู้ที่ทำหน้าที่ล่อนกในแถบมลายู พระองค์ทรงถอดเสียงที่ทรงได้ยินและจดในบันทึกการเดินทางได้อย่างสมจริง คำเลียนเสียงจะทำให้ผู้อ่านเกิดความเพลิดเพลินและจินตนาการเสียงตามที่ทรงจดบันทึกไว้ กิจกรรมข้างต้นแสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นสยามออกมาสัมผัสกับวิถีชีวิตของผู้คนในแถบมลายู กิจกรรมแปลกตาซึ่งบันทึกการเลียนเสียงนกข้างต้นจึงเป็นการบันทึกความประสงค์ ตัวตนและฐานะของนักเดินทางชาวสยามไว้ด้วย

ใน *เสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙* ปรากฏคำเลียนเสียงเครื่องดนตรี ดังที่ว่า “เมื่อวานนี้**ได้ยินเสียงอู้ๆ** ที่ร้านพระชยันโตไม่ทราบว่าอะไร **ต่อวันนี้จึงได้ความว่าพราหมณ์เป่าสังข์** วันนี้มาหาสามคนได้แจกเงินให้ด้วย เพราะสมณกับพราหมณ์ที่นี่เกือบจะเรียกต่อกันได้” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๖: ๑๗๒-๑๗๓) การเลียนเสียงดังกล่าวทำให้ผู้อ่านเห็นภาพของเครื่องดนตรีชนิดนี้ผ่านคุณสมบัติด้านเสียงตามที่รัชกาลที่ ๕ ทรงบันทึกไว้ กลวิธีดังกล่าวจึงช่วยทำให้เกิดความเพลิดเพลินได้ประการหนึ่ง เสียงข้างต้นแสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์ขณะเสด็จประทับ ณ หัวเมืองแถบมลายูอีกด้วย

ขณะเสด็จประพาสจันทบุรี รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์โคลงสำหรับน้ำตกพลิ้วไว้ โดยมีการเลียนเสียงคนร้องเปรียบเทียบกับชื่อน้ำตกพลิ้ว ดังต่อไปนี้

ชลธารปานน้ำทิพ มาโปรย สรงฤา
เสียวแต่นามชวนโหย ละห้อย
เรียกพลิ้วโอ๊ยอกโอย ฉวยบิด เบือนนา
แม้ว่าบิดพลิ้วน้อย หนึ่งแล้วจำตาย

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๔๔)

ความข้างต้นเป็นอธิบายถึงชื่อน้ำตกพลิ้วว่าชวนให้โหยไห้ โดยทรงใช้การเลียนเสียงร้องของมนุษย์ที่ว่า “โอ๊ย...โอย” ซึ่งแสดงถึงความเจ็บปวดของการถูกบิดเนื้อและการถูกบิดพลิ้วอีกด้วย การเลียนเสียงเช่นนี้ช่วยเสริมให้คำประพันธ์ในบันทึกการเดินทางมีอรรถรสมากยิ่งขึ้น ทั้งยังสื่อถึงการเสด็จประพาสยังหัวเมืองชายทะเลตะวันออกซึ่งประกอบด้วยสถานที่ท่องเที่ยวทางธรรมชาติที่มีคุณค่าอีกด้วย

๔.๓.๕.๒ การสอดแทรกคำประพันธ์

การสอดแทรกคำประพันธ์ในบันทึกการเดินทางเป็นการรักษาจารีตของการแต่งวรรณคดีบันทึกการเดินทางของสยาม บันทึกการเดินทางของพระองค์มักบรรจุคำประพันธ์ร้อยกรองทั้งนิราศและวรรณคดีประเภทอื่น การสอดแทรกคำประพันธ์ถือเป็นการผสมผสานธรรมเนียมนิยมของวรรณกรรมนิราศกับงานเขียนบันทึกการเดินทางร้อยแก้วแนวใหม่ได้อย่างกลมกลืน การสอดแทรกคำประพันธ์ทำให้บันทึกการเดินทางร้อยแก้วมีชีวิตชีวา ลื่นไหล รวมถึงสร้างความเพลิดเพลินให้แก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังสื่อถึงความรู้ด้านวรรณคดีและการประพันธ์ของรัชกาลที่ ๕ อีกด้วย การสอดแทรกบทร้อยกรองต่างๆ ในบันทึกการเดินทางเป็นกลวิธีการนำเสนอที่ทำให้วรรณกรรมบันทึกการเดินทางของพระองค์มีเอกลักษณ์ มีการกล่าวว่าการสอดแทรกบทร้อยกรองในงานเขียนเช่นนี้เป็นธรรมเนียมของงานเขียนในภาษาอื่นเช่นเดียวกัน ดังปรากฏใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสจันทบุรี* ที่ว่า

> ว่าจดหมายของเรานี้มีบทกลอนมาก ท่านทั้งปวงผู้ที่เห็นก็จะพากันว่ามัวเมาด้วยการคิดกาพย์กลอน แต่ไม่เมาเลย **ซึ่งลงไว้ด้วยนั้นเพราะจะให้มีประหลาดๆ เหมือนหนังสือภาษาอื่นๆ เขาก็มีกลอนบ่อยๆ** ไม่ได้นั่งฝันนอนฝันด้วยกาพย์กลอนอะไรเลย (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๔๖: ๒๗)

การสอดแทรกบทร้อยกรองนี้จึงยังคงเป็นโครงสร้างสำคัญในบันทึกการเดินทางร้อยแก้วของพระองค์ อันจะช่วยให้งานสารคดีบันทึกการเดินทางมีอรรถรสและช่วยให้ผู้อ่านรู้สึก

เพลิดเพลินไปกับลีลาการเขียนของผู้เล่าได้มากยิ่งขึ้น ผู้ศึกษาพบว่ามี**การสอดแทรกคำประพันธ์จากวรรณคดีสำคัญ การสอดแทรกคำประพันธ์ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์** และ**การสอดแทรกคำประพันธ์ของผู้ตามเสด็จ**ในบันทึกการเดินทางดังต่อไปนี้

๑) การสอดแทรกคำประพันธ์จากวรรณคดีสำคัญ

การสอดแทรกคำประพันธ์จากวรรณคดีสำคัญปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางหลายเรื่อง เช่น *โคลงสุภาษิตกรมสมเด็จพระเดชาดิศร* ใน *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา โคลงกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส* ใน *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค* และ *กาพย์เห่เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร* ใน *เสด็จประพาสจันทบุรี* เป็นต้น วรรณคดีสำคัญที่ปรากฏในบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ช่วยเสริมเนื้อความในบันทึกการเดินทางชัดเจนยิ่งขึ้น ยกตัวอย่างเช่น การสอดแทรกคำประพันธ์จาก *ลิลิตตะเลงพ่าย* ของสมเด็จฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ขณะกล่าวถึงบริเวณที่กองทัพมหาอุปราชาข้ามมาตีเมืองกาญจนบุรีใน *เสด็จประพาสไทรโยค* ดังที่ว่า

> ในครั้งนั้นมีโคลงและคำร่ายในลิลิตเตลงพ่าย ได้กล่าวถึงตำราเดิมนี้ เมื่อมหาอุปราชาข้ามพลว่า
>
> ส่วนนะรนทรสมญา มหาอุปราชรามัญ ธก็ให้เร่งผันพลผ้าย ย้ายมาโดยทางเถื่อน ทัพหน้าเคลื่อนพลเดิน ลุลำตะเพิ่นบมิหึง จึงพระยาจิตตอง ให้พลกรองเวฬุ ปูเป็นสะพานผ่านชล เร่งเดินพลข้ามฟาก มากนิกรคั่งคาม [...]
>
> ที่ลำตะเพิ่นนี้ ไม่ห่างกันกับเขาชนไก่กี่มากน้อย เห็นจะใกล้กันกับเมือง ในครั้งนั้นคนชาวเมืองกาญจนบุรีตกใจตื่นหนีออกจากเมืองหมด ด้วยกองทัพมามากนักเหลือกำลังที่จะรับ กรมสมเด็จพระปรมานุชิต ท่านว่าโคลงไว้ว่า
>
> ชาวสยามคร้ามศึกสิ้น ทั้งผอง
> นายแลไพร่ไป่ปอง รบร้า
> อพยพหลบหลีกมอง เอาเหตุ
> ซุกซ่อนห่อนให้ข้า ศึกได้ไปเป็น
>
> (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๖๒)

ตอนข้างต้นพระองค์ทรงกล่าวถึงสถานที่ที่ปรากฏใน *ลิลิตตะเลงพ่าย* ขณะมหาอุปราชาข้ามมาตีเมืองกาญจนบุรี การเสด็จประพาสยังสถานที่ที่เคยเกิดเหตุการณ์ในวรรณคดีเรื่อง *ลิลิตตะเลงพ่าย* แสดงถึงภาวะโลกสันนิวาสของราชสำนักกับท้องถิ่น พระองค์ทรงบันทึกการเสด็จประพาสพื้นที่ซึ่งมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่ปรากฏในวรรณคดีด้วยพระองค์เอง การสอดแทรกคำ

ประพันธ์จากวรรณคดีจึงเป็นการเน้นย้ำความสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่ยาวนานของสยาม รวมถึงคุณค่าของวรรณคดีบันทึกเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ความรุ่งเรืองทางวัฒนธรรมจึงปรากฏผ่านการสอดแทรกวรรณคดีสำคัญนี้ ผู้อ่านจึงจะได้รับความรู้จากวรรณคดีเรื่อง *ลิลิตตะเลงพ่าย* ก่อให้เกิดความเพลิดเพลิน ทั้งยังแสดงถึงภูมิรู้ทางวรรณคดีของผู้ประพันธ์อีกด้วย

๒) การสอดแทรกคำประพันธ์ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์

รัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์คำประพันธ์ไว้ในบันทึกการเดินทางหลายเรื่อง มีทั้งการบันทึกเหตุการณ์หรือสภาพแวดล้อมที่ทรงพบและการพระราชนิพนธ์ถึงสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ยกตัวอย่างการบันทึกโคลงพระราชนิพนธ์**ขณะเข้าบรรทม** ใน *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. ๑๐๙ เล่ม ๑* ดังนี้

นึกโคลงตั้งแต่**แมลงวันตอมจนเกือบหลับลงบท ตื่นขึ้นคัดให้ลูกไปลงวชิรญาณรายปีที่ถูกเกณฑ์** ท่านผู้เกณฑ์เหลวยังไม่ได้ออกแล้วมาเตือน เราผัดล้อว่าเสด็จกลับจะส่งคงจะทัน เพราะเชื่อว่าจะไม่ได้ออก โคลงว่าดังนี้

เสือสีหมีแรดช้าง สับมัน ก็ดี
เสียงโห่เสียงปืนพลัน หลบลี้
เหลือแหล่แต่แมลงวัน ตอมเมื่อ นอนนา
ยิ่งไล่ยิ่งจู้จี้ เจาะจิ้มเจียนบอ ฯ

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๗: ๑๕๖)

ตอนข้างต้นเป็นอย่างการบันทึกสภาพแวดล้อมที่ได้ทอดพระเนตร รวมถึงมีการกล่าวถึงแมลงวันที่คอยตอมขณะบรรทมอีกด้วย การสอดแทรกบทพระราชนิพนธ์ร้อยกรองในบันทึกการเดินทางร้อยแก้วเช่นนี้ช่วยขยายเหตุการณ์ขณะบรรทมให้น่าสนใจยิ่งขึ้น ทั้งยังสื่อถึงภาวะโลกสันนิวาสขณะพระองค์เสด็จประพาสต่างถิ่นซึ่งไม่สะดวกสบายเหมือนประทับในพระราชวัง ภาพแมลงวันตอมจึงขัดแย้งกับภาพสิงสาราสัตว์ เสียงโห่ และเสียงปืนซึ่งแสดงถึงความยิ่งใหญ่ อลังการของที่ประทับอันสื่อถึงพระราชอำนาจของพระองค์ขณะเสด็จประพาสพื้นที่ดังกล่าว

ใน *เสด็จประพาสไทรโยค* ทรงเล่า**เหตุการณ์ขณะประทับเรือเล็กและทอดพระเนตรลำน้ำ ป่าไม้และนกหลากหลายพันธุ์** เป็นคำประพันธ์ร้อยกรอง ไว้ดังนี้

อนึ่งวันนี้ลงเรือเล็กไปนั้น **นั่งพิจารณาลำน้ำและป่าไม้** เมื่อเวลาพระอาทิตย์ตก **เสียงนกยูง นกกวัก นกออก นกเงือก นกกระแตแต้แวดร้อง ไก่ป่าขันเซ็งแซ่ไปดูสบายใจดี คิดโคลงให้เยอแนลหน่อยหนึ่ง**

โคลง

พระลบเจียนลับไม้ รอนรอน
แสงส่องสั่งอัมพร พ่างย้อม
สีสลับกับสาคร เขียวโสด ใสแฮ
อีกหมู่ไม้ไล่ล้อม เล่ห์ล้ำระบายสี
ปักษาเซงแซ่ซ้อง หลายเสียง
บ้างหยุดบ้างบินเฉียง สู้ไม้
ขึ้นรังร่วมคู่เคียง กันพลอด
ฟังเพลิดเพลินใจให้ ห่วงน้องเนาหลัง
แลเฉนียนสูงน้ำเนิ่น เนินทราย
เรือเล็กเล่มพายพาย ล่องน้ำ
มากลางกระแสสาย สินธุ์สุด ซึ้งเฮย
งามยิ่งงามนักซ้ำ เสนาะทั้งวังเวง
วังหมึกแม่น้ำเรียก ตำบล นี้นอ
ชลบเชี่ยวฉวางกล แก่งตื้น
น้ำดำดุจหมึกปน เหตุลึก เหลือแฮ
วังหมึกชื่อเพราะพื้น น่านน้ำดำมัว

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๙๕)

การสอดแทรกคำประพันธ์ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ดังกล่าวแสดงถึงพระอัจฉริยภาพทางด้านการประพันธ์ของพระองค์ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง พระราชนิพนธ์ร้อยกรองข้างต้นช่วยเสริมให้บันทึกการเดินทางเรื่องนี้มีชีวิตชีวาและเป็นวรรณคดีที่สมบูรณ์เรื่องหนึ่ง ทั้งยังแสดงถึงการสืบทอดธรรมเนียมนิยมของการแต่งคำประพันธ์นิราศขณะเดินทางไกล พระองค์ทรงระบุว่าเป็นการแต่งโคลงให้ “เยอแนล” ซึ่งมีลักษณะของบันทึกประจำวันที่เป็นร้อยแก้ว การสอดแทรกคำประพันธ์ข้างต้นจึงเป็นการผสมผสานจารีตของการแต่งวรรณคดีนิราศกับการแต่งบันทึกการเดินทางร้อยแก้วของพระองค์ได้อย่างกลมกลืน ทั้งยังแสดงถึงพระราชฐานะของพระมหากษัตริย์ซึ่งเสด็จประพาสเพื่อชมธรรมชาติสองข้างทางได้อย่างรื่นรมย์ ธรรมเนียมข้างต้นเป็นการนิยามความเพลิดเพลินของชนชั้นสูงได้เป็นอย่างดี

ใน *พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒* มี

การแทรกพระราชนิพนธ์โคลงนิราศพระราชทานแด่สมเด็จพระบรมราชินีนารถ จำนวน ๔๔ บท ซึ่งทางระบุว่าค้างถึงสิงคโปร์ ยกตัวอย่างดังนี้

๑. พรายพรายสุริเยศเยื้อง เยี่ยมโพยม
พร่างพร่างจับพรรณโฉม นิ่มน้อง
พราวพราวดรุณโสม ส่องค่ำ
พรุ่งพรุ่งพาระจากห้อง จักช้าเห็นโฉม

(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๒๘: ๒๐๙)

พระราชนิพนธ์ตอนดังกล่าวเป็นนิราศที่มีความไพเราะและสละสลวย บันทึกช่วงเวลาที่พระองค์เสด็จจากบ้านเมืองไปยังดินแดนห่างไกลอย่างวรรณคดีนิราศ มีการพรรณนาความรักความอาลัยที่มีต่อนางอันเป็นที่รักอย่างขนบนิราศ การสอดแทรกคำประพันธ์นิราศข้างต้นจึงช่วยเสริมให้บันทึกการเดินทางร้อยแก้วเรื่องนี้มีความละเมียดละไมอย่างวรรณคดีนิราศ บันทึกการเดินทางจึงเป็นสื่อแทนพระอัจฉริยภาพด้านการประพันธ์ร้อยกรองของพระองค์ได้เป็นอย่างดี

๓) การสอดแทรกคำประพันธ์ของผู้ตามเสด็จ

บันทึกการเดินทางชุดนี้ปรากฏการสอดแทรกคำประพันธ์ของผู้ตามเสด็จอย่างการประชันโคลงกลอนไว้ด้วย แสดงถึงธรรมเนียมปฏิบัติของชนชั้นนำในการแต่งโคลงกลอนขณะเดินทางไปยังสถานที่ต่างๆ ดังปรากฏใน *เสด็จประพาสจันทบุรี* และ *เสด็จประพาสไทรโยค* ผู้ศึกษาขอยกตัวอย่างจาก *เสด็จประพาสไทรโยค* ซึ่งบันทึกคำประพันธ์ของกรมพิชิตไว้ดังนี้

อนึ่งวันนี้กรมพิชิต[๒๒๐] มีฉันท์และโคลงมาให้ แต่ตัวเราเองนึกอะไรไม่ออกเลย เพราะต้องดูโน่นดูนี่ และเป็นธุระอยู่ด้วยจดหมายระยะทางมาก **กรมพิชิตเขามาคราวนี้สบายกว่าทุกคราวจึงคิดคล่อง ขอบใจที่ได้ช่วยให้เยอแนลมีบทกลอนขึ้น** ได้คัดลงไว้ในนี้

อุเปนทรวิเชียรฉันท์

ลุแหล่งณแก่งหลวง ก็ระลวงระลุงลาญ
ละน้องนิราสถาน จะสนุกสนานใด
อุทกกระทบผา ดุจมากระทบใน
อุราบราไหล ประทะทับประทุกแด
จะชมนทีธาร ก็บบานกระมลแล

[๒๒๐] พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ กรมหลวงพิชิตปรีชากร

จะนึกสนุกแปร จิตรเศร้าบโดยจง
อุทกกระทุ่มพอง กลนองสุชลลง
ชลาครหึมดง อุระพี่ครหึมครวญ
(พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๘๗)

กรมพิชิตได้แต่งฉันท์และโคลงถวายรัชกาลที่ ๕ ซึ่งทรงพอพระราชหฤทัยที่ช่วยทำให้ “เยอแนล” ของพระองค์มีบทกลอน ในเรื่องเดียวกันยังปรากฏคำประพันธ์ *โคลงชมลิง* กับ *โคลงเยาะนก* ของทอง หรือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม และทรงคัด *ฉันท์สำหรับน้ำพุที่ท้องช้าง* ของกรมพิชิตว่า “**คัดลงไว้ในท้ายนี้เสียทีเดียว จะได้เห็นงามและเพราะหูพร้อมกัน**” (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ๒๕๐๔: ๑๓๙) รวมถึง*ฉันท์น้ำพุ* ของสวัสดิ์ หรือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมมตอรมพันธุ์อีกด้วย การบันทึกข้างต้นแสดงว่าคำประพันธ์ร้อยกรองช่วยเสริมให้บันทึกการเดินทางร้อยแก้วมีความไพเราะสละสลวย ช่วยให้เกิดความเพลิดเพลินและน่าติดตามมากยิ่งขึ้น การแต่งคำประพันธ์ขณะเดินทางเพื่อประชันกันหรือถวายแด่รัชกาลที่ ๕ นี้แสดงถึงพระราชฐานะของพระองค์ที่มีพระราชอำนาจในการสั่งการผู้ตามเสด็จ เพื่อตอบสนองพระราชประสงค์ของการเสด็จประพาสและการบันทึกในบันทึกการเดินทางชุดนี้

ดังจะเห็นได้ว่าการเขียนที่งดงามช่วยเพิ่มความสละสลวยให้บันทึกการเดินทางชุดนี้เป็นวรรณคดีที่มีคุณค่าด้านวรรณศิลป์ประการหนึ่ง แม้บันทึกการเดินทางของพระองค์จะเน้นการนำเสนอข้อเท็จจริงพร้อมการแสดงพระราชทัศนะขณะเสด็จประพาสยังดินแดนต่างๆ หากแต่การเปลี่ยนโลกสันนิวาสให้เป็นวรรณคดีต้องอาศัยกลวิธีทางการประพันธ์ที่ดีเพื่อส่งเสริมการนำเสนอภาวะโลกสันนิวาสดังกล่าว จึงกล่าวได้ว่าการเขียนที่งดงามเป็นกลวิธีการประพันธ์ที่สำคัญเป็นอย่างยิ่ง ทั้งยังเสริมให้บันทึกการเดินทางของพระองค์เป็นวรรณคดีที่ทรงคุณค่าแห่งยุคสมัย

บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ เป็นวรรณคดีร้อยแก้วแนวใหม่ซึ่งมีลักษณะเฉพาะอันเกิดจากการผสมผสานรูปแบบงานเขียนของสยามกับตะวันตก เกิดเป็นจดหมายเหตุรายวันระยะทางและพระราชหัตถเลขาซึ่งมุ่งบันทึกการเดินทางอย่างสารคดีท่องเที่ยว ประกอบกับวิธีการเขียนของรัชกาลที่ ๕ ที่สามารถเปลี่ยนโลกสันนิวาสให้เป็นวรรณคดีได้อย่างสมบูรณ์ ทำให้งานเขียนบันทึกการเดินทางชุดนี้ทรงคุณค่าและเป็นตัวแทนของวรรณคดีโลกสันนิวาสแห่งยุคสมัย

บทที่ ๕
สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การเสด็จประพาสยังดินแดนต่างๆ ทั้งในและนอกพระราชอาณาเขตของรัชกาลที่ ๕ แสดงถึงการปรับตัวของชนชั้นนำสยามท่ามกลางการล่าอาณานิคมของตะวันตก ชนชั้นนำสยามได้เดินทางออกไปปะทะสังสรรค์กับสภาพการณ์ที่ห่างไกลจากความคุ้นชิน จึงมีการเก็บบันทึกประสบการณ์เหล่านี้เพื่อเป็นองค์ความรู้ของประเทศผ่านบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ภาวะโลกสันนิวาสที่ชนชั้นสยามเผชิญทั้งในและนอกพระราชอาณาเขตก่อให้เกิดความเข้าใจตัวตนขณะเดินทางยังพื้นที่ต่างๆ การปรับตัวตามกระแสความศิวิไลซ์ของตะวันตกปรากฏขณะเดินทางไปยังพื้นที่ต่างๆ อย่างเห็นได้ชัด

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มี**วัตถุประสงค์ข้อแรก**เพื่อมุ่งศึกษาประสบการณ์การเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ในวรรณคดีบันทึกการเดินทาง ผู้ศึกษาพบว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงถ่ายทอดประสบการณ์การเดินทางผ่านบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขต บันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคม และบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคม โดยมีประเด็นสำคัญเกี่ยวกับผู้คน เส้นทางการเดินทาง และพระราชกรณียกิจซึ่งเป็นองค์ความรู้สำคัญที่ชนชั้นนำสยามสนใจใคร่รู้เสมือนตำราความรู้เกี่ยวกับดินแดนสยาม ดินแดนชวา ดินแดนมลายู และดินแดนยุโรปของยุคสมัย

การบันทึกประสบการณ์การเดินทางในพระราชอาณาเขตแสดงถึงความต้องการบริหารจัดการทรัพยากรของชนชั้นนำสยาม การพบเจอกับผู้คนหลายหลายชาติพันธุ์ เส้นทางการเดินทางที่อุดมไปด้วยทรัพยากรทางธรรมชาติ รวมถึงพระราชกรณียกิจล้วนสัมพันธ์กับการบริหารจัดการบ้านเมืองทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาบ้านเมืองหรือการรวบรวมความรู้ทางวัฒนธรรม การเดินทางยังหัวเมืองต่างๆ ทั่วพระราชอาณาเขตจึงทำให้ชนชั้นนำได้สัมผัสกับท้องถิ่นอย่างใกล้ชิด

การเดินทางในดินแดนอาณานิคมบันทึกการพบปะสังสรรค์ของชนชั้นนำสยามกับผู้คนหลากหลายระดับ การถูกตะวันตกครอบงำปรากฏผ่านลักษณะของผู้คนในดินแดนแห่งนี้ การเปรียบเทียบกับผู้คนของสยามจึงปรากฏอยู่อย่างสม่ำเสมอ ประสบการณ์จากการเดินทางยังทำให้ผู้เดินทางได้พบกับเส้นทางการเดินทางที่มีลักษณะภูมิประเทศและพรรณพืชซึ่งแปลกตาหรือแตกต่างไปจากสยาม พระราชกรณียกิจที่สำคัญของรัชกาลที่ ๕ จึงคือการเก็บบันทึก รวบรวม และเปรียบเทียบความเจริญ การเมืองการปกครอง และวัฒนธรรมกับสยามประเทศ

บันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมถ่ายทอดประสบการณ์การพบเจอกับผู้คนต่างชาติพันธุ์ที่แปลกตาไปจากความคุ้นเคยของชนชั้นนำสยาม เส้นทางการเดินทางล้วนมีความน่าตื่นตาตื่นใจและแปลกตาเป็นอย่างมาก พระราชกรณียกิจของพระองค์จึงคือการเข้าใกล้ความศิวิไลซ์ผ่านการบันทึกวิทยาการสมัยใหม่ของตะวันตก การเมืองการปกครองของตะวันตก รวมถึงวัฒนธรรมของ

ตะวันตก ประสบการณ์การเดินทางยังดินแดนแห่งนี้จึงน่าพิศวงและเป็นที่สนใจใคร่รู้ของชนชั้นนำเป็นอย่างยิ่ง

การบันทึกประสบการณ์การเดินทางของรัชกาลที่ ๕ นำมาสู่การอภิปรายผลที่ว่าบันทึกการเดินทางชุดนี้เปรียบเสมือนวรรณคดีสำรวจโลกวิสัยผ่านสายตาของผู้เดินทาง ซึ่งตรงกับนิยามของโลกสันนิวาสทั้งที่เป็นแนวคิดทฤษฎีและปรากฏการณ์ทางสังคม แตกต่างจากโลกศักดิ์สิทธิ์ที่นิยามไว้ทางพระพุทธศาสนา โลกสันนิวาสที่พบเห็นผ่านประสบการณ์จึงเป็นโลกภายนอกผ่านสายตาของมนุษย์ การทำความเข้าใจบันทึกการเดินทางชุดนี้จึงสามารถใช้แนวคิดแบบตะวันตกซึ่งสามารถอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมของสยาม ณ ขณะนั้นได้เป็นอย่างดี การเข้าใจโลกภายนอกจึงจะนำไปสู่การเข้าใจโลกภายในและปรับใช้กับการบริหารประเทศในฐานะผู้นำได้

วัตถุประสงค์ข้อต่อมาคือเพื่อศึกษาภาวะโลกสันนิวาสในวรรณคดีบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ผู้ศึกษาพบว่าพระองค์ทรงถ่ายทอดโลกหรือพระราชทัศนะของพระองค์ควบคู่กับการบันทึกประสบการณ์ในลักษณะของ “ตนเอง” และ “ผู้อื่น” จึงปรากฏประเด็นสำคัญเกี่ยวพระมหากษัตริย์กับประชาชน ชาวบ้านกับกลุ่มชาติพันธุ์ เมืองหลวงกับหัวเมือง สยามกับอาณานิคม และตะวันตกกับตะวันออก การเปรียบเทียบข้อดีและข้อด้อยของแต่ละฝ่ายปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางชุดนี้ อันจะนำไปสู่ความเข้าใจตัวตนโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระราชอำนาจของพระองค์ซึ่งลื่นไหลไปตามการเสด็จประพาสยังพื้นที่ต่างๆ

การเสด็จประพาสยังโลกที่คุ้นเคยดังบันทึกการเดินทางในพระราชอาณาเขตซึ่งรวมถึงหัวเมืองประเทศราชแถบมลายูของสยามบ่งบอกถึงการเสด็จประพาสยังพื้นที่ในพระราชอำนาจของพระองค์ภายใต้การปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงทรงมีอำนาจสิทธิขาดในการสำรวจ รวบรวม ตรวจสอบ และจัดการทรัพย์สมบัติในพระราชอาณาเขตทั้งปวง ทั้งยังปรากฏการบริหารจัดการดินแดนในรูปแบบอัตอาณานิคมในขณะที่สยามกำลังเผชิญกับการล่าอาณานิคมของตะวันตก การสำรวจดินแดนสยามเพื่อปรับประเทศให้ทันสมัยจึงปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางข้างต้น

การเสด็จประพาสยังโลกข้างเคียงดังบันทึกการเดินทางในดินแดนอาณานิคมของตะวันตก มีการสำรวจทรัพยากร ดินแดน สังคม การเมืองการปกครอง และวัฒนธรรมในดินแดนอาณานิคม บันทึกการเดินทางชุดนี้บ่งบอกการเสด็จประพาสยังโลกก้ำกึ่งพระราชอำนาจ กล่าวคือ พระองค์มีพระราชอำนาจในการสำรวจ ร้องขอ และวิพากษ์วิจารณ์เท่านั้น แต่ไม่ปรากฏอำนาจสิทธิขาดในการสั่งการแต่อย่างใด การเสด็จประพาสยังดินแดนอาณานิคมของตะวันตกจึงแสดงถึงภาวะที่ชนชั้นนำสยามตระหนักรู้ถึงตัวตนในพื้นที่ต่างๆ การศึกษาต้นแบบการปกครองในดินแดนอาณานิคมตะวันตกและการดิ้นรนของสยามเพื่อให้รอดพ้นจากการล่าอาณานิคมโดยการปรับประเทศให้ทันสมัยจึงปรากฏอยู่ในบันทึกการเดินทางชุดนี้

การเสด็จประพาสยังโลกศิวิไลซ์ดังบันทึกการเดินทางในดินแดนเจ้าอาณานิคมสื่อถึงการเข้าใกล้จุดศูนย์กลางความศิวิไลซ์ของชนชั้นนำสยาม บ่งบอกถึงพื้นที่นอกเหนือพระราชอำนาจแต่อุดมไปด้วยความรู้ การเสด็จประพาสยังดินแดนเจ้าอาณานิคมจึงเป็นการค้นหาความรู้จากประเทศมหาอำนาจ ผู้ศึกษาพบว่ามีการมุ่งสำรวจและรวบรวมความแปลกตา วิทยาการสมัยใหม่และวัฒนธรรมในดินแดนเจ้าอาณานิคม แสดงถึงโลกนอกพระราชอำนาจเนื่องจากพระองค์ทรงมีพระราชอำนาจเพียงการสำรวจและวิพากษ์วิจารณ์ความแปลกตาของทรัพยากร วัฒนธรรม ต้นแบบของความศิวิไลซ์ รวมถึงสร้างการยอมรับจากกษัตริย์ยุโรปโดยไม่มีพระราชอำนาจในการสั่งการใดๆ จะมีเพียงการต้อนรับและเหตุการณ์ซึ่งสื่อถึงพระราชฐานะพระมหากษัตริย์สยามเท่านั้น ตัวตนของพระองค์จึงปรากฏชัดเมื่อเสด็จประพาสยังโลกศิวิไลซ์ อย่างไรก็ดีพระองค์ทรงตระหนักว่าสยามเหนือกว่าดินแดนแห่งนี้ด้านทรัพยากรธรรมชาติและวัฒนธรรม แต่ต้องเร่งปฏิรูปด้านการศึกษาอย่างเร่งด่วนเนื่องจากความก้าวหน้าทางวิทยาการของยุโรป บันทึกการเดินทางชุดนี้จึงเป็นหลักฐานของการแสวงหาตัวตนและการปรับตนเองให้ทันสมัยของชนชั้นนำสยามในยุคนั้น

รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสยังพื้นที่ต่างๆ ด้วยพระราชอำนาจที่แตกต่างกัน การเสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตปรากฏการปะทะสังสรรค์ของราชสำนักกับท้องถิ่น พระองค์สามารถจ้องมอง วิพากษ์วิจารณ์ และสั่งการได้อย่างเด็ดขาด ส่วนหนึ่งปรากฏการสร้างการยอมรับจากเจ้าเมืองในหัวเมืองประเทศราชของสยามแสดงถึงการบริหารจัดการดินแดนชายขอบอย่างเจ้าอาณานิคม การเสด็จประพาสในดินแดนอาณานิคมแสดงถึงการปะทะสังสรรค์กันของสยามกับดินแดนอาณานิคม พระองค์ทรงมีพระราชอำนาจในการจ้องมอง ร้องขอและวิพากษ์วิจารณ์เท่านั้น จึงเสมือนการศึกษาต้นแบบความเจริญจากดินแดนอาณานิคมของตะวันตก การเสด็จประพาสในดินแดนเจ้าอาณานิคมพบการปะทะสังสรรค์ของสยามกับเจ้าอาณานิคม พระราชอำนาจของพระองค์ปรากฏเพียงการจ้องมองและวิพากษ์วิจารณ์เท่านั้น รวมถึงการแสดงพระราชอำนาจของพระองค์ผ่านเหตุการณ์ต่างๆ ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับการสั่งการใดๆ แต่แสดงถึงการยกระดับตนเองท่ามกลางกษัตริย์ยุโรป ตัวตนของพระองค์ในดินแดนเจ้าอาณานิคมจึงเป็นอย่างนักสำรวจที่ศึกษาต้นแบบความศิวิไลซ์เท่านั้น รัชกาลที่ ๕ ทรงตระหนักว่าพระองค์เป็นศูนย์กลางของพระราชอำนาจเมื่ออยู่ในสยาม เมื่อเสด็จประพาสยังโลกข้างเคียงพระราชอำนาจของพระองค์มีอยู่อย่างจำกัด และยิ่งเมื่อพระองค์เสด็จประพาสยังโลกศิวิไลซ์ที่ห่างไกลพระราชอำนาจของพระองค์ก็ห่างไกลตามไปด้วย จึงจะเห็นได้ว่าการเดินทางขับเน้นตัวตนของพระองค์ได้อย่างกระจ่างชัด

บันทึกการเดินทางยังดินแดนต่างๆ แสดงถึงตัวตนของสยามในแต่ละพื้นที่ การที่พระองค์ทรงจดบันทึกและแสดงพระราชทัศนะต่อสิ่งที่ทอดพระเนตรแสดงถึงพระราชอำนาจในดินแดนนั้นๆ การเดินทางยังสถานที่ใดสถานที่หนึ่งไม่อาจแสดงตัวตนของผู้ประพันธ์ได้อย่างชัดเจน การเดินทางต่างเทศะจึงเป็นสิ่งจำเป็นที่จะทำให้ผู้ประพันธ์ตระหนักถึงตัวตนของตนเองในพื้นที่ต่างๆ ผ่านการแสดง

ทัศนะต่อเรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่พบ การแสดงทัศนะข้างต้นจึงสามารถบอกเล่าบุคลิก ลักษณะนิสัย โลกทัศน์ และชีวทัศน์ของผู้ประพันธ์ได้ ชนชั้นนำสยามพบว่าตนเองมีฐานะเหนือกว่าราษฎรในพระราชอาณาเขตและดินแดนชายขอบ แต่เมื่อออกเดินทางไปยังดินแดนอาณานิคมอย่างชวาและมลายู ชนชั้นนำสยามได้พบกับท่าทีของชาวชวาและมลายูทั้งที่พึงใจและไม่พึงใจ ตัวตนของชนชั้นนำสยามจึงเริ่มถูกสั่นคลอน หากแต่ก็ยังปรากฏทัศนคติว่าตนเองเหนือกว่าเจ้านายและราษฎรต่างแดนเหล่านั้น เมื่อชนชั้นนำสยามเดินทางไปยังดินแดนเจ้าอาณานิคมอย่างยุโรปทำให้ได้ตระหนักถึงวิทยาการสมัยใหม่ของยุโรปซึ่งยากที่สยามจะทัดเทียมได้ ทำได้เพียงเดินตามหลังเท่านั้น อย่างไรก็ดีปรากฏเนื้อความแสดงพระราชฐานะของรัชกาลที่ ๕ ว่าทัดเทียมเจ้านายยุโรปหลายครั้ง ทั้งจากพระราชดำรัสของกษัตริย์ยุโรป หรือเหตุการณ์การต้อนรับและจัดเลี้ยงถวายพระองค์ระหว่างการเสด็จประพาสยุโรป การเดินทางจึงเป็นสื่อสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำสยามเข้าใจตัวตนในพื้นที่เหล่านี้

การศึกษาภาวะโลกสันนิวาสในบันทึกการเดินทางในดินแดนต่างๆ ข้างต้นนำมาสู่การอภิปรายผลเกี่ยวกับตัวตนกับการเดินทางของชนชั้นนำสยาม การสำรวจโลกภายนอกทำให้ชนชั้นนำปรับเปลี่ยนตัวตนและวางตนเองได้อย่างเหมาะสม ลักษณะดังกล่าวเป็นการวางตัวตนในสังคมโลกมิใช่การตั้งอยู่และดับไปตามนิยามของพระพุทธศาสนา แต่ตรงกับแนวคิดทฤษฎีของตะวันตกเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดการปะทะสังสรรค์และเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา บันทึกการเดินทางชุดนี้จึงสามารถพิสูจน์ข้อถกเถียงในเชิงของสังคมโลก เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะภาวะโลกสันนิวาสกระทบตัวตนของพระองค์ซึ่งเป็นนักปกครองและมีพระราชกรณียกิจสัมพันธ์กับสังคมโลกเป็นสำคัญ ลักษณะโลกสันนิวาสของพระองค์จึงเป็นโลกสันนิวาสที่มีการปะทะสังสรรค์หรือเผชิญหน้ากับปัญหาทางโลก มิใช่แนวคิดทางพุทธศาสนาแต่อย่างใด

วัตถุประสงค์ข้อสุดท้ายเพื่อศึกษาบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ในฐานะที่เป็นวรรณคดีโลกสันนิวาส การเปลี่ยนโลกสันนิวาสให้เป็นวรรณคดีปรากฏผ่านลักษณะเฉพาะของงานเขียนบันทึกการเดินทางของพระองค์ ซึ่งมี ๒ รูปแบบ คือ จดหมายเหตุรายวันระยะทางและพระราชหัตถเลขา โดยพบว่าจดหมายเหตุรายวันระยะทางมีทั้งที่เป็นแบบแยกฉบับและแบบที่เล่าต่อเนื่องกันเป็นฉบับเดียว จดหมายเหตุรายวันระยะทางแบบแยกฉบับนั้นมักมีแบบแผนในการขึ้นต้นด้วยสถานที่และวันที่อย่างแน่นอน การระบุวันที่มีการใช้ทั้งรูปแบบของจันทรคติและสุริยคติ ส่วนจดหมายเหตุรายวันระยะทางแบบที่เล่าต่อเนื่องเป็นฉบับเดียวนั้น มีการบันทึกเป็นรายวันต่อเนื่องกันไปทั้งจันทรคติ สุริยคติ และแบบผสมผสานกัน มักมีการแบ่งเนื้อหาด้วยสถานที่ที่หยุดประทับเท่านั้น รูปแบบของบันทึกการเดินทางที่เป็นจดหมายเหตุรายวันระยะทางนี้มุ่งจดบันทึกอย่างเป็นความรู้และเป็นหลักฐานทางราชการเป็นสำคัญ มิได้มีการระบุถึงผู้รับเหมือนอย่างจดหมายแต่อย่างใด ส่วนพระราชหัตถเลขานั้นมีแบบฉบับของการขึ้นต้น เนื้อหา และการลงท้ายอย่างจดหมายเป็นสำคัญ ส่วนใหญ่มักขึ้นต้นด้วยสถานที่ วันที่ และผู้รับ มีการลำดับเรื่องตามเวลา และจบด้วยคำลงท้ายรวมถึงลงนามผู้ส่ง ทั้งนี้พบว่า

พระราชหัตถเลขาบางฉบับอาจไม่ระบุคำลงท้ายและนามผู้ส่ง ลักษณะสำคัญของบันทึกการเดินทางชุดนี้คือการผสมผสานรูปแบบงานเขียนของสยามกับตะวันตก ซึ่งทำให้มีวิธีการบันทึกเป็นรายวันอย่างสม่ำเสมอ การมุ่งบันทึกข้อเท็จจริง และการแสดงทัศนะประกอบการบันทึกข้อเท็จจริง

ผู้ศึกษาพบว่าบันทึกการเดินทางของพระองค์ถือเป็นงานเขียนร้อยแก้วแนวใหม่ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเดินทาง ลักษณะบันทึกการเดินทางมีการผสมผสานรูปแบบงานเขียนของสยามกับตะวันตก พระองค์ทรงนำลักษณะการจดบันทึกอย่างจดหมายเหตุและนิราศของสยามมาปรับใช้กับอนุทิน บันทึกประจำวัน บันทึกความทรงจำ บันทึกเหตุการณ์ และจดหมายส่วนตัวของตะวันตก การจดบันทึกการเดินทางของพระองค์จึงเป็นรูปแบบใหม่ของสยามอันเกิดจากการนำวิธีการจดบันทึกเรื่องราวส่วนตัวอย่างตะวันตกมาผสมผสานกับการจดบันทึกเรื่องราวเพื่อเป็นหลักฐานทางราชการของสยาม รวมถึงวรรณคดีร้อยกรองบันทึกการเดินทางแต่เดิมของสยาม เกิดเป็นวรรณคดีประเภทบันทึกการเดินทางรูปแบบใหม่ในยุคนั้น การบันทึกเป็นรายวันอย่างสม่ำเสมอเป็นลักษณะสำคัญของบันทึกการเดินทางชุดนี้ วิธีการดังกล่าวตรงกับงานเขียนประเภทอนุทิน บันทึกประจำวัน และจดหมายเหตุอันแสดงถึงจุดประสงค์ในการบันทึกการเดินทางอย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอ การมุ่งบันทึกข้อเท็จจริงจึงเป็นสิ่งที่บันทึกการเดินทางชุดนี้ให้ความสำคัญเนื่องจากเป็นองค์ความรู้สำคัญของยุคสมัยที่ชนชั้นสยามสนใจ ทั้งนี้พระองค์ยังทรงแสดงพระราชทัศนะประกอบการบันทึกข้อเท็จจริงเหล่านั้นอย่างถี่ถ้วน เนื่องจากข้อเท็จจริงบางอย่างเป็นสิ่งที่ห่างไกลจากความคุ้นชินของชนชั้นนำสยาม การแสดงทัศนะประกอบการอธิบายความแปลกใหม่เหล่านั้นแสดงถึงตัวตนของผู้ประพันธ์ได้เป็นอย่างดี

ด้านการเขียนพบว่ามีวิธีการเปลี่ยนโลกสันนิวาสที่พระองค์ทรงพบให้เป็นวรรณคดี ได้แก่ การเขียนที่ชัดเจน การเขียนที่เป็นอื่น การเขียนที่เป็นตัวของตัวเอง การเขียนที่ใกล้ชิด และการเขียนที่งดงาม การเขียนที่ชัดเจนประกอบด้วยการนำเสนอข้อมูลอย่างเป็นระบบ น่าเชื่อถือ และกระจ่างชัด วิธีการนำเสนอดังกล่าวช่วยให้ผู้อ่านเห็นภาพและเข้าใจข้อมูลภาวะโลกสันนิวาสได้อย่างชัดเจนส่งผลให้การนำเสนอข้อมูลภาวะโลกสันนิวาสประสบความสำเร็จ การเขียนที่เป็นอื่นปรากฏผ่านการใช้คำภาษาต่างประเทศซึ่งสื่อถึงการปะทะสังสรรค์กับวัฒนธรรมที่แตกต่าง การเขียนที่เป็นตัวของตัวเองพระองค์ทรงใช้สำนวนเฉพาะพระองค์ การสอดแทรกพระราชอารมณ์ขัน และการสอดแทรกน้ำเสียงและพระราชทัศนะ ซึ่งแสดงถึงตัวตนของพระองค์อย่างเด่นชัด การเขียนที่ใกล้ชิดทรงใช้คำแผลงเพื่อถ่ายทอดภาวะโลกสันนิวาสแก่บุคคลเฉพาะกลุ่ม แสดงถึงความใกล้ชิดสนิทสนม และการเขียนที่งดงามทรงใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์ประกอบด้วยการใช้ภาพพจน์และการสอดแทรกคำประพันธ์ กลวิธีทางวรรณศิลป์เหล่านี้ช่วยให้บันทึกการเดินทางของพระองค์มีความเพลิดเพลิน น่าติดตาม มีอรรถรส รวมถึงช่วยเสริมให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพจากข้อเท็จจริงและข้อคิดเห็นเหล่านั้น

ด้วยกลวิธีการเขียนข้างต้นบันทึกการเดินทางของพระองค์จึงเป็นวรรณคดีที่ทรงคุณค่าเป็นอย่างยิ่ง สะท้อนพระอัจฉริยภาพทางวรรณคดีของรัชกาลที่ ๕ ได้อย่างเด่นชัด กล่าวได้ว่าพระองค์ทรงเป็นตัวแทนของสยามในภาวะแห่งการเปลี่ยนแปลงสู่ความทันสมัย ผ่านการนำเสนอรูปแบบ เนื้อหาและแนวคิดอย่างใหม่ในบันทึกการเดินทางของพระองค์ รูปแบบการเขียนบันทึกการเดินทางด้วยร้อยแก้วได้รับอิทธิพลจากนักเขียนบันทึกการเดินทางชาวตะวันตก ส่วนเนื้อหาที่มุ่งบันทึกการเสด็จประพาสยังดินแดนต่างเทศะเพื่อเก็บข้อมูลด้วยพระองค์เองนี้เป็นวิธีการอย่างใหม่ของผู้ปกครองในภาวะของการปรับประเทศให้ทันสมัย นอกจากนี้การเสด็จประพาสยังดินแดนต่างๆ ยังแสดงถึงการแสวงหาอุดมการณ์ชุดใหม่เพื่อปรับใช้กับรัฐสยามในยุคนั้น การนำเสนอข้อมูลภาวะโลกสันนิวาสผ่านกลวิธีการประพันธ์และลีลาการประพันธ์ข้างต้นจึงเสริมให้บันทึกการเดินทางชุดนี้ถ่ายทอดองค์ความรู้แห่งยุคสมัยได้อย่างกระจ่างชัด ลื่นไหล น่าติดตาม เพลิดเพลินและมีอรรถรส รวมถึงสะท้อนพระอัจฉริยภาพทางวรรณคดีอันเป็นปรากฏการณ์ที่น่าสนใจของยุค

ดังนั้นจดหมายเหตุรายวันระยะทางและพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ ๕ จึงเป็นรูปแบบของวรรณคดีประเภทบันทึกการเดินทาง ณ ขณะนั้นซึ่งมีลักษณะเฉพาะ มีความโดดเด่น ทั้งจากวิธีการจดบันทึกและเนื้อหาที่มุ่งบันทึกการเดินทางในรูปแบบใหม่ ซึ่งถือเป็นต้นเค้าและพัฒนามาสู่งานเขียนสารคดีท่องเที่ยวในยุคต่อมา ผู้ศึกษาพบว่าการศึกษาข้างต้นนำไปสู่การอภิปรายผลที่ว่าบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ มีฐานะเป็นร้อยแก้วแนวใหม่ เมื่อพิจารณาร้อยแก้วแนวใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ พบว่ามีนิยาย เรื่องสั้น รวมไปถึงนิทาน ซึ่งเป็นบันเทิงคดีร้อยแก้วขนาดสั้นเป็นส่วนใหญ่ มีการบันทึกว่า *“เสด็จประพาสต้น”* ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงเขียนเป็นจดหมายต่อเนื่องหลายฉบับใน *ทวีปัญญา* ช่วง พ.ศ. ๒๔๕๑ เป็นต้นไปนั้นอาจนับเป็นเรื่องชุดได้ หากแต่มีลักษณะพิเศษเฉพาะที่ต้องแยกไว้ต่างหากจากบันเทิงคดีทั่วไป เพราะเป็นเรื่องจริงที่เล่าโดยใส่นามแฝงให้แก่บุคคลมีเจตนาเร้าอารมณ์ขัน (สุมาลี วีระวงศ์, บรรณาธิการ, ๒๕๔๗: ๒๔) แสดงถึงร้อยแก้วแนวใหม่ที่มีเนื้อหาสะท้อนสังคมไทยผ่านทัศนคติของตัวละคร แทรกด้วยอารมณ์ขัน ผู้ศึกษาพบว่าบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ เป็นร้อยแก้วแนวใหม่ที่สามารถอธิบายความเป็นสมัยใหม่ของสังคมไทยในสมัยนั้นได้เช่นกัน หากแต่เป็นสารคดีที่บันทึกข้อเท็จจริงนอกเหนือจากวรรณคดีที่มีเนื้อเรื่องชวนฝันบันทึกการเดินทางของพระองค์จึงเป็นวรรณคดีรูปแบบใหม่ซึ่งมีลักษณะเป็นเรื่องเล่าที่เขียนจากข้อเท็จจริงและพัฒนามาสู่งานเขียนประเภทสารคดี

อนึ่ง เป็นเรื่องที่น่าสนใจว่าบันทึกการเดินทางเหล่านี้มักถูกจัดให้เป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ มิได้พิจารณาว่าเป็นเรื่องเล่าหรือวรรณคดีอย่างสำคัญ หากแต่ผู้ศึกษาพบว่างานเขียนดังกล่าวของพระองค์มีวรรณศิลป์ที่โดดเด่น จึงมีลักษณะของข้อมูลทางประวัติศาสตร์และวรรณคดีประกอบกัน เกิดเป็นวรรณคดีประเภทบันทึกการเดินทางรูปแบบใหม่ของยุคสมัย กล่าวได้ว่าการศึกษาวิทยานิพนธ์ฉบับนี้สามารถเติมเต็มประวัติร้อยแก้วแนวใหม่ของไทยในช่วง พ.ศ. ๒๔๑๗-

๒๔๕๓ ซึ่งมุ่งเน้นงานเขียนประเภทบันเทิงคดีตามที่มีผู้ศึกษาไว้ได้ (สุมาลี วีระวงศ์, บรรณาธิการ, ๒๕๔๗) การศึกษาบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ชุดนี้ทำให้พบวรรณคดีประเภทบันทึกการเดินทาง ซึ่งบันทึกข้อเท็จจริงและความรู้จากหลากหลายดินแดน นอกเหนือจากเรื่องแต่งชวนฝันอีกประเภทหนึ่งซึ่งเป็นวรรณคดีร้อยแก้วสมัยใหม่ที่มีคุณค่าควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง ถือเป็นวรรณคดีที่บันทึกสภาพของสังคมไทยขณะกำลังเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเป็นสมัยใหม่ได้อย่างดียิ่ง

ข้อเสนอแนะ

ผู้ศึกษามีความคิดเห็นว่าบันทึกการเดินทางร้อยแก้วซึ่งถือกำเนิดมาจากงานเขียนในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีพัฒนาการด้านรูปแบบและเนื้อหามาอย่างต่อเนื่องยาวนาน จนพัฒนาเป็นสารคดีท่องเที่ยวหลากหลายรูปแบบในปัจจุบัน การศึกษารวบรวมบันทึกการเดินทางร้อยแก้วดังกล่าวน่าจะช่วยเติมเต็มประวัติวรรณคดีได้ จึงน่าสนใจที่จะศึกษาพัฒนาการของร้อยแก้วแนวใหม่ประเภทนี้ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังปรากฏพระราชนิพนธ์และงานเขียนประเภทต่างๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองซึ่งมีประเด็นที่น่าสนใจให้ศึกษาอีกมาก การศึกษางานเขียนหลายหลายประเภทจะนำไปสู่ความเข้าใจสังคมไทยในยุคสมัยแห่งการปรับประเทศให้ทันสมัย ผ่านมโนทัศน์และแนวคิดของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕

มหาวิทยาลัยศิลปากร

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กรมศิลปากร. (๒๕๕๐). **เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑-๕**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร. (๒๕๕๗). **ตามรอยบันทึกชาวต่างชาติจากอ่าวสยามสู่ลำน้ำเจ้าพระยา**. กรุงเทพฯ:สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม.

กัณฐิกา ศรีอุดม. (๒๕๔๙). “จาก ‘นาเชนแนล เอกซฮิบิเชน’ ถึง ‘สยามรัฐพิพิธภัณฑ์’: ภาพสะท้อนประวัติศาสตร์สยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว”. วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

กาญจนี ละอองศรีและธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, บรรณาธิการ. (๒๕๔๔). **ลีมโคตรเหง้าก็เผาแผ่นดิน**. กรุงเทพฯ: มติชน.

กุหลาบ สายประดิษฐ์. (๒๕๔๘). **โลกสันนิวาสและชีวิตสมรส**. กรุงเทพฯ: มติชน.

ไกรฤกษ์ นานา. (๒๕๔๖). **ประวัติศาสตร์นอกพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ พระพุทธเจ้าหลวงในโลกตะวันตก**. กรุงเทพฯ: มติชน.

ไกรฤกษ์ นานา. (๒๕๔๘). “พลิกตำนาน ร.๕ เสด็จประพาสยุโรป เรื่องลับลมคมในที่ปกปิดอยู่ในพระราชนิพนธ์ “ไกลบ้าน”. **ศิลปวัฒนธรรม** ๒๗, ๒ (ธ.ค.): ๑๑๘-๑๓๓.

ไกรฤกษ์ นานา. (๒๕๕๘). **ไขปริศนาประเด็นอำพรางในประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ: มติชน.

คณะเขียน. (๒๕๕๓). **ชายคาเรื่องสั้นลำดับที่ ๔ โลกสันนิวาส**. อุบลราชธานี: เขียน.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๔๗). **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ โตโยต้าประเทศไทยและมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

เจษฎา ทองรุ่งโรจน์. (๒๕๕๙). **พจนานุกรมอังกฤษ-ไทย รัฐศาสตร์**. กรุงเทพฯ: แสงดาว.

จุไรรัตน์ ลักษณะศิริและบาหยัน อิ่มสำราญ, บรรณาธิการ. (๒๕๕๐). **ภาษากับการสื่อสาร**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: บริษัท พี.เพรส.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๔๗๐). **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทเลตวันออก ในปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ กับปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖ และปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗ รวม ๓ คราว**. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้พิมพ์พระราชทานในงารทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสัปตมวาร พระศพสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมาลย์มารศรี พระอัครราชเทวี พ.ศ. ๒๔๗๐.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๔๙๓). **พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำ**

มะขามเฒ่าและพระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ ๕. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ พระเมรุท้องสนามหลวง พุทธศักราช ๒๔๙๓.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๔๙๕). **พระราชหัตถเลขา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)**. พิมพ์ในงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม วันที่ ๒๙ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๙๕.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๐๔). **พระราชนิพนธ์จดหมายรายวัน เมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๐๔). **พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๐๕). **พระราชหัดถ์เลขา เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๐๖). **พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายูของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๐๗). **ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๐๗). **ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ เล่ม ๒**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๐๘). **พระราชหัตถเลขา คราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ ๕**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายยืนยง วรโพธิ์และเด็กหญิงสุภาวดี วรโพธิ์ ณ เมรุวัดมกุฎกษัตริยาราม วันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๕๐๘.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๑๔). **ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา จดหมายเหตุเสด็จประพาสแหลมมลายูและเสด็จประพาสต้น ในรัชกาลที่ ๕**. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางกิมลี้ ศรีสมบูรณ์ ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง วันที่ ๑๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๑๔.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๒๘). **พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ทรงมีพระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ เล่ม ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๒๙). **เสด็จประพาสต้น ในรัชกาลที่ ๕ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระนิพนธ์ในสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๖. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๔๓). **พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม ๓**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของ สกสค.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๕๒). **ไกลบ้าน เล่ม ๒**. กรุงเทพฯ: วิสดอม พับลิชชิ่ง.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๕๒). **ไกลบ้าน เล่ม ๓**. กรุงเทพฯ: วิสดอม พับลิชชิ่ง.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๕๓). **ไกลบ้าน เล่ม ๑**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. นนทบุรี: วิสดอม.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๕๕). **ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน**. กรุงเทพฯ: แสงดาว.

ชวลีย์ ณ ถลาง. (๒๕๔๑). **ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว Siamese Vassal States under King Rama V**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริและกัณฐิกา ศรีอุดม, บรรณาธิการ. (๒๕๔๘). **เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการเฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในโอกาสวันพระบรมราชสมภพครบรอบ ๒๐๐ ปี (พ.ศ. ๒๓๔๗-๒๕๔๗) พระเจ้ากรุงสยาม กับ เซอร์จอห์น เบาว์ริง The King of Siam: Sir John Bowring**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ฐนพงศ์ ลือขจรชัย. (๒๕๖๒). **เสียดินแดนมลายูประวัติศาสตร์ชาติ ฉบับ Plot Twist**. กรุงเทพฯ: มติชน.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๕๐๔). **อธิบายเรื่องเที่ยว**. พระนคร: คุรุสภา.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๕๐๕). **จดหมายเหตุประกอบเรื่องไกลบ้าน**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร. พิมพ์พระราชทานในงานพระศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราช ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส ๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๕.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๕๑๙). **เสด็จประพาสต้น**. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาคาร.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๕๓๔). **เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. ๒๔๓๙ (ร.ศ. ๑๑๕)**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา. พิมพ์เนื่องในวันประสูติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๑ มิถุนายน ๒๕๓๔.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (๒๕๕๖). **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

กรมศิลปากร.

โดม ไกรปกรณ์. (๒๕๖๓). **สุขาภิบาล**. เข้าถึงเมื่อ ๒๖ สิงหาคม. เข้าถึงได้จาก http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=สุขาภิบาล

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. (๒๕๕๒). **พระราชประวัติ ๔๒ ปีแห่งการครองราชย์ สมเด็จพระปิยมหาราช**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์.

ทักษ์ เฉลิมเตียรณ. (๒๕๕๘). **อ่านจนแตก วรรณกรรม ความทันสมัย และความเป็นไทย**. กรุงเทพฯ: อ่าน.

ธงชัย วินิจจะกูล. (๒๕๕๖). **กำเนิดสยามจากแผนที่.** กรุงเทพฯ: อ่าน.

ธงชัย วินิจจะกูล. (๒๕๕๙). **โฉมหน้าราชาชาตินิยม.** นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน.

ธงชัย วินิจจะกูล. (๒๕๖๐). **คนไทย/ คนอื่น: ว่าด้วยคนอื่นของความเป็นไทย.** นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน.

ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ. (๒๕๔๖). “เอ็ดเวิร์ด ซาอิดกับลัทธิบูรพาคดีศึกษา”. **เนชั่นสุดสัปดาห์** (ตุลาคม-พฤศจิกายน). เข้าถึงเมื่อ ๒๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๓. เข้าถึงได้จาก www.academia.edu.

ธีรยุทธ บุญมี. (๒๕๕๗). **มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault)**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: วิภาษา.

นัทธนัย ประสานนาม. (๒๕๕๖). “เรื่องเล่านักเดินทาง ภาพแทน และดินแดนเอ็กโซติก: การประกอบสร้าง “ไทย” ในหนังสือ *Lonely Planet*”. ใน **นิยายแห่งนิยาม: เรื่องเล่าสมัยใหม่ในปริทัศน์การเมืองวัฒนธรรม**, ๑๖๔-๒๐๑. กรุงเทพฯ: โครงการสร้างสรรค์และพัฒนาเอกสารวิชาการทางวรรณคดี ภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

นัทธนัย ประสานนามและธีระ รุ่งธีระ. (๒๕๕๗). **เพื่อก้าวข้ามสะพานที่พาดข้าม: การศึกษารวบรวมบทคัดย่อและบรรณานุกรมงานวิจัยด้านวรรณกรรมไทยร่วมสมัย**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาวรรณคดีและคณะกรรมการฝ่ายวิจัย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ร่วมกับสำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย กระทรวงวัฒนธรรม.

นัทธนัย ประสานนาม. (๒๕๖๑). **หลวงวิจิตรวาทการกับนิยายโรมานซ์แนวจักรวรรดินิยม**. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. (๒๕๔๖). **ลัทธิพิธีเสด็จพ่อ ร.๕**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: มติชน.

เบเคอร์, คริส. (๒๕๕๘). **ประวัติศาสตร์ไทยร่วมสมัย.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: มติชน.

ปิยะวรรณ ปานโต. (๒๕๖๓). **อำนาจอธิปไตย**. เข้าถึงเมื่อ ๖ กันยายน. เข้าถึงได้จาก http://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=อำนาจอธิปไตย

ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๔๙๒). **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระธิดา สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ในคราวเสด็จประพาศเกาะชวา เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๗๒**. พระนคร: (ม.ป.พ.).

ปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. (๒๕๕๒). **สมุดภาพปฐมสมโพธิกถา: วรรณคดีพระพุทธศาสนาพากย์ไทย คัมภีร์แสดงเรื่องราวของพระพุทธเจ้า**. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.

ปรีดี หงษ์สต้น. (๒๕๖๒.). **สยามมหกรรม การเมืองวัฒนธรรมกับการช่วงชิงความเป็นสาธารณะ.** กรุงเทพฯ: มติชน.

พรรณราย ชาญหิรัญ. (๒๕๕๙). “*เสด็จประพาสต้น*: การบันทึกกิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕.” **วารสารไทยศึกษา** ๑๒, ๒ (กรกฎาคม-ธันวาคม): ๔๑-๖๓.

พระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส. (๒๕๑๘). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง.

พลาดิศัย สิทธิธัญกิจ. (๒๕๔๕). **ประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕**. นนทบุรี: บันทึกสยาม.

พลาดิศัย สิทธิธัญกิจ. (๒๕๕๗). **พระปิยมหาราช (พระเจ้ากรุงสยาม รัชกาลที่ ๕)**. กรุงเทพฯ: ตถาตา.

พวงคราม พันธ์บูรณะ. (๒๕๓๖). **แนวเขียนเชิงอัตชีวประวัติในผลงานของโกแล็ต.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ. (๒๕๕๒). “หอพระสมุดวชิรญาณกับการรวบรวมต้นฉบับตัวเขียน”. **นิตยสารศิลปากร** ๕๒, ๕ (ก.ย.-ต.ค.): ๕๘-๗๓.

ไพฑูรย์ มีกุศล, บรรณาธิการ. (๒๕๓๔). **เอกสารชั้นต้นเกี่ยวกับการปฏิรูปการปกรอง พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๖๕**. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ ในพระราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๕๘). **จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

มหามกุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. (๒๕๓๐). **พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๒ ตอนที่ ๓.** สร้างน้อมเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร เนื่องในวโรกาส เฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบ พระนักษัตร ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐.

มหามกุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. (๒๕๓๐). **พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค เล่มที่ ๗ ภาคที่ ๑.** สร้างน้อมเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร เนื่องในวโรกาส เฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบ พระนักษัตร ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐

มหามกุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. (๒๕๓๐). **พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต เล่มที่ ๒ .** สร้างน้อมเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร เนื่องในวโรกาส เฉลิม

พระชนมพรรษาครบ ๕ รอบ พระนักษัตร ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐.

มหามกุฎราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. (๒๕๓๐). **พระสูตรและอรรถกถาแปล อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๓.** สร้างน้อมเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร เนื่องในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบ พระนักษัตร ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐.

มหาวชิรุณหิศฯ สยามมกุฎราชกุมาร, สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้า. (๒๕๕๔). **จดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ.** พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพฯ: ศยาม.

มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. (๒๕๕๘). **ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ๒๖ ภาค เล่ม ๑** . กรุงเทพฯ: มูลนิธิฯ.

มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. (๒๕๕๘). **ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ ๒๖ ภาค เล่ม ๒** . กรุงเทพฯ: มูลนิธิฯ.

มูโอต์, อ็องรี. (๒๕๕๘). **บันทึกการเดินทางของอ็องรี มูโอต์ ในราชอาณาจักรสยาม กัมพูชา ลาว และอินโดจีนตอนกลางส่วนอื่นๆ**. แปลโดยกรรณิกา จรรย์แสง. กรุงเทพฯ: มติชน.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๕). **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมอังกฤษ-ไทย**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

รู้ รัก ภาษาไทย. (๒๕๕๐). ออกอากาศทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย. ๒๓ ธันวาคม.

รู้ รัก ภาษาไทย. (๒๕๕๔).ออกอากาศทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย. ๑๗ เมษายน. โลว์, เจมส์. (๒๕๔๒). **จดหมายเหตุเจมส์โลว์ "Journal of Public Mission to Rafa of Ligor".** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๕๒). **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย.** กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๖๑). **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสภา (แก้ไขเพิ่มเติม)**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักงานราชบัณฑิตยสภา.

ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๕๖). **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

เริงวุฒิ มิตรสุริยะ. (๒๕๕๙). **เมื่อตะวันตกล่าอาณานิคม ศตวรรษที่ ๑๕-๑๙**. กรุงเทพฯ: ดินแดนบุ๊ค.

วรรณพร พงษ์เพ็ง. (๒๕๔๗). "ภาษาจินตภาพในเรื่องไกลบ้าน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว." วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์. (๒๕๖๒). " "เยอแนล": ลักษณะเด่นและคุณค่าในฐานะประเภทวรรณคดี." วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ. (๒๕๔๙). “การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยาม พ.ศ. ๒๔๔๕-๒๔๗๕.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ. (๒๕๕๑). “ชนชั้นสูงสยามกับการพักผ่อนหย่อนใจของฝรั่ง”. **ศิลปวัฒนธรรม** ๒๙, ๑๐ (สิงหาคม): ๑๑๐-๑๑๙.

วีรยุทธ ศรีสุวรรณกิจ. (๒๕๕๑). “การพักผ่อนหย่อนใจแบบตะวันตกของชนชั้นนำสยามกับการแสดงสถานภาพและการเลื่อนสถานภาพทางสังคมสมัยรัชกาลที่ ๕-๗”. **รัฐศาสตร์สาร** ๒๙, ๓ (ก.ย.-ธ.ค.): ๑๖๘-๒๐๑.

ศรศักร ชูสวัสดิ์. (๒๕๕๔). **เมื่อต้องเสด็จฯ “ไกลบ้าน”**. กรุงเทพฯ: มติชน.

ส.ศิวรักษ์. (๒๕๕๔). “ความเห็นประกอบจดหมายเหตุรายวัน”. ใน **จดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ**. พิมพ์ครั้งที่ ๖, ๑๓-๑๘. กรุงเทพฯ: ศยาม.

สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. (๒๕๔๗). **ตะวันตกในตะวันออก: สังคมไทยสมัยรัชกาลที่ห้าถึงปัจจุบัน เอกสารประวัติศาสตร์คัดสรรสมัยรัชกาลที่ห้าและบทความเชิงวิเคราะห์**. การสัมมนาทางวิชาการเฉลิมพระเกียรติครบรอบ ๑๕๐ ปี พระบรมราชสมภพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดโดย สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ วันที่ ๒๑ กันยายน ๒๕๔๗ ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร ถนนบรมราชชนนี ตลิ่งชัน กรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สรณัฐ ไตลังคะ. (๒๕๖๐). **ศาสตร์และศิลป์แห่งการเล่าเรื่อง ฉบับปรับปรุง**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

สรตี ใจสะอาด. (๒๕๔๒). “จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สัจฉิทานันท สหาย. (๒๕๕๙). **ยุวกษัตริย์ รัชกาลที่ ๕ เสด็จอินเดีย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: มติชน.

สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. (๒๕๖๐). **พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสภา (แก้ไขเพิ่มเติม)**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: สำนักงาน.

แสงเพชร. (๒๕๔๗). **สมบูรณาญาสิทธิราชย์เต็มรูปแบบ รวมชาติรวมแผ่นดิน สมัยรัชกาลที่ ๕**. กรุงเทพฯ: วันชนะ.

สุภาพร คงศิริรัตน์. (๒๕๕๓). “การศึกษาพระโลกทัศน์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา.” วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยนเรศวร.

สุมาลี วีระวงศ์, บรรณาธิการ. (๒๕๔๗). **ร้อยแก้วแนวใหม่ของไทย (พ.ศ. ๒๔๑๙-๒๔๕๓)**. พิมพ์ครั้งที่

๒. กรุงเทพฯ: ศยาม.

สุรเดช โชติอุดมพันธ์. (๒๕๕๙). **ทฤษฎีวรรณคดีวิจารณ์ตะวันตกในคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐**. กรุงเทพฯ: ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. (๒๕๕๕). "ชีวิตและผลงานของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในฐานะที่เป็นพยานทางประวัติศาสตร์ในเรื่องการสร้างสรรค์สติปัญญาอย่างของไทยเราเอง." **วารสารดำรงราชานุภาพ** ๑๒, ๔๓ (เมษายน-มิถุนายน): ๒๗-๕๑.

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. (๒๕๖๐). **การเมืองไทยหลังรัฐประหารของ คปค.(คมช.) ปาฐกถา ส.ศิวรักษ์ : ๔ เดือนหลังรัฐประหาร ๑๙ กันยา**. เข้าถึงเมื่อ ๒๐ ตุลาคม. เข้าถึงได้จาก https://prachatai.com/ journal/๒๐๐๗/๐๑/๑๑๓๒๕

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. (๒๕๖๐). **ทิศทางพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นไทย**. เข้าถึงเมื่อ ๒๐ ตุลาคม. เข้าถึงได้จาก http: / / www. phuketdata. net/ main/ index. php?option= com_ content&task= view&id=๒๔๗&Itemid=๒

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. (๒๕๖๐). **พระมหากษัตริย์ในปัจจุบัน**. เข้าถึงเมื่อ ๒๐ ตุลาคม. เข้าถึงได้จาก https://prachatai.com/journal/๒๐๐๖/๐๖/๘๖๗๑

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. (๒๕๖๐). **สถาบันพระมหากษัตริย์ในโลกโพ้นสมัยเปรียบเทียบไทยกับภูฐาน.** เข้าถึงเมื่อ ๒๐ ตุลาคม. เข้าถึงได้จาก http://pacamag.blogspot.com/๒๐๐๗/๐๔/blog-post_๑๐.html

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. (๒๕๖๐). **สถาบันพระมหากษัตริย์และรัฐธรรมนูญ**. เข้าถึงเมื่อ ๒๐ ตุลาคม. เข้าถึงได้จาก https://prachatai.com/journal/๒๐๐๖/๐๔/๘๒๓๑

เสือโคคำฉันท์ สุภาษิตอิศรญาณ สุภาษิตสอนเด็ก ทุคคตะสอนบุตร. (๒๕๒๙). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์หัตถศิลป์, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางชะเอม บุรกสิกร ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร วันที่ ๒๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๒๙.

อภิญญา เฟื่องฟูสกุล. (๒๕๖๑). **อัตลักษณ์: การทบทวนทฤษฎีและกรอบแนวคิด**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

อรวรรณ ศรีอุดม. (๒๕๔๔). "พระราชนิพนธ์ *ไกลบ้าน* กับบางมุมมองด้านการท่องเที่ยว". **วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์** ๒, ๔ (ม.ค.-เม.ย.): ๘๕-๑๐๔.

อรวรรณ ศรีอุดม. (๒๕๔๓). "การศึกษาเรื่องการท่องเที่ยวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๔๖๘)." วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

อัจฉราพร กมุทพิสมัย พ.อ.ดร.ศรศักร ชูสวัสดิ์ ยุพา ชุมจันทร์ พ.อ.หญิง กุลนรี ราชปรีชา. (๒๕๕๓). **ตะวันออกในตะวันตก: ตะวันตกในตะวันออก**. รวมบทความทางวิชาการเนื่องในโอกาส

ครบรอบ ๑๐๐ ปีแห่งการสวรรคตในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๕๓. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อัญชลี ภู่ผะกา. (๒๕๕๓). “พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว: วรรณคดีกับการสร้างชาติ.” วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต สาขาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อาทิมา พงศ์ไพบูลย์. (๒๕๔๗). “คุณค่าของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อาวุธ ธีระเอก. (๒๕๖๐). **ภาษาเจ้าภาษานาย การเมืองหลังการศึกษาภาษาอังกฤษ สมัยรัชกาลที่ ๕**. กรุงเทพฯ: มติชน.

อาวุธ ธีระเอก. (๒๕๖๑). “ภาษาอังกฤษ” สมัย ร.๕ ที่มีไว้เฉพาะเจ้านายและลูกขุนนาง เพื่อสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิ์. เข้าถึงเมื่อ ๑๓ กันยายน ๒๕๖๓. เข้าถึงได้จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_23534.

อิศรญาณ, หม่อมเจ้า. (๒๕๒๙). **สุภาษิตพระร่วงและสุภาษิตอิศรญาณ**. กรุงเทพฯ: ไทยร่มเกล้า.

เอนก นาวิกมูล. (๒๕๔๘). **ประวัติการถ่ายรูปยุคแรกของไทย**. กรุงเทพฯ: สารคดี.

เอนก นาวิกมูล. (๒๕๖๒). **นักเดินทางชาวสยาม**. กรุงเทพฯ: แสงดาว.

แอนเดอร์สัน, เบน. (๒๕๖๐). **ชุมชนจินตกรรม บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. แปลโดยชาญวิทย์ เกษตรศิริ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ภาษาอังกฤษ

Ashcroft, Bill, Griffiths, Gareth and Tiffin, Helen. (2007). Second edition. **Post-Colonial Studies: The Key Concepts.** London and New York: Routledge.

Carl, Thompson. (2011). **Travel Writing**. London and New York: Routledge.

Culler, Jonathan. (1997). **Literary Theory: A Very Short Introduction**. London and New York: Oxford University Press.

Said, Edward W. (1993). **Culture and imperialism**. New York: Vintage Books.

Said, Edward W. (1994). **Orientalism**. New York: Vintage Books.

Morley, David and Neilsen, Philip, ed. (2012). **The Cambridge Companion to Creative Writing**. Cambridge: Cambridge University Press.

Scott, John, ed. (2014). **A Dictionary of Sociology**. Oxford: Oxford University Press.

Suwannakij, Sing. (2013). **"King and Eye: Visual Formation and Technology of the Siamese Monarchy"**. Ph.D. Dissertation, Faculty of Humanities, University of Copenhagen.

Youngs, Tim. (2013). **The Cambridge Introduction to Travel Writing**. Cambridge: Cambridge University Press.

Wolters, Oliver W. (1999). "Among the Mandalas." In **History, Culture, and Region in Southeast Asian Perspectives**,126-154. Ithaca: Cornell Southeast AsiaProgram Publications.

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ภาคผนวก ก

ตารางแสดงเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
๒๓๖๑		ในสมัยรัชกาลที่ ๒ (๗ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๗ กรกฎาคม พ.ศ.๒๓๖๗) สยามแพร่อิทธิพลในหัวเมืองมลายู กรุงเทพฯ มีคำสั่งให้ไทรบุรี ซึ่งสยามถือว่าเป็นประเทศราชของตนเข้าโจมตีเประ และส่งเครื่องราชบรรณาการ	
๒๓๖๔		สุลต่านไทรบุรีถูกเรียกตัวไปกรุงเทพฯ เพื่อแก้ข้อกล่าวว่าว่าร่วมมือกับพม่าก่อการกบฏ แต่สุลต่านไทรบุรีไม่ยอมปฏิบัติตามคำสั่ง สยามยกทัพเข้าโจมตีไทรบุรีและได้รับชัยชนะ โดยมีเจ้าพระยานคร (น้อย) เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชเป็นแม่ทัพ	
๒๓๖๖		อังกฤษทำสงครามกับพม่า โดยส่งทูตพิเศษ คือ ร้อยโทเจมส์ โลว์ มาเจรจากับพระยานคร (น้อย) เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชเพื่อขอกำลังสยามช่วยรบกับพม่า แต่ไม่ได้รับการตอบรับ	
๒๓๖๗	สเตรตส์ แซ็ทเทิลเมนทส์ (Atraites Settlement) ถูกสถาปนาขึ้น ถือเป็นดินแดนส่วนครอบครองของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ ระยะแรกมีศูนย์บัญชาการอยู่ที่ปีนัง	-รัชกาลที่ ๒ เสด็จสวรรคตในวันที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๕๒ -รัชกาลที่ ๓ ขึ้นครองราชย์ (๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๕๒-๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔)	

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
๒๓๖๘		ปีนังส่งคณะทูตมีร้อยโทเฮนรี่ เบอร์นี่เข้าพบพระยานครเพื่อโน้มน้าวให้เปลี่ยนใจเรื่องจะยกทัพไปตีเประและสลังงอร์ โดยมีผลตอบแทนคืออังกฤษจะไม่ยุ่งเรื่องไทรบุรี เกิดการลงนามในสนธิสัญญาชั่วคราวอังกฤษยอมรับว่าไทรบุรี ตรังกานู และกลันตันอยู่ใต้การปกครองของสยาม (๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๘)	
๒๓๖๙	หลังชนะสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่ ๑ อังกฤษเข้าไปมีอิทธิพลเหนือส่วนของอาระกันและตะนาวศรีและจัดการการปกครองในพม่า (พ.ศ.๒๓๖๙-๒๓๙๕)		
๒๓๗๐		ลูกหลานของสุลต่านไทรบุรีก่อการกบฏหลายครั้ง เพราะไม่พอใจการปกครองของสยามเหนือไทรบุรี สยามต้องเข้าปราบไทรบุรี และแยกเมืองไทรบุรีเป็น ๔ เมือง คือ ไทรบุรี ปะลิศ กะปังปาสูง และสตูล แต่งตั้งชาวมลายูที่ภักดีต่อไทยเข้าทำการปกครอง	
๒๓๗๒	ย้ายศูนย์บัญชาการสเตรตส์ แซ็ทเทิลเมนทส์มาอยู่ที่สิงคโปร์ สิงคโปร์เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว		
๒๓๘๔		ตนกูปะแงรัน สุลต่านไทรบุรี ให้บุตรถือหนังสือขอพระราชทานอภัยโทษที่กรุงเทพฯ สยามยอมให้สุลต่าไทรบุรี กลับมาครองเมืองไทรบุรีดังเดิม	
๒๓๙๔		-รัชกาลที่ ๓ เสด็จสวรรคตในวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔	

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
		-รัชกาลที่ ๔ ขึ้นครองราชย์ (๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔-๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑)	
๒๓๙๕	หลังสงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งที่ ๒ อังกฤษเข้าครอบครองหงสาวดีหรือพะโค	คณะมิชชันนารีจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือขึ้นในที่ดินพระราชทานที่ตำบลกุฎี คือ โรงเรียนกรุงเทพคริสเตียน นับเป็นโรงเรียนราษฎรแห่งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์	
๒๓๙๖		รัชกาลที่ ๕ เสด็จพระราชสมภพ (๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๖)	
๒๓๙๘		- รัฐบาลอังกฤษส่งเซอร์จอห์น เบาว์ริง ผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่ฮ่องกง เข้ามาทำสนธิสัญญาการค้าฉบับใหม่กับสยาม โดยยกเลิกระบบผูกขาดการค้าโดยราชสำนัก ปรับภาษีการเดินเรือจีนและอังกฤษให้เท่ากัน และยอมให้อังกฤษนำเข้าฝิ่นมาขายในสยามผ่านการผูกขาดของรัฐบาลไทย (๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๘)	
๒๔๐๓	ตลาดการค้าดีบุกเติบโตอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะความต้องการในยุโรป ดินแดนส่วนปลายแหลมมลายูเป็นแหล่งผลิตดีบุกที่สำคัญ พ่อค้าในสเตรตส์ แซ็ทเทิลเมนทส์เริ่มลงทุนเปิดเหมืองแร่ในสลังงอร์และสุไหงอูจอง ชาวจีนเข้ามารับจ้างทำเหมืองแร่เพิ่มมากขึ้น เกิดการตั้งกลุ่มอั้งยี่เพื่อควบคุมแรงงานชาวจีนด้วยกันเอง มีการก่อนกวน สุลต่านในท้องถิ่นอ่อนแอก่อให้เกิดความวุ่นวาย (ประมาณ พ.ศ. ๒๔๐๓ เป็นต้นมา)		

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
๒๔๑๐		-เสียดินแดนให้ฝรั่งเศสครั้งที่ ๑ เสียแคว้นเขมรส่วนนอกและเกาะ ๖ เกาะ (๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๐) -ไทยทำสัญญากับฝรั่งเศสโดยยอมรับว่าเขมรเป็นดินแดนในอารักขาของฝรั่งเศส	
๒๔๑๑		-รัชกาลที่ ๔ เสด็จสวรรคต (๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑) -พระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ ๑ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ (๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๑)	
๒๔๑๓		-รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และเมืองบัตตาเวีย (ชวา) เพื่อทอดพระเนตรความเจริญของประเทศเพื่อนบ้าน โดยเมืองสิงคโปร์อยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษ ส่วนเมืองชวาอยู่ภายใต้การปกครองของฮอลันดา (๙ มีนาคม –๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๑๓) -หลังจากรัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสต่างประเทศ ทรงมีพระราชดำริให้สร้างถนนขึ้น เริ่มมีการปรับปรุงถนนหนทางโดยผู้สำเร็จราชการแผ่นดินมีประกาศวันที่ ๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๓ ว่าจะซ่อมถนนเก่าและสร้างถนนใหม่เพิ่มขึ้นเพื่อให้พระนครมีความสวยงามยิ่งขึ้น	
๒๔๑๔		รัชกาลที่ ๕ ทรงให้ตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นในพระบรมมหาราชวัง โดยแต่งตั้งหลวงสารประเสริฐ (น้อย อาจารยางกูรหรือพระยาศรีสุนทรโวหาร) เป็นอาจารย์	

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
		ใหญ่และเป็นครูสอนพระราชวงศ์และบุตรขุนนางผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง	
๒๔๑๕	รัฐบาลอังกฤษเริ่มเข้าไปแทรกแซงกิจการของรัฐต่างๆ ในคาบสมุทรมลายู เหตุผลส่วนหนึ่งเนื่องจากสยามมีอำนาจอยู่ในรัฐมลายูตอนบนอย่างกลันตัน ตรังกานู ไทรบุรี เประ และปาหัง อีกทั้งสยามพยายามเข้าไปมีอำนาจในสลังงอร์ ส่งผลให้การค้าขายของอังกฤษในแหลมมลายูไม่มั่นคง จึงคิดขจัดอำนาจของสยามในแหลมมลายูออกไป	รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสอินเดียและพม่า (๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๔-๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๑๕) ทรงแวะสิงคโปร์ ปีนัง และย่างกุ้ง	
๒๔๑๖	รัฐบาลอังกฤษเริ่มส่งเซอร์แอนดรู คลักเข้าแทรกแซงกิจการของรัฐมลายู เริ่มที่เประเนื่องจากมีปัญหาจากชาวจีนในเประที่ส่งผลถึงปีนัง ต่อด้วยสลังงอร์ ซึ่งมีปัญหาเรื่องโจรสลัดที่โจมตีเรือสินค้าของมะละกา และสุไหงอูจอง	-รัชกาลที่ ๕ ผนวชเป็นพระภิกษุ (๑๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๖) -พระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ ๒ (๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๖)	
๒๔๑๗		-ตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาในพระองค์ (พ.ศ. ๒๔๑๗) -เกิดวิกฤตการณ์วังหน้า (พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๑๘) -มีมณฑลตั้งขึ้น ๖ มณฑล ได้แก่ ลาวเฉียง (ภายหลังเปลี่ยนเป็นมณฑลพายัพ) ลาวพวน (ภายหลังเปลี่ยนเป็นมณฑลอุดร) ลาวกาว (ภายหลังเปลี่ยนเป็นมณฑลอีสาน) เขมร (ภายหลังเปลี่ยนเป็นมณฑลบูรพา) ลาวกลาง (ภายหลังเปลี่ยนเป็นมณฑลนครราชสีมา) และภูเก็ต (พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๓๔)	

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
๒๔๑๙			เสด็จประพาสจันทบุรี พ.ศ. ๒๔๑๙ (๒๔ ธันวาคม-๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๙)
๒๔๒๐			ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค พ.ศ. ๒๔๒๐ (๑๗ มกราคม-๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๐)
๒๔๒๑			ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑
๒๔๒๕			พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๒๕
๒๔๒๖			พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๒๖
๒๔๒๗	-เจ้านโรดมของเขมรถูกฝรั่งเศสบังคับให้ลงนามให้ฝรั่งเศสมีอำนาจเด็ดขาด ในการควบคุมการบริหารภายในประเทศทั้งด้านการศาลและการเงิน โดยมีข้าหลวงใหญ่ของฝรั่งเศสเป็นผู้บังคับบัญชา ส่งผลให้ฝรั่งเศสเข้ามาควบคุมเขมรอย่างเบ็ดเสร็จ		พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๒๗
๒๔๒๘	-หลังสงครามอังกฤษ-พม่า ครั้งที่ ๓ อังกฤษได้ครอบครองพม่าทั้งประเทศ และผนวกพม่าเป็นมณฑลหนึ่งของอินเดีย -ยะโฮร์ รัฐมลายูที่ตั้งอยู่ใกล้สิงคโปร์มากที่สุด มีการลงนามในสนธิสัญญาว่าอังกฤษจะรับรองฐานะของมหาราชว่าเป็นสุลต่านของยะโฮร์ และรับรองว่าจะช่วยเหลือหากยะโฮร์ถูกรุกราน		

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
๒๔๓๐	-สุลต่านแห่งปะหังพยายามหารายได้โดยการขายสัมปทานที่ดินในครอบครองให้แก่ชาวต่างประเทศ ส่วนใหญ่เป็นคนในบังคับของอังกฤษ อังกฤษต้องเข้าแทรกแซงเพราะเกรงว่าหากปล่อยให้ปะหังดำเนินการเช่นนั้นไปเรื่อยๆ อังกฤษจะไม่มีอำนาจควบคุมอย่างเป็นทางการ และเกรงเยอรมนีและฝรั่งเศสซึ่งเป็นคู่แข่งจะเข้ามารับสัมปทานนี้ด้วย อังกฤษจัดส่งตัวแทนเข้าไปตั้งมั่นที่เปกันและแต่งตั้งกงสุลใหญ่ของอังกฤษด้วยความยินยอมของสุลต่านแห่งปะหัง -เกิดการฆาตกรรมเจ้าหน้าที่ในบังคับของอังกฤษที่เปกัน อังกฤษชักชวนสุลต่านให้ยอมรับผู้สำเร็จราชการจากอังกฤษ พร้อมรัฐชายฝั่งทะเลตะวันตก ๓ รัฐ แม้มีการต่อต้านและสามารถปราบได้ (พ.ศ. ๒๔๓๐)		
๒๔๓๑		-เสียดินแดนให้ฝรั่งเศสครั้งที่ ๒ เสียแคว้นสิบสองจุไท หัวพันห้าทั้งหก เมืองพวน แคว้นหลวงพระบาง แคว้นเวียงจันทน์ คำม่วน และแคว้นจำปาศักดิ์ฝั่งตะวันออก (หัวเมืองลาวทั้งหมด) (๒๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๑) -ไทยกับฝรั่งเศสทำสัญญา โดยไทยยอมรับอำนาจของฝรั่งเศสเหนือหัวเมืองทั้งสองแลกเปลี่ยนกับการตั้งคณะกรรมการปักปันเขตแดน	

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
๒๔๓๒			พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๑ ร.ศ. ๑๐๘ (๒๑ กรกฎาคม – ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๒)
๒๔๓๓		สร้างรถไฟสายแรก (๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๓)	-พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๒ ร.ศ. ๑๐๙ (๑๙ เมษายน – ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๓) -ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๙ (๑๖ เมษายน – ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๓)
๒๔๓๕		-รัชกาลที่ ๕ ทรงปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. ๒๔๓๕ และตั้งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชดำริให้รวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑลโดยมีเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่ดำรงตำแหน่งเป็นข้าหลวงใหญ่ในมณฑล เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการบริหารราชการ -ประกาศตั้งกระทรวงอย่างเป็นทางการ ๑๒ กระทรวง (๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕) -เสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำสาละวินให้อังกฤษ (๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๕)	

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
๒๔๓๖		-วิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ฝรั่งเศสส่งเรือรบปะทะกับไทยที่ป้องพระจุลจอมเกล้า -ฝรั่งเศสส่งกองทัพมาปิดอ่าวไทยและยึดจันทบุรีและตราดไว้ เพื่อบังคับให้ไทยยอมยกดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงและเกาะต่างๆ ในแม่น้ำให้ฝรั่งเศส (๒๖ กรกฎาคม-๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๖)	
		-ไทยเสียเนื้อที่ ๕๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตรแก่ฝรั่งเศส (๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖) -ฝรั่งเศสยึดจันทบุรีและตราดต่ออีก ๑๑ ปี (พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๔๗)	
๒๔๓๗		-กำหนดเทศาภิบาลขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย ยกเลิกระบบหัวเมืองแบบเก่า ได้แก่ หัวเมืองชั้นใน ชั้นนอก และเมืองประเทศราช -ดำเนินการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลโดยปรับปรุงมณฑลที่มีอยู่เดิมและตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่ ๔ มณฑล ได้แก่ พิษณุโลก ปราจีน ราชบุรี และนครราชสีมา	

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
๒๔๓๘		-มีการตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่ ๕ มณฑล ได้แก่ นครชัยศรี นครสวรรค์ กรุงเก่า นครศรีธรรมราช และชุมพร (พ.ศ. ๒๔๓๘-๒๔๓๙) -มีการแก้ไขระเบียบและลักษณะการปกครองมณฑลที่ตั้งขึ้นแล้วอีก ๒ มณฑลให้เป็นมณฑลเทศาภิบาล คือ มณฑลภูเก็ตและมณฑลบูรพา (เดิมคือมณฑลเขมร)	
๒๔๓๙		-รัชกาลที่ ๙ เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และชวาครั้งที่ ๒ เพื่อส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถไปศึกษาที่ประเทศรัสเซีย และเสด็จประพาสชวาหลังจากนั้น (๙ พฤษภาคม-๒๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๙) -ทางรถไฟสายกรุงเทพฯ ถึงนครราชสีมา เปิดเดินเมื่อ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๙	จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙)
๒๔๔๐	อังกฤษมีอำนาจเหนือรัฐต่างๆ ตอนล่างและตอนกลางของมลายูได้เกือบหมด เหลือเพียงรัฐในอารักขาของสยาม ๔ รัฐ ได้แก่ กลันตัน ตรังกานู ไทรบุรีหรือเคดาห์ และปะลิส อังกฤษทำสนธิสัญญากับสยาม โดยตกลงว่าจะให้การคุ้มครองสยาม แลกกับสยามต้องไม่ยกดินแดน หรือสัมปทานใดๆ ในคาบสมุทรมลายูแก่ประเทศมหาอำนาจอื่น	-รัชกาลที่ ๕ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่เสด็จประพาสยุโรป (๗ เมษายน-๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๐) -สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพมีพระราชดำริให้จัดระบบมณฑลเทศาภิบาล คือ ระบบแบ่งเขตการปกครองส่วนภูมิภาคในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยเลียนแบบการปกครองของอังกฤษในพม่าและมาเลเซีย	พระราชหัตถเลขา เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
		-มีการตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่ ๔ มณฑล ได้แก่ ไทรบุรี เพชรบูรณ์ จันทบุรี และปัตตานี (พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๙) -การตราพระราชกำหนดสุขาภิบาลกรุงเทพฯ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) และจัดตั้งสุขาภิบาลกรุงเพทฯ เป็นสุขาภิบาลแห่งแรกของประเทศสยาม	
๒๔๔๑		รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสแหลมมลายู (๒๓ มิถุนายน-๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๑)	พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๓ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)
๒๔๔๒		-เยอรมนีพยายามเข้ายึดครองเกาะลังกาวีจากสยาม สยามปฏิเสธ (พ.ศ. ๒๔๔๒-๒๔๔๓) -หลังจากเสด็จกลับจากประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงมีพระราชดำริให้สร้างพลับพลาประทับแรม พระราชทานนามว่าสวนดุสิต ต่อมามีการสร้างที่ประทับถาวร ได้รับพระราชทานนามว่า วังสวนดุสิต และมีการสร้างถนนราชดำเนินนอก	
๒๔๔๔		-ปัตตานี และกลันตัน ขอความช่วยเหลือจากมหาอำนาจอื่นอย่างเยอรมนีและสหรัฐอเมริกา อังกฤษจึงเข้ามาทำสัญญาใหม่กับสยาม โดยสยามตกลงจะให้อำนาจการปกครองเหนือรัฐมลายูให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น และจะไม่ยินยอมให้รัฐเหล่านี้ยกดินแดนใดๆ แก่มหาอำนาจอื่น กลันตันและตรังกานูจะต้องมีที่ปรึกษาประจำอยู่	-พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู ครั้งที่ ๔ ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๔) (๒๘ กุมภาพันธ์-๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๔) -จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ร.ศ. ๑๒๐ (๕ พฤษภาคม – ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๔)

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
		-รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสสิงคโปร์ เพื่อส่งพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิตไปศึกษายังต่างประเทศ พระองค์เสด็จประพาสเลียบหัวเมืองชายทะเล (๒๐ กุมภาพันธ์-๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๔) -รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสชวาโดยเรือพระที่นั่งมหาจักรี (๕ พฤษภาคม-๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๔) -เริ่มมีการสร้างถนนราชดำเนินกลาง	-พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ พ.ศ. ๒๔๔๔ (๒ ตุลาคม-๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๔)
๒๔๔๖		-ไทยทำสัญญายกดินแดน คือ ตราดและเกาะใต้แหลมสิงห์ลงไป เช่น เกาะช้าง เป็นต้นไปถึงประจันตคีรีเขตร์ (เกาะกง) ให้ฝรั่งเศส -เปิดเดินทางรถไฟสายใต้จากกรุงเทพฯ ถึงเพชรบุรี	
๒๔๔๗	สยาม ฝรั่งเศส และอังกฤษลงนามพันธมิตรเพื่อต่อต้านอิทธิพลของเยอรมนี	-ฝรั่งเศสถอนกำลังจากจันทบุรีไปตั้งที่ตราด	
		-ไทยยินยอมลงนามในสนธิสัญญายกดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศสเพื่อแลกกับจันทบุรี	
๒๔๔๘		-ทรงตั้งสุขาภิบาลส่วนภูมิภาคแห่งแรกของประเทศที่ท่าฉลอม -ทรงออกพระราชบัญญัติเลิกทาส -เปิดเดินทางรถไฟสายกรุงเทพฯ ถึงพระนครศรีอยุธยา และทางรถไฟสายตะวันออก จากกรุงเทพฯ ถึงฉะเชิงเทรา	

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
๒๔๔๙		-ไทยยกดินแดนมณฑลบูรพา คือ เขมรส่วนใน ได้แก่ เสียมราฐ พระตะบอง และศรีโสภณ ให้ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสคืนตราดและเกาะทั้งหลายจนถึงเกาะกูดให้ไทย (๒๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙)	เสด็จประพาสต้นครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๔๙ (๒๗ กรกฎาคม-๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๙)
๒๔๕๐	-รัชกาลที่ ๕ เสด็จเปิดทางรถไฟสายเหนือ ตั้งแต่ปากน้ำโพ ถึงเมืองพิษณุโลก สายตะวันออกถึงเมืองฉะเชิงเทรา	-ไทยเสียดินแดนด้านขวาของแม่น้ำโขง คือ ไชยบุรีและจำปาศักดิ์ตะวันตกแก่ฝรั่งเศส (๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๐) -ไทยทำสัญญายกดินแดนมณฑลบูรพาให้กับฝรั่งเศสอีกฉบับ เพื่อแลกกับตราด -เขมรส่วนใน ที่กลายมาเป็นมณฑลบูรพาทิศของไทยก่อนหน้าอันประกอบด้วย เสียมเรียบ พระตะบอง และศรีโสภณซึ่งไทยเข้าดูแลและปรับปรุงการปกครองตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ โดยเรียกว่ามณฑลเขมร และเปลี่ยนมาเรียกว่ามณฑลบูรพาในเวลาต่อมา ฝรั่งเศสแสดงท่ามีสนใจอยู่ตลอดเวลาจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๐ ไทยต้องยอมเจรจายกมณฑลบูรพานี้ให้แก่ฝรั่งเศส เพื่อแลกกับการให้ฝรั่งเศสเลิกสนใจการขยายอำนาจเข้ามายังเขตภาคอีสานของไทย และถอนตัวออกจากการเข้าครอบครองเมืองตราด และหมู่เกาะทางตะวันออก ผลของการลงนามในสัญญา ทำให้เขมรส่วนใน และเขมรส่วนนอกกลับมารวมกันกลายเป็นเขมรอีกครั้งหนึ่ง	-เสด็จประพาสคลองแสนแสบ พ.ศ. ๒๔๕๐ (๓๐ มกราคม-๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๐) -พระราชหัตถเลขา ไกลบ้าน สำเนาพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้านิภานภดล เมื่อเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) (๒๗ มีนาคม-๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๐)

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
		-รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ ๒ (๒๗ มีนาคม-๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐)	
๒๔๕๑			-พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสลำน้ำมะขามเฒ่า พ.ศ. ๒๔๕๑ (๑๕ ตุลาคม-๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๑) -พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ. ๒๔๕๑ (๑๔ ธันวาคม-๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๑)
๒๔๕๒		-เสียดินแดนรัฐไทรบุรี รัฐกลันตัน รัฐตรังกานู และรัฐปะลิสให้อังกฤษเพื่อขอกู้เงิน (๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๒) -สยามมองว่ารัฐทั้ง ๔ ในมลายูไม่ได้ให้ประโยชน์ต่อตน ในภาวะล่าอาณานิคมสยามตัดสินใจมอบสิทธิ และอำนาจเหนือรัฐทั้ง ๔ แก่อังกฤษ โดยมีการลงนามในสนธิสัญญาแลกการที่อังกฤษให้กู้ยืมเงินสร้างทางรถไฟ และสิทธิสภาพทางศาลในสมัยรัชกาลที่ ๕ ต่อมาอังกฤษจึงทำการแต่งตั้งที่ปรึกษาเข้าประจำรัฐทั้ง ๔ แทนที่ปรึกษาของสยาม สนธิสัญญาฉบับนี้ได้ตัดสิทธิมหาอำนาจอื่นที่จะเข้ามาตั้งหลักแหล่ง	พระราชหัตถเลขา เรื่องเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี พ.ศ. ๒๔๕๒ (๓๐ สิงหาคม-๑๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๒)

ปี พ.ศ.	เหตุการณ์สำคัญของโลก	เหตุการณ์สำคัญของสยาม	บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕
		-รัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระราชดำริให้สร้างพระที่นั่งเพื่อใช้ประกอบพระราชพิธีเช่นเดียวกับพระบรมมหาราชวัง และพระราชทานนามว่า พระราชวังสวนดุสิต โดยมีการสร้างถนนโดยรอบ คือ ถนนซางฮี้ (ถนนราชวิถี) ถนนดวงตะวัน (ถนนศรีอยุธยา) ถนนลก (ถนนพระราม ๕) และถนนสามเสน	
๒๔๕๓	อังกฤษมีอำนาจเต็มเหนือดินแดนประเทศมาเลเซียในปัจจุบันทั้งหมด	รัชกาลที่ ๕ เสด็จสวรรคต (๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓)	

ภาคผนวก ข
ประเภทของงานเขียนที่เกี่ยวข้องกับการบันทึกการเดินทาง และสัมพันธ์กับบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕

๑. อนุทิน (diary)

พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ได้ระบุความหมายและลักษณะของ **อนุทิน** (diary) ไว้ว่า **อนุทิน** เป็นบันทึกเรื่องราวรายวันที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ บุคคล ความคิด และความรู้สึก อนุทินมีลักษณะคล้ายจดหมายเหตุราชกิจ แต่แตกต่างกันที่มีลักษณะเป็นส่วนตัวไม่ใช่ทางราชการ การเขียนอนุทินเป็นธรรมเนียมของตะวันตกซึ่งมีวัฒนธรรมลายลักษณ์เข้มแข็ง ในขณะที่วรรณกรรมไทยส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะ การเขียนอนุทินเป็นธรรมเนียมอย่างใหม่ในสังคมไทยที่เริ่มเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๕ ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่อง *เสด็จประพาสต้นครั้งที่สอง* พระองค์ทรงบันทึกเหตุการณ์เป็นรายวัน การเขียนอนุทินอาจเป็นรูปแบบที่ใช้ในสารคดีท่องเที่ยว เช่น พระราชนิพนธ์เรื่อง *ชมดอกไม้ ไกลบ้าน* พระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารี อนุทินตรงกับคำในภาษาอังกฤษว่า **diary** (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๒: ๕๔๒-๕๔๓) อนุทินนี้จึงเป็นธรรมเนียมใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นรูปแบบที่ใช้ในสารคดีท่องเที่ยว ทั้งยังเป็นรูปแบบที่รัชกาลที่ ๕ ทรงใช้ในการบันทึกการเสด็จประพาสต้นครั้งที่สองอีกด้วย

เมื่อพิจารณาจากบริบทของตะวันตกพบว่าอนุทินมีกำเนิดมาเป็นเวลานานแล้ว ดังปรากฏใน *พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสภา (แก้ไขเพิ่มเติม)* ที่ว่า **Diary อนุทิน** บันทึกเหตุการณ์ประจำวันซึ่ง ตามปรกติเป็นการบันทึกความคิดและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับบุคคลใดบุคคลหนึ่งโดยเฉพาะ ผู้เขียนอนุทินไม่เจตนาตีพิมพ์เผยแพร่ ถึงแม้ว่านักเขียนจะมีเจตนาเช่นนั้นอยู่ในใจส่วนมากถ้าได้รับการตีพิมพ์ก็มักจะกระทำเมื่อผู้เขียนอนุทินถึงแก่กรรมไปแล้ว

การเขียนอนุทินเป็นกิจวัตรประจำวันเริ่มในราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ แม้จะมีผู้เชื่อว่าการบันทึกคล้ายๆ กันนี้น่าจะเริ่มมาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ แล้ว แต่ต้นฉบับสูญหายไป อนุทินที่มีชื่อเสียงที่สุดในภาษาอังกฤษในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ ได้แก่ อนุทินของแซมวล พีปส์ (ค.ศ.๑๖๖๐-๑๖๖๙) ซึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆ ตั้งแต่ ๑ มกราคม ค.ศ. ๑๖๖๐ ถึง ๒๙ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๖๖๙ อย่างละเอียด

ในคริสต์ศตวรรณที่ ๑๘ เป็นยุคที่สตรีนิยมเขียนอนุทิน เช่น เวอร์จิเนีย วูลฟ์ ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ มีนักเขียนอนุทินมากทั้งหญิงและชาย อนุทินบางเล่มมีความยาวมาก เช่น อนุทินของชาลส์ เกรวิลล์ แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม ครอบคลุมเหตุการณ์ตั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าจอร์จที่ ๔ ไปจนถึง ค.ศ. ๑๘๖๐ อนุทินที่มีความยาวมากของอนาอิส นิน (ค.ศ.๑๙๓๑-๑๙๗๔) จัดแบ่งเป็นเล่มใหญ่ถึง ๗ เล่ม ครอบคลุมตั้งแต่ ค.ศ. ๑๙๓๑-๑๙๗๔ ได้ผสมผสานข่าวสังคม (gossip) ปรัชญา การพบปะ

บุคคลที่มีชื่อเสียงและเหตุการณ์ในยุโรปและอเมริกา

หลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ มีอนุทินที่มีชื่อเสียงของอันเนอ แฟรงค์ (ค.ศ. ๑๙๔๗) เด็กสาวชาวยิวอายุ ๑๒ ปี ซึ่งซ่อนตัวจากทหารนาซีอยู่ในห้องใต้หลังคาเป็นเวลา ๒ ปีก่อนถูกจับ อนุทินของเธอตีพิมพ์ในชื่อว่า *Het Achterhuis* (ค.ศ. ๑๙๔๗) หลังเธอเสียชีวิตในค่ายกักกัน

ในปัจจุบัน อนุทินได้กลายเป็นวรรณกรรมรูปแบบหนึ่งที่บรรดานักเดินทาง รัฐบุรุษ และนักการเมืองนิยมเขียน เนื่องจากเป็นวิธีที่ง่ายในการนำเสนอเหตุการณ์ประจำวันที่ตนมีส่วนร่วมด้วย

ตัวอย่างวรรณกรรมไทยที่มีลักษณะเป็นอนุทิน เช่น *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน* พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว *จดหมายเหตุราชทูตไทยไปลอนดอน* ของหม่อมราโชทัย (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, ๒๕๖๑: ๑๕๐) ในความหมายนี้อนุทินเน้นที่การบันทึกเหตุการณ์ประจำวันเป็นหลักทั้งความคิดและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และมิได้มีเจตนาจะตีพิมพ์เผยแพร่ ปัจจุบันฝั่งตะวันตกใช้รูปแบบอนุทินไว้สำหรับงานเขียนของนักเดินทาง รัฐบุรุษ และนักการเมือง เพราะเสนอเหตุการณ์ประจำวันที่ตนประสบเข้าไปได้อย่างแนบเนียน

พวงคราม พันธ์บูรณะ (๒๕๓๖: ๓๔๕-๓๔๗) ได้อธิบายความหมายของอนุทินเทียบเคียงกับอัตชีวประวัติ ไว้ว่า **อนุทิน (journal intime)** เติบโตช้ากว่าอัตชีวประวัติ เพิ่งได้รับการเชิดชูเป็นแขนงหนึ่งของวรรณกรรมเมื่อต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ นักเขียนที่ยิ่งใหญ่ คือ อองเดร ฌิด ซึ่งพิมพ์เผยแพร่อนุทินของเขาใน ค.ศ. ๑๙๔๓ และ ๑๙๕๓ อนุทินมีลักษณะตรงกันข้ามกับอัตชีวประวัติ อัตชีวประวัติเล่าชีวิตส่วนตัวของผู้ประพันธ์ย้อนหลังตั้งแต่ต้นจนถึงขณะที่เขียน ส่วนอนุทินบันทึกเหตุการณ์ที่เพิ่งเกิดขึ้น โดยปกติเขียนขึ้นวันต่อวัน ไม่จำเป็นต้องใช้โครงสร้างของเรื่องเล่า ไม่มีกฎเกณฑ์ทางสุนทรียภาพ แต่มีข้อแม้ว่าจะต้องเขียนเป็นประจำ คำว่า journal หมายถึงบันทึกประจำวันนั่นเอง ผู้เขียนบางคนเขียนมากกว่าวันละครั้งหรือหลายวันจึงจะบันทึกครั้งหนึ่ง สิ่งที่ขาดไม่ได้ คือ การลงวันที่กำกับข้อความที่บันทึก ดังนั้นอนุทินจึงสามารถให้ข้อมูลได้อย่างถูกต้องแม่นยำ เนื่องจากบันทึกเหตุการณ์ที่เพิ่งผ่านไปไม่นานนัก ต่างจากอัตชีวประวัติที่เขียนขึ้นหลังจากเหตุการณ์ผ่านพ้นไปเป็นเวลานานแล้ว

ประเพณีการจดสมุดบันทึกประจำวัน ฝรั่งริเริ่มขึ้นก่อน อาจเนื่องมาจากคริสต์ศาสนาที่สอนว่ามนุษย์ทุกคนมีบาป มีธรรมเนียมการสารภาพบาปของชาวคาทอลิกเพื่อปลดปลงความชั่วร้าย เมื่อเกิดลัทธิโปรเตสแตนต์ส่วนใหญ่ไม่เชื่อเรื่องการสารภาพบาปกับบาทหลวง จึงหาทางระบายความในใจลงเป็นลายลักษณ์อักษรทำนองการสารภาพบาป และไม่ให้ผู้ใดล่วงรู้ความลับของตน จึงเกิดการจดบันทึกประจำวันขึ้น นักเขียนสมุดบันทึกประจำวันที่มีชื่อเสียงที่สุด คือ แซมมวล ปีปส์ (Samuel Pepys) บันทึกประจำวันของเขาใช้คำว่า diary เริ่มตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม ค.ศ. ๑๖๖๐ (พ.ศ. ๒๒๐๓) โดยเขียนเป็นตัวรหัส (cipher ทำนองชวเลข) แม้ภรรยาก็อ่านไม่ออก การตีพิมพ์เกิดขึ้นในปี ค.ศ. ๑๘๙๓-๑๘๙๖ (พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๓๙) ในชื่อ *Pepy's Diary* ซึ่งกลายเป็นวรรณกรรมอมตะต่อมา

สำหรับไทยก่อนได้รับอิทธิพลของฝรั่งไม่มีประเพณีการจดบันทึกประจำวันดังกล่าว แม้จะมีจดหมายเหตุโหรซึ่งจดเหตุการณ์ที่เห็นว่าพิสดารหรือเป็นไปตามอิทธิพลของดวงดาว เพื่อประกอบการพยากรณ์ทางโหราศาสตร์ แม้การจดหมายของทางราชการหรือรายงานของกองทัพตลอดจนจดหมายเหตุอื่นๆ ซึ่งใช้ในการเรียบเรียงขึ้นเป็นพระราชพงศาวดารก็ต่างไปจากการจดสมุดบันทึกประจำวันอย่างเป็นส่วนตัวของฝรั่ง รัชกาลที่ ๕ ทรงเป็นคนไทยพระองค์แรกที่ได้รับอิทธิพลจากฝรั่งทางด้านการจดบันทึกประจำวัน ดัง *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน* ซึ่งไม่มีสิ่งที่เป็นความในพระราชหฤทัยที่ลี้ลับหรือเปิดเผยสู่มหาชนไม่ได้ (ส.ศิวรักษ์, ๒๕๕๔: ๑๓-๑๕) แสดงถึงความคิดทันสมัยของรัชกาลที่ ๕ ในการพระราชนิพนธ์เหตุการณ์ต่างๆ เป็นรายวันอย่างบันทึกประจำวันหรือไดอารีของตะวันตก การเสด็จประพาสไปยังดินแดนต่างๆ นี้เป็นอีกเหตุการณ์สำคัญที่ทรงใช้รูปแบบดังกล่าวจดบันทึกไว้อย่างละเอียดตลอดรัชสมัย

สรุปลักษณะเฉพาะของอนุทินที่สัมพันธ์กับพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของรัชกาลที่ ๕ ได้ว่าในตะวันตก อนุทิน (diary) มีความนิยมมาเป็นเวลานาน ส่วนในไทยเริ่มปรากฏการเขียนประเภทนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๔ และนิยมเป็นอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ ๕ รูปแบบเป็นการจดบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับเหตุการณ์ บุคคล ความคิด และความรู้สึกที่มีลักษณะเป็นส่วนตัวทั้งยังสัมพันธ์กับการเดินทางของผู้เล่าอีกด้วย งานเขียนประเภทนี้มีลักษณะเด่นคือสามารถใส่รายละเอียดเหตุการณ์ที่ผู้เล่าประสบพบเจอในแต่ละวันได้ โดยมีการลงวันที่กำกับข้อความที่บันทึกไว้ได้อย่างถี่ถ้วน เป็นทั้งการบันทึกและการเตือนความจำได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ผู้เล่าอาจเขียนทุกวัน วันละหลายครั้ง หรือหลายวันครั้งก็ได้แต่ต้องมีการลงวันที่กำกับไว้อย่างถี่ถ้วน

๒. บันทึกประจำวัน (journal)

บันทึกประจำวันนี้เป็นคำเรียกที่แยกออกมาจากคำว่าอนุทิน แต่มีความหมายเหมือนกันกล่าวคือ บันทึกประจำวัน คือ อนุทิน ซึ่งเป็นงานเขียนที่ได้รับความนิยมมาเป็นเวลานาน กำเนิดในต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ และได้รับการเชิดชูให้เป็นแขนงหนึ่งของวรรณกรรมเมื่อต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ (พวงคราม พันธ์บูรณะ, ๒๕๓๖: ๓๔๕ อ้างถึงใน อาทิมา พงศ์ไพบูลย์, ๒๕๔๗: ๑๓) อาทิมา พงษ์ไพบูลย์ (๒๕๔๗: ๑๓-๑๖) กล่าวไว้อีกว่ามีการใช้คำเรียกแทนการเขียนบันทึกประจำวันหลายคำ เช่น ภาษาอังกฤษ เรียกว่า diary ภาษาฝรั่งเศส เรียกว่า journal ภาษาเยอรมัน เรียกว่า journal ทั้งหมดมีความหมายใกล้เคียงกันซึ่งอาจใช้เรียกแทนกันได้ แต่มีผู้ระบุความแตกต่างไว้ว่า diary มีความเป็นส่วนตัวมากกว่า เพราะ journal มีโอกาสเผยแพร่สู่ผู้อื่นได้ ทั้งยังกล่าวอีกว่าในภาษาไทยมีการใช้คำเรียกแทน diary หรือ journal หลายคำ เช่น อนุทิน บันทึกประจำวัน และบันทึกรายวัน เป็นต้น โดยอาทิมาได้สรุปความหมายและลักษณะของบันทึกประจำวันไว้ว่า

๑. เป็นการบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นรายวัน อาจบันทึกทุกวันหรือไม่ก็ได้

๒. ต้องมีการระบุวัน เดือน ปี หรือเวลาที่เกิดเหตุการณ์สำคัญ

๓. ผู้บันทึกอาจบันทึกเรื่องราวส่วนตัวและเหตุการณ์สำคัญตามความคิดของผู้บันทึกได้

๔. โดยทั่วไปจะตั้งใจบันทึกเพื่อเก็บไว้ส่วนตัว ไม่ตั้งใจเผยแพร่ แต่หากเป็นบุคคลสำคัญอาจได้รับการเผยแพร่ในภายหลัง

๕. อาจบันทึกเรื่องราวอื่นๆ ที่เป็นสาระความรู้ ความคิด และความรู้สึกของผู้บันทึกต่อเหตุการณ์ที่บันทึก

เมื่อพิจารณาความหมายที่ *พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสภา (แก้ไขเพิ่มเติม)* ได้นิยามไว้พบว่า **journal บันทึกประจำวัน** คือ ข้อความที่จดไว้เกี่ยวกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในแต่ละวัน เช่นในการเดินทางท่องเที่ยว บันทึกประจำวันที่มีชื่อเสียง เช่น บันทึกประจำวันของเจมส์ บอสเวลล์ (ค.ศ. ๑๗๔๐-๑๗๙๕) (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, ๒๕๖๑: ๒๗๙) จึงจะเห็นได้ว่าบันทึกประจำวัน หรือ journal นี้มีความหมายเหมือนกับอนุทิน หรือ diary อาจแตกต่างเพียงความเป็นส่วนตัวของงานเขียน

ทั้งนี้ผู้ศึกษาพบว่าในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีการเรียกบันทึกประจำวันของเจ้านายว่า จดหมายเหตุรายวัน ดังปรากฏใน *จดหมายเหตุรายวัน ของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ* อาวุธ เงินชูกลิ่น (๒๕๔๓) กล่าวไว้ในคำนำของเรื่องนี้ว่า สมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ โปรดการบันทึกจดหมายเหตุรายวันมาแต่ทรงพระเยาว์ เนื่องจากเมื่อพระชนมายุ ๕ พรรษา ทรงได้รับพระราชทานสมุดบันทึกเป็นของขวัญจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ จึงทรงเล่าถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสมาวดี กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๔ ผู้รับอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ให้ทรงจดลงสมุดบันทึกจนเมื่อพระชนมายุได้ ๘ พรรษาจึงสามารถบันทึกด้วยพระองค์เอง เรื่องราวที่ทรงบันทึกเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจต่างๆ ซึ่งสามารถปฏิบัติแทนรัชกาลที่ ๕ ได้ โดยเฉพาะการเสด็จงานพระราชพิธีต่างๆ จะเห็นได้ว่าแม้การบันทึกในจดหมายเหตุรายวันนี้จะไม่มีการบันทึกการเดินทางของผู้เล่าเนื่องจากต้องปฏิบัติพระราชกรณียกิจในอาณาบริเวณเขตพระราชฐาน หากแต่แสดงให้เห็นถึงลักษณะของงานเขียนประเภทบันทึกประจำวันนี้ว่าเน้นการจดบันทึกและลงวันที่กำกับไว้ทุกวันเพื่อเป็นการเตือนความจำทั้งยังเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์อีกด้วย เนื้อหาสาระใน จดหมายเหตุรายวัน ของพระองค์แสดงถึงสภาพสังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ ทั้งความรู้ด้านสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ คือ พระราชพิธี ขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ทั้งในราชสำนักที่ไม่มีการจดบันทึกในเอกสารราชการใดๆ และข้อราชการที่ได้ทรงร่วมฟังกับพระบรมชนกนาถ รวมทั้งการรับรู้ถึงสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ บุคคลสำคัญ และความสัมพันธ์ของครอบครัว

สรุปลักษณะเฉพาะของบันทึกประจำวันที่สัมพันธ์กับพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ว่าบันทึกประจำวัน (journal) นี้มีลักษณะ

เดียวกับอนุทิน (diary) ที่จดเหตุการณ์ของแต่ละวัน และยังมีการบันทึกการเดินทางท่องเที่ยวอีกด้วย ซึ่งตรงกับรูปแบบที่รัชกาลที่ ๕ ทรงใช้บันทึกการเสด็จประพาสของพระองค์ในรูปแบบของจดหมายเหตุรายวันระยะทางหรือระยะทางนั่นเอง

๓. บันทึกความทรงจำ (memoirs)

งานเขียนประเภทนี้เน้นบันทึกเรื่องราวในอดีตจากความทรงจำ *พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย* ได้นิยามความหมายไว้ว่า **บันทึกความทรงจำ** คือการบันทึกเหตุการณ์ในอดีตผ่านประสบการณ์ของผู้เขียน เรื่องราวที่บันทึกไว้มีทั้งเรื่องส่วนตัวในทำนองอัตชีวประวัติ เรื่องราวเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ สภาพชีวิต สังคม และวัฒนธรรมในอดีต โดยผู้เขียนอาจแสดงความคิดเห็น หรือทัศนคติของตนเองประกอบด้วย บันทึกความทรงจำมีลักษณะใกล้เคียงกับจดหมายเหตุ แต่แตกต่างกันที่เป็นการบันทึกเป็นส่วนตัว ไม่ใช่ข้อราชการ และมีลักษณะใกล้เคียงกับอนุทิน แต่แตกต่างกันที่ไม่ได้เน้นเรื่องราวของบุคคลเท่ากับการบันทึกเหตุการณ์ เมื่อยังไม่มีการใช้คำเรียกเพื่อแยกประเภทให้ชัดเจน บันทึกความทรงจำบางเล่มอาจเรียกว่าเป็นจดหมายเหตุ อย่างเช่น *จดหมายเหตุกรมหลวงนรินทรเทวี* ได้จัดหมวดหมู่ว่าเป็นจดหมายเหตุ แต่อันที่จริงเป็นบันทึกความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี พระเจ้าน้องนางเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ตัวอย่างบันทึกความจำของไทยที่รู้จักกันดี คือ *ความทรงจำ* ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ *ฟื้นความหลัง* ของพระยาอนุมานราชธน บันทึกความทรงจำตรงกับคำในภาษาอังกฤษว่า memoirs (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๒: ๒๘๓-๒๘๔) จะเห็นได้ว่าบันทึกความทรงจำนี้เน้นการบันทึกเรื่องส่วนตัวอย่างอัตชีวประวัติ หรือเรื่องราวในอดีต จึงใกล้เคียงกับจดหมายเหตุต่างเพียงแค่มิใช่ข้อราชการ และบันทึกความทรงจำนี้มีลักษณะใกล้เคียงกับอนุทิน เพียงแต่ไม่ได้เน้นบุคคลเท่ากับเหตุการณ์ ทั้งยังมีการเรียกบันทึกความทรงจำว่าจดหมายเหตุอีกด้วยเนื่องจากยังไม่มีคำเรียกแยกประเภทอย่างชัดเจน

ส่วน *พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสภา (แก้ไขเพิ่มเติม)* นิยามคำศัพท์ไว้ว่า memoirs บันทึกความทรงจำ คือ งานเขียนเชิงอัตชีวประวัติรูปแบบหนึ่งที่เกี่ยวกับความทรงจำของผู้เขียนที่ได้เข้าไปมีส่วนร่วมอยู่ หรือได้ประสบกับเหตุการณ์สำคัญๆ ด้วยตัวเอง บันทึกความทรงจำมักเกี่ยวกับบุคลิกและพฤติกรรมของผู้อื่นมากกว่าจะเป็นของตัวผู้เขียนเอง ซึ่งแตกต่างไปจากอัตชีวประวัติ ที่มุ่งเน้นความคิดและชีวิตส่วนตัวของเจ้าของประวัติ คำว่าอัตชีวประวัติเพิ่งจะเป็นคำที่ใช้กันอย่างกว้างขวาง หลังจากเริ่มคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ไปแล้วนานพอสมควร ก่อนหน้านั้นงานบางชิ้นที่จัดเข้าประเภทอัตชีวประวัติ เช่นงานของเบนจามิน แฟรงคลิน มักเรียกชื่อเป็นอย่างอื่น อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนนิยมเรียกงานของตนว่าบันทึกความทรงจำ (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, ๒๕๖๑: ๓๑๕) ลักษณะสำคัญของบันทึกความทรงจำจากพจนานุกรมเล่มนี้คือจะมุ่งบันทึกเรื่องราวที่เกี่ยวกับผู้อื่นมากกว่าเรื่องราวของตนเอง กล่าวได้ว่าเป็นงานเขียนเชิงอัตชีวิตประวัติประเภทหนึ่ง

พวงคราม พันธ์บูรณะ (๒๕๓๖: ๓๒๙-๓๓๖) ได้อธิบายเปรียบเทียบอัตชีวประวัติกับบันทึกความทรงจำ (me´moires) ไว้ว่า คำว่า me´moires แพร่หลายอยู่ก่อนคำ autobiographie หลายศตวรรษ และมีความหมายกว้างขวางให้เรียกงานเขียนมากมายหลายหลากที่ต่างกันทั้งด้านจุดประสงค์และเนื้อหาสาระ วรรณกรรมทั้งสองประเภทมีลักษณะใกล้เคียงกันมาก การแบ่งแยกความแตกต่างทางทฤษฎีพบว่าอัตชีวประวัติเน้นที่ตัวผู้ประพันธ์ ส่วนบันทึกความทรงจำเน้นที่เหตุการณ์ซึ่งถูกบันทึกโดยผู้ประพันธ์

ผู้ศึกษาขอยกตัวอย่างที่มีความเกี่ยวข้องกับการบันทึกการเดินทางในสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ *บันทึกความทรงจำของบาทหลวง เดอะ แบส เกี่ยวกับชีวิตและมรณกรรมของก็องสตังซ์ ฟอลคอน* ภาค ๑ ซึ่งบันทึกการ **แต่งตั้งคณะทูตานุทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสครั้งแรก พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจัดส่งคณะทูตมาสู่ราชสำนักสยาม คณะทูตานุทูตชุดที่สองของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศส** ส่วนภาค ๒ มี **สำเนาจดหมายเหตุเรื่องส่งทูตไทยไปกรุงโรม ครั้งที่ ๒ ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์** เหล่านี้ล้วนแสดงความสัมพันธ์ระหว่างงานเขียนที่บันทึกเหตุการณ์ต่างๆ กับการบันทึกการเดินทางที่มิอาจแยกจากกันได้อย่างเด็ดขาด ดังปรากฏในบันทึกความทรงจำข้างต้น

สรุปลักษณะเฉพาะของบันทึกความทรงจำที่สัมพันธ์กับบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ได้ว่า ลักษณะของบันทึกความทรงจำมีลักษณะเป็นการบันทึกส่วนตัว ไม่ใช่ข้อราชการ และใกล้เคียงกับอนุทิน เพียงแต่เน้นเหตุการณ์มากกว่าบุคคล ทั้งยังเป็นการบันทึกผู้อื่นมากกว่าจะบันทึกตนเองอีกด้วย พระราชนิพนธ์ประเภทพระราชหัตถเลขาและจดหมายเหตุรายวันระยะทางหรือระยะทางเรื่องต่างๆ จึงมีความคาบเกี่ยวกับบันทึกความทรงจำประเภทนี้ เนื่องจากบางครั้งรัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องราวต่างๆ จากความทรงจำของพระองค์ ทั้งด้วยลายพระหัตถ์และมีผู้จดบันทึกจากพระราชดำรัส

๔. บันทึกเหตุการณ์ (chronicle)

ใน *พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสภา (แก้ไขเพิ่มเติม)* อธิบายความหมายของคำศัพท์ไว้ว่า **chronicle บันทึกเหตุการณ์** หมายถึง บันทึกเรื่องราวสำคัญตามลำดับเวลา ส่วนมากมักเขียนบันทึกในช่วงเวลาที่เกิดเหตุการณ์นั้นๆ การเขียนบันทึกเหตุการณ์มีหลักฐานชัดเจนตั้งแต่สมัยโรมัน ตัวอย่างเช่น *Fasti Consulares* หรือ *Capitolini* ซึ่งเขียนขึ้นในสมัยออกัสตัน[๒๒๑] ใน

[๒๒๑] สมัยออกัสตัน (Augustan Age) เป็นช่วงเวลาตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๗ และครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ซึ่งกวีและนักเขียนในยุโรปนิยมเลียนแบบลีลาของนักเขียนโรมันในสมัยจักรพรรดิออกัสตัส

คำว่า Augustan เป็นคำวิเศษณ์ของคำ Augustus ซึ่งหมายถึงจักรพรรดิออกัสตัสแห่งจักรวรรดิโรมัน (๒๗ ปีก่อนคริสต์ศักราช-ค.ศ ๑๔) ซึ่งวรรณคดีโรมันเจริญรุ่งเรืองมาก

สมัยกลางก็มีการเรียบเรียงบันทึกเหตุการณ์ไว้เป็นอันมาก ทั้งที่เป็นบทร้อยกรองและร้อยแก้ว ซึ่งนับเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ต่อมา

มีตัวอย่างบันทึกเหตุการณ์ของประเทศในลำดับเวลาต่างๆ กันตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๖, ๑๒, ๑๔, ๑๕, ๑๖ และ ๑๗ ระหว่าง ค.ศ. ๑๕๙๙-๑๖๓๙ เซอร์จอห์น เฮย์เวิร์ดได้ตีพิมพ์หนังสือชีวประวัติหลายเรื่อง เมื่อถึงระยะนี้การเขียนประวัติศาสตร์และการจดบันทึกเหตุการณ์ก็เริ่มแตกต่างไปจากที่เคยปฏิบัติมาแต่เดิมมาก มีการเขียนในลักษณะชีวประวัติ อัตชีวประวัติ บันทึกความทรงจำ อนุทิน สมุดหมายเหตุรายวัน หนังสือท่องเที่ยว ตลอดจนเรื่องเล่าเกี่ยวกับการเดินทางทางทะเล และการสำรวจต่างๆ การเขียนบันทึกเหตุการณ์จึงไม่เป็นที่นิยมกันอีกต่อไป (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, ๒๕๖๑: ๙๖) จะเห็นได้ว่าบันทึกเหตุการณ์เป็นงานเขียนที่มีความหมายกว้างครอบคลุมการบันทึกเหตุการณ์ตามลำดับเวลาทั้งหมดซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยโรมัน จึงถือได้ว่าบันทึกเหตุการณ์เป็นต้นแบบของงานเขียนบันทึกการเดินทางในสมัยต่อมาอย่างอนุทิน บันทึกความทรงจำ จดหมายเหตุรายวัน หรือหนังสือท่องเที่ยว

พวงคราม พันธ์บูรณะ (๒๕๓๖: ๓๓๗-๓๔๒) อธิบายคำว่า โครนิก (chronique) เปรียบเทียบกับอัตชีวประวัติไว้ว่า พจนานุกรม ลารูส ฉบับเล็กซิส ในปี ค.ศ. ๑๙๗๗ ให้ความหมายคำ chronique สองประการ ดังนี้

๑. บันทึกเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นตามลำดับเวลาที่เกิด

๒. บทความในหนังสือพิมพ์หรือในวารสาร รายการวิทยุหรือโทรทัศน์ ซึ่งพิมพ์หรือออกอากาศทุกวัน หรือเป็นวาระเพื่อให้ข้อมูลหรือข้อคิดเห็นในหัวข้อใดหัวข้อหนึ่ง เช่น บทความด้านกีฬา บทความด้านละคร

ดังนั้นศัพท์คำนี้จึงกินความหมายกว้างมาก และใช้เรียกงานเขียนหลายประเภทที่มีลักษณะแตกต่างกัน ตั้งแต่บันทึกเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์จนถึงบทความเกี่ยวกับหัวข้อเบ็ดเตล็ดในหนังสือพิมพ์และวารสาร ทั้งอัตชีวประวัติและบันทึกความทรงจำมักจะมีรูปแบบของโครนิกแทรกอยู่เสมอ เช่น บทความเกี่ยวกับการลำดับสายสกุล บทความเกี่ยวกับคติชนและชาติพันธุ์วิทยา รายงานข่าวและจดหมายเหตุทางประวัติศาสตร์ และวรรณกรรมท่องเที่ยว

คำนี้ใช้เรียกช่วงเวลาในประวัติศาสตร์ของอังกฤษสมัยที่จอห์น ไดรเดน, อะเล็กซานเดอร์ โพป, โจเซฟ แอดดิสัน, โจนาทาน สวิฟต์, โอลิเวอร์ โกลด์สมิท, เซอร์ริชาร์ด สตีล และแซมวล จอห์นสันมีชีวิตอยู่ นักเขียนเหล่านี้เลียนแบบลีลาการเขียนของนักเขียนโรมันที่กล่าวนามมาแล้ว เป็นสมัยที่วรรณคดีรุ่งเรืองเพราะเป็นระยะที่การเมืองมั่นคง และมีกวีและนักเขียนเป็นจำนวนมาก

ในวรรณคดีฝรั่งเศส สมัยออกัสตันหมายถึงสมัยของปีแยร์ กอร์แนย์, ฌ็อง ราซีน และมอลีแยร์ (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, ๒๕๖๑: ๕๒)

จากคำจำกัดความข้างต้น บันทึกเหตุการณ์หรือโครนิกในที่นี้จึงมีความหมายครอบคลุมงานเขียนที่หลากหลาย ตั้งแต่การบันทึกเหตุการณ์ตามลำดับเวลา และบทความในหนังสือพิมพ์หรือวารสาร รายการวิทยุหรือโทรทัศน์ นอกจากนี้งานเขียนประเภทอัตชีวประวัติและบันทึกความทรงจำมักจะมีโครนิกแทรกอยู่ด้วยในรูปแบบของบทความ รายงานข่าว จดหมายเหตุ รวมถึงวรรณกรรมท่องเที่ยวอีกด้วย

ดังนั้นลักษณะเฉพาะของบันทึกเหตุการณ์ที่สัมพันธ์กับบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ คือ บันทึกเหตุการณ์เป็นบันทึกเรื่องราวสำคัญตามลำดับเวลา มักเขียนเมื่อเหตุการณ์นั้นๆ เกิดขึ้น เป็นคำที่มีความหมายกว้าง เป็นได้ทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง ซึ่งต่อมาได้ครอบคลุมงานเขียนประเภทชีวประวัติ อัตชีวประวัติ บันทึกความทรงจำ อนุทิน สมุดหมายเหตุรายวัน หนังสือท่องเที่ยว ตลอดจนเรื่องเล่าเกี่ยวกับการเดินทางทางทะเล และการสำรวจต่างๆ ทำให้ไม่เป็นที่นิยมเนื่องจากมีรูปแบบการบันทึกเหตุการณ์แบบอื่นๆ ที่ละเอียดและเฉพาะเจาะจงมากขึ้น นอกจากนี้ยังเน้นที่ลำดับเวลาที่เกิดเหตุการณ์เป็นสำคัญ รวมทั้งมีความหลากหลายสามารถแทรกตัวไปอยู่ในงานเขียนรูปแบบต่างๆ ได้อย่างกลมกลืน ดังนั้นงานเขียนประเภทบันทึกเหตุการณ์หรือที่เรียกว่าโครนิกจึงครอบคลุมบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ประเภทจดหมายเหตุรายวันระยะทางหรือที่เรียกว่าระยะทางทุกเรื่องรวมถึงพระราชหัตถเลขาเรื่องที่มีลักษณะเป็นหนังสือท่องเที่ยวหรือวรรณกรรมท่องเที่ยวอย่าง *ไกลบ้าน*

๕. จดหมายเหตุ (archives)

จดหมายเหตุ เป็นงานเขียนที่มีความสัมพันธ์กับบันทึกการเดินทาง เนื่องจากเป็นการจดเรื่องราวหรือเหตุการณ์ต่างๆ เพื่อบันทึกความทรงจำ การเดินทางจึงเป็นเหตุการณ์หนึ่งที่ผู้เขียนมักจดบันทึกไว้ เมื่อพิจารณาจากนิยามของจดหมายเหตุพบว่ามีความสัมพันธ์กับการจดบันทึกเรื่องราวต่างๆ ดังต่อไปนี้

พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย ได้ให้ความหมายของ จดหมายเหตุ ไว้ว่า **จดหมายเหตุ** แปลตามตัวหนังสือได้ว่า การเขียน (จด) เรื่องราว เหตุการณ์ (เหตุ) เพื่อจำ (หมาย) หรือการเขียนว่าด้วยข่าวคราวที่เป็นไป เรื่องราว เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นเพื่อเก็บไว้เป็นความทรงจำ ด้วยเหตุนี้ลักษณะของจดหมายเหตุจึงมีวันเดือนปีและบางทีก็มีเวลากำกับไว้ ทำให้ผู้อ่านในภายหลังรู้ว่าเหตุการณ์เรื่องราวเหล่านั้นเกิดขึ้นเมื่อใด หนังสือจดหมายเหตุของประเทศไทยมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา[๒๒๒] ในรัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถเป็นต้นมา เช่น *จดหมายเหตุอังกฤษเข้ามาค้าขายในครั้งกรุงเก่า เมื่อ พ.ศ. ๒๑๕๐ ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ* (คัดจากประเทศอังกฤษ) *จดหมายเหตุ*

[๒๒๒] ในสมัยกรุงศรีอยุธยาไม่ปรากฏจดหมายเหตุของไทย มีแต่เพียงจดหมายเหตุเกี่ยวกับการติดต่อค้าขายกับสยาม การเดินทางไปต่างประเทศของทูต หรือเหตุการณ์จลาจลในสยามที่คัดหรือแปลมาจากต่างประเทศเท่านั้น

ความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ซึ่งเป็นเรื่องราวครั้งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่ได้ต้นฉบับเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมีพระราชวิจารณ์ไว้ด้วย *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาคต่างๆ* พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตามปกติในสมัยก่อนมหาดเล็กจะเป็นผู้จดหรือบันทึกเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น แล้วเก็บไว้ในหอศาสตราคม แต่มีบางเล่มที่เป็นพระราชนิพนธ์ด้วย หนังสือจดหมายเหตุได้รับการรวมพิมพ์เป็นเล่มหลังจาก พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นต้นมา เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ให้ตั้งหอสมุดสำหรับพระนครหรือหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร หอสมุดจึงได้รวบรวมหนังสืออื่นๆ และจดหมายเหตุที่เป็นฉบับตัวเขียนมาเรียบเรียงพิมพ์ขึ้น มีการตั้งแผนกจดหมายเหตุ แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ จดหมายเหตุอดีตกับจดหมายเหตุปัจจุบัน คำจดหมายเหตุในสมัยต่อมาหมายรวมถึงบันทึกทางราชการต่างๆ แต่บันทึกส่วนตัวที่ไม่ใช่หนังสือราชการ เรียกว่าอนุทิน นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรมที่ใช้ชื่อจดหมายเหตุ เช่น *เพลงยาวจดหมายเหตุกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพประชวร* เป็นต้น (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๒: ๑๖๖-๑๖๘)

พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสภา (แก้ไขเพิ่มเติม) ให้ความหมายไว้อย่างกระชับว่า **archives จดหมายเหตุ** รายงานหรือบันทึกเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, ๒๕๖๑: ๔๓)

ผู้ศึกษาขอสรุปลักษณะเฉพาะของจดหมายเหตุที่สัมพันธ์กับบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ว่าจดหมายเหตุมีลักษณะเป็นการจดบันทึกเรื่องราวเพื่อเก็บไว้เป็นความทรงจำ มีวันเดือนปีกำกับ และมีลักษณะเป็นหนังสือราชการ ซึ่งถ้าหากมีลักษณะเป็นงานเขียนส่วนตัวจะตรงกับงานเขียนประเภทอนุทิน บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ จึงมีลักษณะตรงกับงานเขียนประเภทนี้บางประการ คือ มีการระบุวันเดือนปีและการจดบันทึกเหตุการณ์ต่างๆ อย่างละเอียด เพียงแต่บันทึกการเดินทางบางเรื่องมีเรื่องส่วนตัวเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยเท่านั้น ซึ่งตรงกับลักษณะของอนุทินนั่นเอง

๒.๑.๖ จดหมายส่วนตัว (personal letter)

จดหมายส่วนตัวนี้หากใช้กับพระมหากษัตริย์จะเรียกว่าพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ ๕ ทรงใช้รูปแบบงานเขียนนี้เพื่อสื่อสารกับบุคคลต่างๆ ในการเสด็จประพาสแต่ละครั้ง จึงปรากฏเป็นพระราชหัตถเลขาที่บันทึกการเสด็จประพาสจำนวนหนึ่ง เมื่อพิจารณานิยามของคำว่าจดหมายมีผู้ศึกษาไว้ดังนี้

พวงคราม พันธ์บูรณะกล่าวไว้ว่า วรรณกรรมอัตชีวประวัติมักจะขอยืมรูปแบบของจดหมายอยู่เสมอ เช่น เรื่อง “คนชั้นกลาง” (Un Petit Bourgeois) ฟรองซัวส์ นูริสิเยร์ เขียนจดหมายถึงลูกๆ ของเขา ซึ่งได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ก่อนที่ลูกๆ ของเขาจะอ่านออกเขียนได้ ผู้รับจดหมายที่ถูกเอ่ยชื่อ

จึงเป็นเพียงข้ออ้างเท่านั้น แท้จริงผู้ประพันธ์ต้องการส่งสารถึงผู้อ่านทั่วไป จดหมายในลักษณะนี้เทียบเคียงได้กับจดหมายเปิดผนึกซึ่งเขียนถึงบุคคลใดบุคคลหนึ่ง หรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะ แต่มีจุดมุ่งหมายที่จะเผยแพร่แก่สาธารณชน

จดหมายส่วนตัวแตกต่างกับอัตชีวประวัติ ในแง่ที่ว่าจดหมายส่วนตัวเจาะจงส่งถึงผู้รับคนเดียวหรือกลุ่มเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้นเป็นเรื่องเฉพาะระหว่างผู้เขียนกับผู้รับจดหมาย แต่ผู้แต่งอัตชีวประวัติทุกคนหวังว่าผลงานของตนจะได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่สักวันหนึ่ง แม้ว่าจะภายหลังที่ตนถึงแก่กรรมแล้วก็ตาม (พวงคราม พันธ์บูรณะ, ๒๕๓๖: ๓๔๒-๓๔๓)

ผู้ศึกษาจึงขอสรุปลักษณะเฉพาะของจดหมายส่วนตัวที่สัมพันธ์กับบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ว่า จดหมายส่วนตัวจะมีการเขียนเพื่อสื่อความถึงบุคคลใดบุคคลหนึ่ง มีลักษณะตรงกับพระราชหัตถเลขาบันทึกการเสด็จประพาสของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งระบุกลุ่มผู้รับอย่างชัดเจน เช่น *พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ทรงมีพระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. ๒๔๔๐* และ *พระราชหัตถเลขา ไกลบ้าน สำเนาพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้านิภานภดล เมื่อเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐)* เป็นต้น จะสังเกตได้ว่าพระราชหัตถเลขาข้างต้นเป็นพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่มีถึงบุคคลในครอบครัว เช่น พระราชหัตถเลขาเรื่อง *ไกลบ้าน* ซึ่งพระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี พระราชธิดาผู้ที่ทำหน้าที่เลขาธิการฝ่ายใน ซึ่งมีการเล่าเรื่องและบันทึกแบบจดหมายเหตุหรือรายงานประจำวัน

๗. นิราศ

นิราศ เป็นงานเขียนร้อยกรองที่มีลักษณะของการบันทึกการเดินทางตั้งแต่อดีต เมื่อพิจารณาความหมายของนิราศพบว่า *พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมไทย* อธิบายความหมายของ นิราศ ไว้ว่า **นิราศ** ซึ่งเป็นวรรณกรรมร้อยกรองประเภทหนึ่งที่เขียนขึ้นด้วยจุดประสงค์เพื่อบันทึกการเดินทางไกล ถ่ายทอดประสบการณ์ ความรู้สึกนึกคิด และแสดงความรักและอาลัยในสตรีที่กวีจำจากไป ความหมายของนิราศมี ๒ นัยคือ นัยที่ ๑ วรรณกรรมที่แต่งขึ้นเพื่อแสดงอารมณ์รักและอาลัยของกวีซึ่งต้องเดินทางไกล โดยทิ้งนางผู้เป็นที่รักไว้เบื้องหลังและอาจไม่มีหวังที่จะได้พบนางอีก ถึงแม้จะไม่ได้จากกันจริงก็อาจครำ่ครวญทำนองจากกันก็ได้ นัยที่ ๒ เป็นวรรณกรรมจดหมายเหตุประสบการณ์การเดินทาง เช่น *นิราศลอนดอน* ของหม่อมราโชทัย *นิราศตังเกี๋ย* ของหลวงนรเนติบัญชากิจ (แวว) *นิราศรอบโลก* ของ ม.ล.ปิ่น มาลากุล นอกจากนี้ยังมีนิราศหลายเรื่องที่ไม่เข้ากับความหมาย ๒ นัย ดังกล่าว เช่น *โคลงทวาทศมาส* ในสมัยอยุธยา *นิราศอิเหนา* ของสุนทรภู่ *นิราศเดือน* ของนายมี ในสมัยรัตนโกสินทร์

คำว่านิราศเข้าใจว่าบัญญัติขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ถึงแม้ว่าการแต่งวรรณกรรมประเภทนิราศจะมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา งานนิราศซึ่งถือว่าเก่าแก่มากคือ *โคลงนิราศหริภุญชัย* สันนิษฐานว่าประมาณ พ.ศ. ๒๐๖๐ ลักษณะของนิราศมักเป็นการบรรยายการเดินทางที่เป็นเหตุให้ผู้แต่งต้องจากนางผู้เป็นที่รักซึ่งอาจเป็นความจริง หรือสมมติขึ้น พรรณนาอารมณ์รัก อาลัยและเศร้าโศกที่ต้องจากนาง เล่าประสบการณ์ในการเดินทาง ประวัติสถานที่ ความเชื่อ ความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับสิ่งที่พบเห็น นิราศเกือบทั้งหมดแต่งเป็นร้อยกรอง มีบางเรื่องแต่งเป็นร้อยแก้ว แต่ก็ยังขึ้นต้นด้วยร้อยกรอง เช่น *นิราศนครวัด* พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เริ่มเป็นกลอนนำจดหมายเหตุการณ์เดินทางซึ่งเป็นร้อยแก้ว

นิราศมีกำเนิดมาจากการเดินทาง ในสมัยก่อนการเดินทางจะกินเวลานาน ทางบกอาจใช้เกวียนหรือสัตว์พาหนะซึ่งต้องหยุดพักเป็นระยะๆ ทางน้ำอาจใช้เรือพาย หรือแจว การเดินทางไกลจึงกินเวลาหลายวัน นิราศในสมัยอยุธยามักเน้นการแสดงอารมณ์ความรู้สึกส่วนตัวของผู้แต่ง เมื่อพบเห็นสิ่งใดก็มักเตือนให้นึกถึงนาง ในสมัยรัตนโกสินทร์นอกจากพรรณนาการเดินทางและคร่ำครวญแล้ว กวีเริ่มสนใจสิ่งที่พบเห็น สภาพชีวิต และสังคม เกิดการบรรยายเปรียบเทียบแสดงความคิดเห็น ในปัจจุบันกวีร่วมสมัยยังนิยมพรรณนาการเดินทาง และสอดแทรกความคิดเห็น คำวิจารณ์ ต่อสังคมและโลก รวมทั้งความปรารถนาของกวี นอกจากนี้ยังเขียนถึงโลกทัศน์และปรัชญาชีวิตของตนซึ่งอาจสะท้อนโลกทัศน์และปรัชญาร่วมสมัยด้วย (ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๒: ๒๖๖-๒๗๐)

สุภาพร พลายเล็ก (๒๕๔๑: ๑๖) ได้กล่าวถึงความหมายของนิราศว่ามี ๔ ลักษณะ คือ

๑. นิราศเป็นหนังสือที่แต่งขึ้นเพื่อพรรณนาความรักความอาลัยของตนที่มีต่อนางอันเป็นที่รัก อันเนื่องมาจากการเดินทางพลัดพรากจากกัน เช่น กำสรวลโคลงดั้น นิราศนรินทร์ นิราศพระบาท เป็นต้น

๒. นิราศเป็นหนังสือที่กล่าวถึงความรักความอาลัยที่เกิดจากการพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก หรือการใฝ่หานางอันเป็นที่รักโดยไม่มีการเดินทาง แต่ใช้การพลัดพรากจากนางอันเป็นที่รัก หรือความใฝ่ฝันหานางอันเป็นที่รักเป็นแกน แล้วใช้ความหมุนเวียนเปลี่ยนกาลเวลาเป็นแนวสำหรับกล่าวถึงนางอันเป็นที่รัก เช่น ทวาทศมาส นิราศเดือน เป็นต้น

๓. นิราศเป็นหนังสือที่ผู้แต่งอาศัยเรื่องราวการพลัดพรากของตัวละครเอกในวรรณคดีเก่าเป็นเค้าโครงในการพรรณนาคร่ำครวญถึงความอาลัยรัก เช่น ราชาพิลาปคำฉันท์ นิราศอิเหนา เป็นต้น

๔. นิราศเป็นหนังสือที่แต่งขึ้นเพื่อบันทึกหรือบรรยายสภาพการเดินทาง และสิ่งที่ประสบพบเห็นระหว่างการเดินทางหรือหมุนเวียนเปลี่ยนเวลา ตลอดจนสะท้อนทัศนะของกวีที่นึกคิดขณะที่แต่ง ทั้งนี้ไม่ได้เน้นการกล่าวถึงความรู้สึกต่อนางอันเป็นที่รัก เช่น กาพย์ห่อโคลงนิราศธารทองแดง นิราศนครวัดคำกลอน นิราศลอนดอน เป็นต้น

การเขียนนิราศในอดีตนิยมคำประพันธ์ประเภทร้อยกรอง ต่อมามีการเขียนนิราศด้วยคำประพันธ์ประเภทร้อยแก้ว เช่น *นิราศนครวัด* พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงพระนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ (อาทิมา พงศ์ไพบูลย์, ๒๕๔๗: ๒๓)

ผู้ศึกษาขอสรุปลักษณะเฉพาะของนิราศที่สัมพันธ์กับบันทึกการเดินทางรัชกาลที่ ๕ ว่า บันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ ถือว่าเป็นรูปแบบการบันทึกการเดินทางที่ปรับเปลี่ยนจากนิราศ กล่าวคือ มีการปรับจากการบันทึกด้วยร้อยกรองเป็นการบันทึกด้วยร้อยแก้ว ละทิ้งการครำ่ครวญถึงนาง และเน้นบันทึกเหตุการณ์พร้อมแสดงทัศนะส่วนพระองค์ กล่าวได้ว่าบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ คือรูปแบบการบันทึกการเดินทางและเหตุการณ์ด้วยร้อยแก้ว ซึ่งเป็นรูปแบบของหนังสือท่องเที่ยวหรืองานเขียนประเภท travel writing ทั้งยังมีผู้ศึกษาว่าจดหมายเหตุรายวันเป็นต้นเค้าของการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทยอีกด้วย (สรตี ใจสะอาด, ๒๕๔๒) รัชกาลที่ ๕ จึงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยรุ่นแรกที่พระราชนิพนธ์งานเขียนประเภทอนุทินหรือ diary เพื่อบันทึกการเดินทางทั้งในและนอกประเทศของชนชั้นนำสยาม วิธีการในการบันทึกนั้นได้รับอิทธิพลมาจากตะวันตก เนื่องจากสมัยก่อนกวีบันทึกในรูปแบบของจดหมายเหตุและนิราศ

กล่าวโดยสรุปได้ว่าบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕ คล้ายนิราศในด้านเนื้อหาที่เน้นการเดินทาง เพียงแต่มีรูปแบบที่เปลี่ยนแปลงไป อย่างไรก็ดี *เสด็จประพาสจันทบุรี เสด็จประพาสไทรโยค* และ *ไกลบ้าน* ยังบรรจุคำประพันธ์ประเภทร้อยกรองพรรณนาสิ่งที่ได้ทอดพระเนตรไว้ด้วย แสดงถึงร่องรอยของงานเขียนประเภทนิราศที่ยังคงมีอยู่ในบันทึกการเดินทางของรัชกาลที่ ๕

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล พรรณราย ชาญหิรัญ

วุฒิการศึกษา

พ.ศ. ๒๕๔๘ สำเร็จการศึกษาอักษรศาสตรบัณฑิต เกียรตินิยมอันดับ๒ สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

พ.ศ. ๒๕๔๙ สำเร็จการศึกษาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชารัฐศาสตร์เอกบริหารรัฐกิจ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

พ.ศ. ๒๕๕๑ สำเร็จการศึกษาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๕๘ ศึกษาต่อระดับอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

มหาวิทยาลัยศิลปากร